O`zbekstan Respublikasi Xaliq Bilimlendiriw Ministrligi

A`jiniyaz atindag`i No`kis Ma`mleketlik pedagogikaliq Instituti

TARIYX KAFEDRASI

G.Akimniyazova

A`YYEMGI DU`NYA TARIYXI

L E K T S I Y A T E K S T I

2014

I-semestr

M A Z M U N I

1-tema	**A`yyemgi du`n`ya tariyxina kirisiw. A'yyemgi jamiyet tariyxi. Adamlardin payda boliwi.**	6
1.1.	A`yyemgi ja'miyet tariyxi, xronologiyasi, derekleri, istoriografiyasi	6
1.2	Alg'ashqi topar, adamnin' kelip shig'iwi.	7
1.3	Ta'biyiy sharayatlar, miynet qurallari.	8
1.4	Erte poleolit da'wiri adamlarinin' ja'miyetlik qatnasiqlari.	10
2-tema	**Uriwliq du'zim**	10
2.1.	Son'g'i paleolit dawiri adamlarinin' miynet qurallari, xojalig', ta'biyiy sharayati.	10
2.2	Uriwdin payda boliwi. Matriarxat da'wirinde meziolit, neolit adamlari.	11
2.3	Eneolit. Qola a'siri. Diyxanshiliq ha'm sharwashiliqtin' rawajlaniwi. Patriarxat.	12
2.4	Uriwliq du'zimnin' qulawi, ma'mlekettin' payda boliwi.	13
3-tema	**A'yyemgi Shigis ellerinin tariyxi. Mesopotamiya (Eki dar`ya araligi) ellerinin en a`yyemgi tariyxi**	**14**
3.1.	A`yyemgi Mesopotamiya (eki da`r`ya aralig`i).	14
3.2	Mesopotamiyanin` a`yyemgi tariyxi boyinsha derekler.	15
3.3	A`yyemgi Mesopotamiya istoriografiyasi.	16
3.4	En` a`yyemgi Mesopotamiyada klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwi.	18
3.5	Mesopotamiyada orayliq ma`mlekettin` du`ziliwi.	19
4-tema	**A'yyemgi Vavilon Shumer ha'm Vavilon madeniyati Jana Vavilon patshaligi**	**21**
4.1.	Eki da`r`ya aralig`indag`i qalalar gu`resi. Vavilonnin` ko`teriliwi.	21
4.2	A`yyemgi Vavilon b.e. shekemgi XII-VII a`sirleri	23
4.3	Xammurapi ma`mlekettin` bo`lekleniwi.	23
4.4	SHumer ham Vavilon ma`deniyati	24
	Kassitlerdin` Vavilondi basip aliwi ekonomikaliq jag`dayi.	25
5-tema	**A'yyemgi Misr (Egipet) derekleri xam istoriyagrafiyasi**	26
5.1.	Ta`biyiy jag`day Neolit, Eneolit ma`kanlari.	26
5.2	Qulshiliqtin` payda boliwi. Nom tariyxi.	26
5.3	Ashlin patshaliq da`wiri I-II dinastiya. Faraonlar tariyxi.	27
5.4	Qulshiliq da`wirinde Misr ma`mleketinin` qulawi.	27
6-tema	**A`yyemgi Misrdin' patshaliq da'wirleri.**	**28**
6.1.	Misrda ja`miyet ha`m ma`mlekettin` qa`liplesiwi.	28
6.2	Misrdin` birinshi ha`m uliwma Misr ma`mleketinin` du`ziliwi.	29
6.3	Ulli piramidalar qurilisi da`wirinde Misrdin` gu`lleniwi.	30
6.4.	Erte patshaliq.	31
7-tema	**Ayyemgi Misr madeniyati**	**33**
7.1.	A`yyemgi Misr jaziwi.	33
7.2	Misrda ilimiy bilimler.	34
7.3	Din, ta`biyatqa siyiniw.	34
8-tema	**Xett ma'mleketi**	**35**
8.1.	Kishi Aziya eli ha`m xalqi.	35
8.2	Xett patshalig`i.	36
8.3	Kishi Aziya batisindag`i ma`mleketler. Lidiya ma`mleketi.	37
9-tema	**Shigis orta jer tenizi. Palestina, Siriya, Finikiya**	**40**
9.1.	Arabstan ha`m Siriya ma`mleketi.	40
9.2	Finikiya ha`m onin` sotsialliq ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlaniwi.	41 43
9.3	Palestina a`yyemgi zamanda.	
10-tema	**Ayyemgi Assiriya**	**43**
10.1.	Assiriyanin` ta`biyiy sharayati ha`m halqi.	43

10.2	A`yyemgi, Orta ha`m Jan`a Assiriyaliq da`wir.	44
10.3	Assiriyanin` ma`deniyati.	45
11-tema	**Urartu ma'mleketi**	**45**
11.1.	Kavkaz arti a`yyemgi - Urartu.	45
11.2	Xalqi. Tabiiy sharaqati	46
11.3	Derekler ham istoriografiya.	47
11.4	Urartu ma'mleketinin payda boliwi.	48
11.5	Ekonomikaliq ham jamiqetlik qatnasiqlar	49
12-tema	**Ertedegi Iran xam Orta Aziya.**	**52**
12.1.	Arabstan yarim atawinin` a`yyemgi ma`mleketleri	52
12.2	A`yyemgi zamandag`i Iran, Elamnin` a`yyemgi ma`mleketleri.	53
12.3	Midiya patshali"i b.e.sh. VII-V a`sirlerde.	54
12.4	Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerd	55
12.5	Orta Aziya aymag`indag`i en` a`yyemgi ma`mleketler. Olardin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi.	59
12.6	Antik da`wir ma`mleketleri ha`m ma`deniyati.	60
13-tema	**A'yyemgi Xindistan.**	**61**
13.1.	En` a`yiemgi xind tsivilizatsiyasi.	62
13.2.	Vedalar da`u`iri Arqa Xindistanda erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi.	63
13.3.	B.e.sh. I-min` jilliqtin` ekinshi yariminda uluma xind ma`mleketinin` payda boliwi ha`m qulawi.	63 64
13.4.	Xindistanda qatlamlarg`a (kastalarg`a) bo`liniwdin` ku`shliligi.	65
13.5.	Xindistan ma`deniyatinin` tariyxtag`i orni.	
14-tema	**A'yyemgi Qitay.**	**68**
14.1	Ta`biyiy sharayati ha`m xalqi. Derekler ha`m istoriografiyasi	68
14.2	A`yiemgi Xitay Sham ma`mleketi	69
14.3	Tsin` imperiyasi-Qitayda birinshi oaylasqan ma`mleket	71
14.4	Chjoy patshalig`i chjoy da`u`iri.	72
14.5	Xan` imperiyasi b. e. shekemgi III A`sir-b. e. I a`sirlerde	73
14.6	A`yiemgi Qitay ma`deniyati.	74
15-tema	**Gretsiya tariyxina kirisiw**	78
15.1.	Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.	78
15.2.	Egey ma'deniyati	82
15.3.	Krit ma'deniyati	82
15.4.	Miken ma'deniyati	83
15.5.	Gomer da'wiri Gretsiyasi	84
15.6.	Kiklada ma'deniyati	85
16-tema	**B.e.sh.** XI-X **a'sirlerdegi Gretsiya b.e.sh. VIII-V a'sirlerde Peloponnes**	85
16.1.	Erte klassli jamiyetler ha`m Kritte ha`m Axey Gretsiyasinda birinshi ma'mleketler (b.e.sh. III-II min jilliklardin akiri)	85
16.2.	Axey-Gretsiyasi b.e. sh. II min` jilliqta Miken tsivilizatsiyasi. Gretsiya erte ellada da`wirinde	86
16.3.	Grek polislerinin` qa`liplesiwi, gu`lleniwi ha`m krizisi. klassikaliq qulshiliqtin` sistemasi b.e. shekemgi XI-IV a`sirler.	89
16.4.	B.e.sh. VIII-IX a`sirlerde. Peloponnes	90
17-tema	**A'yyemgi Sparta b.e.sh. IX asir aqiri ha'm Vi a'sirde Attika. Grek madeniyati. B.e.sh. VIII-VI asirler**	91
17.1.	Attikada polislik du`zimnin` qa`liplesiwi	91
17.2.	Grek polisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` rawajlaniw o`zgeshelikleri. b. e. shekemgi VIII-VI a`sirler	92
17.3.	Klassikaliq Gretsiya. polisliq du`zimnin`, rawajlan"an qul iyelewshilik qatnasiqlardin` gu`lleniwi. b. e. shekemgi V-IV a`sirler.	93
17.4.	Afina demokratiyasi ha`m Sparta oligarxiyasi siyasiy sistemalar sipatinda	94

17.5.	Spartanin` ma`mleketlik du`zimi	97
18-tema	**Makedoniya ma'mleketinin' du'ziliwi**	102
18.1.	Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj.	102
18.2.	Makedoniyanin` ko`tepiliwi ha`m Gpetsiyada Makedon gegemoniyasi opnatiliwi	102
18.3.	Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylapi.	104
18.4.	Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik ma`mleketinin` qulawi. Selevkidler ma`mleketi	105
19-tema	**Grek madeniyati b.e.sh. V-IV asirlerde**	109
19.1.	Klassikaliq da`wipdegi Gpek ma`deniyatinin` o`zgesheligi	109
19.2.	A`debiyat, ko`rkem o`ner, arxitektura, skulptura	109
19.3.	Ellinizm da`wirinde Gretsiya ha`m Jaqin Shig`is. Ellinistikaliq	110
19.4.	Ellinistlik Misir	111
19.5	Ellinistlik ma`deniyat	111
20-tema	**Algashqi qulshiliq jamiyeti ha'm Italiya ma'mleketi.**	113
20.1.	A`yyemgi Rim Kirisiw	113
20.2.	A`yyemgi Rim bay ma`deniy miyras qaldirdi. A`yyemgi rim tariyxi boyinsha derekler	114
20.3.	Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri	117
21-tema	**Rim batis ha'm Shig'is Orta tenizde xukimranliq qiliw ushin gures B.e.sh. II-I asirlerde Rim imperiyasinin sotsial ekonomikaliq du'zimi. Rim respublikasinda klassliq sotsialliq gures.**	118
21.1.	Italiyada erte qul iyelewshilik ja`miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi	118
21.2.	Rimnin` Italiyani basip aliwi ha`m Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B. e. Shekemgi VI-III a`sirler)	119
21.3.	Rim respublikasinin` b. e. Shekemgi II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari.	
21.4.	B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi. B. e. shekemgi III-II-A`sirlerdegi Rim ma`deniyati.	
22-tema	**Rim respublikasinin siyasiy ekonomikalik krizislerdin keskinlesiwi. Qullar ko'terilisi.**	125
22.1	B. e. Shekemgi I-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi	125
22.2	Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tiklewi	125 126
22.3	80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi	
23-tema	**Rim respublikasinin' qulawi**	127
23.1	B. e. shekemgi I a`sirdin` 40-30-jillarindag`i puqaraliq urislar. Respublikaliq du`zimnin` qulawi	127 127
23.2	Rim respublikasinin qulawinin aqibetleri	128
23.3	Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi	
24-tema	**Rim imperiyasi da'wirinde Rim ma'mleketi I-asirdegi Rim saltanati**	129
24.1	Rimlik Jer Orta ten`iz boyinda qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Erte imperiya da`wiri (printsipat)	129 130
24.2	B. e. shekemgi I ju`z jilliqtag`i Rim imperiyasi (b.e.shekemgi 30- jil b. e. 96-jil)	131
24.3	B. e. I-II-a`sirlerdegi Rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari	132
25-tema	**Xristian dininin qa'liplesiwi ma'mleketlik din**	133
25.1	Xristianliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwindag`i da`slepki basqishlar	133
25.2	II a`sirdin` 30-jillari Rim	134
25.3	Xristian dininin ma'mleketlik din sipatinda kaliplesiwi	
26-tema	**Batis Rim imperiyasinin qulawi**	134
26.1	Qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi. Rim imperiyasinin` qulaw qa`wipi	134

26.2	Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi	135
26.3	Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat	136
26.4	Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri	137

Lektsiya №1

A`YYEMGI DU`N`YA TARIYXINA KIRISIW. A'YYEMGI JAMIYET TARIYXI. ADAMLARDIN PAYDA BOLIWI.

Joba:

1. A`yyemgi ja'miyet tariyxi, xronologiyasi, derekleri, istoriografiyasi
2. Alg'ashqi topar, adamnin' kelip shig'iwi.
3. Ta'biyiy sharayatlar, miynet qurallari.
4. Erte poleolit da'wiri adamlarinin' ja'miyetlik qatnasiqlari.

***Tayanish tu`sinikler:*** A'yyemgi ja'miyet da'wirinin' tutqan orni, tiykargi o'zgeshelikleri. Xronologiya. Xazirgi zamanagoy usillar. Derekler. Arxeologiya. Lingvistika. Fol`klor. Polizologiya pa'nlerinin ahmiyeti. Antik, orta a'sir, jan'a ha'm en' jan'a dawirler. Jana tariyxiy derekler. Charlz Darvin kontseptsiyasinin tiykari. Adamnin' qaliplesiu jagdayi. Antropologiya. Adam tarizli maymillar. Ayyemgi kaldiklar. Zamanagoy arxeologiyalik izertleu. Soz xam tiykardin rauajlaniu jollari.

Alg`ashqi ja`miyet du`zimi adamzat ja`miyeti rawajlaniwindag`i en` uzaq dawam etken da`wir bolip esaplanadi. Alg`ashqi ja`miyet du`ziminin` baslaniwi du`n`yanin` ha`r qiyli territoriyalarinda tu`rli da`wirlerge tuwri keledi. Ma`selen Afrikada bul da`wir 2,5-3 million jil burin baslang`an bolsa, Amerikada 20-30 min` jil burin dep shamalaydi. Bul da`wir tariyxin teren` u`yreniwde arxeologiya, antropologiya, a`tnografiya pa`nlerinin` a`hmiyeti ayriqsha bolip, olar tiykarg`i derek waziypasin atqaradi.

Ha`zirgi payitta a`yyemgi shig`is territoriyasinda alg`ashqi ja`miyet rawajlaniwinin` basqishlari to`mendegi uliwma ta`rtip boyinsha da`wirlerge bo`linedi:

1. Paleolit (a`yyemgi tas da`wiri - ″palayos″ - ″a`yyemgi″, ″litos″-tas):
adam b.e.sh. 3-2,5 million jil burin payda boladi. En` a`yyemgi tabilmalar Shig`is Afrikanin` Olduvay jirasinan tabilg`an bolip, Olduvay ma`deniyati dep ju`rgiziledi. Adamzattin` payda boliw da`wiri 3,5 min` 700 min` jildi o`z ishine aladi;

a) Erte paleolit, Ashel da`wiri 700-100 min` jildi o`z ishine aladi. A`yyemgi shig`is dag`i erte paleolit da`wiri estelikleri b.e.sh. 500-100 min` jil buring`i da`wirlerge tiyisli bolip, ashel da`wiri dep ataladi;

v) orta paleolit. Bul da`wir Must`e da`wiri ma`deniyati (b.e.sh. 100-40 min` jilliqlar) dep jurgiziledi;

s) son`g`i paleolit - b.e.sh. 40-12 min` jilliqlar.

2. Mezolit (orta tas da`wiri-″mezos″ -″orta″, ″litos″ -″tas″ -b.e.sh.12-7min` jilliqlar.

3. Neolit (jan`a tas da`wiri- ″neos″ - ″jan`a″, ″litos″ -″tas″ -b.e.sh.6-4min` jilliqlar.

4. Eneolit (mis-tas da`wiri) b.e.sh. 4-3 min` jilliqlar.

5. Bronza da`wiri b.e.sh. 3-2 min` jilliqlar.

6. Temir da`wiri b.e.sh. 1 min` jilliqtin` baslari.

Bul ma`kanlardan uliwma a`yyemgi shig`is territoriyasinan ha`zirge shekem erte paleolit da`wiri adamlarinin` qaldiqlari tabilmag`an. Bul da`wirge tiyisli ma`kanlardan alg`ashqi adamlardin` tek g`ana tas qurallari tabilg`an. Bul da`wir adamlari ha`zirgi adamlardan uliwma pariqlanadi. Olar eki ayaqlap, aldina qaray bu`gilgen, qollarin dizesi u`stine salg`an halda ju`rgen.

Erte paleolit da`wiri tariyxi menen shug`ilaniwshi ilimpazlardin` pikirleri boyinsha, bul da`wir esteliklerinin` waqti b.e.sh. 800-100 min` jil, ayirimlari 500-100 min` jil buring`i a`yyemgi da`wirge tiyisli bolip esaplanadi. Bunnan A`yyemgi shig`is g`a adamlar ju`da` erte kelip jaylasa baslag`an, degen juwmaq islewge boladi. Erte paleolit adamlari tiykarinan jiynawshiliq ha`m an`shiliq penen shug`illang`an.

Da`slepki paleolit da`wiri adamlari tu`rli miynet qurallarin jasag`anlar. Sol sebepli olar «homo-habilis»-«bilgish adam» delingen.

Da`slepki miynet qurallari	**-O`tkir ushli, qirli tas qurallar (qol shoqmari depde ataladi)** **-Terek shaqlarinan tayarlang`an jer qaziwshi tayaqlar** **-Haywanlardi ku`sh benen uriwshi tas qurallar**

Orta paleolit (must`e ma`deniyati) a`yyemgi tas da`wirinin` ajiralmas ha`m sostav bo`legi bolip, uzaq dawam etken erte paleolittin` dawami bolip esaplanadi. Bul da`wirde arqadan qublag`a muzliqtin` basip keliwine baylanisli haywanat ha`m o`simlik du`n`yasi o`zgeredi.

**Mezolit da`wiri**- shama menen b.e.sh. 12-7 min` jilliqlardi o`z ishine aladi. Bul da`wirge kelip, muzliq arqag`a jiljip, ta`biyat jilitadi. Haywanat ha`m o`simlik du`n`yasi o`zgeredi. Bul da`wirdin` en` u`lken jetiskenliklerinen biri oq jaydin` oylap tabiliwi. Sonday-aq bul da`wirde alg`ashqi ko`rkem o`ner payda boldi. A`yyemgi shig`is dan mezolit da`wirine tiyisli ko`plep estelikler tabilg`an. Bul jerden tas ha`m su`yekten islengen qurallar, adamnin` bas su`yekleri, tisleri tabilg`an, sonday-aq 20 dan artiq haywanlardin` su`yekleri tabilg`an bolip, olar mayda, sindirilg`an, otta ku`ydirilgen. Demek machaylilar ottan ken` paydalang`an, haywan go`shlerin otta pisirip jegen.

Neolit uzaq dawam etken tas a`sirinin` son`g`i ha`m juwmaqlawshi basqishi. Neolit tu`sinigin ilimge arxeolog Lebbok alip kirgen. Neolit da`wiri adamlarinin en` u`lken tabislarinan biri gulalshiliq bolip, olar ilaydan ha`r qiyli idislar isledi ha`m olardi otta pisiriwdi u`yrenip alg`an. Sonday-aq neolit da`wirinde toqimashiliq ha`m qayiq sog`iwshiliq ta payda boldi.

A`yyemgi shig`is da jasag`an neolit da`wiri qa`wimleri xojaliqtin` tu`rlerine qaray, olardin` sa`nesinin` joqari shegarasi b.e.sh. 6 min` jilliq, to`mengi shegarasi 4-3 min` jilliqlardi o`z ishine aladi.

**Eneolit da`wiri** jer sharinin` barliq zonalarinda bir waqitta baslanbay, ol ha`r bir zonanin` ta`biyiy ekologiyaliq imkaniyatina say ra`wishte ha`r qiyli waqitta baslandi. Ma`selen, Afrika ha`m Aziyanin` a`yyemgi diyxanshiliq zonalarinda alg`ashqi ja`miyetler metall menen erterek, al basqa zonalarda keyinirek tanisti.

A`yyemgi shig`ista metall b.e.sh. 4 m.j. ma`lim. a`yyemgi shig`istin` arqa rayonlarinda bolsa bul waqitta neolit da`wirinin` ma`deniyati ja`miyetleri gu`llep rawajlanbaqta edi. Metall menen birinshi ma`rtebe b.e.sh. 3 m.j. aqirlarinda tanisti. Bronza da`wirinin` xronologiyaliq shegarasi b.e.sh. 3-1 m.j. tuwra keledi. Birinshi ma`rtebe bronza b.e.sh. 3 m.j. Aldin`g`i Aziya ha`m Hindstanda ashildi. Al, Orta Aziyada bolsa ol b.e.sh. 3 m.j. aqiri ha`m 2 m.j. baslarinan belgili.

Bronzadan negizinen ha`r qiyli bezekler, u`y-ruwzigershilik ha`m xojaliq buyimlari, a`skeriy qural-jaraqlar ha`m miynet qurallarin sog`atug`in arnawli temirshilik, slesarliq ha`m zergerlik ustaxanalari ju`zege keldi. O`nermentshiliktin` qa`niygelesiwi menen zonalar araliq zat almasiwlar ku`sheydi. Wa`layatlardi a`konomikaliq jaqtan baylanistirip turatug`in ta`biyiy baylanis jollari payda boldi. Haywanlar jegilgen do`ngelekli arbalar payda boldi.

Arxeolog alimlardin` a`yyemgi shig`is aymag`inda ju`rgizgen ilimiy izleniwlerinin` na`tiyjelerine qarag`anda bronza da`wirinde an`shiliq ha`m jiynawshiliq turmista o`zinin` da`slepki rolin jog`altti. Haliqtin` negizgi xojalig`i sharwashiliq ha`m diyxanshiliq bolip kaldi.

A`yyemgi shig`is sharayatinda sharwashiliq xojalig`inin` da`slepki izleri ha`tte mezolit da`wirinin` son`g`i basqishi yamasa erte neolitten belgili. Arxeolog U.Islamov Machay u`ngirinde ju`rgizgen qaziw isleri waqtinda u`ngirden, onin` ma`deniy qatlaminan jabayi haywanlardin` qara mal, qoy ha`m eshkilerdin` su`yeklerin tapti. Neolit da`wirinin` esteligi bolg`an.

Sharwashiliqti birinshi ma`rtebe hayallar ashqan. An`shiliq waqtinda tiriley qolg`a tu`sken haywanlardin` balalarin hayallar ta`rbiyalay basladi. Ja`ma`a`tte u`y haywani payda boldi, sharwashiliq xojalig`ina da`slepki ka`demler taslandi.

Diyxanshiliqtin` payda boliwinda da hayallar negizgi roldi oynadi. Hayallar jabayi masaqli o`simliklerdin` da`nin jiynap ruw ja`ma`a`ti ma`kanina alip kelgennen keyin olardi tu`yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja`ma`a`ttin` u`ylerinin` aynalasinda biyiqtiyar to`gilgen da`nlerden o`nim shig`ip atirg`an ko`gisliklerdi sezbewi mu`mkin emes edi. Sol sebepli diyxanshiliqqa qaray qoyilg`an birinshi qa`dem da`slep ja`ma`a`t baspanalari a`tirapinda ko`gerip shiqqan da`n eginlerin abaylap ta`rbiyalawdan baslandi.

B.e.sh. X-VIII a`sirler a`yyemgi shig`is sharwalarinin` turmisinda tu`pkilikli sotsial-a`konomikaliq o`zgerisler ju`z bergen da`wir bolip, olar qiyralip baratirg`an alg`ashqi ja`ma`a`t jerinde mu`lk ten`sizligi, klassliq qatlamlasiw protsessinin` jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da`wirine ta`n qa`siyetler bolsa, bul protsessti tezlestirdi. a`yyemgi shig`is sharayatinda erte temir da`wiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarimina tuwra keledi. Bul da`wirde alg`ashqi ja`ma`a`t sistemasi o`zinin` aqirg`i basqishin o`tpekte edi. O`ndiriste birinshi ma`rtebe temirden shiyki zat sipatinda paydalanilip, miynet qurallari islep shig`arila basladi. Temirdin` o`ndiriste qollaniliwi alg`ashqi ja`ma`a`t tariyxinda u`lken texnikaliq revolyutsiya boldi.

Temir sharwashiliqti diyxanshiliqtan u`zil-kesil bo`lekledi, jeke menshik mu`lkin bekkemledi, klassliq ja`miyetti keltirip shig`ardi. Temirdin` o`ndiriske ken`irek qollaniliwi sebepli xojaliqta ekinshi miynet bo`listiriwin ju`zege keltirdi, yag`niy o`nermentshilik diyxanshiliqtan bo`linip shiqti. O`nermentshiliktin` bir qatar tarawlarinda qa`niygelesiwdin` payda boliwi na`tiyjesinde ertedegi sha`ha`rlerdin` belgileri sipatinda bazar payda boldi. Ja`miyettin` sotsial-ekonomikaliq turmisinda ken` ko`lemdegi tovar almasiwi ju`z berdi. Onin` aqibeti sipatinda ayirim adamlardin` qolinda tez ra`wishte bayliqlar toplana berdi. Temirdin` o`ndiriske ken` ko`lemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shiqti. O`ndiriwshi xojaliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi ma`mleketshiliktin` kelip shig`iwina alip keldi.

Ilimpazlardin` pikirinshe bizin` jasap atirg`an ana jerimiz 5 milliard jilliq tariyqa iye. Jerdin` tariyxin ilimpazlar bir neshe geologiyaliq eralarg`a bo`ledi. Ma`selen: Arxey, polezey, mezozey ha`m kaynazoy. En` da`slep jerde hesh qanday tirishilk bolmag`an. Arxey erasinin` aqirinda jerde ju`da` a`piwayi tiri maqluqlar payda bolsa, paleozoyda suwda ha`m qurg`aqliqta jasawshi haywanlar, mezazoyda embeklep ju`riwshiler payda boladi. Jer tariyxinin` kaynazoy erasinda su`t emiziwshi haywanlar taraladi. Kaynazoy erasi, o`z na`wbetinde u`shlenshi ha`m to`rtlenshi bolip eki basqishqa bo`linedi. U`shlenshi basqish 64-66 mln, to`rtlenshi basqish 3-3,5 mln jillardi o`z ishine aladi. Kaynazoy erasi paleogen, neogen ha`m anropogen bolip bo`linedi. Antropogen grekshe-antropos adam, genezis tuwiniw (rojdenie) adamnin` tuwilip payda boliwi degen ma`niste. Bunnan 2,5-3 mln jil burin adamlar materialliq ha`m ma`deniy bayliqlardi do`rete basladi. Bul antropogen da`wirinde tuwra keledi. Antropogen: espleystotsen, pleystotsen ha`m golotsen bolip bo`linedi. Pleystotsenda jerdin` ko`pshilik bo`legi qalin muz qaplaydi. Muzliqlar, ko`binese taw baslarinda qalin` bolip uzaqta jatadi. Orta Aziya ha`m Qazaqstan dalan`lig`in qalin muz qaplamasada, muzlar biyik taw baslarinda saqlanip, onin` ta`siri jerge uzaq waqit sezilip, hawa rayi, suwiq bolip turg`an.

Muzliqtin` eriwi menen pleystotsen da`wiri tamam boladi. Muzliqtan keyin golotsen da`wiri yamasa ha`zirigi geologiyaliq da`wir baslanadi. Jer tariyxindag`i en` basli waqiyalardin` biri, hawanat du`n`yasinan adamzattin` ajiralip shig`iwi boladi. Adamlar payda boliwinda, o`z basinan uzaq dawam etken da`wirlerdi keshiredi. Meogannin` aqiri, espleystotsen basinda Afrikada, Qubal Evropada, Aziyanin` qubla regionlarinda adamg`a uqsas ha`r tu`rli maqluqlar jasaydi. Adamlardin` kelip shig`iwina adamg`a uqsas maqluqlardin` qatnasinin` bar ekenligin ilimpazlar erte waqitlardan bayqaydi. Ta`biyat izertlewshiler, Ch.Darvin, T.Geksli, birinshi bolip, adamlardin`, adamg`a uqsas maqluqlardan evolyutsion joli menen bo`linip shiqqanin aytqan edi. Ch. Darvin, maqluqlardan adamg`a aylaniwinda, miynet etiwdin`, miynet qurallarin jetistiriw na`tiyjesinde boldi degen evolyutsion ta`liymati, G`Tu`rlerdin` kelip shig`iwiG` (1859) miynetinde aytadi.

Qa`dimgi arxantroplarg`a dpiopitek, ramapitekn`, udobnopitek ha`m avstrolopitekler kiredi. Usilardan tek avstrolopitekler adamlarg`a fizikaliq kelbeti jag`inan ju`da` jaqin, olardin` bas miyinin` ko`lemi 500-600 $sm^3$ bolip, olar eki ayag`inda tiklenip ju`rip, taslardin` a`piwayi miynet qurallarin isley alg`an. Avstrolopitekler ko`p miynet qilip jabayi haywanlardi uslap olardin` go`shleri menen awqatlanip tirishilik etken. Adamnin` birinshi ret jer ju`zinin` qaysi jerinde payda bolg`ani haqqinda, ilimpazlar arasinda bir pikir joq. 1959-1960 jillari Angliya ilimpazi Lui Liki Shig`is Afrikadag`i Tanzaniyanin` Olduvey taw u`n`girinen adamg`a usas maqluqlardin` su`yeklerin tawip, olardin` avstrolopiteklerge usaslig`in aniqladi. Bul maqluqtin`, bunnan 1 mln 750 1mln 850 min` jil burin jasag`anin aniqlaydi. Onin` bas qutisindag`i miyinin` ko`lemi 652-657 sm^3 bolip, ol eki ayaqlap ju`ri, qollari menen miynet qurallarin islegen yag`iniy qolinan is keletug`in adamg`a usas maymil bolg`an. Bunnan keyin, L.Likidin usi Richard Liki adamg`a usas maqluqlardin` su`yek qaldig`i Keniya ha`m Efiopiyadan tabadi. Bul Efiopiyali prezinjantrop dep

atalg`an adam ta`rizli maymil, bunnan 2,8-3 mln jil burin jasap, ol da tastan a`piwayi miynet qurallarin isley bilgen. Olar miynet ete alatug`in adamlar-arxantroplar, tastan a`piwayi miynet qurallirn islegen. 1998 jili, bunnan 3 mln jil burin jasag`an arxantroptin` su`yek qaldig`i, a`piwayi tas qurallari Qubla Afrikadan tabildi.

Usinday tabilg`an adamg`a usas maqluqlardin` su`yek qaldiqlarina, olardin` tastan islep paydalang`an a`piwayi miynet qurallarina qarag`anda, adamlar bunnan 2,5-3 mln jillar burin payda bolg`an. Bul da`wirde paleografiyaliq jag`day, adamlar jasawg`a qolay bolip suw, tog`ay, jabayi haywanlar ko`p bolg`an.

Ta`biyiy ortaliq ha`zirgiden bir qansha jilliraq bolg`an. Periney yarim atawinan Qitayg`a shekem araliq subtropikaliq, Aziyanin` Qubla rayonlari ha` Afrikanin` ko`pshilik bo`limi tropikaliq zona bolg`an. U`shlemshi basqishtin` aqiri, to`rtlemshi basqishtiq baslarinda tropikaliq zonalarda ko`plegen ha`r tu`rli maymillar jasaydi. Solardin` arasinda adamg`a usas maqluqlar bolip, olar adamlardin` en` a`yyemgi wa`killeri bolip esaplanadi. Maqluqlardin` adam da`rejesine o`te baslag`an tu`rleri-arxantrop grekshe-arxayes-a`yyemgi antropos adamlar dep ataladi.

Ilimiy izertlewle, Afrika arxantroplari du`n`yadag`i en` a`yyemgi (da`slepki) qazip teksirilgen adamnin` birinshi wa`killeri bolip esaplanadi.

1891-1892 jillari Gollandiyali alim antropolog Evgeniy Dyuba Indoneziyadag`i Yava atawinan arxantroptin` su`yek qaldiqlarinTawip izertlep, oni pitekantrop (grekshe-pitekos-maymil, antropos-adam, yag`niy eki ayaqlap ju`retug`in maymil ta`rizli adam dep atadi). Pitekantroptin` man`layi jalpaq, qaq u`sti maqlay su`yekleri o`sken, iyegi kemrek rawajlang`an boladi. Bunnan 1mln 160-1mln 251 min` jillar burin jasag`an pitekantroplar a`piwayi taslardan miynet qurallar islep paydalang`an. Pitekantroptin` bas miy qutisinin` ko`lemi 900-1075 sm^3 bolg`an. Pitekantroplardin` miynet qurallari su`yek qaldiqlari 1950-1960 jillari Aziya, Afrika jerlerinen tabilip, olardin` taslardan o`zlerine kerekli a`piwayi miynet qurallarin isley alatug`inlig`i aniqlandi. Pitekantrop, Afrikadag`i «Miynet islep biletug`in adamnan» keyingi basqishta turatug`in, en` a`yyemgi adam bolip esaplanadi. Olar, bunnan 1,6-1,9 mln. jillar burin jasap turmis keshirgen. 1927-jil Pekin qalasi janindag`i Chjau Koutyan` degen jereden Kanadali alim. D.Blek Qitay arxantropin tabadi. Ol ilimde Sinantrop (latinsha-sina-qitay, qitay adami) dep ataladi. Sinantroplardin` bas miy qutisinn` ko`lemi 915-1225 sm^3 bolg`an, (ha`zirgi adamlardin` bas miy qutisinin` ko`lemi 1400-1450 $sm^3$). Bunnan 400-500 min` jil burin jasag`an sinantroplarda eki ayag`inda tiklenip ju`rip tastan miynet qurallarin islegen. Olar, pitekantroplarg`a qarag`anda bir qansha rawajlang`an, shaqqan bolg`an. Sinantroplar ottan paydalaniwdi bilgen. Biraq, adamlardin` otti qashan ha`m qalay payda etkenin aytiw qiyin. Olduvey taw u`n`girlerinde jasag`an adamlardin` qonis orinlarinan ottin` qaldig`i tabilg`an joq, biraq, arxantroplar nayzag`aydan, Vulkan atilg`anda payda bolg`an otlardan paydalang`an. Sinantroplar jabayi haywanlarg`a an`shiliq etip, olardin` go`shin otqa pisirip jegen, ten`iz molekulalarin uslap awqatlang`an. 1907 jili Germaniyanin` Geydel`berg degen jerinde arxantroplardin` su`yek qaldiqlari ha`m miynet qurallari tabildi. Arxantroplardin` su`yek ha`m miynet qurallari Evropadag`i Frantsiya, Vengriyanin`, Budapesht qala janinan, Chexiya, Qitay, Afrika jerlerinde tabilip izerlenedi. Biraq, arxantroplardin` tastan islengen miynet qurallari, olardin` su`yek qaldiqlari ele Amerika ha`m Avstraliya jerlerinen tabilg`an joq. Sog`an qarag`anda, bul materiklerde adamg`a usas maymillardin` jasawina qolayli ta`biyiy jag`daylar bolmag`an boliwi kerek. Son`g`i jillari, Aziya, Afrika ha`m Evropanin` ko`plegen aymaqlarinan arxantroplar jasag`an menen jaylar tabilip izertlendi. Arxantroplardan keyingi da`wirde jasag`anlarda a`yyemgi adamlar dep atalip, olar b.e.sh. 100-50 min` jil burin o`mir su`redi. A`yyemgi adamlardin` miynet qurallari, su`yek qaldiqlari 1948-1964 jillari Ispaniyadag`i Gibraltar bug`azi janinan 1970 jili Germaniyanin` Neandertal` degen u`n`girinen tabilip ol neandertal` dep ataladi. Neandertal` adamlardin` XX a`sirdin` 80-jillari Afrikadan, Orta jer ten`iz jag`alarinan Orayliq Aziya, jaqin ha`m orta shig`is ellerinen, Qara ten`iz jag`alarinan, Shig`is Evropa ha`m Aziya ellerinin` aymaqlarinan tabildi.

Neandertal`lerdin` sirtqi kelbeti ha`m oylawi ele jaqsi jetilispey, olarda maymillarg`a ta`n belgiler saqlansada, neandertal` ler arxantroplardan bir qansha uzaqlasip ha`zirgi tu`rdegi adamlarg`a usaslig`i bayqaladi. Olar fizikaliq jaqtan o`sken, qariwli, boyi ortasha 165-170 sm bolip, taslardan a`piwayi ha`r qiyli miynet qurallarin islegen. Orta tas da`wirinde, adamlarg`a usas maymillar tastan miynet qural islewdi ja`nede jetistiredi ha`m ha`zirgi tu`rdegi adamlarg`a aylana

baslaydi. Usi da`wirde, adamlarda evrapeod, negroid, mangoloid bolg`an da`slepki belgiler kelip shig`adi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Neolit, Eneolit degende neni tu`sinesiz?
2. Faraonlar tariyxı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ashlin patshalıq da`wiri I-II dinastiya haqqında teren`irek mag`lıwmatlar u`yrenin`.

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №2

URIWLIQ DU'ZIM

Joba:

1. Son'g'i paleolit dawiri adamlarinin' miynet qurallari, xojalig', ta'biyiy sharayati.
2. Uriwdin payda boliwi. Matriarxat da'wirinde meziolit, neolit adamlari.
3. Eneolit. Qola a'siri. Diyxanshiliq ha'm sharwashiliqtin' rawajlaniwi. Patriarxat.
4. Uriwliq du'zimnin' qulawi, ma'mlekettin' payda boliwi.

Tayanish tu`sinikler: A'yyemgi ha'm orta paleolit dawiri. Geografiyalik jagdayi. Adam miynet xizmetleri. Taslarda qayta islew. An'shilik. Teriushilik ottan paydalaniw. Jer ustinde u'y jaylar. Kollektivlik miynet. Neolit asirinin tabiyiy jagdaylari. Anshilik. Terimshilik xojaliktin ozgeriu formasi. Diyxanshilik. Sharuashilik. Gulal idislardin payda boliwi.

Adamlar payda bolg`annan baslap, olar u`zliksiz miynet etip, miynet qurallarin jetistirip baradi. Arxeolog alimlar, adamlardin` qaldirg`an materialliq ma`deniyattin` u`yrenip, adamzat ja`miyetinin` tariyxin to`rt tariyxiy da`wirge bo`ledi.

Tas a`siri, Eneolit-mis-tas a`siri, Jez a`siri, Temir a`siri, Paleolitten keyingi mezeolit, yag`niy orta tas a`siri keledi. Mezeolitten b.e.sh. XVIII-VII min` jillarda o`z ishine aladi. Mezeolitten keyin, tas a`srinin` son`g`i basqishi, neolit yag`niy jan`a tas a`siri baslanadi. Neolit b.e.sh. VI-IV min`inshi jillardi o`z ishine aladi.

Neolit ha`m jez a`sirleri aralig`i eneolit-mis-tas a`siri dep ataladi. Ol b.e. shekemgi IV min`inshi jillardin` aqiri III min`inshi jillardin` ortasin o`z ishine aladi. Bunnan son` jez a`siri baslanadi. A`yyemgi ja`miyetlik du`zimnin` son`g`i basqishi jez a`siri b.e.sh. III min`inshi jallardi o`z ishine aladi. Bul da`wir a`yyemgi ja`miyetlik du`zimnin` qulawi, jeke menshiktin` ja`miyette sotsialliq ten`sizliktin` kelip shig`iwina ha`m ma`mlekettin` payda boliwina jag`day tuwg`izadi. Jezden keyin, erte temir a`siri baslanadi. Erte temir da`wirinde, Orayliq Aziya ha`m og`an qon`si jerler jeke menshik, sotsialliq toaprlar ha`m ma`mleket kelip shig`adi ha`m rawajlanadi. Erte temir a`siri b.e.sh. VIII-V a`sirlerdi o`z ishine aladi.

Arxeologiyaliq qazi izertlenip tabilg`an buyimlarg`a qarap, a`yyemgi ja`miyetlik du`zim, ruwshiliq, al ruwshiliq o`z na`wbetinde analiq ruw, ataliq ruw bolip ekige bo`linedi. Sharwashiliqti birinshi ma`rtebe hayallar ashqan. An`shiliq waqtinda tiriley qolg`a tu`sken haywanlardin` balalarin hayallar ta`rbiyalay basladi. Ja`ma`a`tte u`y haywani payda boldi, sharwashiliq xojalig`ina da`slepki ka`demler taslandi.

Diyxanshiliqtin` payda boliwinda da hayallar negizgi roldi oynadi. Hayallar jabayi masaqli o`simliklerdin` da`nin jiynap ruw ja`ma`a`ti ma`kanina alip kelgennen keyin olardi tu`yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja`ma`a`ttin` u`ylerinin` aynalasinda biyiqtiyar to`gilgen da`nlerden o`nim shig`ip atirg`an ko`gisliklerdi sezbewi mu`mkin emes edi. Sol sebepli diyxanshiliqqa qaray qoyilg`an birinshi qa`dem da`slep ja`ma`a`t baspanalari a`tirapinda ko`gerip shiqqan da`n eginlerin abaylap ta`rbiyalawdan baslandi.

B.e.sh. X-VIII a`sirler a`yyemgi shig`is sharwalarinin` turmisinda tu`pkilikli sotsial-a`konomikaliq o`zgerisler ju`z bergen da`wir bolip, olar qiyralip baratirg`an alg`ashqi ja`ma`a`t jerinde mu`lk ten`sizligi, klassliq qatlamlasiw protsessinin` jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da`wirine ta`n qa`siyetler bolsa, bul protsessti tezlestirdi. a`yyemgi shig`is sharayatinda erte temir da`wiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarimina tuwra keledi. Bul da`wirde alg`ashqi ja`ma`a`t sistemasi o`zinin` aqirg`i basqishin o`tpekte edi. O`ndiriste birinshi ma`rtebe temirden shiyki zat sipatinda paydalanilip, miynet qurallari islep shig`arila basladi. Temirdin` o`ndiriste qollaniliwi alg`ashqi ja`ma`a`t tariyxinda u`lken texnikaliq revolyutsiya boldi.

Temir sharwashiliqti diyxanshiliqtan u`zil-kesil bo`lekledi, jeke menshik mu`lkin bekkemledi, klassliq ja`miyetti keltirip shig`ardi. Temirdin` o`ndiriske ken`irek qollaniliwi sebepli xojaliqta ekinshi miynet bo`listiriwin ju`zege keltirdi, yag`niy o`nermentshilik diyxanshiliqtan bo`linip shiqti. O`nermentshiliktin` bir qatar tarawlarinda qa`niygelesiwdin` payda boliwi na`tiyjesinde ertedegi sha`ha`rlerdin` belgileri sipatinda bazar payda boldi. Ja`miyettin` sotsial-ekonomikaliq turmisinda ken` ko`lemdegi tovar almasiwi ju`z berdi. Onin` aqibeti sipatinda ayirim adamlardin` qolinda tez ra`wishte bayliqlar toplana berdi. Temirdin` o`ndiriske ken` ko`lemde kirip

keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shiqti. O`ndiriwshi xojaliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi ma`mleketshiliktin` kelip shig`iwina alip keldi.

A`yyemgi zamanlarda bir ata-anadan tarqalg`an tuwg`an-tuwisqanlardin` ja`mlesiwi na`tiyjesinde qa`liplesken ja`ma`a`t **uriw** dep ataladi. Tirishilik ta`shiwishi ha`m sirtqi dushpanlardan saqlaniw ushin adamlardin` tuwg`an-tuwisqanliqqa tiykarlang`an birlesiwin ma`jbu`r etken.

**Qa`wim** tuwg`an-tuwisqanliq, millet dinles bir neshe uriwdin` ja`mlesiwi, sonday-aq bir uriw ta`biyiy tu`rde ko`beyip a`tirapindag`i uriwlardi boysindirip, o`z quramina sin`dirip jiberiw aqibetinde qa`wim retinde qa`liplesken boliwi mu`mkin.

Qa`wimnin` uriwdan tiykarg`i parqi, ol uriwlarg`a bo`liniwden basqa o`z aymag`i qa`wimlik tiline, qa`wim ken`esine ha`m a`skeriy baslig`ina iye bolg`an. Qa`wimler adamlardin` awshiliq ha`m ko`shpeli sharwashiliq penen birge diyxanshiliq ha`m a`yyemgi temirshilikke o`te baslag`an gezlerinde payda bola baslag`an. Aqil jag`inan bo`liniwshilik mu`lkiy bo`liniwshilikke alip kelgen. Adamzat ja`miyetinde ba`rqulla sonday bolg`an ha`m bunnan keyinde sonday boladi.

Elat atamasi, en` a`weli, qa`wimler birlespesi, adamlardin` til, aymaq, ekonomikaliq ha`m ma`deniy jaqtan tariyxiy qarar tapqan birligin bildiredi. Elattin` kelip shig`iwina bir-birine ko`p jag`inan jaqin bir neshe qa`wimlerdin` ja`mlesiwi tiykar bolg`an. Adamlardin` elat-elat bolip, bir aymaqta jasawlari, olar arasindag`i tuwg`an-tuwisqanliq uliwma ma`pdarliq sezimlerin ku`sheyttirgen. Uliwma ma`pdarliq u`les ha`m oni qorg`aw waziypasi ma`mleketti payda etken.

Elat bolip qa`liplesiwdin` bir neshe belgileri bolg`an ha`m ha`zirde sonday. Til jag`inan bir yamasa o`z-ara jaqin qa`wimlerdin` ja`mlesiwi elat boliwdin` tiykarg`i belgisi. Bir qa`wimnin` basqasi ta`repinen jawlap aliniwi na`tiyjesinde bir neshe qa`wim aralasip, elat payda bolg`an.

1926-jili o`tkizilgen Pu`tkil awqamliq haliqtin` esabin aliwdin` juwmag`inda buring`i awqamda 230 dan artiq milletler ha`m elat jasaydi delinse, 1959-jilg`i haliqtin` esabin aliwda bul 129 g`a azayg`an. Demek, 100 den artiq elat, tiykarinan kem sanli haliqlar o`z milliyligin jog`altip, ko`p sanli haliqtin` mug`darin asirg`an.

Haliq atamasina filosofiyaliq jaqtan na`zer awdarsaq onin` ta`riypi bunday. tariyxtin` ha`mme basqishlarinda ja`miyet waziypalarin sheshiwge tayar, jurt jumisina jaramli ha`m qa`biletli qatlam, sotsialliq birlik, tariyxtin` do`retiwshisi.

Millet adamlardin` tig`iz tariyxiy birligi, uliwma ekonomikaliq turmis, til, aymaq birligi, ma`deniyat, sana, ruwxiy ja`mlesiwi demekdur.

**Ma`mleket** - ja`miyettin` siyasiy sistemasinin` tiykarg`i instituti bolip, ja`miyetti basqariwdi a`melge asiradi

**Ma`mleketshilik** - ma`mlekettin`, eldin` tariyxiy rawajlaniw barisinda o`zinin` jan`adan ma`mleketti du`ze alg`an yamasa bir qansha sebepler menen g`a`rezsizlik awhalg`a duwshar bolip jog`altip alg`an buring`i ma`mleketin qaytadan tikley alg`an ayriqsha belgi boladi. Ma`mleketshilik-ja`miyettin` tek baylig`i ha`m onin` rawajlaniwinin` ko`rsetkishi g`ana emes, sonday-aq ol milliy

ideologiyada ruwxiy qa`driyatlarda, elde ma`mlekettin` rawajlaniwina, oni qorg`awg`a bag`darlaytug`in ja`miyetlik siyasiy ha`m ma`deniy orientatsiya, ja`miyettin` siyasiy sho`lkemlesiwinin` jetistiriliwi bolip tabiladi. Ma`mleketshiliktin` o`zine ta`n simvolikaliq belgileri ra`smiy ma`mleketlik tilde yamasa tillerdin` paydaliniwi, emblematikasinin` (gerb, gimn, jalaw) boliwi ha`m ja`miyetti ma`mleketlik siyasiy sho`lkemlestiriwinin` o`zine ta`n spetsifikaliq formalarin du`ziwi bolip tabiladi

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Alg`ashqi topar payda boliwi.
2. Adamnin` kelip shig`iwi.
3. Erte Palialit, ashel da`wiri.
4. Ruwdin` payda boliwi.
5. Eneolit, bronza a`siri miynetinin` bo`listiriliwi.
6. Temir da`wirinin` baslaniwi.
7. Klasslardin` qa`liplesiwi.
8. Alg`ashqi ma`deniyat.

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №3

A'YYEMGI SHIG'IS ELLERININ' TARIYXI. MESOPOTAMIYA (EKI DAR`YA ARALIG'I) ELLERININ' EN' A`YYEMGI TARIYXI

Joba:

1. A`yyemgi Mesopotamiya (eki da`r`ya aralig`i).
2. Mesopotamiyanin` a`yyemgi tariyxi boyinsha derekler.
3. A`yyemgi Mesopotamiya istoriografiyasi.
4. En` a`yyemgi Mesopotamiyada klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwi.
5. Mesopotamiyada orayliq ma`mlekettin` du`ziliwi.

***Tayanish tu`sinikler:*** A`yyemgi Mesopotamiyanin` geografiyaliq ortalig`i, onin` tariyxi boyinsha derekleri, istoriografiyasi. Mesopotamiyada klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwi. A`yyemgi Shumerdin` qala ma`mleketleri ha`m Mesopotamiyada orayliq ma`mlekettin` du`ziliwi. Akkad ma`mleketi ha`m Urdin` III dinastiyasi. Mesopotamiyada, b.e.sh. 2 min` jilliqta Vavilon u`stemligi.

Arqadag`i Armeniya tawlarinan qubladag`i Persiya qoltig`ina shekem, Shig`istag`i Irannin` tawli oblast`larinan batistag`i Siriya-Mesopotamiya dalalarina shekem ken` aymaq jaylasqan. Ol a`yyemgi grek geograflari ta`repinen *Mesopotamiya* dep atalg`an. Qaraqalpaq tiline awdarg`anda *«Eki da`r`ya aralig`i - Efrat ha`m Tigr da`r`yalari aralig`i»* degen ma`nisti an`latadi.

Uzinlig`i 2700 km bolg`an Efrat (Shumerlerde-Buranun, akkadlarda-Puratut) ha`m uzinlig`i 1900 km bolg`an Tigr (shumerlerde-Idigna, akkadlarda-Idiklat) Armyan u`stirtinen baslanip, Persiya qoltig`ina quyadi. Mesopotamiya turg`inlari sheber irrigatorlar bolg`an. Arqada iqlimi kontinentalli, qublada hawa rayi issi ha`m qurg`aq bolg`an. Florasi jarli, faunasi bay bolg`an.

Mesopotamiya Jaqin Shig`istin` orayinda jaylasqan, sonin` ushin ol Aldin`g`i Aziya sawdasinda jetekshi rol` oynag`an.

Birinshi turg`inlar paleolit da`wirinde payda bolg`an. Neolit da`wirinde qonislasiw protsesi tezletilgen pa`t penen ju`rgizilgen, da`r`ya oypatina tawli ha`m taw eteginde jasawshi turaqli turmisqa o`tip, olar diyxanshiliq, mal-sharwashilig`i, o`nermentlik penen shug`illana baslag`an. Birinshi turg`inlar b.e.sh. VII-VI min` jilliqlar dawaminda Tigr ha`m Efrat oypatlig`in ken`nen o`zlestirgen.

Xassun ha`m xalaf ma`deniyati. IV min` jilliqtin` basinda ha`m V min` jilliqta birinshi turg`inlar payda boladi. (El`-Ubeyd, shumerlerden buring`i xaliqlar). B.e.sh. IV min` jilliqta birinshi shumerler turar jerleri, olardin` tili payda boladi.

B.e.sh. III min` jilliqtan baslap Mesopotamiyanin` arqa ta`repinde semitler jasaydi. Olar a`yyemgi Aldin`g`i Aziya, Siriya dalalari ha`m Arabiyanin` sharwa qa`wimleri edi. Tigr ha`m Efrat oypatlig`inda jaylasqan semit qa`wimlerinin` tilin akkadlar tili dep atag`an. Tu`slik Mesopotamiyada semitler Vavilon dialektinde, ol arqada Tigr oypatinin` orta ta`repinde **-** assiriy dialektinde so`ylegen.

A`yyemgi zamanlardan baslap Mesopotamiyanin` arqa ta`repinde hurritler qa`wimleri jasag`an. Olar o`zinin` Mitaniy ma`mleketin du`zgen. Olar tili ha`m kelip shig`iwi boyinsha Armyan u`stirtinde jasawshi Urartu qa`wimlerinin` jaqin tuwisqanlari bolg`an.

B.e.sh. III min` jilliqtan baslap Arqa-Shig`is Mesopotamiyada yarim ko`shpeli kutiy (yaki tutiy) qa`wimleri jasag`an. Olardin` tili xurritler tiline ju`da` jaqin bolg`an. B.e.sh. XXIII a`sirdin` aqirina kutitler Mesopotamiyag`a basip kiredi ha`m ju`z jil dawaminda ol jerde hu`kim su`redi.

A`yyemgi zamannan baslap kassitler Irannin` arqa-batisinda, elamitlerden arqaraqta jasag`an. B.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda kassit qa`wimlerinin` bir bo`legi Diali da`r`yasi oypatinda jaylasip aladi, ha`r jaqtan Mesopotamiya ma`mleketlerinin` birin-Vavilon ma`mleketin basip aladi ha`m ol jerde kassitler dinastiyasin ornatadi.

B.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda aramey qa`wimlerinin` u`lken topari Arqa Mesopotamiyag`a qaray bag`dar aladi. B.e.sh. V min` jilliqtin` basina kelip, olar Siriya ha`m Arqa Mesopotamiyanin` xurritler ha`m aramey xaliqlari arasina tolig`i menen sin`ip ketti. Aramey xalqinin` tilinin` ko`p sanlig`i ha`m jen`il u`yreniliwi aramey tilinin` usi aymaqta ju`da` ken` taraliwina alip keldi. Persiya Vavilondi basip alg`annan keyin b.e.sh. VI a`sirde aramey tili **-** bul eldin` ma`mleketlik kantselyariyasinin` ra`smiy tiline aylanadi.

B.e.sh. VII min` jilliqtan IV min` jilliqqa shekem Mesopotamiya aymag`inda alg`ashqi-qa`wimlik du`zimnin` idirawi ha`m klassliq ja`miyettin` payda boliw protsesi ju`z beredi.

B.e.sh. III min` jilliqta eldin` qubla ta`repinde, Shumer tariyxiy oblastinda da`slepki kishi ma`mleketler payda boladi. B.e.sh. III min` jilliqtin` birinshi yarimi erte dinastiyaliq da`wir dep ataladi. B.e.sh. XXIV-XXII a`sirleri siyasiy oray Mesopotamiyanin` orayliq aymag`ina awadi. Bul jerde Akkad ma`mleketi payda boladi, ol o`z ha`kimiyati astina Shumer ha`m Mesopotamiyanin` arqa oblast`larin biriktiredi. Mesopotamiyadag`i gegemoniya Akkad patshalig`inan Shumer-Akkad patshalig`ina o`tedi. Onin` orayi qubladag`i Ure qalasi boladi. Onin` tariyxi b.e.sh. III min` jilliqta tamamlanadi.

B.e.sh. II min` jilliqta Vavilon patshalig`i bolg`an.

Vavilon patshalig`i tariyxinin` da`wirlerge bo`liniwi	• eski Vavilon da`wiri (b.e.sh. XIX-XVI a`sirler)**;** • Orta Vavilon yamasa kassitler da`wiri (b.e.sh. XVI-XII a`sirler)**;** • Vavilonnin` siyasiy ha`lsirewi ha`m g`a`rezsizlik ushin gu`resiw da`wiri (b.e.sh. VII-VI a`sirler), ol eldi Persiya basip aliwi menen juwmaqlanadi.

B.e.sh. XVI-XIII a`sirleri Arqa Mesopotamiyanin` batis ta`repinde Mitaniy ma`mleketi u`lken rol` oynaydi.

Onin` shig`is ta`repinde b.e.sh. III min` jilliqta Assiriya ma`mleketi payda boladi. Paytaxti**-** Ashshur qalasi. Assiriya ma`mleketinin` tariyxi u`sh da`wirge bo`linedi:

Assiriya ma`mleketinin` tariyxi da`wirlerge bo`liniwi	• eski Assiriya da`wiri (b.e.sh. XX-XVI a`sirler)**;** • orta Assiriya da`wiri (b.e.sh. XV-XI a`sirler)**;** • jan`a Assiriya da`wiri (b.e.sh. X-VII a`sirler). Bul son`g`i da`wirde Assiriya ju`da` u`lken, Jaqin Shig`istin` derlik barlig`in ishine qamtig`an ulli ma`mleketke aylanadi, b.e.sh. VII a`sirde bul ma`mleket qulaydi.

Mesopotamiyanin` a`yyemgi tariyxi boyinsha derekler.

Materialliq ma`deniyat estelikleri, jazba hu`jjetler, fol`klor shig`armalari, antik avtorlarinin` miynetleri A`yyemgi Mesopotamiya tariyxi boyinsha tiykarg`i derekler bolip tabiladi.

En` a`yyemgi turar jerlerdi qazg`anda tabilg`an zatlar, Mesopotamiyanin` erte tariyxi haqqinda u`lken bay mag`liwmatqa iye. Ol waqitlari jazba derekler bolmag`an.

Keyingi da`wirdegi jazba derekler bir neshe tu`rlerge: xojaliq, yuridikaliq, diplomatiyaliq hu`jjetler ha`m tariyxiy sipattag`i tastag`i jaziwlarg`a bo`linedi.

Mesopotamiya qalalarin qazg`anda tabilg`an xojaliq hu`jjetleri eldin` ekonomikasi ha`m sotsialliq qatnasiqlari haqqinda bay material bolip tabiladi. (Uruk ha`m Djelet-Na'sirdan 1000 tas taqtayshalari, gasurdan Shan (in)a menen 200 hu`jjetler, Ku`ltepeden 10000 kesteler, Arapxanadan 4000 tas taqtayshalar, Nippur, Vavilon, Barsippa, Sippara ha`m Uradan Shan (in)a menen 10000 hu`jjetler). Olar A`yyemgi Mesopotamiyanin` ha`r qiyli da`wirlerine tiyisli.

Yuridikaliq estelikler, atap aytqanda, nizamlar jiynag`i Mesopotamiya tariyxi boyinsha a`hmiyetli derekler bolip tabiladi. Olar da Mesopotamiya tariyxinin` ha`r qiyli da`wirlerine tiyisli. Ma`selen, en` a`yyemgi Ura-Nammu nizamlari b.e.sh. III min` jilliqtin` aqirina tiyisli. Enshunda tabilg`an nizamlar (59-stat`ya) b.e.sh. XX a`sirge tiyisli. Parsi ha`m Isinde tabilg`an nizamlar (40-stat`ya) b.e.sh. II min` jilliqtin` basina tiyisli. Kirisiwden, 282 stat`yadan ibarat tiykarg`i bo`limnen ha`m juwmaqtan turatug`in Vavilon patshasi Xammurapidin` (b.e.sh. XVIII a`sir) nizamlari en` u`lken nizamlar jiynag`i bolip tabiladi. Nizamlar jiynag`i izertlewshiler ushin bay materialdi quraydi. Olardin` tiykarinda Mesopotamiya ma`mleketleri ekonomikasin, menshik qatnasiqlarin qayta tiklewge boladi, olardan tariyxtin` ha`r qiyli da`wirlerindegi ja`miyettin` sotsialliq du`zilisin ha`m onin` ishindegi qatnasiqlarinin` siyasiy du`zilisinin` uliwma belgilerin ko`riwge boladi.

Olar a`lbette, u`stem klass ma`plerin qorg`awg`a bag`darlang`an.

Eki tsilindr formasindag`i tastan islengen diplomatiyaliq hu`jjetler b.e.sh. III min` jilliqqa tiyisli.

Akkad patshalari Naram-Suen ha`m Elam arasinda du`zilgen kelisim b.e.sh. XXIII jilg`a tiyisli.

Mari Zimirilla patsha sarayi qazilg`anda tabilg`an diplomatiyaliq arxiv b.e.sh. II min` jilliqtin` basina tiyisli.

A`yyemgi Misr aymag`inda tabilg`an diplomatiyaliq El`-Amarn arxivi b.e.sh. II jilliqtag`i Mesopotamiya ma`mleketleri tariyxi ha`m usi da`wirdegi xaliq araliq qatnasiqlari ushin ju`da` u`lken a`hmiyetke iye. Onin` ishinde Assiriya ha`m Vavilon patshalarinin` Misr faraonlari Amenxoten III ha`m Exnatong`a jazg`an xatlari bar.

Assiriya patshalari o`zlerine g`a`rezli ma`mleketler menen du`zgen sha`rtnamalari b.e.sh. V min` jilliqtag`i xaliq araliq kelisimler ishinde ilayiqli orin tutadi.

Shumer, Akkad, Vavilon, Assiriya ha`m Mesopotamiyanin` basqa ma`mleketleri patshalarinin` tariyxiy jaziwlari a`hmiyetli derekler bolip tabiladi.

Xramlar saling`anda, qudaylar statuyalari tayarlang`anda, quday ha`m patshalarg`a arnalg`an gimnler jazilg`anda qollanilg`an patshalardin` siyiniw jaziwlari da u`lken a`hmiyetke iye.

Assiriya patshalarinin` saray arxivlerinde patshalar xat alisiwilari boyinsha saqlanip qalg`an ko`plegen bahali materiallar bar (Nineva sarayinda b.e.sh. VIII-VII a`sirlerge tiyisli 5 min`nan aslam xatlar tabilg`an).

Shumer, Vavilon, Assiriya da`wirlerine tiyisli patsha dizimleri tabilg`an. (Ura dinastiyasi tusinda b.e.sh. XXII a`sirde du`zilgen «Shumer patshaliq dizimi») Joqarg`i ha`meldarlardin` Assiriya dizimi **-** «mimu» b.e.sh. 911-648 jj.) ha`m patsha dizimleri (b.e.sh. II min` jilliqtin` basinan VII a`sirdin` aqirina shekem) Assiriya tariyxi jilnamasin (VII a`sirdin` aqirina shekem) aniqlaw ushin ju`da` bahali hu`jjetler bolip tabiladi. Olarda Ku`n tutiliwinin` aniq mu`ddeti ushirasadi **-** b.e.sh. 763 jil 15-iyun`. Sonin` ushin bul jilnamanin` bekkem tiykari bar dep esaplawg`a boladi. B.e.sh. XVI a`sirden IX a`sirge shekemgi Assiriya-Vavilon o`z-ara qatnasiqlarin bayanlawshi *«Sinxron tariyxi», «Persiya patshasi Kirdin` Jan`a Vavilon patshalig`in basip aliwi haqqinda so`z etetug`in «Vavilon xronikasi»* saqlanip qalg`an.

Patsha jaziwlari menen bir qatarda, usi tariyxiy shig`armalar A`yyemgi Mesopotamiya tariyxin qayta tiklewde ju`da` bekkem tiykar bolip tabiladi.

Bul dereklerden basqa awizeki xaliq do`retpeleri, yag`niy epikaliq poemalar bar, ma`selen, «Gil`gamesh ha`m Aga» shumer poemasi. Og`an Keshtin` gegemoniyasinan Urukti azat etiw ushin gu`res ha`m en` a`yyemgi Uruktin` siyasiy du`zimi haqqinda bolg`an waqiyalar kirgen.

Mesopotamiya tariyxi boyinsha en` a`hmiyetli sirt eller dereklerinin` qatarina Bibliyani atap o`tiw kerek.

Antik avtorlari Mesopotamiya ta`biyati ko`rinislerin iqlimnin` o`zgesheliklerin, xaliq da`stu`rlerin, diniy inanimlardi, ma`deniyat jetiskenliklerin ko`rsetken, tariyx haqqinda eske tu`siriwler qaldirg`an.

Grek tariyxshisi Gerodottin` (b.e.sh. V a`sir) miynetlerinde A`yyemgi Mesopotamiya haqqinda ju`da` bahali mag`liwmatlar berilgen. Gerodot usi el boylap sayaxat jasag`an, o`zinin` miynetinde an`izlardan puxta paydalang`an, ruxaniyler ha`m dilmashlardin` gu`rrin`lerin keltirgen.

Ja`ne bir avtor Ktesiy Kindskiy 22 kitaptan ibarat «Persiya tariyxin» jazg`an, onda Mesopotamiya tariyxina anag`urlim orin ajiratilg`an.

Grek avtori Ksenofont (b.e.sh. V-VI a`sirleri) Mesopotamiyada saparda bolg`an, «Kirapefiya» ha`m «Anabasis» shig`armalarin jazg`an, olarda Tigr ha`m Efrat oypatin, xaliqlardi ha`m da`stu`rlerdi su`wretlegen.

Strabonnin` «Geografiyasi» Mesopotamiya haqqinda ju`da` bay mag`liwmatlar deregi bolip tabiladi.

Bul avtorlardan basqa, Iosif Flaviy ha`m Pompey Trog miynetlerin atap o`tiwge boladi, olarda Vavilon Mesopotamiya haqqinda mag`liwmatlar berilgen.

Tariyxiy shaxslardin` atlarin bilip alin`

Gerodot – b.e.sh. **V** a`sirde jasag`an antik avtori. Oni «Tariyx atasi» dep te ataydi, onin` «Tariyx» shig`armasi du`n`yag`a belgili.

Ksenofont – grek tariyxshisi, belgili «Aleksandr Anabasisi» miyneti menen belgili.

Strabon – b.e.sh. **V–I** a`sirde o`mir su`rgen ilimpaz geograf, ol «Gegrafiya» miyneti menen tanilg`an.

A`yyemgi Mesopotamiya istoriografiyasi

Mesopotamiyanin` a`yyemgi derekleri menen birinshi bolip sayaxatshilar Veniamin Gudel`skiy XVII a`sirde, daniyali ilimpaz K.Nibur (Persiya patshalarinin` jaziwlarinan ko`shirmeler alg`an) tanisqan.

1802 jili nemets filosofiya mug`allimi G.F.Grotefend Perseopol`den tabilg`an klinopis`ti awdarg`an. Ol axeminidler dinastiyasin aniqlag`an, Dariy, Kserks, Vispat patshalari atlarin aniqlag`an ha`m oqig`an.

Anglichan G.Rauminson klinopis`ler shifrlarin oqiwg`a u`lken u`les qosti. Ol Irandag`i Xamadan qasinda tabilg`an Bexistun jarindag`i Persiya patshasi Dariy V ju`da` u`lken jaziwlarin u`yrendi.

Klinopis` shifrlarin oqiwdag`i tabislar assirologiya dep atalg`an izertlewlerdin` jan`a tarawinin` payda boliwina alip keldi.

Ha`zirgi waqitta assirologiyadan jan`a tarawlar bo`linip shig`ip atir: shumerologiya, elamitologiya, urartologiya ha`m xettologiya.

Mesopotamiyada arxeologiyaliq qaziwlar XIX a`sirdin` ortasinda baslanadi, da`slep olar a`yyemgi estelikler izlew menen qiziqsing`an ha`weskerler ta`repinen ju`rgizilgen. Mesopotamiyanin` a`yyemgi qalalarin birinshi bolip 1842 jili frantsuz ilimpazi E.P.Botli ashqan. Ol Ku`yinchik ha`m Xorsabad awilin qazg`an. Bul awil Assiriya patshasi Sargon II nin` rezidentsiyasi **-** Dur-Sharruxin qalasi bolg`an.

1854-1847 jillari anglichan diplomati G.A.Leyerd Assiriya qalasi Kal`ku ha`m Ku`yinchik to`beshigin qazadi. Ol Nineviya qulandilarin, sonin` ishinde b.e.sh. VII a`sirdegi Sinaxxerib patsha sarayin ha`m onin` aqlig`i Ashshurbanipaldin` «Tas kitaplarg`a toli» kitapxanasin ashadi. Leyerdtin` ka`siplesi O.Rassom ta`repinen bahali ashiliwlar islendi. Ol Assiriya patshasi Ashshurbanipal sarayin tabadi. Bul sarayda an` ha`m a`skeriy ko`rinisler rel`efli su`wretlengen. Sonday-aq ol A`yyemgi Sippara qalasin ol jerdegi ku`n qudayi Shalashtin` xramin ashadi. Sonday-aq oqiw qurallari menen qosa mektep, ha`r qiyli hu`jjetler tabiladi.

Anglichan geologi V.Loftus Mesopotamiyanin` a`yyemgi qalalarin ashiwg`a salmaqli u`les qosti. Ol xramlari, xram kitapxanasinda saqlang`an hu`jjetleri menen qosa a`yyemgi Uruk qalasin, quday xrami, is ha`m mektep hu`jjetleri menen qosa Larsu qalasin ashqan.

1854 jili anglichan diplomati Dj.Teyler Ur qalasin, El`-Ubeyd ha`m Erdu awillarin ashqan.

1888 jili Dj.Peters basshilig`indag`i Amerika arxeologiyaliq ekspeditsiyasi A`yyemgi Nippurdi ashqan. Ol jerde uliwma shumer qudayi Ellil xraminin` qaldiqlari, 60 min` tas taqtayshalarina iye ju`da` u`lken xram kitapxanasi, xramnin` xojaliq qurilislari, saray, mektep, bag`dar, turaq jaylar, is hu`jjetlerinin` ju`da` u`lken arxivi tabilg`an.

XX a`sirdin` basinda R.Kol`devan basshilig`indag`i nemets ekspeditsiyasi A`yyemgi Vavilondi ashqan. Bul jerde minarlari menen qorg`an diywallari, patsha Navuxodonosor II nin` sarayi, Marduk qudayinin` xrami tabilg`an.

1903-1914 jillari nemets arxeologi V.Andrey a`hmiyetli ashiwlar islegen. Ol en` a`yyemgi Assiriya paytaxtin Ashshur qalasin ashqan. Bul jerde patsha saraylarinin` qulandilari, joqarg`i Assiriya qudayi Ashshurdin` xrami, patsha qa`birleri, qala turaq jaylari ha`m ko`sheleri tabilg`an.

1933-1939 jillari frantsuz arxeologi A.Parro-Mari qalasin qazg`an. Na`tiyjede 20 min`nan aslam xojaliq ha`m diplomatiyaliq hu`jjetleri menen qosa b.e.sh. II min` jilliqlarda Mari patshasi Zimprilim salg`an ju`da` u`lken saray ashildi.

1922-1934 jillari L.Vulli basshilig`indag`i ingliz arxeologiyaliq ekspeditsiyasi A`yyemgi Ur qalasin (b.e.sh. IV a`sirden b.e. IV a`sirge shekem) sistemali tu`rde qazdi. Ay qudayi Nippar (Sin) ha`m onin` hayali Ningal` qudayina siyiniw menen baylanisli xramRlar, qimbat bahali buyimlarg`a toli qa`bir ha`m mazarlari menen qosa a`yyemgi patsha nekropoli, mektepler, ustaxanalar, turaq jaylar ha`m arxivler ashilg`an. Tutasi menen ekinshi jer ju`zilik uristan keyingi Mesopotamiya aymag`indag`i arxeologiyaliq izertlewler to`mendegiler menen sipatlanadi: birinshiden, sirt el arxeologlari menen bir qatarda qaziw jumislarina Irak ilimpaz-arxeologlar qatnasadi. Ekinshiden, burin qazilg`an esteliklerge qaytadan oraliw, u`shinshi sipatli belgisi-arxeologlardin` Mesopotamiyanin` a`yyemgi da`wirin, onnan buring`i tariyxin izertlew bolip tabiladi. (R.Soletskiy Shanidar turar jerinin` paleolit u`ngirlerin; R.Breydvux, S.Lloyd-Djarleo, Xasuk h.t.b. paleolit turar jerlerin ashqan).

Arxeologiyaliq qaziwlar na`tiyjesinde tabilg`an klinopis` hu`jjetlerinin` u`lken materiallarin ja`riyalaw sirt el assirilogiya ha`m shumerologiyasinda salmaqli orin tutadi. Shifrlardi oqiwshilardin` biri G.Raulinson bolg`an. Klinopis` kestelerin ja`riyalag`an K.Bergol`d, B.Maysner h.t.b. Siyasiy tariyx ha`m ma`mleketlik du`zilis ma`seleleri ju`da` belsene izertlenedi.

Sirt el alimlari A`yyemgi Mesopotamiyanin` ma`deniyat ha`m dini ma`selelerine ju`da` u`lken diqqat awdarip atir (K.Bergol`d, B.Maysner, F.Delichi, A.Parro, S.Kramer h.t.b.). Sirt el ilimpazlari ekonomika ha`m sotsial qatnasiqlar mashqalalarina onsha ko`p diqqat awdarmag`an. Belgili alim

P.V.Nikol`skiydi haqiyqatinda «rus assirologiyasinin` atasi» dep ataydi. Ol b.e.sh. III min` jilliqqa tiyisli 500 aslam xojaliq hu`jjetlerin izertlegen ha`m ja`riyalag`an. B.A.Turaev, I.V.Volkov, V.V.Shuleykolar da salmaqli u`les qosqan.

20-50 jillari akademikler N.M.Nikol`skiy A.I.Tyumenev, V.V.Struveler ko`p jumislar alip barg`an. Akademik V.V.Struve shig`istaniw ilimi rawajlaniwina u`lken u`les qosti, ol Mesopotamiyadag`i sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlar haqqinda juwmaq jasadi, a`yyemgi shig`is ja`miyetinin`, a`sirese III Ur dinastiyasi tusindag`i ja`miyettin` qul iyelewshilik sipati puxta izertlewler ju`rgizdi.

Rus assiriloglarinin` mektebi du`ziledi. Olardin` ishinde I.M.D`yakonov u`lken orin tutadi, ol A`yyemgi Mesopotamiyanin` sotsial-ekonomikaliq tariyxin izertleydi. Bunnan tisqari I.M.D`yakonov o`z izertlewlerinde A`yyemgi Mesopotamiya xaliqlari jaziwin ha`m tillerin u`yreniwge u`lken diqqat awdaradi, 50-70-jillarda rus assirilogiyasi ko`plegen ilimiy bag`darlardi islep shig`adi. Olardin` ishinde Mesopotamiyanin` sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlari mashqalasi bas orin tutadi (M.A.Dandamaeva).

Alg`ashqi qa`wim ja`miyetinen erte klassliq ja`miyetke o`tiw mashqalasi ken` arxeologiyaliq material tiykarinda sheshildi (V.M.Masson). Bunnan tisqari, rus alimlari A`yyemgi Mesopotamiya ma`deniyatin ha`m sotsialliq institutlarin izertlegen. Rus arxeologlari Irak aymag`inda qaziw jumislarin ju`rgizgen (Tell`-Sogda, Yarim Tepe V ha`m 11, R.M.Munchaev)

En` a`yyemgi Mesopotamiya. Klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwi. A`yyemgi SHumerdin` qala-ma`mleketleri.

En` a`yyemgi da`wirde tas a`siri an`shilarinin` turar jeri tawli rayonlarda, Mesopotamiyanin` arqa-shig`isinda ha`m Kurdistan (Shanidar) shegarasinda jaylasqan. Orta paleolit da`wirinde olar u`ngirlerde ha`m qoslarda jasag`an. B.e.sh. XI-VIII a`sirleri mezolit da`wirinde xaliq a`ste-aqirin diyxanshiliq ha`m sharwashiliq penen shug`illana baslaydi, tabilg`an zatlar bunin` da`liyli boladi (Zavi-Cheli-Shanidar, Karim Shaxir). B.e.sh. VII-VI min` jilliqlarda Djarmo ma`deniyati payda boladi. Xojaliqtin` eski formalari saqlanadi, adamlar otiriqli jasaydi, ha`r qiyli qurallar, haywanatlardin` ha`m hayallardin` totem statuetkalari payda boladi (hasildarliq simvoli, bezew zatlari, keramika h.t.b.).

B.e.sh. VI min` jilliqta bul aymaqta diyxanshiliq-sharwashiliq xojalig`i qa`liplesedi. Buni **Xassun** ma`deniyati estelikleri da`liylleydi. B.e.sh. V min` jilliqta Arqa Mesopotamiya turg`inlari turmisinda ku`shlerdin` rawajlaniwi ha`m qa`wimlerdin` keliwi menen baylanisli edi. Bul da`wirdin` sipatli belgileri menen aniq ko`ringen Tell`-Xalaf atamasi boyinsha rawajlaniwdin` usi da`wiri **Xalaf** ma`deniyati dep ataldi.

Sharwa xojalig`inda u`lken qara mal salmaqli orin tutqan, ha`r qiyli o`ndirisler tez rawajlang`an (Yarim Tepe II). B.e.sh. V a`sirdin` ekinshi yariminda IV a`sirdin` birinshi yariminda Tu`slik Mesopotamiyada Ubeyd ma`deniyati qa`liplesedi. (Urdin` qasindag`i El`-Ubeyd). Onin` suwg`ariw kanallarinin` sistemasi bolg`an sonin` menen birge o`nermentshilik rawajlang`an**.** Bul da`wirde Tu`slik Mesopotamiyada jan`a etnikaliq tolqin **-** jergilikli xaliq penen aralasip ketken shumerler qa`wimi payda boladi.

Uruk ma`deniyati (b.e.sh. IV min` jilliqtin` ekinshi yarimi) Shumer tsivilizatsiyasinin` tiykari saliniwi menen, klassliq ja`miyet ha`m ma`mlekettin` payda boliwi menen sipatlanadi. Suwg`arilatug`in diyxanshiliq barg`an sayin ko`p o`nim bere basladi. O`nermentshilik diyxanshiliqtan tez pa`t penen ajirala basladi. Gu`lalshiliq o`ndirisi arnawli tarawg`a bo`linip shig`adi. Tovar aylanisina tiykar salinadi, sirtqi ha`m ishki almasiw rawajlanadi. Awillar qalalarg`a aylanadi, olardin` orayinda xramlar salinadi. Freska, kolonna, mozaika menen bezelgen ju`da` u`lken xramlar eldin` ekonomikaliq potentsiali o`siwin aytqan sipatlaydi. Tsivilizatsiya payda boliwin 2-min` su`wretli belgilerden ibarat jaziwdin` payda boliwi juwmaqlaydi. Ja`miyettin` mu`lklik bo`liniwi ha`m sotsialliq differentsiatsiyasi tez pa`t penen ju`rgiziledi (qullar, ruwxaniyler (jretsler), g`a`rezli jumisshilar). Bul da`wirde Shumerde alg`ashqi ja`miyettin` ornina kelgen klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket qa`liplesedi.

B.e.sh. III min` jilliqtin` basinda Mesopotamiya aymag`inda ko`plegen ha`r qiyli tillerde so`ylewshi xojaliqlar jasag`an, olardin` arasinda: qublada shumerler, Efrat ha`m Tigr oypatlig`inin` orta ta`repinde**-**Akkadlar, arqada**-**xurritler jasag`an. Bul da`wirde Shumerdin` qublasinda bir qatar qala-ma`mleketler **-** Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Lagash, Umma, Isin, Nippa, Kish qalalari bolg`an. Bul jerde da`wirge sipatli tiykarg`i tariyxiy protsessler ju`z bergen. Bul da`wirdi erte dinastiyaliq dep atag`an, ol o`z ishine b.e.sh. XXVIII-XXIV a`sirlerdi qamtig`an.

B.e.sh. III min` jilliqtag`i Shumerdin` ekonomikaliq rawajlaniwi, irrigatsiya ha`m metalldan paydalaniw tiykarinda o`nermentshilik, diyxanshiliq xojalig`inin` rawajlaniwi menen sipatlanadi. Sawda o`nermentshilikten bo`linip shig`adi. Qul iyelewshilik qatnasiqlari tez pa`t penen rawajlanadi. Uris qulshiliqtin` tiykarg`i deregi bolip tabiladi. Qullardan basqa, Shumerde ko`plegen eriksiz jumisshilar, sonday-aq mayda o`ndiriwshiler bolg`an.

Shumerdin` qala-ma`mleketinde jer eki toparg`a bo`lingen: bir bo`legi aymaqliq qa`wimler menshiginde bolg`an, ekinshisi xram jerlerinin` qorin qurag`an. Shumerde klassliq ja`miyet rawajlaniwi menen alg`ashqi ja`miyettin` demokratiya institutlarinin` belgilerin saqlap qalg`an ma`mleket qa`liplesken.

Erte dinastiyaliq da`wirdin` basinda ma`mleketti «En»-qala ma`mlekettin` joqarg`i ruwxaniyi (jrets) basqarg`an. Usi da`wirdin` aqirinda g`ana despotiya uqsag`an monarxiyaliq ha`kimiyattin` tu`ri payda boladi. Armiya ha`kimnin` tiregine aylanadi. Shumerdin` b.e.sh. III min` jilliqtag`i tariyxin erte dinastiyaliq da`wirdi qurag`an u`sh izbe-iz da`wirge bo`liwge boladi.

Birinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXVIII-XXVII a`sirler) Kish qalasinin` ba`lentlewi ha`m Kishlerdin` V dinastiyasi basqariwi menen sipatlanadi. Ha`kimlerinin` arasinda Etennin` ati ko`rinedi. Birinshi erte dinastiyaliq da`wirdin` aqirinda Uruk ba`lentlep baslaydi. Onin` da`slepki ha`kimleri arasinda Zimerkar ha`m Lugal`banda bolg`an.

Ekinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXVII-XXIV a`sirler) Kishtin` ha`lsirewi menen baslanadi. Bunnan gil`gamesh basqarg`an Uruk paydalanadi.

U`shinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXV-XXIV a`sirler) birlesiw tendentsiyasi ku`sheyiwi, irrigatsiyaliq tarawlar du`ziliwi, basqinshiliq urislar ju`rgiziliwi ha`m tawli dalanin` qa`wimleri shabiwillarinan qorg`aniw menen sipatlanadi.

Ur ha`kimleri «A`lem lugali» atag`ina iye bolg`ani menen, olar gegemoniyani Lagashqa beriwge ma`jbu`r bolg`an. Ol jerde b.e.sh. XXVI a`sirde Ur-nayshl tiykar salg`an dinastiya hu`kimlik etip baslaydi. Lagashta ma`mleketlik awdarispaq ju`z beredi, onin` barisinda «ensh» Lugal`banda qulatiladi, ha`kimiyatqa onin` tuwisqani Urinimgina (b.e.sh. 2318-2312 jj.) keledi. Bul ha`kimnin` tusinda Lagashta anag`urlim ishki ha`m sirtqi siyasiy o`zgerisler ju`z beredi. Sonin` menen bir qatarda Umma da ku`sheyedi, Lagash Umma basshilig`indag`i jan`a siyasiy birlespeden g`a`rezli bolip qaladi.

Mesopotamiyada orayliq ma`mlekettin` du`ziliwi Akkad ma`mleketi ha`m Urdin` III dinastiyasi.

Sargon Akkad patshalig`in du`zedi ha`m barliq joqarg`i ataqlardi – «Kisht lugali», «El lugali», sonday-aq «Akkad lugali» ataqlarin o`zi iyelep aladi. Tigr ha`m Efrat aralig`inda ol jan`a paytaxt quradi, oni ma`mlekettin` ati menen Akkad dep ataydi. Sargon pu`tkil Shumerdi iyelep aladi. Bunnan keyin Akkadlilar arqa-batis ta`repke – Mari, Eblag`a, Subaret eline (Arqa Mesopotamiya), Elamg`a bir qatar tabisli atlanislar jasaydi.

Na`tiyjede bir ha`kim qol astina pu`tkil Mesopotamiya biriktiriledi ha`m Aldin`g`i Aziyada ju`da` iri Mesopotamiya ma`mleketi du`zilip, paytaxti Akkad boladi. Bul ha`diyse eldin` ekonomikasinin` rawajlaniwina u`lken ta`sir jasadi. Patshanin` qu`diretli ha`kimiyati payda boliwinan ibarat dinastiyalardin` payda boliwi b.e.sh. XXIV-XXIII a`sirlerdegi Akkad rawajlaniwinin` juwmag`i boldi. Biraq, patshaliqtin` aqirinda ol bir qatar qiyinshiliqlarg`a duwshar boladi: armiyada ko`terilis ju`z beredi, bir qatar oblast`lar (Subaret) ha`m qalalar (Kazamu Vavilon) bo`linip shig`adi.

Sargonnin` miyrasxori Rimush Shumerdin` uriwliq aristokratiyasi separatizmin saplastiriw ushin bir qatar sheshiwshi ilajlar iske asirdi. Ishki siyasatta Rimush xramlarg`a ko`p sawg`alar berip, ruwxaniylerdin` qollap-quwatlawina erispekshi bolg`an. Rimushtan keyin onin` kishi inisi Manishtus patsha boladi. Keyin ala Naram-Suen (b.e.sh. 2236-2200 jj.) patsha boladi. Ma`mleket ishindegi birinshi naraziliqlardi bastirip, Naram-Suen o`zinin` dinastiyaliq ha`kimiyatin bekkemlewge bag`darlang`an bir qatar ilajlarin ko`redi. Ayirim qala baslarina «ensiler» ornina o`zinin` balalarin qoyadi. Ruwxaniyler, yag`niy jretsler o`zinin` tiregi dep esaplag`an. Ol batista Ebla patshalig`ina, arqada - Subaret, Elam, Zagros tawlarina h.t.b. tabisli atlanislarin jasaydi.

Akkad patshalig`i kutiyler soqqisi astinda ha`lsireydi. Basqinshilar Mesopotamiyanin` ko`plegen qalalarin ha`m xramlarin qiyratadi, olardin` xalqi tutqing`a alinip, qalg`anlari u`lken saliq to`legen. Olar Mesopotamiyalilar ha`m a`sker basilar arqali basqaradi. Usinday nayiplardin` biri «ensi» Lagasha Gudea bolg`an, ol b.e.sh. XXII a`sirdin` ekinshi yariminda 20 jilg`a Shan (in)alas waqit hu`kim su`rdi. Gudea «ensi» ha`m xram xojalig`inin` aqsaqallar ken`esi ha`m xaliq jiynalisinin` da`stu`rlerinen paydalandi. Gudea Lagash Arqa Mesopotamiya, Elam, Siriya, Iran,

ha`tteki Hindstan menen sawda baylanislarin ornatqan. 125 jilg`a jaqin da`wir ishinde ku`tip, el u`stinen siyasiy hu`kimdarliqqa iye bolg`an. En` son`inda basqinshilarg`a naraziliqlar payda bola basladi, oni Urdin` qollap-quwatlawinda Uruk basqardi. Da`slep Uruktin` basinda a`piwayi baliqshi Utuxengal` turg`an. Ko`p keshikpey, ol o`lgennen keyin azat etilgen Mesopotamiya u`stinen ha`kimiyatti Ur patshasi Ur-Nammu iyelep aladi. Ol ataqli III Ur dinastiyasina tiykar saladi. Bul dinastiya birlesken Shumer-Akkad patshalig`in basqaradi (b.e.sh. XXII a`sirdin` aqiri XX a`sirdin` basi).

Urdin` III dinastiyasi basqarg`an waqit ishinde Shumer-Akkad ma`mleketi ekonomikasinda bir qatar o`zgerisler ju`z berdi. Buzilg`an irrigatsiyaliq sistema tolig`i menen qayta tiklenedi, jan`a ken` kanallar tarmaqlarinin` qurilisi baslanadi, ken` ko`lemde diyxanshiliq ha`m sharwa xojaliqlari du`ziledi, xramlar (Ur-Nammu), saraylar qurilislari ju`rgiziledi.

Tiykarg`i jer massasin patshanin` jer qori qurag`an. Usinin` menen bir qatarda, qa`wimler ha`m jeke adamlardin` jerleri bolg`an.

Urdin` III dinastiyasi da`wirinde ja`miyet ayqin qul iyelewshilik ma`mleketlik du`zilisi A`yyemgi Shig`is despotiyasinin` jetilisken formasina iye boladi. Ma`mlekettin` basinda sheksiz ha`kimiyatqa iye patsha turg`an. Ol «Ur patshasi, Shumer ha`m Akkad patshasi» ataqlarina iye bolg`an, oni «A`lemnin` to`rt ta`repinin` patshasi» da dep atag`an. Din patsha ha`kimiyatinin` tiregi bolg`an.

Shul`ga (b.e.sh. 2093-2046 jj.) basqarg`an waqittan baslap patshalarg`a qudayliq hu`rmetler ko`rsetilgen ha`m og`an siyiniw ornatilg`an. Ruwxaniyler patshalarg`a bag`ing`an. Pu`tkil el nayipliqlarg`a bo`lingen, olardi nayiplar (wa`killer) basqarg`an. Patsha sudi sho`lkemlestirilgen. Armiya a`skerler-kolonistlerden turg`an. Urdin` III dinastiyasi da`wirinde ma`mlekettin` sirtqi siyasati belsene alip barilmag`an. Irang`a ha`m Mesopotamiyanin` arqa aymaqlarina ayirim atlanislar bolip turg`an, al tiykarinan ma`mlekettin` ishinde tinishliqti saqlawg`a kewil berilgen.

III dinastiyanin` besinshi patshasi **-** Ibbi-Suzna (b.e.sh. 2027-2003 jj.) hu`kim su`rgen jillari Shumer-Akkad patshalig`inin` idiraw da`wiri edi. Xaliq massalarinin` naraziliqlari, patsha xojalig`inin` idirawi dag`darisqa alip keldi. Ma`mlekettin` idirawina alip kelgen sirtqi siyasiy soqqi batistan amoreylerdin` basip keliwi boldi. Elamitler sheshiwshi soqqi berdi, olar Mesopotamiyag`a basip kirip, Urdi qiyratadi. Ur III dinastiyasi usilayinsha qulaydi.

Tariyxiy shaxslar, atamalar

Ibbi-Suzna – Shumer-Akkad patshalarinin` biri.

Lagash – Mesopotamiyadag`i qala-ma`mleket, b.e.sh. XX a`sirde ku`sheygen ha`m gu`llegen da`wiri.

Ur-Nammu – Mesopatamiyadag`i qala-ma`mleketi b.e.sh. XXVII a`sirde ku`sheygen.

Sargon – b.e.sh. XXIV a`sirde basqarg`an Mesopotamiya patshalarinin` biri.

Naram-Suen – Sargonnin` aqlig`i Akkad patshalig`in gu`llendirgen faronlardan biri, Elamg`a tabisli atlanislari menen tariyxta belgili.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. A`yyemgi Mesopotamiya «eki da`r`ya aralig`i» dep ataliwinin` sebebi nede?
2. Xassun ha`m xalaf ma`deniyatinin` rawajlaniw o`zgeshelikleri?
3. Mesopotamiyanin` tariyxinda shig`arilg`an nizamlardin` a`hmiyeti?
4. Xammurappi nizaminin` basqa nizamlardan parqi ha`m bul haqqinda nelerdi bilesiz?
5. Assirologiya atamasinin` bulay ataliwinin` sebebi nede?
6. Mesopotamiya tariyxin izertlewde izertlewshi arxeologlardin` tutqan orni?

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.

Lektsiya №4

A'YYEMGI VAVILON SHUMER HA'M VAVILON MA'DENIYATI JANA VAVILON PATSHALIG'I

Joba:

1. Eki da`r`ya aralig`indag`i qalalar gu`resi. Vavilonnin` ko`teriliwi.
2. A`yyemgi Vavilon b.e. shekemgi XII-VII a`sirleri
3. Xammurapi ma`mlekettin` bo`lekleniwi.
4. SHumer ham Vavilon ma`deniyati
5. Kassitlerdin` Vavilondi basip aliwi ekonomikaliq jag`dayi.

Tayanish tu'sinikler: Bilimlendiriw sistemasi, xojaliqtin` rawajlaniwi. Sotsialliq turmis. Aramey dinastiyalari. Vavilonnin` gu`lleniwi. Xammurapi nizamlari. Kassitler. Vavilonda xojaliqtin` rawajlaniwi ha`m sotsial turmis. Vavilon ma`mleketinde tileniwshilik, qulshiliq, sotsial toparlardin` payda boliwi. Shan`araq qatnasiqlari ha`m sud protsessleri.

Urdin` III dinastiyasinin` qulawi shumer-Akkadnin` ko`plegen oraylarinin` arameyler ta`repinen qiyratiliwi ha`m olardin` Mesopotamiya boylap taraliwi oraylasqan ma`mlekettin` waqitsha ha`lsirewine eldin` siyasiy bo`lekleniwine alip keldi. Qublada oray qalasi bolg`an patshaliq bo`lindi onnan arqaraqta g`a`rezsiz Issen, sonday-aq Mari, Ashur ha`m Eshnun ma`mleketleri bo`linip shiqti. Olardi aramey dinastiyasi basqarg`an. B.e.sh. XX-XIX a`sirleri Vavilon qalasi u`stemlik etedi (Bab - quday da`rwazasi).

Olarda Vavilon yamasa Aramey dinastiyalari hu`kimlik su`redi. Olardin` basqarg`an waqtin erte Vavilon da`wiri (b.e.sh. 1894-1895 jj.) dep atag`an. Onin` tiykarin sumuabum salg`an.

Vavilonnin` gu`lleniwi V Vavilon dinastiyasinin` altinshi patshasi - Xammurapi (b.e.sh.1792-1750jj.) basqariwi waqtina tuwra keledi. Ol ko`rnekli ma`mleketlik isler, oziq ha`m hiyleker diplomat, iri strateg, dana nizam shig`ariwshi, esapshil ha`m sheber sho`lkemlestiriwshi bolg`an. Ol o`zine Urukti, Issendi, keyin ala ku`shli Eshnun ha`m Larsu ma`mleketlerin bag`indirg`an. B.e.sh. 1759-jili Xammurapi ku`shli Mari ma`mleketin qiyratadi. Assiriya bir o`zi qaladi, onin` en` iri qalalari (Ashshur, Nineviya h.t.b.) jan`a ha`kimiyatti moyinlaydi.

Barliq ma`mleketlerdi bag`indirip, Vavilon qalasi jan`a ulli ma`mlekettin` paytaxti bolip qalmastan, Aldin`g`i Aziyanin` ju`da` iri ekonomikaliq ha`m ma`deniy orayina aylanadi. Usig`an qaramastan, Xammurapi dinastiyasi patshaliq etiw da`wirinin` aqirina Vavilon ma`mleketinin` ishki ha`m sirtqi jag`dayi ha`lsirep qaladi. 1595 jilg`i xettlerdin` Vavilong`a atlanisi ma`mleketti basip aliw ha`m qiyratiliwi menen tamamlanadi. Vavilon V dinastiyasi ha`kimligine shek qoyadi, u`sh ju`z jildin` Eski Vavilon da`wiri juwmaqlanadi.

Xammurapi nizamlari Xammurapi basqarg`an da`wirdegi Vavilon ma`mleketinin` ekonomikaliq, ja`miyetlik-siyasiy du`zilisi usi waqitqa shekem kelgen nizamlari jiynag`i arqali bizlerge ma`lim boldi. Bul nizamlar jiynag`i b.e.sh. XVIII a`sirdin` birinshi yarimindag`i turmistin` ko`plegen ta`replerinin` ju`da` a`hmiyetli deregi bolip tabiladi. Xammurapi tusindag`i Vavilon ma`mleketi ekonomikasi irrigatsiyaliq, diyxanshiliq, mal sharwashilig`i, o`nermentshilik, sirtqi ha`m ishki sawdanin` bunnan bilay da rawajlaniwina tiykarlang`an.

Kassitler **-** Zagrost tawli qa`wimleri toparlarinin` biri **-** Mesopotamiya shegaralarinda Xammurapi o`lgennen keyin ko`p keshikpey payda boladi.

B.e.sh. (Shan (in)a menen) 1742-jili kassit ko`semi Gandash Vavilong`a ekinshi ret basip kiredi ha`m o`zine «A`lemnin` to`rt ta`repinin` patshasi»**-**»Shumer ha`m Akkad patshasi», «Vavilon patshasi» degen da`bdebeli ataqlar aladi. Biraq tek 1595-jildan baslap kassitler dinastiyasi ha`kimiyati, yag`niy Erte Vavilon da`wiri baslanadi, ol b.e.sh. shama menen) 1155-jili tamamlanadi.

Kassitler da`wirinde armiya ha`m transport atlar awil xojalig`inda- quramali pluglar ken`nen qollaniladi, jollar salinadi, sirtqi sawda janlanadi. Qa`wimlik birlespelerge ha`m u`lken shan`araqlarg`a jeterli diqqat awdariladi.

Kassitler rawajlang`an Vavilon ma`deniyatin o`zlerine sin`irip aladi, kassit qudaylarin Vavilon qudaylari menen ten`dey ko`redi. Mesopotamiya diniy da`stu`riy siyiniwlarg`a g`amxorliq etken (Agum II, Marduk qudayi). Urukta xramlar salg`an.

Biraq waqittin` o`tiwi menen ha`kimiyat oraylasiwi ha`lsireydi. Bul da`wirde Assiriya ku`sheye baslaydi. B.e.sh. XIII a`sirde ol kassitler Vavilonina bir qatar sezilerli soqqilar beredi.

Solay etip, 1155-jili kassit dinastiyasinin` hu`kim etiw da`wiri tamamlanadi. Mitaniy ma`mleketi Mesopotamiyanin` arqa-batis aymaqlarinda, kishi a`yyemgi xurriyler jerlerinde **-** Kummiy, Alshe, Yamxada h.t.b. payda bolg`an. Onin` paytaxti Vashshushkaniy qalasi bolg`an. Semit tilles arameyler menen aralasip ketken xurritler bul jerdegi xaliqtin` tiykarg`i massasin qurag`an.

Mitaniy ko`p sanli qurg`aq sawda jollardin` kesispesinde jaylasqan. Ta`biyiy sharayatlari diyqanshiliq ha`m sharwashiliq tarawlarin rawajlandiriwg`a qolayli bolg`an. Olardin` saray ha`m xram xojaliqlari bolg`an. Mitaniy ma`mleketi sotsialliq du`zilisinde u`lken rol` oynag`an. Qullar klasi tutqinlar qatarinan qurallang`an. Ma`mleketti patsha basqarg`an, orinlarda xazannular ha`kimlik etken. Armiya patsha qudiretinin` tiregi bolg`an. B.e.sh. XVI-XV a`sirler Mitaniy ma`mleketinin` gu`lleniwi ha`m ku`shli ma`mleketke aylaniwi da`wiri bolg`an. Ol o`z ha`kimiyatin Assiriyanin` anag`urlim aymag`ina, sonin` ishinde Ashshur ha`m Nineviyag`a, Kishi Aziya, Siriya, Finikiya, ha`tteki Palestinag`a taratqan.

Ammenxoten II tusinda Mitaniy Misr u`stinen toliq jen`iske erisken. Olar Assiriya ha`m xett ma`mleketine qarsi awqam du`zgen. Tutmos IV ha`m Amenxotep III (Amenemxett) Mitaniy patshasinin` qizlarina u`ylenedi. Biraq Mitaniy Vavilon menen, al Misr Assiriya menen awqamg`a birigedi.

Usi jag`daydan paydalanip, Xett patshalig`i Mitaniy ma`mleketi u`stinen jen`iske erisedi. B.e.sh. XIII a`sirde Mitaniy ma`mleketi bir neshe mayda knyaz`liklerge bo`linip ketedi, keyin ala olar Assiriya qol astina o`tedi. Assiriya tariyxi eki tiykarg`i da`wirge bo`linedi**:**

Assiriya tariyxinin` da`wirlerge bo`liniwi	• eski Assiriya da`wiri (b.e.sh. XX-XVI a`sirler)**;** • jan`a assiriya da`wiri (b.e.sh. X-VIIa`sirler).

Eski Assiriya da`wirinde ma`mleket kishi aymaqqa iye edi, onin` orayi Ashshur bolg`an, xalqi diyqanshiliq penen shug`illang`an. Olar Tigr suwlarinan irrigatsiyaliq qurilislar ja`rdemi arqali paydalang`an. Erte Assiriya ja`miyetinde sawda bas rol` oynag`an.

Eski Assiriya ja`miyeti qul iyelewshilik ja`miyeti bolg`an, biraq onda qa`wimlik du`zim qaldiqlari ele ku`shli edi. Patshaliq ha`m xram xojaliqlari bolg`an, olarda qa`wim ag`zalari ha`m qullar miynet etken.

Shamshi-Adad (b.e.sh. 1813-1781 jj.) Assiriya tusinda belsene sirtqi siyasatti ju`rgizedi, onda batis bag`dari basim edi. Ol Mari ha`m Bilix, Xabura basseyininde jaylasqan qalalardi basip aladi, biraq Vavilon menen tatiw jasaydi. Solay etip, b.e.sh. XIX a`sirdin` aqirinda XVIII a`sirdin` basinda Assiriya Aldin`g`i Aziyanin` iri ma`mleketine aylanadi, al Shan (in)shi Adad V o`zine «ko`pshiliktin` patshasi» degen ataq aladi. Biraq Vavilon ma`mleketi Assiriyani qiyratadi. B.e.sh. XVI a`sirde V Vavilon dinastiyasi qulag`annan keyin Assiriya Mitaniy ma`mleketine bag`inadi.

B.e.sh. XV a`sirde assiriyler o`z ma`mlektinin` buring`i jag`dayin diplomatiya joli menen qayta tiklewge urinadi. Misrdin` qollap-quwatlawi menen Assiriya b.e.sh. XVIII min` jilliqta o`zinin` sirtqi siyasiy jetiskenliklerin rawajlandiradi. Adad-Nerrari V, Salmanasar V (b.e.sh. 1307-1208 jj.) basqarg`an ju`z jil ishinde Assiriya ma`mleketi sirtqi siyasatta en` joqari tabislarg`a eristi. Assiriya Mitaniy ha`m Siriya ma`mleketlerin, sonday-aq b.e.sh. XIII a`sirde Vavilonni basip aladi.

Orta Assiriya da`wirinde Assiriyanin` gu`llep-jasnawi ku`tilgende u`ziliske ushirap qaldi. B.e.sh. XII-XI a`sirler aralig`inda Arabstannan semit-tilles arameydin` ko`shpeli qa`wimleri Aldin`g`i Aziyag`a jo`neledi. derlik bir ju`z eliw jil dawaminda Assiriya ha`lsirew da`wirin bastan keshiredi. Biraq, b.e.sh. XIV-XIII a`sirleri biraz janlanadi. B.e.sh. XI a`sirde aramey shabiwillari da`wirinde diyxanshiliq sistemasi pu`tkilley buziladi.

Assiriya ja`miyetinin` qul iyelewshilik klasi (iri jer iyeleri, sawdagerler, ruwxaniyler h.t.b.) mayda o`ndiriwshiler (erkin diyxanlar-qa`wim ag`zalari) ha`m qullar qurag`an. Assiriya shan`arag`i patriarxalliq sipatqa iye bolg`an.

A`yyemgi Vavilon b.e. shekemgi XII-VII a`sirleri

B.e.sh. XIII a`sirdin` aqirinda Vavilonnin` ekonomikaliq ha`m siyasiy ha`lsirewi baslanadi. B.e.sh. XII a`sirdin` ortasinan Elamitler Vavilonda ha`kimiyatti basip aladi. Qalalar, xramlar tonaladi. Vavilon qudayi-Sharduktin` statuyasi Elamg`a alip ketiledi. Solay etip, kassitler dinastiyasinin` alti a`sirlik u`stemligi tamamlanadi. Elam u`stemligine qarsi gu`res ju`rgiziledi (b.e.sh. 1126-1105 jj.) Dar qorg`ani qasindag`i sawashta elamitler u`stinen jen`iske erisip, Vavilonlilar Elamg`a basip kiredi ha`m og`an soqqi beredi.

B.e.sh. XI a`sirdin` ortasina kelip, yarim ko`shpeli arameyler qa`wipli Vavilon ha`m Assiriyag`a shabiwillar jasaydi, al b.e.sh. VIII a`sirdin` aqirinda olar Vavilonnin` batis ha`m arqa shegaralarinda turaqli ornalasip aladi. Bunnan tisqari, b.e.sh. IX a`sirde xaldey qa`wimleri Vavilon menen qon`si jasag`an. Olar tiykarinan Vavilonnin` qubla ta`repinde jasap arqag`a qaray a`ste aqirin jiljip baslaydi, sonin` menen bir waqitta olar a`yyemgi Vavilon ma`deniyati ha`m dinin o`zlerine sin`irip aladi.

B.e.sh. VIII a`sirdin` ortasinda qudiretli Assiriya ma`mleketi Vavilon ushin u`lken qa`wip tuwdira basladi. B.e.sh. 744-jili Assiriya patshasi tiglatpalasar III Vavilong`a basip kiredi, xaldey qa`wimleri u`stinen jen`iske erisedi ha`m «Shumer ha`m Akkad» patshasi atag`in aladi.

Assiriya patshalari Sargon II, Sinaxxerib ha`m xaldey qa`wiminin` ko`semler arasinda Vavilon taxtin iyelew ushin o`zgermeli sipatindag`i uris ju`z beredi (b.e.sh. 720-703 jj.) En` son`inda b.e.sh. 689 jildin` aprelinde Vavilon qatardag`i provintsiya sipatinda Assiriya ma`mleketine qosip alinadi.

Biraq b.e.sh. 626 jildin` basinda Assiriya u`stemligine qarsi ko`terilis ju`z berdi. Oni xaldey ko`semi Nabopalasar basqaradi. Usi jili ol patsha taxtina otiradi ha`m xaldey (yamasa jan`a Vavilon) dinastiyasina tiykar saladi. B.e.sh. 612 jili ol Vavilonnin` en` iri qalalarinin` birin **-** Urukti basip aladi. Midiy menen awqamda Vavilon Assiriyag`a bir neshe atlanislar jasaydi. B.e. shekemgi 609 jili Nabopalasar u`lken a`skerleri menen Assiriya u`stinen sheshiwshi jen`iske erisedi.

Assiriya ma`mleketi qulawinin` aqibetinde Vavilon pu`tkil Mesopotamiyani iyeleydi. Vavilon ma`mleketi Palestinani iyelewdi maqset etedi, biraq Misr da usig`an urinadi. Bul jag`day Misr ha`m Vavilon arasinda u`lken qarama-qarsiliqlarg`a alip keledi. Nabopalasardin` uli Navuxudonosor b.e.sh. 605 jili Karkemish qalasin basip aladi ha`m Misr garnizonin qiyratadi. Bunnan keyin Vavilon Siriya ha`m Palestinani iyelep aladi.

Navuxudonosor II basqariw da`wirinde Vavilon a`yyemgi Shig`istin` en` iri qalasina aylanadi. Onin` xalqi 20 min` adamnan ibarat edi. Bul da`wir Vavilon ma`mleketi ushin ekonomikaliq gu`lleniw ha`m ma`deniy qayta oyaniw da`wiri boldi. Qalada Vavilonlardin` bas ibadatxanasi - Jagala jaylasqan edi. Onin` qasinda biyikligi 91 metr jeti qabatli zikkurit bolg`an, oni Etemenan dep atag`an (Bibliyada oni Vavilon minari dep atag`an). Bul minaratam zamannan ja`ha`nnin` jeti a`jayibatlarinin` biri bolip sanalg`an.

Navuxudonosor II tusinda Vavilon bekkem qorg`ang`a aylanadi (biyikligi 8 metr eni 3,7 m bolg`an eki qabatli diywallar, minarlar ha`m 8 da`rwaza bolg`an). Navuxudonosor II b.e.sh. 553 jili o`lgennen keyin o`z-ara gu`res ha`wij aladi, taxtti Nabonidu (b.e.sh. 556-539 jj.) iyeleydi. Ol b.e.sh. 553 jili Xarran ha`m Tayma qalalarin basip aladi. Bul da`wirde shig`is ta`repte qu`diretli ha`m jigerli qarsilas persler payda boladi. Olar Midiy, Lidiya ha`m basqa ellerdi basip aladi. Persler da`slep Opis, Sippar qalalarin iyeleydi. B.e.sh. 539 jildin` 12 oktyabrinde Kir II Vavilon qalasin basip aladi. Vavilon Persiya ma`mleketinin` satrappiyasina aylanadi.

B.e.sh. VII-IV a`sirleri Vavilonda awil xojalig`i o`ndiristin` tiykarg`i tarawi bolg`an, ol qoldan suwg`arilg`an. Jan`a Vavilon da`wirinde o`nermentlik anag`urlim rawajlang`an. Vavilon ja`miyeti qalalardin` toliq huqiqli puxaraliq huqiqlardan ayirilg`an erkin adamlardan, g`a`rezli turg`inlardin` ha`r qiyli toparlarinan ha`m qullardan ibarat bolg`an.

Barliq toparlar sotsialliq, ekonomikaliq jaqtan u`sh klassti qurag`an:	• eziwshi aqsu`yekler (patsha ha`m xram ha`meldarlari, iri jer iyeleri, sawdagerler h.t.b.)**;** • erkin o`nermentler ha`m mayda jer iyeleri**;** • qullar ha`m o`ndiris qurallardan ayirilg`an g`a`rezli toparlar.

Vavilon Persiya ma`mleketinin` en` bay satrapiyalarinin` biri bolg`an ha`m Shig`is Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketleri ha`m Misr, Siriya, Elam ha`m Kishi Aziya arasindag`i sawdada da`lda`lshi rolin atqarg`an.

Persiya u`stemligi da`wiri ha`r qiyli xaliqlardin` etnikaliq aralasiwi ha`m ma`deniyatlari inkretizm menen sipatlanadi. Vavilonda jergilikli xaliq penen sin`isip ketken a`skeriy kolonnalar ha`m ko`ship kelgenler Vavilon ismlerine iye bolg`an, aramey tilinde so`ylegen. Biraq olarda, o`z gezeginde, vavilonlilarg`a belgili da`rejede ta`sir jasag`an.

SHumer ham Vavilon ma`deniyati

A`yyemgi Mesopotamiya ma`deniyati usi aymaqta jasawshi ko`plegen xaliqlardin` do`retiwshisi bolip tabiladi. Onin` tiykarin Tu`slik da`r`ya aralig`i (Dvurech`e) ha`m Shumer tsivilizatsiyasinin` erte diyxanshiliq qa`wimlerinin` jetiskenlikleri quraydi. Olar ma`deniy rawajlaniwdin` o`zgeshe jolin ayqin sipatlaydi.

Mesopotamiya xaliqlarinin` arxitektura, iskusstvo, a`debiyat, jaziw ilimiy bilimler tarawlarindag`i jetiskenlikleri pu`tkil A`yyemgi Shig`is xaliqlari ushin u`lgi bolg`an ha`m du`n`ya ma`deniyat g`a`ziynexanasinda ilayiqli orin iyelegen. A`yyemgi Mesopotamiya dini tiykarinda erte diyxanshiliq qa`wimlerinin` diniy inanimlari, xasildarliq hayal qudayina siyiniw bolg`an.

Klassliq ja`miyet qa`liplesiwi menen ja`miyettin` jergilikli siyiniwlarin biriktirgen uliwma shumerlik panteon qurildi. Ko`p qudayliq yamasa palitizm A`yyemgi Shig`is dini, sonin` ishinde Mesopotamiya dini ushin sipatli belgi bolip tabiladi.

Mesopotamiya dinin a`yyemgi totemistlik ko`z-qaras elementleri uzaq waqitqa shekem saqlanip keldi. Ata-babalarg`a siyiniw o`zinin` a`hmiyetin joyitqan joq. Mesopotamiya dininin` en` sipatli belgilerinin` biri duwaxanliqtin` a`yyemgi ha`m a`piwayi formalarinin` saqlanip qaliniwi (Duwaxanliq qurallari adamlardi awiriwdan ha`m ba`le-beterden saqlap qaliwi mu`mkin dep isengen). Joriwlar, pal ashiwlar Mesopotamiya dininde a`hmiyetli orin tutqan.

Klassliq ja`miyettin` rawajlaniwi menen patshani quday dep biliw da`stu`rge aylanadi. Shumer-Akkad patshalig`inda Urdin` III dinastiyasi tusinda bul da`stu`r o`zinin` ayqin ko`rinisin tapti. Qudaylar patshalardin` qa`wenderleri esaplanip, olar patshalarg`a el ha`m xaliq u`stinen ha`kimiyat bergen.

Xramlar A`yyemgi Mesopotamiyanin` en` a`hmiyetli diniy oraylari bolg`an.

A`yyemgi Mesopotamiya xalqi quramali mifologiya islep shiqqan. Ma`selen, du`n`ya ha`m adamlardi jaratiw haqqindag`i mifler. Shumer mifine muwapiq, du`n`yani Ellil qudayi jaratqan.

Diyxanshiliq ja`miyeti ideologiyasinda u`lken rol` oynag`an ta`biyatqa siyiniw-Ishtar ha`m Dumuzi haqqinda vavilon mifinde o`z sa`wlesin tapqan. Mesopotamiya xaliqlarinin` mifleri, a`sirese suw tasqini, beyish turmisi, marhumlardin` tiriliwi haqqinda mifler Aldin`g`i Aziya xaliqlarinin` diniy ko`z-qaraslarina, sonin` ishinde diniy mifologiyaliq a`debiyatqa u`lken ta`sir jasadi.

B.e.sh. IV min` jilliqtin` aqirinda III min` jilliqtin` basinda Tu`slik Mesopotamiyada en` a`yyemgi jaziw payda boldi. Ol Shumer tsivilizatsiyasinin` en` a`jayip jetiskenligi edi. Bul su`wretli (yamasa piktografiyaliq) jaziw edi. Ma`selen, u`y biykesinde 10 baliq bolsa, xatker 10 tik tayaqshalar sog`ip, qasina baliqtin` su`wretin salg`an. B.e.sh. III min` jilliqtin` ortalarinda Tu`slik Mesopotamiyada Shumer jaziwi birotala klinopis`ke aylandi, keyin ala oni Akkadlilar da iyelep aldi.

Akkadli klinopis` penen jazilg`an a`yyemgi tekstler b.e.sh. XXV a`sirge tiyisli shumer-Akkad klinopisi 600 belgilerden ibarat, olardin` ha`r qaysisi bir neshe ma`nige iye. Aldin`g`i Aziyanin` derlik barliq xalqi Mesoptamiyada payda bolg`an klinopis` sistemasin iyelep aldi. Olar tas, metall kestelerinde jazilg`an. Klinopis` u`sh min` jildan aslam waqit o`mir su`rdi. Mesopotamiyanin` en` son`g`i tekstleri b.e.sh. son`g`i a`sirlerge tiyisli. Akkad tili ha`m klinopisi menen bir qatarda, b.e.sh. V a`sirden baslap Mesopotamiyada aramey tili ha`m aramey alfavitinde pergament, papirusta jaziwlar payda boladi.

Sonin` menen birge Mesopotamiyanin` bay ma`deniyat esaplang`an ju`da` ko`p poemalar, lirikaliq shig`armalar, mifler, gimnler, an`izlar, da`stanlar ha`m naqil maqallar saqlanip qalg`an. Ma`deniy rawajlaniwinda bir neshe basqishlardi atap ko`rsetiwge boladi. B.e.sh. III min` jilliq bul waqitlari qudaylar diziminen ibarat da`slepki a`debiy tekstler, ayirim mifler, gimnler ha`m fol`klorliq shig`armalar payda boladi. Ekinshi da`wir b.e.sh. III min` jilliqtin` aqiri - II min` jilliqtin` basin o`z ishine qamtiydi. Ol Shumer a`debiyatinin` gu`lleniwi, shumer tilinde shig`armalardin` tiykarg`i massasi (poema h.t.b.). do`relitiwi menen sipatlanadi. B.e.sh. V min` jilliqtin` birinshi yarimi **-** A`yyemgi Mesopotamiya a`debiyati rawajlanawanin` juwmaqlawshi

basqishi. Bul Shumer ha`m Akkad a`debiy shig`armalarin ko`shiriw, tariyxiy a`debiyatlar do`retiw h.t.b. da`wiri boldi. A`jayip batir Gil`gamesh haqqinda epikaliq da`stanlar Mesopotamiya a`debiyatinin` en` belgili esteligi bolip tabiladi.

Klinopis`ti iyelew anag`urlim ka`siplik tayarliqti talap etti. B.e.sh. III min` jilliqtin` aqirinda arnawli xatkerler mektepleri bolg`an. Mektepler xramlar qasinda islep turg`an. Jeke mektepler bolg`an boliwi da itimal. Kitapxanalar Mesopotamiya ma`deniyatinin` en` iri jetiskenliklerinin` biri bolg`an (b.e.sh. II min` jilliqtan baslap Ur, Nippur h.t.b.).

A`yyemgi Shig`istag`i barliq kitapxanalar ishinde Assiriya patshasi Ashshurbanipaldin` (b.e.sh. 669-635 jj.) kitapxanasi en` ataqlisi bolg`an. Ol jerde 20 min`nan aslam tas kesteleri saqlanip turg`an. Qaziwlar ju`rgizgende Sultan tepede jeke kitapxana tabilg`an. A`yyemgi Mesopotamiya arxivler eli bolg`an. Olarda ha`kimshilik, xojaliq yuridikaliq hu`jjetler ha`m xatlar saqlang`an. Arxivler Ur, Mari patsha sarayi, Xirsabad ha`m tag`i basqa qalalarda bolg`an. Bizlerge ma`lim bolg`an en` birinshi jeke adamlar arxivleri b.e.sh. III min` jilliqtin` birinshi yarimina tiyisli (Egibi u`yi arxivi).

Du`n`yani ilimiy jaqtan u`yreniwde Mesopotamiya xaliqlari belgili tabislarg`a eristi. Matematika tarawinda aytarliqtay jetiskenlikler qolg`a kirgizildi. A`yyemgi turg`inlar arifmetikanin` to`rt qag`iydasin, bo`lsheklerdi bilgen, algebra ten`lemelerin sheshken. Olar geometriya baslamalari menen tanis bolg`an, o`lshewdin` metrlik sistemasin, ko`lem ha`m salmaq sistemalarin islep shiqqan. Astronomiya anag`urlim rawajlaniwg`a eristi. Ol astrologiya**-**jalg`an ilim menen tig`iz baylanisli edi. Astrologiya juldizlar boyinsha adamlardin` ta`g`dirin aldin ala aytiwg`a uring`an. Sol da`wirde ay kalendari du`ziledi, ha`r ayda 29 yamasa 30 ku`n bolg`an, al bir jil 12 ay yamasa 345 ku`nnen ibarat bolg`an.

Ko`plegen vavilon meditsina tekstleri saqlang`an, olar menen tanisqanda, sol da`wirde shipakerler shiqqan su`yekti ha`m siniqlardi emlegenin ko`remiz. Mesopotamiyada adamlar o`zinin` o`tmishine, yag`niy tariyxina ju`da` qiziqqan. Ma`selen, b.e.sh. IV-III min` jilliqlarda tariyxshi Beros «Vavilon ha`m Xaldey tariyxin» jazg`an. Huqiq ju`da` joqari rawajlaniw da`rejesine jetken. B.e.sh. III min` jilliqtin` aqirinda sudlaw kitaplari ha`m nizamlar du`ziledi. Vavilon patshasi Xammurapidin` nizamlar jiynag`in atap o`tiwge boladi.

Mesopotamiya ma`deniyatinin` sipatli belgileri b.e.sh. IV min` jilliqtin` o`zinde aniqlandi. Sol da`wirde tas skul`pturasi payda boladi. (Uruktag`i Quday basinin` skul`pturasi). Arxitekturada ren`li boyaw elementleri en`giziledi. Ashshurbanipala sarayinin` rel`efleri ju`da` joqari ko`rkem o`ner u`lgilerinin` biri bolip tabiladi. Zergerler o`neri, qural-jaraq tayarlaw a`yyemgi Mesopotamiyada ju`da` joqari da`rejede rawajlanadi.

Solay etip, a`yyemgi Dvurech`e (Eki da`r`ya aralig`i) xalqinin` arxitektura, iskusstvo, jaziw ha`m a`debiyat, ilimiy bilimler tarawlarindag`i jetiskenlikler a`yyemgi zamanda pu`tkil Jaqin Shig`is ushin u`lgi bolg`an.

Tariyxiy atamalardi bilip alin`

***Klinopis`*** **–** bul jaziwdin` siziqshalardan ibarat tu`ri bolip, ol Assiriya, Vavilon, a`yyemgi Iran ha`m basqa da xaliqlarda qollanilg`an.
Piktografiya – su`wretli jaziw.
Totemizm – alg`ashqi da`wirlerde totemlarg`a siyiniw.
Fetishizm – jansiz zatlarg`a siyiniw (tasqa, terek h.t.b.)
Kriptografiya – bul Shumer jaziwi bolip, «sirli jaziw» degen ma`nini bildiredi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Shumer ma`deniyatinin` a`hmiyeti.
2. Ilim, bilim, a`debiyattin` rawajlaniwi.
3. Vavilonda xojaliqtin` rawajlaniwi ha`m sotsial turmis
4.Vavilon ma`mleketinde tileniwshilik, qulshiliq,
sotsial toparlardin` payda boliwi.
5. Shan`araq qatnasiqlari ha`m sud protsessleri.

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.

3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6.M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №5

A'YYEMGI MISR (EGIPET) DEREKLERI HAM ISTORIYAGRAFIYASI

Joba:

1. Ta`biyiy jag`day Neolit, Eneolit ma`kanlari.
2. Qulshiliqtin` payda boliwi. Nom tariyxi.
3. Ashlin patshaliq da`wiri I-II dinastiya. Faraonlar tariyxi.
4. Qulshiliq da`wirinde Misr ma`mleketinin` qulawi.

Tayanish nu'sinikler: A`yyemgi Misrdin` ta`biyiy sharayatlari, xalqi, derekleri ha`m istoriografiyasi. Misrda ja`miyet ha`m ma`mlekettin` du`ziliwi. Piramidalardin` qurilisi. Misrdin` gu`llep rawajlaniwi menen Erte patshaliq da`wiri.

Nil da`r`yasinin` to`mengi ag`isinda Afrikanin` arqa-shig`is aymag`inda Misr ma`mleketi jaylasqan. Ha`zir bul jer Misr Arab Respublikasi dep ataladi. Arqada **-** Jer Orta ten`izi, qublada Nil da`r`ya bosag`asinin` on` ta`repi, batista **-** Arabstan sahrasi.

Misr joqarg`i ha`m to`mengi aymaqlardan ibarat. A`yyemgi zamanda Misr haywanat ha`m o`simlikler du`n`yasi, baliqlar, krokodiller, gippopatamalarg`a bay, trostnik qamisi, hasil tastin` ko`plegen tu`rlerine ha`m tawlarg`a iye bolg`an.

Misr suw ha`m sawda jollari kesilispesinde jaylasqan. Misrdi Nubiya menen baylanistirg`an Nil da`r`yasi en` a`hmiyetli suw jol arteriyasi bolg`an. B.e.sh. VI a`sirden baslap A`yyemgi misrlilar Afrikanin` arqa-shig`is aymag`inda jasag`an ha`m belgili etnikaliq qa`wimdi qurag`an, sebebi alg`ashqi qa`wimlik du`zim da`wirinde payda bolg`an a`yyemgi misrlilar tili pu`tkil qul iyelewshilik da`wiri, g`a`rezsiz Misr ma`mleketinin` pu`tkil tariyxi dawaminda saqlanip kelgen.

Arxeologiyaliq-arxitekturaliq estelikler (b.e.sh. XXVIII-XII a`sirlerdegi Gizedegi a`yyemgi patshaliq nekropoli, Djoser ha`m Sexemxet faraonlardin` qa`birlik kompleksi) A`yyemgi Misr tariyxin u`yreniwdin` a`hmiyetli dereklerinin` biri bolip tabiladi.

Orta ha`m Jan`a patshaliqlar A`yyemgi Misr qalalarin qazg`anda da ko`plegen bahali estelikler tabilg`an. Ma`selen, anglichan arxeologi F.Petri Orta patshaliq da`wiri qalalari qulandilarin qazg`an (b.e.sh. XXI-XXIII a`sirler) ha`m ol jerde hu`jjetlik tekstleri menen qosa a`yyemgi misrliq papiruslar tapqan.

Orta ha`m Jan`a patshaliqlar da`wiri paytaxti Fivaxti, sonday-aq Tutanxamon, Skorpion, Narmer, Xekanaxt faraonlardin` qoyimshiliqlarin qazg`anda ko`plegen tariyxiy ha`m diniy jaziwlar ha`m su`wretler tabilg`an.

Ha`r qiyli da`wirdegi diyxan ha`m aqsu`yeklerdin` turmisin, ekonomikaliq qatnasiqlardi, ma`mleketlik basqariwdi, Orayliq apparat ha`m a`skeriy siyasatti sipatlawshi ko`plegen jaziwlar tabilg`an. Bunnan tisqari, diplomatiyaliq hu`jjetler ha`m a`debiy shig`armalar da bar.

A`yyemgi Misr tariyxin u`yreniwde antik avtorlarinin` Gerodot Dider, Strabonnin` (b.e.sh. V a`sir) miynetleri u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi.

Quraminda ko`plegen ilimpazlar bolg`an **1798**-jilg`i Napoleonnin` Misrg`a a`skeriy ekspeditsiyasinan keyin Evropada Misrdin` a`yyemgi zaman esteliklerine qizig`iwshiliq ku`sheyedi.

1822-jili frantsuz alimi Jan-Fransua Shampol`onnin` A`yyemgi Misr jaziwlarin oqiwi shig`istaniw iliminin` baslamasi boldi. To`rt jil ishinde ol A`yyemgi Misr ha`m Nubiya tariyxi boyinsha ju`da` u`lken material topladi, juwmag`inda «Misr ha`m Nubiya estelikleri» atli tomli miynet ja`riyaladi.

XIX a`sirdin` ortalarinda nemets shig`istaniwshilari R.Lepsius, G.Brugsh, frantsuz alimlari O.Mariett, G.Maspero izertlewler na`tiyjesinde arxeologiya boyinsha miynetler jazadi, misr tilinin` so`zligin du`zedi.

XIX-XX a`sirler qaziwlar ju`rgizilip, Misr ma`mleketi payda boliwi da`wirine tiyisli, ko`plegen materiallar tabiladi. (J.De-Morgan, F.Petri, **G**.Karter). Tutanxamon faraoni qoyimshilig`i tabiliwi a`jayip jan`aliq bolip tabiladi.

A`yyemgi Misr tilin u`yreniw shig`istaniwdin` en` a`hmiyetli rawajlaniw bag`dari bolip esaplanadi. Og`an A.Erman ha`m K.Zete salmaqli u`les qosti.

Ha`r qiyli da`wirler tilin ha`m jaziw tu`rlerin u`yreniw ko`p sanli A`yyemgi Misr jaziwlarin evropaliq tillerge awdariwg`a ha`m basip shig`ariwg`a mu`mkinshilik berdi. Olar u`sh ju`z jil dawaminda A`yyemgi Misr tariyxi ha`m ma`deniyatin u`yreniw boyinsha a`hmiyetli materiallar bolip tabiladi.

Ko`plegen materiallar bir qatar uliwma sorawlarg`a ha`m teoriyaliq mashqalalarg`a juwap tabiwg`a ja`rdemlesti. Misr xalqinin` kelip shig`iwi ha`m misr tili qaysi toparg`a tiyisli ekenligi haqqindag`i ma`sele usi mashqalalardin` biri edi. Aldin`g`i Aziya, yag`niy Arabstan ha`m Mesopotamiya tili semit ha`m semitler toparina tiyisli. Rus alimlari da shig`istaniwg`a u`les qosti. (A.N.Olenin, A.S.Norov, V.S.Golenishev, V.A.Turaev). V.A. Turaev Misr ha`m Aldin`g`i Aziya, sonday-aq qon`si ellerdin` a`yyemgi tariyxin izertlegen. A`yyemgi misrlilardin` ko`p sanli ko`rkem, diniy ha`m ilimiy a`debiyatlarin o`z betinshe izertlewlerge su`yenip do`retken, o`zinin` «Misr a`debiyati» (1920-j) degen u`lken miyneti de tiykarg`i a`debiy janrlarg`a bay tu`rde islep shig`ilg`an. Golenishev ha`m Turaev idealistlik ko`z-qarasta bolg`an. Olar sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlar boyinsha ma`seleler menen shug`illanbag`an.

Akademik V.V.Struve A`yyemgi Misrdin` sotsial-ekonomikaliq du`zilisin puxta izertlegen ha`m basqa ilimpazlar menen birge, A`yyemgi Misr ja`miyeti qul iyelewshilik ja`miyeti bolg`an degen pikirge keledi.

Rus shig`istaniwshilari A`yyemgi Misrdin` siyasiy tariyxina u`lken diqqat awdarg`an. V.I.Avdiev eki tomliq «A`yyemgi Misrdin` a`skeriy tariyxi»n jazg`an. Nubiyag`a ekspeditsiya sho`lkemlestirgen B.B.Piotrovskiydin` miynetlerin aytiwg`a arziydi.

Uliwmalastirip aytqanda, rus alimlari sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlarg`a ha`m klassliq gu`reske ayriqsha diqqat awdarg`an.

ESTE SAQLAW KEREK

A`yyemgi zamanda grekler Misrdi Magan, Musur dep atag`an. «Misr» atamasi greklerden kelip shiqqan, ol Memfis qalasinin` arabsha atamasi edi. Grekler Misrdi «Nil sawg`asi» dep atag`an. Haqiyqatinda Nil da`r`yasi diyxanshiliq xojalig`in ju`rgiziw ha`m bul aymaqtin` xalqi abadan turmista jasaw ushin tiykar bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar ha`m tapsirmalar

1. Neolit, Eneolit degende neni tu`sinesiz?
2. Faraonlar tariyxi haqqinda nelerdi bilesiz?
3. Ashlin patshaliq da`wiri I-II dinastiya haqqinda teren`irek mag`liwmatlar u`yrenin`.

Tariyxiy shaxslardi bilip alin`

Tutanxamon – Misr Jan`a patshaliq da`wirinin` faraonlarinin` biri, XIX dinastiya wa`kili.
Manefon – Misr jretsi b.e.sh. **332** jili «Misr tariyxin» jazg`an.
Sheshonk – Liviya jallawshilarinin` basshisi, b.e.sh. X a`sirde XXII Liviya dinastiyasina tiykar salg`an.

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6.M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №6
A`YYEMGI MISRDIN' PATSHALIQ DA'WIRLERI

***Joba*:**

1. Misrda ja`miyet ha`m ma`mlekettin` qa`liplesiwi.
2. Misrdin` birinshi ha`m uliwma Misr ma`mleketinin` du`ziliwi.
3. Ulli piramidalar qurilisi da`wirinde Misrdin` gu`lleniwi.
   Erte patshaliq.

Tayanish tu'sinikler: B.e.sh. shama menen 2050 jil-1750jillari orta patshaliq da`wirinde Misrdin` siyasiy ekonomikaliq jag`dayi. B.e.sh shama menen 1580-1085 jillari jan`a patshaliq da`wirinde A`yyemgi Misr tsivilizatsiyasinin` gu`lleniwi. B.e.sh. V-a`sirde Misrdin` sirt eller ha`kimiyatin qol astina tu`sip qaliwi. Says oyaniw da`wiri.

Misr ma`mleketinin` aymag`i paleolit da`wirinen baslap o`zlestirilgen. Bul jerde Fayum, Kom Ombo h.t.b. paleolit ha`m neolit jasaw orinlari aniqlang`an. B.e.sh. VI-I min` jilliqlardag`i Taysin ma`deniyatina tiyisli diyxanlar menen sharwalardin` neolit da`wirindegi jasaw orinlari tabilg`an. Olar uriwliq qa`wimlerde jasag`an, sol waqitlari a`piwayi jer suwg`ariw usillari payda bolg`an. B.e.sh. IV min` jilliqtan baslap diywallari bekkem jasaw orinlari payda boladi.

Bul da`wirde qoldan suwg`ariw sistemasina tiykarlang`an diyxanshiliq u`lken jetiskenliklerge erisedi. Sawdanin` ko`lemleri ha`m o`siw pa`ti ku`sheyedi. Sotsialliq du`ziliste tu`pkilikli o`zgerisler ju`z beredi, bay qa`wim ag`zalari ha`m aqsu`yekler ajiralip shig`adi. Bunnan tisqari, b.e.sh. IV a`sirdin` ekinshi yariminda qulshiliq instituti payda boladi ha`m ken` taraladi.

U`sh tiykarg`i qatlamlar	• klasslardin` uriwliq, qa`wimlik aqsu`yekler a`wladlarinan-ruxaniylar ha`m qurg`in qa`wim ag`zalarinan ibarat u`stem klass; • materialliq iygiliklerdin` tiykarg`i o`ndiriwshiliklerinen ibarat bolg`an diyxanshiliq qa`wimlerdin` erkin ag`zalari; • qullardin` qa`liplesip atirg`an klasinin` pishini payda boladi.

Solay etip, bunday sotsialliq qatlamlardin` payda boliwi ha`m klasslardin` qa`liplesiw protsesi arnawli uyimnin` payda boliwina alip keldi. Bul uyim payda bolip atirg`an u`stem klasstin` ma`pi ushin jan`a sotsialliq toparlar ha`m klasslar arasindag`i ko`p tu`rli qatnasiqlardi retlestiriwi tiyis edi. Eziliwshi klasslardi bag`indiriw apparati ha`m irrigatsiyaliq tarawdi du`ziw ha`m isletip turiw h.t.b. jumislardi sho`lkemlestiriwshisi apparatinda ma`mleket usilayinsha payda boladi. Misr aymag`inda birinshi ma`mleketler kishi oblast`lar nomlar sheginde payda boldi. Eki ma`mleket Joqarg`i Misr ha`m To`mengi Misr du`ziledi. Joqarg`i Misr ku`shli ha`m turaqli birlespege aylanadi, onin` patshasi To`mengi Misrdi o`zine bag`indiriwg`a urinadi.

Misrdin` birigiwi ha`m uliwma Misr ma`mleketinin` du`ziliwi. Ulli piramidalar qurilisi da`wirinde misrdin` gu`lleniwi. Erte patshaliq
(B.E.Sh. ShAMA MENEN* 3100j. *ShAMA MENEN* 2800j.*)

To`mengi ha`m Joqarg`i Misr patshaliqlari birden bir Misr ma`mleketine birigiwi A`yyemgi Misr tariyxinda umitilmas revolyutsiyaliq qubilis boldi. Qa`ha`rli gu`res na`tiyjesinde Joqarg`i Misr patshalig`i jen`ip shiqti, al onin` ha`kimi faraon Mina pu`tkil Misrdin` birinshi patshasi boldi. Ol birinshi uliwma Misr dinastiyasinin` tiykarin saldi. Ma`mlekettin` paytaxti**-**Memfis qalasi boldi.

I dinastiya faraonlari eldi biriktiriw ma`selesinde jetiskenliklerge eristi (faraon Djer).

II dinastiya faraonlarinin` tusinda Misrdi birden bir ku`shli oraylasqan ma`mleketke birotala biriktiriw ma`selesi tabisli sheshildi.

A`yyemgi patshaliq da`wirdegi oraylasqan Misr ma`mleketi (b.e.sh. shama menen 2800 j-shama menen 2250 j).

III-IV dinastiyalar basqarg`an da`wirde faraonlar shig`ista Sinay yarim atawi, al qublada Nubiy aymag`inda basip aliwshiliq atlanislarin tabisli ju`rgizgen, ko`p oljalar menen tutqinlarg`a iye bolg`an. Jen`isli basip aliwlar na`tiyjesinde Misr A`yyemgi patshaliq da`wirinde ju`da` iri

aymaqqa iye ma`mleketke aylandi. Ol Nil da`r`yasi oypatin ha`m quyarlig`in o`z ishine qamtig`an ha`m siyasiy ta`sirin shig`ista Sinay yarim atawi ha`m Tu`slik Palestina oblast`larina, qublada Arqa Nubiya oblast`larina taratqan. Joqari o`nimdarli diyxanshiliq ha`m ha`r qiyli o`nermentshilik A`yyemgi Misr ekonomikasinin` tiykarin quradi. Usta-o`nermentlerdin` miynetleri haqiyqatinda da a`jayip jemisler alip kelgen.

Faraonliq Misrdin` qu`diretin sipatlawshi ku`ta` u`lken arxitektura rawajlaniwina baylanisli tastin` ha`r qiyli tu`rlerin qazip aliw ha`m islep shig`ariw u`lken a`hmiyetke iye boldi. Qurilis isinde u`lken tabislar qolg`a kirgizildi. Ma`selen, IV dinastiyanin` ataqli piramidalari tas penen qaplandi.

A`yyemgi patshaliq da`wirinde Misrda misti toplap sog`iw ha`m quyiw texnikasi qollanilg`an. Ma`selen, Gizede tabilg`an Xetep-Xeres patshayimnin` qoyimshilig`inda mistan islengen buyimlar (b.e.sh. XXVII a`sir) tabilg`an.

Keramikaliq buyimlar. Ag`ashti qayta islew. O`nermentshiliktin` qa`nigelesiwine baylanisli ishki sawda rawajlanadi. A`yyemgi patshaliq da`wirinde Misrda tiykarg`i klasslardin` biri g`a`rezli jumisshilar klasi bolg`an. Onin` quramina qullar buring`i a`skeriy tutqinlar yamasa qulliq jag`dayina kelgen jergilikli xaliq kirgen.

A`yyemgi Misr ja`miyetinin` ekinshi klasin bay qa`wim ag`zalari qurag`an. Ja`miyettin` en` son`g`i eziwshiler klasin faraonnin` o`zi ha`m onin` do`geregi, jergilikli aqsu`yekler, nom ha`kimleri qurag`an.

Misr ma`mleketin patsha basqarg`an, ol joqarg`i ha`kimshilikti o`z qollarinda toplag`an. A`yyemgi patshaliq da`wirinde faraon barg`an sayin A`yyemgi Shig`is despotina aylang`an. Bul da`wirde orayliq ma`kemeler, atap aytqanda, ma`mleketlik g`a`ziynexana, joqarg`i sud palatasi ha`m awil xojalig`i u`stinen qadag`alaw ju`rgiziwshi ma`mleketlik xojaliq basqarmasi du`ziledi. Pu`tkil a`skeriy apparati faraonnin` qolinda toplang`an.

Misr ma`mleketi basshisi **-** *tiri quday* dep ja`riyalang`an. Og`an hu`rmet ko`rsetiwdin` qatal da`stu`ri islep shig`ilg`an. Faraon ha`kimiyati quday jaratqanlig`i ideyasin ha`r qiyli tiykarlar menen da`lillewge uring`an, patsha qudaydin` danqin shig`ariw ushin ju`da` u`lken mug`darda qarjilar jumsalg`an. Ju`da` u`lken piramidalardin` qurilisi da is ju`zinde patsha ha`kimiyatinin` asa saltanatin ha`m sheksiz qu`diretin u`git-na`siyatlawg`a bag`darlang`an.

IV dinastiyadan baslap faraonlar ha`kimiyati ha`m bir tutas ma`mleket sipatinda Misr ma`mleketinin` ha`lsirewinin` aniq belgileri bayqaladi.

Misr ma`mleketi ha`lsirewinin` tiykarg`i sebepleri	• piramidalardin` jo`nsiz quriliwi aqibetinde o`ndiriwshi ku`shlerdin` ha`lsirewi; • nom aristokratiyasinin` ku`sheyiwi; • faraon ha`kimiyatinin` ha`lsirewi; • ruwxaniylerdin` ku`sheyiwi. Misrdin` is ju`zinde jergilikli dinastiyalar basshilig`indag`i nomlarg`a bo`liniwi.

ESTE SAQLAW KEREK

Gerodottin` mag`liwmatlari boyinsha, Xufu u`lken piramidasin 20 jil dawaminda 100 min` adam salg`an. Onin` biyikligi 147m, tirnag`inin` ko`lemi 5 ga (54min` kv. km.) quraydi. Qurilistin` uliwma ko`lemi 265 mln kub.m den aslam. Piramida ha`r qaysisi 2 tonnadan aslam 2,3 mln tas betonlardan quralg`an. Xeops piramidasi 30 jil dawaminda saling`an, onin` qurilisina da 100 min` adam qatnasqan.

Orta patshaliq da`wirinde Misr. *(Б.Э.Ш. ШАМА МЕНЕН 2050j. 1750j.)*

Misrdin` siyasiy bo`lshekleniwi shama menen eki ju`z jil dawam etti (b.e.sh. shama menen XXIII a`sirdin` ortasinan XXI a`sirdin` ortasina shekem). Birden-bir Misr ma`mleketi ayirim yarim erkin nomlarg`a bo`liniwi oraylasqan patsha xojalig`i sistemasinin` qulawi ha`m suwg`ariw sistemasinin` idirawina alip keldi. A`yyemgi patshaliqtin` orayi **-** Memfis qalasi ha`lsiredi, al qaytadan birlesiw ushin gu`resti basqariwg`a ol jerde hu`kimlik su`rgen VIII dinastiyanin` jag`dayi kelmedi. Biraq basqa oraylar **-** gerakleopol` (Joqarg`i Misrdin` arqa aymag`inda) ha`m Fiva (qublada) ku`sheyedi.

Eki talasiwshi dinastiya (X ha`m XI) patshalari arasinda bir qatar a`skeriy soqlig`isiwlar ju`z beredi, onda birlesken, keyin ala Misrdin` paytaxtina aylang`an Fiv jen`ip shig`adi. Amenexmet V orta patshaliqtin` tiykarin saladi.

Bul da`wirde Misr ekonomikasinda anag`urlim o`zgerisler ju`z beredi. Mistan quyilg`an qurallar menen bir qatarda qoldan quyilg`an a`sbaplar payda boladi. Irrigatsiyaliq sistema tek g`ana qayta tiklenip qalmastan, rawajlaniwin dawam etedi.

***Ishki ha`m sirtqi sawda rawajlanadi***. Krit atawi menen sawda turaqlasadi. Da`n ornina altin tiykarg`i bahaliq o`lshemine aylanadi.

Ekonomika ha`m sawdanin` o`siwi barg`an sayin mu`lklik bo`liniwge sebepshi boladi. Aqsu`yeklerdin` polis ha`m ustaxanalarinda qa`wim ag`zalarinin` miynetinen paydalaniw buring`iday dawam etedi. Olar awir awhalda jasag`an, al qullardin` jag`dayi onnan da to`men bolg`an.

Fiv faraonlari ha`kimiyati astinda pu`tkil Misrdi birlestiriw Misr ma`mleketine bir waqitlari A`yyemgi patshaliq faraonlari ju`rgizgen sirtqi siyasatti tiklewge imkaniyatlar bergen. Amenexmet V o`zi a`skeriy tutqinlar ha`m mal aydap qaytiw maqsetinde Liviyag`a basqinshiliq atlanislar sho`lkemlestiredi. Senususte III tusinda Nildin` birinshi ha`m ekinshi bosag`alari arasindag`i aymaq turaqli salinadi. Sonday-aq usi faraonnin` tusinda Palestinag`a atlanis ju`rgizilgen. Bul elde Misr ta`siri ku`sheyedi. Nubiya, Sinay yarim atawi oblast`lari basip alinadi.

Orta patshaliq faraonlari provintsiyalar aqsu`yekleri menen tatiw jasawg`a tirisqan. Nomarxlar o`zlerin g`a`rezsiz tutqan. Olardin` ha`r qaysisinin` sarayi ha`m ha`remi, a`skerleri bolg`an, o`z aymag`inin` kishigirim patshalari bolg`an.

XII dinastiyanin` ha`kimligi aqirinda g`ana Amenemxet III tusinda (b.e.sh. XIX a`sirdin` ekinshi yarimi) oraylasiw ku`sheyip, nomarxlardin` artiqmashiliqlari keskin qisqartiladi. Sol waqitlari barliq qudaylardin` hu`rmetine arnalg`an ju`da` u`lken xram salinadi. Kelesi XIII dinastiya tusinda patshaliqtin` idirawi baslanadi, o`z-ara urislar, qullar menen gedeylerdin` aqsu`yekler ha`m baylarg`a qarsi ko`terilisleri ju`z beredi. «Iluser sheshimi» degen ko`rkem a`debiyat esteligi usi waqiyalar haqqinda so`z etedi.

Iri xaliq ko`terilisleri, shiyelenisken sotsialliq qarama-qarsiliqlar faraonlardin` orayliq ha`kimiyatin ha`lsiretken, oraydan bo`lek shig`iw uriniwlarg`a ha`m ayirim nomlardin` siyasiy salmag`i artiwina alip keledi. Nomarxlar erkin siyasat ju`rgizedi, ha`lsiregen faraonlar menen onsha esaplaspaydi. B.e.sh. XVIII a`sirde eldin` bo`lekleniwi ha`m Misrdin` uliwma idirawi baslanadi.

Orta patshaliqtin` aqirinda, b.e.sh. XVIII a`sirde Misrg`a sirt el qa`wimleri, Siriya ha`m Palestinali giksoslar shama menen 1700-j) basip kiredi, olar ap-an`sat Misrdi bag`indiradi (b.e.sh. shama menen 1710-1560 jj).

Antik tariyxinda alti giksos patshasinin` ati qalg`an. Olardin` ishinde Xian (b.e.sh. XVI a`sir) ayriqsha orin tutadi. Giksos patshalarinin` paytaxti To`mengi Misrdag`i Avaris qalasi bolg`an. Giksoslardin` u`stemligi shama menen 150 jil dawam etken ha`m Jan`a patshaliq faraonlari ta`repinen qulatilg`an.

Ulli Misr ma`mleketi jan`a patshaliq da`wirinde a`yyemgi Misr tsivilizatsiyasinin` gu`lleniwi (b.e.sh. shama menen 1580-1085j)

Giksos patshalari ra`smiy jaqtan pu`tkil Misr aymag`inda hu`kimlik etken bolsa da qubla oblastlarda giksos u`stinligi onsha sezilmedi. Qubla nomlar basinda Fiv qalasi buring`i Misr paytaxti turdi. Giksos patshalari tusinda Fiv nomarxlari ju`da` ku`sheyip, Fiv ha`kimi pu`tkil Misr faraoni atag`in alg`an ha`m XVII dinastiyag`a tiykar salg`an, ol son`g`i giksos patshalarinin` XVII dinastiyasi menen qatar hu`kimdarliq etken. B.e.sh. XVII dinastiyasi menen qatar hu`kimdarliq etken. B.e.sh. XVII a`sirdin` aqirinda Fiv ha`kimleri giksoslardi Misrdan quwip shig`iw ushin sheshiwshi gu`res basladi. Bul gu`resti faraon Komesu basqardi.

Misrlilardin` giksoslarg`a qarsi azatliq gu`resin faraon Yaxmos V tusinda juwmaqlandi. Ol pu`tkil Misrdin` ha`kimi bolip, VIII dinastiyag`a tiykar saladi (b.e.sh. 1580-1345 jj). Bul jan`a patshaliqtin` basi edi (b.e.sh. 1580-1085 jj). A`skeriy ku`sh bekkemlenip, faraonlar basqinshiliq siyasat ju`rgiziwge belsene kiristi. Ma`selen, Yaxmos V, Amenxoten V, Tutmos V, Tutmos II Palestina ha`m Siriyani basip alip, ulli Misr ma`mleketin du`zedi. Onin` shegaralari arqadan qublag`a qaray 3200 km sozilg`an.

Tutasi menen XVIII, XIX, XX dinastiyalar hu`kimlik etken da`wiri jaqin qon`silari menen, sonday-aq Aziya, Afrika, Evropanin` alis elleri menen baylanislari ken` rawajlaniwi menen baylanisli xojaliqtin` barliq tarawlarinda u`lken o`zgerisler ju`z beriwi menen sipatlanadi.

Aldin`g`i Aziya ha`m Nubiyadag`i basqinshiliq urislar dawaminda qolg`a tu`sirilgen u`lken olja qul iyelewshilik aristokratiyani, a`sirese Fivtin` joqari ruwxaniylerin bayitip jiberdi. Olar patsha ha`kimiyatina qa`wip tuwdiradi. Sonin` ushin da faraon Amenxoten IV (b.e.sh. 1372-1354 jj) Among`a siyiniw menen baylanisli joqari Fiv ruwxaniylerine qarsi shiqti, diniy siyasiy reformalardi iske asirdi. Ol Fiv xramlari jerlerin tartip aladi, Among`a siying`anlardi quwdalaydi. Orayliq Misrda jan`a paytaxt**-**Axetaton qalasi belgilenedi. (Ha`zirgi Tel`-El`-Amarna).

Jan`a quday ku`n tu`rinde ko`rsetilgen. Nurlarinin` ushinda adam qollari su`wretlengen. Qollar **-** *o`mir ieroglifi, ku`shtin` simvoli* bolg`an.

Patshanin` o`zi jan`a qudaydin` joqarg`i jretsi (qurbanliq soyiwshi ruxaniy) bolg`an. Reformashi patshanin` ha`reketleri elde suwiq qabillandi. Biraq, Exnoten jan`a atin qabillag`an. Amenxoten IV qarsiliqlarg`a qaramastan jigerli tu`rde o`z maqsetlerine umtilg`an. Patsha o`lgennen keyin taxtti ku`yew balasi Tutanxamon iyeleydi. Ol eski ta`rtiplerdi qayta tikleydi, yag`niy Fiv xramlarina bayliqlarin ha`m artiqmashiliqlarin qaytaradi, o`zi de Fivqa qaytadi.

Misrda ornalasip alg`an XIX dinastiya Misrdin` ha`lsirep qalg`an ku`shin qayta tiklewge tirisadi. Onin` bas wa`killeri Seti V ha`m a`sirese onin` balasi Ramzes II xettler menen jigerli urislar ju`rgizedi. Biraq olar sa`tsiz shig`ip, 1280 jili paraxatshiliq kelisim du`ziledi.

XIX ha`m XX dinastiyalardin` son`g`i patshalari tusinda Misr qorg`aniw urislarina qatnasadi. Ramzes II o`lgennen keyin batis sahralardan Nil oypatina liviyalilar basip kiredi ha`m Memfis qalasin qamalg`a aladi. Arqadan o`z kemelerinde Axey a`skerleri kelip, da`r`ya quyarlig`inda jag`ag`a shig`adi. Misrdin` ku`shi barg`an sayin ha`lsireydi. Qullar ha`m jallanba a`skerlerge su`yengen Irsu basshilig`inda ko`terilis ju`z beredi. Patsha qaznasi barg`an sayin bosap, ruxaniyler bayiydi.

B.e.sh. v a`sirde Misr sirt ellikler ha`kimiyati astinda. Says Oyaniw da`wiri.

XX dinastiyanin` tamamlaniwi ha`m faraon taxti XXI dinastiyanin` (b.e.sh. 1085-j) ha`lsiz ha`kimlerine o`tiwi Misr ma`mleketi ha`m ma`deniyatinin` rawajlaniwinin` en` a`jayip da`wiri **-** Jan`a patshaliq da`wirinin` juwmaqlaniwi ha`m rawajlaniwinin` kelesi basqishi, Son`g`i Misr yamasa Son`g`i patshaliq da`wiri baslaniwin belgileydi. Bul da`wirdi jiyi Liviya-Says da`wiri dep te ataydi. Misrdin` sirtqi siyasiy ku`shi ha`lsireydi, sol sebepli sirttag`i jerlerdin` ko`pshiliginen ayiriladi. Sonin` menen birge ken` basqinshiliq siyasattan ajiralip, ku`shli qon`silari - liviyalilar, efioplar, assiriy ha`m da`wirdin` aqirinda-persiyanlar ta`repinen basip aliniw ob`ektine aylanadi. Liviyalilar qa`dimnen quyarliqtin` batisinda ha`m Niya oypatinin` arqa ta`repinde, sonday-aq batis oazisinde qonis basqan. Olar jergilikli misrlilardi armiya xizmetinen shetletedi ha`m usig`an baylanisli artiqmashliqlar menen jen`illiklerden ayiradi. Usilayinsha ruxaniyler menen ba`sekiles a`skeriy kasta payda boladi. O`zinin` otryadlarina su`yenip, liviyali jallanbalar a`skerbasisi Sheshenk b.e.sh. X a`sirde ha`kimiyatti o`z qolina aladi ha`m faraonlardin` XXII dinastiyasina tiykar saladi. Liviya a`skerleri menen Fiv ruxaniylerine su`yengen Sheshonk I pu`tkil Misrdi biriktiredi ha`m Aziyada belsene a`skeriy siyasat ju`rgiziwge urinadi**.** Ol Palestinag`a tabisli atlanis jasaydi. XXII, XXIII ha`m XXIV dinastiyalardin` son`g`i faraonlari tusinda eldin` bo`liniwi na`tiyjesinde aqsu`yekler qa`wim ag`zalarin ayawsiz ezedi. Bo`lsheklengen, ha`lsiregen Misr ekinshi ma`rte qubladan, Nubiyadan jan`a basqinshilardin` qurbani boldi. Misrdin` ha`lsirewi da`wirinde XXI ha`m XXII dinastiyalar tusinda Nubiya o`z betinshe erkin ma`mleketke aylanip, orayi Napat qalasi boladi. B.e.sh. VIII a`sirdin` ekinshi yariminda Efiop ko`semi Kashtardin` balasi Pianxi pu`tkil Misrdi basip aliwg`a urinip ko`redi. Biraq og`an Says knyazi Tefnaxt kesent jasaydi. En` son`inda Fivti iyelep aladi, Memfiske jaqinlaydi ha`m hu`jim jasap, bul ku`shli bekinislengen qalani iyelep aladi. Solay etip, Misrdi iyelep, Pianxi Tefnaxatti da bag`iniwg`a ma`jbu`rleydi, o`zin birlesken Misrdin` faraoni ha`m Misr faraonlarinin` XXV (efiop) dinastiyag`a tiykar saliwshisi dep ja`riyalaydi (b.e.sh. 715-664 jj). Pianxi miyrasxorlari Misrdi o`zlerinin` ha`kimiyatin bekkemleydi. Shabak faraoni pu`tkil eldi basqaradi. Mirasxorlarinin` biri bolg`an Taxarka Misrdi Assiriya a`skerlerinen qorg`awg`a ma`jbu`r boladi, biraq assiriylerdin` Misrg`a basip kiriwine ilaj ko`rilmeydi. **671-**jili Assiriya patshasi Asarxaddon Misrdi basip aladi. Biraq ol Misr u`stinen o`z ha`kimiyatin bekkemley almaydi. Bunnan pu`tkil Misr u`stinen ha`kimiyatti iyelep aliw maqsetinde Says nomi ha`kimi paydalanadi. 664 jildan baslap Saysta Psammetix hu`kimlik etedi. Aristokratiyaliq Liviya qalasinan shiqqan ol Says dinastiyasi dep atalg`an. Ol o`z ha`kimiyati astinda pu`tkil Misrdi birlestiredi, jan`a o`z ha`kimiyati XXVI dinastiyag`a tiykar saladi (b.e.sh. 664-525 jj). Bul da`wirde Misr o`z ma`mleketi menen ma`deniyatinin` bir qansha gu`lleniwine

anig`irag`in aytqanda, son`g`i gu`lleniwine erisedi. A`sirese Nexo faraoni tusinda Misrdin` sirtqi sawdasi anag`urlim rawajlanadi. Biraq bul erkin Misr ma`mleketinin` en` son`g`i da`wiri edi. Shig`ista a`yyemgi ha`m pu`tkil Shig`is du`n`yasin o`z ha`kimiyati astinda biriktiriwge uring`an Persiya ma`mleketi o`sip shig`adi. Ju`da` u`lken Persiya a`skerlerinin` hu`jimin qaytariwg`a Misrdin` ku`shi jetpedi. Yaxmos II o`lgennen keyin ko`p keshikpey, b.e.sh. 525 jili Persiya patshasi Kambiz Misrg`a basip kiredi. Peluziy qasinda Misr a`skerlerin qiyratip, Misr faraoni Psolametix IIIti taxttan qulatadi ha`m burin qudiretli bolg`an Misr ma`mleketin iyelep aladi, en` ku`shli ha`m bay satrapiyalardin` birine aylanadi. Biraq, b.e.sh. 404 jili hu`kimdar Persiya dinastiyasi ishindegi ala-awizliqlardan paydalanip, Misr ja`ne ko`teriliske shig`adi. Ko`terilis tabisli shig`ip, Amertat Misr faraoni etip ja`riyalanadi. Ol alti jil hu`kim su`redi. (XXIX dinastiya) Keyin ala Anoris (XXIX dinastiya), Nektanibu (XXX dinastiya) tusinda o`zgermeli sipattag`i urislar ju`rgiziledi. B.e.sh. 332 jili Misrg`a Iskender Zulqarnayn basshilig`inda Grek-Makedon a`skerleri basip kiredi ha`m Misr jer ju`zilik imperiyanin` bir bo`legine aylanadi. Iskender o`lip, ma`mleketi qulag`annan keyin Misr ha`kimiyatin onin` a`skerbasi Ptolomey basip aladi. Misr o`z tariyxinin` jan`a da`wirine **-** ellinizm da`wirine kiredi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ulli piramidalar qurilisi haqqinda nelerdi bilesiz?
2. Piramidalar qaysi faraonlar ta`repinen qurdirildi?
3. Misr tariyxin da`wirlerge bo`lip u`yreniw, olardin` bir-birinen o`zgesheligi qanday?
4. Giksoslar, nomlar, nomarxlar bulay ataliw sebepleri, ma`mleket tariyxindag`i orni?
5. Liviya-Says da`wiri - bulay ataliwinin` sebebi nede**?**
6. Ellinizm da'wirinde qanday o`zgeshelikler ju`z berdi**?**
7. Dinastiyalardin` bo`liniw sebepleri, tiykarg`i o`zgeshelikleri**?**

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №7

A`YYEMGI MISR MA`DENIYaTI

Joba:

1. A`yyemgi Misr jaziwi.
2. Misrda ilimiy bilimler.
3. Din, ta`biyatqa siyiniw.

***Tayanish tu`sinikler:*** A`yyemgi Misrdin` ma`deniyati, jaziwlari, mektepleri, a`debiyati ha`m ko`rkem o`neri, ilimiy bilimler, tariyxiy geografiyaliq bilimler. Ta`biyattag`i ha`r qiyli ha`diyselerge siyiniw haqqindag`i ma`seleler.

B.e.sh. V a`sirden baslap A`yyemgi Misr xaliqlari du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine aylang`an, a`jayip ha`m bay ma`deniy bahaliqlar do`retken. Ayirim ta`repleri boyinsha Misr ma`deniyati «Dvurech`e» (eki da`r`ya ortasi) ma`deniyatinan joqari turadi. A`sirese bul a`debiyatlar menen bir qatarda, Misrda puxaraliq ko`rkem a`debiyati da du`ziledi.

O`zgeshe jaziw sistemasi a`yyemgi misrlilardin` en` ulli jetiskenliklerinin` biri boldi. Olar a`piwayi nag`islar ha`m aqsu`yeklerden payda bolg`an, olardin` ja`rdemi menen xatker anaw yamasa minaw so`zdi yaki tutasi menen ga`pti su`wretlewge tirisqan. Ayirim zatlardin` ma`nisin beriw ushin ayirim aniq belgiler bolg`an.

A`yyemgi patshaliq da`wirde g`ana alfavit belgileri payda bolg`an, olar buwinlardi, ayirim waqitlari dawissiz ha`m yarim dawissiz seslerdi an`latqan.

Misr a`debiyatina b.e.sh. IV min` jilliqta tiykar saling`an, sol da`wirde a`yyemgi shig`armalar do`retilgen. Misr a`debiyatinda ha`r qiyli janrlar da`stu`riy motiv ha`m syujetler bolg`an.

Ertekler xaliq awizeki do`retiwshiliginin` teren` derekleri bolip tabiladi, olar a`piwayi diyxanlardin` turmisin ha`m ko`z-qaraslarin sa`wlelendirgen.

Mifler erteklerge ju`da` jaqin, olar a`yyemgi misrlilardin` sol waqitta u`stemlik etken diniy ideologiya ko`z-qarasinan ta`biyat ha`m adamzat turmisinin` anaw yamasa minaw qubilislarin tu`sindiriwge talping`ani haqqinda dalil bola aladi.

Misrdin` qon`si eller menen ekonomikaliq ha`m ma`deniy baylanislar ornatiwi ko`rkem a`debiyattin` jan`a janrinda-salxatlar ha`diyselerinde o`z sa`wlesin tapqan, ma`selen, «Keme apatina ushirag`anlar haqqinda ertek» h.t.b.

A`yyemgi misrlilar a`debiyati din menen baylanisli bolg`anin atap o`tiw kerek, sebebi din Misrda ideologiyaliq u`stem formasi bolg`an.

Didaktikaliq (aqil-na`siyat) a`debiyat shig`armalari Orta ha`m Jan`a patshaliq da`wirlerine tiyisli.

Bir qatar ko`rkem a`debiyat shig`armalarinda du`n`yag`a isenimsizlik, usi du`n`yanin` barliq go`zzalliqlarinan paydalaniwg`a shaqiriqlar isleri esitiledi (mis, «Pushayman jegennin` o`zinin` kewili menen sirlasiwi» h.t.b.)

A`yyemgi Misrdin` ko`rkemlew iskusstvosi u`sh tiykarg`i formalardan: ***rel`ef, jivopis` ha`m freskadan*** ibarat bolg`an.

A`yyemgi patshaliq da`wirinde skul`ptura (mu`sinshilik) anag`urlim ko`rkem shin`larg`a jetedi.

Xudojnikler (su`wretshiler) patsha ha`m ha`meldarlar statuyalarin do`retken. Patshalar a`dettegishe otirg`an halda su`wretke aling`an. Bul statuyalar portret dep atalg`an. Ma`selen, otirg`an Xafra faraoni statuyasi yamasa tu`rgelip turg`an ruxaniy **-** Ranofr statuyasi h.t.b.

Bul da`wirde rel`efli su`wretlew mazarlarda ken` qollang`an, marhumnin` xojalig`indag`i, diyxanshiliq jumislarindag`i ko`rinisler **-** bul su`wretlerdin` tiykarg`i syujetleri bolg`an. Rel`efli su`wretler jiyi ren`li boyawlar menen boyalg`an.

Orta patshaliq da`wirinde skul`ptura ha`m rel`ef ju`da` joqari da`rejege ko`terildi. Tu`rli ren`ge boyaw menen bir qatarda haqiyqiy diywal jivopisi payda bolg`an. Peyzaj, portret, turmis ha`m a`skeriy ko`rinislerdin` joqari ko`rkem u`lgileri do`retildi.

Amenemxet V ha`m Ramzes II, Tutmos hayalinin` skul`pturalari Orta ha`m Jan`a patshaliq da`wirlerdin` en` iri skul`pturaliq shig`armalari bolg`an.

Misrda arxitektura ju`da` joqari da`rejege jetti. A`yyemgi Fivtag`i (Ha`zirgi Karnaka ha`m Lukser) na`ha`n qulandilar **-** Misr xramlarinin` saltanatli ha`m go`zzallig`inin` ayqin ko`rinisleri bolip tabiladi. Esiklerdin` qaslarinda ha`r qiyli stil`degi kalonnadalar qollanilg`an, ken` basqishlar ha`m maydanshalar sfinksler qatarlari menen bezelgen.

Haywanatlarg`a, ata-babalarg`a ha`m tasqa siyiniw ken` taralg`an. Xramlar arxitekturasinda su`yir estelikler (obelisk)din` ken` qollaniwi *tasqa siyiniw* menen baylanisli. Patsha mazarlari tu`rindegi piramidalar eski zamandag`i ka`ramatli taw ha`m jarlarg`a siyiniwdi yadqa tu`siredi. «Ka`ramatli jer» quday-ta`biyat anasi, jer qudayi Geba haqqinda tu`sinikler bolg`an.

Misrda ata-babalarg`a siyiniw, ol du`n`yag`a siyiniw menen baylanisli dep esaplag`an. Misrlilar adamnin` o`limi bul o`mirdin` aqiri emes, bul onin` ol du`n`yag`a o`tiwi degen isenimler menen jasag`an. Marhumg`a ma`n`gi o`mir saqlap qaliwg`a umtiliwlar, denelerdi jerlew usillarinda sa`wlelengen (mumiyalaw).

Misrlilardin` ko`zine ku`n-aspan otinin` qudiretli ko`rinisi sipatinda ko`ringen, ol jansiz sahrada hu`kim su`rip, *o`mirdin` adam ushin za`ru`rli issiliq ha`m jaqtiliqtin` baslamasi* dep isengen.

A`yyemgi Misrda din patsha ha`m ma`mleketlik ha`kimiyattin` abiroyin ko`teriwge xizmet etken. Patsha **-** bul quday, ha`kimiyat og`an tikkeley qudaylar ta`repinen berilgen ha`m og`an jerdegi quday sipatinda boysiniw kerek. Jan`a patshaliq faraonlari tusinda patshag`a siyiniw ja`ne de rawajlandi.

Ilimiy-bilimler **-** Misrda matematika jaqsi rawajlandi. Geometriyada piramidalar ko`lemi ha`m shen`berdin` diametrge qatnasi esaplang`an. Misr astronomiyasi da u`lken tabislarg`a eristi. Olar Nildin` tasiwi haqqinda xabarlaytug`in aspanda Siriustin` payda boliw waqtin baqlag`an. Misr kalendari **-** ku`n kalendari bolg`an. Ay u`sh on ku`nlikke bo`linip, 30 ku`nnen, al jil 12 aydan ibarat bolg`an. Artiq bes ku`n bayram ku`nleri bolg`an, olar hesh bir ayg`a kirgizilmegen.

Meditsina. Qan aylanisi nizami haqqinda tu`sinikler bolg`an. B.e.sh. VI a`sirde Persiya patshalarinin` saraylarindag`i shipakerler en` sheber xirurglar bolg`an.

Misrda geografiya ilimine de qizig`iwshiliq bolg`an. Jerdi olar to`rtmu`yeshlik dep esaplang`an (ma`selen, Arabiya sahrasindag`i altin ka`nlerdin` toliq kartasi).

Ko`rkem o`ner. Muzika ha`m ayaq oyini jaqsi rawajlanadi. Duxovat a`sbaplar bolg`an. Ayaq oyinshilar quramali pantomimolar ko`rsetken, faraondag`i ha`m jen`ilgen dushpandi su`wretlegen. Xramlarda diniy dramalar qoyilg`an.

Tutasi menen alg`anda, Misrdin` ma`deniy jetiskenlikleri pu`tkil du`n`yag`a ta`sir jasag`an ha`m ha`zirge shekem jetip kelgen. Misrlilardin` ko`plegen ko`rkem syujetleri basqa xaliqlarg`a o`tken. Evropa ko`rkem o`nerinde sfinks obrazi klassikaliq obrazg`a aylang`an. Haqiyqiy Misr obeliskleri Rim ha`m Parijdin` danqin shig`arip tur. Misrdan alip kelingen, qizil granitten islengen sfinksler Sankt-Peterburgta Neva boylarin bezep tur.

Tariyxiy shaxslardi bilip alin`

Iskender Zulqarnayn – b.e.sh. **356-323** jj. O`zinin` a`skeriy atlanislari menen du`n`yag`a belgili.

Amasis (Yaxmos II) – b.e.sh. **569** jili hu`kimet basina keldi.

Ptolomey – Ellinizm da`wirinin` grek filosofi

Amenemxet I - Misr Orta patshaliq da`wirine (b.e.sh. **2000-1775** jj.) tiykar salg`an.

Ramzes II – (**1301-1325**) XIX faraonlar dinastiyasi wa`kili, bir qansha tabisli a`skeriy ju`risler ju`rgizgen.

Tutmos III – Jan`a patshaliq (b.e.sh. **1580-1085**) da`wirinin` faraoni, sirtqi siyasatqa o`zgerisler kiritken.

ESTE TUTIN`

- A`yyemgi zamanda Nunu qalasi ku`nge siyiniwdin` orayi bolg`an, oni grekler **Gliopol` «Ku`n qalasi»** dep atag`an. Ku`n qudayi **- Rag`a** siyiniw Misrda basli orin tutqan.
- *Haywanatqa siyiniw* **- totemizmnin`** bir tu`ri Misrda en` a`yyemgi da`wirde bolg`an (arislang`a, o`gizge siyiniw).

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Misr ma`deniyatinin` o`zine ta`n o`zgesheligi.
2. Ko`rkem o`ner ha`m arxitekturanin` rawajlaniwi?
3. Mısr jaziwi qashan payda boldi?

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №8
XETT MA'MLEKETI

***Joba*:**

1. Kishi Aziya eli ha`m xalqi.
2. Xett patshalig`i.
3. Kishi Aziya batisindag`i ma`mleketler. Lidiya ma`mleketi.

***Tayanish tu`sinikler:*** Kishi Aziya a`yyemgi zamanda, onin` xalqi, derekleri ha`m istoriografiyasi. Tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri, Xett patshalig`i. Kishi Aziya batisindag`i ma`mleketler. B.e.sh. V-II min` jillarda Troya patshalig`i. Lidiya ma`mleketi.

Kishi Aziya **-** bul yarim ataw. Onin` jag`alarinda bir neshe ten`izlerdin` (Qara ten`iz, Egit ten`izi, Jer Orta ten`izi) suwlari tolqinlap tur. Evropadan oni Bosfor ha`m Dardanella bug`azlari ayirip tur. Onin` shig`is ta`repi dala u`stirti, ol tawlar (Pontiy tawlari ha`m Antitavr) ha`m Qizil Irmaq da`r`yasi menen qorshalip tur. Batis ta`repindegi jag`alarda qolayli qoltiqlar jaylasqan.

Kishi Aziyanin` Evropa ha`m Aziya materikleri arasinda geografiyaliq jaylasiwi sawda, a`yyemgi ma`deniy baylanislardin` rawajlaniwinda ha`m etnikaliq ko`ship-qon`islawlarda onin` a`hmiyetli ornin belgiledi.

Xettler yamasa proxettler ha`m xurritlerdin` qa`wimin Kishi Aziyanin` a`yyemgi xalqi dep atawg`a boladi.

B.e.sh. II min` jilliqtin` basinda Kishi Aziyada hindevropaliq tilde so`ylewshi xettler, al b.e.sh. II min` jilliqtin` ortalarinda grekler-axeyler ha`m friygiyler jasag`an.

B.e.sh. VIII-VII a`sirleri Kishi Aziyag`a kimmeriyler kelip baslaydi.

1823-jili F.Shampol`on ta`repinen Ramzes II jaziwlari ashiladi, XIX a`sirdin` 40-jillari R.Lepshus ta`repinen «Kadesh qasindag`i sawash» atli Misr poemasi ha`m Misr-Xett sha`rtnamasinin` ja`riyalaniwi, sonday-aq Xett ma`mleketi paytaxti **–** Xattusti, qaziwlar qu`diretli Xett ma`mleketinin` o`zi tariyxta bolg`anlig`i haqqinda mag`liwmatlar berip qoymastan, onin` ma`deniyatin toliq ashiwg`a mu`mkinshilik bergen. Bul jerde Akkad tilinde, ayirimlari xett xaliqlari tilinde klinopis` hu`jjetlerinin` u`lken arxivi tabilg`an.

Xett jaziwlarin izerlewde chex ilimpazi B.Grozniy u`lken rol` oynag`an. 1915-1917-jillari ol xettler klinopisi shifrlarin oqig`an (patsha jaziwlari, diplomatiyaliq, xojaliq ha`m a`debiy-diniy tekstler, faraonlardin` Assiriya ha`m Vavilon patshalari menen xat alisiwlari h.t.b.).

Materialliq ma`deniyat estelikleri, epigrafiyaliq hu`jjetler ha`m antik avtorlarinin` miynetleri Kishi Aziya batis ma`mleketlerinin` tariyxi boyinsha tiykarg`i derekler bolip tabiladi.

Troya qalasi, Frigiya paytaxti**-**Gordion ha`m Lidiya paytaxti**-**Sard, sonday-aq batis Kishi Aziyanin` basqa oraylari qulandilarin qaziw u`lken a`hmiyetke iye boldi.

A.Sens, I.Fridrix, R.Gusmani, Z.Larosh h.t.b. ilimpazlar epigrafiyaliq esteliklerdi ha`m lingvistikaliq materiallardi izertlewge salmaqli u`les qosti.

B.e.sh. II a`sirdin` grek tariyxshisi Apolodordin` epikaliq an`izlari ha`m mifleri Troya, Frigiya ha`m Lidiya patshaliqlari tariyxi ma`deniyati boyinsha bay materiallarg`a iye. Greklerdin` «Iliada» ha`m «Odisseya» epikaliq poemalari Troya tariyxi boyinsha a`hmiyetli derekler bolip tabiladi. Oni soqir jirshi Gomer do`retken. Da`standa keltirilgen ko`plegen mag`liwmatlardin` haqiyqiy ekenligin jan`a izertlewler da`liyllegen. Ilimpazlardin` pikirlerine qarag`anda, shig`arma Troya urisina (b.e.sh. XIII a`sir) qatnasiwshilardin` jeke baqlawlari tiykarinda jazilg`an.

Lidiya tariyxi, ol haqqinda geografiyaliq ha`m tariyxiy mag`liwmatlar antik avtorlardin` miynetlerinde, atap aytqanda, Gerodottin` «Tariyxinda, Strabonnin` Geografiya»sinda, Nikolay Damasskiydin` shig`armalarinda bayan etiledi. Rus alimlari da, atap aytqanda, V.V.Struve, I.M.D`yakov, P.N.Ushakov h.t.b. usi da`wirdi izertlewge salmaqli u`les qosti. Olar Kishi Aziya etnomingvogenez, xronologiya, Batis Kishi Aziya ma`mleketlerinin` grek ha`m Shig`is du`n`yasi menen o`z-ara qatnasiqlari mashqalalarin izertlegen.

Kishi Aziya aymag`inda neolit da`wirinde an`shilar jasag`an. B.e.sh. X-IX a`sirleri jergilikli xaliq jabayi o`simlikler jegen. Bug`an Bildibi u`ngirlerinde tabilg`an shaqmaq taslar, pishaqlar da`lil bola aladi. B.e.sh. VIII-VII a`sirleri bul jerlerde ilaydan saling`an u`yler payda boladi, adamlar an`shiliq ha`m diyxanshiliq penen shug`illanadi.

Diyxanshiliq ha`m sharwashiliq ma`deniy jaqtan rawajlaniw tiykari boldi. Buni b.e.sh. VII-VI min` jilliqlarg`a tiyisli Chatal-xuyuk ma`deniyati misalinda ko`riwge boladi. Bul ma`deniyat usi da`wirdin` pu`tkil A`yyemgi Shig`istag`i en` rawajlang`an ma`deniyatinin` biri bolip esaplanadi. Metalldi eritiw en` a`hmiyetli texnologiyaliq jetiskenlik boldi. Diyxanshiliq**-** sharwa ekonomikasinin` rawajlaniwi abadanshiliqtin` joqari da`rejesin ta`miyinledi.

Bul da`wirde o`gizge ha`m quday ana**-**hasildarliqtin` qa`wenderine siyiniw ju`da` ken` taralg`an. B.e.sh. III min` jilliq dawaminda sheshiwshi o`zgerisler ju`z beredi. Oraylar bekkemlenedi, o`nermentshilik rawajlanadi (Troya, Polioxni). Bayliqlar toplap alip, qa`wim ko`semleri, sawdagerler ha`m o`nermentler qalalardin` bekkem qorg`alg`an diywallari artinda jasirindi. O`zlerine sadiq a`skeriy toparlarg`a su`yengen qa`wim ko`semleri-a`skeriy basliqlar qatardag`i qa`wim ag`zalarinan barg`an sayin bo`leklene basladi. Alg`ashqi du`zimnin` ha`lsirew protsesi jigerli pa`t penen dawam etti.

Xett patshaligi. B.e.sh. II min` jilliqtin` basinda Kishi Aziyada qala-ma`mleketler payda boladi (Kanes, Burusxanda, Kussar ha`m Nesa, Tsappa, Xattus). B.e.sh. XX-XVIII a`sirleri assiriyler ha`m amoriyler tiykar salg`an sawda koloniyalari Kishi Aziyada klassliq ja`miyet qa`liplesiwinde a`hmiyetli rol` oynag`an. Usi koloniyalar arqali xaliq araliq sawda ju`rgizilgen. Usi sawda faktoriyalardin` ha`reket etiwinin` o`zi jergilikli qa`wim xojaliqlarin rawajlandiriwg`a, qul iyelewshilik qatnasiqlardin` ken` en jayiwina imkaniyatlar tuwdirdi.

B.e.sh. XVII a`sirdin` birinshi yariminda, Pitxan (Kussar ha`m Nessa qalalari) ha`m Ametta patshaliq etken da`wirde kishi qala-ma`mleketler birden-bir iri ma`mleketke birigedi. Anetta A`yyemgi Xett patshalig`i dep atalg`an ju`da` u`lken ma`mleketlik du`zilisti basqaradi (b.e.sh. XVIII-XVI a`sirleri).

Xett patshalig`ina tiykar saliwshilardin` birigiw siyasatin Anettanin` miyrasxori Labarna patshasi (b.e.sh. 1680-1650 jj.) dawam etedi. Ol Tavr tawinin` qirinin` arqa janbawirin iyelep alip, Qara ten`iz jag`alawlarina shig`adi. Mursili (b.e.sh. 1620-1590 jj.) patsha tusinda Xett patshalig`inda oraylasiw protsesin ku`sheytedi. Ol Mesopotamiyadan Finikiya jag`alawlarina qaray jolindag`i sawda orni bolg`an Xappani, sonday-aq Aldin`g`i Aziyanin` bas orayi bolg`an Vavilonni basip aladi (b.e.sh. 1595 j.).

Ishki siyasatta ha`lsirew seziledi, o`z-ara urislar da`wiri dawam etedi. Xett ma`mleketinin` xaliq araliq abiroyi da tu`sedi. Talepin (b.e.sh. 1520-1490 jj.) tusinda patshaliq ha`kimiyatti onin` balasina beriw haqqinda pa`rman ja`riyalanadi. Talepin o`lgennen keyin, onin` balasi tusinda qa`weterli da`wir Orta Xett ma`mleketi da`wri baslanadi (b.e.sh. XV a`sir). Bul da`wirde Xett ma`mleketinin` ha`lsirewi bayqaladi. Xettlerdin` shig`isinda ku`shli Mitaniy ma`mleketi, sonday-aq kaski qa`wimleri payda boladi. Son`g`ilar Xett patshalig`ina u`lken qa`wip tuwdiradi, onin` paytaxtin - Xattisani basip aladi ha`m qiyratadi.

B.e.sh. XIV a`sirdin` basinda Xett patshalig`inin` qayta tikleniwi baslanadi. Bul patsha Suppilumuma ha`reketi menen baylanisli boldi. Qolayli sharayatlardan paydalanip, Misr kassitler Vavilon ha`m Mitaniy ma`mleketleri ha`lsirewinen juwmaq shig`arip, Xett patshalig`i armiyasin ku`sheytedi. Xettler Jer Orta ten`izi boylarina ha`m Iordaniyag`a basip kiredi. Mitaniyge tiyisli Siriya qalalarin Xalna, Nuxashsha, Niy ha`m Karkamis qalalarin basip aladi.

Karkamis qalasi Xett wa`killeri ta`repinen kolonialastiriladi, ku`shli bekinisedi ha`m jan`a Xett ma`mleketi bas qorg`anina aylanadi. Xett patshasi Suppiluliuma Mitaniy ma`mleketin iyelep taxtqa o`zinin` balasi Tushratti otirg`izadi. Mursili II (b.e.sh. 1340-1305jj.) patshaliq da`wirinde Xett ma`mleketi ja`ne ku`sheyedi. Ol Arqa patshalig`i a`skerlerin qiyratadi ha`m Apasu qalasin iyeleydi. Solay etip, Kishi Aziyanin` ko`pshilik bo`legi xettler ha`kimiyati astina o`tedi.

Usi da`wirde Kishi Aziyada sirtqi siyasiy jag`day keskinlesken edi. Shig`is Jer Orta ten`izi boyi aymaqlarin qaytarip aliw ha`m Aldin`g`i Aziyada u`stinlik etiw ushin sol da`wiride eki ulli Misr ha`m Xett ma`mleketleri arasinda qa`ha`rli uris ju`z beredi. Biraq bir neshe soqlig`isiwlardan keyin b.e.sh. 1280-jili Misr ha`m Xett ma`mleketleri arasinda paraxatshiliq kelisimi du`ziledi. Usi kelisimge muwapiq, Siriyanin` bir bo`legi ha`m Arqa Finikiya Xett ta`sir zonasina, al Palestina ha`m Tu`slik Finikiya-Misr ta`sir zonasina aylanadi. Ha`tteki, Xett patshasinin` qizi Ramzes II ge turmisqa shig`adi.

B.e.sh. XIII a`sirdin` aqirinda ten`iz xaliqlari dep atalg`an ku`shli awqam du`ziledi. Og`an axeyler, sherdanlar, etrussklar h.t.b. kirip, Aldin`g`i Aziya ma`mleketlerine hu`jim jasaydi. Olar Xett a`skerlerin qirip taslaydi, so`ytip Xett ma`mleketi birotala qulaydi (b.e.sh. 1190j).

Nizamlar jiynag`i Jan`a Xett patshalig`i xojalig`in ha`m sotsialliq qatnasiqlarin sipatlawshi tiykarg`i derek bolip tabiladi. Usi nizamlar jiynag`i ha`m su`wretler boyinsha mal sharwashilig`i basim awil xojalig`i ekonomikasinin` tiykari bolg`an, xettlerde diyxanshiliq ekinshi orin iyelegen. Patsha barliq jerlerdin` ra`smiy iyesi bolg`an. Xram ha`m qa`wimlerdin` de jerleri bolg`an.

O`nermentliktin` rawajlaniwi haqqinda nizamlar ha`m basqa hu`jjetler da`lilleydi. Olarda shoyinshi, gu`lalshi, ag`ash ha`m teri ustalari, tigiwshiler tuwrali so`z etiledi.

Jan`a Xett patshalig`inda sitrqi sawda da jaqsi rawajlanadi. Misr ha`m Mesopotamiya a`yyemgi tsivilizatsiyalari turaqli ma`deniy da`stu`rlerge iye bolg`an da`wirde Xett ma`mleketi iri ma`mleket sipatinda qa`liplesedi, bul joqari rawajlang`an oraylardin` belgili ma`deniy ta`sirinde boladi. Olardin` ko`p qudayliq dini bolg`an. Ka`ramatli o`giz, arislan h.t.b. haywanlar menen quslarg`a siyiniw u`lken rol` oynag`an. «O`mirbayan» dep atalg`an jazba shig`armalar saqlang`an. Sonday-aq, arxivlerde kutiy patshasi Impakrudin` Akkadg`a atlanisi haqqinda tariyxiy poema saqlanip kelgen. A`skeriy ma`mleket sipatinda Xett ma`mleketi a`skeriy-injenerlik ha`m qurilis jumislarin rawajlandiradi. Statuyalar bolg`an, diywallarg`a rel`efli su`wretler saling`an.

Kishi Aziya batisindagi ma`mleketler b.e.sh. II-V min` jilliqlarda.

TROYa PATShALI"I. Troya Kishi Aziyanin` en` a`yyemgi oraylarinin` biri bolg`an. Ol bekinisli qalasha, a`hmiyetli o`nermentshilik ha`m sawda orayi bolg`an. Troyashilar ku`shli armiya du`zgen, onin` basinda patshanin` balasi turg`an. Ma`mleketti patsha basqarg`an. Gomer o`zinin` poemasinda aqsaqallar ken`esi ha`m xaliq jiynalisi haqqinda so`z etedi. Xalqi Xett-Liviya, Frakiya ha`m Frigiya qa`wimleri, sonday-aq greklerden turg`an. Troya patshalig`inin` gu`lleniwi b.e.sh. 1800-1300-jillarg`a tuwra keledi. Troya urisi waqtinda (b.e.sh. XIII a`sir) ol grek-axeyler menen awir uris ju`rgizedi. Gomerdin` «Iliada», «Odisseya» poemalarinda axeyler Troyai on jil kamalg`a alg`anlig`i haqqinda so`z etiledi. Frigiya patshalig`i qulag`annan keyin Troya onin` miyrasxori bolg`an Lidiyanin` quramina kiredi. B.e.sh. 546-jili Persiya ma`mleketi Troya ha`m Lidiyani basip aladi. Troyashilar Italiyag`a ko`shiriledi. Bunnan tisqari, "troyashilar Batis Sitsiliyani koloniyalastirg`an", dep jazadi antik avtori Fukidid.

***Frigiya patshalig`i.*** Troya patshalig`inan keyin Frigiya en` a`hmiyetli siyasiy du`zilis bolg`an. B.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda frigiyler Makedoniya yamasa Frakiyadan yarim atawdin` arqa-batis ta`repine ko`ship kelgen. Olar diyxanshiliq, mal sharwashilig`i ha`m ju`zimgershilik penen shug`illang`an. Ha`r qiyli o`nermentshilik rawajlang`an. Olar grekler menen bolg`an urista Troyashilarg`a ja`rdem bergen, Xett ma`mleketin qiyratiwg`a qatnasqan. B.e.sh. X-VIII a`sirleri Frigiya patshalig`i en` joqari rawajlaniwina jetedi. Onin` paytaxti Gordion qalasi bolg`an. Ol Frigiya patshalig`ina tiykar salg`an Gordiy patshasi hu`rmetine atalg`an.

Sargon II tusinda Assiriya a`skerleri Frigiya aymaqlari ha`m qalalarin basip aladi. B.e.sh. VII a`sirde Frigiya patshalig`i qulaydi, onin` aymag`i Lidiya patshalig`i ha`kimiyati astina o`tedi, keyin ala b.e.sh. 547-jili Persiya ma`mleketine kirgiziledi.

ESTE SAQLAW KEREK

Frigiyler alfavit jaziwin du`zgen. Din ma`selesinde frigiyler ta`biyat ha`m hasildarliq ku`shlerinin` simvoli bolg`an qudaylardin` Ulli Anasi ha`m onin` su`yiklisi-*Attis* qudayg`a siying`an. Xramlar ha`m mazarlar saliw ken` taralg`an (Midas).

**Lidiya ma`mleketi.** Lidiya ma`mleketi Kishi Aziyanin` batis ta`repinin` orayliq aymag`inda jaylasqan. B.e.sh. V min` jilliqtin` basinda Lidiya Frigiya ma`mleketi quramina kirgen, biraq ol ha`lsirep qulag`annan keyin o`z betinshe ma`mleketke aylang`an. Onin` paytaxti-Sardi qalasi edi.

Diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i Lidiya ekonomikasinin` tiykarin qurag`an ha`m bul aymaqlar metallg`a bay bolg`an. Batis (grek) ha`m A`yyemgi Shig`is du`n`yalari kesispesinde jaylasqan Lidiya belsene sawda ju`rgizgen. Lidiya sawda aylanisinin` en` qolayli qurali bolg`an ten`genin` watani bolg`an. Lidiya qul iyelewshilik ja`miyet bolip, onda qul iyelewshilik klasi (jer iyeleri, a`skeriy ha`m ruwxaniy aqsu`yekler ha`m sawdagerler) u`stemlik orin iyelegen. Ja`miyettin` klassliq ha`m sotsialliq du`zilisinin` en` to`meninde qullar turg`an.

O`zinin` siyasiy du`zilisi boyinsha Lidiya monarxiya bolip, ma`mleket basinda patsha turg`an, a`skerler onin` tiregi bolg`an. Aristokratiyaliq ken`es ha`m xaliq jiynalisi bolg`an.

B.e.sh. VII-VI a`sirleri Lidiya patshalig`i ju`da` jaqsi rawajlang`an. Ol waqitlari ha`kimiyat basinda Merinadlar dinastiyasi turg`an, og`an Tiges (b.e.sh. 692-654 jj.) tiykar salg`an. Ol Lidiyag`a Frigiya ha`m Kariyanin` bir bo`legin, Troya ha`m Midiyani qosip alg`an, solay etip, Qara ten`iz boylarindag`i ten`iz jolg`a shig`iw imkaniyatina iye bolg`an.

654-jili Kimmeriyler qa`wimleri Lidiya paytaxtin ha`m pu`tkil eldi basip aladi. Lidiya patshalig`i Midiya menen uris ju`rgizedi (b.e.sh. 590-585 jj.), ol paraxatshiliq pitim menen juwmaqlanadi. Kishi Aziyadan kimmeriy qa`wimlerin quwip shig`ariw bul da`wirde Lidiya sirtqi siyasatinin` en` iri jetiskenligi boldi.

Krez (b.e.sh. 562-547 jj.) basqariw da`wirinde Lidiyanin` sirtqi siyasati ba`lentleydi. Ol Kishi Aziyadag`i grek qalalarin bag`indiradi. B.e.sh. 547-jili Persiya patshasi Lidiyag`a basip kiredi, Sardini iyeleydi, Krezdi tutqing`a aladi. Usi menen Lidiyanin` 150 jilliq g`a`rezsizlik tariyxi tamamlanadi, ol satrapiyalardin` biri sipatinda Persiya ma`mleketi quramina kiredi.

O`zinin` alfavit jaziwin lidiyler Kishi Aziya greklerinen o`zlestirip alg`an. Lidiya muzikasi jaqsi rawajlang`an. Sheber shipakerler bolg`an. Lidiyler bekinisli qorg`anlar, na`ha`n mazarlar (Tigesu ha`m Yar) qurg`an. Lidiya dininde o`lip tiriletug`in qudaylarg`a (Saydan, Attis, Sabadi) siyiniw taralg`an.

Hasildarliq nishani bolg`an Ulli Ana, Qudaylar Anasina siyiniw ju`da` ken` taralg`an. Uris qudayi retinde og`an pu`tkil Kishi Aziya siyinatug`in edi. Lidiya ma`deniyati grek ma`deniyatina u`lken ta`sir jasadi. Gretsiyag`a Shig`istin` bir qatar ma`deniy jetiskenliklerin inam etti.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. «Iliada» ha`m «Odisseya» epikaliq poemasinin` Troya tariyxinda tutqan orni ha`m kim ta`repinen do`retilgen?
2. Xettler yamasa proxettler ha`m xurritler qa`wimlerinin` bulay ataliw sebepleri?
3. Kishi Aziya batisindagi ma`mleketleri

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №9

SHIGIS ORTA JER TENIZI. PALESTINA, SIRIYA, FINIKIYA

Joba:

1. Arabstan ha`m Siriya ma`mleketi.
2. Finikiya ha`m onin` sotsialliq ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlaniwi.
3. Palestina a`yyemgi zamanda.

Tayanish tu'sinikler: Shig`is Jer Orta ten`iz boyi elleri Arabstan, Siriya, Finikiya ha`m Palestina a`yyemgi zamandag`i jag`daylari xaqqinda. Shig`is Jer Orta ten`iz boyi qa`wimleri ha`m xaliqlari. Rasshamrada. Diyxanshiliq, o`nermentlik penen sawdanin` rawajlaniwi.

Tavra tawi aldi ha`m Efrattin` orta ag`isinan baslap Misrg`a shekem sozilg`an Shig`is Jer orta ten`iz boyi aymag`ina Siriya da kirgen. Bul jerde Finikiya ha`m Palestina da jaylasqan. Kishi da`r`yalar Palestinada Iordan, Siriya ha`m Finikiyada-Oront da`r`yasi bolg`an. Ju`da` a`piwayi irrigatsiyaliq qurilislar bolg`an. Aymag`i tawli qirlardan, sahra ha`m yarim sahra oblast`lardan ibarat edi.

Shig`is Jer Orta ten`iz boylari bahali shiyki zat resurslarina iye bolip, Mesopotamiya ha`m Misr ma`leketleri diqqatin o`zine tartqan. Shig`is Jer Orta ten`iz boyi eli xaliqlari A`yyemgi Shig`istin` usi eki ulli tsivilizatsiyasi ta`sirinde jasag`an, jergilikli ma`deniyat ta usi ta`sir astinda rawajlang`an.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi qa`wimleri ha`m xaliqlarinin` a`yyemgi tariyxin qon`si eller derekleri (Misrdag`i Tell`-Amarm arxivi, Xett hu`jjetleri, Assiriya ha`kimlilik hu`jjetleri), sonday-aq jergilikli derekler, sonin` ishinde ***Bibliya*** da sa`wlelendiredi.

Rasshamrada (A`yyemgi Ugarita) tabilg`an hu`jjetler u`lken a`hmiyetke iye. Olardin` ishinde Ugarit dep atalg`an ekonomikaliq, siyasiy ha`m diniy mazmundag`i a`yyemgi tekstler bolg`an.

70-jillari ital`yan arxeologlari Ebla qalasinda arxiv ashqan. Onda Arqa Shumer jaziliwindag`i belgiler menen jazilg`an bir neshe min` klinopis` kesteleri, sonday-aq b.e.sh. III min` jilliqtin` ekinshi yarimina tiyisli a`yyemgi semit tillerinde jazilg`an diplomatiyaliq, ha`kimshilik, xojaliq, a`debiy diniy tekstler tabilg`an.

Ierixon, Gezer, Laxish, Tir, Sidon (ha`zirgi Sayda) ha`m Akkoni qazg`anda tabilg`an jergilikli sipattag`i ko`p sanli materiallardi, sonday-aq Misr, Kavkaz boyi, Mesopotamiya ha`m Kiprdan alip kelingen materiallardi atap o`tiw za`ru`r.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi oblast`lari a`yyemgi zamanda paleolit an`shilari menen jiynawshilari ta`repinen o`zlestirilgen. B.e.sh. IX-VIII a`sirleri da`r`ya ha`m ko`ller boylarinda u`n`girler menen turar jerlerde jasawshi mezolit da`wirinin` Natufiy ma`deniyati qa`wimleri bolg`an. B.e.sh. VIII-VII a`sirleri bul jerde otiriqli diyxanlar ha`m sharwalardin` du`n`yada en` a`yyemgi ma`deniyatlarinin` biri qa`liplesedi. Olardin` Ierixon awili ju`da` jaqsi izertlengen. Qa`wimler arpa ha`m biydaydin` eki tu`rin ekken. Olar ilaydan sog`ilg`an jaylardan ibarat kishi awillarda jasag`an.

B.e.sh. VI-V min` jilliqlarda otiriqli diyxanshiliq ma`deniyati bunnan bilay da rawajlanadi. Boyalg`an a`piwayi nag`islar menen bezelgen keramika payda boladi. B.e.sh. IV min` jilliqtin` aqirinda Shig`is Jer Orta ten`iz boyi diyxanshiliq qa`wimlerinde ha`r qiyli o`ndiristin` rawajlaniwi seziledi. Gu`nde do`n`gelegi ha`m keramikani ku`ydiriw ushin arnawli ko`rikler engiziledi. Mis penen bir qatarda, altin ha`m gu`mis paydalanadi, b.e.sh. III min` jilliqtin` aqirinan qola buyimlari islenip baslanadi. Diyxanshiliqta da belgili o`zgerisler ju`z beredi. Da`n o`simlikleri menen bir qatarda, zaytun ag`ashi ha`m ju`zim o`siriledi.

Diyxanshiliq, o`nermentlik penen sawdanin` rawajlaniwi b.e.sh. III min` jilliqta qola tipindegi awillar payda boliwina alip keldi (Bibliya). Bul jerde ju`da` u`lken qurilislar-xramlar payda boladi. Ten`iz boyi qalalarinda sotsialliq differentsiya ju`da` jigerli pa`t aladi, klasslar qa`liplesip baslaydi. B.e.sh. III min` jilliqta jan`a siyasiy du`zilis **-** qala-ma`mleketler payda boladi.

B.e.sh. XXVIII-XXIV a`sirleri xramlardin` qaslarinda kolonnalar menen qosa saraylar salinadi. Klinopis` jaziwlari menen tas baspa, al b.e.sh. XXIII a`sirde patshanin` klinopis` tas kestesi payda boladi.

Ebla qalasin qazg`anda b.e.sh. III min` jilliqtin` o`zinde materiklik Siriyada qala-ma`mleketler rawajlang`anlig`i haqqinda a`hmiyetli mag`liwmatlar tabilg`an. Bul jerde b.e.sh. XXIV a`sirde saraylar kompleksi dep atawg`a bolatug`in na`ha`n qurilislar payda boladi.

Sotsialliq jaqtan Ebla tipik qala-ma`mleket bolg`an, onda Ha`kimshilik basqariw sistemasi jaqsi rawajlang`an. Ma`mlekettin` basinda patsha turg`an.

Erte da`wirde diyxanlardan baslang`an jergilikli da`stu`rler tiykarinda rawajlanip, Ebla ma`deniyati ma`mleket ha`m klassliq ja`miyet rawajlang`an da`wirde Shumer tsivilizatsiyasinin` tayar normalari ha`m u`lgilerinen ken`nen paydalang`an. Arxitektura ha`m saray diywallarin bezegen mozaika frizlerinde Mesopotamiya menen baylanislar aniq sezilip tur.

Palestinanin` kishi qalashalari b.e.sh. III min` jilliqta bekkemlengen minarlari diywallar menen qorshalg`an (Megidler, Ierusalim, Laxish h.t.b.). Olarda ibadatxanalar menen bir qatarda jergilikli ha`kimlerdin` rezidentsiyalari payda boladi.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi xalqi o`zinin` qurali boyinsha ha`r qiyli bolg`an (arqada hurritler ha`m xettler). Tiykarg`i xaliq semit shaqabi tilinde so`ylegen. Aramey tili de qollanilg`an. Ol Siriya dalalari sharwa qa`wimlerinin` tili bolg`an ha`m Batis Jer Orta ten`iz boyi ellerinde, atap aytqanda, Mesopotamiyada qolanilg`an.

B.e.sh. XVIII a`sirde Siriyanin` arqa ta`repinde siyasiy du`zilis (qa`wimler awqami) payda boladi. Onin` paytaxti-Xalpa qalasi bolg`an. Biraq, b.e.sh. XVII a`sirde Yamxad ha`lsirep, o`z g`a`rezsizliginen ayiriladi. B.e.sh. XVIII-XVII a`sirleri aralig`inda Yamxadan qublaraqta bir qatar qala-ma`mleketlerden ibarat ku`shli giksoslar awqami payda boladi. Bul awqam Misr, Palestina ha`m Tu`slik Siriyani bag`indirg`an. Og`an Katesh, Megiado h.t.b. qala-ma`mleketler kirgen.

B.e.sh. XV a`sirdin` basinda Kadesh qalasi basshilig`inda federatsiya Tutmos III ta`repinen birotala qiyratiladi ha`m pu`tkil Shig`is Jer Orta ten`iz boyinda Misr ma`mlektinin` u`stinligi ornatiladi. Biraq, keyin ala Siriyani Palestina azat etedi. B.e.sh. XII a`sirdin` basinda Siriya ha`m Palestina Jer Orta ten`iz boyi ha`m ataw jaqlarinan kelgen «ten`iz xaliqlari»nin` shabiwillarina ushiraydi.

B.e.sh. XIIa`sirde olar Ugarit qalasin tolig`i menen qiyratadi, keyin ala bul qala tariyx betlerinen joq bolip ketedi.

B.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri I min` jilliqtin` basinda finikiyalilar Jer Orta ten`iz boyinda is ju`zinde u`stemlik etedi ha`m xaliq araliq sawdani o`z monopoliyasina aylandiradi. Finikiylerdin` Jer Orta ten`iz boylarinda ken` kolonizatsiyasi baslanadi. B.e.sh. 1100 jilinda Ispaniyada tirsler koloniyasi **-** ***Gades*** (ha`zirgi Kades) du`ziledi. Keyin ala finikiyler Batis Sitsiliya, Sardiniya, Mal`ta ha`m Balear atawlarinda jaylasadi.

Axiram (Xiram) patsha (b.e.sh. 969-936-jj.) tusinda Tir-Sidon patshalig`i ayriqsha rawajlanadi. Onin` qadag`alawi astinda, ba`lkim, Tu`slik Finikiya ha`m Palestinanin` bir bo`legi bolg`an. Onin` basqariw da`wirinde qurilis (tsitadel`) ken` en jaydi, Mal`katu qudayina ha`m Astarta hayal qudayg`a arnalg`an saltanatli xramlar ko`teriledi.

Finikiyanin` bas qalalari **-** Tir, Sidon ha`m Bibi sawda esabinan bayig`an. Olar Misr ha`m Vavilon tovarlarin Gretsiyag`a, al grek tovarlarin-shig`isqa satqan.

Damasktin` ba`lentlewi b.e.sh. II min` jilliqtin` aqirinda arameylerdin` Arabstannan ko`ship keliwi menen baylanisli. B.e.sh. X-a`sirdin` ekinshi yariminda arameylerdin` Siriyadag`i bas orayi Damask bolg`an.

B.e.sh. IX-a`sirdin` ekinshi yariminda Damask patshasi Izrail`din` u`lkelerin iyeleydi, Tu`slik Palestinag`a basip kiredi.

B.e.sh. IX-a`sirdin` aqirinda Assiriya patshasi Damaskti iyeleydi ha`m tonaydi.

B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Shig`is Jer Orta ten`iz boyinin` qublasinda da jan`a siyasiy du`zilis payda boladi.

B.e.sh. XIII a`sirde on eki a`yyemgi evrey qa`wimleri awqami Palestina aymag`ina basip kiredi.

A`ste-aqirin otiriqli turmisqa o`tiw, o`nermentshilik ha`m sawdanin` rawajlaniwi mu`likshilik bo`liniwdi tezletti. Iri mu`lik ha`m qul iyeleri klasi qa`liplesedi. Saul birinshi patsha bolip saylandi. Onnan keyin ku`yew David patsha boladi (b.e.sh. 1000-965-jj). Ol oraylasqan monarxiya du`ziw siyasatin alip barg`an. Ierusalim qosip alinadi, ol jan`a patshaliqtin` paytaxtina aylanadi. Eldi basqariw ushin orayliq ma`mleketlik apparat du`ziledi, onin` basinda joqarg`i ha`meldar turadi.

Davidtin` miyrasxori onin` genje uli Salamon basqariw da`wirinde qurilis jumislarina u`lken diqqat awdarildi. Ol Yaxve qudayi hu`rmetine Ierusalimde xram quradi. Izrail`-Iudey patshalig`inin` aymag`i 12 okrugke bo`linedi.

Usi waqitta arqa shegaralarda ku`shli Damask patshalig`i payda boladi. Ko`pshilik qa`wimler Iudeyden bo`linip shig`ip, jan`a Izrail` ma`mlektin du`zedi. Onin` paytaxti bolip Samariya

belgilenedi. Izrail` patshalig`i ha`lsirewinen paydalanip, Misr Sheshen faraoni tusinda b.e.sh. 930-jili Palestinag`a wayran etiwshi atlanis jasap, Iudey ha`m Izrail` patshaliqlarin qiyratadi.

B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Palestinada tovar o`ndirisinin` o`siwi seziledi. Qalalarda sawda ha`m o`nermentlik kvartallar, qaladan tisqari tigiwshiler ha`m gu`lalshilar awillari payda boladi. Qa`wimlik jerler menen bir qatarda, jeke jer menshigi payda boladi.

Bul da`wirde to`rt qatlam bolg`an:

- Puxaraliq aristokratiya
- Ruwxaniylar aristokratiyasi, jretsler ha`m payg`ambarlar
- Erkin xaliq
- Sirt ellikler. Sotsialliq basqishtin` en` to`mengi qatlaminda qullar turg`an

B.e.sh. VIII a`sirdin` ortasinda Arqa Siriyag`a Urartular kire baslag`an, biraq olarg`a Assiriya qarsi shiqqan. Ko`p sanli soqlig`isiwlardan keyin Siriya ha`m Palestinanin` ko`pshilik aymag`i bir qatar kishi Assiriyaliq provintsiyalarg`a bo`lingen. Assiriya ha`lsiregennen keyin Tir ha`m Iudey patshalig`i qayta tiklenedi. Tir pu`tkil Finikiyanin` gegemonina aylanadi. Tir sawdagerleri ten`iz ha`m qurg`aq sawda jollarinda u`stemlik etken. Olar Kishi Aziya ha`m Tu`slik Arabstang`a basip kirgen. Biraq eki ma`mlekettin` de ishki jag`dayi shiyelenisken edi. Klassliq gu`res ku`sheydi. Tirda qullardin` iri ko`terilisi ju`z beredi.

Faraon Nexo II tusinda Iudey ma`mleketi Misrg`a bag`ing`an. B.e.sh. 587 jili Vavilon a`skerleri Ierusalim ha`m Tirdi basip aladi. Solay etip, Tirshiler Vavilonnin` joqarg`i ha`kimiyatin moyinlaydi. (b.e.sh. 547j).

Axeminidlerdin` Ulli Persiya ma`mleketi payda bolg`annan keyin Shig`is Jer Orta ten`iz boyinda jag`day o`zgeredi. Finikiya qalalari Persiya ma`mleketinin` en` a`hmiyetli ekonomikaliq orayina aylanadi. Onin` qollarinda sirtqi sawdanin` anag`urlim bo`legi toplanadi. Qalalar o`zlerinin` gu`mis ten`gelerin shig`aradi.

Axeminidler ka`ramatli xramlar qalasi-Ierusalimdi qayta tikleydi. Ierusalimde Yaxve xrami qayta salinadi.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari, o`zlerinin` joqari da`rejede rawajlang`an qon`silari jetiskenliklerin do`retiwshilik penen o`zlestirip, o`zlerinin` a`yyemgi du`n`yag`a anag`urlim ta`sir jasag`an o`zgeshe ma`deniyatin do`retedi. Bul b.e.sh. V-IV min` jilliqlardag`i keramikaliq buyimlar o`ndirisinde ayqin ko`rinedi. Olar Mesopotamiya buyimlarina ju`da` uqsas kelgen. Saray kompleksleri ha`m xramlar salinadi, biraq olar Misr ha`m Shumer komplekslerinen sa`l qalisadi (Ugart qalasi ha`m Ebledegi saraylar, xram qurilislari). Fortifikatsiya rawajlaniwina u`lken diqqat awdariladi. Qorg`an diywallari ko`plegen to`rt mu`yeshlikler, minarlar menen bekkemlenedi, diywal gertpekler, oq atiwshilarg`a qolaylastiriladi.

Tastan patsha ha`m qudaylardin` statuyalari tayarlanadi. Pil su`yeklerinen oyip islengen Ugart patshalarinin` a`jayip skul`turaliq portretleri de bolg`an. Ugartte tabilg`an an` ko`rinisleri su`wretlengen altin kese jergilikli ustalardin` tan` qalarliq do`retpesi bolip tabiladi.

Ilim tarawinda finikiyler misrlilardi o`zlerine ustaz tutqan. Geografiyaliq jan`aliq ashiw tariyxinda gibraltar arqali Atlantika okeanina shig`ip, Afrika jag`alarin boylap o`tken Finikiya ten`iz ju`ziwshilerinin` jetiskenlikleri ju`da` ulli. Birinshi matematik, fizik, astronom ha`m filosof Fales finikiyli bolg`an. Sidonli Iok atomlar haqqinda ilimge tiykar salg`an. Alfavit du`ziwde Shig`is Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarina ayriqsha rol` tiyisli. Grek ha`m latin uqsag`an ha`zirgi alfavitlerdin` barlig`i finikiy alfavitinen sag`a alg`an. B.e.sh. II min` jilliqta Biblde a`piwayi buwin jaziwi du`ziledi, ol 100 ge jaqin belgilerge iye edi.

B.e.sh. XV-XII a`sirleri Ugartte o`zgeshe koinopis` sistemasi - 30 belgilerden ibarat alfavit sistemasi paydalang`an. Aqirinda, jetik finikiy alfaviti payda boladi. Shig`is Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarinin` diniy isenimleri erte diyxanshiliq qa`wimlerinin` hasildarliq agrar siyiniwlarinan sag`a aladi. Ha`r qalada o`zgenin` jergilikli qudayina siying`an. A`dettegishe, olardi Baal, yamasa Mel`kar dep atag`an. Jiyi, bul qudaylar ku`n qudaylar bolip esaplang`an. Izrail`shilar ha`m iudeylerdin` uliwma qa`wimlik bas qudayi **-** Yagva bolg`an, ol gu`ldirmama ha`m jildirimnin` iyesi bolip, jerge iygilikli jawin jawdirg`an.

Totemizm qaldiqlari saqlanip kelgen.

ESTE SAQLAW KEREK

«Bibliya» grek so`zi «Kitaplar» degen ma`nisti an`latadi. Bul diniy u`rp-a`detler jiynag`i bolip tabiladi. Yudeyler Bibliyasi xristian Bibliyasinin` birinshi bo`limi «Eski na`siyhat» («vetxiy zavet») sa`ykes keledi. Bibliyanin` ekinshi bo`limi - Jan`a na`siyhat - Iusus Xristostin` (Iysa payg`ambar) o`miri ha`m sha`kirtlerinin` (apostollar) ha`reketi haqqinda bayanlaytug`in xristian kitaplarinan ibarat. Eski na`siyhat bizin` eramizdin` basina birotala qa`liplesedi. Ol u`sh bo`limnen Nizam yamasa taliymat (tara), Payg`ambarlar ha`m wa`siyatlardan ibarat. Ha`r bir bo`lim ha`r qiyli mazmundag`i ha`r qiyli waqitlarda du`zilgen tekstlerden ibarat.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1.Finikiyanin` sawda-satiq ha`m kolonizatsiyasi.
2. Palistinaua ruwliq dizimnin` qulawi sebepleri?
3. Finikiyalilar jer orta ten'izi boylarinda qashan u'stemligin ornatqan?
4. Qashan Damask patshalig`i payda boladi?
5.Qubla Arabstanda da'slepki ma'mleketler qashan payda boldi?

Lektsiya №10

A`YYEMGI ASSIRIYa

Joba:

1. Assiriyanin` ta`biyiy sharayati ha`m halqi.
2. A`yyemgi, Orta ha`m Jan`a Assiriyaliq da`wir.
3. Assiriyanin` ma`deniyati.

Tayanish nu'sinikler: B.e.sh. V a`sirde A`yyemgi Shig`is ma`mleketlerinin` rawajlaniwi. Urartu, Kish, Lidiya, Midiya, Persiya. Assiriyanin` ekonomikaliq, sotsialliq siyasiy rawajlaniwi.

B.e.sh. V a`sirde A`yyemgi Shig`is ma`mleketlerinin` rawajlaniwi bayqaladi. Ol o`ndiriske jan`a metalldin` engiziliwi, qurg`aq ha`m ten`iz jol sawdasi tez pa`t penen rawajlaniwlari, Jaqin Shig`istin` turmisqa qolayli barliq jerlerinde xaliqtin` qonislawinin` na`tiyjesi bolg`an. Ha`r qiyli ma`mleketler arasinda tig`iz ekonomikaliq ha`m ma`deniy-siyasiy baylanislar ornatiladi.

Bul da`wirde Assiriya ma`mleketi u`stinlik etedi. B.e.sh. V a`sirde Jaqin Shig`istin` siyasiy maydanina «jas» ma`mleketler **–** Urartu, Kish, Lidiya, Midiya, Persiyalar shig`adi ha`m u`lken rol` oynaydi. B.e.sh. V a`sirde du`n`ya u`stinligi ushin gu`res ken` ko`lemlerde alip bariladi ha`m iri a`skeriy qul iyelewshilik ma`mleketlerdin`, ulli imperiyalardin` payda boliwina alip keledi. Olardin` en` birinshisi Assiriya ma`mleketi boldi.

Solay etip, Assiriya ma`mleketi o`z tariyxinin` jan`a basqishina qa`dem taslaydi. Ol b.e.sh. X-VII a`sirlerdi o`z ishine qamtip, Jan`a Assiriya da`wiri dep ataldi.

Basqinshiliq siyasati janlaniwinin` tiykarg`i sebepleri	• Ekonomikanin` ishki zatqa bolg`an za`ru`rligi • Jumisshi ku`shlerdin`, yag`niy qullardin` jetispewshiligi • Basqalardin` aymaqlarin talaw • Sawda jollarin iyelew

Urislarda Assiriyanin` ishki siyasati u`lken rol` oynag`an, sebebi ol xaliqqa tek iygilikler berip qoymastan, onin` diqqatin ishki sotsialliq mashqalalardan basqa jaqqa awdarg`an.

Ashshurnatsirapala II (b.e.sh. 883-859 jj.) ha`m Salmanasar III (b.e.sh. 859-824jj.) tuslarinda Assiriya ayriqsha belsendilik ko`rsetedi. Ashshurnatsirapala tusinda Assiriya Ayra ha`m Midiya aymaqlarindag`i qa`wimlerdi basip kiredi. Onin` tiykarg`i bag`dari Shig`is Jer Orta ten`iz boylari boldi. Ol Arqa Siriyada aramey qa`wimlerin, Afinanin` Bit knyaz`ligin, Siriya ha`m Finikiya qalalarin qiyratadi. Salmanasar III patshasi tusinda Assiriya Urartu ha`m Vavilon menen uzaq dawam etken uris ju`rgizedi. Bul da`wirde Damask patshalig`i, Tigr, Sudan ha`m Izrail` patshalig`i og`an saliq to`lep turg`an.

Tutasi menen, b.e.sh. IX a`sir Assiriyanin` ekonomikaliq, sotsialliq siyasiy rawajlaniw da`wiri boldi, oni jiyi «ekinshi ba`lentleniw» da`wiri dep te atag`an.

B.e.sh. 746-745-jili ha`kimiyat basina jan`a patsha-Tiglatpalasar keledi. Ol ma`mleketti bekkemlewge mu`mkinshilik jaratqan bir qansha a`hmiyetli reformalar ju`rgizedi. Nayipliqlarg`a ha`kimshilik irilendiriw, olardi orayliq ha`kimiyat ta`repinen qadag`alaw ha`m waziypalarin sheklew reformalardin` biri boldi. Ekinshi reforma armiyada alip bariladi. Assiriya armiyasi bir neshshe a`skerler tu`rlerinen piyadalar, atlilar, at arbalardan ibarat edi. Armiya jaqsi qurallang`an ha`m u`skenelengen edi (a`skeriy mashinalar ha`m diywal buzg`ish qurallar). Assiriyada flotta bolg`an, biraq ol onsha u`lken rol` oynamag`an. Ken` barlastiriwshi apparat-assiriya armiyasinin` basinda bas a`skerbasi turg`an, jiyi ol patsha shan`arag`inin` ag`zasi bolg`an. Armiyanin` sani 120 min` adamg`a jetken. Bul a`yyemgi du`n`yanin` en` iri ha`m jaqsi sho`lkemlesken armiyalardan biri edi.

Usinday armiyag`a a`skeriy partiyag`a su`yenip, Titpalasar III (b.e.sh. 745-727 jj.) basqinshiliq siyasatin dawam etedi. Bir qatar tabisli atlanislar na`tiyjesinde ol Mesopotamiya aymag`in, Jer Orta ten`iz boyi shig`is ta`repin ha`m Midiyanin` bir qatar aymaqlarin basip aladi. Bul jerlerde g`a`rezli provintsiyalar du`zedi, olardin` u`stinen puxaraliq ha`m a`skeriy ha`kimshilik qoyadi. Tiglatpalasar III tusinda birinshi ma`rte xaliqqa ko`shiriw ju`z bergen. Tiglatpalasar III miyrasxori Salmanasar I (b.e.sh. 727-722 jj.) tusinda elde ruwxaniy, sawda ha`m a`skeriy toparlar arasinda siyasiy gu`res keskinlesedi. Jan`a patsha Sargon II (b.e.sh. 722-705 jj.) ma`mlekettin` ishki siyasiy jag`dayin turaqlastiradi. Ol Izrail` patshalig`in qiyratadi.

Sargon XVIII tusinda Assiriyanin` jan`a paytaxtqa patsha rezidentsiyasi Dur-Sharukenge tiykar salinadi, ol Tigr da`r`yasinda jaylasip, a`jayip saraylari, bag`lar xramlarg`a iye boladi. Sargon II nin` uli Sinaxxerib (b.e.sh. 705-781 jj.) Iudey ma`mleketin ha`m onin` paytaxti Ierusalimdi, Vavilondi basip alip, jer menen jeksen etedi, ko`shelerine suw aydap jiberedi. Bul narazaliqlar keltiredi. 681-jili Sinaxxerib til biriktiriw aqibetinde nabit boladi. Sinaxxeribtin` kishi uli Aserxaddan (b.e.sh. 681-669 jj.) ha`kimiyatti iyeleydi. Ol a`skeriy partiyalar ma`plerin sawda, su`txorliq ha`m ruwxaniy toparlari ma`plerin puxta u`ylestirw joli menen Assiriyanin` ishki jag`dayin turaqlastiradi. Ol qiyratilg`an Vavilondi qayta tikleydi. Misrdi basip aliw **-** Assarxaddan ha`kimiyatinin` bas waziypasi edi. B.e.sh. 671-jili Misrdi iyelep, ol Misr faraonlarinin` da`stu`riy ataqlarin qabillaydi. Solay etip, Assiriya ma`mleketi Nildan Kavkaz tawlarina shekem, Iran u`stirtinen Anatomiyag`a shekem Jer Orta ten`izinen Persiya qoltig`ina shekem soziladi.

Usi jag`dayda Ashshurbanipal (b.e.sh. 669 j. shama menen 627j.) ha`kimiyatqa keledi. Usi da`wirde Assiriya paytaxti Nineviyada 20 min` tas kestelerine iye A`yyemgi Shig`istin` en` iri kitapxanasi bolg`an. Ashshurbanipal da`wirinen usi kitapxana suliw bezelip jazilg`an jilnamalar qalg`an. Patshanin` buyrig`i menen Nineviyada a`jayip Arqa sarayi qurildi. Vavilon, Barsippa, Uruk, Xarran, Kal`kude ko`p sanli xramlar restavratsiyalandi ha`m salindi.

Ashshurbanipal tusinda Assiriyanin` sirtqi siyasatinda eki basqish bolg`an. Birinshi basqish (b.e.sh. 669 jildan 654jilg`a shekem) Assiriyanin` Jaqin Shig`ista turaqli u`stemligi menen sipatlanadi. Misr, Urartu, Minna ha`m Elam Assiriyag`a qarsi shig`adi. Usi da`wirdin` aqirinda, 655 jili Misr Assiriyadan birotala bo`linip shig`adi. Assiriya sirtqi siyasatinin` ekinshi da`wiri (b.e.sh. VII a`sirdin` ortasinan) baslanadi. Ol ma`mlekettin` siyasiy krizisi ku`sheyiwi menen sipatlanadi (Vavilonnin` Assiriyag`a qarsi shig`iwi).

Bul da`wirde awil xojaliq tarawlari jigerli rawajlanadi. Temirden na`tiyjeli paydalaniw Assiriya xojalig`i texnikaliq progressinin` tiykari bolg`an. Ulli Assiriya ma`mleketinde shiyki zattin` a`hmiyetli derekleri, sawda jollar ha`m ju`da` iri sawda o`nermentlik oraylari toplang`an. Jen`isli urislar Assiriya ekonomikasinin` rawajlaniwina alip kelgen. Assiriya ja`miyettin` u`stem qul iyelewshilik klasi-a`skeriy xizmetshi, ruwxaniy ha`m sawda aqsu`yeklerinen ibarat edi. «To`mengi» qatlamlardin` tiykarg`i massasin mayda erkin o`ndiriwshiler, jer iyeleri, qa`wim ag`zalari, o`nermentler qurag`an. Sotsialliq basqishtin` en` to`mengi qatlamin ko`shiwshiler, tutqinlar menen qullar qurag`an.

O`z tariyxinin` en` son`g`i da`wirinde Assiriya ma`mleketi a`yyemgi shig`is despotiyasinin` aniq belgilerine iye boldi. Patsha ha`kimiyati armiya ha`m ju`da` u`lken byurokratiyaliq apparatqa su`yengen. A`skeriy ha`m qarji ma`kemeler Assiriya ma`mleketinde bas rol` oynag`an. Provintsiyalar du`zilgen. Bir qatar aymaqlarda g`a`rezli patshaliqlar saqlanip turg`an. Misr 20 kishi knyaz`liklerge bo`lingen.

Sotsialliq kelispewshilikler, siyasiy qarama-qarsiliqlar ha`m ha`wij alg`an gu`res Assiriyanin` qulawina alip kelgen bas sebepler edi. Ma`selen, b.e.sh. 627-jili Vavilon Assiriyadan bo`linip

shig`adi, 625-jili Midiy patshalig`i g`a`rezsizligin qayta tikleydi. Assiriyag`a qarsi Vavilon ha`m Midiy baslag`an uris onin` en` iri oraylarin - Ashshur ha`m Nineviyani qiyratadi ha`m Assiriyanin` a`skeriy jen`ilisine alip keledi.

Solay etip, birinshi ret, derlik pu`tkil Aldin`g`i Aziyani biriktirgen. Ot ha`m qilish penen **150** jil dawaminda o`z u`stemligin ju`rgizgen en` iri A`yyemgi Shig`is ma`mleketi qulaydi, tariyx jilnamasina teren` iz qaldirdi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ashshurnatsirapala II, Salmanasar III, Ashshurbanipal patshalarinin` Assiriya ma`mleketinin` ekonomikaliq rawajlaniwinda tutqan orni?
2. Assiriyada «ekinshi ba`lentleniw» da`wirinin` bunday ataliwinin` sebebi nede?
3. A`yyemgi orta ha`m jan`a Assuriyaliq da`wir

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev.Geogrfiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I.Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I.Semenov. Proisxojdenie braka i sem`i. M., 1974.

Lektsiya №11
URARTU MA'MLEKETI

Жоба:

Kavkaz arti a`yyemgi - Urartu.
Xalqi. Tabiiy sharaqati
Derekler ham istoriografiya.
Urartu ma'mleketinin payda boliwi.
Ekonomikaliq ham jamiqetlik qatnasiqlar

Tayanish tu'sinikler: Urartu mamlakatining tarixi. Ta'biyiy sharayati, xalqi. Urartlar tili va ma'deniyati. Derekleri ha'm istoriografiyasi. Ekanomikasi ha'm sotsial qatnasiqlari.

Kavkaz arti a`yyemgi ma`mleketi -Urartu. Urartu mamlakatining tarixi Sovet awqami territoriyasinda jasag'an en' a'yyemgi xaliqlar nurmisin u`yreniwde u'lken a'hmiyetke eye. Urartu Kavkazdin' a'yyemgi tarixi menen chambarchas bog`langan.

Tabiyiy sharaiti. Urartu ma'mleketi Kishi Aziya, Eronning shimoli-g`arbiy o`lkasi va Ikkidaryo oralig`ining arqa bo'limi o`rtasidagi katta yassitog`likda joylashgan. Shunday qilib, Zakavkaz`ening ancha-gina o`lkalari— Armaniston SSR menen Qublaiy Gruziya territoriyalari Urartu sostaviga kirgan. Urartonin' shig'is bo'limi uchta katta ko`l - Van ko`li, Urmiya va Sevan (Go`kcha) ko`llari orasida bo`lgan. Urartonin' arqa bo'limi Araks daryosi havzasiga va Kuri daryosining arqa irmoklariga joylashgan.

Urartu territoriyasi hamma tomondan tog` tizmalari menen o`ralgan-ligi sababli, bu erda qo`shni qa'wimler hujumidan va talon-toroj qilishni ko`zda tutgan istilochilik yurishlaridan, asosan Osuriya patshalarining hujumlaridan aholining muvaffaqiyat menen saqlanishi uchun tabiiy qulayliklar mavjud bo`lgan[1]. Bu mamlakatning tabiiy sharoitlari juda. ham xilma-xil bo`lgan. Butun territoriya kupdan-ko`p tog` kryajlari menen kesilgan bo`lib, bu kryajlar o`rta hisob menen 2000-4000 metr balandlikkacha etib boradi. Bu kryajlar ustida ayrim tog` massivlari va cho`qqilari bulib, ular doimiy qor menen qoplangan (Qatta Ararat tog`ining balandligi 5156 metr). Bu tog` tizmalarining dovonlari ham ancha baland bo`lib, qishda qor menen qoplanadi. Urta Kavkazdagi

[1] Авдиев В.И. Кавказ и древний Восток. qoui й.

dovonlarning fakat juda oz bo'limigina 3 ming metrdan pastda joylashgan. Tog`larning usti ko`kalamzor bo`lib, ayrim joylargina o`rmonlikdan iborat, o`rmonlarning eng yuqori chegarasi ancha balandlikdan, taxminan dengiz yuzidan 2500 metrdan-2600 metrgacha balandlikdan o`tadi. Masalan, Ararat rayonida o`rmonliklar 2500 metr balandlikda uchraydi. Araks va Aratsan kabi katta daryolarning vodiylari ayrim joylarda xosildor va keng pasttekisliklardan iborat (chunonchi, Ararat tekisligi, Musha pasttekisligi). Ba`zi yassitog`liklar cho`llardan iborat bo`lib, bu cho`llar unda-munda chala sahroga aylanib ketadi. Bu katta-katta territoriyalarda buloqlar bo`lsa ham, lekin ularda o`simlik o`smaydi va ekin bitmaydi desa bo`ladi. Ammo aholi ariq qazib suv chiqargan erlarda dehqonchilik qilish imkoniyati bo`lgan. Arman yarsitog`ligidagi tabiatning ayrim xususiyati shuidan iboratki, bu erdagi bir qancha ko`llar, jumladan, Urmiya va Ban ko`llaridan suv hech qayoqqa oqib chikib ketmaydi va shu sababli bu ko`llarning suvi sho`rdir. (Urmiya ko`lining suvida 14—23% tuz bor.) Sevan (Go`kcha) ko`li ancha balandlikda bo`lib, onin' suvi oqib chiqib turadi, shu sababli onin' suvi toza va unda baliq juda serobdir. Urartonin' asosiy tabiiy boyliklari — tosh, o`rmon va metalldan iborat bulgan. Mis, temir, qo`rg`oshin va qalay qazib chiqariladigan konlar alohida ahamiyatga ega bo`lib, bular metallurgiyaning yuksak darajada taraqqiy qilishiga erdam qilgan [2].

Xalqi. B.e.sh.algi ikki minginchi yilda Zakavkaz`eda va unga tutashgan Qichik Osie, Arqa Ikkidaryo oralig`i territoriyasida hamda Tigr daryosining shimoli-shig'isidagi tog`li rayonlar territoriyasida Old Osiyoning arqa bo'limidagi eng burungi xalqlar oilasiga kirgan qa'wimler yashagan. Bu

qa'wimler protoxettlarga va xurritlarga qavm-qardosh bulgan, Osuriya yozuvlarida Osuriyaning shimoli va shimoli-shig'isidagi tog`li mamlakatni hamda bu mamlakatda yashagan ko`pdan-ko`p qa'wimlerni bildiruvchi bir qancha nomlar uchraydi. Keng territoriyalarni va ittifoqlarga birlashgan bir qancha qa'wimlerni o`z ichiga olgan «Nairi» va «Uruatri» (Urartu) degan nomlar ko`proq tilga olinadi. «Nairi» degan nom «Naxarina» so`ziga yakin bulsa kerak, misrliklar hamda Suriya va Falastindagi semit qa'wimleri «Naxarina» so`zi menen evfrat daryosining o`rta oqimidan shimoli-shig'isda joylashgan «daryolar mamlakati» ni ifodalaganlar.

Urartlar Uruatri qabilelari ittifoqini tuzganlar, bu ittifoq keyin qudratli Urartu ma'mleketiga eylangan. Reaktsion burjua tarixchilar, urartlar xalqlarning katta ko`chishi natijasida g`arbdan kelganlar deb uqtiradilar. Ammo ko`chish nazariyasini hujjatlar asosida isbot qilib bo`lmaydi. Urartlarning Zakavkaz`edan g`arbda yamasa boshqa biror joyda afsonaviy «beshigi» bo`lganligini bevosita va aniq ko`rsatadigan dalillar saqlanib qolgan yozuvlar yo`q. Ikkinchidan, Zakavkaz`edagi tog`, ko`l va qa'wimlerning a'yyemgiva hozirgi geografik nomlari a'yyemgi Urartu zamonidan shundai atalib kelgan. Masalan, Ararat tog`larining va alarodiyts qa'wimlerining nomi kadimgi grek yozuvchilari asarlarida tilga olinadi. Bu nomlar Urartu mamlakatining va urart k.abilalarining nomi menen bog`liq bo`lsa kerak. Biayna mamlakatining kadimgi nomi Van ko`li nomida saqlangan[3]. Arzirum rayonida va evfrat daryosining yuqori k.ismidagi rayonda urartlarga yaqin turgan diaux qabilasi yashagan, a'yyemgi grek tarixchilari, masalan, Ksenofont, bu qameneni taoxlar deb atagan. Shunday qilib, urart qa'wimleri Zakavkaz`e territoriyasida juda qadim zamonlardan beri yashab kelgan azalgi aholidir.

A'yyemgi urartlarning xo`jalik hayoti, qabila ittifoqlari, eng burungi ma'mleketlar (diaux, urart, maneytslarning eng burungi ma'mleketlari) ma'deniyati, dini va tili qo`shni xalqlar, xettlar, xurritlar va, asosan, Zakavkaz`edagi eng qa`dimgi xalqlar hayoti menen shak-shubhasiz bog`liq bo`lgan. ezuvlarda ham, xususan arxeologii yodgorliklarda (masalan, Qizil Vankdai topilgan yozuvli keramikada) ham bu to`g`rida ochiq aytiladi. Yozuvlar va arxeologii yodgorliklar, Zakavkaz`eda juda qadim zamonlardan beri o`troq dehqonchilik hayoti kechirgan qa'wimler yashaganligini ko`rsatadi. Biroq urartlar yaratgan madaniyat ochiq ko`rinib turgan o`ziga xos xususiyatga ega bo`lib, tamomila g'a'rezsiz ravishda taraqqiy qilgan.

Urart qa'wimleri Old Osiyoning arqa kismida keyingi zamonlarda yashagan qa'wimler menen qavm-qarindosh bo`lgan bo`lishlari ham mumkin. Zakavkaz`edagi armanlar G`arbiy evropadan ko`chib kelgan deb isbotlamoqchi bo`lgan burjua tarixchilarining bema`ni da`volarini

[2] Пиотровский Б.Б. История и культура Урату. qoir й.

[3] Капанцян Г.А. Хайаса колвбель армян. Этногенез армян и их начальная история. qoiq й.

qat`iyan rad qilib, sovet olimlari o`z asarlarida armanlar Urartu ma'mleketining so`nggi da'wirida Zakavkaz`eda yashagan qa'wimlerdan birining avlodlari va merosxo`rlari bo`lgashgagini ko`rsatdilar.

Urartlar tili va ma'deniyati qo`shni xalqlarga, shonin'dek, keyinchalik Urartu ma'mleketi territoriyasida yashagan xalqlarga ta`sir ko`rsatgan. Urartlarning ba`zi bir so`zlarini osuriyaliklar qabul qilib olganlar. Van va Urmiya ko`llariga yaqin joyda hozirgacha yashab kelayotgan armanlarning gailarida urart tilining fonetik tuzilishiga ba`zi bir yaqinlik saqlanib qolgan. Shu menen bir vaqtda, Gruziya axoliey hozirga qadar gaplashib kelayotgan kartvel tilining urart tiliga yaqinligi aniqlangan. Zakavkaz`edagi xalqlarning hozirgi tillari urug`chilik tuzumi da'wiridan boshlanadi.

Derekleri ha'm istoriografiyasi. Zakavkaz`edan va unga qo`shni bo`lgan mamlakatlar territoriyalaridan topilgan mixxat tekstlari Urartu to`g`risida ma`lumot beruvchi asosiy manbalardir. Hozirgacha Urartu yozuvlaridan faqat 350 tasigina ma`lum bo`lsada, har holda bular urartlarning xususan siyasiy tarixi haqida muhim material beradi. Bu yozuvlar orasida eng kattasi va ayniqsa muhimi Argishti I ning xorxor yozuvi va Sardur II ning katta yozuvidir. Har ikkala yozuv ham o`ziga xos yilnomadir. Xorxor yozuvida siyasiy vokealar, asosan, Osuriya menen va yon-veridagi qo`shni xalqlar menen qattiq kurash olib borgan patsha Argishtining harbiy yurishlari tasvirlangan. Van ko`li yonida qazish ishlari o`tkazgan rus arxeologik ekspeditsiyasi jamiyati topgan 265 qatordan iborat katta Sardur yozuvida Sardur II ning sakkiz yil davom qilgan harbiy yurishlari bayon qilingan. Sardur II yozuvi —Urartu ma'mleketining B.e.sh.algi VIII aerda gullagan da'wiriga, Urartu ma'mleketi o`zining doimiy rakibi Osuriya ustidan g`alaba qilgan davrga mansub bo`lganligi sababli, ayniqsa katta tarixiy ahamiyatga ega. Urartlarning Zakavkaz`edagi ba`zi bir o`lkalarga va boshqa qo`shni mamlakatlarga qilgan yurishlari to`g`risida ham urart yozuvlarida gapiriladi.

Bundan ko`ra qisqaroq boshqa yozuvlarda ma'mleket ahamiyatiga ega bo`lgan katta-katta inshootlar — qal`alar, ibodatxonalar, saroylar va kanallar qurilishi tasvirlangan. Ba`zi yozuvlarda urartlarning dinini urganish uchun qiziq ma`lumotlar bor. Masalan, Van ko`liga yaqin joydagi bir qoya tokchasida («Mxer eshigi»da) saqdanib qolgan va zramizdan avvalgi IX a'sirga oid bo`lgan bir yozuvda urart xudolarining ro`yxati va ularga atab qilingan nazr-niyozlar ko`rsatilgan. Boshqa yozuvlar, jumladan, yuridik ishlar, kundalik turmush, xo`jalikka va adabiyotga oid tekstlar afsuski saqlanib qolmagan, lekin yakinda Karmir-Blurdan dubulg`aga hamda bronzadan yasalgan idishlarga bitilgan bir kancha urart yozuvlari, shonin'dek, Tuproq-Qal`a va Karmir-Blurdan bir qancha sopol fragmentlarga bitilgan yozuvlar topildi, bular hisob-kitobga oid ayrim yozuvlardan iboratdir.

Urartonin' siyasiy tarixini o`rganishda Osuriya yozuvlari katta ahamiyatga ega. Bu yozuvlar urartlarning B.e.sh.algi XIII a'sirdan IX a'sirgacha bo`lgan a'yyemgi tarixi haqida ba`zi bir tushuncha beradi. Masalan, Salmanasar III yozuvlari Urart patshaligining paydo bo`lish tarixiga oid ma`lumotlar beradi. Osuriya patshasi Sargon II yozuvlari Urartu tarixini o`rganish uchun ayniksa qimmatli, bu yozuvlarda Sargon II ning Urartu mamlakatiga qilgan yurishlari, jumladan, 714 yildagi katta yurishi bayon etilgan. Osuriya menen Urartu o`rtasida B.e.sh.algi VHI—VII a'sirlar-da bo`lgan o`zaro murakkab qatnasiqlar bir qancha Osur ezuvlarida, jumladan, Osuriya patshalarining o`z amaldorlari menen yozishgan xatlarida aks etgan[4]. Xett yozuvlaridan Urartu tarixiga doyr juda ko`p muhim ma`lumotlar olish mumkin, albatta. Biroq bu yozuvlar shu nuqtai nazarda hali YAXSHI o`rganilgan emas.

**Urartu ma'mleketining paydo bo`lishi.** Urartlar haqidagi dastlabki ma`lumotlar B.e.sh.algi XIII a'sirga oid bo`lsa ham, lekin Zakavkaz`eda o`tkazilgan bulishi qazishlar Zakavkaz`edagi eng a'yyemgi xalqlar ma'deniyatini o`rganishga imkon beradi. Zakavkaz`edagi eng a'yyemgi xalqlar orasida eramizdan avvalgi ikki ming yillnk o`rtalarida urart degan xalq tarkib topib, bu xalq keyinchalyk o`z ma'mleketini barpo qilgan. Xett-xurrit guruhiga mansub bo`lgan bu a'yyemgi qa'wimler chorvachilik va dehkrnchilik menen shug`ullanganlar. Bu qa'wimler mayda va yirik qrramol hamda cho`chqa bokqanlar; B.e.sh.algi ikki min' jilliq oxiridan boshlab ularda ot ham paydo bo`lgan, bronzadan yasalgan suluqlar va keyinroq borib, oti menen birga qo`yilgan suvorilar kabrlarining topilishi shuni ko`rsatadi. Daryo vodiylarida va unga tutashgan hosildor rayonlarda

[4] Клитчян А.Древний город Асту8ини. Древности восточные. qoiq й.

odamlar dehqonchilik qilgan; bu dehqonchilik hali ko`p jihatdan alg'ashqi usulda olib borilgan. erni juda sodda, dag`al asboblar menen ishlaganlar, masalan, Trialetidan motiga nusxasi topilgan edi. Tig`i chaqmoq toshdan yasalgan eg`och o`roqlar o`rniga keyin borib bronza o`roq ishlatiladigan bo`lgan. Tariq, arpa va bug`doy ekkanlar. Hunarmandlik sohasida xususan toshtaroshlik va temir-chilik (metallurgiya) garantiy qilgan. Kavkazning ko`p joylarida, ayniqsa Tsalkin rayonida obsidian (vulqon shishasi) dan yasalgan ko`pgina buyumlar topilgan. Obsidiandan buyumlar ishlash texnikasi juda qadim zamonlarda paydo bo`lgan, qurilish ishlarida toshdan keng suratda foydalanilganini megalitik arxitektura ko`rsatib beradi. Megadi-tik arxitekturaning nusxalari Kavkazning Qorz dengiz bo`yida, xususan Abxaziyada va Gruziyaning boshqa qismlarida, nihoyat, Ozarboyjonda ko`pdan-ko`p dol`menlar shaklida saqlangan. Katta-katta xarsang toshlar terib ishlangan a'yyemgi qal`alarning devorlari ham xuddi shu tipdagi insho-otlar jumlasiga kiradi. Zakavkaz`ening ko`p joylarida eki Urartudan burungi davrga, yohud Urartu da'wiriga oid bo`lgan va xarsangtoshlarning qo`yilishi jihatidan Old Osiyo arqa bo'limidagi xalqlarning, jumladan, xettlarning tsiklopik arxitekturasi menen juda yaqindan bog`langan a'yyemgi primitiv kal`alarning qoldiqlari topildi. Armeniyada, jumladan, Sevan kuli rayonida kadimgi qal`alarning koldiqlari saqlanib qrlgan. Bu erdan topilgan urart yozuvla-riga qaraganda bu qal`alar Urartu ma'mleketining Zakavkaz`e oblastlaridagi siesiy ta`siri va hukmronligining markazlari bo`lib xizmat qilgan. Zakavkaz`edagi tsiklopik qal`alardan ba`zilari Urartudan burungi da'wirde qurilgan bo`lishi va ular dastlabki paytlardagi o`zaro urushlar da'wirida mahalliy aholnning panohgohlari bo`lib, keyin esa Zakavkaz`e tuprog`iga bir necha marta bostirib kirgan urart patshalarining qo`shinlaridan aholini himoya kiladigan boshiana bo`lib xizmat qilgan bo`lishi ham juda mumkin. Eng a'yyemgi Kavkaz qa'wimlerida metallurgiya ayniqsa yuksak darajada riwajlang'an, tavrotdagi rivoyatlar, antik dunyo avtorlarining ma`lumotlari va ayniqsa arxeologik qazishlarning natijalari shuni ko`rsatadi. Kavkaz tizma tog`ining shimolidagi Koban rayoni metallurgiya ishlab chiqarishining muhim orayi bo`lgan, bu rayonda bronzadan yasalgan badiiy buyumlar, boltalar va nozik sadaflar taqilgan kamar to`qasi ko`plab topilgan. Zakavkaz`edagi Tsalkin rayoni metallurgiya-ning eng yirik orayi bo`lgan[5]. Mis, bronza, kumush, oltindan yasalgan ko`pgina buyumlar shu rayondan topilgan. Bu barcha buyumlar metallurgiya sohasida katta ixtisoslash bo`lganini ko`rsatadi. Bu da'wirde metallurgiyada quyish, toblash va kavsharlash ma`lum bo`lgan. Zargarlik hunari juda taraqqiy qilgan. Loydan har turli idishlarni gul solib yasay bilganlar. Yungdan matolar to`qiganlar. Ba`zi bir katta va boy go`rlarga qaraganda, bu da'wirde urug` aristokratiyasi ajralib chiqqanligi qo`rinadi. Lekin odamlar hali urug`chilik tuzumi sharoitida yashaganlar; urug`chilik tuzumi qoldiqlari, Kavkazda, ayniqsa osetinlarda va svanlarda juda uzoq vaqt saqlanib kelgan.

Arake daryosining hosildor vodiysida va undan qubla tomondagi daryolarning vodiylarida eramizdan azvalgi ikki min' jilliq o`rtalarida urart degan xalq ajralib chiqqan. B.e.sh.algi XIII aerda, ya`ni Osuriya Urartu kabilalari menen birinchi marta to`qnashgan paytda Ikkidaryo oralig`ining shimolida joylashgan kullar va daryolar mamlakatida bir qancha qabilayaar ittifoqi yashagan. Ana shunday katta va kuchli qabila ittifoqlaridan biri diaux qa'wimler ittifoqi bo`lib, u juda katta territoriyani — Van kuli shimoli-g`arbida evfratning yukori oqimidagi rayonni ham da undan Qora dengiz tomon ketgan arqa va shimoli-shig'is rayonlarni ishg`ol qilgan. Osuriya patshalari «patsha-lar» menen kurash olib borganlikdarini o`zlarining hamma yozuvlarida eslatib o`tadilar, aelda bular «patshalar» emas, balki qa'wimlerning boshliqlari bo`lgan bo`lsa kerak. Urart qa'wimleri ittifoqi avval «Uruatri» deb, so`ngra «Nari» degan nom menen atalgan. B.e.sh.algi IX a'sirga kelgandagina, qa'wimlerning bu ittifoqi ancha kuchli ma'mleketga —Urartu ma'mleketiga aylangan.

Ekonomika ha'm sotsiyal qatnasiqlar. Eng a'yyemgi zamonlardan beri urartu qa'wimleri hayvon urchitish menen shug`ullagan, lekin bu chorvachilik uzok vaqtgacha juda oddiy ko`chmanchi (yaylov) chorvachiligidan iborat bo`lgan. ezda chorvani tog` yaylovlariga haydab boqqanlar, qishda esa yana vodiylarga va paettekieliklarga haydab keltirganlar. Uy hayvonlari-ning asosiy turlari sigir, qo`y va cho`chqadan iborat bo`lgan; Sevan ko`lining qublaiy qirg`og`ida qazish vaqtida topilgan hayvon suyaklari shuni ko`rsatadi. Osurlar shu haqdagi ideogrammalarida bu hayvonlarning nomlarini urartlarning mixxatsimon yozuvlari vositasi menen ko`rsatadilar. Tarixiy manbalar urartlarda chorvachilikning juda katta ahamnyatga ega bo`lganligini ko`rsatadi.

[5] Меликишвили Г.А. Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири Урарту. qoiuй.

Salmanasar III ning Balavat darvozalarida Urmiya kuli enidagi Gilzan mamlakatidan chorva mollarnni xaydab keltirilayotgani tasvir qilingan. Urartu patshalari o`z yozuvlarida o`lja qilib olib ketgan juda ko`p chorva mollarini sanab ko`rsatadilar. Chunsnchi, Urartu patshasi Sarduri II Zakavkaz`ega qilgan yurishidan keyin, u erdan 110 ming bosh qoramol va 200 ming bosh mayda mol haydab ketgan. Osuriya patshalari Urartudan juda ko`p mol haydab olib ketganlar. Urartlarning chorvachilik xo`jaligida yilqichilik katta o`rin tutgan. Urartonin' ba`zi bir o`lkalarida salt otlarning alohida zotlarini maxsus urchitganlar. Otlarni ko`pincha jang aravalariga qo`shganlar va, shonin'dek, ulardan yuk tashish uchun ham foydalanganlar. Ba`zi bir yodgorliklarda, jumladan, urartlarning Karmir-Blur (erevan yonida) dagi qal`a xarobalaridan topilgan bronza o`qdonda, shonin'dek, Sarduri va Argishti dubulgalarida suvorilar va jang aravalarining tasviri saqlanib qolgan. Osuriya va Urartu patshalarining yozuvlarida urushda juda ko`p otlar o`lja olinganligi to`g`risidagi xabarlar ko`p uchraydi.

Og`ir yuklarni tashish uchun otdangina emas, balki tuya va eshaklardan ham foydalanganlar. Urartu patshalarining yozuvlarida tuyalar ham eslatilib o`tiladi. Sug`orish ishlarida, jumladan, to`g`on qurish vaqtlarida tuyalardan foydalanganlar. B.e.sh.algi VIII a'sirda tuyalar butun mamlakatga ma`lum bo`lsada lekin hali ularning soni oz bo`lgan.

A'yyemgi urartlar xo`jaligida dehqonchilik katta ahamiyatga ega bo`lgan. Eng qadim zamonlardayoq a'yyemgi Armeniya territoriyasida bug`doyning turli navlarini shu erning iqlimiga moslashtirilgan. erni qo`sh qo`shilgan og`ir plug menen haydaganlar. Tuproq-Qal`adan topilgan plugning temir tishlari motigaga o`xshaydi. Temirdan yasalgan o`roqlar menen birga, tig`i toshdan yamasa obsidiandan yasalgan juda oddiy yog`och yamasa suyak o`roqlar ham ishlatilgan. Dehqonchilik asboblari texnikasi juda ham sodda bo`lgan. Lekin urartlar mamlakatida dehqonchilik juda keng yoyilgan. Osur yozuvlarida urartlarning qo`rg`onlarida don zapaslari mo`l bo`lganligi gapiriladi. Karmir-Blur tepaligini qazish vaqtida bu erdan juda ko`p miqdorda bug`doy, arpa, tariq, kunjut va un topilgan. Bug`doy va un maxsus omborlarda katta-katta xumlarda saqlangan; xumlar yarmigacha erga ko`mib qo`yilgan. Bunnan tisqari, Karmir-Blur xarobalaridan katta g`alla-xonalar topildi. Arin-berdadagi qal`a xarobalaridan topilgan omborlardan biri g`allaxona xizmatini o`tagan bo`lsa kerak. Dehqonchilik xo`jaligida uzumchilik va musallas solish katta urin tutgan. Asosan xo`jalik binolari joylashgan Karmir-Blur qal`asining arqa bo'limida 1949—1950 jillardagi qazish paytida musallas saqlanadigan ikki katta ombor, topildi, omborlar juda yaxshi saklangan zdi. Bu omborlardan 152 katta xum topildi, bu xumlarda bir vaqtlar qariyb 150 ming l musallas saklangan. Nihoyat, uchinchi ombordan bir mingdan ortig`roq musallas xumlari chiqdi. Uzumchilik ancha rivoj topgan deb o`ylashga hamma asoslar bor, Karmir-Blur xarobalaridan topilgan turli xil uzum danaklari shundan dalolat beradi.

Urartu ma'mleketinin' ken'eytiriliwi. Ishlab chiqarish kuchlarining o`sishi natijasida mamlakatning ichkarisida ham, qo`shni mamlakatlar menen ham savdo-sotiq ishlari ancha rivojlanadi. Kavkaz, Kishi Aziya, Arqa Mesopotamiya hamda Shimoli-G`arbiy Eron o`rtasida joylashgan Urartu mamlakati Old Osiyoning shimol bo'limidagi mamlakatlarni bir-biriga bog`lab, savdo ishlarida vositachi bo`la olar edi. Zakavkaz`eda va hatto Arqa Qavkazda o`tkazilgan kazish ishlari natijasida Old Osiyoga mansub bir qancha buyumlar topildi. Bu buyumlarni bu erga Urartu savdogarlari, kolonistlar yamasa askarlar olib kelgan bo`lsalar kerak. Zakavkaz`edagi go`ristonlar qazilganda u erdan bronzadan yasalgan bilaguzuklar chiqdi, bu bilaguzuklarning og`irligi Old Osiedagi og`irlik o`lchoviga (minaga) baravar keladi. Tog`li Qorabog` o`lkasidagi go`rlardan Old Osiyoga mansub oltin buyumlar topildi. Xo`jaylidagi bir qabrdan mixxatsimon yozuv bitilgan aqiqdan qilingan munchoq topildi, bu munchoqqa Osuriya patshasi Adad-Nirarining nomi yozilgan ekan. Nihoyat, Misr yozuvlarida aytilishicha, jang aravasi uchun kerakli yog`och Naxarinadan keltirilar ekan, shu menen birga, misrliklarda saqlangan bir jang aravasining yog`ochi Urartudan keltirilgan ekan. Karmir-Blurda o`tkazilgan qazish vaqtida boshqa chet mamlakatlardan keltirilgan juda ko`p har xil buyumlar topilgan. erevan yaqinidagi joydan xarobalari topilgan Teyshebaini shahri b«r qancha qo`shni mamlakatlar menen, ba`zan esa, uzoqroq mamlakatlar menen savdo aloqalari qilgan bo`lsa kerak. Masalan, bu erdan Osuriyaning tsilindrik muhrlari, metall b.uyumlari va tosh munchoqlari, Misr tumorlari va arslon boshli xotinning chinnidan qilingan haykalchasi (bu haykalcha ham tumor tariqasida taqib yurilgai), nihoyat, hatto Kishi Aziya va Urta dengiz bo`ylaridagi xalqlarning tosh muhrlari hamda tilla ziraklari ham topildi. Qavkazning turli

rayonlaridan Misrning har xil buyumlari topildi. Masalan, Armeniya,, Gruziya territoriyasidan va hatto Arqa Kavkazdan Misr muqaddas qo`ng`izlari haykalchasi, xudolarning kichik-kichik haykallari, yotgan arslon haykalchalari, tumorlar, chinnidan yamasa shishasimon yog`dan yasalgan marjonlar topildi. Bu topilgan buyumlardan ba`zilari, garchi Urartu da'wiridan birmuncha keyingi zamonga doyr bo`lsa ham, lekin bu buyumlar olib kelingan savdo yo`llari aramizdan avvalgi birinchi min' jilliqning boshlaridayoq ma`lum edi. Ayniqsa yaqin savdo aloqalari Urartu mamlakatini Zakavkaz`ening eng arqa rayonlari menen birlashtirgan. Ararat tog`laridan tortib Arqa Kavkaz oblastlarigacha cho`zilib ketgan territoriyadan Urartonin' o`zida ishlangan turli buyumlar topildi. Ararat tog`ining qublaiy etaklaridan B.e.sh.algi birinchi min' jilliqning oxiriga oid eski go`riston, shu menen birga, Urartonin' o`zida ishlangan bir qancha buyumlar (jumladan urartlarning o`zlariga xos muhrlar) topildi. Ancha olis rayonlardan, masalan, Eron territoriyasida bu erga aqiq munchoqlar keltirilgan. Nihoyat, hatto Kubandan ham oltindan yasalgan va hayvonlarning rasmlari menen bezatilgan bir idish topildi; bu idish B.e.sh.algi VII a'sirda Urartu uslubi-da ishlangan edi. Bularning hammasi Zakavkaz`ening va hattoki butun Kavkazning turli xalqlari va mamlakatlari menen urartlar iqtisodiy hamda madaniy aloqada bo`lib kelganligini ko`rsatadi.

Xo`jalik taraqqiyoti doimo yangidan-yangi qullar keltirishni talab qilgan. Urartu patshalari o`lja va qullar qo`lga tushirish maqsadida qo`shni mamlakatlar menen qattiq urushlar olib borganlar. Bu urushlar Urartu menen Osuriya o`rtaeida ham muqarrar to`qinishga olib kelgan; bu vaqt Osuriya Old Osiyonnng arqa bo'limida hukmronlik qilgan va bog`li mamlakatlardagi ha.chma sazdo ishlari va barcha boyliklarnn bosib olishga uringan. B.e.sh.algi XIII a'sirda Osuriya patshasi Salmanasar I «Uruatri mamlakati» ga qarshi dastlabki mashhur yurishlariki boshlaydi. Shu paytdan boshlab Osuriya psdsholari Urartuga qarshi tez-tez yurishlar qilib turadigan bo`lganlar. Ular boy o`lja olish, chorva va asirlar haydab ketish, mamlakatni xonavayron qilish menengina cheklanmaganlar. Ular engilgan mamlakatlarga xiroj solganlar, ularni «in`omlar» olib kelib turishga majbur etganlar. Osuriya patshalari istilo qilingan mamlakatlarni uz zafarnomalarida sanab ko`rsatib, goho o`zlarini «Shubari mamlakatining patshasi»gina emas, balki «Nairidagi barcha mamlakatlar patshasi» deb ham yuritganlar.

Urartu ma'deniyati. Urartu ma'deniyati hali kam o`rganilgan. Lekin urartlar Old Osiyodagi boshqa xalqlarning izdaniy ijodi menen juda yaqindan boglan yuksak madaniyat yaratganliklari va shu menen jahon ma'deniyati xazinasiga qimmatli hissa qo`shganliklari hozir juda ravshandir. Urartu ma'deniyatining o`ziga xos ko`pgina xususiyatlari bo`lgan. Urartlarning a'yyemgi o`z ieroglif yozuvi bo`lib, bu yozuvning ba`zi bir surat-belgilari ayrim buyumlardan va bir sopol lavhadan topilgan. Urartlarda arxitektura va metallurgiya yuksak darajada taraqqiy qilgan. Musasir ibodatxonasining Sargon saroyi devorlarida saqlanib qolgan tasviri badiiy nuqtai nazardan juda katta ahamiyatga ega. Bu ibodatxona B.e.sh.algi VIII—IX a'sirlarda tepalik ustiga solingan. Bu ibodatxona, tomining nishobi ikki tomonga qarata olinganligi, peshtoqli qilib va old tomonini bezash maksadida oltita kolonna qo`yib qurilganligi uchun, a'yyemgi grek binolariga juda o`xshab ketadi, ehtimol, bu ibodatxona shunday grek binolarining Old Osiyodagi timsoli bo`lgan bo`lishi ham mumkin. Kolonnalar tag bo'limining saqlanib qolganligi arxitekturada kolonnalar ishlatilganligini ko`rsatadi. Bunday kolonnalar tag bo'limining ba`zi birlari Gruziyadagi muzeyda saqlanmoqda. Metallurgiyaning yuksak darajada taraqqiy qilganligi bronzadan ishlangan bir qancha badiiy buyumlarda aks etgan. Bular orasida hashamatli taxtlarga o`rnatilgan haykalchalar, ya`ni boshi odam boshiga o`xshash qanotli ho`kiz haykalchalari alohida o`rin tutadi. Nafis qilib yasalgan bu buyumlar mum tsoliplarda bronzadan quyilgan, so`ngra unga naqshlar o`yilib, usti juda ham yupqa qilib ishlangan taxta-taxta oltin menen qoplangan, bu esa bronzadan yasalgan haykalchaning tuzilishiga juda moe kelgan; onin' hamma naqshlari aniq va rangbarang bo`lib tovlanib turgan. Bu haykalchaning oq toshdan ishlangan yuza bo'limi va quyma qosh-ko`zi hamda qanotlarning qizil bo`yoq yuritilgan botiq erlari kishida juda ravshan taassurot qrldirgan. Metalldan buyumlar yasash plastikasida Urartu yaratgan bunday ajoyib va ifodali asarlar a'yyemgi Shig'is xalqlari san`atida alohida muhim o`rinni egallaydi.

B.e.sh.algi VIII a'sirda Arin-berd tepaligida qurilgan qal`a xarobalaridan devorlarga solingan rasmlarning qoldiqlari topildi, bu rasmlar Urartu tasviriy san`ati to`g`risida bir qadar tushuncha beradi. Bu qoldiqlarga qaraganda, eni 1 metrgacha bo`lgan original va har xil ranglar berib ishlangan friz a'yyemgi zal devorlarini bezatgan. Bu frizda chopib ketayotgan echkilar,

muqaddas hayot daraxti (bu muqaddas hayot daraxti oldida turib odamlar ibodat qilmoqdalar), ho`kizlar, qanotli gardishlar, nihoyat, o`simliklar tasvirlangan va geometrik naqsh solingan edi. Bu badiiy syujetlar a'yyemgi shig'is san`ati uchun tipik bo`lsa ham, lekin, shu menen birga, ular butun Urartu ma'deniyati uchun xarakterli bo`lgan alohida xususiyatga ham ega edi.

Urartlar Osuriya-Bobil ma'deniyatining yuksak yutuqlaridan ham foydalana bilganlar. Urartlar osurnyaliklardan mixxatni olib, uni soddalashtirganlar va birmuncha mukammallashtirganlar. Urartlarda metallurgiya va tasviriy san`at, osurlar menen xettlarning metall buyumlar ishlash texnikasi va badiiy ijodi menen juda yaqin bog`liq holda riwajlang'an. Qanotli ho`kizlarning badiiy obrazlari Old Osiyodagi bir qancha xalqlarning: osurlar, xettlar va metanniylarning san`atida saqlanib qolgan.

Urartu dini a'yyemgi fetishizmdan va tabiatga topinishdan tortib to xudolarga, ya`ii patsha va ma'mleket homiylariga topinishgacha bo`lgan hamma taraqqiyot yo`lini bosib o`tgan. Urartlar daraxtlarni va xususan tog`larni ilohiylashtirganlar. Xald nomli xudoning epitetlaridan biri «Xald tog`i» bo`lgan. Urartu xudolarining ro`yxatida (Mxer Kapusi) Xald darvozasi va Xald darvozasining xudolari sanab ko`rsatiladi. Bunda qoyalarga o`yilgan teshiklar ko`zda tutilgan bo`lsa kerak, urartlarning diniy e`tiqodlariga ko`ra, tog` ichidagi xudo shu muqaddas qoyalardagi teshiklardan chiqib kelar ekan. Urartu mamlakatida muqaddas daraxtga topinish ham juda keng tarqalgan. Turli buyumlarda, jumladan, olingan nusxalarda muqaddas daraxtga topinish manzaralari saqlangan, ba`zan esa bu rasm-odatni patshaning o`zi bajargan. Shuni ham aytib o`tish kerakki, muqaddas daraxt surati yonida muqaddas tosh ustunlar va, shonin'dek, grifon (qanotli, sher) tasviri ham saqlanib qolgan.

Urartlar qo`shni xalqlarning, jumladan, osurlarning madaniy taraqdiyotiga ta`sir ko`rsatganlar. Urartlar ma'deniyati Osuriya metallurgiyasi va san`atining taraqqiyotipa ta`sir ko`rsatganligi shak-shubhasizdir. Urartlar Zakavkaz`edagi qo`shni xalqlarning taraqqiyotiga ayniqsa kuchli ta`sir ko`rsa`tganlar. Armeniya territoriyasida Urartlar arxitekturasining ta`siri ostida qurilgan qal`alarning xarobalari saqlanib krlgan. Osur-Bobil ma'deniyatining ko`pgina xususiyatlarini o`zida saklagan urart tili, dini va mifologiyasi a'yyemgi arman xalqlari ma'deniyatining rivojlani-shiga juda katta ta`sir qtshgan. Armeniyaning VIII a'sirdagi tarixchisi Moisey Xorenskiy a'yyemgi zamon qahramoni Xaykning yarim xudolar-yarim devlar yo`lboshchisi Bel menen qtxlgan kurashi haqidagi afsonaga va malika Shamiram to`g`risidagi yana o`sha a'yyemgi zamon afsonasiga doir xotiralarni saqlagan; keyinchalik esa, uzoq vaqtlargacha malika Shamiramni katta Van kanalini qurdirgan odam deb hisoblaganlar. Shunday qilib, urartlar a'yyemgi Shig'is ma'deniyatining ko`pgina elementlarini keyin paydo bo`lgan xalqlarga, jumladan, a'yyemgi armanlarga va Zakavkaz`edagi boshqa xalqlarga o`tkazganlar.

A'yyemgi Shig'is desputiyalari faqat tashqi tomondangina qudratli va mustahkam ma'mleketlar bo`lib ko`ringan. Aslida esa ular ichki tomondan ancha zaif ma'mleketlar bo`lgan. Kichik Osi§ ma'mleketlari, shu jumladan Xett, Suriya, Finikiya va Urartu patshalari biror istilochivafotidan keyin o`z tarkibiy qismlariga bo`linib, tarqalib ketgan ma'mleketlarni birlashtirib, Yana tiklash uchun doimo qurol ishlatishga majbur bo`lganlar. A'yyemgi Kichik Osi§dagi quldorlik desputiyalarining bunday zaif bo`lishiga sabab ularning qabilaviy va sotsiyalliq tuzilishidir. Kishi Aziyaning turli qa'wimleridan tarkib topgan katta-katta quldorlik ma'mleketlari milliy ma'mleket bo`la olmas edi. Chunki ularda ma'mleketni iqtisodiy jihatdan o`z ishida bir butun qilib birlashtiradigan hech narsa yo`q edi. A'yyemgi Kichik Osiedagi (Xett, Suriya, Finikiya va Urartu) ma'mleketlarni ichki ziddiyatlar darmondan ketkizganu` bo`ysundirilgan xalqlar istilochilariga qarshi qo`zg`olan ko`targan, bir tomondan, quldorlar, ikkinchi tomondan, qullar menen xonavayron qilingan jamoachilar o`rtasida hamisha sinfiy kurash davom etgan. Shu sababdan A'yyemgi Kichik Osi§ ma'mleketlari ichki tomondan zaif bo`lib, ko`pincha tashqaridan qilingan zarbaga bardosh berolmay qulab tushardi. Ularning buyuk patshalari tuzgan buyuk ma'mleketlarni, garchi ular tarixan tashkil topgan bo`lsalar ham, turli qa'wimler va irqlardan tuzilgan bo`lsalar ham, millat deb bo`lmaydi. Ular millat emas, balki istilochilar g`alaba qilganda birlashib, mag`lubiyatga uchraganda tarqalib ketgan, tasodifiy va bir-biri menen yaqin bog`lanmagan gruppalar quramasidan iborat bo`lgan. Bu kattakon quldorlik imperiyalari birin-ketin juda tez qulab borgan, chunki, ular o`z iqtisodiy bazasiga ega bo`lmagan muvaqqat va tagi bo`sh harbiy-ma`muriy birlashmalardan iborat edi. Bu imperiyalarda imperiya uchun yagona bo`lgan va

imperiya a`zolarining hammasi uchun tushunarli bo`lgan til yo`q edi va bo`lishi ham mumkin emas edi. Bu imperiyalar o`zicha ayrim kun kechirib yurgan va o`z tillariga ega bo`lgan qa'wimler va xalqlarning quramasidan iborat edi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Urartu ma`mleketi qashan ha`m qay jerde payda boldi?
2. Urartu ma`mleketin Midiya basip aliwi sebepleri?
3. Kishi Aziya ma`mleketleri Lidiya ha`m Frigiya menen Urartudin` qatnasiqlari?

Adebiyatlar

1. Korovkin F. P. " Kadimgi dunyo tarixi" Kayta ishlangan ruscha uchinchi nashriga muvofik uzbek tilida beshinchi nashri. T. "Ukituvchi"
2. Boynazarov F. B. Kadimgi dunyo tarixi. T. A. Kodiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti, 2006
3. Kadimgi dunyo tarixi. 2 kism. Krushkol Yu. S. taxriri ostida. T. "Ukituvchi" 1975
4. Nemirovskiy A.I. "Istoriya drevnego mira" 2-kism. M., Vladots 2000
5. Boynazarov F. B. Kadimgi dunyo tarixi. (kiskartirilgan shakli), 2002
6. Flittner N.D. Siro-xettskie pamyatniki Ermitaja. 1989 y.
7. Xetti i xettskaya kul`tura. Stat`i: J.Konteno i A.Zaxarova 1974 y.
8. Zaxarov A.A. Xettskiy vopros. -G`Noviy VostokG` 1972.
9. Maksimova M.I. K voprosu o vixode xettov na yujniy bereg Chernogo morya. G`Vestnik drevney istoriiG` 1978 y.
10. Turaev B.A. Ocherk istorii izusheniya finikiyskoy drevnosti. 1973 y.
11. Kapantsyan G.A. Xayasa kolvbel` armyan. Etnogenez armyan i ix nachal`naya istoriya. 1981y.
12. Melikishvili G.A. Nekotorie voprosi sotsial`no-ekonomicheskoy istorii Nairi Urartu. 1987y.

Urartu

En' a'yyemgi ma'mleket h'a'm xalıqlardı u'yreniwde Urartu ma'mleketi tariyxı u'lken a'h'miyetke iye. Onın' tariyxı a'yyemgi Kavkaz tariyxı menen tıg'ız baylanıslı.

Ta'biyatı: Urartu ma'mleketi u'lken biyiklikte jaylasqan, Kishi Aziya menen qubla-batıs İran h'a'm Qubla eki da'rya aralıg'ında onın' quramına Kavkazartının' (Zakavkaze) u'lken bo'legi, Armeniya h'a'm Gruziya aymaqları da kiredi. Urartudın' Shıg'ıs bo'limi u'sh u'lken ko'mir arasında jaylasqan bular: Van, Urmiya, Sevan (Chokcha).

Urartudın' aynalası u'lken biyik tawlar menen oralg'an, sonın' ishinde qon'sı qa'wimlerdin' h'a'm ma'mleketlerdin' topılıslarınan saqlang'an, a'sirese Assiriya patshalarının' ju'rislerinen.

Bul ma'mlekettin' ta'biyiy sharayatları ju'da' h'a'r qıylı Taw dizbeklerinin' ayırımları uzınlıg'ı 2000-4000 m shekem jetedi. tawlar arasındag'ı perevodlar ju'da' biyik jaylasqan h'a'm ko'binese qar menen qaplang'an boladı. Tawlar o'simliklerge bay tog'aylar. Bir jerleri ashıqlıq sho'listanlıq. Bul jerlerde bulaqlar joq bolg'anlıg'ı sebepten o'simliklerden maxrum bolg'an. Biraq adamzat qıymıldap jerge na'zerin awdarg'an jerlerde o'simlikler ko'gerip, diyxanshılıq menen shug'ıllanıwg'a imkaniyat beredi. Armyan biyikliginin' ayırmashılıg'ı sonda ol jerde ko'ller ko'birek, h'a'm atap aytqanda Urmiya, Van da'ryaları Urmiya da'ryasın alsaq bul ja'ryada ag'ıs joq, sol ushın suwdın' sostavında 14-23% duz bar.

Sevan da'ryasın alsaq bul da'rya biyiklewde bolg'anı ushın, ag'ısı ku'shli h'a'm mazalı balıqlarg'a bay suwg'a iye. Urartudın' en' aytarlıqtay baylıqları tas, tog'ay, metall. Gu'mis temir qorg'asın metallurgiya sanaatının' rawajlanıwına alg'a ilgeriledi. Xalqı e.sh. 2 mın' jıllarg'a Kavkaz artı aymaqlarında Aldın'g'ı Aziyag'a bo'leginin' semyasına kiretug'ın qa'wimler jasag'an. Olar protoxett h'a'm xurritlerge ag'ayin edi.

Assiriya jazbalarında bul aymaqlarda jasag'an qa'wimler tuwralı ko'p aytılg'an a'sirese Naira h'a'm Urartrı (Urartu). Natri degen termin «Naxarina» degen terminge jaqın bolıp, «da'ryalar ma'mleketi» degen ma'niske jaqın.

Urartular qa'wimler awh'amın du'zdi, keyinirek bul awqam qu'diretli ma'mleketke aylandı. tariyxshılar aytıwınsha urartlar batıstan kelgen u'lken (migratsiya) ko'shiw na'tiyjesinde Urartudın' a'yyemgi atı Biayka bolıp, bul Van da'ryası atına jaqın. Olardın' qa'wimleri h'aqqında bir konkret pikirler joq, biraq ko'ller atları, tawlar atlarınan biliwge de boladı. Xojalıq o'miri qa'wimlik awqamlar a'yyemgi ma'mleketler (diaxlar, urartlar, maneytslar), ma'deniyat, dini h'a'm tili a'yyemgi urartlardın' qon'ısı ma'mleketlerdin' amirleri menen tıg'ız baylanıslı atap aytqanda xettler, xurritler h'a'm Kavkazartının' a'yyemgi xalıqlarının' turmısı menen de. bular tuwralı a'yyemgi jazıwlarda arxeologiyalıq esteliklerde biliwge boladı. Ma'selen. Qızıl Vanadag'ı jazılg'an keramikada bular Kavkazartıda otırıqshı diyxanshılıq bolg'anınan xabar beredi. Urartlardın' ma'deniyatı o'z-basımsha a'sten rawajlanıp bardı.

Urart qa'wimleri Aldın'g'ı Aziyadag'ı qa'wimler menen ag'ayin bolg'an.

Gruziya h'a'm Armeniyanın' ko'p jerlerinde tabılg'an qaldıqlar h'a'm sanı da'liylleydi, bul jerlerde Urartu qa'wimleri jasag'anın ko'rsetedi. Sonın' menen birge ma'deniyat qaldıqları jazıwlarda da ko'rinip turıptı. Sonı aytıp o'tiw kerek armyanlar menen gruzinlerdin' ata-babaları Urartlar bolg'anın da'liylleydi.

Urartlardın’ tili h’a’m ma’deniyatı qon’sı ma’mleketlerge h’a’m qon’sı qa’wimlerge o’zinin’ ta’sirin ko’rsetken. Assiriyalılar urartlardın’ bir-eki so’zlerin de paydalang’an. Van h’a’m Urmiya da’ryaları jag’asında jasag’an armyanlardın’ so’ylew (tillerin) Urart tilinin’ fonetikalıq du’zimine jaqın keledi

Solar menen bir qatarda kartvel tilleri menen de jaqınlıq baylanıslar bolg’an. Gruziya xalqı h’a’zirge shekem usı tillerdi paydalanıp atır.

Kavkazartı ma’mleketlerinin’ jan’a da’wir tilleripayda bolıw qa’wimlik du’zim da’wirine tuwra keledi. Usı da’wirde Kavkaz-artı tilinin’ anıq slovarlıq sostav h’a’m grammatikalıq du’zilisi qa’liplesedi.

Derekler h’a’m istoriografiyası

Urartu h’aqqındag’ı en’ a’h’miyetli dereklerinin’ biri klinopislik jazıwlar bolıp tabıladı. Olar Kavkazartı territoriyasınan h’a’m qon’sı ma’mleketlerden tabılg’an.

Usı waqıtqa shekem 350 Urart jazıwları belgili, solardın’ o’ziju’da’ bay materiallardın’ politikalıq tariyxı h’aqqında mag’lıwmat beredi.

En’ iri h’a’m a’h’miyetli jazbalardın’ biri Xarxor jazbası Argisiti I h’a’m u’lken jazba Sarduri II. Usı eki jazba en’ belgili h’a’m iri jazbalar bolıp tabıladı.

Xarxor jazbasında, siyasiy waqıyalar, a’skeriy ju’risler, shax Argishtinin’ ju’risleri, Assiriya patshası h’a’m qon’sı ma’mleketler menen urısqanları tuwralı jazılg’an. ekinshi iri jazba Sarduri II h’a’m Russ arxeologlarının’ ja’ma’a’t ta’repinen Vanda 265 qatar, urart patshası 8-jıl dawamındag’ı alıp barg’an urısları tuwralı jazılg’an. Bul jazba u’lken tariyxıy qızıg’ıwshılıqqa iye, sebep Urartu ma’mleketinin’ gu’lleniw da’wirine tuwra keledi h’a’m .e.sh. VIII o’z ishine aladı, Assiriya ma’mleketinen u’stin bolg’an waqtın ta’riyipleydi.Sonın’ menen basqa da jazbalarda, Urartu ma’mleketinin’ alıp barg’an a’skeriy ju’risleri h’aqqında jazılg’an. Basqa qısqa jazbalarda iri qurılıslardın’ qurılıwı h’aqqında jazılg’an (xron,qosr, qorg’anlar h’a’m qalalar), basqa jazbalarda Urartu dinleri h’aqqında mag’lıwmat berilgen. Ma’selen: Jar tas astındag’ı saqlang’an bir estelikte Van (Mxere esigi) jaqınında h’a’m de e.sh. IX a’sirge tiyisli Urartu qudaylarının’ atları jazılıp qaldırılg’an tilekke qarsı yuridikalıq xojalıq, a’debiy qatarlar saqlanıp qalmag’an, tek g’ana az mug’darda saqlang’an, ol da bolsa Karmir-Blurde bronza ıdıslarda h’a’m shamda jazılıp qaldırılg’an. Bul sham (bas kiyim) negizinde patsha Argishtidin’ tajı edi. Onnan basqa Topıraq qala tabılg’an ılaydan islengen fragmentlerde (Karmir-Bmura) dag’ı jazıwlarda ko’rsek boladı.

Urart jazıwlarının’ ayırımları muzeylerde saqlanıp kelmekte. Atap aytqanda Tbiliside Erevanda h’a’m t.b. muzeylerde saqlanıp kiyatır.

Urartudın’ siyasiy tariyxın u’yreniwde ja’ne Assiriya jazyuaları u’lken a’h’miyetke iye.

Olar e.sh. XIII-IX a’ Urartu tariyxı h’aqqında bir qansha mag’lıwmatlar beredi. Ma’selen: Salmanasar III jazbası Urartu ma’mleketinin’ payda bolıwın ta’riypleydi. Urartu tariyxın u’yreniwshi ja’ne bir biybah’a derek bul Sargon II assiriya shaxının’ jazba derekleri bolıp tabılar bunda onın’ a’skeriy ju’risleri, atap aytqanda en’ iri ju’risi e.sh. 714-jılı h’a’m e.sh. VIII-VII a’. Assiriya menen Urartu ortasınlag’ qatnasıqlar sa’wlelengen. Ja’ne de Xett jazbaları da biraz bay mag’lıwmat bolar edi. Eger olar jaqsılap u’yrenilgende.

Mine usınday materiallıq ma’deniyatı estelikleri Urartu ma’mleketinin’ texnikanın’ rawajlanıwın xojalıq o’mirdin’ biz ta’replerin, iskusstvo, ma’deniyatı h’aqqında mag’lıwmatlar berip tur. Bir qansha qazıw jumısları a’yyemgi ma’mlekettin’ orayında islengen bolsa da, h’a’m de saqlang’an ma’deniyat estelikleri u’lken qızıg’ıwshılıqtı tartadı.

Solar arasında atap o’tsek, miynet quralları, (sashlikler, baltalar, pıshaq, shanıshqı), qurallarınan (qılıshlar, ushqır shanıshqılar, qalqan gilemlerdi,)keramika, ko’rkem o’ner iskusstvodan (skulptura, bronza statuetkalar) h’a’m ıdıslar, bunnan basqa diniy ma’resim buyımların atap o’tsek boladı.

Materiallıq ma’deniyat estelikleri sanı ko’rsetedi. Sol da’wirlerde metallurgiya sanaatı jaqsı rawajlang’an, ulıwma texnika joqarı da’rejede rawajlang’an.

Kavkaz aymag’ında iabılg’an h’a’r qıylı zatlar (qazıw waqtındag’ı) Urartu ekonomikasının’ tikkeley u’yreniwge texnikasın, a’yyemgi Kavkazdın’ materiallıq ma’deniyatın e.sh. 1-3 mın’ jıllıqlardag’ı jag’daydı, olardın’ Urartu h’a’m qon’sı ma’mleketler menen qatnasıqların ko’rsetedi. Ja’ne de basqa bay materiallar beretug’ın jazbalar ju’da’ ko’p.

Ma’selen: (Devid Sasunskiy) epikalıq poemalarda, legendalarda, ertek kavkaz qosıqlarında Urartu da’wirine tiyisli mag’lıwmatlar ko’p ja’ne de jazıwshılar miynetlerinde de saqlang’an. XIX a’sir basında Armeniyanın’ arxeologiyalıq esteliklerin u’yreniwge u’lken itibar bergen. 1828-1823 jılı Shulıq Van rayonın tekserip, ko’p jerlerindegi a’yyemgi esteliklerdi h’a’m de bar ekenin jazbaların qag’azg’a tu’sirip aldı. 1848-jılı Klipke ta’repinen 1 ret vann jazbaları oqıldı. 1882-jılı Seys, Rassam ta’replerinen oqılg’an. XIII a’sir Legann, Gawıt h’a’m Belk Armeniyada ko’p mug’darda urart jazbaların jıynag’an.

Bul jıyındılarda itibar, metallurgiyag’a megaslikoslıq arxitektura, Urart xalıqlarının’ kartel xalqları menen baylanısları h’aqqında berilgen. Tariyxshılar Urartushılardı migratsiya na’tiyjesinde batıstan kelgen xalıqlar dep atag’an h’a’m de olar xettler menen assiriyalılar ta’siri astında payda bolg’an, h’a’m de assiriya

patshalarına ma'mlekette siyasatın ju'rgiziwge xalaqıt bergen, sonlıqtan olar repressiyalarg'a jolıg'a bergen. Bul tendentsiyalıq qarasılar antı tariyxıy bolg'an, bular reaktsion tariyxshılar ta'repinen aytılg'an pikirler.

Russ h'a'm sovet alımları da Urartu tariyxın do'retiwge o'zlerinin' u'leslerin qosqan. Gumer-arxeologlar-lipavistler, tariyxshılar. Atap aytqanda Patkalaov K.P., Uvarov A.S., İvanovskiy A. bir eki qazıw jumısların alıp barıp, bir qansha mag'lıwmatlar qosqan. Sol tarawda M.V.Nikolskiy miynetlerinde belgili.

Armyan orınlarınan Mesrop Smbatanu da aytsaq boladı.

Sovet alımlarınan o'zinin' u'lesleri menen belgili (Urartu tariyxın u'yretiwde) B.B.Piatrovskiy, G.A.Kopakulyan. G.V.Tseretelli, G.A.Melikeshvili, N.Ya.Marra, İ.İ.Metsanilove.

Urartu ma'mleketinin' payda bolıwı h'a'm ondag'ı sotsial-ekonomialıq qatnasıqlar olar h'aqqındag'ı 1-shi mag'lıwmatlar XIII e.sh. tiyisli bir qazıw jumısları Zakavkaze ma'deniyatın u'yreniw olardı 2 mın' jıl ortasında Urartu ma'mleketinin' payda bolıwı. A'yyemgi qa'wimler Xetto-xurritler toparına kirip olar diyxanshılıq sharwashılıq penen shug'ıllang'an. Olarg'a iri h'a'm mayda mallarda payda bolg'an. Qurılısta megalikalıq arxitekturadan paydalang'an. Tsiklopikalıq tan'law usılınan paydalalang'an. (iri taslarda o'riw). Armyaniyada ko'p g'ana qorg'anlar baqlanıp qalg'an. bul qorg'anlar ma'mleket orayı bolg'an, h'a'm de bul tsiklopikalıq qorg'anlar ubejishe (jasırınıw jeri) bolıp xızmet etken urıs waqtında.

A'yyemgi Kavkaz qa'wimlerinde metallurgiya sanaatı rawajlang'an. Kaban rayonı a'h'miyetin metalllurgiya orayı bolg'an, bul jerde ko'rkem o'ner, bronza, buyımları ko'p tabılg'an. Kavkaz artıda ja'ne bir iri metallurgiya orayı bolıp Tsopkin rayonı xızmet etken. Bul jerden ko'p metall buyımları, mıs, bronza gu'mis altınnan islengen buyımlar tabılg'an.

Yuvelir iskusstvosıda ju'da' rawajlang'an. Ilaydan h'a'r tu'rli ıdısları, ornamentler menen qaplang'an. Jup teriden tawarlar islengen. Jerlewlerdin' ayırımlarına qarag'anda sonı seziw kerek, sol da'wirlerde de urıwlıq aristokratiya bolg'anın sezemiz.

Araks da'ryası boyında e.sh. mın' jıllıqqa Urartu xalqı ayırılıp shıqtı. E.sh. XIII a'sirde Assiri yabirinshi ret Urartu ma'mleketi menen tartıstı. Sol waqıtta olar qa'wimlik awqamg'a birikken edi. Usınday iri h'a'm qudiretli ku'shli qa'wimlik awqamlardın' biri diaxlar awqamı bolıp Vann da'ryası boyındag'ı aymaqtı iyelep Evfrat da'ryasına shekem pitken. Qara ten'iz ta'repte Urartu qa'wimlik awqamı birinshi «Urustri» atı menen belgili bolg'annan keyin «Poneri» e.sh. IX a' kelip qudiretli ma'mleket Urartu ma'mleketine aynaladı.

Ekonomikası : sharwashılıq ju'da' rawajlang'an, jazda taw betlerge malları jiberilgen, Sıyır, shoshqa, qoy baqqan, sonın' menen birge jazba dereklerde sharwashılıq rawajlanıwı h'aqqında qatarlar ko'p.

Ja'ne de atlarg'a da itibar ku'shli bolg'an, at arba, tu'ye, eshekler menen de paydalang'an.

Tu'yeler e.sh. VIII a' belgili bolg'an. Biraq ju'da' az mug'darda bolg'an.

Diyxanshılıqqa u'lken itibar berilgen. Biyday ekken, gu'rissh, ma'sh egilgen u'lken ıdıslarda saqlang'an. Ju'zimgershilikke, vinot sog'ıwg'a itibar ku'sheygen. Kanallar qazılg'an suwg'arıw sistemaları islep shıg'arılg'an. Solardan biri patsha Menua ta'repinen sog'ılg'an kanal «Shamiran» atı menen assiriya malikası sharadlıe qoyılg'an. Bul kanal Tunis (Urartu paytaxtına) xızmet etken.

Urartu aymag'ındaı ılay, tas, ag'ash, metall ko'p bolg'anlıg'ı remeslonın' rawajlanıwına turtki boldı. Tastı qayta islewdi ko'p u'yrengen. Olar jaqsı qurılıslar h'a'm bolg'an. Pisken gerbishten, u'lken tas plitalardan o'zlerinin' binaların qurg'an. Qalın'lıg'ı 1 metrge shekem jetken. Hu'jjetlerdin' jetispegenligi sonı aytadı ki, bizler olardın' xojalıq o'miri h'aqqında A'yyemgi Urartulardın' ulıwmalıq a'zzili h'aqqında az mag'lıwmatqa iyemiz. Awıl xojalıg'ı h'a'm basqa da o'nermentshiliktin' tu'rleri rawajlanıwı miynettin' bo'liniwine alıp keldi islep shıg'arıw tarawında qa'nigelestiriwge, awısıq o'nimnin' payda bolıwı na'tiyjesinde sawdanın' p.b. alıp keldi. Ma'mleket uyımına jerge tiyisli edi. Onı patsha basqarg'an. Da'liller bap Urartuda qul iyelewshilik aristokratiya h'a'wij alg'an. Olar ishine velmojlar ma'sla'h'a'tshiler, aymaq basqarıwshıları, a'skeriy baslıqlar kirgen.

Qara turg'ınları qatarına chinovnikler, o'nermentler qullar a'skerler kirgen.

Urartu ma'mleketinin' ken'eyiwi.

İslep shıg'arıw ku'shlerinin' o'siwi sawdanın' rawajlanıwına alıp keldi, ma'mlekettin' ishinde de sırtında da sawdanın' roli ku'sheydi.

Urartu ma'mleketi Kavkaz penen Kishi Aziya Mesopotamiya menen İran aralıg'ına jaylasqan, sol ushın da ol sawda arasında posrednik bolıp xızmet etken.

Kavkazartındag'ı islengen qazıw jumısları sonı da'lilleydi, tabılg'an zatlar (buyımlardın') ko'pshiligi kelip shıg'ıwı aldıng'ı Aziyalardıki bolıp, bul jerlerge olardı Urartu sawdagerleri a'kelgen, yamasa kolonistler, a'skerler.

Sonday-aq mogilnikler, altın buyımlar taqınshaqlar olardın' kelip shıg'ıwı aldıng'ı aziyalılardıkine usag'an. Egipet jazbalarında sonı aytadı ki, ag'ashtı Naxarinada a'kelingen. Karmir-Brundag'ı qazıw jumıslarında ko'p mug'darda h'a'r tu'rli buyımlar tabılg'an, bul buyımlap h'a'r tu'rli ma'mleketlerden a'kelingen mısalı: Teysheybani qalası Erevan janındag'ı, bul qala bir qansha qon'sı ma'mleketler menen sawda baylanısta bolg'an. Bul jerde assiriyanın' tsilindrli mo'rler tabılg'an metall buyımları, tas taqınshaqları Malaziyalıq h'a'm orta jer ten'izi menen tas buyımlar h'a'm altın sırg'alar tabılg'an Ha'r qıylı

Egipet buyımları Kavkaz territoriyasınan da tabılg'an. Sonı aytıp o'tiw kerek Egipet statuetkaları qudaylar figuraları, jatırg'an jolbarıs gewdesi, taqınshaqları Armeniya, Gruziya Kavkaz territoriyasınan shıqqan ayırım buyımları Urartu da'wirinen aldıng'ı buyımları bolg'an. Urartu buyımları Arart aymag'ınan baslap Qubla Kavkazg'a deyin shıqqan.

Araritın' qublasında qa'bir tawılıp, e.sh. 1 mın' j tiyisli bolıp, ondag'ı buyımlar Urartulılardıki ekenligi da'lillendi. Bul jerge Uzaq ellerden İran territoriyasınan buyımlar a'kelingen.

Qublada da altın kese tabılg'an, h'aywanlardın' su'wretleri salıng'an, e.sh. VII a'sirge tiyisli bolg'an bulardın' barlıg'ı sanı da'lilleydi ki, Urartu ma'mleketi ko'p ma'mleketler menen ekonomikalıq h'a'm ma'deniy qatnasıqlarda bolg'an Kavkazartı h'a'm ulıwma Kavkaz ma'mleketleri menen Xojalıqtın' rawajlanıw qullardın' ko'beyiwine alıp keldi, Urart patshaları qon'sı ma'mleketler menen a'skeriy atlanıslar jasap, ol jerdegi baylıqlar h'a'm qullardı talag'an. Urartudın' bunday h'a'reketleri Assiriya menen qarama-qarsılıq shıg'ıwına alıp keldi. Bul waqıtta Assiriya da qu'diretli ma'mleket bolıp, Aldın'g'ı Aziyanın' Qubla bo'legin basqarg'an h'a'm ol sawdanın' ba'ri resursların iyelewge ko'z alartırg'an.

«Urustri» ma'mleketine 1-shi ret assiriya patshası Salmanasar I e.sh. XIII a' baslaydı. Sol da'wirden baslap assiriya patshaları tez-tez ju'risler sho'lkemlestirip turadı. Olar tek g'ana baylıqların, qullardı sharwashılıg'ın iyelep qalmastan, qosımsha sha'rtler qoydı. Basıp alg'an ma'mleketten toqtag'an h'alda, Assiriya patshaları o'zlerin «Shubari ma'mlekettin' patshası» dep qalmastan «Noyri ma'mleketinin' baspası» dep atag'an.

E.sh. IX a' Urartu ma'mleketi ku'sheyip, Assiriyanı qorqınıshqa saldı. Salamansar III (259-825 j b.e.sh.) ko'p waqıt gu'res alıp baradı, Assiriya a'skerleri de basıp alıwg'a erisip, olar Van, Urmiya da'ryasına shekem jetip ma'mleketti talan-taraj etedi. Urart patshası Sardurn I Assiriya patshaların a'skerlerin qaytadan Olar adam ju'riw qıyın bolg'an qarag'anda tabadı. Van jartası qasında

Ol o'zin maqtanısh penen «Ullı patsha, qudiretli, a'lemnin' patshası» da aytqan.

Urartu patshalarınan İshmunna, Menua e.sh. IX a' basqarg'an VIII a' basında, olar Urartu patshalıg'ının' tiykarın salg'an. Bul patshalar ma'mleketi abadanlastırıwg'a kirisken. Atap aytqanda qalalar, qorg'anlar, xramlar, kanallar salıp, ma'mlekettin' gu'lleniwine tu'rtki berdi. Qon'sı ma'mleketler menen a'skeriy ju'risler alıp barg'an.

E.sh. b.e. birinshi yarımında Arpipta, Sardurn III waqıtlarında gu'lleniwdin' joqarı da'rejesine jetedi, Kavkazartının' ko'p bo'legin aladı, Evfrat da'ryasının' ortang'ı jıl boylap iyeleydi, keyin Siriya ta'repke jol aladı. Olar Mana qa'wimlik awqamına tez-tezden topılıs jasap turg'an. Arshaktı h'a'm Sardurn II jazbalarında Mana ma'mleketine tez-tez islep turılg'an topılısları h'aqqında aytıladı, qullar moj-mojların tartıp alg'an.

Usı da'wirde Urartu Assiriyanın' Sopernigi bolıp qalmastan, ol Assiriyadan beter ku'sheyip ketedi, Urart patsha Argipta jen'ip shıg'adı. Ol (781-760 b.e.sh.) basqarg'an, Assiriya patshası Ashshurbanapal jen'edi. Ol paytaxtlar Argiantixipilli qalasına ko'shiredi.

Aril-berd qorg'anında «qu'diretli qorg'an» quradı. Onı İrmuni qalası dep ataydı. Sardurn II basqanshılıq siyasatı dawam etti, ol o'zinin' siyasatın Arirumiya oblastında ju'rgizdi. Erax ma'mleketine ju'risler qıldı.

Bul waqıtları Urartu ma'mleketinin' gu'lleniwi ekonomikalıq ku'shli ma'mleket boldı. Bul ma'mleket Assiriya ma'mleketine qorqınısh jasag'an. Urart patshaları u'lken koalitsiyalar du'zdi, onın' sostavına Kavkazartı qa'wimlik awqamları kirgen.

Assiriyalı Tiglatpalasar III Urartug'a 2 ju'ris sho'lkemlestiredi. Urartlar jen'edi. Endigi Urart patshası Ruse I (720-714 j b.e.sh.) Urart ma'mleketin tiklewge gu'res baslaydı. Ol Nor-Belzet rayonında qorg'anlar quradı. Urartu ma'mleketinin' h'a'lsirewinen paydalanıp bir-eki wa'layat turg'ınlardı ko'terilis rejelestirgen edi., Olar o'z aldına g'a'rezsiz knyazlikler ju'ze jaq edi. Rusa bul ko'terislerdi bastırdı keyin Urartu orayı bolıp e.sh. VII a' Teysheybani boladı. E.sh. VIII a' keyninde Assiriya ku'sheyip Sargon II e.sh. 714 j Rusa a'skerlerin jen'edi, biraq birotala bastıra almaydı, sebebi Urartu ma'mleketi qatal gu'res alıp baradı. Bug'an qaramay Sargon II, Urart a'skerlerin basıp aldı, qalasha tonap, Musasir qalasın basıp aldı. E.sh. VI a' Urartu o'z g'a'rezsizliginen ayırıladı, h'a'm Midiya Skif ta'repinen qulatıldı.

Ma'deniyatı

Urartu ma'deniyatı ju'da' az u'yrenilgen. Biraq da'liller barki, Urart ma'deniyatı u'lken ma'deniyat payda etken, basqa ma'mleketler ma'deniyatına baylanıslı h'a'm jah'an ma'deniyatına bay h'a'm biybah'a u'les qosqan. Olar ma'deniyatında basqa ma'mleketlerdin' ma'deniyatınan parqı sezilerli. Olar o'zinin' geografiyalıq jazıwına iye edi, arxitektura h'a'm metallurgiya jaqsı rawajlandı. Mussasir xramı, aytarlıqtay bolıp, e.sh. X-VIII a' tiyisli ma'deniyatı a'yyemgi grek binalarına uqsas, sulıw kolonnalar, go'zzallıg'ı, biyikligi menen adamdı ta'n qaldırg'an.

Urart jivopisine kelsek, olardın' qaldıqlarında sa'wlelengen jazıwlar, atap aytqanda Arii-Berd biyikligindegi e.sh. VIII a' tiyisli sol qaldıqlarınan sonı biliwimiz mu'mkin, olardın' da o'zine ta'n

ma’deniyatı bolg’an. Olar assiriya-vavilon ma’deniyatınanda paydalang’an. Olar assiriyalılardan klinopis jazıwın u’yrengen.

Urartu dini o’zinin’ rawajlanıw jolın basıp o’tti, a’yyemgi diniy ma’resimlerine iye bolg’an. O’zlerinin’ qudaylarına iye bolg’an karamatlı terekke sıyıng’an, ta’biyattın’ ku’shinede isengen. Ma’s: gu’ldirmama qudayı, Ka’n qudayları bolg’an. Urart jazbalarında ko’binese 3 qudaydın’ atı shıg’adı. Rolda, Teyshet Arda. Olardın’ ishinde Xard bas qudayı edi. Urartu ma’deniyatı assiriya ma’deniyatına ta’sirin ko’rsetti, Assiriya metallurgiyasına, assiriya iskusstvosına turtki berdi h’a’m basqa da Kavkaz artı ma’mleketinin’ rawajlanıwına ta’sir jasadı. Urartu tili, dini mifologiyası assiriya -vavilon ma’deniyatının’ ta’replerin saqlap qaldı, a’yyemgi armyan ma’deniyatının’ qa’liplesiwine tu’rtki berdi.

Solay etip, Urartu ma’mleketi o’zinen keyingi ma’mleketlerge de u’lken-bay ma’deniyat qaldırdı.

Lektsiya №12

ERTEDEGI IRAN XAM ORTA AZIYA.

Joba:

1. Arabstan yarim atawinin` a`yyemgi ma`mleketleri
2. A`yyemgi zamandag`i Iran, Elamnin` a`yyemgi ma`mleketleri.
3. Midiya patshali”i b.e.sh. VII-V a`sirlerde.
4. Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerd
5. Orta Aziya aymag`indag`i en` a`yyemgi ma`mleketler. Olardin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi.
6. Antik da`wir ma`mleketleri ha`m ma`deniyati.

***Tayanish tu`sinikler:*** Miynettin` da`slepki iri bo`liniwi, qa`nigelesken o`nermentshilik, jasalma suwg`arilatug`in diyxanshiliq, sawda ma`deniy baylanislar, Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerde, onin` geografiyaliq jaylasiwi, Dariy I-din` reformalari Kam bizdin` ju`rgizgen siyasati sonday-aq Persiyada diniy isenimler, ko`rkem-o`ner, a`debiyati haqqinda so`z etiledi, ertedegi qalalar, Baqtriya, Sog`diana, Xorezm, ″Avesta″, a`yyemgi Ferg`ana, Qang`, Kushanlar.

Aziyada en` iri Arabstan yarim atawi shama menen qmln. kv. m. maydanda jaylasqan. Bul aymaqti tiykarinan ku`nnin` shig`arg`an nurlari astinda ku`ygen sahralar a`jayip o`simlikler qurag`an. Jasaw ushin diyxanshiliq ju`rgiziw ushin qolayli oblast`lar tiykarinan yarim atawdin` qubla-batisinda ha`m tu`slik ta`repinde jaylasqan. Arabstan yarim atawi anag`urlim ta`biyg`iy bayliqlarg`a, bahali metallarg`a, qimbat bahali taslarg`a iye bolip, jahlawlarinda norallar qazip aling`an.

Arabstan yarim atawi arqali bir qatar sawda jollari. Gaza ha`m Zamas qalalarina, Mesopotamiya ha`m Misirg`a, Shig`is Afrika menen Hindstang`a sawda jollari o`tken. Basqa Shig`is ellerindegidey, bul jerde de paleolit da`wirine tiyisli zatlar tabilg`an (Laxdja). Olardin` ishinde b. e. shekemgi 10-9 a`sirlerge tiyisli petroglifler an` ko`rinisleri ko`rsetilgen. jardag`i su`wretler ju`da` u`lken a`hmiyetke iye. Dereklerde b.e. shekemgi 4-3 a`sirlerge tiyisli Magan ha`m Moluxna elleri ko`rsetilgen. B.E.shekemgi g` min` jilliqta Arabstan yarim atawinin` qubla-batisinda semit tili dialektinde so`ylewshi bir qatar qa`wimlerdin` sabey, miney, katatanlardin` awqami qa`liplesken. Yarim atawdin` arqa-batis ta`repinde Madiyanitler qa`wimleri jasag`an.

Arabstannin` a`yyemgi tariyxin izertlewde epigrafiyaliq materiallar, arxeologiyaliq terminler, antik avstralarinin` jazba hu`jjetleri u`lken rol` oynaydi.

Tas, qala, peramikada o` min`nan aslam Tu`slik Arabstan jaziwlari saqlanip qalg`an. B.E. shekemgi 1-2 min` jilliqlarg`a tiyisli bul ma`mleketlik ha`m jeke huqiqiy hu`jjetler Tu`slik, Arqa ha`m Orayliq Arabstanda, sonday-aq Misir, Mesopotamiya ha`m Paleonnada tabilg`an.

Sabey patshalig`i bas qalasi Mariba ha`m Timna sonday-aq Petre qulandilarin qazg`anda a`hmiyetli materiallar tabilg`an. Arablar ha`m Arabstan haqqinda mag`liwmatlar A`yyemgi Shig`is elleri hu`jjetlerinde Bibliyada, Assiriya jilnamalarinda, Jan`a Vaviloniya ha`m Persiya patshalarinin` jaziwlarinda, antik avtorlarinda saqlanip kelgen. Ma`selen, Gerodottin` Tariyxinda, Diodordin` «Tariyxiy kitapxanasinda» Strabonnin` Geografiyasinda.

Arabstan a`yyemgi tariyxin izertlew XIX a`sirden baslang`an. XX a`sirdin` 50-60- jillari Tu`slik Arabstan aymag`inda amerikan arxeologiyaliq ekspeditsiyasi islegen. Olar Sabeydin` paytaxti Maribani ha`m Kababona Timnani qazg`an.

XIX a`sirdin` aqiri XX a`sirde, tutasi menen arablardin` tariyxina, Arabstannin` ayirim ma`mleketleri menen xaliqlarina, sonday-aq anag`urlim a`hmiyetli mashqalalarg`a tariyxiy geografiya, ekonomika, siesiy du`ziliske, ma`deniyat ha`m dinge, xronologiya, onomastika ha`m tag`i da basqa ma`selelerge bag`ishlang`an miynetler jazildi ha`m jazilip atir. I. Yu. Krachkovskiy ha`m N.V. Pigulevenar uqsag`an alimlar da usi mashqalalar menen shug`illang`an. Jaziwlar basilip shig`arilip, Tu`slik Arabstan jaziwlar tili izertlenip atir.

Siriya-Mesopototamiya dalalari menen Arqa Arabstannin` ken` aymaqlarinda a`yyemgi zamanda ko`shpeli turmis keshirgen aribi, kedrey, nabatey ha`m samudlar qa`wimleri jasag`an. Ko`shpeli xojaliqtin` ha`m turmis keshiriwdin` rejeleri ta`biyg`iy sharayatlarg`a baylanisli bolg`an.

Bul xojaliqlarda uruwliq-qa`wimlik qatnasiqlar u`stem kelgen Qa`wimlik awqamlar ha`m kishi ma`mleketler bolg`an. Knyaz`likler de bolg`an (Nabatey) .

Misir ha`m Mesopotamiya bul qa`wimlerge shabiwil jasap turg`an.

Assiriyanin` arablar menen da`slepki soqlig`isiwlarinin` biri b. e. shekemgi IX a`sirdin` ortalarinda ju`z bergen. ho`- jili Siriyada Karqar qasinda sawash bolg`an.

A`yyemgi zamandag`i Iran. Iran ken` U`stirtten ibarat, iqlimi-kontinentalliq. Arqa ta`repte El`brus sistemasi, Tu`rkimen -Xorasan tawlari ba`lentlep tur. Batista ha`m Qubla-shig`ista Zagros ha`m Tu`slik Iran tawlari. Irannin` ko`pshilik aymag`inda diyxanshiliq qoldan suwg`ariwdi talap etedi. Da`r`yalardan Karun ha`m Kerxani, qazilma bayliqlardan-neft`, mis, temir ha`m gu`misti atap o`tiwge boladi.

A`yyemgi zamanda Batis Iranda elamitler, lullubeyler kutiyler, nasitler h. T.b. jasag`an. Olar Hindevropaliq tilde soylegen. Elamitler o`zinin` tili ha`m shig`isi boyinsha drovhind qa`wimlerine jaqin bolg`an.

Iran atamasi Arianim atamasinin` qisqartilg`an formasi, ol G`ariyler eliG` degen ma`nisti an`latqan. Olar Hindiranliq til shaqabina tiyisli xaliq bolg`an. Iran ha`m Orta Aziyada iranliq til sem`yasinin` qa`wimleri jasag`an.

Iran tariyxinin` ayirim da`wirleri ha`r qiyli jazba derekler menen bay hu`jjetlestirilgen olardin` en` a`yyemgileri A`lam tariyxin b. e. shekemgi III min` jilliqtan I min` jilliqqa shekem sa`wlelendiredi. Bul aknada ha`m elam tillerindegi patsha jaziwlari, is ha`m huqiqiy hu`jjetler, ma`mleketler araliq kelisimler.

200 ge jaqin patsha klinopis` jaziwlari ha`zirge shekem jetgen, olardin` ishinde Dariy I Bexustin jaziwlari bar. Persopol`da b.e. shekemgi VI a`sirdin` aqiri-V a`sirdin` birinshi yarimina tiyisli Elam tilindegi h min`g`a jaqin klinopis` hu`jjetleri tabilg`an. Bul patsha xojalig`i tekstleri h. t. b. edi. Bunnan tisqari, b.e. shekemgi IX -VII a`sirlerge tiyisli Assiriya jaziwlari, sonday-aq tas kesteleri tu`rinde Persiya da`wirinin` a`0 min` vavilon hu`jjetleri bolg`an.

Jazba dereklerdin` ishinde Persiya ma`mleketi xaliqlarinin` tariyxi, ekonomikasi ha`m etnografiyasi boyinsha a`hmiyetli derek bolip tabilatug`in Gerodottin` G`TariyxinG` grek tariyxshisi Fukidanin` G`TariyxinG`, Kinofonttin` G`Grekler tariyxinG`, Sitsiliyali Diodordin` G`Tariyxiy kitapxanasinG` atap o`tiw za`ru`r.

Suzi, Periopol`, Tepe-Sialk h. t. b. qalalardag`i arxeologiyaliq qaziwlar waqtinda a`yyemgi Iran tariyxi boyinsha ko`p materiallar tabildi.

Irannin` a`yyemgi esteliklerin u`yreniw Marko Polo (XII a`sir) ha`m Petro Valle (XVI a`sir) sayaxatlarinan baslandi.

XVIII a`sirden irantaniw ilim sipatinda qa`liplese basladi. Bunda A`yyemgi Iran ha`m Orta Aziya xaliqlarina a`diwli bolg`an G` Avesto G` kitabinin` tabiliwi u`lken rol` oynadi.

XX a`sirde Iran qa`wimlerinin` etnogenezi, Persiya xronologiyasi sonday-aq grek-persiya o`z-ara qatnasiqlar mashqalalari ilimpazlardin` ayriqsha diqqatinda boldi.

Iran tariyxin izertlewge salmaqli u`les qosqan Evropa alimlari ishinde J.de Morgan ha`m R. Grishmandi atap o`tiwge boladi.

Oris irantaniw ilimi qa`liplesiwinde V. A. Bartol`d, M. M. D`yakonov h. T.b. ilimpazlar ayriqsha rol` atqarg`an.

Zaroastrlardin` ka`ramatli «Avesto» kitabi, parfyan Nisinda tabilg`an xojaliq hu`jjetler arxivi ha`m Topraq qalanin` saray arxivi Orta Aziyanin` a`yyemgi da`wirlerin u`yreniwde u`lken ma`nige iye. Antik avtorlari miynetlerinde a`hmiyetli mag`lumatlar bar. (Ma`selen, Kesiydin` G`Persiya TariyxiG` h.t.b).

A`yyemgi ja`miyet ma`deniyati, xojalig`i xalqi, sonday-aq turmistin` basqa ta`repleri boyinsha arxeologiyaliq materiallar u`lken a`hmiyetke iye.

**Elamnin` a`yyemgi ma`mleketleri.** Qolayli tabiyg`iy sharayatlar Iran qa`wimlerine erteden diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illaniwg`a mu`mkinshilik jaratti. (b.e.shekemgi VIII-VI min` jilliqlar). Mis rudasi ka`nleri metallurgiyanin` erte rawajlaniwina alip keldi. Erte diyxanshiliq qa`wimler geometriyaliq figuralar ha`m haywanlardin` su`wretleri menen bezelgen ha`r qiyli tas idislardi islegen.

B.E. Shekemgi IV min` jilliqta Karun ha`m Kerxi oypatinda suwg`arilatug`in diyxanshiliq rawajlanadi, elatli punktler payda boladi. Bul da`wirde o`nermentlik te anag`urlim o`simge erisedi. Quyilg`an metall buyimlari ha`m keramika ken` taraladi. Suziana dep atalg`an Qubla-batis Irannin` tegislik bo`legi eldin` haqiyqiy telegine aylanadi. Mesopotamiya menen sawda baylanislari rawajlanadi.

B.E.shekemgi III min` jilliqtin` basinda Elamda erte ma`mleketlik birlespeler payda boladi. Paytaxti Suzi qalasi belgilenedi. Bul aymaq a`hmiyetli sawda jollari kesispesinde jaylasqan edi. Ol Irandi Mesopotamiya, sonday-aq Arqa ha`m Shig`is Iran menen baylanistirip turdi. Suzidan basqa, Avan, Anshan, Simash, h.b. kishi ma`mleketler bolg`an.

B.E. Shekemgi XXIV-XXII a`sirleri Elam Akkada patshalig`inan tikkeley g`a`rezli bolg`an. Elamdag`i barliq hu`jjetler ha`m jaziwlar annada tilinde du`zilgen. Suzida Akkada patshasi Manishtushug`a statuyalar ornatilg`an.

B.E. Shekemgi XXII a`sirdin` basinda pu`tkil Elam birden-bir ha`m g`a`rezsiz ma`mleketine aylanadi.

B.E. Shekemgi III-II min` jilliqlarda elamitler ushin sipatli ma`mleketlik sho`lkemnin` sistemasi islep shig`ildi. Joqarg`i ha`kim bolg`an, ma`mleketti onin` orin basari-patshanin` kishi inisi basqarg`an. Sonday-aq wa`killer ha`m Suzi qalasinin` o`z patshasi bolg`an. Kishi oblast`lardi «atalar» (ada) basqarg`an, olar joqarg`i ha`kimiyatqa bag`ing`an.

B.e. Shekemgi 1180 -jili Elam patshasi Shuturuk-NaxxunI Vaviloniyag`a qarsi atlanisqa shig`adi, bir neshe qalalardi basip aladi, Suzig`a bay olja, sonin` ishinde Xammurapi nizamlari jazilg`an diywaldi alip qaytadi.

B.E. Shekemgi 1155-jili elamiyler Vaviloniyag`a qarsi jan`a atlanisqa shig`adi, oni bag`indiradi. Biraq, b.e.shekemgi 1115-Dere qasindag`i sawashta Navuxudonosor I ,basshilig`inda Vaviloniya a`skerleri elamitlerge qiyratiwshi soqqi beredi. Bunnan keyin Elam u`sh ju`z jilg`a tariyxiy maydannan joq bolip ketedi. Keyin ala Elam ga Vaviloniya ga Assiriya qol astinda bolg`an,

Elam ja`miyeti. B.E.Shekemgi III min` jilliqta Elamda awilliq qa`wimler basim bolg`an, olardi aqsaqallar basqarg`an. Awilliq qa`wimlerdin` ornina b.e. shekemgi II min` jilliqti u`lken shan`araqlar qa`wimleri keledi. Olar birlikte jerge iyelik etken, birlikte onda onda jumis islegen ha`m keyin ala ag`zalar arasinda da`ramatlar bo`lisken. Biraq, a`ste-aqirin mu`liklik differentsiatsiya u`lken shan`araqliq qa`wimlerdin` bo`liniwine alip keldi.

Qa`wimlik xojaliqlar menen bir qatarda, Elamda patsha ha`m xram xojaliqlari bolg`an. Xramlar iri jer ko`lemlerinin` menshik iyeleri bolg`an, sonday-aq sawda ha`m su`txorliq jumislari menen shug`illang`an.

Elam basqariw sistemasinda suxqalalar (ulli wa`killer) bolg`an, b.e. shekemgi XVI a`sirde bul lawazimlar qisqartilg`an. B.E.Shekemgi XIII a`sirden baslap patsha taxti miyras boyinsha o`tken. Oraylasqan monarxiya qa`liplese baslaydi.

B.E.shekemgi shama menen III min` jilliqta elamitler protoelamliq dep atalg`an o`zgeshe piktografiyaliq jaziw du`zgen. Ol tutas tu`sinikler ha`m so`zliklerden ibarat shama menen 150 tiykarg`i belgilerge iye bolg`an. Bunnan keyin 80 belgilerden ibarat siziq buwinli jaziw payda bolg`an. Keyin ala ol Shumer-akkada klinopisi menen o`zgertiledi.

Elamitlerdin` ideologiyaliq turmisinda din u`stemlik orin tutqan. Onin` orayi Suzi bolg`an. B.E. shekemgi IV a`sirde Elam aymag`inda ayriqsha iskusstvo qus ha`m haywanlar su`wreti saling`an keramika payda boladi.

B.E.shekemgi III min` jilliqtin` ko`rkem o`nerinde qara qus, qanatli arislanlar ha`m a`zidullerdin` su`wretlerin, sonday turmisliq sippattag`i ko`rinislerdi ushiratiwa`a boladi. Napirasu patshayimnin` qola statuyasi Elam en` a`jayip ko`rkem o`nerinin` shig`armasi bolip tabiladi. Dur-Umtush qalasinda saling`an Zikkurat Elam monumentalliq arxitekturasinin` u`lgisi bolip esaplanadi ha`m en` son`inda, Elam ma`deniy jetiskenlikleri a`yyemgi perslerge u`lken ta`sir jasag`anin atap o`tiwimiz za`ru`r.

**Midiya patshaligi b.e.sh. VII-V a`sirlerde.** Midiya Irannin` arqa-batis aymag`inda jaylasqan. Bul jerde b.e.shekemgi III-II min` jilliqlarda kassiy, xurriy ha`m kutiy tillerinde so`ylegen otiriqli diyxanlar ha`m sharwalar jasag`an. Midiyler Hindevropaliq til sem`yasina tiyisli iran tillerinde soylegen.

B.E.shekemgi IX a`sirden baslap assiriyler olja aliw maqsetinde Midiya aymag`ina shabiwillar jasap turg`an. VIII a`sir dawaminda Midiya oblast`lari assiriylerden g`a`rezli bolg`an ha`m olarg`a saliq to`lep turg`an.

B.E.shekemgi VIII a`sirdin` aqirinda Batis Iran aymag`inda da`slepki iri siyasiy birlespeler payda bolg`an, olardin` basinda qa`wim ko`semleri turg`an. Bul protsess Assiriya shabiwllarina tabanli qarsiliq ko`rsetiwge alip keldi.

Bul waqitlari Arqa Qara ten`iz boylarinan Kimmeriyler ha`m ekif qa`wimleri basip kiredi.

Kimmeriyler uzaq waqit dawaminda Kishi Aziyada jasag`an. wa`o`- jili Urartu patshasi Rusa I u`stinen jen`iske erisedi, al Assiriyada Asarxadon patshaliq etip turg`an da`wirde onin` arqa shegaralarina qa`wip tuwdiradi. B.E. shekemgi u`wo`-jili kimmeriyler Kishi Aziyada Frigiya patshalig`in qiyratadi ha`m Assiriya shegaralarina abay etedi.

Bul waqitlari skifler Aldin`g`i Aziya ellerine tonawshiliq atlanislarg`a shig`adi ha`m , Siriya menen Pamstinani qiyratip, Misir shegaralarina jetedi.

B.E. shekemgi u`wg`-jili, assiriyler ha`m kimmeriyler arasindag`i a`skeriy ha`reketlerden paydalanip, midiy qa`wimleri Assiriya qisimina qarsi ko`teriliske shig`adi. Ko`terilisshilerdi midiy ko`semlerinin` biri Kashtariti basqaradi. B.E. shekemgi u`wa`-jili midiyler assiriylerdi o`z aymag`i batis ta`repine quwip shig`ip, g`a`rezsiz ma`mleket du`zedi. Kashtariti a`ste-aqirin barliq midiy qa`wimlerin ja`mleydi ha`m b.e.shekemgi VII a`sirde Midiya A`yyemgi Shig`istin` en` iri ma`mleketine aylanadi.

Assiriyler ha`m skiflerge qarsi sa`tsiz sawashlardan keyin, midiyliler Klaksar patshaliq etken da`wirde skifler u`stinen jen`iske erisedi. Bul jen`is barliq midiy qa`wimlerin birden-bir ma`mleketke biriktiredi. Onin` paytaxti bolip Ekvatanax (ha`zirgi Xamadan) belgilenedi. Ol ku`shli turaqli armiya du`zedi. B.E. shekemgi 714-jili Klaksar Assiriya provintsiyalari bolg`an Arrapxu ha`m Ashshurdi qiyratadi. Vavilon da assiriylilerge qarsi gu`resedi ha`m b.e. shekemgi 712-jili hu`jim menen Asiriya paytaxti Nineviyani iyeleydi.

Midiyliler o`z shegaralarin ken`eytedi. B.E.shekemgi 593- jili midiyliler Urartudi o`z ha`kimiyatina bag`indiradi ha`m onin` paytaxti Tushpuni basip aladi. Bir neshe jillardan keyin Skif patshalig`in bag`indiradi.

Assiriya patshalari menen aqsu`yeklerdin` ha`dden tis bayliqlari basip aliniwi miydiy ja`miyetinde klassliq bo`liniwdi anag`urlim tezlestiredi.

B.E.shekemgi 715-705-jillari midiylilerge pers qa`wimleri de bag`inadi.

B.E. shekemgi VII a`sir V a`sirdin` birinshi yariminda Midiya iran madeniyatinin` orayina aylanadi, keyin ala persler oni o`zlestirip, rawajlandiradi.

Arrxeologiyaliq qaziwlar waqtinda b.e.shekemgi VIII a`sirge tiyisli ot xrami tabildi (a`yyemgi Ekvatan qalasinda). Ekvatandag`i patsha sarayi jeti qorg`an diywallari menen qorshalg`an arxitekturaliq kompleksten ibarat.

Aqirinda soni atap o`tiw kerek, Vaviloniya menen tartislar aqibetinde Midiyanin` batistag`i jag`dayi awirlasadi. B.E. shekemgi 551-jili bul jag`daydan persler paydalanadi. Olardin` basinda Axeminidler uruwinan kelip shiqqan Kir II patshasi turg`an edi. Midiy u`stemligine qarsi perslerdin` ko`terilisi b.e. shekemgi 550-jili olardin` toliq jen`isi menen tamamlanadi. Ko`pshilik Midiya aq su`yeklerinin` satqinlig`i da bul jen`iske u`lken u`les qosti.

Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerde. B.E.shekemgi II-I min` jilliqda Persiya qa`wimleri ha`zirgi Irannin` Fars provintsiyasina tiyisli aymaqta a`ste-aqirin jaylasa baslaydi. «Fars» atamasi «pars» so`zinin` arab fermasi bolip tabiladi ha`m «persler eli ha`m xalqi» degen ma`nisti an`latadi. Sonday-aq ol onin` paytaxti Perssnopol`di de an`latqan. «Persiya» atamasina keletug`in bolsaq, ol a`yyemgi perslerdin` «pars» so`zinen, yamasa onin` grekshe «PTRSIS» degen so`zinen kelip shiqqan.

Persler jaylasqan el a`zelden elamitlerdin` jerleri bolg`an. Elamitler perslerdin` materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatina u`lken ta`sir jasag`an en` a`yyemgi ha`m o`zine ta`n tsivilizatsiyanin` birin du`zgen.

Persiya eli pu`tkil Tu`slik Irandi o`z ishine qamtig`an Elam aymag`inin` salistirmali kishi bo`leginde jaylasqan.

Persiya patshalarinin` en` a`yyemgi dinastiyasina Axemen tiykar salg`an. Ol VIII a`sirdi aqiri - VII a`sirdin` baslarinda dawran su`rgen. bul tariyxta birinshi du`n`ya ma`mleketi bolg`an. O`z ha`kimiyati astinda Persiya patshalari onlag`an eller ha`m xaliqlardi -Misirdin` Hindistantin` arqa-batis ta`repine shekem - birlestirgen. Axemenidler ma`mleketinin` tariyxi negizinde pu`tkil Jaqin Shig`is ha`m Orta Aziya tariyxi bolg`an. Usinin` menen bir qatarda, bul ma`mleket da`wiri ju`da` a`hmiyetli da`wir bolip tabiladi.

Bul waqitta sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy institutlar, sonday-aq du`n`ya tariyxinda u`lken rol` oynag`an ma`deniy da`stu`rler payda boladi. Sonin` ushinda Persiya ha`m ol du`zgen imperiya tariyxina ilimpazlar ha`m a`piwayi oqiwshilardin` qizig`iwshilig`i ku`nnen ku`nge artpaqta.

B.e.sh. VII a`sirdin` basinda persler o`zinin` aymag`in ken`eytip baslaydi, jan`a Elam oblast`larin basip aladi. B.e.sh. 600-599 jillari Persiyada Kambiz I patshaliq etedi, ol Midiya patshalarinan g`a`rezli bolg`an. Kambiz Midiya patshasinin` qizina u`ylengen, al onin` uli Kir II Astiaganin` aqlig`i edi.

B.e.sh. 558 jili Kir Persiya diyxanshiliq qa`wimlerinin` patshasi boladi. Ol Persiya paytaxti Pasargada qalasina tiykar saladi. B.e.sh. 553 jili ol Midiya u`stemligine qarsi shig`adi. 550 jili midiylikler jen`iliske ushirap, persler Midiya paytaxti Eksatondi basip aladi. Midiyani bag`indirip, olar Midiyanin` basqariw sistemasin o`zlestirip aladi.

549 jili persler Elam patshalig`inin` paytaxti Suzi qalasi sonday-aq Midiya ma`mleketi quramindag`i Parfiya, Girkaniya ha`m Armeniya ellerin basip aladi.

B.e.sh. 547 jili persler Liviya qalalarin (Sardi) iyelep, Krezdi tutqing`a aladi.

Shama menen eki jil ishinde persler Kishi Aziya jag`alawlarindag`i barliq qalalardi bag`indiradi.

B.e.sh. 545-539 jillari Kir Awg`anstan Pakistan ha`m Hindistan rayonlarin, sonday-aq Orta Aziya oblast`larin Margiana, Xorezm, Sogdiana Baktriya, Gedroniya, Aroxoniya ha`m Gamxoralardi basip aladi. 539 jili Vaviloniya ma`mleketinin` o`zi Kirge bag`inadi. Endi Misirdin` gezegi keledi. misirdi basip almastan burin, Kir massagetler qa`wimi jasap atirg`an o`zinin` arqa-shig`is shegaralarin qa`wipsizlendirgisi keledi. B.e.sh. 530 jili massagetlerge qarsi atlanisqa shig`adi, biraq Kirdin` o`zi jen`iliske ushirap, nabit boladi.

B.e.sh. 530 jili Kirdin` uli Kambiz II Persiya ma`mleketinin` patshasi boladi ha`m Misirg`a shabiwil jasawg`a tayarlanadi. 525-jili Pelugiya qalasinda sheshiwshi sawash ju`z beredi, persler Misir paytaxti Memfis qalasin iyelep, jen`iske erisedi. Solay etip, pu`tkil Misir persler qolina tu`sedi. misirdin` batis ta`repinde jasawshi Liviya qa`wimleri ha`m Kirenayka grekleri o`z erkleri menen Kambizge bag`inadi.

Bunnan keyin ol ra`smiy tu`rde misir faraoni bolip ja`riyalanadi ha`m jan`a XXVII dinastiyag`a tiykar saladi. Ol o`zinen buring`i dinastiya faraonlari siyasatin dawam etedi ha`m misirlilardi o`z ta`repine tartiwg`a umtiladi. Diniy ha`m jeke turmista Kambiz misirlilarg`a erkinlik beredi. misirlilar ma`mleketlik apparatta o`z lawazimlarinda islewdi dawam etedi ha`m olardi miyrasqa qaldiradi.

Kambiz Misirda jasag`an waqta Iranda ko`terilis ju`z beredi. Oni Kambizdin` inisi Bardiz basqarip, Persiya patshasi boladi. Jolda Kambiz o`dip qaladi. Tiykarinan Bardizdin` atinan ha`kimiyatti duwaxan gam ata basip alg`an edi. Ol u`sh jil mu`ddetke saliqlardi ha`m a`skeriy minnetlerdi biykar etedi ha`m Persiya uruwliq aqsu`yeklerinin` artiqmashiliqlarin saplastiriwg`a olardin` ekonomika ha`m ja`miyette u`stemlik jag`dayina qarsi bag`darlang`an reformalar ju`rgizedi. jeti ay hu`kimlik etkennen keyin b.e.sh. 522 jili ol til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Onin` ornina Dariy patsha boladi. Dariy I tusinda Vavilon ha`m Persiya ko`terilisler jasaydi, biraq olar bastiriladi. Persiya pu`tkilley jasaydi, biraq olar bastiriladi. Persiya pu`tkilley dariydin` qolina tu`sedi. Bunnan tisqari, Elam, Midiya, Armeniya, Parfiya, Girkaniya, Majanlarda ko`terilisler ju`z beredi. Ko`p qiyinshiliqlar menen olar da bastiriladi. dariyadin` jen`ilis ko`terilisshiler arasinda awizbirshiliktin` bolmawi, ha`reketlerdin` retlestirilmewi, ko`terilistin` qorg`aniw sipati menen tu`sindiriwge boladi. Bunnan tisqari, Dariydin` o`zine sadiq turaqli armiyasi bolg`an.

Ko`terilislerdi bastirip, Dariy o`zinin` jen`isleri haqqinda bayanlawshi qudiretli estelik quriwg`a kirisedi. Qa`wim ko`semleri qozg`alan`lari u`stinen Dariydin` jen`isin su`wretleytug`in bexustin rel`efi 105 metr biyiklikte jarda tastan oyilg`an, onda a`yyemgi pers, elam ha`m akkada tillerinde u`lken jashiwlar bar.

Dariy I reformalari. Xaliq massalarinin` ko`terilisleri Persiya ma`mleketinin` a`zziligin ko`rsetti. Usini esapqa alip, Dariy I bir qatar a`hmiyetli ha`kimshilik qarji reformalarin iske asiradi. Olar ma`mleketlik basqariwdin` turaqli sistemasin du`ziwge, saliqlardi ta`rtiplestiriwge ha`m a`skerler sanin ko`beytiwge imkaniyatlar jaratti. Solay etip, Dariy I ma`mleketti ha`kimshilik saliq okruglerine bo`ldi. Okruglerdin` basinda satraplar turadi. dariydin` reformalari barliq basshi ha`mellerodi persler qollarinda topladi.

Jan`a ma`mlekettin` paytaxti Suzi qalasina patsha kantselyariyasi basshilig`inda u`lken orayliq apparat du`ziledi. bunday apparatlar basqa u`lken qalalarda da bolg`an. ma`mleketlik apparatta persler ayiriqsha oring`a iye bolg`an. A`hmiyetli a`skeriy ha`m puxaraliq lawazimlar perslerdin` qollarinda bolg`an.

Barliq satrapiyalar belgilengen aqshalay saliqlardi qatan` ta`rtipke to`lewi tiyis edi. Saliqlardin`q mug`darin Dariy I nin` o`zi belgilep bergen.

B.e.sh. 517 jili Dariy I pu`tkil imperiya ushin birden bir tenge salmag`i 8,4 gram bolg`an altin darik engizedi. Biraq ol ha`mme jerde birdey qabillanbaydi.

Solay etip, o`z ha`kimiyatin bekkemlep ha`m reformalardi juwmaqlap, DariyI b.e.sh. 517 jili Hindistannin` arqa-batis ta`repin ha`m Egey ten`izi basseynin basip aladi. Skifler menen uris Dariy armiyasin ha`lsiretedi ha`m ol artqa sheginiwge qararg`a keledi. Dariy I nin` skif atlanisi b.e.sh. shama menen 514 jili ju`z beredi.

B.e.sh. VI a`sirde grek oblast`larinin` ishinde Kishi Aziyadag`i Milet, Ares h.b. qalalar jetekshi rol` oynaydi. Bul polislardin` hasildarli jerleri bolg`an, bul qalalarda o`nermentshilik o`ndirisi rawajlang`an, olar ulli Persiya ma`mleketinin` bazarlarinda sawda etken. Persiya patshalari bul qalalardi qollap-quwatlag`an. Olardin` ha`kimleri tiranlar dep atalg`an. B.e.sh. 500 jili Milette Persiya u`stemligine qarsi Aristogor basshilig`inda ko`terilis ju`z bergen. Biraq, 439 jili barliq jerlerindegi ko`terilisler bastirilg`an.

Balkan yarim atawinda u`stemlik etiw ushin dariy o`z g`a`rezsizligine balkan Gretsiyasin basip aliwi kerek edi.

Gretsiya ko`plegen erkin polisler ha`m qala ma`mleketlerden ibarat edi. 490 jildin` 12-avgustinda Marafon tegisligindegi sawashta afin a`skerleri persler u`stinen jen`iske erisedi.

Dariy I den keyin onin` balasi Kserks patsha boladi. Kserks tusinda 484 jili Misir ha`m Vavilon ko`terilis jasaydi, biraq olar bastiriladi.

B.e.sh. 480 jildin` ba`ha`rinde u`lken armiyani basqarip Kserks Balkan Gretsiyasina qarsi atlanisqa shig`adi. Birinshi soqlig`isiw b.e.sh. 480 jili 28 sentyabr`de Salamin qalasinda ju`z beredi. Bul jerde grekler Persiya flotina qiyratiwshi soqqi beredi ha`m jen`iske erisedi.

Sheshiwshi sawash b.e.sh. 479 jili Platen qalasi qasinda ju`z beredi. bul jerde Persiya a`skerleri qiyratilip, a`skerlerdin` qalg`anlari kemelerde Kishi Aziyag`a qashadi.

Bunnan tisqari 479 jildin` gu`zinde Mikale tumsig`inda ja`ne bir iri ten`iz sawash ju`z beredi. Persler ja`ne jen`iliske ushiraydi. Bunnan keyin Kishi Aziyanin` barliq jerlerinde persiyanlardin` u`stemligine qarsi ko`terilisler baslanadi. Grekler Frigiya ha`m Makedoniyadan Persiya garnizonin quwip shig`aradi. Greklerdin` persler menen uristag`i jen`isi adamzat tariyxinin` en` jarqin betlerinin` biri bolip tabiladi.

A`skeriy sa`tsizlikler Persiya ma`mleketi jag`dayin awirlastirdi. B.e.sh. 465 jildin` jazinda til biriktiriw aqibetinde Kserks o`ltirildi, onin` balasi Artakserks I patsha boladi.

B.e.sh. 455 jili misirda ko`terilis ju`z beredi, biraq ol bastiriladi. misir ha`m Persiya satrapiyasina aylanadi. Usi waqitlari Siriya strapi Artakserks I nin` armiyasi eki jen`iske erisedi. Bunnan grekler paydalanip, Kipr jag`alawlarinda persler u`stinen jen`iske erisedi.

Bul grek-persiya urislarinin` en` son`g`isi edi.

Afina ma`mleketi perslerdi Egat ten`izi basseyninen tabisli qisip shig`ara basladi. Keyin ala tek uris arqali o`z maqsetlerine erisiw mu`mkin emes ekenligin eki ma`mlekette tu`sindi. Sonin` ushin b.e.sh. 449 jili Suzida Kalliy pitimi du`ziledi, ol grek - persiya urisi tamam bolg`anlig`in ja`riyalaydi.

Artokserks I ha`m onin` miyrasxorlari o`zlerinin` diplomatiya usillarin o`zgertiwge ma`jbu`r boladi. Olar ma`mleketler arasina at saliwg`a kirisedi. B.e.sh. 431 jili Gretsiyada Sparta ha`m Afina arasinda b.e.sh. 404 jilg`a shekem dawam etken Peloponnes urisi baslang`anda ekewinin` de ha`lsirewinde ma`pli bolg`an Persiya ga` birewine, ga` ekinshisine ja`rdem beredi.

Da`slep Peloponnes urisinada Sparta ta`repinde boldi. Persiya patshasi Kishi Kir Spartag`a dosliq siyasat ju`rgizedi ha`m onin` armiyasina qolinan kelgenshe ja`rdem ko`setedi. Sparta a`skerleri menen birge ol Kishi Aziya boylarin ha`m Egey ten`izinin` Usi waqitta, yag`niy 411-408-

405 jillari pu`tkil Kishi Aziya aymag`inda, Midiya ha`m Misirda ko`terilisler ju`z beredi. Biraq persler Misir u`stinen qadag`alaw ju`rgiziwge erisedi.

395 jili spartalilar o`z-ara kelisimge qaramastan, Sarda qalasinin` qasinda Persiya at arba a`skerleri u`stinen u`lken jen`iske erisedi. Persiya diplomatiyalari Afinag`a 10 min` darikler jiberedi, ondag`i maqseti - olardi Spartag`a qarsi qoyiw. B.e.sh. 395 jili grek ma`mleketlerinin` Spartag`a qarsi kaolitsiyasi du`ziledi. B.e.sh. 394 jili Sparta persler, afinalilar ha`m olardin` awqamlaslarinin` birlesken flotinan ten`iz sawashinda jen`iliske ushiraydi. Sparta persler menen kelisim du`ziwge ma`jbu`r boladi. Usi kelisim boyinsha persler Egey ten`izi shig`is jag`alawlari u`stinen u`stinlikke erisedi ha`m Kishi Aziyanin` grek qalalari u`stinen o`z qadag`alawin qayta tikleydi.

Biraq, Persiya ma`mleketi barg`an sayin ha`lsireydi. Onnan Kipr, Finikiya qalalari, Lidiya, Hindistannin` arqa-batis ta`repi, Xorezm ha`m sak qa`wimleri bo`linip shig`adi. Tek Artakserks III o`z gegemoniyasin tiklep aliwg`a erisedi. Ol saray qara niyetlilerdin` qurbani boladi. B.e.sh. 336 jili taxtti Armeniya satrapi Kodoman iyeleydi, ol Dariy III degen inisi aladi.

B.e.sh. 338 jili Makedon patshasi Filipp II Gretsiyani bag`indirip aladi. Ko`p keshikpey ol shig`isqa atlanisqa tayarlanadi. Biraq, 336 jili til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Onin` jigirma jasar balasi Aleksandr patsha boladi. Persiya menen uris sonin` payina tiyisedi. B.e.sh. 334 jildin` jazinda Gellespot jag`asinda (ha`zirgi Dardaniyali) Granik da`r`yasinin` quyarlig`inda birinshi soqlig`isiw ju`z beredi. Aleksandr jen`ip shig`adi. Bunnan keyin ol Kishi Aziyanin` grek qalalarin ha`m Kilikiyani basip aladi. Keyin ol perslerdin` bas ku`shleri toplang`an Siriyag`a qaray umtiladi. B.e.sh. 333 jildin` noyabrinde Kilikiya ha`m Siriya shegarasinda Isse qasinda sawash ju`z beredi. Sawash Aleksandrdin` jen`isi menen tamamlandi, og`an Siriya ha`m Finikiya jag`alawlarina jol ashiladi. Finikiyanin` Arad, Bibl ha`m Sidon qalalari sawash qatnaspay-aq Aleksandrg`a bag`inadi. B.e.sh. 332 jildin` iyulinde Tir qalasi basip alinadi. B.e.sh. 332 jildin` gu`zinde ol Misirdi aladi ha`m Gavgameli qalasina bag`dar aladi. Usi jerge jaqin Arbeli qalasinda Persiya patshasi o`zinin` a`skerleri menen turg`an edi. B.e.sh. 331 jildin` 1-oktyabrinde bul jerde sawash bolip, Aleksandr jen`iske erisedi ha`m Vaviloniyani iyeleydi. Bunnan keyin b.e.sh. 330 jili Suzi, Persopolodi, sonday-aq Persiya patshalarinin` bas g`a`ziynexanalari jaylasqan Pasargadani basip aladi.

Dariya o`zinin` jaqin aqillaslari menen birge Ekvatonnan Shig`is Irang`a qashadi, bul jerde Baktriya strapi ta`repinen o`ltiriledi. Persiya ma`mleketi qulaydi ha`m ol Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik imperiyasinin` bir bo`legine aylanadi.

Persiya ma`mleketinin` ko`pshilik oblast`larinda awil xojalig`i tiykarg`i o`ndiris tarawina aylanadi. (Misir, Palestina, Siriya) ma`mlekettin` ko`pshilik oblast`larinda mal sharwashilig`i da rawajlanadi (Midiya ha`m Armeniya)

Misir, Vaviloniya ha`m Orta Aziyada qoldan islengen sistema arqali suwg`ariw u`lken rol` oynag`an. Persiya patshalari bag`indirilg`an xaliqlardan en` hasildarli jerlerdi basip alg`an, patsha shan`arag`i ag`zalarina, Persiya aqsu`yekleri wa`killerine, iri ha`meldarlarg`a iri jer ko`lemlerdi miyrasxorliq huqiqi menen bo`listirip bergen. Ol jerlerden saliqta alinbag`an. Iri jer iyeleri a`skerler, sud-ha`kimshilik basqarmalarin g`a`ziynexana basliqlarin saqlag`an. Patsha jerleri ijarag`a berilgen, onnan ju`da` ko`p mug`darda da`ramatlar aling`an.

Persiya ma`mleketinin` bir qatar aymaqlarinda o`nermentlik o`ndirisinin` joqari da`rejede rawajlang`an oraylari bolg`an (Nakratis ha`m Milet). Ol jerlerde islengen zatlar eldin` ishinde ha`m sirtinda satilg`an. Ten`iz ha`m ka`rwan jollari jaqsi jetilisken, bul sawda rawajlaniwina mu`mkinshilikler bergen.

A`yyemgi ja`miyetlerdin` ekonomikasinda qul miyneti u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Ma`mlekettin` batis satrapiyalarina qarag`anda,Persiyada qulshiliq bir qatar o`zgesheliklerge iye edi. O`z ma`mleketi payda boliwi waqtina persler tek patriarxalliq qulshiliq penen tanis bolg`an, al qullardin` miyneti ele orta ekonomikaliq ma`nige iye emes edi. Jer ju`zilik basip aliwlar na`tiyjesinde Persiyada a`piwayi, patriarxalliq qulshiliqtan qullardan awil xojalig`i ha`m o`nermentlikte sonday-aq patsha ha`m aqsu`yekler xojalig`inda na`tiyjeli paydalaniwg`a o`tedi.

A`yyemgi Iran ideologiyasinda zaroastrizm u`lken rol` oynadi. Bul diniy ta`liymat Orta Aziyada b.e.sh. shama menen VII a`sirde payda bolg`an ha`m o`zine tiykar salg`an. Zardushtra ati menen atalg`an (grekshe Zaroastr).

Zaroastrizm Midiya, Persiya ha`m Iran du`n`yasinin` basqa ellerine taralg`an. Duwaxanlar zaroastrizm dini ruwxaniyleri bolg`an. Olar u`rp-a`det ha`m da`stu`rlerdi jetik bilgen, midiyliler ha`m perslerdin` diniy da`stu`rlerin saqlap kelgen.

Persiyada xaliq massasi a`yyemgi ta`biyat qudaylarina - Mitrege (ku`n qudayi) Anaxitag`a (suw ha`m hasildarliq qudayi) siying`an.

Persiyada zaroastrizm b.e.sh. VI-V a`sirleri, dariy I hu`kim su`rgen da`wirinde ken` taralg`an. Olar zaroastrizm menen birge a`yyemgi qudaylarg`a siying`an. Persiya patshalari bag`indirilg`an xaliqlardin` diniy inanimlarina kesent jasamasada olar xramlardin` ha`dden tis ku`sheyip ketiwine jol qoymag`an. Sonin` ushin xramlarg`a (Misir, Vaviloniya, Kishi Aziyada h.t.b.) ma`mleketlik saliqlar saling`an. Olar o`zlerinin` qullarin patsha xojalig`inda xizmet etiw ushin jiberip turg`an.

Persiya ma`mleketi ushin etnikaliq aralasiw ha`r qiyli xaliqlardin` ma`deniyati ha`m diniy ko`z-qaraslarinin` sinkretizm protsessleri ta`n edi. Sirt ellikler jergilikli xaliq penen a`ste-aqirin aralasip, olardin` tilin ha`m ma`deniyatin o`zlerine qabillap alg`an. Bul janli baris-kelisler ilimiy bilimlerdin` ko`rkem o`nerdin` anterine ha`m a`ste-aqirin jan`a ma`deniyat payda boliwina alip kelgen.

40 belgiden ibarat alfavitli o`zgeshe klinopis`ti du`ziw perslerdin` en` iri jetiskenliklerinin` biri bolip tabiladi.

Pasargada, Persopol` ha`m Suzidag`i saray kompleksleri Persiya arxitekturasinin` ulli estelikleri bolip esaplanadi. Bag`indirilg`an xaliqlardin` ku`shi menen saling`an bul saltanatli saraylar jan`a ulli Persiya ma`mleketinin` ku`shi ha`m qudiretinin` simvoli bolg`an.

A`yyemgi Persiya ma`mleketi iskusstvosi Iran ko`rkem da`stu`rleri ha`m texnikaliq usilarinin` Elam, Assiriya, Misir, Gretsiya h.t.b. sirt el da`stu`rleri menen organikaliq sitezi na`tiyjesinde payda bolg`an. Usig`an qaramastan, og`an ishki birlik ha`m o`zgeshelik ta`n, sebebi tutasi menen bul iskusstvo-ayriqsha tariyxiy sharayatlardin`, o`zgeshe ideologiya ha`m sotsialliq turmistin` na`tiyjesi.

A`yyemgi Persiya ko`rkem o`neri u`lgileri arasinda metall ha`m til su`yeginen islengen ta`spirlewleri ushirasadi. Olardin` ishinde patsha qaharmanlar, fantastikaliq ha`m real` maqluqlardin` su`wretleri menen bezelgen, agattan oyip islengen mo`rler de ushirasadi. Olar ha`zirge shekem formalarinin` jetiliskenligi ha`m syujetlerinin` o`zgesheligi menen tamashago`ylerdi ta`n qaldirdi.

Orta Aziya aymag`indag`i en` a`yyemgi ma`mleketler. Olardin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi.

O`zbekstan territoriyasinda a`yyemgi ma`mleket du`ziminin` qa`liplesiwi a`yyemgi da`wirge barip taqaladi. Keyingi bronza ha`m erte temir, da`wiri Orta Aziya tsivilizatsiyasinin` tiykarinda, yag`niy b.e.sh. VIII-VII a`sirlerde bul jerde da`slepki erte ma`mleketlik birlespeler ″A`yyemgi Baktriya patshalig`i″ ha`m ″U`lken Xorezm″ payda boldi. A`skeriy demokratiyaliq basqariw usili tiykarinda qa`liplesken bul ma`mleketlik birlespeler territoriyaliq jaqtan ha`zirgi O`zbekstannin` barliq wa`layatlarin o`z ishine alg`an.

Ylken Xorezm - A`miwda`r`yanin` to`mengi ag`imindag`i arqadag`i jerler, Murg`ap oazisi ha`m Parfiya territoriyasi. Baktriya ha`zirgi Surxanda`r`ya, Ta`jikstannin` A`miwda`r`yag`a jaqin jerleri ha`m arqa Awg`anstan territoriyasi. Tilekke qarsi jazba dereklerde olar haqqinda u`zik juliq ha`m ju`da` qisqa mag`liwmatlar gezlesedi.

″Avesto″da ″U`lken Xorezmge″ tiyisli wa`layatlar sanap jaziladi. Bul boyinsha Orta Aziyanin` derlik u`lken bo`legi ″U`lken Xorezmge″ tiyisli ekenligine iseniw mu`mkin.

Bul xabar grek avtorlari ta`repinen de tastiyiqlanadi. Gerodot ″U`lken Xorezm″ ma`mleketinin` egislik maydanlarin suwg`ariw ushin Oks da`r`yasina plotina qurilg`anlig`in bayan etip ketken. Biraq ″U`lken Xorezm″ ma`mleketinin` qashan dag`darisqa ushirag`anlig`i haqqinda bir pikir aytiw qiyin. Biraq ″U`lken Xorezm″ge tiyisli bir qatar qubla wa`layatlar Midiya ma`mleketi waqtinda-aq onnan bo`linip ketken, al onin` tag`i bir qatar wa`layatlari bolsa Axamaniyler ma`mleketi ta`repinen basip aling`an. Bizin` eramizg`a shekem IV a`sirge kelgende ″U`lken Xorezm″nin` A`miwda`r`yanin` to`mengi alabi aymag`inda A`yyemgi Xorezm ma`mleketi payda boldi.

Onin` patshasi sipatinda Farasman ismli adam grek tariyxshilari ta`repinen tilge alinadi. Arxeologiyaliq materiallar ″U`lken Xorezm″ ma`mleketi tuwrali so`z bolg`anda tek Farasman patshaliq etken A`yyemgi Xorezm ma`mleketi TU`Sinilmesten, al onin` a`yyemgi Parfiya, Girkaniya ha`m Marg`ianag`a shekem jayilg`anlig`in ko`rsetedi.

Orta Aziya aymag`inda ahameniylerge shekem du`zilgen ekinshi ma`mleket -bul Baktriya patshalig`i bolip tabiladi. Bul ma`mleket haqqindag`i da`slepki mag`liwmatlar gretsiyali ta`wip Ktesiyde ushirasadi. Baktriya paytaxti Baktra (ha`zirgi Balx) bekkem qorg`aniw qurilmalarina iye bolg`an.

Ktesiydin` mag`liwmatlari bizin` eramizg`a shekemgi VIII-VII a`sirlerge tiyisli bolip, olarda Baktriyanin` qu`direti, saltanati, min`lag`an qalalari menen awillari, mol zu`ra`a`tli jerleri ha`m ko`p sandag`i sharwalari haqqinda a`n`gime etiledi.

Keyingi jillarda a`yyemgi Baktriya aymag`inda ju`rgizilgen arxeologiyaliq izertlewler jumislari grek avtorlarinin` ″a`yyemgi Baktriya patshalig`i″ haqqindag`i a`ngimeleri tiykarinda tariyxiy shinliq bar ekenligin ko`rsetedi. Bug`an misal etip qubla Baktriyada Altin 1, Altin-10 jan`a Baktra sha`ha`ri rayonlarin, al arqa Baktriyada Ku`shikto`be, Qizilto`be, Talashkanto`be, Ba`ndixan - 2 usag`an esteliklerdi ko`rsetiw mu`mkin. Olardin` ha`r biri jergilikli ha`kimlerdin` ordasi bolg`an. A`yyemgi Baktriya patshalig`i bolsa mine usi rayonlar menen wa`layatlardi birlestriwshi a`skeriy demokratiyaliq tiptegi konfederatsiya edi.

Grek-makedon basqinshilarinin` Orayliq Aziyag`a keliwi ha`m olardin` jergilikli xaliqtin` barliq qatlamlari u`stinen ju`rgizgen talawshiliq siyasati izsiz qalmadi. Basqinshilar zuliminan azap shekken Orayliq Aziya xaliqlari o`z azatlig`i ushin gu`resin alip bardi. Ha`tiyjede eramizdan alding`i III a`sir ortalarinda Orayliq Aziya territoriyasinda bir qansha g`a`rezsiz ma`mleketler payda boldi: ha`zirgi Tu`rkmenstan aymag`inda arshakiylardin` Parfiya ma`mleketi; O`zbekstan, Ta`jikstan ha`m arqa Awg`anstannin` batisinda Grek-Baktriya; O`zbekstannin` arqasi ha`m batis Qazaqstanda - Kangyuy; Ferg`ana oazisinde- Davan; A`miwda`r`yanin` to`menin`de -A`yyemgi Xorezm ma`mleketi payda boldi. Olardin` ma`mleketlik du`zilisi haqqinda aniq pikirler aytiw qiyin. Biraq a`yyemgi avtorlardin` mag`liwmatlari, Avesta ha`m basqa dereklerde keltirilgen mag`liwmatlar ma`mleketti aqsaqallar ken`esi basqariwinin` a`skeriy-demokratik usili haqqinda uliwma TU`Siniklerden tisqari tiyisli material bere almaydi, aqsaqallar ken`esi tamaninan saylang`an patshalar bekkem ha`kimiyatqa iye emes edi.

Grek-Baktriya, Parfiya ha`m Xorezm ma`mleketlerinin` patshalari atinan ten`geler shig`arilg`an ha`m usi u`lkelerdin` o`z jaziwlari bolg`an.

Kangyuy ma`mleketi-bir qansha diyxanshiliq ha`m sharwashiliq u`lkelerdi birlestiriwshi sho`lkem bolip, onin` territoriyasinda a`yyemgi tu`rkiy jaziwlar ushirassa da biraq o`zinin` ten`gesine iye emes edi. Kangyuy ma`mleketinin` etnik qurami tiykarinan eramizdin` baslarinda eki tilde bolip, ma`mleket xalqinin` tu`rkiy tilli qatlami u`stemlik qilg`an.

Bizin` eramizg`a shekemgi IV a`sirdin` aqirlarinda Spitamennin` jen`ilisinen son` Qitay jilnamalarinda Yue-ChJILER dep atalg`an massaget qa`wimleri shig`is Tu`rkstannan Mong`olstan shegaralarina shekemgi aymaqlarg`a ketip qalg`an edi. B.e.sh. 155 jili Grek-Baktriya ma`mleketi dag`darisqa ushiradi. Tek usi jag`daydan paydalang`an Yue-ChJILER b.e.sh. 140-jili Sog`d jerleri arqali Baktriyag`a kirip keledi.

Qitay jilnamalarinda jaziliwina qarag`anda, yue-chjiler Baktriyag`a kelgennen son` ju`z jil dawaminda 5 qa`wimge bo`linip jasag`an. Gayshunnan (Ku`shan) qa`wimi (YAbgusi) Kudzula Kadfiz qalg`an to`rt qa`wimnin` yabgularin bag`indirip, o`zin hu`kimdar dep dag`azalaydi. Qitay dereklerine qarag`anda Ku`shan ma`mleketi Parfiyani, Awg`anstandi ha`m Kashmirdi basip aladi.

Kushan ma`mleketinin` da`slepki patshalari ″Geroy jabgu″ ″Kutula jabgu″ jaziwli ten`geler shig`arg`an. Bul ten`geler olardin` tu`rkiy qa`wimlerine etnik jaqinlig`in ko`rsetedi. Kutula Kadfiz da ma`mleket hu`kimdari sipatinda o`z ten`gelerin shig`ara baslaydi. Kanishka hu`kimdarlig`i da`wirinde Hindstannin` qubla rayonlari, Orta Aziyanin`, Sogdiana, Xorezm ha`m Shash wa`layatlari ku`shanlardin` qolina o`tedi.

Kushanlar ma`mleketinde bir qatar qalalar payda boladi. Pul reformasi o`tkeriledi. Budda dini ma`mleket dini dep dag`azalanadi. Magistral kanallar payda boldi, o`nermentshilik ha`m sawda rawajlandi.

Ekonomikaliq siyasiy ha`m ma`deniy o`mirde joqari rawajlang`an kushanlar saltanati Kanishkanin` miyrasxori Xuvishkadan keyin kem-kemnen dag`darisqa bet bura basladi. Hind dereklerine karag`anda III a`sirdin` ortalarinda Hindstanda ku`shanlardan biyg`a`rez ma`mleket du`zilgen. Tap usi jillarda Xorezm de ku`shanlardan bo`linip shiqti. Solay etip III a`sir ortalarinan baslap kushanlar saltanati teren` ekonomikaliq ha`m siyasiy dag`darisqa bet burdi. Biraq bunnan keyin de Kushan ma`mleketi shig`istin` iri ma`mleketlerinin` biri sipatinda 100 jildan aslam waqit o`mir su`rdi.

Antik da`wir Orta Aziya xaliqlarinin` materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatinda sezilerli o`zgerisler bolip o`tti. B.e.sh. IV- II a`sirlerde aramey jaziwi tiykarinda Xorezm, Parfiya ha`m Sog`d jaziwlari payda boldi. Kushan da`wirine kelip ja`ne bir jaziw - Kushan (Baqtriya) jaziwi qa`liplesti. Orta Aziya ha`m Afganstan aymag`indag`i arxeologiyaliq izertlewler antik da`wir ma`deniyatinin` gu`llep rawajlang`aninan derek beredi. Ayritam ha`m Go`ne Termezde Budda ibadatxanalari ashilg`an. Faezto`be, Kuva, Xalchayan, Dalvarzin siyaqli go`ne qalalarda saraylar, ibadatxanalar ashilip, olar joqari ma`deniyatqa iye ekenligi aniqlandi. 1972-jili Dalvarzinto`beden (Surxanda`r`ya) altin buyimlar g`a`ziynesi (32 kg.) tabilg`an. Bul g`a`ziynenin` arasinda antik da`wirge tiyisli bilezik, tag`inshaqlar h.b. ko`rkem o`ner buyimlari bar. Uliwma, antik da`wir Qang`, Sogd, Ferg`ana jerlerinde qa`liplesken ma`deniyat o`z rawajlaniwinin` jan`a basqishina ko`teriledi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. U`lkemiz aymaqlarinda da`slepki ma`mleket du`zimlerinin` payda boliwi.
2. Du`n`ya tariyxindag`i da`slepki ma`mleketler.
3. Antik da`wir ma`mleketleri

4. Kushan da`wiri ma`deniyati.

A`d e b i y a t l a r:

I.Karimov“Yuksak ma`naviyat engilmas kuch”. T.2008.
Gulomov X.G. Tatibaev A.S. “Tsentarl`naya Aziya i mirovaya istoriya”. T. 2004.
Tarix ortga qaytmaydi. (tuplam) T. 2004
Sagdullaev A.S. A’yyemgi O`zbekiston ilk ezma manbalarda. T. 1996.
O`zbekiston tarixi. T. 2002, 2003
Xrestomatiya po istoriya drevnego mira III-toma M-1982.
F.Baynazarov «A’yyemgi dun`yo tarixi» T., 2006
F.Baynazarov «Istoriya Drevnego mira»T., 2008

Lektsiya №13

A’YYEMGI XINDISTAN

Joba:

1. En` a`yiemgi xind tsivilizatsiyasi.
2. Vedalar da`u`iri Arqa Xindistanda erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi.
3. B.e.sh. I-min` jilliqtin` ekinshi yariminda uluma xind ma`mleketinin` payda boliwi ha`m qulawi.
4. Xindistanda qatlamlarg`a (kastalarg`a) bo`liniwdin` ku`shliligi.
5. Xindistan ma`deniyatinin` tariyxtag`i orni.

***Tayanish tu`sinikler:*** Ta`biyg`iy sharayati, xalqi, Derekleri, Istoriografiyasi, Tu`slik Aziya tarixiy da`u`irlderge boliwi. Ariylar ha`m olardin` Xindistang`a kirip keliwi. Tu`slik Aziya a`yyemgi zamannin` son`”i da`wirinde (b.e.sh. i a`sir b.e.v a`sirler) qul iyelewshilik ja`miyetinin` idirawi ha`m feodalliq qatnasiqlardin` payda boliwi. Diniy isenimler a`debiyat, buddizm, induizm, iskusstva, arxitektura.

Hind subkontinentinin` ken` aymag`i bir neshe klimatliq zonalarg`a bo`linedi. Hind oypati hasildarli jerleri menen o`zgeshelenetug`in edi. Diyxanlardin` da`slepki turar jerleri oypatta payda bolg`an. B.e.sh. III min` jilliqta bul jerde Tu`slik Aziyadag`i en` a`yyemgi qala tsivilizatsiyasi du`zilgen. Arqa ha`m arqa-shig`is ta`repten Hindistan Aziyanin` tiykarg`i aymag`inan Gimalay qirlari menen ayirilg`an. B.e.sh. II min` jilliqta bul jerden hindevropaliq ariyler qa`wimlerinin` jollari o`tken, b.e.sh. I min` jilliqta ayirim aymaqlar ga` Persiya patshalari, ga` Makedoniya nayiplarina , ga` Gretsiya yamasa skif (sak) ha`kimlerine tiyisli bolg`an. Jan`a eranin` basinda bul aymaqtin` barlig`i Kushan ma`mleketi quramina kirgen.

Hind-Gang tegisliginin` orayliq aymag`i a`yyemgi zamanda ka`ramatli «ariyler jerleri» esaplang`an. B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Gangtin` joqari ta`repinde Vediy tsivilizatsiyasi qa`liplesken.

Gang basseyninin` arqa-shig`is, orta ha`m to`mengi ta`repleri-joqari ig`alliq ha`m tropikaliq o`simliklerdin` rayoni.

Hind-Gang tegisligin Dekan atawinan pa`s tawlar bo`lip turadi.

Jergilikli u`stirt Shri-Lanka (Tseylon) atawinin` orayliq aymag`in quraydi, ol arqa tegislikti qubla tegisliginen ayirip turadi. Atawdin` geografiyaliq turg`an orni Tu`slik hind jag`alawlari menen, al jan`a eranin` basinda ten`iz ju`riwinin` rawajlaniwi menen qubla-batis Aziya, Evropa, Arabstan ha`m Misir menen tig`iz baylanisli.

Ha`zirgi Tu`slik Aziyanin` tiykarg`i xalqi evropond ren`kine tiyisli. Hindistan ha`m Shri-Lanka xalqi avstropoidlarg`a ju`da` jaqin. Arqa-shig`istin` bir qatar qa`wimleri tu`slik mangoloid ren`kine tiyisli.

Arqada hindevropaliq tiller, qublada-drovehind ha`m basqa da tiller, jiyi qollanadi. Tu`slik Aziya tariyxin to`mengi da`wirlerge bo`liwge boladi:

1. En` a`yyemgi tsivilizatsiya (hind) b.e.sh. shama menen XXIII-XVIII a`sirlerge tiyisli (da`slepki qalalardin` payda boliwi, erte ma`mleketlerdin` du`ziliwi).

2. Hindevropaliq qa`wimlerdin`, ariyler dep atalg`an qa`wimlerdin` payda boliwi b.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yarimina tiyisli. B.e.sh. I min` jilliqtin` aqirinan VII a`sirge deyingi da`wir vediy da`wiri dep ataladi (usi waqitta payda bolg`an ka`ramatli ved a`debiyati boyinsha). Onin` eki tiykarg`i basqishin ko`rsetiwge boladi: erta da`wir (b.e.sh. XII-X a`sirler) ariy qa`wimleri Arqa-Hindistanda jaylasiwi menen sipatlanadi; son`g`i da`wir-tiykarinan Gang oypatinda payda bolg`an

birinshi ma`mleketlerdin` du`ziliwine (b.e.sh. IX-VII a`sirler) alip kelgen sotsialliq-siyasiy differentsiatsiya menen sipatlanadi.

3. «Budda da`wiri» (b.e.sh. VI-III a`sirler) Buda dini payda boliwi waqti. Stsialliq-ekonomikaliq siyasiy tariyx ko`z-qarasinan, ol ekonomikaliq ku`shli rawajlaniwi menen, qalalardin` qa`liplesiwi ha`m iri ma`mleketler payda boliwi menen, ha`tteki uliwma Hind ma`mleketi du`ziliwi menen belgilenedi.

4. B.e.sh II a`sir-b.e.sh. V a`siri bul da`wirdi Tu`slik Aziya ellerinin` ekonomikasi ha`m ma`deniyati gu`lleniwi, kastaliq du`zimnin` qa`liplesiwinin` «klassikaliq da`wiri» sipatinda aniqlawg`a boladi.

Derekler. A`debiy miyrastin` ko`lemli boliwina qaramastan, Tu`slik Aziya a`yyemgi xaliqlardin` ekonomikaliq ha`m siyasiy tariyxin u`yreniw ju`da` az derekler tiykarinda ju`rgiziledi. Siyasiy waqiyalar haqqinda mag`liwmatlar jetkiliksiz. Iri tariyxiy da`wirler ha`m aymaqlardi izertlegende, sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlar jalpi tu`rde sipatlanadi.

Istoriografiya. Tu`slik Aziya ellerinin` a`yyemgi tariyxin izertlew XVIII a`sirdin` aqirinda baslandi. 1784 jili Kal`kuttada Evropa indologiyasinin` tiykarin saliwshi Uil`yam Djons basshilig`inda shig`istaniwshilardin` birinshi sho`lkemi du`zildi. Sanskrit a`debiyatinin` en` a`hmiyetli esteliklerin «Zakoni Manu» ha`m «Bxagavad-gita» poemasin awdariw usi da`wir ilimpazlarinin` en` u`lken jetiskenlikleri boldi.

XIX a`sirdin` ortalarinda a`yyemgi hind a`debiyati esteliklerin-vediy a`debiyatin, 50 tomliq «Shig`istin` ka`ramatli kitabin» awdariw ha`m basip shig`ariw boyinsha u`lken jumis islendi.

Buddizm menen sonday-aq XX a`sirdin` basinda ashilg`an «Artxashastra» siyasiy traktati menen baylanisli dereklerdi atlanisqa kirgiziw Hind tariyxi ha`m ma`deniyatin sin ko`z benen qayta qarap shig`iwg`a mu`mkinshilik bergen. Budda a`debiyati ha`m filosofiyasin u`yreniw bul dinnin` Hind ma`deniyati tariyxindag`i u`lesin bahalawg`a mu`mkinshilik berdi.

Buddologiyanin` du`n`ya oraylarinin` biri 1880-1930 jj. Rossiyada bolg`an (F.I.Sherbatskiy ha`m S.F.Ol`denburgtin` miynetleri).

XX a`sirdin` basinda Hindistanda arxeologiyaliq izertlewler ju`rgizildi, Tu`slik Aziyada en` a`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi ashildi.

Ekinshi jer ju`zilik uristan keyin G.F.Il`in ha`m hind ilimpazi D.D.Kasambanin` jumislarinda sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlar mashqalalarina u`lken diqqat awdarildi.

A`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi (b.e.sh. 2300-1700 jj.)

Tu`slik Aziyadag`i Hind tsivilizatsiyasi en` a`yyemgi tsivilizatsiya dep esaplanadi. Ol b.e.sh. XXIII-XXII a`sirleri Hindistannin` arqa-batis ta`repinde Hind da`r`yasi aymag`inda payda bolg`an. Payda boliwi waqti boyinsha bul u`shinshi a`yyemgi Shig`is tsivilizatsiyasi bolip tabiladi. Ol ulli da`r`ya basseyininde jaylasqan. Onin` qa`liplesiwi joqari o`nimli suwg`arilatug`in diyxanshiliq sho`lkemlesiwi menen baylanisli edi. Qoladan paydalaniw, qalalar qurilisi sonday-aq jaziw oylap tabiliwi - bul ma`deniyattin` sipatli belgisi. Usi tiykarg`i belgiler tsivilizatsiya, klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket payda bolg`ani haqqinda gu`wa boladi.

Hind da`r`yasi batisindag`i aymaqta neolit da`wirinde b.e.sh. VI a`sirde diyxanshiliq penen shug`illang`an. B.e.sh. IV a`sirdin` aqirina ekonomikaliq diyxanshiliq ma`deniyattin` bir neshe tu`ri ko`zge taslanadi. Shiyki gerbishten saling`an jaylar payda boladi. Tas figuralar ha`m keramikadag`i jaziwlar xaliqtin` hasildarliq qudayi - Ana qudayg`a siying`ani haqqinda da`lil boladi. Arqa-batis Hindistannin` erte diyxanshiliq ma`deniyati sheklengen joq, ol qon`si oblast`lar ha`m alis Elam menen baylanista boldi. Biraq, Hind oypatinda qala tsivilizatsiyasinin` payda boliwi usi aymaqtin` ko`p a`sirler dawaminda rawajlaniwi menen tayarlandi.

Birinshilerden bolip eki anag`urlim iri qala orayi-Moxendjo -Doro ha`m Xarappa izertlendi. (son`g`i qalanin` ati menen usi ma`deniyat ayirim waqlari xarappa ma`deniyati dep te ataladi.)

A`hmiyetli qubla fornosti bolg`an Lotxal a`sirese u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi. Maxendjo-Doro, Xarappa, Kalibangan uqsag`an qalalar eki bo`lekten ibarat bolg`an. Qalanin` bir bo`leginde ja`miyetlik qurilislar, ha`kimshilik ha`m diniy qurilislar -xram ha`m ha`kim saraylari bolg`an. Maxendjo-Doroda qala xalqi 2 kv.km. ko`lemde iyelegen. Bul jerde bir neshe on min` xaliq jasag`an. Da`n o`simlikleri ha`m gezlemelerdin` qaldiqlari tabilg`an.

Pisken gerbishler, bezelgen keramika qala o`nermentligi haqqinda toliq tu`sinik beredi. Kishi skul`pturalar ha`m quday Ananin` qola figurasi tabilg`an.

Su`wretleri ha`m jaziwlar bir tas mo`rler ko`rkem o`nermentshiliktin` a`jayip shig`armalari bolip tabiladi. Mo`r ha`m basqa da Xarapp ma`deniyatina tiyisli buyimlar Hind oypati sirtinan-Mesopotamiya, Iran ha`m Tu`rkmenistanda tabilg`an. Ishki sawda da jaqsi rawajlang`an.

Mo`rdegi su`wretler terekler, haywanatlar, juldizlarg`a siyiniwdin` da`lili boladi. Quday Ana skul`pturasi dinnin` diyxanshiliq sipatina ko`rsetedi. Drovihind tilindegi jaziw tabilg`an. Jaziwlardi oqiw Hind tsivilizatsiyasi qala xalqinin` etnikaliq qurami mashqalasin sheshiwge ja`rdemlesedi.

B.e.sh. shama menen XVIII a`sir aqirinda Xarappa ma`deniyati joq boladi. Hind tsivilizatsiyasinin` sotsialliq ha`m siyasiy du`zilisi haqqinda tek uliwma eskertiwler islew mu`mkin. Tsitadel` ha`m qola tsivilizatsiyasi ma`mleketlik ha`kimiyat bolg`anlig`in da`liylleydi. O`ndiristin` rawajlaniw da`rejesi, qala ha`m jaziw sotsialliq ten`izliktin` sipatli belgileri. Hind tsivilizatsiyasinin` ma`deniy miyrasi en` son`g`i iudaizmnin` diniy inanimlari ha`m siyiniwlarinda saqlanip kelgen.

Vedalar da`wiri» Arqa Hindistanda erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi (b.e.sh. XIII-XVII a`sirler).

Hind diniy a`debiyatinin` en` a`yyemgi estelikleri vediler b.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri -I min` jilliqtin` baslarindag`i Arqa Hindistan tariyxi boyinsha tiykarg`i derekler bolip tabiladi. Olar hindevropaliq im`yag`a tiyisli tilde jazilg`an ha`m iran «Avesto» sina uqsap kelgen. A`yyemgi hindlerdin` ata-babalari (vedi do`retiwshileri) ha`m iranlilar, ba`lkim, uzaq waqitlar dawaminda bir aymaqta jasap, bir-birine jaqin tuwisqan qa`wimler toparin qurag`an. Olardi ilimde ariyler dep atag`an. («ariy»so`zi- «hasil» a`yyemgi hind ha`m a`yyemgi iran tillerinde u`stem uriwlardin` ati bolg`an). B.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda Hindistannin` arqa ta`repinde jasag`an ariy qa`wimleri Hind ariyleri bolg`an.

Da`slepki hindariyler ja`miyetin izertlew ko`pshilik jag`dayda Iran xaliqlarina tiyisli lingvistikaliq materiallar ha`m mag`liwmatlar tallawina su`yenedi, al b.e.sh. I min` jilliqtin` baslarindag`i tariyxi tek vediy a`debiyati emes, epostin` ja`rdemi menen de qayta tiklenedi. Son`g`i vediy da`wiri (b.e.sh. shama menen IX-VII a`sirler) dep aniqlang`an da`wirdi «epikaliq» da`wir dep te atawg`a boladi. Son`g`i vediy tekstleri do`reliwi waqtina ariyler Hind-Gang tegisliginin` orayliq aymag`inda jaylasqan. Ba`lkim, hindevropalilardin` Hind-Gang tegisliginde jaylasiwi aborigenlilerdin` a`piwayi assimilyatsiyasi emes, al anag`urlim quramali etnikaliq protsessler menen birge ju`rgizilgen. Ha`r qiyli shig`istag`i qa`wimlerdin` qosilip ketiwi na`tiyjesinde birden-bir ma`deniyat, arxeologlar sur keramika ma`deniyati dep atag`an ma`deniy payda bolg`an.

«Rigveda» olar (vedalar gimni) payda bolg`an da`wirde ariylerde klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket ele payda bolmag`an, Olar mal-sharwashilig`i menen shug`illang`an.

Ariyler mis ha`m qola buyimlarinan paydalang`an, qamis ha`m ilaydan jaylar salg`an. Bulardin` barlig`i ka`siplik o`nermentshiliktin` gu`wasi boladi.

Hindariyler Pen jabta qonislag`an da`wirde qa`wimlerde jasag`an, olardin` basinda radja-a`skeriy ko`sem ha`m ha`kim turg`an.

Erte vediy da`wirinde Arqa Hindistannin` ekonomikaliq, sotsialliq ha`m siyasiy du`zilisinde sheshiwshi o`zgerisler ju`z bergen. Diyxanshiliq ju`da` jaqsi rawajlang`an «Rigveda» da`wirinde a`skerbasilar sawashqa at arbalarg`a shiqqan, ol xaliq opolchenie qurag`an. Sawda ele ge shekem awmasiw sipatina iye bolg`an. Son`g`i vediy da`wirinde qa`wimlik awqamlar ornina erte ma`mleketlik du`zilisler kele baslaydi.

Son`g`i vediy da`wirinde diyxanshiliqtin` rawajlaniwi birewdin` miynetinen paydalaniw mu`mkinshiliklerin anag`urlim ken`eytti. (u`y qullari miyneti). B.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri - I min` jilliqtin` baslarindag`i Arqa Hindistannin` sotsialliq ha`m siyasiy rawajlaniwi ja`miyettin` to`rt tiykarg`i qatlamlari: ruwxaniyler (jretsler); qa`wimlik a`skeriy aristokratiya; toliq huqiqli emes xaliq kategoriyasi (qullar menen qosa) payda boladi (hind ma`deniyati taralg`an barliq aymaqlarda bul ja`miyetlik du`zilis sxemasi qollang`an).

Solay etip, Hind-Gang oypatinda diyxanshiliq taraliwi, sotsialliq bo`liniw ha`m o`zgeshe qatlamliq-klassliq du`zilistin` (varnov du`zilisinin`) payda boliwi, erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi «vediy» da`wirinin` juwmag`i boldi. Ariy ha`m jergilikli ma`deniy da`stu`rlerdin` o`z-ara belsene baylanis jasawi na`tiyjesinde b.e.sh. I min` jilliqtin` ortalarina A`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi tiykarlari qa`liplesti.

B.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yariminda uliwma Hind ma`mleketinin` payda boliwi ha`m qulawi

B.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yariminda Hindistan tariyxinda en` a`hmiyetli waqiya ju`z berdi, yag`niy uliwma Hind ko`leminde ma`mleket payda boladi, jer ju`zilik dinlerdin` biri-buddizm payda boladi ha`m qa`liplesedi.

B.e.sh. I min` jilliqtin` ortasinda Arqa Hindistanda bir neshe onlag`an kishi ha`m shama menen on alti iri monargiyaliq ha`m respublikaliq ma`mleketler bolg`an.

Soni da aytip o`tiw kerek, b.e.sh. VI min` jilliqtin` aqirina Persiya ma`mleketi Hind da`r`ya aymag`in basip alg`an (Gangxara ha`m Hindu satrapiyalari) bul jerde o`z siyasatin ju`rgizgen. Biraq, Gang oypatinda siyasiy gegemoniya ushin gu`res Koshala ha`m Magadxa ma`mleketleri arasinda ha`wij alg`an. bul gu`res Magadxa ma`mleketinin` jen`isi menen tamamlang`an. B.e.sh. IV a`sirde Magadxa Nakdlar ma`mleketinin` orayina aylanadi, ol barliq Gang oypati ha`m Dekannin` bir bo`legindegi ma`mleketlerdi birden-bir siyasiy birlespege ja`slestirdi. Ideologiya tarawinda da anag`urlim o`zgerisler ju`z beredi. Bul da`wirde (b.e.sh. I min` jilliqta) ko`plegen diniy inanimlar shramanlar, adgin vikler, cherviklar, djayinlar bolg`an. A`ste-aqirin budda qa`wimi jetekshi oring`a shig`adli. Waqittin` o`tiwi menen «shrama» so`zi tek budda moxina qarata aytiladi

B.e.sh. IV a`sirdin` aqirinda Aleksandr Makedonskiy Axemenidlerdin` Gangxara ha`m Hindu satrapiyalarin basip aladi ha`m eldin` ishine kirip keledi. Biraq bir qatar ma`mleketler, atap aytqanda Pendjab patshasi Parom ku`shli qarsiliq ko`rsetedi. Makedoniya armiyasinin` sani ko`p a`skerler toplang`anin esitip, b.e.sh. 325 jili Aleksandr Hindistannan shig`ip ketedi. Eldin` basip aling`an aymaqlarinda ol o`zine bag`inishli ha`kimler ha`m grek-makedon garnizonlarin qaldiradi.

Biraq, olar 317-jili elden shig`ip ketiwge ma`jbu`r boladi, sebebi Aleksandr o`lgennen keyin onin` a`skerbasilari arasinda urislar baslanadi, hindler da sirt el basqinshilarina qarsi gu`reske shig`adi. bul gu`resti Chandragupta basqaradi. B.e.sh. 317-jili ol Nandlar dinastiyasin qulatip, jan`a Maur`ya dinastiyasina tiykar saladi.

Ol Aleksandrdin` miyrasxori Selevkti quwip shig`arip, Hindistandi azat etedi. Chandraguptin` aqlig`i Ashoktin` tusinda (b.e.sh. 268-231 jj.) Maur`ya imperiyasi rawajlaniwinin` en` joqari shin`ina jetedi. Ol Kalingi ma`mleketin basip aladi ha`m ha`r qiyli tillerde so`ylewshi, ha`r qiyli ma`deniyattag`i ha`r qiyli sotsialliq ha`m ma`deniy rawajlaniw da`rejesindegi xaliqlardi birden-bir ma`mleketke ja`mlewdi o`z aldina maqset etip qoyadi.

Pu`tkil imperiya bes tiykarg`i oblast`larg`a nayipliqlarg`a bo`linedi, olardi a`dettegishe patsha u`yi ag`zalari basqaradi. O`z gezeginde nayipliqlar kishi ha`kimshilik birikpelerge bo`lingen edi.

Usi waqitta jan`a ja`miyetlik ha`m siyasiy maqsetlerge ilayiq, ulli eldin` ha`r tu`rli qa`wimlik xalqi ushin birden-bir boliwi tiyis din za`ru`r boldi. Ashok patsha shram ag`imlarinin` en` abroylisi buddizmdi tan`lap aladi. Biraq, but siyasat jergilikli ha`kimler ha`m braxman ruwxaniyler ta`repinen qarsiliqqa ushiradi.

Ashok o`lgennen keyin (b.e.sh. 231 jili) imperiya ha`lsirep, qulaw halina keledi. Grek-Baktriya patshalig`inin` hu`jimleri imperiyanin` a`bden qutin ketiredi.

B.e.sh. 180 jili Maur`ya dinastiyasinin` son`g`i wa`kili taxttan tu`siriledi ha`m jan`a Shunga dinastiyasina tiykar salg`an o`zinin` a`skerbasilari ta`repinen o`ltiriledi. Bul ma`mleket Grek-Baktriya patshalig`i menen awir urislar ju`rgizedi. Eldin` arqa-batis ta`repindegi bir qatar oblast`lar b.e.sh. II-I a`sirleri sirt el ha`kimleri-grekler ha`m Orta Aziya skmfleri ha`kimiyati astina tu`sedi.

Maur`ya da`wirinde qublada Kerala, Chola, Pand`ya, g`a`rezsiz ma`mleketleri bolg`an. Bunnan tisqari, Dekan oypatinda da erkin ma`mleketler payda bolg`an Olar Arqa Hindistang`a atlanislar jasap turg`an

B.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yarimi ekonomikaliq barliq tarawlari rawajlaniwi menen sipatlanadi. Awil xojalig`inda jan`a jerler o`zlestirilgen, qoldan suwg`ariw usillari paydalang`an, eginlerdin` tu`ri ko`beygen. Awilliq qa`wimler bolg`an. Jerge jeke menshik ornatila baslag`an. Awillardin` ishki turmisi aqsaqallar basshilig`indag`i qa`wimlik sho`lkemler ta`repinen retlestirilgen. Awillarda shopanlar, o`nermentler, jersiz ijarashilar, jallanba jumisshilar, qullar jasag`an. Awilliq qa`wimler bes yamasa on awillardan ibarat iri sho`lkemlerge ja`mlengen. Ma`mleket tek saliq jiynaw menen sheklengen.

B.e.sh. I-min` jilliqtin` ortasinda Kalalar rawajlana baslaydi. Olar o`nermentliktin`, a`sirese quramali ha`m joqari sapali buyimlar o`ndirisinin` tiykarg`i oraylari bolg`an (Patali putra-Patna;Udjayana-Udjayn; Varannii) Materialliq o`ndiristin` rawajlaniwi ha`m qa`niygelesiw sawdanin` o`siwine alip keldi. Sawdagerler bay ha`m siyip adamlar bolg`an. Qubla-Shig`is Aziya, Tseylon, Arabstan ha`m Iran elleri menen sawda ju`rgiziledi. Sawda rawajlaniwi, o`z gezeginde, tenge atlanisi ken`eytiwine alip keldi.

Hind ja`miyetinin` klassliq ha`m qatlamnin` (varno-kastaliq) bo`liniwinin` quramali u`ylesiwi b.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yarimindag`i Hindistandag`i ja`miyetlik qatnasiqlardin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Hindistanda qul iyelewshilik o`ndiris usili u`stemlik etti, al ekonomikaliq jaqtan u`stemshilik etiwshi qul iyelewshilik klass-jer iyeleri, saray ha`m a`skeriy aqsu`yekler, ruwxaniyler; ha`m mayda o`ndiriwshiler ja`ne qullar klasslari tiykarg`i ja`miyetlik klasslar bolg`an. Biraq, A`yyemgi Hindistanda u`stem klassta, erkin mayda o`ndiriwshiler klasda varnlarg`a, al varnlar ko`plegen kastalarg`a bo`lingen. Ma`selen, u`stem klass quramina braxmanlar kshatriler, bay vayshlar ha`m shudralar varnlari kirgen. Kastalar («djati»- kelip shig`iwi) payda boliwi protsessi ju`z bergen. Ha`r bir kastanin` ag`zalari o`zlerinin` da`stu`rlerine u`rp-a`detlerine iye bolg`an, tek o`z kastasi wa`kili menen neke quriwg`a haqisi bolg`an, yag`niy kasta endogamliq bolg`an.

Bul da`wir qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi menen sipatlanadi. Urislar qulshiliqtin` derekleri bolg`an. A`yyemgi Hindistannin` ja`miyetlik qatnasiqlarinin` sistemasinda qullar klasi en` tiykarg`i klassqa aylandi.

A`yyemgi Hind derekleri barliq jallanba jumisshilardin` ayiriqsha toparina-baktraqlar ku`nlikshiler, gezende o`nermentler, su`wretshiler ha`m ta`wiplerge diqqat awdaradi. Olardin` ku`n ko`risi ju`da` awir bolg`an. Bunnan tisqari, jallanbashilar da bolg`an.

Tu`slik Aziya a`yyemgi zamannin` son`g`i da`wIrinde (b.e.sh. I a`sir b.e.V a`sirler) Qul iyelewshilik ja`miyetinin`idirawi ha`m feodalliq qatnasiqlardin` payda boliwi

B.e.sh. I a`sirinde Hindistan, Awg`anstan, Orta ha`m Orayliq Aziyanin` shegaralas oblast`larinda ulli Kushan imperiyasi payda boladi (Aranas ha`m Matxur oraylari menen qosa Gang oypati).

Hind aymag`inin` ko`pshilik bo`legi Kushan imperiyamina kiriwi olardin` sirtqi du`n`ya menen ekonomikaliq ha`m ma`deniy baylanislari janlaniwina alip keldi. Hind ma`deniyatinin` Kushang`a ta`siri sezilerli boldi. Ma`selen, b.e.sh. I a`sirde Kushan patshalari tengelerinde Hind qudaylari ha`m patshalarinin` su`wretleri salinadi. Kushan ha`kimi Kanishka usi dinnin` iqlasli qa`wenderi sipatinda Budda dinin hu`rmetleydi. A`ste-aqirin Hindistan aymag`i Kushannan azat etile baslaydi. III a`sirge kelip, tek Hindistan orta ag`isi Kushan ha`kimiyati astinda qaladi.

B.e.sh. IV a`sir basinda Hindistan basqariw ta`rtibi ha`m rawajlaniw da`rejesi ha`r qiyli bolg`an ko`plegen mayda ma`mleketlerden turg`an. Olardin` ishinde ekonomikaliq ha`m siyasiy jaqtan anag`urlim rawajlang`an Magadxa oblasti Guptalar dinastiyasi basshilig`inda jan`a imperiyanin` orayi boldi.

Guptalar ma`mleketinin` ba`lentlewi Chandragupa I (E 320-335 jj.) tusinda baslanadi. Onin` miyrasxori Samandragupta (335-380 jj) tusinda Guptalar imperiyasi sol da`wirdegi Hindistannin` en` qudiretli siyasiy ku`shine aylandi. Gang oypati onin` tiykarg`i bo`legin quradi. guptalar ma`mleketlik arqa ta`repte Neapol`, arqa-batis ta`repte Kamarupa menen shegaralas bolg`an. Batis ha`m arqa-batis ta`repte Guptalarg`a g`a`rezli respublikaliq ma`mleketler jaylasqan.

Imperiyanin` gu`lleniw da`wiri Samandra guptanin` balasi Chandragupta II (380-415 jj) patshaliq etken da`wirine tuwra keledi. Ol Gudjarata aymag`in o`zine bag`indirip aladi, Arab ten`izine jol ashadi, Jaqin shig`is elleri menen baylanislar ornatadi. Solay etip, sawda, o`nermentlik ha`m ma`deniyat tarawlari rawajlanadi. bul da`wirdi (IV-V a`sirler) jiyi «Guptalardin` altin da`wiri» dep ataydi. Skandragupta o`lgennen keyin (467 j) orayliq ha`kimiyat ha`lsirep baslaydi. gunn-eftalitler Hindistang`a hu`jimge o`tedi. Usinin` barlig`i Guptalar imperiyasinin` idirawina alip keledi. Jan`a eranin` baslarinda Tu`slik Hindistanda awil xojalig`i rawajlanadi, aqsha aylanisi jetilisedi, qalalar o`sedi, sotsialliq differentsiatsiya protsessi tezlesedi, iri ma`mleketler payda boladi. satavixanlar basshilig`inda Andraxa, sonday-aq Chera-Chola, Pand`ya ma`mleketleri payda boladi.

Ilimiy bilimler ha`m praktikaliq ta`jiriybenin` bunnan bilay da toplaniwi, ishki ha`m sirtqi sawda baylanislardin` bekkemleniwi ekonomikanin` rawajlaniwina, diyxanshiliq o`ndirisinin` ku`sheyiwine metallurgiya, qurilis, toqimashiliq, zergerlik uqsag`an o`nerlerdin` rawajlaniwina qolayli imkaniyatlar jaratadi. I -V a`sirler ten`iz transporti jaqsi jolg`a qoyiliwi a`hmiyetli qubilis bolip tabiladi. Ol tovar o`ndirisinin` o`siwine, Orta Aziya, jer Orta ten`iz boyi, Qitay, sonday-aq Rim menen sirtqi sawdani ken`eytiwge mu`mkinshilikler berdi.

Son`g`i a`yyemgi zaman (I-V a`sirler) dawaminda ja`miyetlik-ekonomikaliq qatnasiqlarda a`hmiyetli waqiyalar ju`z bergen. En` aldi menen ol jer ha`m qul iyelewshilik qatnasiqlarg`a tiyisli bolg`an.

Bul waqitta qa`wimlerdin` o`zinde feodallasiw protsessi ju`z bergen. Ma`selen, qa`wim aqsu`yekleri basqariw uyimlarin iyelep alg`an, jer g`orlarin bo`listirip otirg`an. Usinin` o`zi qul iyelewshilik ja`miyettin` krizis ha`m feodalliq qatnasiqlardin` rawajlaniwi ko`rsetkishi bolip tabiladi.

Bizin` eramizdin` basinda kastalar payda boliwi protsessi dawam etti. Endogamiya-kasta tuyiqlig`i ku`sheyedi, kastaliq perargiya qatan` saqlanadi. Bul da`wirde Arqa Hindistanda kastaliq qa`wimler qa`lipleskeni haqqinda isenimli aytiwg`a boladi. Kasta quraminin` quramalilig`i, turg`anlardin` teren` differentsiatsiyasi, bir-birin naturalliq ta`miyinlew sistemasi, usi tiptegi qa`wimlerdin` sipatli belgileri bolip tabiladi Kastaliq ierarxiya awil qa`wiminin` sho`lkemlestiriwshi sistemasin du`zdi, awilda joqarg`i kastalardin` wstemligin ta`miyinledi.

A`yyemgi Hindistan ma`deniyati. «Rigvediler» gimni ha`m vediy a`debiyatinin` onnan son`g`i estelikleri ariylerdin` diniy inanimlari haqqinda bay materiallarg`a iye. Qudaylar aspandi jasaydi ha`m olardin` atamasi-devler-aspan, ku`n nurin an`latadi, dep esaplang`an. Mifologiyaliq personajlardin` ko`pshiligi er qudaylar, sonin` menen birge hayal qudaylar da bolg`an. (Tan` sa`wlesi, Tu`n, Jer). Quday ha`m adamlar arasinda da`lda`lshi ruwxaniy-jrets bolg`an. Ayiriqsha da`stu`riy ma`resimler ushin vediy ariyleri altar`lar qurg`an. Bir neshe ku`nler dawaminda, ayirim waqitlari bir jildan da islam waqit ishinde usi altar`din` otlarinda qurbanliq bergen. U`lken qurbanliqlar tek bayadamlardin` qollarinan kelgen. Da`stu`rler ha`m sirli duwaxanliq formulalardi bilgen adamlar g`ana jretsler waziypasin atqariw huqiqina iye bolg`an. Atam zamanlardan olar shig`isi boyinsha belgilengen jabiq toparlar bolg`an. Son`g`i vediy da`wirinde jretsler ayiriqsha qatlam-braxmanlar varnasin qurag`an, olar o`zlerin basqa varnalar u`stinen joqari tutqan.

Vediy diniy tekstleri basqalarg`a ja`riyalanbag`an, olar ustazdan sha`kirtke awizsha tu`rde o`tken.

Sotsialliq qatnasiqlardin` rawajlaniwi menen saray braxmanlari sadaqa retinde aziq-awqatlar menen bir qatarda, aqsha da, jer uchastkalarin da alg`an. bul jerlerde ijarashilar, batraqlar, qullar islegen.

Buddizm. B.e.sh. I min` jilliq jan`a diniy ag`imlar payda boliwi menen belgilenedi. Olardin` en` a`hmiyetli buddizm bolg`an, keyin ala ol birinshi du`n`ya dinine aylandi. buddizmnin` da`stu`riy formulasi «u`sh hasil zat» dep ataladi-bul Buddanin` o`zi, onin` ta`limati-draxma ha`m sangxa-onin` sha`kirtlerinin` qa`wimi. Shak`yalar ataqli uriwdan shiqqan shahzada Siddxartxa buddizmnin` tiykarin salg`an dep esaplanadi.

O`mirdi azap shegiw dep aniqlaw Budda ta`limatinin` sipatli belgili bolip tabiladi. Azap shegiwdi tek g`ana o`lim ha`m awiriw menen baylanistirmaydi. Oni qayta tikleniw, qayta tuwiliw dep tu`sinedi. Azap shegiwdin` sebebi-bul jan`a o`mirde qayta tuwiliwdi, bayliqti, ra`ha`tleniwdi ku`sew bolip tabiladi. Azap shegiwden qutiliwdin` toli-o`z ruwxi ha`m ju`ris-turisi u`stinen toliq qadag`alaw ornatiwdan ibarat. Buddizmde monastir`ler bolg`an.

Da`slepki buddizmde ustazdin` su`wretin saliw da`stu`ri bolmag`an, Buddaniq simvollarina siying`an. degershik-kun ha`m patsha ha`kimiyatinin` eski simvoli-buddizmde ta`liymattin` nishani bolg`an (buddiza diniy na`siyhati «dxarma degirsheginin` aylanisi dep atalg`an»). Tiykarg`i siyiniw qurilisi qoldan u`yilgen to`beshik bolg`an, a`dettegishe, onin` u`stine zont ornatilg`an. buddizmnin` ken` en jayiwi onin` jan`a mektepleri ha`m bag`darlari payda boliwina, pu`tkil diniy ta`limattin` evolyutsiyasina alip keldi. Ko`plegen buddizm mektepleri eki tiykarg`i bag`darg`a bo`linedi: «Kishi at arbasi» (yamasa qutiliwdin` tar joli) ha`m «ulli at arbasi» (yamasa qutiliwdin` ken` joli). A`yyemgi zamanda Hindistannin` arqa ta`repinde, Orta Aziyada, Qitay, Yaponiya, Tibet ha`m Mongoliyada «ulli at arbasi», keyin ala buddizm ken` taralg`an.

Induizm. A`yyemgi Hindistannin` ko`pshilik xaliqlarinin` eski inanimlari, terek, taw, ko`l, haywanlarg`a (jilan, siyir, maymil, pil) siyiniw induizmnin` tiykarin qurag`an. Ha`zirgi waqitta da quday Anag`a siyiniw ju`da` u`lken rol` oynaydi.

Induizm ushin diniy ko`z-qarastin` tiykari bolg`an jaratqan, quday taala ideyasi sipatli belgisi bolip tabiladi.

Induizmde jretsler, ayaq oyinshilar, muzikantlar jasag`an xramlar jaqsi rawajlang`an.

Induizm etikasi ushin sheksiz shidamliliq ta`n, ha`r bir adam usi awil kasta, shan`araqta ornatilg`an turmis ta`rtibin saqlawi, usi din da`stu`rlerinin` qag`iydalarin orinlawi tiyis.

Solay etip, b.e.sh. I min` jilliqtin` ortasinda jeke menshik klassliq ja`miyet ha`m iri aymaqliq ma`mleketlerdin` ku`shli rawajlaniwi menen baylanisli sotsialliq revolyutsiya buddizm dini payda boliwina alip keldi.

Induizm Hindistan xaliqlari ko`pshiliginin` ha`r qiyli inanimlari kmpleksi retinde qarawg`a boladi. Olarda Orayliq orin kastaliq da`stu`r ha`m din sa`wlelendirgen sotsialliq normalarg`a tiyisli.

A`debiyat A`yyemgi Hindistan ma`deniyatinda diniy a`debiyatlar estelikleri-vediyler tiykarg`i orin iyeleydi. Ko`plegen ju`z jilliqlar dawaminda olar jazilip alinbag`an, awizdan awizg`a o`tken.

A`debiyatqa o`tpesten burin, lingvistika ha`m jaziwg`a qisqasha toqtap o`temiz. Hindistanda fonetika,etimologiya, grammatika uqsag`an pa`nler ju`da` erte rawajlang`an. B.e.sh. V-Iv a`sirleri sanskrit grammatikasi du`zilgen, ol ha`zirge shekem a`yyemgi du`n`ya til biliminin` ulli jetiskenligi bolip tabiladi.

Birinshi jazba estelikler b.e.sh. III a`sirge tiyisli. Olardin` ishinde Braxmlar-Ashok ediktlerinin` alfaviti-samit jaziwi tiykarinda payda bolg`an.

B.e.sh. I min` jilliqtin` basinda da`stanlardin` eki tsikli qa`liplesken, keyin ala olar eki u`lken epikaliq poemag`a aylang`an. Birinshisi-»Maxabxarata», ekinshisi- «Ramayana». Eki poemada sanskrit tilinde b.e. I a`sirde jazip aling`an. buddizm na`siyhatlari, ko`rkem o`ner haqqinda traktatlar («Artxashastra») jazip alinadi. «Panchatatra» jiynag`i (Buddanin` qayta tuwiliw haqqinda gu`rrin`ler) Hindistanda ken` taraldi, bir neshe onlag`an tillerge awdarildi, du`n`ya a`debiyatinin` ko`plegen shig`armalarina u`lken ta`sir jasadi.

Hind a`debiy shig`armalari jiyi qanday da bir a`yyemgi danalar yamasa qudaylardin` atlari menen shiqqan. Birinshi avtorliq ko`rkem shig`armalar b.e. I-II a`sirlerge tiyisli. Bul shayir Ashvagxoshanin` «Buddanin` o`miri», shayir, jaziwshi, dramaturg Kalidastin` «Shaxantula» dramasi.

Hind teatri, ba`lkim o`zgeshe kelip shig`iwina iye. B.e.sh. I min` jilliqtin` dereklerinde professional gu`rrin`shiler, qosiqshilar, ayaq oyinshilari gezende, akterler toparlari haqqinda so`z etiledi.

Ko`rkem o`ner ha`m arxitektura Bizler son`g`i da`wirdin` arxitektura ha`m ko`rkem o`neri haqqinda pikir ju`rgiziliwimiz mu`mkin. Vediy da`wirinde u`ngir xramlar ha`m monastirlardan basqa iri siyiniw qurilislari salinbag`an. Mauriy da`wirinde birinshi jer u`sti xramlari, da`slep buddistlik, keyin ala - induistlik xramlar payda boladi.

Buddizm baylanisli tas skul`pturalardin` birinshi estelikleri mauriy ha`m mauriyden keyingi da`wirlerge tiyisli. B.e. I a`sir skul`pturasinda en` irileri matxur ha`m gandxar mektepleri bolg`an. Olarda birinshi ma`rte Buddanin` su`wretleri salinadi ha`m onin` da`stu`riy ikonografiyaliq kelbeti qa`liplesedi.

A`yyemgi Hindistannin` jivopisi Adjantadag`i buddaliq u`ngir xramlar ha`m monastir`lardag`i saqlanip kelgen diywaldag`i jaziwlar ha`m nag`islar arqali bizlerge ma`lim boldi.

Hindistan oyshillari filosofiyanin` rawajlaniwina salmaqli u`les qosti. A`yyemgi Hindistan filosoflari du`n`ya turaqli o`zgerip turatug`inlig`i ha`m Elemnin` atomliq qurilisi haqqinda ideyani rawajlandirg`an. Du`n`yani duris taniw derekleri, tekstleri interpretatsiyalaw ha`m logikaliq argumentatsiya sistemasin islep shig`iw mashqalalarin izertlew u`lken a`hmiyetke iye bolg`an.

A`yyemgi Hindistanda charvak ha`m lokayat mekteplerinen ibarat materialistlik bag`dar da bolg`an. Olar materiani birden-bir peal`, al biliwdin` birden-bir deregi-sezimnin` qabil etiliwi dep esaplag`an.

Hind matematikaleri du`n`ya ilimiyne salmaqli u`les qosti. Olar kvadrat ha`m kub tu`birdi tapqan ten`lemeler sheshken, sinuslar kestelerinen paydalang`an. Astronom Ar`yabxata (V-a`sir) jer-shar ekenin ha`m ol ko`sherinde aylanip turg`anin bilgen. Hindlar sheber qurilisshilar bolg`anin xramlar, keliler, kanallar plotinalardan ko`rinip tur. Ta`biyg`iy ilim tarawindag`i hind alimlarinin` jetiskenlikleri arab ellerine, ol arqali Evropag`a ken` atarlg`an.

**A`yyemgi Shri-Lanka (Tseylon).** Materialliq ma`deniyat, ja`miyetlik-ekonomikaliq qatnasiqlar, siyasiy ma`kemeler ha`m ideologiya tarawinda A`yyemgi Tseylonnin` rawajlaniw tariyxi erte Hind tsivilizatsiyasinin` ku`shli ta`siri astinda ju`z bergen.

B.e.sh. I min` jilliqta bul jerde tas a`siri u`stemlik etken. Qa`wimler an`shiliq ha`m baliqshiliq penen shug`illang`an. B.e.sh. 483-jili Tseylon atawina Sinxali uriwinan shahzada Vidjay basshilig`inda bir topar hindler kelgen. Olar o`zlerinio` diyxanshiliq ha`m o`nermentlik tarawindag`i bilimleri menen bo`lisken.

B.e. I a`sirde bul jerde ja`miyet bolg`an. Ko`plegen aymaqlar o`zlestirilgen. B.e.sh. 260 jili Radjaratxi paytaxti -Anuradxapuru qalasina buddizmdi u`gitlew maqsetinde Hind imperatori Ashoktin` missiyasi keledi. Olar Senegol patshasin buddizmdi qabillawg`a qayil qiladi. Sonin` ja`rdemi menen jergilikli xaliq ta jan`a dindi qabillap baslaydi. Biraq bul jerde basqa dinler ha`m

jergilikli inanimlar bolg`an. Keyingi waqlardin` siyasiy tariyxi jergilikli ma`mleketler arasindag`i urislar ha`m ishki o`z-ara tartislar menen toli boladi. Ma`selen, Chola ma`mleketinin` tamilalar tartislari B.e. V a`sirde tamilalardi quwip shig`ariliwi menen Tseylon tariyxinin` a`yemgi da`wiri tamamlanadi.

Son`g`i a`yyemgi zaman da`wirinde diyxanshiliq tiykarg`i tarawg`a aylanadi. Jerler qoldan suwg`ariladi. O`nermentlik, ka`nshilik baliqshiliq, sawda rawajlanadi. B.e.sh. III-II a`sirleri tenge payda boladi. Evropa, Qitay, Rim menen sawda ju`rgiziledi.

Awil xalqi qa`wimlerde jasaydi.

Patsha ha`m aqsu`yeklerden basqa, monastir`lar, buddizm ruwxaniyleri iri xojaliqlar ju`rgizgen, qullar ha`m qa`wim ag`zalarinin` miynetlerinen paydalang`an.

Tseylon ma`mleketleri monarxiyaliq ma`mleketler bolg`an. buddizmnin` taraliwi Tseylon ushin ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolg`an, o`ytkeni ol Hindistan menen turaqli baylanisti rawajlandiriwg`a mu`mkinshik bergen. Buddist-monaxlar o`zleri menen jaziw, pali tilinde diniy a`debiyatlar atap aytqanda, «Budda kanonin» («Tipitak») alip kelgen. Arxitektura ha`m ko`rkemlew o`neri de turaqli hind ta`siri astinda bolg`an. Qala qulandilari, statuyalar Sigiriyadag`i jardag`i jaziwlar, A`yyemgi Tseylon xaliqlari do`retiwshiliginin` u`lgileri bunin` da`lili boladi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Hindstannin` geografiyaliq jaylasiw orni
2. Arqa Hindistan da`slepki ma`mleketler?
3. Hindistanda qatlamg`a bo`liwshiliktin` ku`sheyiwi?
4. A`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi

A`debiyatlar.

1. I.Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak iuq» T-1998.
2. I.Karimov «Vatan sondagax kibi muqaddasdir» T-1997.
3. Nevin V.M. «Indiya Eposi Monru»
4. Gein osobennosti. «Ravstva v drevni Indinvestnik drevniy istorii» M-1951.
5. Shananova «Ramstva Drevniy Indiy» M-1964.
6. Ermon «Mivi drevnii indii» M-1973.

Lektsiya №14

A'YYEMGI QITAY

Joba:

1. Ta`biyiy sharayati ha`m xalqi. Derekler ha`m istoriografiyasi
2. A`yiemgi Xitay Sham ma`mleketi
3. Tsin` imperiyasi-Qitayda birinshi oaylasQan mA`mleket
4. Chjoy patshalig`i chjoy da`u`iri.
5. Xan` imperiyasi b. e. shekemgi III A`sir-b. e. I A`sirlerde
6. A`yiemgi Qitay ma`deniyati.

***Ta yanish tu`sinikler:*** Derekler, istoriografiyasi, ta`biyiy sharayati ha`m xalqi sham ma`mleketi, Chtoy patshalig`i. Xan imperiyasinin` du`ziliwi tariyxi. Ekonomikaliq o`siwi. Sawda satliq ma`seleleri. A`yiemgi Qitay ma`deniyati. Derekler, Jipek jollari. A`yiemgi jaziwlar.

A`yyemgi Qitay tsivlizatsiyasi b.e.sh. V-III min` jilliqlarda Xuanxe da`r`yasinin` ortang`i ag`isinda qa`liplesken neolit ma`deniyatlari tiykarinda payda boldi. Xuanxe basseyni a`yyemgi qitaylilardin` etnikaliq qa`wimi, sonday-aq erte du`n`ya tsivilizatsiyasi oraylarinin` biri qa`liplesiwinin` bas aymag`i boldi. B.e.sh. I min` jilliqtin` ortasinda g`ana qalg`an aymag`i o`zlestiriledi. B.e.sh. IV-II a`sirleri Xuanxe rayoninda piller, balpaq tishqanlar bolg`an.

Xuanxe ha`m onin` sag`alari oypatlarindag`i jumsaq allyuviol topraqlari diyxanshiliq penen shug`illaniw ushin qolayli sha`rayatlardu`zgen. paleoantropologiyaliq tabilg`an zatlar da`lillegenindey-aq bul aymaqta ko`binese shig`is mongoloidlar jasag`an.

Protosinotibetliler Yanshao boyawli keramika ma`deniyatin do`retken (b.e.sh. V-IV a`sirler) In` etnikaliq qa`wimi (II min` jilliq) protosinotibetliler toparlarinin` biri qubladan kelip shiqqan qa`wimleri menen aralasiwi na`tiyjesinde payda boliwi mu`mkin.

Protosinotibetlilerdin` ekinshi, batis gruppasi chjou etnikaliq qa`wim qa`liplesiwinin` tiykari bolg`an. In`ler ha`m chjoular o`z-ara qatnasiqlari na`tiyjesinde b. e. shekemgi I min` jilliqta a`yyemgi qitay etnosi qa`liplesedi.

Birden bir jil esabi sistemasi bolmag`anliqtan xronologiya du`ziw ha`m da`wirlerge bo`liw biraz qiyinshiliqlir tuwdiradi. Bunnan tisqari b.e. shekemgi I min` jilliqtan baslap, sa`neler vanlar (joqarg`i ha`kim) basqarg`an jillar boyinsha belgilengen.

Ha`zirgi izertlewshilerge keletug`in bolsaq, olar In` ma`mleketi qulawina alip kelgen Chjou basip aliwlarin ha`r qiyli sa`nelerge jatqaradi. Ma`selen, bir tariyxshilar b. e. shekemgi 1122-jil dep ko`rsetse, ekinshileri-b. e. shekemgi 1066-jil, ja`ne birewleri-b. e. shekemgi 1050 yamasa 1027-j.j. dep ko`rsetedi. Tek b. e. shekemgi 341-jildan baslap a`yyemgi Qitay tariyxinda haqiyqiy xronologiya baslanadi. Erte da`wirdin` xronologiyasin aniqlaw ushin ha`zirgi waqitta sa`nelerdi esaplawdin` jan`a usillari, atap aytqanda, ku`n ha`m ay tutiliwi haqqinda jaziwlar qollanilip atir.

Qitaydin` tariyxin dinastiyalar boyinsha da`wirlerge boliw Qitay tariyxiy iliminin` sipatli belgisi edi. Ma`selen, miflik « bes imperatorlar» da`wirinen keyin <u`sh dinastiya> (Sya, Shan-In`, Chjou) basqariw da`wiri kelgen. Chjou da`wiri eki bo`limge bo`linedi - batis Chjou (b. e. shekemgi XI-VIII -a`sirler) ha`m Chun`tsyu ha`m Chjan`go da`wirlerin o`z ishine qamtig`an Shig`is Chjou (b. e. shekemgi VIII -III -a`sirler ).Tsin` dinastiyasi (b.e.shekemgi III-a`sir) izinen Xan` dinastiyasi keledi. Bul da`wirlerge bo`liw talapqa juwap bermeydi, sonin` ushin bizler arxeologiyaliq da`wirlerge bo`liwden paydalanamiz.Demek, < u`sh dinastiyalar>dan buring`i da`wir neolitke, al A`yyemgi Qitay ja`miyetinin` Shan-In` waqti qola da`wirine tiyisli boliwi kerek. Chun`tsyu da`wirinin` aqirinda (b. e. shekemgi VI-V-a`sirler) A`yyemgi Qitayda temir qurallar qollaniladi-temir da`wiri baslanadi.

Ha`zirgi waqitta a`yyemgi Qitay ja`miyeti tariyxinin` bes tiykarg`i da`wirleri belgilengen:

1. Alg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi ha`m klasliq ja`miyet ja`ne en` a`yyemgi ma`mleketlerdin` payda boliwi.

2. A`yyemgi Qitay b. e. shekemgi VIII-III -a`sirlerde

3. Qitaydag`i birinshi oraylasqan ma`mleket-Tsin` imperiyasi (b. e.shekemgi 221-207j.j.).

4. Xan` imperiyasi ( b. e. shekemgi III-I a`sirler).

5. A`yyemgi Qitay b. e. I-III-a`sirleri A`yyemgi Qitay tariyxin u`yreniwde ko`p sanli ha`m ha`r qiyli jazba estelikler bar,olar dereklerdin` birinshi ha`m tiykarg`i toparin quraydi. Olardin` ishinde Lu patshalig`inda du`zilgen ha`m b.e. shekemgi VIII-V- a`sirlerdegi waqiyalardi sa`wlelendiretug`in < Chun`tsyu> atli jilnamani ha`m < Shanshu> degen tariyxiy shig`armani atap o`tiw za`ru`r.

<Shitszin> atli qosiqlar toplami derekler arasinda ayriqsha oring`a iye. Onda b. e. shekemgi I min` jilliqtin` birinshi yarimindag`i a`yyemgi Qitay ja`miyeti turmisinin` ko`plegen a`hmiyetli ta`replerine sipatlama beretug`in ha`r qiyli materiallar bar.

B. e. shekemgi I-a`sirde a`yyemgi Qitayda tariyxiy shig`armalar payda boladi, olardin` ishinde Sam Tsyan`nin` (b. e. shekemgi 145-90j) <Tariyxiy eske tu`siriwlerin> ko`rsetiwge boladi.Bunda ha`r qiyli ha`kimler dinastiyalarinin` a`hmiyetli isleri, miyrasxorliq aristokratiyanin` iri wa`killeri ha`m tariyxiy shaxslar o`mirbayani, sonday-aq, ja`miyetlik turmis, ma`deniyat, ilim ha`m xronologiya mashqalalarinin` ayirim ta`repleri haqqinda so`z etiledi.

< Xan` imperiyasi > degen ja`ne bir avtor Bangu miyneti Xan` dinastiyasi tariyxina bag`ishlang`an. Arxeologiyaliq qaziwlardin` bay materiallari bar. 1921 jili shved ilimpazi I.G.Anderson Xuanxe da`r`yasinin` ortang`i ag`isinda neolit da`wiri Yanshao ma`deniyatinin` izlerin tapqan. Son`g`i waqitlari Qitay arxeologiyalari Ermitondi erte Shan` qalasin qazg`an. Shan`-In` da`wiri ushin epigrafikaliq derekler u`lken a`hmiyetke iye. Birinshi ret olar 1899 jili ashilg`an. B.e. shekemgi X-VII a`sirlerge tiyisli da`stu`riy qola idislarindag`i Chjou jaziwlari - epigrafiyaliq dereklerde bay mag`liwmatlarg`a iye.

20 jillarg`a shekemgi tariyxiy ilim ushin eki o`zgeshelik sipatli: birinshiden, Qitay ma`deniyatinin` qon`si xaliqlar ma`deniyati u`stinen ma`n`gi ha`m obsolyut u`stinlik haqqinda tu`sinik: ekinshiden, mifti tariyxiy fakt penen ten`lestiriw, usi nin` aqibetinde Qitaydin` ma`mleketligi haqqinda derekler naduris ju`da` a`yyemgi da`wirge tiyisli ko`rsetilgen. 20 jillardan keyin g`ana Qitayda tariyxti haqiyqiy ilimiy jaqtan izertlew qa`liplesedi. Biraq og`an dogmatizm

ha`m <ma`deniy revolyutsiya> kesent jasag`an. 70jillardin` aqirinda g`ana A`yyemgi Qitay ja`miyeti haqqinda g`ana A`yyemgi Qitay ja`miyeti haqqinda diskussiya qayta baslanadi, Qitaydin` a`yyemgi tariyxi boyinsha derekler ja`riyalanadi. Yapon ilimpazlari, atap aytqanda, A`yyemgi Qitay ma`mleketi qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwina tiyisli iri izertlewlerdin` avtori Sitski Qitay tariyxin u`yreniwge salmaqli u`les qosti.

Evropada frantsuz sinologiya mektebi, atap aytqanda, E. Shavann ha`m A.Maspero u`lken u`les qosti. 60 jillari AQSh ta A`yyemgi Qitay tariyxin u`yreniw boyinsha ja`miyet du`zildi. Oris Qitaytaniw ilimi eski da`stu`rlerge iye, onin` basinda N.Ya. Bigurin uqsag`an A`yyemgi Qitay tariyxin jetik biletug`in alimlar turg`an.

QitydaAlg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi ha`m en` a`yyemgi ma`mleket du`zilisleri. Shan-In` ha`m Chjou

Yanshao neolit ma`deniyati da`slep Xuanxe sag`alarinda, keyin ala batis ha`m shig`is bag`darlarinda taraldi. Bul ma`deniyat xalqi kishi awillarda jasag`an, diyxanshiliq ha`m mal-sharwashilig`i menen shug`illang`an. Geometriyaliq figuralar ha`m nag`islar mene beezlgen ha`m ku`ydirilgen keramika tayarlaw texnikasinda yanshaolar u`lken sheberlikke erisken.

B.e. shekemgi III min` jilliqtin` ekinshi yariminda bul ma`deniyattin` ornina su`r ha`m qara idislari menen jan`a Lunshan` ma`deniyati keledi. orim pishaqlar menen oraqlarg`a uqsag`an jan`a miynet qurallari payda boladi. B.e. shekemgi II min` jilliqtin` siyasiy tariyxinin` belgili tariyxiy faktlari bizlerge jetpip kelgen an`izlarda sa`wlelengen.

Ma`selen, saylanip qoyilatug`in lawazimlardin` ornina a`ste-aqirin ulli Yuya balasi Tsidin` miyrasxorliq ha`kimiyati keledi. Ulli Yuya birinshi A`yyemgi Qitay Si dinastiyasi tiykarin salg`an dep esaplanadi. Biraq Tsiyge qarsi Shan`basshilig`indag`i qa`wimler ko`teriliske shig`adi. Ol jan`a Shan` dinastiyasinin` birinshi wa`kili boldi, keyin ala bul dinastiya In` atamasin alg`an (b.e. shekemgi XIV-XI a`sirleri) tiyisli arxeologiyaliq ha`m epigrafiyaliq derekler saqlanip kelgen. Shan`-In` da`wirinde qoladan paydalang`an, qalalar payda bolg`an, jaziw du`zilgen. Qala sirtinda quyiw, su`yek oyiw, gulalshiliq ustaxanalari jaylasqan. Solay etip, ko`plegen qa`nigelestirilgen o`ndirisler payda bolg`an, o`nermentlik diyxanshiliqtan bo`linip shiqqan.

In` qoyimliqlari b. e. shekemgi XIV-XI a`sirlerde ja`miyettin` sotsialliq bo`liniwinin` ha`m klassliq qatnasiqlar qa`liplesiwinin` da`lili boladi.

A`yyemgi Qitayda u`stemlik etken ko`z qaraslarg`a muwapiq, ma`mlekettin` en` bas isleri bul qurbanliq beriw ha`m urislar.

In` siyasiy birliginin` nishani ha`kimvan bolg`an. Ha`kimnin` birden-bir ha`kimiyatin ornatiwg`a tendentsiya ko`rinedi. Sonin` menen birge, van joqarg`i prets te bolg`an.

U Din` ( b. e. shekemgi XIII a`sir) vani tusinda In` imperiyasi ju`da` ku`shli boldi. Ol o`z aymag`in ken`eyitip, jan`a saraylar ha`m xramlar salg`an.

Wa`killeri, chxuxu miyrasxorliq jerler xalqin qurag`an tszu (uruw-qa`wimlik toparlar) basshilari-dafu, anaw yamasa minaw tszu quramina kirgen u`lken shan`araqlardin` Chjou qa`wimi haqqinda da`slepki mag`liwmatlar U Din` basqariw da`wirinin` In` epigrafiyaliq esteliklerиide ushirasadi. Bul qa`wimler a`ste-aqirin In`ge qarsi ku`shli kaolitsiyag`a aylanadi. Oni U-van basqarip, In` a`skerleri u`stinen jen`iske erisedi. (b.e. shekemgi 1027-j). Olar in`lerdin` en` a`hmiyetli texnikaliq ha`m ma`deniy jetiskenliklerin tez o`zlestirip aladi. ( a`skeriy at arbalar sol da`wirdegi armiyanin` en` tiykarg`i ku`shin qurag`an). In` jaziwi chjaulardin` o`zlestirgen en` a`hmiyetli ilimi bolip tabiladi.

In` ja`miyetinin` sotsialliq differentsiyasi Chjou basip aliwlarinan keyin sotsialliq perarxiya sistemasinda tastiyiqlanadi. Chjoudin` barliq erkin xalqi bes sotsialliq toparg`a bo`linedi. Chjou vanlari, miyrasxorliq jerlerdin` ha`kimleri, joqarg`i Chjou aristakratiyasi basshilari-Shi, qara puxaralar.

Chjou ja`miyetinde bul sotsialliq perarxiya du`zilisi jer iyelew ha`m jerden paydalaniw sistemasi menen tig`iz baylanisli edi.

A`yyemgi Qitay b. e. shekemgi VIII-III a`sirlerde.

B. E. shekemgi VIII a`sir basinda chjoular ha`m Xuenxe da`r`yasi joqarg`i ag`isindag`i aymaqta jasawshi junlar qa`wimleri arasinda soqlig`isiwlar jiyi bolip turadi. Yarim ko`shpeli junlar menen sheshiwshi soqlig`isiw Yu-van` (b.e. shekemgi 781-771-jj.) tusinda ju`z beredi.

Bunnan tisqari, bul waqitta A`yyemgi Qitay dereklerinde di dep atalg`an ko`shpeli qa`wimler ja`mlesedi, olar van a`skerleri u`stinen jen`iske erisedi.

Solay etip, ko`shpelilerdin` Orta Qitay tegisliklerine basip kiriwi ha`m van ja`ne og`an g`a`rezli ha`kimlerdin` o`z-ara qatnasiqlari buring`iday qaliwi mu`mkin emesligin ko`rsetti.

Orta Qitay tegisliginde gegemoniyag`a erisken birinshi A`yyemgi Qitay patshalig`i Xuanxe quyarlig`inda jaylasqan Tsi patshalig`i boldi. Biraq, ko`p keshikpey ekinshi iri ma`mleket Tszin` ma`mleketi gegemon boladi.

B. E. shekemgi VII-VI a`sirleri Tszin` ha`m Chu Tu`slik patshalig`i arasindag`i talas siyasiy tariyxtin` tiykarg`i belgisi boldi. Soni da atap o`tiw kerek, b. e. shekemgi VII a`sir aqirinda Chu ha`kimi van atag`in aladi. Bul chjoulardin` Aspan Ulina < hu`rmet ko`rsetiw> shaqirig`i astinda gegemoniya ushin gu`resken patshaliqlarg`a ashiqtan-ashiq qarsiliq ko`rsetiw belgisi boldi.

Chu vani Chjoudin` joqarg`i ha`kimiyatin moyinlamag`an birinshi gegemon boldi.

B. e. shekemgi 403-jili Tszin ma`mleketi u`sh erkin ma`mleketke-Chjo, Vey ha`m Xan` ma`mleketlerine ma`mleketlerine bo`liniwden keyin A`yyemgi Qitay ja`miyeti tpriyxinda Chjen`go (urisip atirg`an patshaliqlar) da`wiri baslanadi.

Bul A`yyemgi Qitay ja`miyetlik turmisinin` ko`pshilik tarawlarinda a`hmiyetli sotsialliq o`zgerislerdin` da`wiri boldi. Olardin` tiykari to`mendegilerden ibarat edi: temirden buyimlar isleniwi, su`rim qurallardin` payda boliwi, irrigatsiyanin` rawajlaniwi. Bul da`wirde o`nermentlik ha`m sawdada sapali o`zgerisler ju`z berdi.

B. e. shekemgi IV a`sirde ko`plegen A`yyemgi Qitay patshaliqlarinda go`nerip qalg`an ja`miyetlik qatnasiqlar sistemasin birotala saplastiriwg`a bag`darlang`an sotsialliq-siyasiy sistemalar iske asirildi. Legist mektebinin` wa`killeri bul reformalardin` baslamashilari boldi. Tsin pashalig`inda reformalar Shan`-yan` ta`repinen ju`rgizildi. B. e. shekemgi 359-jili Shan`-yan` reformalar haqqinda birinshi pa`rmanlar shig`aradi. Olarda to`mendegi ilajlar belgilengen:

1. Xaliqti < beslik> ha`m < onliq> shan`araqlarg`a bo`liw boyinsha jan`a aymaqliq bo`liniwdi en`giziw, bul shan`araqlar o`z-ara ju`da` tig`iz baylanista boliwi tiyis edi.
2. Ata-anasi menen bir u`yde jasawshi eki eresek ullarin jazalaw.
3. A`skeriy xizmetlerdi xoshametlew ha`m qang`a qan aliwdi qadag`an etiw.
4. Diyxanshiliq ha`m toqimashiliqti qollap-quwatlaw.
5. A`skeriy xizmetlerge iye emes miyrasxor aq-su`yeklerdin` artiqmashliqlarin saplastiriw.

Tsin`nin` ekinshi reformalari b. e. shekemgi 350-jilg`a tiyisli. Uezdlerge ha`kimshilik bo`liniw engizildi: Tsin` patshalig`i turg`inlarina jerdi erkin satiw ha`m satip aliw ruqsat etildi: ko`lem ha`m salmaq sitemalari ta`rtipke salindi.

Reformalar Tsin` patshalig`i ku`sheyiwine alip keldi. Ol a`ste-aqirin jetekshi A`yyemgi Qitay ma`mleketleri qatarina eristi. B. e. shekemgi IV a`sirdin` reformalari pu`tkil a`yyemgi Qitay ja`miyeti, sonday-aq jeke menshik ha`m tovar-aqsha aylanisi rawajlaniwi ushin u`lken a`hmiyetke iye edi.

Tsin` imperiyasi-Qitayda birinshi oaylasqan ma`mleket. B.e. shekemgi IV a`sirde birden-bir A`yyemgi Qitay ma`mleketin du`ziw ushin ob`ektiv tiykarlar payda boladi. Tovar-aqsha qatnasiqlardin` rawajlaniwi, ayirim patshaliqlar arasinda turaqli xojaliq baylanislardi jo`nge saliw usinday tiykarlardin` biri bolip tabiladi.

B. e. shekemgi IV-III a`sirleri metalldan islengen tenge ken` taraladi.

A`yyemgi qitaylardin` etnikaliq birdeyligin bunnan bilay da bekkemlew siyasiy bo`lshekleniwden qutiliwdin` en` a`hmiyetli tiykari bolip tabiladi. Bul protsess A`yyemgi Qitaydin` barliq tiykari bolip tabiladi. Bul protsess A`yyemgi Qitaydin` barliq tiykarg`i patshaliqlarina taralg`an ma`deniy stereotiptin` du`ziliwine alip keledi. A`yyemgi Qitay patshaliqlarinin` birlesiwi sol da`wirdin` siyasiy awhalinin` logikasi menen tayarlang`an. Qon`silarg`a qarsi gu`reste qosimsha imkaniyatlarg`a iye boliw ushin biriktiriwshi roline talabanlardin` ko`pshiligi Chjo ha`m Chu, Tsin ha`m Tsi awqamlari siyasatinan paydalang`an. Uzaq dawam etken gu`resten keyin b. e. shekemgi 221-jili Tsin` patshalig`i basshilig`inda eldi biriktiriw protsesi juwmaqlandi. Solay etip, imperator atag`in Tsin` Shixuan qabillaydi. Biraq, 14 jildan keyin du`zilgen imperiya xaliq ko`terilisler soqqisi astinda qulaydi. Usig`an qaramastan, bul da`wirde oraylasqan despotliq ma`mleket du`zildi. Bul ma`mleket a`yyemgi zaman ha`m orta a`sirlerdin` bolajaq Qitay imperiyalardin` u`lgisi bolip tabiladi. Siyasiy ha`m enonomikaliq bo`lshekleniwdin` aqibetlerin saplastiriwg`a bag`darlang`an Tsin` Shixuannin` ilajlari da a`hmiyetli rol` atqardi.

El aymag`i 36 iri ha`kimshilik okruglerge bo`lindi. Olar, o`z gezeginde, bir neshe qa`wimlerden turg`an bolisliqlarg`a bo`lingen. Okruglerdin` basinda basliqlar turg`an. Armiya a`skerbasi ekinshi adam bolg`an. Imperator toliq ha`kimiyatqa iye eldin` miyrasxorliq ha`kimi bolg`an.

Ma`mleketlik du`zilistin` reformalari menen bir qatarda, Tsin` Shixuan imperiyani bekkemlew boyinsha basqa da bir qatar ilajlar iske asirdi. Onin` qatarinda birden-bir nizamliliq

en`giziw boldi. O`zinin` basqarg`an birinshi jillardin` o`zinde Tsin` Shixuan ten`gelerdi, syunnug`a qarsi a`skeriy ha`reketler baslaydi ha`m b. e. shekemgi 215-jili jen`iske erisedi. Ko`shpelilerdin` shabiwillarinan imperiya shegaralarin qa`wipsizlendiriw maqsetinde ol Ulli Qitay diywalin quriw haqqinda sheshimge keledi. Ol ishki rayonlardan Ulli diywal qaslarina shama menen 44 uezden tug`inlardi ko`shirip aparadi.

Ko`p qiyinshiliqlar menen ol Yuz-Nambet ha`m Awlaq ma`mleketlik du`zilisler aymag`in basip aladi. Bul jerde jan`a okrugler du`ziledi.

B. e. shekemgi 227-jzili, bolajaq imperator Tsin Shixuan o`zinin` alti patshaliqti qiyratiw boyinsha rejelerin iske asiriwg`a kirisken waqta, og`an u`sh ma`rte qastiyanliq islenedi. Biraq, ol aman qaladi. Dao ma`n`gilik eliksirin iyelewge urinip, Shixuan tutqinlardi jawizlarsha o`ltiredi, ko`terilis jasadi dep gu`manlang`an 400 konfutsiylerdi tiriley jerge ko`medi.

Qon`silar menen uris ha`m ju`da` u`lken qurilis jumislari qaznag`a qosimsha tu`simler talap etti. Diyxanlardin` salig`i ko`beyttiriledi. Aqibetinde xaliq naraziliqlari ku`sheyedi. B. e. shekemgi 219-jildag`i Tsin` Shixuanin` qaytis boliwi imperiyanin` pisip jetilisken krizisin tezletedi.

**Gedeyler ko`terilisi.** Da`slepki basqishta ko`terilisshilerge hu`kimetlik a`skerler ha`m Chu patshalig`i jergilikli qa`wimlerinin` aqsaqallari qosiladi. Basshilardin` birin olar patsha etip saylaydi. Xaliq urisinin` birinshi basqishi usilayinsha tamamlanadi. ( b. e. shekemgi 209-208-jj ) Ekinshi basqish hu`kimetlik a`skerlerdin` qiyratiliwi ha`m Sin`yan imperiyasi qulawi menen juwmaqlanadi.

Tsin`ge qarsi ko`terilis maqsetine jetedi. Iri ko`terilisshiler toparlari aymaqti o`z-ara bo`lisip aladi. Ko`terilis ko`semi Lyu Van` < van Xan` > dep, al ekinshi ekinshi basshi-< van Chu> dep ataldi. Olardin` arasinda ha`kimiyat ushin gu`res baslandi. 202-jili Lyu Van` jen`iske eristi. Ol jan`a Xan` dinastiyasi baslang`anlig`in ja`riyalaydi, ha`m Gao-Tszu imperatori atag`in aladi. Solay etip, A`yyemgi Qitay aymag`inda Xan` imperiyasi payda boladi.

Xan` imperiyasi b. e. shekemgi III a`sir-b. e. I a`sirlerde.

Eldin` ekonomikasin qayta tiklew mashqalasi Gao-tszudin` aldinda turg`an en` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri boldi. Tsin` Shuaxanin` urisi, ko`terilisler ha`m Tsin` ha`kimiyatinin` jazalawshi ekspeditsiyalari, sonday-aq taxtqa talabanlar arasindag`i bes jilliq qiyratiwshi urislari xojaliqqa ju`da` u`lken ziyan keltirdi. To`mendegilerge jen`illikler beriw ha`m saliqti azaytiw siyasatin Gao-tszu aymaqtin` ayirim jerlerinde g`ana Tsin` tusinda du`zilgen okrug ha`m uezdler sistemasin qayta tiklegen, qalg`anlarin o`zgertken. Gao-tszu o`lgennen keyin (195jj). miyrasxorliq jerler ha`kimlerinin` separatistlik tendentsiyasi aniq sezile basladi. Vanlardin` arasinda U patshalig`i ha`kimi Lyu bi o`zin ayriqsha kn`rsetti.

Oraylasqan ha`kimiyati bekkemlewde U-di u`lken rol` atqardi. Onin` basqariw da`wiri (b. e. shekemgi 140-87-jj) Xan` imperiyasinin` en` joqari rawajlang`an da`wiri boldi.

Miyrasxorliq jerler ma`selesin birotala sheshiw ushin U-di van ha`m xou statusin miyrasxorliq iyelewdin` jan`a ta`rtibin ornatti. Sonin` menen birge, ol ma`mleketlik apparatti bunnan bilay da oraylastiriwg`a bag`darlang`an bir qatar reformalar iske asirdi. Okrugliq ha`meldarlar jumisin qadag`alawshi inspektsiya ma`kemeleri qayta tiklendi. Qayta du`zilgen imperator katselyariyasi U-dige orinlardag`i awhaldi ha`m eldegi ha`kimshilik sistemanin` ha`r qiyli buwinlari jumisin jeke o`zi qadag`alawg`a mu`mkinshilik berdi. Konfutsiylikti ol birden-bir ma`mleketlik ideologiya retinde qabilladi.

B. e. shekemgi I min` jilliqtin` ortasinda Xuanxe basseyninin` arqa ta`repinde o`zlerin < xunnu> yamasa < syunnu> dep atag`an qa`wim qa`liplese baslaydi. Syunnulardin` xojaliq ha`reketinin` tiykarin olardin` ma`deniyat ha`m turmis o`zgesheliklerin belgilegen ko`shpeli mal sharwashilig`i qurag`an.

B. e. shekemgi III a`sirge kelip, syunnu birlespesinin` du`zilisi a`ste-aqirin qa`liplesedi, keyin ala ol a`piwayi ma`mleketlik du`ziliske aylanadi. Onin` basinda shan`yup-ha`kim turg`an, sol da`wirge onin` ha`kimiyati miyrasxorliqqa aylang`an. Shan`yuyge belgili aymaqqa iye 24 sa`rdar bag`ing`an.O`zinin` at armiyasi bolg`an.

Xan` imperiyasi da`wiri shan`yuy Maodun` basshiliq waqtina tuwra keldi. Ol syunnulardin` ku`shli ko`shpeli ma`mleketin du`zgen. B. e. shekemgi 200-jili Gao-tszu syunnularg`a shabiwil jasawg`a urinip ko`redi, biraq olardi bag`indirilmaydi.

U-di ha`reketshen` at a`skerlerin du`zedi. B. e. shekemgi 127-119-jillardag`i a`skeriy kampaniya xan a`skerlerine birinshi jen`is alip keledi.

Syunnular menen urisqa tayarliqlar ko`rip U-di 139-jili massagetlerge o`z elshisin jiberedi. Elshi Baktriya, Parfiya, Ferg`ana ha`m basqa da Orta Aziya ma`mleketleri haqqinda bahali mag`liwmatlar alip keledi. Olar ma`deniy bayliqlar menen na`tiyjeli awmasip turiwg`a mu`mkinshilikler bergen baylanislar ornatiwg`a ja`rdem etti.

111-jili xan imperiyasi nan`yuz qa`wimlerine atlanis jasap jen`iske erisedi, olardin` jerlerinin` ko`pshilik bo`legi imperiyag`a o`tedi. Usilayinsha, II a`sirdin` ekinshi yarimi dawaminda xan ma`mleketi o`z shegaralarin anag`urlim ken`eytip aladi ha`m, Rim ha`m Parfiya menen bir qatarda, a`yyemgi zamannin` en` ku`shli ma`mleketlerinin` birine aylanadi. Qon`silar menen, a`sirese syunnular menen ju`rgizgen uzaq dawam etken urislar el ekonomikasina sezilerli ta`sir jasadi. Armiya xizmeti xaliqti ja`miyetlik o`ndiristin` tiykarg`i salasi bolg`an diyxanshiliq penen shug`illang`an waqta ayirdi.

Da`ramatlar dereklerin ko`beytiw ushin imperator U-di 120-jili duz islep shig`ariwg`a ha`m temir qurallar o`ndirisine ma`mleketlik manafoliya engiziw haqqinda usinisti qabillaydi. Biraq, usi ha`m basqada ilajlar ku`tilgen na`tiyjeler bermeydi.

Usilayinsha < U-di altin da`wiri> juwmaqlanadi. Xan pimperiyasi teren` ishki kriziske ushiraydi (b. e. shekemgi I a`sir).

Xan ja`miyeti u`stem klasinin` en` joqarg`i qatlamin ataqli aq su`yekler qurag`an. Xan da`wirinde ataqliliqtin` 20 da`rejesi bolg`an.

Erkin qarapayimlardin` klasi sani jaqtan en` az ha`m sotsialliq jaqtan ju`da` quramali bolg`an. Onin` ishine diyxanlar da kirgen.

Xan` ja`miyetinde qullar ayriqsha orin tutqan. Jeke qullar menen, birqatarda ma`mleketlik qullar da bolg`an. Soni da atap o`tiw kerek, Xan` jamiietinde bir qatlamnan ekinshi qatlamg`a o`tiw juda` an`sat bolg`an.Ataqliliq da`rejesin satip aliwg`a da bolatug`in edi.B.E.shekemgi 1 a`sirde qul sawdasi ju`da` ken` taralg`an edi. Bul waqitlar qullardin` bahasi ju`da` qimbat edi (15min` ten`geden 44min` ten`gege shekem,bul waqitta jer ko`lemin 4min` ten`gege satip aliwg`a mu`mkin edi).

Xan` imperiyasinda eki tiykarg`i saliq-jer salig`i ha`m jan salig`i bolg`an.

A`yyemgi Qitay b. e. I -III a`sirleri. B. e. shekemgi I a`sirdin` aqirinda eldegi sotsialliq qarama-qarsiliqlar keskinlesip ketedi, yag`niy u`stem klassqa qarsi diyxanlardin` ko`terilisleri baslanadi.

Imperiyada ku`sheyip baratirg`an ishki krizis jag`dayinda Van Man 9-jili taxtti basip aladi ha`m jan`a dinastiya baslang`anlig`in jariyalaydi. Bir qatar reformalar iske asiradi. Olardin` en` baslisi-jer ha`m qul iyelew reformalari boldi. Barliq jerlerdi ol imperator menshigi dep ja`riyaladi, jerdi satiw-satip aliwdi qadag`an etti. Biraq, u`sh jildan keyin ol jer iyelerinin` barimina baradi.

18-jili Fan Chun < qizil qasli> diyxanlar ko`terilisin basqaradi. 22-jili olar hu`kimetlik armiyani qiyratip, bir talay aymaqti, sonin` ishinde Xuanxe da`r`yasinin` orta ag`is aymag`in basip aladi. 23 jili ko`terilisler Van Man` a`skerleri u`stinen jen`iske erisedi ha`m batisqa bag`dar aladi. Ko`p keshikpey ol o`ltiriledi.

24 jili ko`terilis basshilarinin` biri «jasil tog`ay» Lyu Syu` o`zin imperator dep ja`riyalaydi ha`m Chan`yanda qonis basadi. Soni da atap o`tiw kerek, ko`terilisshiler arasinda qa`ha`rli sawashlar ju`z bergen, olar Lyu Syu jen`isi menen tamamlanadi. Ol o`zin imperator dep ja`riyalaydi ha`m paytaxtin shig`isqa, Loyang`a ko`shiredi. Usilayinsha Son`g`i yamasa Shig`is Xan` dinastiya payda boladi.

Jan`a dinastiyanin` birinshi imperatori Lyu Syu guan U-di atag`in alip bunnan eki ju`z jil burin Gao-Tszu ha`reketine uqsag`an ilajlardan o`z patshalig`in baslaydi.

Guan U-di basqarg`an da`wirde (25-57jj) irrigatsiyaliq qurilislardin` eskileri qayta tiklenip, jan`alari salinadi, na`tiyjede zu`ra`a`tlik artadi. Eldin` batisinda temir su`rim qurallari qollanadi.

31-jili Guan U-di a`hmiyetli nizam qabillaydi. Usi nizamg`a muwapiq, qullarg`a erkinlik jariyalanadi, olar o`z qa`lewi menen xojeyininde qaliw yamasa onnan ketip qaliw mu`mkinshiliklerine iye boladi.

B. e. I a`sirinin` ortasinda syunnu ma`mleketi awir ishki kriziske ushiraydi, onin` aqibetinde eki u`lkege qubla ha`m batis u`lkelerine bo`liiedi. 70-jildan baslap Xan` da`wirinin` ko`rnekli siyasatshilarinin` biri Van` Chaonin` «batis u`lkedegi» a`skeriy ha`m diplomatiyaliq ha`reketi baslanadi. Ol Orayliq Aziyanin` ko`plegen iri ma`mleketleri menen baylanislar ornatadi.

I a`sirdin` aqiri II a`sirde bir qatar syambi qa`wimleri Xan` imperiyasina shabiwillar jasaydi. Urislar birneshe onlag`an jillarg`a sozildi. II a`sirdin` 60-jillari bag`indirilg`an Tsyanlardin` ko`pshiligi imperiyanin` ishki rayonlarina ko`shiriledi.

I-II-a`sirleri jer menshigi toplaniwi ha`m mayda jer iyeleri gedeyleniwi protsessi u`lken ko`lemlerde ju`z beredi. Usi waqitlari ma`mleket imperiyanin` bas saliq to`lewshisi ha`m tiykarg`i ekonomikaliq qu`shi bolg`an diyxanlar u`stinen a`ste-aqirin qadag`alawdi joytadi.

Guan U-di saliq to`lewshilerdin` dizimin alip basladi. Bul reviziya bay jern iyelerinin` «ku`shli u`ylerine» qarsi bag`darlang`an edi, sebebi olar ijarashilari ma`mleket ta`repinen qadag`alaniwin qa`lemegen.

« Ku`shli u`yler» ko`beygen sayin Xan` Qitayinda awillardin` jan`a tu`ri pomest`eler payda boladi. Olar sotsialliq birlikti qurag`an iri jer iyelerine tiyisli bolg`an. II a`sirde saray tusinda ju`z bergen keskin siyasiy gu`res « ku`shli u`yler» ba`lentlewi menen baylanisli. 184-jili ko`terilisler bir waqitta imperiyanin` ha`r qiyli jerlerinde ju`z beredi. Ko`terilisshiler baslarina ulli parawanliq jan`a eranin` simboli bolg`an sari oramallar orag`an (xaliq ha`reketi atamasi-» sari shashlar» usinnan kelip shiqqan). Ko`terilisti vrach Chjan` Tszyao basqarg`an. Biraq, 184-jili ko`tarilis bastiriladi. 80 min`g`a jaqin adam nabit boladi. Usig`an qaramastan, ko`terilisler ele ko`p waqit dawam etedi. Bul waqitlari srnday-aq o`z-ara urislar dawam etedi, olar birden-bir imperiyanin` qulawina alip keledi. III a`sirde u`sh erkin ma`mleket-Vey, Shu ha`m U ma`mleketleri payda boladi. U`sh patshaliq da`wiri baslanadi. II-III a`sirleri a`yyemgi Qitay ja`miyetinin` to`rlerinde jan`a peodalliq qatnasiqlardin` payda boliwi erte orta a`sirlik da`wir baslamasinin` belgisi edi.

A`yyemgi Qitay ma`deniyati.

Konfutsiy ta`limi payda boliwi ha`m ken` en jayiwi birinshiden, ata-babag`a siyiniw ku`sheyiwine, ekinshiden, Nevke siyiniwdi Di ko`z qarastin` transformatsiyalawina mu`mkinshilik berdi. Usilar menen bir qatarda, Xan` da`wirinde xaliq inanimlari rawajlandi. B. e. II-III a`sirleri Qitayg`a buddizm kirip keledi. Ha`zirge shekem Loyan xrami saqlanip kelgen (aq at xrami).

A`yyemgi Qitay jaziwinin` en` erte esteligi-b. e. shekemgi XIV-XI a`sirlerge tiyisli in`in` jaziwlari. In`in` jaziwlari Chjaular ta`repinen o`zlestirip aliniwi na`tiyjesinde onin` rawajlaniwi b. e. I a`sirinde de u`ziliske tu`sken joq. B. e. shekemgi II-I a`sirler ieroglifleri o`zinin` da`slepki jaziliwlarinan pu`tkilley o`zgerip ketti. Xan` da`wirinin` jaziwi haqiyqatinda ha`zirgi jaziwdan derlik o`zgeshelenbeydi.

A`yyemgi Qitayda uzin ha`m jin`ishke ag`ash yamasya bambuk taqtayshalarda tush penen kistochka menen jazg`an. B. e. shekemgi birinshi a`sirden baslap jaziw ushin qag`azdan paydalang`an. A`yyemgi Qitay qosiq shig`armalarinin` u`lgileri b. e. shekemgi XI-VI a`sirler qola idislarindag`i jaziwlarda bizlerge shekem jetken.

« Shitszin» poemasi a`yyemgi Qitay poeziyasin haqiyqiy g`a`ziynesi bolip tabiladi, ol to`rt bo`limge toplang`an 305 qosiq qatarlarinan ibarat.

Chjan`go da`wiri a`yyemgi Qitay ma`deniyatinin` ba`lent pa`rwazlaw da`wiri boldi. B. e. shekemgi IV a`sirde Chu patshalig`inda ulli shayir Tsyui Yuan` jasag`an ha`m do`retiwshilik jumislar menen shug`illang`an. Ja`nede Sim Tsyan` bolg`an.

A`yyemgi Qitay poeziyasin muzikadan ayiriwg`a bolmaydi. Qitay muzika a`sbaplari u`sh toparg`a - tarli, duxovoy ha`m urilip shertiletug`in saz a`sbaplari bolg`an. A`yyemgi zamannan Qitayda qurilis jaqsi rawajlang`an, Xan` da`wirinde biyik saraylar ha`m a`jayip xram saling`an. A`yyemgi du`n`ya qalalarinin` en` irisi bolg`an Xan` imperiyasi paytaxti Chan`yan` qala quriw ko`rkem o`nerinin` en` jaqsi u`lgisi bolg`an.

Xan` da`wirinde portret jivopisi jaqsi rawajlang`anlig`in atap o`tiw za`ru`r. 1957-jili Loyan qalasi qasinda freskiyler Ta`biyat ha`m adam da`slepki xaos jag`dayinan payda bolg`an dep tu`sindiretug`in kosmogonikaliq mifler arasinda eki tiykarg`i kontseptsiya-bo`liniw aylaniw ko`rsetilgen. Tiri maqluqlar jaqtiliq ha`m qaran`g`iliqtan payda bolg`an. Bunnan tisqari, adamdi Nyui Va degen quday ilaydan soqqan. Ta`biyat apatshiliqlari ha`m adamlardi olardan qutqariwshi qaharmanlar haqqinda mifler ayriqsha topardi quraydi. Da`slepki ata-babalar haqqinda mifler o`zgeshe tsikldi quraydi.

tabilg`an. Matematikada aytarliqtay rawajlang`an.Ma`selen b. e. shekemgi II a`sirde «jeti kitaptan ibarat matematika» degen traktat du`zilgen, keyin ala onnan Evklid ha`m Pifagor paydalang`an. Bunnan tisqari, astronomiya payda bolg`an. Medetsina anag`urlim da`rejede rawajlanadi (iyne saliw)

**A`yyemgi Koreya.** B. e. shekemgi I a`sirde a`yyemgi karisler Tu`slik Madjudyu ha`m Lyaodun yarim atawinda jasag`an. Olar diyxanshiliq ha`m an`shiliq penen shug`illang`an. B. e. shekemgi VII a`sirde olar qoladan qurallar tayarlag`an.

Birinshi a`yyemgi Qitay ma`mleketi Chason ma`mleketi b. e. shekemgi III a`sirde qa`liplesedi. B. e. shekemgi I a`sirge kelip, Arqa Koreya aymag`inda qa`wimlik awqamlar kishi ma`mleketlerge aylaniw protsessleri ku`sheyedi. Arqa-batista kogure qa`wimi, batista-xan qa`wimi ma`mleketler du`zedi. Kogure ma`mleketi anag`urlim ku`shli bolip, Xan` imperiyasi menen o`z g`a`rezsizligi ushin tabisli gu`res alip baradi.

A`yyemgi Qitay ja`miyeti klaslarg`a bo`lingen. Olardin` ishinde aq-su`yekler, monarx basshilig`inda u`stem klas ayriqsha ko`zge taslang`an. Qullar da bolg`an.

I-II a`sirleri Kagure vani monarxtin` toliq ha`kimiyatina iye bolg`an. Ol uruwliq qa`wim aqirindag`i a`skeriy demokratiya da`stu`rlerin birotala saplastirg`an.

Solay etip, b. e. shekemgi III a`sirde Koreya yarim atawi aymag`inda payda bolip, karisler ata-babalarinin` klasliq ja`miyeti uzaq rawajlaniw jolin basip o`tken, bunda qul iyelewshilik qatnasiqlari a`hmiyetli rol` oynag`an.

A`yyemgi Yapon ma`mleketi. B. e. shekemgi VIII a`sirden baslap Yaponiya aymag`inda taralg`an a`yyemgi neolit ma`deniyati dzemon («baw nag`isi») atamasin alg`an. Ol en` son`g`i protoyapon etnikaliq ja`miyeti qa`liplesiwinin` tiykari bolg`an.

Migratsiya na`tiyjesinde Yaponiyada qoladan islengen qurallar, sonday-aq sali o`ndirisi texnikasi payda bolg`an.

Ko`ship kelgen adamlar menen birge at ha`m siyir uqsag`an u`y haywanlari da alip kelingen. Solay etip, b. e. shekemgi son`g`i a`sirleri Yaponiya aymag`inda ha`r qiyli ma`deniy elementlerdin` sintezi ju`z bergen.

Qola da`wiri Yaponiya aymag`inda ko`p sanli protoma`mleketlik du`zilisler payda boliwi da`wiri boldi.

Jan`a eranin` I a`sirinde basqa ma`mleketler arasinda Kyusyudin` arqa arqa ta`repindegi Ematsiy ha`m Xonsyudin` orayliq aymag`indag`i Yamato ayriqsha ko`zge tu`sken.

Emstayda sol waqitlari ha`kimshilik sistema bolg`an, onin` tiykarin provintsiyalar qurag`an. Ematay aymag`inda birden-bir saliq sistemasi en`gizilgeni haqqinda mag`liwmatlar bar.

Yamato payda boliwin miflik imperator Djimmunin` shig`isqa atlanisi menen baylanistiradi. Patsha familiyasin quday taala jaratqanlig`i haqqinda ideya bolg`an. Yamato ha`kimi Ku`n qudayi Amaterasu a`wladi, dep esaplanadi. Qilish, yashma tag`inshaqlari ha`m qola ayna onin` ha`kimiyatinin` simvoli bolg`an. IV a`sirden baslap Yaponiyada Qitaydan ko`ship kelgenler arasinda Qitay jaziwi qollang`an.

IV-VII a`sirlerindegi Yaponiya tariyxin arxeologiyaliq da`wirlerge bo`liwde « qorg`anlar da`wiri» degen atama ushirasadi. Burinlari bul haqqinda mag`liwmatlar bolmag`an.

Setoku-taesi degen isim menen tariyxqa kirgen Yamato ha`kimi VII a`sirdin` basinda belsene ha`reket etedi. Ma`selen, 603-jili ol ataqliliq da`rejelerdin` jan`a du`zilisin en`gizedi. 604-jili jan`a nizam shig`arip, qarawindag`ilar o`zinin` ha`kimine bag`iniw kontseptsiyasin-konfutsiylikti ma`mlekettin` ideologiyaliq tiykari etip belgileydi.

**Aziyanin` Qubla-Shigis ma`mleketleri a`yyemgi zamanda.** Qubla-shig`is Aziyada adamlardin` en` a`yyemgi jasaw orinlarinin` biri tabilg`an. Olar mezolit da`wirinin` o`zinde tutiniwshi ja`miyetinen o`ndiriwshi diyqanshiliq xojalig`ina aylanadi. Neolit da`wirinde saligershilik xojalig`i rawajlang`an.

Qubla-shig`is Aziyanin` aymaqlarina Sinzyan ha`m Yantszi oypatlari kirgen, bul jerde ha`zirge shekem tuwisqan mon-kxmer xaliqlari jasaydi. Qubla-shig`is Aziyanin` en` tiykarg`i a`yyemgi xaliqlari bul austroaziyalilar (monlar, kxmerler, h. t. b.).

Tu`slik Indoqitay tegisliklerinin` austroaziyatliq aymaqlari anag`urlim rawajlang`an, bul jerde mistan, keyin ala qoladan qurallar tayarlang`an. Metallurgiyanin` bul a`yyemgi oshag`i Xuanxe basseyni rawajlaniwina u`lken ta`sir jasag`an.

Son`g`i qola a`sirde Qubla-Shig`is Aziyada turaqli diyqanshiliq jasaw jerlerdin` ken` aymaqlari payda boladi. Birinshi ma`mleketler qa`liplesip baslaydi. Erte klassliq ja`miyetler. Arqa-Shig`is indoqitay ha`m tu`slik ten`izi arqa jag`alawlari ma`mleketleri, Malak yarim atawi Arxipelaktag`i a`yyemgi indoneziyler ma`mleketleri, Arqa Indoqitaydin` orayliq aymag`indag`i ma`mleketler bolg`an.

A`yyemgi V`et ma`mleketleri ha`m olardin` qon`silari. Arxeologiyaliq mag`liwmatlar boyinsha, Arqa V`etnamda, Qizil da`r`ya quyarlig`inda klassliq ja`miyettin` a`yyemgi ha`m

o`zgeshe oshag`i bolg`an. Arqa V`etnam ha`m Tu`slik ten`iz ma`mleketleri ishinde Qitay derekleri Yue (V`et) patshalig`in atap ko`rsetedi. Yue patshalig`i b. e. shekemgi shama menen VII a`sirde Yantszi quyarlig`inda payda bolg`an. Tiykarg`i ka`ri saligershilik bolg`an. B. e. shekemgi IV-III a`sirleri Yantszi quyarlig`inan Xongxa quyarlig`ina shekemgi aymaqlarda bir neshe ma`mleketler Xongxa quyarlig`inda Vanlag (keyin ala Awlaq), shig`ista-Teyau, Namv`et h. t. b. ma`mleketler bolg`an.

V`etnamlilardin` ata-babalari bolg`an lagv`edler jasag`an Awlaq ha`m Namv`et b .e shekemgi III a`sirde aymaqta en` rawajlang`an ma`mleketler bolg`an. Awlaqtin` tiykarg`i xalqin mayda o`ndiriwshiler klasi, qa`wim ag`zalari ha`m qullar sonday-aq jer iyeleri bolg`an aristokratlar ha`m aqsu`yekler qurag`an. Ma`mlekettin` basinda ha`kim turg`an. A`yyemgi v`etlerdin` ma`deniyati ju`da` o`zgeshe bolg`an, inanimlari ata-babalar, jer ruwxina, krokodil-aydarha ha`m suwda ju`ziwshi quslarg`a siyiniwg`a tiykarlang`an. B. e. shekemgi 221-214-jillari Awlaq ha`m Namv`et Tsin` imperiyasi menen uris ju`rgizgen, biraq Awlaq o`z g`a`rezsizligin saqlap qalip, ha`tteki Ta`yaudin` bir bo`legin o`zine qosip alg`an. Tsin` imperiyasi qulag`annan keyin (b. e. shekemgi 297-j) Namv`et o`z g`a`rezsizligin tiklep aladi, keyin ala eki el de bir ma`mleketke-Namv`et-Awlaq ma`mleketine ja`mlesip aladi. B. e. shekemgi II a`sirde ol Qubla-Shig`is Aziyadag`i en` ku`shli ma`mleketlerinin` birine aylanadi. Ol Xan` imperiyasi menen uris ju`rgizgen, biraq awir sawashlardan keyin imperator U-di a`skerleri ta`repinen basip alinadi.

B. e. shekemgi III-II a`sirleri A`yyemgi Qitaydin` tawli Dien ha`m Elan ma`mleketleri Qubla-Shig`is Aziyanin` a`yyemgi ma`mleketlerinin` ayriqsha toparin qurag`an boliwi kerek.

B. e. shekemgi I a`sirdin` basinda Xan` basqinshilarinin` ha`kimiyati ha`zirgi Arqa V`etnam aymag`inda lagv`etlerdi massaliq assimilyatsiyalawg`a urinip ko`rgen, biraq bul siyasatqa qarsi ko`terilis baslanip, imperator o`z maqsetleriei bas tartadi. Imperiya ha`kimi lagv`etlerdin` ishki erkinlikke huqiqin moyinlaydi. V`et ja`miyetinin` etnikaliq o`zgesheligi saqlanip qaladi.

B. e. I-V a`sirleri v`et ja`miyetinde bul jaqqa Hindistannan kirip kelgen buddizm taraladi.

**Mon Kxmerlerdin ma`mleketlik du`zilisleri ha`m indoneziyler.** Indoqitay ha`m Indoneziyanin` barliq anag`urlim iri da`r`ya oypatlarinda bizin` eramizdin` basinda klassikaliq ja`miyet ha`m ma`mleketler qa`liplesedi. O`ndiristin` joqari da`rejesi ha`m temir qurallardan paydalaniw bul jerde ma`mleketlilik oshaqlari payda boliwina imkaniyatlar jaratti.

Kishi awil qa`wimi jetekshi sotsialliq birlik bolg`an. Ekspluatatsiya sistemasinda monarxtin` barliq jerge bolg`an joqari menshigi a`hmiyetli rol` oynag`an. Jerler iri aristokratlardin` miyrasxorliq iyelewinde esaplang`an. Mayda o`ndiriwshiler-qa`wim ag`zalari klasi ma`mleketten yamasa konkret jer iyesinen g`a`rezli bolg`an. U`stem klass ha`m erkin qa`wim ag`zalari klasi xaliqtin` tiykarg`i massasin qurag`an. Ekspluatatsiyanin` tiykarg`i formasi renta-ma`mleket yamasa joqari aristokratiya wa`killeri paydasina jiynalatug`in saliq bolg`an.

Jergilikli agrar siyiniwlardin`-induizm (yamasa buddizm) ha`m ata-babalar ruwxina siyiniwdin` qosiliwi joqari ha`kimiyatqa ko`plegen diniy waziypalardin` ju`kleniwine alip keldi. Bul qubilis bir qatar a`yyemgi Aldin`g`i Aziya ma`mleketlerine de ta`n edi.

Ko`pshilik mon ha`m kxmer ma`leketleri shama menen I a`sirde payda bolg`an. Olardin` irisi-Bapnom (Funan`) imperiyasi-rawajlang`an da`wirinde barliq derlik tegislik mon ha`m kxmerler Tu`slik Indoqitayin birlestirgen.

Atawlar du`n`yasinda I-VI a`sirleri eki topar ma`mleketler. batis (yamasa Kishi Aziyaliq) ha`m shig`is (yamasa yavan`) ma`mleketleri qa`liplesken. Batis topari Sumatra ma`mleketlerinen ibarat bolg`an, olardin` ishinde Orayliq Sumatra ma`mleketlerinen ibarat bolg`an, olardin` ishinde Orayliq Sumatra xaliqlari ha`m Malak yarim atawinin` kishi ma`mleketleri basshilig`inda oraylasiw protsesi tez pa`t penen ju`rgen. Bul ma`mleketler turmisinda sirtqi sawda, sonin` ishinde tranzit sawdasi u`lken rol` oynag`an. sebebi olar qizg`in sawda jolinda jaylasqan edi. Bul ma`mleketlerdin` sotsialliq du`zilisi Balnom du`zilisine uqsas edi. B. e. shekemgi I min` jilliqtin` ortasinan a`yyemgi Qubla-Shig`is Aziya xaliqlarinda erte klassliq qatnasiqlar ha`m da`slepki ma`mleketler qa`liplesedi. Olarg`a ekonomikanin` sotsialliq sho`lkemnin` (kishi awilliq qa`wim) ha`m ruwxiy ma`deniyattin` (diniy tarawda ata-babalar ruwxina siyiniw) o`zgeshe tu`rleri ta`n. En` iri a`yyemgi xaliqlardin` v`et, kxmer, mon, malaylilar, yavanlilar ata-babalarinin` ma`mleketleri suwg`ariw ushin qolayli iri da`r`yalar oypatliqlarin iyelegen.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ayyemgi Qitay tariyxinin` xronologiyasi ha`m da`wirlerge bo`liniwi
2. Batis ha`m Shig`is Chjou da`wiri?

3. Shan-In, Tsin Shixuandi reformalari ne haqqinda?
4. Ayyemgi Qitay ilimiy bilimlerdin` rawajlaniw o`zgesheligi

A`debiyatlar.

1. I.KarimovUzbekiston milliy istiqlol mafkura nutiqlar va suxbatlar. T-1997.
2. Pozdneva D Atensti materialisti i dialektini drevnego Kitaya. M-1967.
3. Nen K. «Mif drevnego Kitaya» M.-1965.
4. R.Pershin «Istoriya pervobitnogo obshestvo» M-1990.

II-semestr

Lektsiya №15

GRETSIYA TARIYXINA KIRISIW

EN' A'YYEMGI GRETSIYA

Reja

1. Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.
2. Egey ma'deniyati
3. Krit ma'deniyati
4. Miken ma'deniyati
5. Gomer da'wiri Gretsiyasi
6. Kiklada ma'deniyati

***Tayanish tu`sinikler:*** Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler, Arxeologiyaliq estelikler, Gomer da`w`iri. qul iyelewshilik ja`miyetnnin` payda boliwin, gu`lleniwin ha`m krizisin elmenistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketler ha`m ma`mleketlerdin` gu`lleniwi. Numizmatika ha`m arxeologiyaliq qazilmalar.

Krit-Miken, A. Evans, G. Shliman, Troya, Knoss, Mnoy, Fest, Malliya, saraylar da'wiri, Messara, Vasilika, Agamepnon qa'biri, Axaya, Ealiy, Odissey, S. Maritonos, Kiklada, Gu'mbezli qa'bir, Mikena jaziwi, "antilopalar" su'wreti.

1. Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.

Gretsiya geografiyaliq jaqtan 3 bo'limge bo'linedi: Fessaliya ha'm Epir, arqada Moli ha'm Pagasey basseyininde, qublada Korinf ha'm Salonika menen sheklengen, orayliq bo'limi Peloponnes yarim atawinan ibarat qublag'a bo'linedi. Arqa bo'liminde Fessaliyani Epirden Pind tawlari ajiratip turadi. A'yyemde bul eki wa'layat grek ma'deniyati qa'liplesiwinde a'hmiyetli orin iyeleydi. Sebebi bul jerde da'slep arqadan qublag'a grek qa'wimleri jilisip kelgen.

U`yrenilip atirg`an A`yyemgi Gretsiyanin` tariyxi qul iyelewshilik ja`miyetnnin` payda boliwin, gu`lleniwin ha`m krizisin izertleytug`in a`yyemgi dun`ya tariyxinin` quramali bo`legi bolip tabiladi. Bul ja`miyetler Balkan yarim atawi aymag`inda, Sitsiliya atawinda, Qara ten`iz boylarinda b. e. shekemgi III-II min` jilliqlarda payda bolg`an ha`m olardin` tariyxi b. e. shekemgi II-I min` jilliqlarda, grek ma`mleketleri Rim ma`mleketine kirgizilgennen keyin tamamlanadi. A`yyemgi grekler jer ju`zlik tariyxiy protsessti bayitqan Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin Rim ma`mleketi da`wirinde tirnaq bolg`anin ayriqsha atap o`tiw kerek.

Bul ma`deniyattin` tiykarin qul miynetine tiykarlang`an ekonomikaliq sistema, respublikaliq du`zilisi menen polisliq qatnasiqlar, Rim ha`m jer ju`zilik ma`deniyatina ju`da` u`lken ta`sir jasag`an biyik ma`deniyat qurag`an. 1. Erte Minoy da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XXIII a`sirler), klasslarg`a shekemgi qatnasiqlar ma`mleketi. 2. Orta minoy da`wiri yamasa eski saraylar da`wiri (b.e. shekemgi XXII-XII a`sirler) - ma`mleket du`ziliwi, birinshi klasslar ha`m sotsialliq toparlar, jaziwdin` payda boliwi, Krittin` birlesiwi. 3.Keshki minoy da`wiri yamasa jan`a saraylar da`wiri (b.e. shekemgi XVII-XII a`sirler) - Krit ten`iz ma`mleketinin` gu`lleniwi, Kritti axeyliler basip aliwi ha`m Krittin` qulawi. Materiklik (axey) Gretsiyanin` Ellada da`wirlerinin` jilnamasi:

1. Erte minoy da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XXI a`sirler) - alg`ashqi qatnasiqlardin` u`stemligi greklerge shekemgi turg`inlar.
2. Orta ellada da`wiri (b.e. shekemgi XX-XVII a`sirleri) - uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar idirawinin` keyingi Balkan Gretsiyanin` qubla ta`repinde axeyler - greklerdin` kiriwi ha`m qonislaniwi.
3. Keshki ellada yamasa miken da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XIII a`sirler) ertk klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` payda boliwi, jaziwdin` payda boliwi, mikey tsivilizatsiyasinin` payda boliwi ha`m onin` ha`lsirewi. XX a`sirden baslap alg`ashqi du`zim jag`daylarinda jasawshi arqadan grek qa`wimleri, dariylar kiredi ha`m bul jerde qaytadan alg`ashqi ja`miyet ornatiladi.

Na`tiyjede jan`a basqish baslanadi, yag`niy Gretsiyada axeyler ma`mleketi qulag`annan ha`m dariyler kirip kelgennen keyin ornatilg`an uriw qa`wimlik qatnasiqlar idiray baslaydi. Bul basqish polisliq dep ataladi ha`m u`sh da`wirge bo`linedi:

1. Gomerlik yamasa qaran`g`i a`sirler yamasa polislerden burin`g`i da`wir (b.e. shekemgi XI-IX a`sirler) - Gretsiyadag`i uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar.

2. Arxaikaliq da`wir ( b. e. shekemgi VIII-VI a`sirler)-polisler tu`rinde klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` qa`liplesiwi. Jer Orta ha`m Qara ten`izleri boylarinda greklerdin` qonislawi.(Ulli grekler kolonizatsiyasi).

3. Grekler tariyxinin` klassikaliq da`wiri (b.e.sh.V-IV a`sirler )-a`yyemgi grekler qul iyelewshilik ja`miyetinin`, grekler ma`deniyatinin` polisliq du`zilisinin` gu`lleniwi. B. e. shekemgi XX a`sirde, yag`niy « A. Makedonskiydin` jer ju`zlik imperiyasi « qulag`annan keyin elmenistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketler payda boladi.

A`yyemgi grek (a`yyemgi shig`is) tariyxinin` **ellinistlik basqishi** da u`sh da`wirge bo`linedi.

1. A. Makedonskiydin` shig`isqa atlanislari ha`m ellinistlik ma`mleketlerdin` du`zilisi payda boliwi (b. e. shekemgi IV a`sirdin` 30-jillari-b. e. shekemgi III a`sirdin` 80-jillari).

2. Ellinistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketlerdin` gu`lleniwi
(b. e. shekemgi III a`sirdin` 80-jillari-b. e. shekemgi II a`sirdin` ortalari).

3. Ellinistlik ma`mleketlerdin` krizisi, olarg`a batista ( Rim, shig`istan Parfiya hu`jim jasawi ( b. e. shekemgi II a`sirdin` ortalari -b. e. shekemgi I-a`sir).

**A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha derekler.** Jazba materiallar, materialliq ma`deniyat estelikleri, tasqa jazilg`an a`yyemgi jaziwlar, tengeler, etnografiyaliq baqlawlardin` materiallari, fol`klor ulgileri tiykarg`i derekler bolip tabiladi. Qazg`anda 1901-jili A. Eves ta`repinen Knoss, Pilos ha`m Miken qarabaxanalarinda, Fivada, Tiriifte tabilg`an. Olar b. e. shekemgi XVV-XIII a`sirlerdin` xojaliq hu`jjetleri bolip tabiladi. Kesteler saray xojalig`in ju`rgiziw haqqinda, ma`mleketti tutasi menen basqariw haqqinda mag`liwmatlar beredi, bul o`z gezeginde b. e. shekemgi II min` jilliqtin` ekinshi yariminda Axey patshalig`inin` ekonomikasin basqariwdin` tiykarg`i belgilerin ko`rsetedi.

2. Arxeologiyaliq materiallar ken` saray kompleksleri Knossta ha`m Festte, Krit atawinda, Peloponnestegi Mikonlarda ha`m Piloste, sonday-aq Attika i Spartadag`i Karaku, Eigurnes ha`m Nekropol` jerlerinde qaziw jumislari ju`rgizilgende tabilg`an.

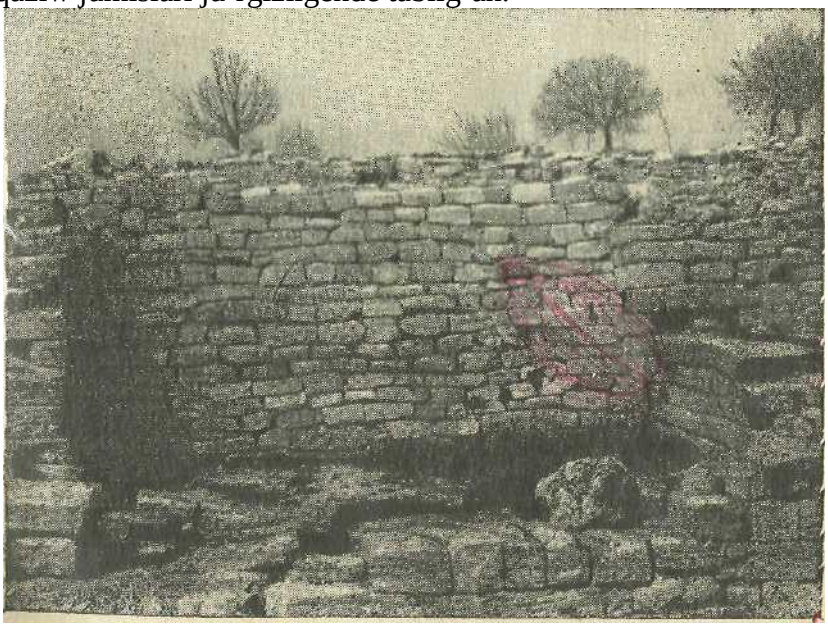

Ayyemgi Troya

Ayirim mag`liwmatlar Gomerdin` b. e. shekemgi IX-VIII a`sirleri zilg`an « Iliada « ha`m « Odisseya» poemalarinan aliwg`a boladi. Sonday-aq b. e. shekemgi V-IV a`sirler grek avtorlarinin` shig`armalarinda ( Gerodot, Fukidi, Aristotel` ha`m Strabon, Plutarx, Pavsiy ) greklerdin` dan`qli o`tmishi, Krit patshasi Minostin` qudireti, onin` ulli ma`mleket du`zgenligi haqqinda mag`liwmatlar berilgen.

Greklerdin` qudaylar ha`m qaharmanlar haqqinda ertekler ha`m a`psanalarinda ha`r qiyli materiallar tabiwg`a boladi: Afinani Minos patshasinan azat etken dan`qli afinaliq qaharman Tezes haqqinda, Gerakl haqqinda, Kolxidag`a shekem « Agro « kemesinde ju`ziw sapari haqqinda h. t. .b.

B. e. shekemgi XIV-XIII a`sirlerdegi Xett tasqa jaziwlarinda azi-kem mag`liwmatlar berilgen.

Eski ha`m klassikaliq Gretsiya tariyxi boyinsha derekler, Gomerdin` « Iliada» ha`m « Odisseya « epikaliq poemalarinda grekler ha`m troyanlar arasindag`i Troya urisi haqqinda mag`liwmatlar beriledi. Bunnan tisqari bul poemalar grekler turmisinin` ha`r qiyli ta`repleri-ekonomikasi, sotsialliq qatnasiqlari, basqariw, ma`deniyat ha`m din boyinsha ju`da` bay mag`liwmatlar deregi bolip tabiladi.

Grek shayirlari Gespod (VIII-VIII a`sirler), Arxilox, Salon, Feogfinlerdin` shig`armalarinan a`hmiyetli mag`liwmatlar aliwg`a boladi. Olarda gedeylerdin` awir miyneti, demostin` aristokratlarg`a qatnasiqlari haqqinda tu`sinikler berilgen.

Grek tariyxshilari Gekatey (540-409), Gellanik bahali mag`liwmatlar keltiredi. Olar tuwilg`an qalasinin` en` a`yyemgi tariyxin bayanlag`an. Tariyxshilar ishinde Gerodotti (b.e. shekemgi. 485-425-jj) atap o`tiwge boladi. Onin` miynetlerinde grek-persiya urislari haqqinda mag`liwmatlar tabamiz. Bunnan tisqari onin` ayirim miynetleri ayirim ellerdin`, xaliqlardin`, qalalardin`: Vavilon, Midi, Egipet, skif qa`wimleri, Balkan Gretsiyasinin` grek qalalarinin` tariyxlarina bag`ishlang`an. Tutasi menen Geradottin` shig`armalari grek ha`m jer juzi istoriografiyasinda ataqli miynet ha`m b. e. shekemgi VII a`sirdin` basi -V a`sirlerdin` Jaqin Shig`is ha`m Gretsiyanin` tariyxi boyinsha mag`liwmatlar deregi bolip tabiladi.

2 ja`ne de bir tariyxshisi Fukidid o`z miynetlerin Peloponnes urisi (b. e. shekemgi. 431-404-jj) waqiyalarina bag`ishlang`an.

Tariyxshi Ksenofingta b.e. shekemgi V a`sirdin` birinshi yarimi-IV a`sirlerdegi Kishi Aziyanin` Shig`is oblast`larinin` ha`m grek ja`miyetinin` turmisi haqqinda mag`liwmatlar tabiwg`a boladi. Filosoflarda A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p mag`liwmatlar tabamiz. Ma`selen, Platonda (b. e. shekemgi 427-347-jj). Ol b. e. shekemgi IV a`sirdin` ortalarindag`i sotsialliq-siyasiy qatnasiqlarg`a tallaw jasay otirip, grek ja`miyetin jan`a, o`zinin` pikirinshe, a`dil baslamalarg`a tiykarlang`an qayta quriw variantin usinadi.

Komediyalar, jaziwshilardin` miynetleri ( Sitsiyaliq Diodor, b.e.shekemgi 1 a`sir, Plutarx x.t.b.), sonday-aq epigrafiyaliq materiallar Afinanin` ishki ha`m sirtqi jag`daylari haqqinda bay mag`liwmatlar quraydi.

Numizmatika ha`m arxeologiyaliq qazilmalar ju`da` bay materiallar beredi.

Ellinistlik da`wirdegi Gretsiyanin` tariyxi boyinsha derekler.

Pleybey ha`m Diador tariyxiy shig`armalari bul da`wirdin` bahali derekleri bolip tabiladi. Gretsiya tariyxi boyinsha miynetlerdin` ishinde Pompey Troganin` (b.e. shekemgi 1 a`sirdin` aqiri) « Filipp II-shi ha`m onin` balasi Aleksandrdin` tariyxi « Kurtsiy Rufanin` (b.e. shekemgi I a`sir) «Aleksandr Makedonskiydin` tariyxi» shig`armalarin atap ko`rsetiw kerek. Olarda A.Makedonskiydin` atlanislarg`a tayarliqlari, olardin` barisi ha`m na`tiyjeleri, basip alg`an xaliqlarg`a onin` jurgizgen siyasati toliq su`wretlengen. Ko`rkem a`debiyat shig`armalari ishinde b.e.sh. IV a`sirdin` aqiri III a`sirlerdegi ku`ndelikli turmistin` mazmuni deregi sipatinda Menandrdin` (b.e.sh. 342-292 jj) komediyalarin atap o`tiw kerek.

Ellinizm tariyxi boyinsha ko`plegen basqa derekler ishinde numizmatikaliq, epigrafikaliq ha`m arxeologiyaliq materiallardi, sonday-aq papiruslardag`i jaziwlardi atap o`tiwge boladi. Joqarida atap ko`rsetilgen A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p sanli ha`m ha`r qiyli derekler a`yyemgi grek ja`miyetlik rawajlaniwdin` tiykarg`i bag`darlarin -klassliq qul iyelewshilik ja`miyeti ha`m ma`mleketi qa`liplesiwinin` da`slepki basqishlarinan baslap grek polislerin ha`m ellinistlik ma`mleketlerdi Rim ta`repinen basip aliwg`a shekem - ko`rsetiwge mu`mkinshilik beredi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxinin` istoriografiyasi. XVIII a`sirdin` aqirinda-XIX a`sirdin` birnishi yariminda A`yyemgi Gretsiya tariyxi evropaliq tariyxiy iliminde a`hmiyetli ma`nige iye boladi. Izertlewshiler arasinda ingliz alimi R. Pentli ha`m nemis ilimpazlari F. Vol`f, G. Niburlardi atap o`temiz. Evropaliq tariyxiy derektaniwda olar tariyxiy-kritikaliq usildin` tiykarin saliwshilar boldi. Ol poemalarg`a tallaw jasag`an, olarda eski hujjetlerdin` izlerin tapqan.

A`yyemgi tariyxin qayta tiklegen. grek tariyxin du`ziwde arxeologiyaliq ha`m etnografiyaliq materiallar u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Germaniyada A`yyemgi Gretsiya tariyxin du`ziw qolg`a aling`an. Nemis alimi Vil`xel`m ta`repinen antik iskustvosi ilimiy tariyxinin` tiykarlari saling`an, ol

1764-jili « A`yyemgi iskusstvo tariyxi « degen miynet shig`arg`an. Onda antik avtor esteliklerin izertlegen, olardi ha`rqiyli tariyxiy da`wirler boyinsha toparlarg`a bo`lgen.

Bul da`stu`rdi A. Bek ha`m K. Myuller dawam etken. Olar grek tasqa jaziwlarin ha`m Gretsiyanin` ekonomikasin, tariyxin izertlegen. Olardan basqa I. Drizen degen ilimpaz bolg`an, ol a`yyemgi grek tariyxinin` son`g`i basqishin sistematikaliq izertlewge diqqat awdarg`an.

XIX a`sirde Angliyada a`yyemgi grek tariyxin izertlewge ulken qizig`iwshiliq tuwg`an. Bul jerde A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p tomli miynetler shig`adi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxin izertlewde u`lken jetiskenlikler jan`a arxeologiyaliq ha`m etnografiyaliq izertlewler menen baylanisli. Bul G. Shliman ha`m V. Derlfel`dtin` Troya menen Minoxtag`i, I. Trinfes ha`m Evanstin` Krittegi qaziwlari. L. Morgannin` ( 1877-j ) « A`yyemgi ja`miyet « degen kitaptin` jariq ko`riwi. Ellinistlik da`wirdin` tariyxin izertlewde Misirda papirusta jazilg`an ha`r qiyli hu`jjetlerdin` tabiliwi. ulken a`hmiyetke iye bolg`an. Jan`a hu`jjetler boyinsha ellinistlik ja`miyettin` ko`plegen ta`repleri ( ekonomika, sotsialliq qatnasiqlar, ma`mleketlik ha`m ma`deniyat) izertlenedi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxi Rossiyada XVII a`sirdin` basinda izertleniwi. M. V. Lomonosov ha`m nemis alimi G. Bayer ta`repinen shaqirilg`an. A. N. Radnitsev u`lken u`les qosadi. A. N. Radnitsev Axey awqami, grek-baktriya patshalig`i tariyxi, Arqa Qara ten`iz boylarinin` grek koloniyalari menen skif qa`wimleri arasindag`i o`z-ara qatnaslar boyinsha bir qatar miynet basip shig`aradi. Rus alimlari I. Martinov a`yyemgi grek avtorlarin, al Gnedich ha`m V. Jukovskiy Gomerdin` « Illiada « ha`m « Odessiya « poemalarin oris tiline awdaradi. A`yyemgi Gretsiyani izertlew boyinsha oris mektebinin` tiykarin saliwshi Sankt-Piterburg universitetinin` professori M. G. Kutorga boldi. Ol Afina tariyxinin` en` a`hmiyetli mashqalalarin teren` izertledi. Onin` sha`kirtleri bolg`an V. G. Vasilevskiy F. F. Sokolovtida atap o`tiw kerek. F. F. Sokolov. rus ilimi ha`m grek a`yyemgilinin` bir tutas bag`darinin` tiykarin saliwshi boldi, oris epigrafiyaliq mektebinin` atasi bolip tabiladi.

XIX a`sirdin` aqiri-XX a`sirdin` basinda oris iliminde bir qatar ilimiy bag`darlar qa`liplesti: sotsialliq-ekonomikaliq bag`dar (wa`killeri R. Yu. Vipper, M. I. Postovtsev, M. M. Xvostov), siyasiy ma`kemelerdi izertlew bag`dari (S. A. Djebelov, V.P. Buzeskul, N. I. Karaev), kl`turologiyaliq bag`dar (F. F. Zelenskiy). F. G. Mishenko a`yyemgi grek tariyxin ha`m ma`deniyatin izertlewge u`lken u`les qosti. Ol oris tiline gerodot ha`m Strabon shig`armalarin awdardi.

Tutasi menen oris ilimi evropaliq antiktaniwg`a bahali u`les qosti, A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`plegen izertlewleri menen jer ju`zlik ilimdi bayitti. A`yyemgi Shig`is, A`yyemgi Gretsiya ha`m Rim Jer Orta ten`iz boyi ellerinin` konkret tariyxin u`yreniw jer ju`zilik tariyxiy protsesstin` birligin ko`rsetti, bir ta`repli grek yamasa romanotsentrizmdi jen`iwge alip keldi. Bul ko`p tomli jer ju`zilik a`yyemgi tariyxti tayarlawda ha`m basip shig`ariwda o`z sa`wlesin tapti. Onda a`yyemgi shig`is elleri, grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` ulken Rim ma`mleketinin` tariyxi bir qansha birlikte qaraldi (12-tomliq « Kembridj a`yyemgi tariyxi « (1928-1938-jj.) 13 kitaptan ibarat

« Jer ju`zilik tariyxi « ha`m 5-tomliq «Xaliqlar ha`m tsivilizatsiyalar», A. Kakl`fman ha`m F. San`yan redaktsiyalawindag`i

«Uliwma du`n`ya tariyxi» Bul basimlarda dereklerdi puxta izertlewlerge tiykarlang`an ekonomikag`a, sotsialliq qatiasiqlarg`a, sonday-aq a`skeriy-siyasiy tariyxqa ha`m ma`deniyatqa ha`r ta`repleme tallaw jasalg`an.

A`yyemgi grek tariyxinin` en` basli mashqalalarinin` biri qulshiliq mashqalasi, onin` taraliw da`rejesi, onin` o`ndiriste ha`m ja`miyettegi roli bolip tabiladi. Bul ma`seleni belgili ilimpazlardan U. Uesterman, N. Fogt, M. Finli, P. Levoxlar izertlegen.

Gretsiyanin` siyasiy tariyxi bir neshe bag`darlarda izertlenip atir, biraq olarda ma`mleket ha`m siyasiy ma`mleketler maqseti u`lkeytip ko`rsetilgen.

Sparta tariyxi (G. Mitchel, Dj. Xaksli h. t. b.) ha`m grek ma`mleketligi (Dj. Larsen ha`m V. Erenburg ) boyinsha miynetler sani ko`beydi.

50-70-jillari sirt el istoriografiyasinda a`yyemgi grek tariyxin ha`r qiyli ko`z-qarastan izertlegen qa`nigeler mektebi mektebi qa`lipleskenin ayriqsha atap o`tiwimiz kerek. (Dj. Sen Krua, P. Kartledj, R. Pedgag, M. Uazen, I. Garlan h. t. b.). Olar ekonomikaliq, sotsialliq-siyasiy du`zilislerdin` en` a`hmiyetli aspektlerin islep shiqqan, ha`zirgi istoriografiyag`a u`lken u`les qosqan.

Antik istoriografiyasi. (1917-1985-jj) 20-30-jillari A. I. Tyumenev, S. I. Kovalev, V. S. Sergeev, B. L. Bogaevskiy h. t. b. basqalardin` a`yyemgi tariyx boyinsha izertlewleri a`hmiyetli orin tutqan.

60-70-jillari qa`niygelerdin` ayriqsha diqqati uliwma grek tariyxinin` sheshiwshi mashqalasina-qulshiliq ha`m polis mashqalasina awdarildi. Bul ma`seleler menen belgili alimlar K. K. Zel`in, M. K. Trofimova, Yu. V. Andreev, L. M. Gluskina, G. A. Koshelenko, L. P. Marinovich, E.D. Frolov shug`illang`an. Olardin` izertlewlerinin` na`tiyjesinde erkin miynet-eki tomliq « Antik Gretsiyasi « do`relgen.

60-80-jillari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli da`wirleri boyinsha, atap aytqanda, Axey Gretsiyasi tariyxi, ellinistlik tariyx ha`m ellinizm da`wirindegi xaliq-araliq qatnasiqlar tariyx mashqalalari, sonday-aq Qara ten`iz boyindag`i grek koloniyalarinin` tariyxi ma`deniyati boyinsha izertlewler ju`rgizildi. Qara ten`iz boylarinda iri arxeologiyaliq qaziwlar alip barildi (L.M. Slavin, Yu.G. Vinogradov, A.N.Sheglov, V.D.Beavatskiy, V.F.Gaydukeevich, Kabilina, I.T.Blavatskiy ha`m t.b.).

Tutasi menen ha`r qiyli a`wladtag`i oris alamlari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli aspektlerin islep shiqqan, jer ju`zilik tariyxqa u`lken u`les qosqan. Uliwma du`n`ya tariyxi Instituti ta`repinen «A`yyemgi tariyx xabarshisi» jurnali du`zilgen.

2. Egey ma’deniyati

B.e.sh.III-II min’ jilliqlarda Dunay artinan greklerdin’ keyingi a’wladlari Balkan yarim atawina bastirip kiredi. Bul da’wirde Balkan yarim atawig’a ha’m og’an jaqin atawlarda kariyler, leleg ha’m pelasglar jasag’an.

Krit-Miken ma’deniyati ingiliz arxeologi Artur Evansning (1851-1941) Krit atawinda alip barilg’an arxeologiyaliq qazilmalari, G.Shliman (1822-1892)di Kishi Aziyadag’i Xissor to’beliginde Troya qalasi qulandilari qazip ashiliwi, Gretsiya qublada Mikena ha’m Tirinf qalalarin qazilmalari na’tijesinde belgili boldi. Artur Evans Krit atawindag’i Knoss saraylarin aship Krittin’ apsanaliq patshasi Minoy ati menen atalgan Minoy ma’deniyati jaratti.

Bunnan tisqari Amorgos, Paros, Sifnos, Siros, Naksos, Tera, Melos, kabi Egey atawlaridagi ko’pgina madaniy yodgorliklar ochildi. Natijada B.e.sh.algi ikkinchi min’ jilliqgacha xalqlar yaratgan va bu xalqlar yutuqlarini ijodiy o’zlashtirgan greklargacha bo’lgan axeylarning Miken ma’deniyati deb atalgan ma’deniyatini yaxlit ko’rinishi shakllantirildi.

A’yyemde Egey basseyininde u’sh ma’deniy birlik: en’ a’yyemgi Krit yamasa Minoy dep atalg’an (b.e.sh.3000-1200 jillar) orayi Krit bolg’an atawlardag’i Kiklad, Balkan Gretsiyadag’i Ellada ma’deniyatlari bar bolg’an.

3. Krit ma’deniyati

Krit yamasa Minoy ma’deniyati u’sh da’wirge: erte Minoy (b.e.sh.3000-2300/2100 jillar), orta Minoy (2300/2100-1600 jillar) ha’m son’g’i Minoy (1600-1200 jillar)g’a bo’linedi.

Krittin’ erte gu’llep-jasnaw da’wiri ha’m onin’ Egey du’nyasindag’i jetekshiligi b.e.sh. III-II min’ jilliqlarga tuwri keledi. Da’slep atawdin’ qubla, shig’is bo’limi riwajlang’an.

Orta Minoy da’wirinde Kritda “birinshi saraylar” da’wiri boldi. Knoss, Fest ha’m Malliya siyaqli qala oraylari rawajlandi. Krit arxitekturasinin’ kiklad ha’m ellada tsivilizatsiyalarinan ajiratip turatug’in o’zgesheligi bul saraylardi qurilg’ani bul saraylardag’i nafis freska su’wretlerin joqari sanaat da’rejesinde bolg’ani. Freska su’wretlew o’neri gu’llep jasnawi “ekinshi saraylar da’wirine” (b.e.sh. XVII a’sir) ha’m son’g’i Minoy da’wirine tuwri keledi. Orta Minoy da’wiri Kritte shamalawina qarap jer silkiniwi na’tiyjesinde apatshiliq menen tamamlandi b.e.sh. XVIII a’sirde Knoss, Fest, Malliya saraylari qulandilarg’a aylandi.

Eliw jildan keyin Krit ja’ne qayta tiklendi ha’m bul ko’teriliw b.e.sh.1400 jillarg’a shekem dawam etti. Bul da’wirde Krit ten’izinde sheksiz hu’kimranliq etedi. Krit Balkan yarim atawi, Misr, Iberiyaga sapali vino, zaytun mayin eksport qildi. Misrdan ren’li shiyshe, fayans, Kipr atawinan mis, Suriyadan otash, Liviyadan qimbatbaha metallar ha’m pil su’yegi alip kelinedi.

Krittin’ Egey ten’izindegi jan’a jetekshiligi b.e.sh. 1700 jildan baslanip Knoss ha’m Festta jan’ saraylar qurilip, onin’ diywallari a’jayip freskalar menen bezelgen. Ingliz arxeologi Artur Evans Knoss sarayin 40 jil dawaminda tekserdi. Bir neshe qabatli saray Krittegi en’ belgili qurilis edi. Ol bir neshe ma’rte qayta qurilg’an bolip patsha shan’arag’i jasag’an jeri, ra’smiy bina ha’m

xo’jaliq qurilmalarinan ibarat edi. Sarayda ko’plegen bolme ha’m zal diywallari did penen bezetilgen.

Krit gulalshilig’inda ha’m ko’rkem sanaattin’ joqari da’rejede qa’lipleskeni ko’rinedi.

Krit ma’deniyatinin’ gu’lleniwinin’ ja’ne bir da’lili Knoss sarayindag’i oyinshi (raqqosa) su’wretinin’ bizge shekem jetip kelgen bir bo’limi bolip esaplanadi. Arxeologlar oni “parijlik hayal” dep atag’an.

Diywal su’wreti-freskalar ham Krit qudaylari panteoninda hayal statuyalarin alding’i o’rinda turg’ani hayallardin’ Krit ja’miyeti turmisinda joqari da’rejede bolg’anlig’in korsetedi.

Freskalarda Krit atawining saray ha’m diniy turmisi sa’wlelengen. Kritte diniy simvol sanalg’an eki ta’repleme balta – labris uslag’an jritsa (kohina) siyaqli su’wretler ko’rsetilgen.

Krittin’ sotsiyalliq – siyasiy qatnasiqlari haqqinda hesh qanday aniq mag’liwmat joq. Orta Minoy da’wirinde atawinin’ arqa bo’liminde (paytaxti Knoss) g’a’rezsiz dinastiya, basqasi qublada (paytaxti Fest) hu’kimranliq etken. Ha’kim joqarg’i jrets waziypasin da atqarg’an. Son’g’i Minoy da’wirinde Krittegi pu’tkil ha’kimiyat Knoss ha’kimleri qolina o’tedi. Siyasiy ha’kimiyat du’zilisi jag’inan shig’is despotiyasina uqsas bolg’an. Jer ma’mleket mu’lki bolg’an. O’nermentshiler, qullar bolg’an. Kritte qul meynetinen patsha xo’jaliqlarinda paydalang’ani, ishki (xonaki) qulshiliq bolg’an.

B.e.sh.1450 jillarda alg’ashqi ha’m a’skeriy axey qa’wimleri atawg’a basip kirip Krittin’ siyasiy jetekshiligine shek qoyadi. Egey basseyini eki a’sir dawaminda dariyler kelgenge shekem axeyler hu’kimranlig’i astinda qaldi.

4. Miken ma’deniyati

Miken ma’deniyati erte Miken (b.e.sh.1700 jillarga jaqin 1550 jillarg’ashekem). Orta Miken (1550-1400), son’g’i Miken (1400-1200) da’wirlerge bo’linedi.

B.e.sh. III min’ jilliq aqirinda Balqan Gretsiyada qa’wimlerinin’ ko’shiwi menen ja’miyet sotsiyalliq-siyasiy turmisinda u’lken o’zgerisler ju’z berdi. Aytiwlarg’a qarag’anda bul waqitta Shig’is O’rta Jer ten’izi boylarinda hind-evropa tillerinde so’ylesiwshi etnik toparlar payda boladi.

B.e.sh. II min’ jilliq basinda gulalshiliqta, gu’misti islew jumislarinda, u’rp-a’det, da’stu’rlerde (sonnan, u’y ishinde, pol astinda yamasa diywar arasinda balalar qa’bri) jan’a ta’repleri payda boldi. Jan’a etnik birlikler buring’ilari menen aralasip taza materialliq ha’m ruwqiy ma’deniyatin payda etti.

Shama menen, b.e.sh. XVIII a’sir aqirlarinda Balqan Gretsiyada bekkemlengen kishi-kishi awillar ko’plep payda boladi. Qa’birlerde metall qurallar ushiramaydi. Balqan Gretsiyani Kritten (qa’birlerde krit gu’zeleri, krit ulgisinde eliklep jasalg’an sopal buyimlar) basqa aymaqlar menen qatnasiqlar diyerli joq. B.e.sh. 1600 jillar a’tirapinda Kritte joqari riwajlang’an madaniyat bar bo’lgan waqitta Balqan Gretsiyada u’lken o’zgerisler ju’z berdi. Orayliq ha’m qubla Gretsiyada qu’diretli oray Mikena qalasi ha’m basqa erte qalalar qa’liplese baslaydi.

Egey basseyininde 400 jil dawaminda bir qiyli ma’deniyattin’ barlig’i oni sha’rtli ra’wishte “Miken” ma’deniyati dep ataliwina sebep boldi. Mikena siyasiy oray sipatinda o’z hu’kimranligin ken’ qamirawli a’melge asira almadi. Tek Mikenada alip barilg’an arxeologiyaliq qazilmalar na’tiyjesinde Mikena ma’deniyatina tiyisli estelikler qazip aling’an. 1876 jilda arxeolog G.Shliman Mikenada tasg’a oyilg’an shaxta tipindegi qa’birlerdi tapti. Qa’birlerde gu’mis ha’m altin menen bezelgen bronza (jez) qilishlar, altin ha’m gu’mis qadaqlar, tilla niqaplar ha’m basqa buyimlar tabildi.

B.e.sh. XV a’sirden baslap Mikenada ha’m Gretsiyanin’ basqa wa’layatlarinda gu’mbezli qa’birler da’stu’r bola basladi. Bunday qa’birlerde ha’kimler jerlengen. Mikenadag’i belgili “Agamemnon qa’biri” hashamatli va ulug’vor etip qurilg’an. 5 metrge shekem ba’lentlikte bolg’an awir esikler, u’sti har biri shama menen 120 tonna keletug’in eki xarsang tas penen jabilg’an. Qa’birlerde ko’p mug’darda qimbat baha buyimlar qural-jaraqlar tabilg’an. Mikena ma’deniyatinin’ gulalshiliq o’nimleri Rodos, Kipr, Kishi Aziya, Misr, Sitsiliya ha’m Qubla Italiyag’a shig’arilg’an. Balqan Gretsiyada B.e.sh. 1400 jildan baslap bekkemlengen qorg’anlar (Terin, Mikena, Afina, Fiva, Iolik) payda boladi.

Mikena sanaati ko’p ta’repten Krit ma’deniyati menen uqsas. Mikena suwretlew o’nerinde o’simlikler su’wreti, hashamatli kiyingen adamlardi bir qiyli saltanatli ju’risler, su’wretlerde statiklik, sha’rtlengenlik hu’kim suredi. Bul da’wirde monumental me’morchilik joq. Diniy

ta’sa’wirler haqqinda mag`liwmatlar ju’da’ az. Diniy da’stu’rler muhirlerde belgilengen, jerlerde diniy tabilmalar, mehroblar (altar’) tabilg’an.

XX a’sirdin’ 60 jillarinda Mikena akropolida (mustahkamlangan qalba) diniy ma’resimler o’tkeriletug’in oray tabildi. Orayda qollarin joqarig’a ko’tergen 16 ilay ha’ykel, ilaydan jasalg’an jilanlar ha’m mexrob (altar’) bar. Muqaddes jay qasinda turar jay imarati bolip, izertlewshilerdin’ pikirinshe bul imaratda bas jreth (kohin) jasag’an. 1953 jil ingliz alimlari Ventris ha’m Chedvik Mikena saraylari buyimlarinda sanaq esap-kitaplar haqqinda mag’liwmat beretug’in ilay taxtashalardag’i mikena jaziwlarin oqidi.

B.e.sh. 1000 jilliqtin’ aqirinda Kipr Kishi Aziyadag’i panfiliyalik axeylar ta’repinen o’zlestiriledi. B.e.sh. XIV a’sirde Kishi Asiyada Axaya ma’mleketi bar bolg’ani haqqinda mixxat jaziwlari mag’liwmat beredi. Xett dereklerinde (XIV-XIII a’sirlerde) Axaya dep atalg’an ma’mleketti izertlewshiler Balqan yarim atawi Kishi Aziya ha’m Rodos atawinda dep ha’r qiyli pikirler aytadi.

B.e.sh. XII a’sir basinda Shig’is Orta jer ten’izinin’ aziya boylarinda filimstinler dep atalg’an xaliqlar ornasadi. Olardin’ ma’kanlarinda bul jerde aldin bolmag’an sol jerdin’ o’zinde islep shig’arilg’an mikena sopal buyimlari ko’p tabilg’an. Bul waqitta Balqan Gretsiyag’a arqadan tu’rli qa’wim toparlari migratsiyasi baslanadi. Esteliklerde materialliq – ruwqiy ma’deniyattin’ tu’skinligi ko’rinedi. Bul waqittan baslap lekin temir o’zlestirile baslanadi. Da’slep, Peloponnes yarim atawi ha’m Kritke dariylar kelip jaylasadi. Troya urisi haqqinda mashqalali pikirler ju’da’ ko’p. A’yyemgi Troya Kishi Aziyada jaylasqan bolip, jer b.e.sh. 3000-jilliq aralig’inda bronza a’sirinde o’zlestiriledi. Lekin bul Troya Mikenadag’i shaxta qa’birlerinen jas jag’inan 600 jil u’lken bolg’an ha’m Balkan yarim atawinan kelgen qa’wimler ta’repinen basip aliniwi mu’mkin emes edi. B.e.sh. 1800 jillar aralig’inda Troya VI qatlami payda boladi.

5. Gomer da’wirinde Gretsiya

B.e.sh. XI a’sirde xojaliq turmisindag’i bir qansha tu’skinlikten son’ temir o’zlestirilip, xojaliqtin’ intensiv rawajlaniwi baslanadi. Gulalshiliqta protogeometrik usil qa’liplesedi. Jerlew da’stu’rleri o’zgeredi. Bunnan bilay topiraqqa komiw ornina krematsiya etiw (jag’iw) da’stu’rge aylanadi. XI a’sir aqirinan baslap Kishi Aziyanin’ batis boylarinda grek qorg’anlari payda bolip, onin’ xalqi Eoliy, Ioniy, ha’m Doriy dialektinde so’ylesedi.

B.e.sh. XII-VIII a’sirlerde ja’ma’a’t du’ziminen polis formasindag’i ma’mleket sho’lkemine o’tiw baslanadi. Grekler aqsaqallar saylaw qoyilatug’in uriw toparinda jasag’an. Ayirim waqitta uriwlar qanday da bir uliwma ma’seleni sheshiw ushin u’lken sho’lkem – fratriyag’a birlesedi. Onnan u’lken qawim – fil edi. Fratriya ha’m uriwdin’ kelip shig’iwi bir uliwma ata-babadan bolg’an. Uriw basliqlari menen bir qatarda fil ha’m fratriyanin’ Gomerda –filobasilevs dep esletetug’in jolbasshilari bolip, uriw basliqlari olarg’a bir bo’lim o’z ha’kimiyatlarin bergen.

Gomer poemalarina ko’re b.e.sh.VIII a’sirde a’yyemgi grek a’debiyatinin’ biybaha u’lgileri “Iliada” ha’m “Odisseya” da’stanlari ko’r baqsi Gomer ta’repinen jaratildi. Dastanlar Mikena da’wirindegi urisip atirg’an qa’hramanlar du’nyasi su’wretin beredi. Axill qalqani, finikiya gu’zelerinin’ ajayip su’wretleri, a’skerlerdin’ qural –jaraqlari grek tariyxin arxaik da’wiri haqqinda ta’sa’wir etiwge ja’rdem beredi.

“Odisseya” ha’m “Iliada” ni oqig’anda grek ja’ma’a’tindegi mu’lkiy tabaqalaniwin, uriwshiliq qatnasiqlarin to’menlegenin, basilevler menen ha’kimiyatqa urinip atirg’an ko’p sanli aqsu’yekler qatlamin qa’liplesip atirg’anin baqlaw mu’mkin. Poemalarda temirshi, tas teriwshi ha’m keme jasawshilar haqqinda aytiladi. Erkin adamlar menen bir qatarda qullar ha’m miynet etken.

Qulshiliq ele u’y ishinde paydalaniw tu’rinde ko’rinedi. Xo’jaliq natural jag’dayda, xojayin qul menen birdey fizikaliq miynet etiwden ele bas tartpaydi. Odisseydin’ atasi Laert diyxanshiliq penen shug’illang’an, hayali Penelopa jip iyirgen, Navsakiya kir juwadi, Odissey sol, Paris pu’tkil bir saray quradi. Odisseydin’ xojalig’inda 50 qul bar. Gomer o’tmish qaharmanlarin xoshametlep o’zi jasag’an da’wrdin’ bar sotsiyalliq qatlamlasiwinin’ real su’wretin saladi. Troyani qamal qiliwshilar menen jol baslawshi Agamemnon ortasinda og’an qarsi naraziliq tuwdiriwshi o’jet Tersit obrazin kelip shig’iwi Olimp qudaylarina barip taqaliwshi jol basshi patshalar menen a’piwayi xaliq massasi ortasindag’i jetilisip kiyatirg’an qarama – qarsiliq o’z sa’wleleniwin tapqan.

6. Kiklada ma’deniyati

XIX a’sirden keyin Egey ten’izi atawlarinda da aktiv arxeologiyaliq qazilma jumislar alip barildi. Ingliz arxeologiyaliq ekspeditsiyasi Antikoros atawinda bronza da’wiri esteliklerin tapti. Sonnan son’ Melos, Seros, Spornos, Loros, Naksos atawlarinda arxeologiyaliq qaziw jumislari alip barildi. 1967 jil arxeologlar Fera atawinan Akrotir qalasin tapti. Oni Egey Pompeyasi dep atag’an. 1932 jil jas grek arxeologi Spiridan Marinotos Minos atawinin’ iri porti Amnissni tapti. Ol arxeologiyaliq jumislarda Strabonnin’ “Geografiya” shig’armasinan ken’ paydalandi.

Kiklada Krit arqasindag’i Egey ten’izindegi ko’plegen atawlar jiynag’i. Olardi grekler “kikladalar” yag’niy aylana dep atag’an. Kiklada ma’deniyati u’sh iri da’wrge bo’linedi:

A’yyemgi kiklad da’wiri (2700-2300)

Orta kiklad da’wiri (2300-1500)

Son’g’i kiklad da’wiri (1500-1100)

Kiklad ma’deniyati bronza da’wiri ma’deniyati bo’lib atawlardan bronzadan jasalg’an miynet qurallari, sopal buyimlar, tag’nshaqlar tabilg’an. Su’wretshilikte freska su’wretlew o’neri joqari riwajlang’an. Belgili freskalar “Eki hayal gu’resi” ha’m “antilopalar”. Kiklad ma’deniyati formalarinda Kishi Aziya atawlari u’lken a’hmiyetke iye.

Lektsiya №16

B.E.SH. XI-X ASIRLERDEGI GRETSIYA B.E.SH. VIII-V ASIRLERDE PELOPONNES

Joba:

1. Erte klassli jamiyetler ha`m Kritte ha`m Axey Gretsiyasinda birinshi ma’mleketler (b.e.sh. III-II min jilliklardin akiri)

2. Axey-Gretsiyasi b.e. sh. II min` jilliqta Miken tsivilizatsiyasi. Gretsiya erte ellada da`wirinde

3. Grek polislerinin` qa`liplesiwi, gu`lleniwi ha`m krizisi. klassikaliq qulshiliqtin` sistemasi b.e. shekemgi XI-IV a`sirler.

4. B.e.sh. VIII-IX a`sirlerde. Peloponnes

***Tayanish tu`sinikler:*** Ten`sizlik, jer reformasi, Arxaykaliq da`u`ir, Salon nizami, Afina ma`mleketinin` basqariw usili. Qulshiliqtin` ku`sheywi. Krit ja`miyeti o`ndirislik ku`shlerinin` rawajlaniwi ha`m qa`liplesiwi ja`miyetlik rawajlaniwi B.e. shekemgi II min` jilliqtin` basinda atawda bir qatar erikli ma`mleketler Minoy tsivilizatsiyasinin` en` joqari gu`lleniwi b.e. shekemgi XVI-XV a`sirdin` birinshi yarimi.

Evropada Krit atawi tsivilizatsiyasinin` a`yyemgi oshag`i bolg`an, geografiyaliq jaqtan ol ten`iz jollari kesispesinde jaylasqan. Krit ma`deniyati, bir jag`inan Jaqin Shig`is (Misir ha`m Mesopotamiya) tsivilizatsiyasi ta`sirinde bolg`an, ekinshi jag`inan, Anatamiya erte diyxanshiliq ma`deniyati ta`sirinde bolg`ai. Krit tsivilizatsiyasi qa`liplesiwinde Kiklad arxipelagi ma`deniyati ayriqsha a`hmiyetli rol` oynag`an. Minoy tsivilizatsiyasinin` payda boliw waqti-b.e. shekemgi III-II min` jilliqlardin` arasi, yamasa erte qola da`wirinin` aqiri. Bug`an shekem neolit da`wiri erte qola da`wiri menen awmasqan (b.e.sh. VI-III min` jil)

Krit ja`miyeti o`ndirislik ku`shlerinin` rawajlaniwi ha`m qa`liplesiwi ja`miyetlik rawajlaniwdin` jan`a basqishqa sheshiwshi adimi bolip tabiladi. III min` jilliqtin` o`zinde mis o`ndirisi, keyin ala qola o`ndirisi o`zlestirilgen. Jan`a ma`deniy diyxanshiliq payda boladi (arpa, ju`zim, zeytun).

Diyxanshiliq miynet o`nimdarlig`i o`sedi ha`m artiqsha o`nim massasi ko`beyedi.

Birinshi ma`rte o`nermentlikti awil xojalig`inan bo`liwge ha`m o`ndiristin` ha`r qiyli tarawlarinda ka`sipke bag`darlawg`a mu`mkinshilik payda boldi.

Kritte sawdanin` rawajlaniwi. Bir waqitta Krit ja`miyetinin` sotsialliq bo`liniwinin` intensiv protsesi jol aldi. Ayirim qa`wimler ishinde aqsu`yeklerdin` inabatli qatlamlari payda bola baslaydi (ko`semler ha`m ruxaniyler). B. e. shekemgi III-II min` jilliqlar aralig`inda da`slepki « derlik bir waqitta Krittin` ha`r qiyli rayonlarinda payda bolg`an saray ma`mleketleri « payda boladi.

B.e. shekemgi II min` jilliqtin` basinda atawda bir qatar erikli ma`mleketler payda boladi, olardin` ha`r qaysisi o`z quramina bir qansha onlag`an kishi qa`wimlik awillar qamtiydi, olar to`rt u`lken saraylardin` (Knosse, Feste, Ialli, Kato, Zarko) biri do`gereginde ja`mlesedi. « Eski saraylar» da`wirinin` o`zinde Krit ja`miyetinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy rawajlaniwi biraz alg`a ilgeriledi ha`m haqiyqiy jaziw za`ru`rligin payda etti. Na`tiyjede piktografiyaliq jaziw ornina anag`urlim jetilisken jaziw sistemasi, yag`niy A siziqli jaziw payda boldi. B.e. shekemgi 1700-jilg`a jaqin jer silkiniw ha`m o`rttin` na`tiyjesinde atap ko`rsetilgen saraylar qiyratildi, biraq olardin` ornina jan`a saraylar salindi. Bul Minoy Kriti tariyxinda jan`a basqish baslang`anlig`inin` da`liyli edi. Ilimde bul da`wir « jan`a saraylar da`wiri yamasa son`g`i minoy da`wiri» dep ataladi. Krittegi Minostin` sarayin grekler « Labirint « dep atag`an. Qaziwlar ju`rgizgende ko`plegen ha`rqiyli iskusstvo ha`m ko`rkem qol o`ner u`lgileri tabilg`an («o`giz qudayg`a siyiniwdi bildiretug`in o`gizler oyini minoy tovromaxiyasi») Saray bekinisli bolmag`anin atap o`tiw kerek.

Ta`biyg`iy apatshiliqlardan qorg`aniw ushin olar o`zlerinin` ko`p sandag`i qudaylarinan ja`rdem sorap mu`ra`jat etken. Minoy panteoninin` orayliq figurasi ulli quday ana-» vladichitsa» (ha`kim ana) bolg`an. Kritte patsha ha`kimliginin` ayiriqsha tu`ri bolg`an, ol ilimde « teokratiya» dep atalg`an (ol monarxiya tu`rlerinin` biri bolg`an, onda puxaraliq ha`m ruwxiy ha`kimlik bir adamnin` qolinda bolg`an). Patsha « ka`ramatli ha`m a`diwli» insan bolip esaplang`an. Knoss patshalari a`piwayi turmis keshirmegen. Knoss sarayinin` en` a`diwli orni-bul onin` taxt zali bolg`an. Bul jerde ruwxaniy-patsha qudaylarg`a qurbanliq bergen, sonin` menen bir waqitta ma`mleketlik islerin sheshken.

Miynetkesh xaliqtin` turmisi haqqinda bizler tawlarda ha`m u`n`girlerde jaylasqan mazar esteliklerinen bilemiz. Olar kishi qala ha`m awillarda jasag`an. Diyxanlar ha`m qullardin` qollari menen saraylar saling`an, jollar ha`m kanallar qurilg`an. Minoy ja`miyetinde saray haqiyqiy universal waziypasin atqarg`an, ol ma`mlekettin` ha`kimshilik ha`m diniy orayi bolg`an, onin` diyxanshiliq, o`nermentshilshilik ha`m sawda faktoriyasi bolg`an.

Minoy tsivilizatsiyasinin` en` joqari gu`lleniwi b.e. shekemgi XVI-XV a`sirdin` birinshi yarimina tuwra keledi. Bul waqitta pu`tkil Krit Knoss patshasi ha`kimligi astina ja`mlengen edi ha`m birden-bir orayliq ma`mleket boldi. XVI a`sirde Krittin` Egey ten`izi basseyininde ken` ten`iz eksponansiyasi bayqaladi. Minoy koloniyalari ha`m sawda faktoriyalari Kiklad arxipelaginin` atawlarinda, Rodosta, ha`tteki Kishi Aziya jag`alawlarinda, Milet rayoninda payda boladi. Krit pu`tkil Shig`is Jer Orta ten`izi jag`alawlarinda en` ku`shli ten`iz ma`mleketi boldi, ha`m Misir onin` patshalari menen dosliqta boliwg`a qiziqsing`an. XV a`sirdin` ortasinan ol ha`lsirey baslaydi ha`m Krit Egey ten`izi basseyinininin` jetekshi ma`deniy orayi sipatindag`i o`z tutqan orninan ayriladi. Ju`da` iri apatshiliqtin` sebebi, birewlerdin` pikirinshe, bul Kritke grek-axeylilerdin` basip kiriwi. Biraq olar apatshiliqtan keyin basip kirgen. Endigiden bilay Egey ten`izi basseyini rayoninda ma`deniy protsesstin` ha`m tsivilizatsiyanin` bas oshag`i arqag`a, materiklik Gretsiya aymag`ina jiljiydi, bul jerde usi waqitlari miken ma`deniyati dep atalg`an ma`deniyat joqari rawajlaniwg`a erisken.

Axey-Gretsiyasi b.e. sh. II min jilliqta Miken tsivilizatsiyasi. Gretsiya erte ellada da`wirinde (b.e.sh. II min` jilliqtin` aqirina shekem)

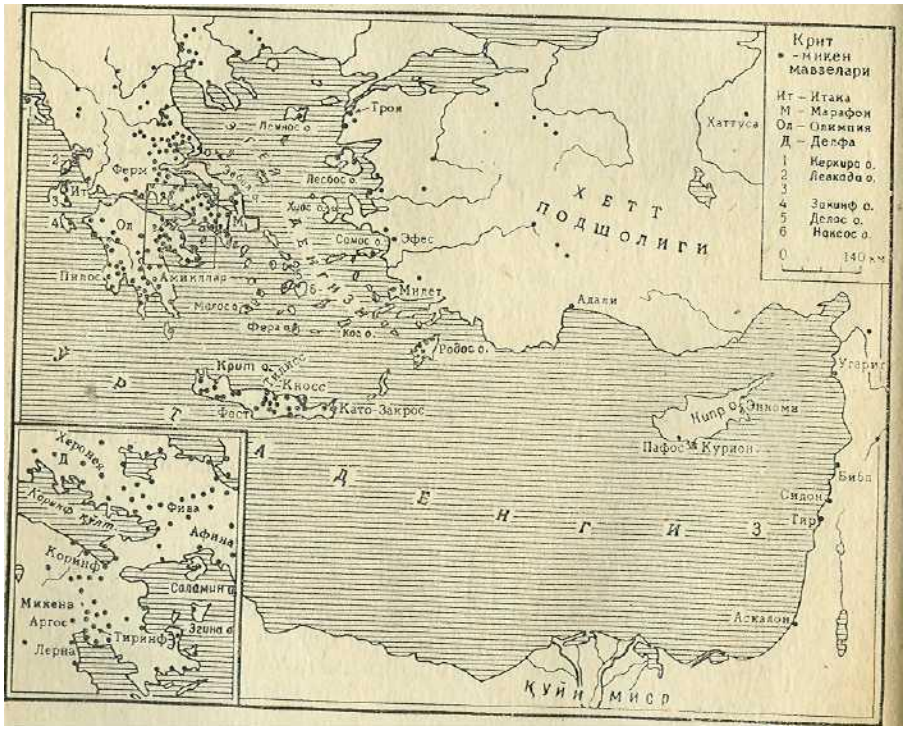

b.e. sh. II min jilliqta (Miken tsivilizatsiyasi) SHigis Orta teniz

Miken ma`deniyatin grekler-axeyler du`zgen, olar Balkan atawina shama menen b.e.sh. III-II a`sirlerdin` aralig`inda arqadan o`zleri da`slep jasag`an Dunay boyi oypatliq rayoninan basip kelgen. B.e.sh. III min` jilliq ortasinan Gretsiya ma`deniyati o`z rawajlaniwinda basqa qubla-shig`is Evropa ma`deniyatlarin anag`urlim basip o`tedi.

Erte ellada da`wirininin` awillari arasinda Lernedegi tsitadel` ayriqsha ko`zge tu`sedi. Bunnan basqa da kishi awillar bolg`an. arxeologiyaliq mag`liwmatlar boyinsha, b.e.sh. III min` jilliqtin` ekinshi yariminda Gretsiyada klasslar ha`m ma`mleketler qa`liplesiw protsesi baslanip ketken. Ma`selen, Lerne tsitadelinin` ha`m Rafina yamasa Eagurnes qa`wimlik awillarinin` bolg`anlig`i fakti. B. e. shekemgi III-II min` jilliqlar aralig`in a`yyemgi Gretsiya tariyxinda jan`a basqishtin`-grek xalqinin` qa`liplesiw basqishinin` baslang`ani dep esaplawg`a boladi.

Orta ellada da`wiri (b. e. shekemgi XX-XVII a`sirler). Messeniyada Mal`ti-Dorion tipiklik qala bolg`an. Biyik to`beshikte jaylasqan, do`geregine qorg`aniw paxsasi qurilg`an. Tsitadel`leri, ustaxanalari bolg`an. Axey qa`wimlik ja`miyetler ishinde aqsu`yek qa`wimler ko`zge tu`sedi, olar bekkem tsitadel`lerde jasag`an, uriw-qa`wimler massalarinan o`zlerin keskin bo`lek tutqan. Ayirim qa`wimlik aqsu`yeklerde u`lken bayliqlar bolg`an, olar jergilikli diyxanlar ha`m o`nermentler miyneti arqali, sonday-aq qon`silar jerlerine a`skeriy shabiwillar waqtinda qolg`a tu`sirilgen bayliqlar arqali toplang`an. Peloponnes, Orta ha`m Arqa Gretsiyanin` ha`rqiyli rayonlarinda da`slepki, ju`da` a`piwayi ma`mleketlik du`zilisler payda boladi. O`z rawajlaniwinin` da`slepki basqishlarinda Miken ma`deniyati o`zinen anag`urlim alding`i minoy tsivilizatsiyasinin` ku`shli ta`siri astinda jasaydi. Axeyler o`z ma`deniyatinin` ko`plegen a`hmiyetli elementlerin Kritten o`zlestirgen. Miken ma`deniyati grek topirag`inda payda bolg`an ha`m bul rayonnin` neolit ha`m erte qola da`wirine tiyisli a`yyemgi ma`deniyati menen baylanisli bolg`an.

Mikendegi sharxliq qa`birler miken ma`deniyatinin` en` erte estelikleri bolip tabiladi. Altinnan pil su`yeginen ha`m basqada materiallardan islengen ko`plegen zatlar tabilg`an. Miken tsivilizatsiyasinin` gu`lleniw waqti b. e. shekemgi XV-XVII a`sirlerge tuwra keledi, dep espalawg`a boladi. Ol da`slep Agropidide payda bolg`an. Keyin ala Peloponnes, Orta Gretsiya ha`m Egey ten`izinin` ko`plegen atawlarina taralg`an.

Miken ma`deniyatinin` tiykarg`i oraylari saraylar bolg`an (Agropida, Messeniya, Attika, Beotiya, Fessamiya). Olar bekkemlenip, haqiyqiy tsitadel` bolg`an (Tirinfa tsitadeli). Miken da`wirinin` saray qurilislari arasinda Pilostag`i Nestor sarayin h.t.b. atap qo`rsetiwge boladi. Miken da`wirinin` anag`urlim belgili arxitekturaliq estelikler arasinda qu`diretli patsha qa`birleri bolip tabiladi, olar poloslar ha`m gu`mbez mazarlari dep atalg`an (Mikende jaylasqan Atreya qa`biri).

Qaziwlar waqtinda Knosstan ha`m Pilostan kesteler tabilg`an, olar qullar ha`m qa`nizekler haqqinda ju`da` bahali mag`liwmatlar bergen. Usinin` menen bir qatarda Pilos jaziwlarinda « quday qullari ha`m qa`nizekleri» dep atalg`anlari da bolg`an, olar qa`wimnin` toliq huqiqli ag`zalari bolip

esaplang`an. Miynetkesh xaliqtin` tiykarg`i massasin erkin yamasa yarim erkin diyxanlar ha`m o`nermentler qurag`an. O`nermentler. Knos ha`m Pilos arxivlerinin` hu`jjetlerine miken da`wirinin` saray xojalig`i qu`diretli ken` tarmaqli ekonomikaliq sistema bolg`an, ol o`z ishine o`ndiristin` derlik barliq tiykarg`i tarawlarin qamtig`an.

Hu`jjetler ko`rsetkenindey-aq, saray janinda xatkerler, ha`meldarlar bolg`an, Pilos patshalig`inin` aymag`i 16 saliqshiliq okruglerge bo`lingen, olardin` baslarinda nayiplar-kareterler turg`an. Saray ma`mleketinin` basinda « mirza», «a`mir», «patsha» lar turg`an. Ma`rtebeli aqsu`yekler ishine ma`mlekettin` bas shirkewlerinin` ruwxaniyleri, joqari a`skeriy ha`meldarlar kirgen.

Pilos ja`miyeti qatan` perarxiyaliq printsip boyinsha qurilg`an piramidalarg`a uqsap kelgen. Joqari basqishin patsha ha`m a`skerbasilar basshilig`inda a`skeriy-ruwxaniy aqsu`yekler iyelegen, olar ekonomika ha`m siyasiy sipattag`i en` a`hmiyetli waziypalardi o`z qollarinda toplag`an. Saray ma`mleketleri bir-birinen bo`lek ha`m g`a`rezsiz jasag`anlig`in atap ko`rsetiw a`hmiyetli. Bug`an ku`shli qorg`aniw quralmalari menen tsitadel`ler da`liyl bola aladi. Biraq olar ayirim waqlari birliktegi a`skeriy ha`reketler ushin ja`mlesken. Ma`selen, Troyan urisi, og`an Axey Gretsiyasinin` derlik barliq tiykarg`i oblast`lari qatnasqan.

Miken ma`mleketlerin kolonizatsiyalaw Batis-Jer Orta ten`iz boylarinin` bir bo`legin o`z ishine qamtig`an. Bizlerge belgisiz qanday da sebepler menen, XV a`sirdin` aqirinda pu`tkil arqa Balkan regioninin` qa`wimlik du`n`yasi ha`reketke kelgen, XIII-XII a`sirler arlig`inda miken tsivilizatsiyasi qatti soqqig`a ushirag`an, onnan keyin ol kelege kelmegen. Tiykarg`i sebepleri-miken ma`mleketlerinin` ha`lsirewi.

Grek polislerinin` qa`liplesiwi, gu`lleniwi ha`m krizisi. klassikaliq qulshiliqtin` sistemasi b.e. shekemgi XI-IV a`sirler.

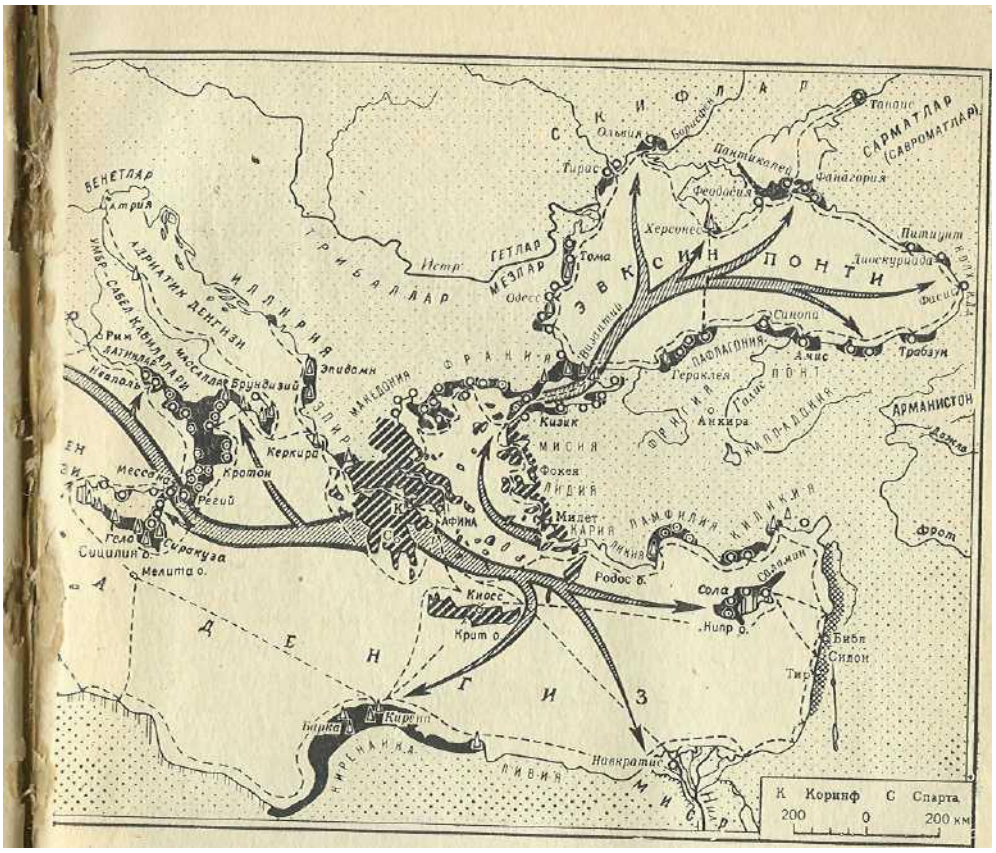

Gomerlik (polislerden aldin`g`i) da`wir. Qa`wimlik qatiasiqlardin` idirawi ha`m polisliq du`zim quriwdin` tiykarlari. B. e. shekemgi XI-IX a`sirler.

Krit miken da`wirinen keyingi grek tariyxinin` da`wirin gomer shayirdin` ati menen «gomerlik» dep atag`an. Onin` « Iliada» ha`m «Odessiya» poemalari bul waqit haqqinda ju`da` a`hmiyetli derek bolip qaladi. Doriy basip aliwi Gretsiyani bir neshe ju`z jillarg`a artqa shegindiredi. Miken da`wirinen bir qansha shig`armalar, usillar ha`m texnikaliq quralmalar qalg`an.

Onnan aldag`i Krit-miken da`wirinen tutasi menen gomerlik da`wirdin` ma`deniyati anag`urlim to`men bolg`an. Bul haqqinda qaziwlar waqtinda (Agari, Tirinfa h. t. b.). arxeologlar tapqan zatlar, sonday-aq Gomerdin` poemalarindag`i turmis ko`rinisleri da`liylleydi.

Gomerlik waqittin` ekonomikasinda natural`liq awil xojalig`i basim bolg`an, tiykarinan diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illang`an. Gomerlik qa`wim basqalardan pu`tkilley bo`lek jasag`an. Ha`r bir shan`araq o`zinin` turmisina za`ru`r bolg`an derlik barliq aziq-awqatti, u`y ruzigershiligin, miynet saymanlarin ha`m qurallardi o`zi islegen, dara diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illang`an. Grekler sawda menen derlik shug`illanbag`an. Gomerlik da`wirde qulshiliq jan`a g`ana payda bolip baslag`an. Patriarxalliq belgilerine qaramastan, qullar ha`m olardin` xojeyinleri arasinda shegeralar bolg`an.

Gomerlik da`wirde ju`da` a`piwayi qa`wim-demos bolg`an, ol kishigirim aymaqqa iye bolg`an ha`m tolig`i menen derlik qon`si qa`wimlerden bo`lek jasag`an. Qa`wimnin` siyasiy ha`m ekonomikaliq orayi polis dep atalg`an awil bolg`an. «Polis» degen so`z «qala» degen ma`nini an`latqan. Gomerlik polistin` o`zi ha`m qala ha`m awil bolg`an.

Gomerlik da`u`irdin` ja`miyetlik turmisinda qa`wimlik du`zilis da`stu`rleri jetekshi rol` oynag`an. Rim i Fratri dep atalg`an qa`wim birlespeleri qa`wimnin` pu`tkil siyasiy ha`m a`skeriy sho`lkeminin` tiykarin qurag`an.

Patriarxalliq ko`p ag`zali shan`araq «oykos» gomerlik ja`miyettin` bas ekonomikaliq yacheykasi bolg`an. Haqiyqiy ha`kimshilik sol waqitlari «basiley» (patsha) dep atalg`an ju`da` qu`diretli ha`m ku`shli qa`wim aqsu`yekleri wa`killerinin` qollarinda bolg`an. Basiley qa`wim ha`m uriwdin` ko`semi bolg`an (21-t, 105-106) Oraylasqan byurokratiyaliq qa`wimnin` ornina kishi o`zin-o`zi basqaratug`in erkin diyxanlardin` qa`wimi kelgenin atap o`tiwimiz lazim. Waqit o`tiwi (b. e. sh.IX-VIII a`sirdin` baslari) bunday qa`wimlerden birinshi qalalar ma`mleketler yamasa polisler o`sip shiqqan.

**B.e.sh. VIII-IX a`sirlerde. Peloponnes.** B.e shekemgi IX-VIII a`sirler aralig`inda a`yyemgi Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwda teren` o`zgerisler ju`z beredi, ishki basqariwi ekonomikaliq du`zilisi ju`da` a`piwayi bolg`an, alg`ashqi ma`deniyatqa iye qa`wimlik qurilis erte qulshiliq du`ziliske aylanadi, ol ja`miyettin` antogonistlik klasslarg`a ha`m ha`r qiyli sotsialliq toparlarg`a bo`liniwi menen ma`mleketlik ha`kimiyat instituti payda boliwi menen sipatlanadi. Bul institut u`stem klasstin` ma`pleri ushin sotsialliq qatnasiqlardi retlestiredi. bul ja`miyet quramali xojaliq ha`m ma`deniy turmisi menen ajiralip turadi. Mayda, bir birinen bo`leklengen uriwliq ha`m awil xojaliq qa`wimler jan`a sotsialliq-siyasiy organizmlerge aylanadi, olar polisler dep ataladi. Polisliq qurilis tu`rindegi qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` payda boliwi b. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerdegi a`yyemgi da`wirdegi a`yyemgi Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwinin` mazmunin quraydi.

A`yyemgi greklerdin` xojaliq turmisinda teren` o`zgerisler ju`z beredi. Olar jan`a ekonomikaliq sistema du`ziliwine alip keldi, onin` tiykarinda b. e. shekemgi V-IV a`sirlerde klassikaliq tu`rdegi qul iyelewshilik ekonomikasi du`ziledi.

B. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde o`nermentshilik o`ndirisi qalalarda toplanadi, al awillarda jasaytug`in diyxanlar o`nermentshilik buyimlarin qala ustalarinan satip aliwg`a ma`jbu`r boladi. O`nermentliktin` awil xojalig`inan bo`linip shig`iwi yamasa ekinshi ulli miynet bo`lisiwi diyxanshiliq ushin da, o`nermentlik o`ndirisi ushin da olardin` rawajlaniwinin` a`hmiyetli faktori ha`m sha`rti boldi, sotsiallastiriw ha`m xizmetkerlerdin` ka`siplik da`rejesinin` o`siwin belgiledi.

Temir quraldin` ken`nen en`giziliwi a`skeriy isti alg`a ilgerilestiriwge alip keldi. Atap aytqanda, aqsu`yeklerdin` a`skeriy at arbasinin` roli pa`seyedi ha`m awir qurallang`an piyadalardin` roli artti, olar grek polislerinin` orta qatlamdag`i puxaralari ishinen du`zildi. Grek gu`lalshilari keramikaliq buyimlar tayarlawda u`lken shinlarg`a eristi. Ustalar gu`lallardin` sirtqi jaqlarin qizil, qara boyawlar, ataqli qara lak penen bezep basladi, olardi mifologiyaliq yamasa ku`ndelikli turmisqa baylanisli su`wretler, dekorativlik syujetler menen bezedi.

B. e. shekemgi VIII-VII a`sirlerde keme quriw isi u`lken a`hmiyetke iye boldi. Bul da`wirde ha`r qiyli polislar arasinda tig`iz baylanislar ornatiladi, bunda sawda u`lken rol` oynaydi.

Tutasi menen b. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde grek polislerinin` ekonomikasi o`zinin` du`zilisi boyinsha b. e. shekemgi II jilliqtag`i a`yyemgn shig`is ha`m agey ma`mleketlerinin` ekonomikasinan biraz ayriqshalanadi. Polislerdin` ekonomikasi tez pa`t penen rawajlanadi, onda o`nermentshilik o`ndirisi ha`m sawda operatsiyalari ha`wij aladi, tovar o`ndirisi belgili orin tutadi, jeke xojaliqlar ko`beyedi, ma`mleketlik ha`kimiyat xojaliq turmisina ko`p aralasa bermeydi.

B. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde grek ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwi xaliqtin` barliq qatlamlarinin` anaw yamasa minaw o`ndiris tarawlarina taritiliwi o`zinin` ekonomikaliq ha`m siyasiy ma`plerine iye ha`rqiyli klasslar ha`m sotsialliq toparlar qa`liplesiwi ushin sharayatlar du`zedi.

Qa`wimlik qatnaslardin` joq boliwi ha`m klassliq qatnaslardin` qa`liplesiwi (b. e. shekemgi VIII-VII a`sirdin` birinshi yarimi) qa`wimlik du`zilistin` ku`shli qaldiqlari ele de ju`z bergeni menen qa`wim aqsu`yeklerinin` u`stemligi menen sipatlanadi. Grek ja`miyetinin` sotsialliq stratifikatsiyalawinin` ekinshi basqishi

(b. e. shekemgi VII a`sirdin` ekinshi yarimi-VI a`sir) ekonomikanin` tez pa`t penen rawajlaniwi menen sipatlanadi. Bul da`wirde o`nermentshilik o`ndirisi ha`m sawda rawajlanadi. Payda bolg`an qalalar bekkemlenedi. Qullar sani o`sedi, olar qala xalqinin` belgili bo`legin quraydi. Jan`a sotsialliq toparlar payda boladi: a`skeriy-diyqanshiliq aqsu`yekler, sawda-o`nermentshilik qatlamlar, jer a'sirokratlari, o`nermentshiler. Koloniyalardi shig`ariwdin` ekinshi sebebi-bul klasslar du`ziliw protsessi ha`m b. e. shekemgi. VIII-VII a`sirlerdegi grek ja`miyetinin` sotsialliq diffentsiatsiyasi. Tag`i da bir sebebi-grek ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwi, onda aziq-awqat o`nimleri artiqmash shig`ariladi, oni satiw talap etiledi, shiyki zat ko`lemi o`sedi, jumisshilar is penen ta`miyinlenedi, belgili da`rejede materialliq jetiskenshilikke iye boladi. Ulli grek kolonizatsiyasinda u`sh ha`rqiyli bag`dardi atap ko`rsetiwge boladi: Batis-Tu`slik Italiya ha`m Sitsiliyag`a qaray Sardiniya atawlarina, Korsikag`a ha`zirgi Italiyanin` tu`slik jag`alawlarina qaray. Kolonizatsiyanin` ekinshi bag`dari arqa-shig`isqa qaray bolg`an-Egey ten`izinin` frakiy jag`alawlarinin` tu`slik bo`legindegi, Qara ten`iz bug`azlari ha`m Qara ten`iz jag`alarindag`i awil ha`m qalalar. Tu`slik ha`m tu`slik-shig`is bag`dari anag`urlim a`zzi bolg`an-finiy jag`alarina, Misir ha`m Liviyanin` ten`iz boylarina qaray.

1. Aktekus atawindag`i awil ha`m Sirokuzdin` Kumi qalasi (b. e shekemgi. 733-j), Regiy (b. e. shekemgi. 720-j), Tarent (b. e. shekemgi 706-j), Sibaris, Kriton, Gela, Selinunt, Akragant h. t. b.

2. Appoloniya, Pontiy, Odessos, Tomi, Kallatiya, Pantikapey Bosfor, Tir, Feodosiya, Xersones, Gorgoppiya (Anapa), Pitiunt (Pitsinda), Dioskurnada (Suximi), Fasis (Poti) tariyxi (b. e. shekemgi 627-j).

3. Al`-Mina Sukas, Navratis ha`m Dofni, Kireka.

Grek ma`deniyatinin` tiykarlari quri jerde qa`liplespegen. Krit ha`m axey ja`miyetlerinin` (b. e. shekemgi II min` jilliqlar) teren` ma`deniy da`stu`rleri, gomerlik da`wirdin` miyrasi, a`yyemgi shig`is tsivilizatsiyalar menen aktiv qatnasiqlari olardin` a`hmiyetli faktorlari bolg`an.

Ha`r bir xaliqtin` ma`deniyati-bul ko`p qirli, quramali kompleks, onin` ishine jaziw ha`m a`debiyat, su`wretlew iskusstvosi ha`m arxitektura, belgili diniy sistema, filosofiya ha`m ilim kiredi. Grekler ayriqsha diniy sistemasin islep shiqqan, onda quday tu`sinigi ko`plegen a`yyemgi shig`is dinlerinen ayriqshalanadi. Greklerdin` tu`sinigi boyinsha, quday-bul qu`diretli maqluq, biraq onin` qolinan barliq zat kele bermeydi, ol o`z gezeginde, en` joqari ku`shke-ta`g`dirge bag`inadi. Greklerdin` tu`sinigi boyinsha, insanlar du`n`yasi ha`m qudaylar du`n`yasi ko`plegen ta`repleri menen o`z-ara tig`iz baylanisli, qudaylar adamlardin` isine quri turaqli baylanisip qoymastan, o`zlerinin` arnawli shirkewlerde jasawshi ruwxaniyleri arqali da ta`sir jasaydi. Ma`selen, Zevs, Appolon xramlari h. t. b. 24 ha`ripten ibarat grek alfaviti bolg`an.

B. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde grek a`debiyati payda boladi. (ekonomikaliq ilim-»Iliada», «Odisseya»). Balkan Gretsiyasinda, sonday-aq ko`plegen koloniyalarda qalalardin` tez pa`t penen saliniwi qala qurilis o`neri ha`m arxitekturanin` rawajlaniwina alip keledi. Sanistrikaliq ma`deniyattin` jetilisiw ko`rsetkishi-bul filosofiyaliq kontseptsiyanin` payda boliwi bolip tabiladi. (Fales, Anaksimandr, Apaksimen, Gerakmet, Pifagor).

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Krit-miken tsivilizatsiyasıhaqqında tu`sinigin`iz.
2. Knos ha`m Pilos arxivlerinin` ma`mleket tariyxında tutqan ornı.
3. Krit tsivilizatsiyası haqqında nelerdi bilesiz?
4. Qul iyelewshlik ekonomikası degende neni tu`sinesiz?
5. Koloniyalardın` kelip shıg`ıw sebepleri?

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Bortol`d V.V. «Istoriya izucheniya vostoka» M. 1977.
3. Sergeev V S. Istoriya drevney Gretsii. M. 1948 Izd M-1993.
4. Bokshanin A.G. «Istoriya drevney Gretsii» Vki Istoriya drevnego mira M-1955

Lektsiya №17

A'YYEMGI SPARTA B.E.SH. IX ASIR AKIRI XAM VI ASIRDE ATTIKA. GREK MADENIYATI. B.E.SH. VIII-VI ASIRLER.

Joba:

1. Attikada polislik du`zimnin` qa`liplesiwi

2. Grek polisi. gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` rawajlaniw O`zgeshelikleri. b. e. shekemgi VIII-VI a`sirler

3. Klassikaliq Gretsiya. polisliq du`zimnin`, rawajlan"an qul iyelewshilik qatnasiqlardin` gu`lleniwi. b. e. shekemgi V-IV a`sirler.

4. Afina demokratiyasi ha`m Sparta oligarxiyasi siyasiy sistemalar sipatinda

5. Spartanin` ma`mleketlik du`zimi

***Tayanish tu`sinikler:*** Grek-Persiya urislari, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Derekler, Parfiya, Kandiwiw ma`mleketinin` kelip shig`iwi agrar reformasi, klasslar turmisi. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yarimindag`i Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi

**Attikada polislik du`zimnin` qa`liplesiwi.** Afina b. e. shekemgi VIII-VII a`sirlerde. Attikada klassliq ja`miyet Peloponnestin` ha`rqiyli oblast`larinan biraz keyin qa`liplese baslag`an, biraq a`ste aqirin Afina ju`da` iri ha`m qu`diretli du`ziliske aylang`an, polisliq Gretsiyanin` nishanina, klassikaliq da`wirdegi Elladanin` orayina aylanadi.

Attikada polisliq du`zimnin` payda boliwi qa`wimlik ma`kemelerdin` a`ste-aqirin transformatsiyalaniw joli menen ju`z urin. Ekiishi ta`repten, a`ste-aqirinliq ishki qayta o`zgerisler protsesi grek polisinin` en` rawajlang`an sotsialliq-siyasiy formasi, pu`tkilley puxaraliq ja`ma`a`ti ha`m klassikaliq tu`rdegi qul iyelewshilik qatnasiqlari menen ataqli uri demokratiyasi payda boliwi menen tamamlang`an. Attika neolit waqitlari da o`z xalqina iye bolg`an, urin da`wirinde onin` aymag`inda en` a`yyemgi patshaliqtin` biri du`zilgen, bul patshaliq b. e. shekemgi 1 min`inshi jili afiyan qa`wimlik topari qa`liplesken, olar grek tildin` yonisler dialektinde so`ylegen.

B. e. shekemgi IX-VIII a`sirlerde Attikada qa`wimlik du`zimnin` idiraw belgileri, xaliqtin` sotsialliq differentsiyasi ha`m ma`mlekettin` birinshi belgilerinin` payda boliwi bayqaladi. Polisliq sho`lkemler Attikada da`slep Afinada payda boladi. Onda u`sh arnawli toparlar bolg`an: evlatriodlar dep atalg`an qa`wim aq su`yekleri xaliqtin` tiykarg`i massasi-diyxanlar geomorlar, o`nermentler-demurglar: az sandag`i qullar qatlami. B. e. shekemgi 621-jili arxont Drakont ta`repinen ju`rgizilgen Afinadag`i ha`reket etiwshi huqiq normalarin jaziw qa`wimlik ma`kemelerge ku`shli soqqi berdi.

B. e. shekemgi VIII-VII a`sirlerde payda bolip atirg`an. Afina polisinde qa`wimlik aqsu`yekler-evpatridler u`stem orin iyeledi. Bul ken` massalarda naraziliqlar tuwdirdi ha`m aqsu`yekler olardin` barimina bardi, sonday-aq olar arxant etip Salondi saylawg`a ma`jbu`r boldi, og`an jag`daydi turaqlastiriw boyinsha awir waziypa ju`klendi (b. e. shekemgi 594-j).

Salon reformasi. Salon, ko`rnekli siyasiy isker, oyshil, ju`z urin sotsialliq-siyasiy jag`daydin` awir ekenligin jaqsi tu`sindi. Salon reformasi uri ja`miyetinin` derlik barliq ta`replerine tiyisli boldi: ekonomikaliq qatnasiqlarina, sotsialliq du`ziliske, a`skeriy is penen ma`mleketlikti bekkemlewi. Salon en`gizgen Afinanin` pu`tkil urin jergilikli xalqin jer da`ramatinin` ko`lemi boyinsha to`rt toparg`a bo`liw u`lken a`hmiyetke iye boldi. A`skeriy-siyasiy tarawda a`hmiyetli qayta quriwlar ju`z berdi. Salonnin` barliq usi ilajlari Xaliq jiynalisinin` jumisin jan`landiriwg`a alip keldi. Endi Xaliq jiynalisinda a`hmiyetli ma`mleketlik jumislar talqilana baslandi, nizamlar qabillandi, reformalar tastiyiqlandi. Salon 400 adamnan ibarat jan`a ken`es tastiyiqlaydi. Salonnin` siyasiy jan`aliqlarinin` ma`nisi sonnan ibarat, uri xalqinin` ken` qatlami-demoslardi sho`lkemnin` jumisina qatnastiriw. Demoslardin` ken` qatlamlari basqariwg`a qatnasiwg`a huqiq alg`an ma`mleketlik du`zim demokratiya dep ataldi. O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha, qayta o`zgerislerdin` teren`ligi boyinsha, qayta o`zgerislerdin` teren`ligi boyinsha Salonnin` reformatirliq ha`reketi Afina tariyxinda haqiyqiy revolyutsiya bolg`an. Salon reformasi demostin` jag`dayin

bekkemledi. Biraq aqsu`yekler ha`m demostin` arasindag`i qarama-qarsiliqlar Salonnan keyin dawam etti. Salonnan keyin Afinada u`sh siyasiy topar du`ziledi, olardi aqsu`yekler qa`wimlerinin` wa`killeri basqaradi: Likurdin` basshilig`inda Megakldin` basshilig`inda paralliler Pisistrattin` basshilig`inda diakrler. Olardin` tiykarg`i bag`darlamasi ha`kimiyatti basip aliwdan ha`m oni o`z ma`plerine paydalaniwdan ibarat edi. Bul gu`res Pasistrattin` basshilig`indag`i diakrilerdin` jen`isi menen juwmaqlandi, ol b. e. shekemgi 560-jili o`zin tiranpolistin` joqarg`i ha`kimi dep jariyaladi. Onin` tiykarg`i waziypasi o`z ha`kimligin bekkemlewden, o`zinin` ta`repindegi sotsialliq toparlar menen qa`wim aqsu`yeklerin qollap-quwatlawdan ibarat edi. Ol Afina shirkewin qurdi, axropol`da Appolon ha`m Zevstin` ruwxiy orinlari qurilisin basladi. Vodoprovod saldi. B. e. shekemgi 510-jili Afinadag`i Tirana qulaydi.

Gippiy tiraniyasi qulatilg`annan keyin, Afinani basqariw Alkmeonidler qa`wimine o`tedi. Onin` wa`kili Klisfen reformalar bag`darlamasin ja`riyalaydi, olar qa`wimlik qatnasiqlardin` son`g`i qaldiqlarin tu`p-tiykarinan joq etiwi ha`m demokratiyaliq tu`rdegi polisliq du`zimnin` qa`liplesiwin juwmaqlawi kerek edi. Klisfen reformalari b. e. shekemgi 509-jildan 500-jilg`a shekem dawam etti. Attikanin` jan`a ha`kimshilik bo`liniwinin` en`giziliwi a`hmiyetli orin tutadi. Pu`tkil Attikanin` aymag`i 10 oblast`larg`a bo`lindi, olardin` ha`rqaysisi 3 rayonnan ibarat edi, ha`r bir rayon bir neshe demosti o`z ishine aladi. Ha`r bir 10 oblast` (fil) u`sh triptiyden (rayonlardan) ibarat bolip, olar Attikanin` ha`rqiyli rayonlarinda jaylasqan. Solay etip, olar tiykarinan o`zlerinin` siyasiy a`hmiyetin joytadi. Aymaqliq printsipke tiykarlang`an jan`a ha`kimshilik bo`liniwdi ornatip, Klisfen polisliq uyimlardin` ha`kimiyatlar du`zilislerin solarg`a sa`ykesledi.

Klisfen ha`m onin` ta`repdarlarinin` nizamlilig`i Salonnin` Afina ja`miyetinde baslag`an qayta o`zgerislerin juwmaqladi. Klisfennin` nizamlari demokratiyaliq polisler tu`rindegi Attikadag`i qul iyelewshilik ja`miyetin ha`m ma`mleketin qa`liplestiriwdi juwmaqladi, olar b. e. shekemgi VIII a`sirde baslang`an edi.

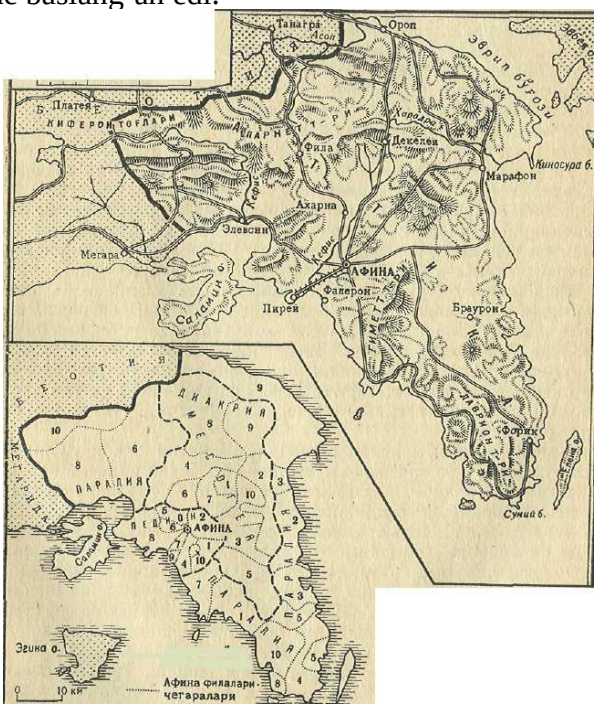

Grek polisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` ruwajlaniw o`zgeshelikleri. b. e. shekemgi VIII-VI a`sirler

Arxaikaliq da`wir (b.e.shekemgi VIII-VII a`sirler) polisliq du`zilis tu`rindegi qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket qa`liplesiw da`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`mleketliktin` rawajlaniwinin` da`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`leketliktin` rawajlaniwinin` jan`a joli edi. Ol b. e. shekemgi II min` jilliqtag`i en` a`yyemgi greklerdin` ma`mleketlik du`zilisinen ha`m a`yyemgi shig`is ja`miyeti o`z waqtinda basip o`tken jolinan o`zgeshe edi. Biraq b. e. shekemgi II min` jilliqtag`i tariyxiy ta`jiriybe esapqa alindi, ol uliwma tariyxiy protsessti tezletti ha`m bayitti.

B. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerdegi klassliq qatnasiqlar o`ndirislik ku`shlerdin` anag`urlim joqari da`rejesinde rawajlandi. Atap aytqanda, jan`a metalldin`-temirdin` o`ndirislik o`zlestiriliwi

ju`da` u`lken ta`sir jasadi. Bul greklerdin` materialliq mu`mkinshiliklerin ken`eyitti, anag`urlim quramali ekonomika, dinamikaliq tovar o`ndirisi payda boliwina mu`mkinshilikler jaratti. Bul jag`day o`z gezeginde, konservativlik natural`liq xojaliqqa qarag`anda, xojaliq ha`m ja`miyetlik rawajlaniwina anag`urlim tez pa`t endirdi. Polisliq du`zim shen`berinde a`yyemgi grekler o`z tariyxinin` klassikaliq da`wirinde jetik tsivilizatsiya du`zdi, ol du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine ulli u`les boldi, a`yyemgi grek ja`miyetine uliwma du`n`ya tariyxinda hu`rmetli orin ta`miyinledi. Ha`r bir grek polisi ko`p tarawli quramali ja`miyet bolip tabiladi, yag`niy belgili ekonomikaliq sistemani, sotsialliq du`zilisti, siyasiy sho`lkemdi ha`m quramali ma`deniyat kompleksin quraydi.

Aymaq ko`lemi ha`m xalqinin` sani boyinsha grek polisleri ha`r qiyli bolg`an.

Polislerdin` sotsialliq du`zilisi, u`sh tiykarg`i klasslardin` boliwin na`zerde tutqan: qul iyelewshiler urin, urin mayda o`ndiriwshilerdin`, ha`r qiyli kategoriyadag`i qullardin` klasi Grek polislerinin` sotsialliq du`zilisindegi en` a`hmiyetli o`zgesheliklerdin` biri-bul puxaraliq ja`ma`a`t. Polis ha`kimiyati jersiz puxaralarg`a ja`rdem beriw siyasatin ju`rgizgen. Polistin` puxaraliq ja`ma`a`ti bir qiyli bolmag`an. Onin` quramina jerli aq su`yekler, o`nermentlik ustaxanalardin` bay iyeleri, orta da`rmiyan diyxanlar da kirgen. Ma`mleketlik basqariw ko`z qarasinan, grek polisi respublikaliq du`ziliske iye bolg`an. Joqarg`i ha`kimiyat ha`m nizamliliq Xaliq jiynalisina tiyisli bolg`an, tiykarinan ol toliq huqiqli puxaralardan turg`an. Polislerde o`zinin` ruwxiy bahaliq sistemasi qa`liplesken.

Grek polisi-ma`mlekettin` qul iyelewshilik ja`miyet tu`ri onda ekonomikani, ja`miyetlik qatnasiqlardi, siyasiy ma`kemelerdi, jetik grek ma`deniyatin, klassliq tiptegi qul iyelewshilik ja`miyetin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlar du`zilgen.

Klassikaliq Gretsiya. Polisliq du`zimnin`, ruwajlangan qul iyelewshilik qatnasiqlardin` gu`lleniwi. b. e. shekemgi V-IV a`sirler.

Kishi Aziyanin` grek qalalarin ha`m Egey ten`izinin` shig`is bo`leginin` atawlarin basip alip, Dariy I Balkan Gretsiyasinin` polislerin bag`indiriw jobalarin islep shig`a basladi. Balkan polisleri ushin Persiya qa`wipi belgilengen rawajlaniw jolina, ekonomika ha`m alip barip atirg`an siyasatina, ma`deniyatina o`lshemli qa`wip tuwdirg`an.

Grek polislerinin` Persiya ma`mleketi menen bolajaq urisi-bul a`piwayi a`skeriy soqlig`isiw dep qaralg`an joq, Milet ha`r qiyli ja`miyetlik siyasiy sistemanin`,eki du`n`yanin` gu`resi sipatinda qaraldi. Grekler Persiya menen b. e. shekemgi 500-449-jj. Urisqan. Uris u`zliksiz alip barilg`an joq, ol a`skeriy kampaniyalar tu`rinde ju`rgizildi.

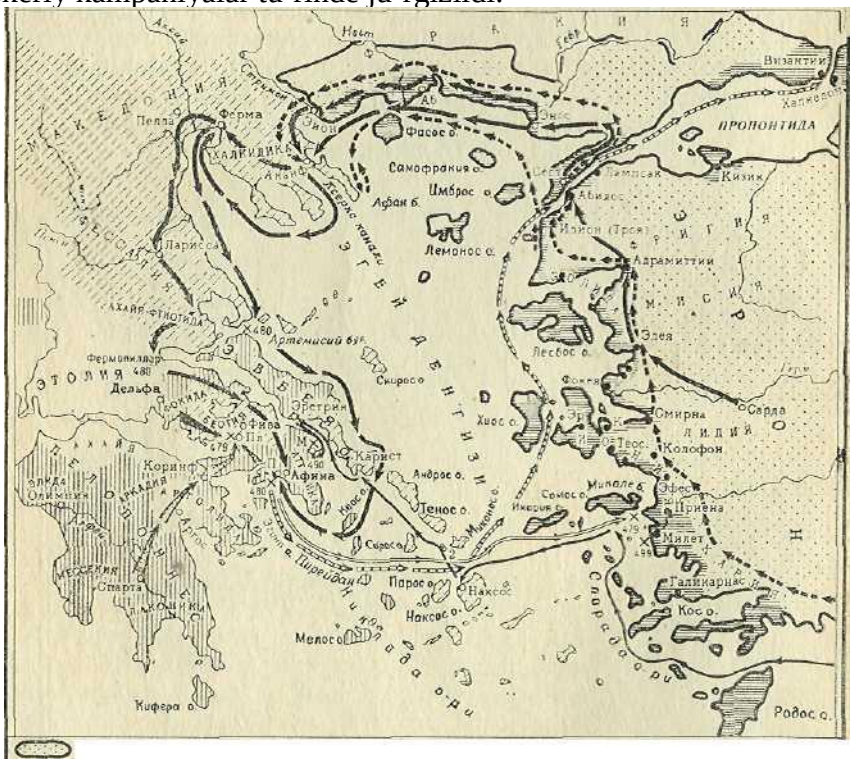

1. B. e. shekemgi 500-494-jj. Persiya eziwshiligine qarsi Milet ha`m Kishi Aziyanin` grek qalalarinin` ko`terilisi. Ko`terilisti Persiya qoyg`an Milet Aristogar basqardi. Aldi menen Milet kalasi koterildi. B.e.sh. 494 jili Milet kalasi bastirildi.

2. B.e.sh. 492-490 jili Persiya a`skerlerinin` Balkan Gretsiyasi aymag`ina birinshi kiriwleri. B.e.sh. 490 jildin` 12-sentyabr`inde belgili Marofon sawashi boldi, ol antik a`skeriy iskusstvosi tariyxina kirdi. Jen`isten keyin Afina, qalasina ko`p ku`tken jen`is haqqinda quwanishli xabar menen ju`rgish jiberilgen. Ol agorag`a ju`girip kelip, «Jen`is» dep baqiradi ha`m sol jerde jan tapsiradi. Usi waqiyanin` esteligine Olimpiya oyinlarinda marafon distantsiyasi belgilengen, ol 42 km 192 metrdi quraydi, bul sawash bolg`an jer ha`m Afina agorasina deyingi araliq edi.

3. B.e.sh. 480-478 j.j. –Kserkstin` Gretsiyag`a jurisi – grek-persiya urisinin` en` joqari punkti.

4. B.e.sh. 478-459 j.j. a`skeriy ha`reketlerdin` xarakterinin` o`zgeriwi, strategiyaliq baslamalardin` greklerge o`tiwi, grek qalalarin, Egey ten`izinin` atawlarin ha`m kishi Aziyani persiyalilardan azat etiw. Afinanin` a`skeriy artiqmashilig`inin` ku`sheyiwi.

5. B.e.sh. 459-449 j.j. Afina ha`m onin` awqamlaslarinin` Misirg`a a`skeriy ekspeditsiyasi ha`m grek-persiyani urislarinin` pitiwi.

Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde. Uris u`lken paydalar alip keldi (altin, gumis ha`m qullardi) ha`m jan`a talaplar keltirdi, xojaliqtin` rawajlaniwi ushin qosimsha jiger payda etti.

Gretsiyada b.e.sh. V a`sirde klasikaliq qul iyelewshilik ekonomika dep atawg`a bolatug`in ekonomikaliq sistema qa`liplesti. Grek ekonomikasi tutasi menen bir qiyli bolg`an joq. Duzilisi boyinsha ayriqmashalanatug`in onin` eki Milet ko`rsetiwge boladi, birinshisi agrarliq, ekinshisi, sawda-o`nermentshilik. Son`g`isi ekonomikaliq rawajlaniwdi jigerlendirdi. Og`an Afina misal bola aladi.

Sawda-o`nermentlik polislarda awil –xojaliq jumislari da jurgizilgen. Onin` ko`p tarawlari bolg`an: da`n daqillarin egiw, juzimgershilik, palizshiliq-bag`manshiliq ha`m mal sharwashilig`i.

Tutasi menen Gretsiyanin` awil xojalig`i b.e.sh. V-IV a`sirlerde to`mendegi o`zgesheliklerge iye edi: ko`p tarmaqli bolg`an, ko`p miynet talap etetug`in eginler ekken, kul miynetinen paydalang`an, kul iyleushilik xojalikiin tovarlik bag`dari.

Qalaliq turmistin` rawajlaniwi o`nermentshilikti rawajlandiriwdi ha`m onin` menen tig`iz baylanisli sawda operatsiyalarin jetilistiriwdi talap etti.

O`nermentshilik ha`m sawda qosimsha jumis ku`shin (qullardi) tartpag`ansha rawajlanbaydi. O`nermentshilik o`ndiristin` tiyanaqli alip bariliwi ushin turaqli shiyki zat bazasi za`ru`r edi. Shiyki zat ten`iz jollari menen pu`tkil Jer Orta ten`izi ha`m Qara ten`iz boylari qalalarinan kelip turdi. O`nermentshiliktin` tiykari-bul metall. Sonin` ushin metal islep shig`ariw o`ndirisin rawajlandiriw za`ru`r edi. Qa`nigelik isi de anag`urlim qizig`iwshiliq tuwdirdi. Metal islep shig`ariw isi menen bir qatarda keramikaliq o`ndiris te greklerdin` a`hmiyetli tarawi boldi. B. e. shekemgi V-IV a`sirler-ja`miyetlik ha`m jeke binalar, shirkewler ha`m teatrlar, aktiv saliniw waqti.

Kemeshilik. Kiyim-kenshek tiykarinan tigiw ustaxanalarinda tayarlandi. B. e. shekemgi IV a`sirde qala xalqi talaplarinin` o`siwi kiyim-kenshek tigiw boyinsha arnawli ustaxanalar sho`lkemlestiriwge alip keldi. Ustaxanalardin` u`sh tu`ri bolg`an: 2-3 qullari bar mayda xojaliqlar, 10-15 qullari bar orta xojaliqlar ha`m 30-40 qullari bar iri xojaliqlar. Grek o`nermentshiligi bazar menen baylanisli bolg`an. Onda o`nerment o`z o`nimin satqan, shiyki zat, miynet qurallarin, qullardi ha`m aziq-awqat satip alg`an. Tovar qatnasig`ina derlik barliq xaliq qatlamlari qatnasqan: diyxan o`nermentshilik buyimlarin ha`m miynet qurallarin satip alg`an, vino, may, ovoshlar satqan, o`nerment tiykarg`i aziq-awqat o`nimlerin satip alg`an ha`m o`zinin` ustaxanasinin` o`nimlerin satqan, qurlisshilar, matroslar, qala xalqi tiykarinan aziq-awqat o`nimlerin satip alg`an.

Grek ja`miyetinin` sotsialliq-klassliq du`zilisi.

B. e. shekemgi V-IV a`sirleri sawda-o`nermentlik polislerde qa`liplesken ekonomikaliq sistema tutasi menen qullardin` ko`plegen massasinin` miynetinen paydalaniwg`a za`ru`r edi, qullardin` barliq sani ha`m salistirmali salmag`i udayi o`sip bardi. Xaliq du`zilislerinin` barliq bul o`zgeshelikleri klassliq qatnasiqlardin` ayiriqsha sistemasinin` qa`liplesiwine alip keldi, oni rawajlang`an qul iyelewshilik ja`miyeti yamasa klassikaliq qulshiliq dep atawg`a boladi. Onin` anag`urlim ayqin misali Afina ja`miyeti bolip tabiladi. Klassikaliq da`wirdin` grek ja`miyeti u`sh tiykarg`i klassqa bo`linedi: qullar klasi mayda erkin o`ndiriwshiler klasi ha`m qul iyelewshiler klasi. Bunnan tisqari, deklassliq elementler qatlami bolg`an.

**Afina demokratiyasi ha`m Sparta oligarxiyasi siyasiy sistemalar sipatinda**. Ekonomika, xojaliq turmisi, ha`r qiyli klasslar ha`m siotsialliq qatlamlardin` qatnaslari bazis, tiykar du`zedi, belgili siyasiy sistema, anaw yamasa minaw ma`mleketlik ha`kimiyattin` formulasi qa`liplesedi.

O`zinin` siyasiy du`zilisi boyinsha, b.e.sh. V-IV- a`sirlerdegi grek polislerinin` ma`mleketlik uyimlarinin` du`zilisi eki tiykarg`i tu`rge bo`lingen. Ekonomikasi joqari da`rejede rawajlang`an, intensiv awil xojalig`ina, rawajlang`an o`nermentshiligine, aktiv sawdasina iye polisler, a`dettegishe, ma`mleketlik du`zilistin` demokratiyaliq formalarina beyim bolg`an. Onin` misali Afina boladi, al oligarxiya Spartanin` siyasiy sho`lkemi boldi.

Afina demokratiyasi en` rawajlang`an, en` jetilisken, antik qul iyelewshilik ma`mleketlerdin` demokratiyaliq du`zilislerinin` en` jetik formasi bolg`an. Afina demokratiyasinin` en` jetilisken waqti b.e.sh. V-a`sirdin` ortalarinan IV-a`sirdin` ortalarina shekemgi ju`z jil bolg`an. Afina demokratiyasinin` siyasiy uyimlar sistemasinin` qa`liplesiwi uzaq siyasiy da`wirdin` na`tiyjesi boldi, ol Salonnin` reformasinan baslandi. Afina demokratiyasi klasslar, sotsialliq toparlar, ayirim adamlar arasinda qatnaslardi retlestiriwge bag`darlang`an. Grek polislerinde barliq sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy sho`lkemlerdin` tiykari ja`mi antik qa`wimin du`zgen puqaralar ja`ma`a`ti bolg`an.

B.e.sh.V-IV-a`sirlerde qa`liplesken greklerdin` puqaralar tu`sinigi jeke adamdi na`zerde tutip, ol bir qatar ajiralmas huqiqlarg`a iye bolg`an. Ismi to`mengi ha`kimlik birlikte ayriqsha dizimde jazilg`an, ata-analari puqaraliq huqiqlarg`a iye bolg`an Attika turg`ini toliq huqiqli Afina puqarasi boliwi mu`mkin edi. Tutasi menen Afinanin` toliq huqiqli puqarasi - bul erkin adam, onin` jer uchastkasi, belgili da`rejede baylig`i boliwi tiyis, ol - fizikaliq jaqtan jetilisken insan, belgili da`rejede ta`rbiya alg`an boliwi kerek.

Afinada basli ha`m sheshiwshi ha`kimiyat uyimi puqaralardin` Xaliq jiynalisi (ekilsiya) bolg`an, og`an barliq puqaralar jiynalatug`in bolg`an. Xaliq jiynalisinin` wa`killigi Afina turmisinin` barliq ta`replerin o`z ishine qamtig`an: negizinde ol tek g`ana o`z ma`mleketinin` nizam shig`ariwshi uyimi bolip qalmag`an, al basqariw ha`m ha`kimshilik tarawinda jag`daydi qadag`alap barg`an. Jil dawaminda Xaliq jiynalisinin` jumisi 10 tsikllarg`a bo`lingen, ha`r bir tsikl 36 ku`nnen ibarat bolg`an, 4 jiynalis o`tkerilgen (a`dettegishe 9 ku`nde bir ret). Ken`es Xaliq jiynalisinin` jumisshi uyimi bolg`an. Ken`estin` 500 ag`zasi bolg`an. Ken`estin` tiykarg`i waziypalari Xaliq jiynalisinin` jumisin tayarlaw ha`m sho`lkemlestiriw ha`m ma`jilislerdin` arasinda onin` waziypalarin atqariwdan ibarat bolg`an.

Ken`es 500 benen bir qatarda Afina demokratiyasinin` sistemasinda Areopag Ken`esi bolg`an. O`zinin` du`zilisi ha`m qurami boyinsha ol aristokratiyaliq uyim bolg`an. B.e.sh. V-IV-a`sirlerde ol sud ma`kemelerinin` biri bolg`an.

Afina qul iyelewshilik ja`miyetinin` quramali turmisin basqariw saylaw magistraturalar, arnawli lawazimli shaxslar arqali alip barilg`an. Afinada en` joqari magistrat-arxontlar ha`m strategler kollegiyasi bolg`an. Afina basqariw uyimlarinin` ishinde ko`plegen o`z-ara qadag`alawshi finans kollegiyalari bolg`an. Bul Afina demokratiyasinin` lawazimli shaxslardin` qaznani urlawshiliq ha`m basqa da finans jinayatlarina qarsi arnawli ha`m na`tiyjeli ilajlari boldi. Afina demokratiyasinin` sistemasinda magistratlar kollegiyasi, metronomlar iskerleri h.t.b. bolg`an. Olardin` ha`mmesi bir jilg`a saylang`an.

Afina demokratiyasinin` en` a`hmiyetli uyimlarinin` biri geliya sudlari boldi. Ol jasi 30 dan asqan puqaralardin` ishinen saylang`an. Geliya Afina sud uyimlarinin` en` joqarg`i organi bolg`an. Sud ma`jilisi magistratlar menen birlikte o`tkerilgen. Arxant, strateg ha`m kollegiya ag`zasi aldin-ala tergew ju`rgizgen. Sud isleri menen bir qatarda geliyag`a pu`tkil Afina demokratiyasi sistemasin qorg`aw boyinsha juwapkerli waziypa ju`klengen.

Afina puqaralig`i b.e.sh. V-IV-a`sirlerde mu`liklik ha`m sotsialliq jaqtan bir qiyli bolmag`an, to`rt mu`liklik toparg`a bo`liw saqlang`an, ha`r bir topardin` jag`dayi Afina ja`miyetinde bir qiyli bolmag`an. Afina demokratiyasi quramina kirgen bez ju`z mernikler ha`m diyxan-fetler wa`killerinin` arasinda u`lken ayirmashiliq bolg`an. Orta, ha`tteki to`men topardag`i Afina puqaralarin ja`miyetlik turmisqa real` qatnasiwin ta`miyinlew ushin ilajlar sistemasi kerek edi. Olar puqaralardin` belgili da`rejede materialliq jag`dayin, bilim da`rejesin, psixologiyaliq klimatti, tutasi menen puqaralaiq ja`ma`a`t arasinda belgili da`rejede birlikti ta`miyinlewge bag`darlaniwi tiyis edi. Bul ma`selelerdi sheshiw ushin Afina demokratiyasinin` belgili sotsialliq siyasati islep shig`ildi. Ol bir qatar ilajlardan ibarat edi: lawazimlarg`a haqi to`lew usilin engiziw, Ken`es 500, geliya ha`m Xaliq jiynalisinin` jumisina qatnasiw, atlanislarda ba`nt bolg`an igollit-moryaklarg`a to`lem to`lew.

Afina demokratiyasi puqaralardi bilimlendiriw ha`m ta`rbiyalawg`a diqqat awdardi. Ol ha`r qiyli kategoriyadag`i puqaralardi jumislarg`a ken` qatnastiriwg`a tiykarlandi, olardin` ja`miyetlik aktivligin ta`miyinledi, Afina puqarasinin` siyasiy sana-sezimin rawajlandiriwg`a sha`rayatlar

du`zdi, ayriqsha siyasiy klimat du`zdi. Afina demokratiyasi qul iyelewshilik demokratiyasi boldi, yag`niy bul sistemag`a qul xalqi qatnasqan joq. Bunnan tisqari, ol ju`da` sheklengen, tar ha`m tuyiq siyasiy sistema edi.

**Spartanin` ma`mleketlik du`zimi.** Spartada ma`mleketlik du`zim ayqin qul iyelewshilik oligarxiya sipatina iye edi.

Sparta ma`mleketlik du`zilisinin` aristokratiyaliq sipati sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarinin` tu`pkilikli o`zgesheliklerinen kelip shig`adi.

Naturalliq o`ndiristin` u`stemligi, o`nermentlik ha`m sawdanin` a`zzi rawajlaniwi, olardin` puqaraliq ja`ma`a`ttin` sirtinda, perizkler arasinda toplaniwi, Sparta ja`miyetinin` a`skeriy xarakteri. Sparta siyasiy du`zilisinin` o`zgesheligine, a`skeriy basqariw ha`m ta`rbiya uyimlari rolinin` ko`teriliwine, puqaraliq basqariw uyimlarinin` az sanda boliwina o`z ta`sirin jasadi. Spartada ma`mleketlik ha`kimiyattin` joqarg`i uyimi Xaliq jiynalisi (apella) boldi. Ol ju`da` ken` wa`killikke iye boldi: ol paraxatshiliq sha`rtnamalarin tastiyiqladi ha`m uris ja`riyaladi; demokratiyaliq shaxslardi, a`skeriy komandirlerdi sayladi; patsha ha`kimiyatin a`wladtan-a`wladqa miyras etiw ma`selelerin sheshti; ilitlerdi bosatiwdi tastiyiqladi h.t.b. Bunna tisqari, Sparta nizamlilig`inda sonday nizam bolg`an, bul nizam boyinsha qanday da bir sebepler menen irantiv ken`esi qarardi tastiyiqlamasa, apella qarari kassatsiyalanatug`in bolg`an.

Sparta ma`mleketlik basqariwinda gerontlar yamasa irusiya Ken`esi (bizin`she, aqsaqallar ken`esi) sheshiwshi rol` oynag`an. Geraktlar Sparta aristokratlari arasinan saylang`an ha`m bul lawazimda o`mirinin` aqirina shekem qalg`an. Gerusiya Xaliq jiynalisinin` qararin biykarlawg`a haqisi bolg`an.

Sparta ma`mleketinin` abiroyli uyimlarinin` biri bes efordan («qadag`alawshilardan») turatug`in kollegiya bolg`an. Aristotel` eforlardi tiranlar ha`kimiyati menen salistirg`an. Tiranlar b.e.sh.IV-a`sirde grek polislerinde birden-bir ha`kimler bolg`an. Spartada ha`r jil u`lken efordin` ati menen atalg`an. Eforlar kollegiyasi apella ha`m irusiya menen qatar turg`an, yag`niy onin` uyimlarinan g`a`rezsiz esaplang`an. Eforlar tutasi menen Sparta nizamlilig`inin` bekkemligi ha`m turaqlig`i ushin juwap bergen, sonin` ushin da lawazimli shaxslardin` ha`reketlerin qadag`alaw huqiqina iye bolg`an. Sparta patshalarinin` ha`reketin qadag`alawg`a ayriqsha u`lken diqqat awdarildi. Atap aytqanda, eforlar patsha ha`kimiyatinin` ku`sheyiwin bodirmawi ha`m Spartanin` oligarxlari monarxlarg`a aylanip ketpewin ta`miyinlewi tiyis edi. Eki efor a`skeriy atlanislar waqtinda patshalardi qadag`alap ju`riwi tiyis edi. Olar patshalar arasinda turaqli tu`rde qarama-qarsiliqlar patshalardin` qolinda u`lken ha`kimiyatti toplawg`a mu`mkinshilik bermeydi. Eforlar patshalardi irusiya sudina tartiwg`a haqisi bar edi.

Sparta siyasiy ma`kemelerinin` ishinde patsha ha`kimiyati instituti u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi. Spartada eki patsha hu`kim su`rgen, olar eki dinastiyanin` adami bolg`an - Agnodlar dinastiyasi ha`m Evriponidler dinastiyasi. Bul eki dinastiya Sparta aristokratiyasi arasinda en` ataqli ha`m bay qa`wimlerden shiqqan.

Patshanin` sarayinda at qosshilari (svita) bolg`an, olar turaqli tu`rde patshanin` moralliq abiroyin ko`terip ju`rgen. Patshanin` qasinda eki pifiy ju`rgen.

Sparta ja`miyeti a`skerlesken ja`miyet bolg`an, sonin` ushin da ma`mleketlik basqariwda a`skeriy belgilerdin` roli ju`da` joqari bolg`an. Joqarg`i uyim sipatinda Sparta apellasi a`skerler-spartiatlar jiynalisi bolg`an. Ma`selen, Peloponnes urisinin` son`inda, Sparta Afinag`a qarsi u`lken ten`iz urisin ju`rgizgende, Sparta flotinin` basinda ataqli spartiat Lisandr qoyilg`an, ol ju`da` u`lken ha`kimlikke iye bolg`an.

A`skerlerdi basqariwda patshalarg`a arnawli lawazimli shaxslar ja`rdem bergen: ha`r qiyli a`skeriy jinayatlardi sud`yalar-ellanodikalar qarap shiqqan, arnawli qaznashilar qarjilardi jumsawg`a ja`rdem bergen, a`skeriy oljalardi satiw menen pafirapolar shug`illang`an.

Jas a`wladti ma`mleket ta`repinen ta`rbiyalaw ha`m u`yretiw sistemasi Sparta siyasiy sistemasinin` organikaliq bo`legi bolg`an. Bul sistemada bilimlendiriwge onsha u`lken diqqat awdarilmag`an, ol belgili minimumdi qurag`an.

Sparta ta`rbiyasinin` toliq sistemasi u`sh basqishti basip o`tiwdi na`zerde tutqan. Birinshi basqish - 7 den 12 jasqa shekemgi balalardi ta`rbiyalaw. 12 jastan baslap u`yretiw ha`m ta`rbiyalawdin` jan`a basqishi baslang`an. 20 jasqa kelip, Sparta jigitlerinin` ta`rbiyasi pitken ha`m en` son`g`i u`shinshi da`wir baslang`an.

**B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yarimindag`i Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi.** Grek polislerinin` en` qu`diretli birlespeleri basinda Sparta turg`an Peloponnes awqami ha`m Afina

basqarg`an birinshi Afina ten`iz awqami-arasindag`i o`z-ara qatnasiqlar Gretsiyanin` b.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yariminda ishki siyasiy jag`dayin belgiledi.

B.e.sh.V-a`sirdin` ortasina kelip Peloponnes awqamina Peloponnestin` barliq derlik polisleri (Spartag`a dushpan bolg`an Arostan basqasi), Orta Gretsiyanin` bir qatar qalalari, sonin` ishinde ku`shli Fidi ha`m Fakididin`, arqa Doriodidin`, Likada atawlarinin` kishirek polisleri kirdi. Awqamliq ma`mleketlerdin` u`lken bo`legi, sonin` ishinde Sparta da bar, agrar bolg`an, olarda o`nermentshilik ha`m sawda to`men rawajlang`an. Olar du`zilisi boyinsha oligarxiyaliqqa jatqan, olardin` siyasiy bag`darlamasi konservativlik bolg`an.

Awqamg`a kirgen ma`mleketler o`zinin` erkinligin saqlap turg`an. Basqa polisler menen ha`tteki o`zinin` awqamlaslari menen uris ashiw da`rejesinde bolg`an. Awqamlaslardin` tiykarg`i minnetleri - birden-bir sirtqi siyasat ju`rgiziw ha`m birlikte a`skeriy ha`reketlerge qatnasiw. Onin` ushin ha`r bir awqamlas polis belgili sanda a`skerlerdi, atli a`skerlerdi, kemelerdi ha`m aqshalay to`lemlerdi beriwi kerek edi.

Peloponnes awqaminin` en` joqari uyimi - bul barliq awqamlaslardin` jiynalisi. Bul jiynalis Sparta eforlarinin` basshilig`inda Sparta qalasinda o`tkerilgen. Awqamliq jiynalistin` qararin Spartaliq apella tastiyiqlawi tiyis edi. Peloponnes awqamina ag`za boliw erikli, al awqamnan shig`iw salistirmali erikli edi. Awqam 200 jil jasadi.

Awqamnin` u`lken a`skeriy - siyasiy mu`mkinshiliginen paydalanip, Sparta Gretsiyanin` en` ku`shli ma`mleketine aylandi ha`m b.e.sh. V-IV-a`sirlerde grek du`n`yasinda sheshiwshi rol` oynadi. Olar barliq jerde aristokratiyaliq toparlardi qollap-quwatladi, b.e.sh.V-IV-a`sirlerde grek oligarxiyasinin` tiregi boldi.

Afina awqaminin` quramina Egey ten`izinin` boylarinda ha`m atawlarda jaylasqan grek polislerinin` u`lken bo`legi kirdi. Afina awqamlaslarinin` basim ko`pshiligin ten`iz boyi qalalari quradi.

Olardin` ekonomikasi rawajlang`an, o`nermentligi gu`llengen, sawdasi aktiv bolg`an. Olarda qul iyelewshilik qatnasiqlarida anag`urlim rawajlang`an, demokratiyaliq du`ziliste bolg`an.

Peloponnes awqamina qarag`anda, Afina ten`iz awqami anag`urlim quramali du`ziliske iye bolg`an.

Birden-bir finans sistemasi du`zildi, ol jilliq to`lemler esabinan toltirilg`an uliwma awqamliq qazna boliwin na`zerde tutqan. Awqamnin` finans du`zilisi Afina awqamlaslarin aktiv ekspluatatsiyalawg`a bag`darlang`an edi, o`ytkeni Afina pu`tkil a`skeriy-siyasiy birlespenin` gegemoni ha`m basshisi bolg`an.

Afina awqaminin` sho`lkemlestiriw du`zilisinin` a`hmiyetli o`zgesheligi awqamnin` ishinde qanday da bir ekonomikaliq birlikti du`ziwden ibarat edi.

Afina awqamliq polislarda demokratiyaliq ta`rtiplerdi toliq ha`m aktiv quwatlaw siyasatin ju`rgizdi. Bul quwatlaw ha`r qiyli formalarda ju`z berdi sawda-o`nermentlik toparlar menen orta da`rejedegi puqaralardin` ekonomikaliq rawajlaniwi ushin qolayli sha`rayatlar du`zildi, sebebi olar o`zlerinin` polislarinda jetekshi rol` oynay basladi, demokratiyaliq ma`kemelerdin`, en` aldi menen xaliq jiynalisinin` a`hmiyeti ku`sheye basladi.

Demokratiyaliq ta`rtiplerdi bekkemlewge bag`darlang`an Afinanin` jigerli siyasati Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in ko`p sanli polislarda ma`mleketlik basqariwdi belgili da`rejede a`piwayilastiriw maqsetlerin go`zlegen, juwmag`inda - tolig`i menen Afina ten`iz awqamin bir qansha oraylastiriw na`zerde tutqan.

O`nimli ekonomikag`a iye, ku`shli sotsialliq-siyasiy ha`m ma`deniy turmista jasawshi Afina ten`iz awqaminda ko`plegen ha`r qiyli qatnasiqlar payda bolg`an, olardin` rawajlaniw barisinda olardi sud ta`repinen retlestiriw za`ru`rligi tuwildi. Afina geliyasinin` qurami, 10 sud palatasi, sud ma`jilislerinin` demokratiyaliq sipati islerdi puqta ha`m joqari da`rejede alip bariwdi ta`miyinledi, bul Afina demokratiyasinin` abiroyin ko`terdi. Ekinshi jag`inan, awqamlaslardin` ha`r qiyli islerin qarap shig`iw Afina ha`kimligine awqamliq polislar ishinde qatnasiqlardi muwapiqlastiriwg`a, o`zinin` ta`repdarlarin qollap-quwatlawg`a, qarsilaslarin quwdalawg`a mu`mkinshilik berdi. Sho`lkemleskenlik du`zilistin` atap o`tilgen o`zgeshelikleri Afina ten`iz awqami ishinde Afinanin` jag`dayin o`zgeriske alip keldi. Afina paytaxt, awqamnin` bas qalasina aylandi, og`an ekonomikaliq, sud, siyasiy, ma`deniy sipattag`i isler boyinsha barliq awqamlaslardin` wa`killeri kele basladi.

Afina ma`mleketi shegarasinda ken` ekonomikaliq zona du`ziw b.e.sh.V-a`sirde Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwinda progressivlik qubilis boldi. Afina ma`mleketinin` ko`pshilik qa`wimlik ag`zalari bul birlespe ha`reket etip turiwinda ma`pli edi, sebebi awqamg`a ag`za boliw

olardin` ekonomikaliq gu`lleniwine, demokratiyaliq ta`rtiplerdi ornatiwina, ma`deniy rawajlaniwina mu`mkinshilik berdi.

Afina qu`diretin bekkemlewde ha`m Afina ma`mleketin du`ziwde Perikl-Ksantilla uli (b.e.sh.495-429-jj.) ju`da` u`lken rol` oynadi. Afinada demokratiyaliq sistemanin` jen`isine alip kelgen ishki basqariw reformalarin ju`rgiziw baslamasi onin` toparina tiyisli. Efial`t penen birge ol aristokratiyaliq Areopagtin` qulawina ha`m Xaliq jiynalisinin` waziypalarin ken`eytiwge ja`rdemlesti, geliya Ken`es 500 ma`jilislerine qatnasiw ushin to`lem to`lewdi engiziw onin` ati menen baylanisli.

Afina grek du`n`yasinda aktiv sirtqi siyasat ju`rgize basladi, bul jerde ol bir neshe maqsetlerdi go`zledi:

1) Egey basseynindegi jan`a qalalardi og`an qosiw joli menen awqamdi bunnan bilay da ken`eytiw;

2) Ulli Gretsiyada, Tu`slik Italiyada ha`m Sitsiliyada Afinanin` siyasiy ta`sirin ku`sheytiw;

3) Qara ten`iz basseynine kiriw;

4) Peloponnes awqamin bo`lek shig`ariw, onin` siyasiy ta`sirin pa`seytiw ha`m Afinani ko`pshilik grek polislarinin` gegemonina aylandiriwg`a ha`reket etiw.

Bul maqsetlerge jetiw Spartanin` ha`m onin` anag`urlim iri awqamlasi Korinftin` ku`shli qarsilig`ina ushiradi.

Qon`si Egin atawin awqamg`a qosiw ha`m Argos ja`ne fessal`liq qalalar menen dosliq qatnasiqlardi ornatiw Afinanin` en` iri tabislari boldi, bular Egey ten`izi basseyninde Afinanin` ta`sirin ku`sheytti.

B.e.sh.V-a`sirdin` 40-jillarinin` ortalarinan afinliler Qara ten`izdin` grek qalalarina u`lken diqqat awdardi. 40-jillardin` aqirlarinan-aq olar o`z bag`darlamasin iske asira baslaydi ha`m Qara ten`iz boyinda o`z u`stemligin ornatadi.

Egey ha`m Qara ten`iz basseyninde o`zinin` siyasati ha`m diplomatiyasinin` u`lken jetiskenliklerine qanaatlanbastan, afinlilar na`zerlerin batis bag`darg`a - Ulli Gretsiyag`a, Tu`slik Italiyag`a ha`m Sitsiliyag`a awdaradi.

Afina demokratiyasinin` basshilari, grek du`n`yasinda siyasiy ta`sirin bekkemlew boyinsha sirtqi siyasiy tabislarin rawajlandira otirip ha`m grekler arasinda bekkemlewdi ku`sep, uliwma ellin kongressin shaqiriw ideyasin usinadi. Sparta ha`m Peloponnes awqami bug`an qarsi shig`adi ha`m kongress shaqirilmaydi. Afina ha`m Sparta bekkemlene baslaydi, biraq Afina ma`mleketinin` u`lken belsendiligin ha`m utimli sirtqi ekonomikaliq baslamalarin atap o`tiw za`ru`r.

Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj. B.e.sh. 431-jili baslang`an ha`m 27-jil dawam etken Afina ha`m Peloponnes awqamlari arasindag`i uris Peloponnes urisi dep ataladi. Ol bir qatar a`hmiyetli ekonomikaliq, sotsialliq ha`m siyasiy sekbepler menen baslandi. Ekonomika tarawinda Afina ha`m ko`pshilik onin` awqamlaslari qul iyelewshilik ekonomikanin`, o`nermentlik o`ndiristin`, tovar xojalig`inin`, sawdanin` o`nimli tu`rlerin rawajlandiriwg`a ha`reket etti. Sparta ha`m ko`pshilik onin` awqamlaslari, kerisinshe, awil xojalig`in rawajlandiriwg`a, konservativlik natural` o`ndirisine bet burdi.

Siyasiy tarawda Afina ha`m Spartanin` qarama-qarsiliqlari onnan da beter keskin edi: Gretsiyada Afina demokratiyanin` tiregi dep qaraldi, ol puqaralardin` ken` qatlamlarina, olardin` Xaliq jiynalisina belsendi qatnasiwina su`yendi, Sparta, kerisinshe, aristokratiyaliq elementlerdin` orayina aylandi, puqaralardin` ataqli ha`m bay qatlamin, az sandag`i aristokratlardan toplanatug`in Ken`esti qolladi.

B.e.sh.V-a`sirdin` ekinshi yariminda Afina ha`m onin` siyasatinin` en` jek ko`rinisli mawasasiz dushpanlarinin` biri Korinf boldi. Ol sawda o`nermentlik o`ndiristin` orayi boldi ha`m Tu`slik Italiya ha`m Sitsiliyada grek du`n`yasinin` za`ru`rli ma`plerine iye edi. Korinf turg`inlari bul jerde o`z o`nimlerin satqan, o`zine kerekli bolg`an da`n o`nimlerin, teri ha`m ha`r qiyli shiyki zat satip alg`an.

Peloponnes urisi baslaniwina tikkeley u`sh waqiya sebep bolg`an. Birinshi waqiya b.e.sh.435-433-jillari alis Kerkirs ha`m Epidamnede bolg`an demokratiyaliq ha`m aristokratiyaliq toparlardin` arasindag`i puqaralaiq uris edi.

Ekinshi waqiya qon`si Meger qalasina qarsi Afinanin` sanktsiyalari menen baylanisli edi. Bul sawda o`nermentlik oray bir waqitlari Afina ten`iz awqaminin` quraminda bolg`an, biraq onnan shiqqan ha`m peloponnesshilerdin` ta`repine o`tken. Sonin` menen bir qatarda Attika ha`m onin` awqamlaslari bazarlarinda o`zinin` buyimlari menen sawdi etiwdi dawam etken.

U`shinshi waqiya. Egerde Afinanin` Korinf waqiyalarina ha`m Megera sanktsiyasi hu`jim etiwshi ha`reketler bolg`an bolsa, onin` qarsilasi, en` aldi menen Korinf Afina awqaminin` en` iri qalalarinin` biri bolg`an Xalkid yarim atawindag`i Patideydi Afina awqaminan shig`iwg`a «ko`mek» berdi. Oni bag`indiriw ushin Afina u`lken flot ha`m goplitlerdin` ku`shli otryadin jiberiwge ma`jbu`r boldi (b.e.sh.432-j).

Pu`tkil Peloponnes urisin eki tiykarg`i da`wirge bo`liwge boladi: biirnshi da`wir - Arxidam urisi dep ataladi (b.e.sh.431-421-jj) ha`m ekinshi da`wir Dekepey urisi dep ataladi (b.e.sh.415-404-jj). B.e.sh. 421-415-jj waqitsha pitim jasaldi.

Peloponnes urisinin` birinshi da`wiri Sparta patshasi Arxidamnin` ati menen atalg`an. Uris tosattan baslandi - Sparta fivalilarga, Beotide jaylasqan Platey degen kishi qalashag`a hu`jim jasadi. Ol Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in edi. Biraq bir hu`jim menen Platey alinbadi. Olarg`a Afina ta`repinen o`z waqtinda ja`rdem ko`rsetildi ha`m qamal bes jilg`a derlik sozilip ketti.

Peloponneslilerdin` tiykarg`i a`skeri Arxidam patshasi basshilig`inda 60 min` adamnan ibarat edi. Aldin-ala islep shig`ilg`an joba boyinsha ol Attika aymag`ina kirip baradi.

Perikl ha`m Afinanin` basshi toparlari waqiya usilayinshi dawam etetug`inin bilgen, aldin-ala bul ku`tilmegen ha`diyse bolg`an joq. Attika xalqinin` ko`pshilik bo`legi Afinanin` u`lken diywallari artinda isenimli jasiring`an edi, spartalilardin` qoli jetpedi. Spartalilardi qorg`anlardi qamalg`a aliw ta`jiriybesi bolmag`an. Attikada bir ay dawaminda bolg`annan keyin Arxidam o`zinin` a`skerleri menen Peloponneske qaytti.

Afinanin` awir jag`dayinan paydalanip, Sparta Afina ten`iz awqamin idiratiwg`a ku`sh saladi ha`m belgili da`rejede tabislarg`a erisedi (Potidey polisi, Libos atawindag`i qala) B.e.sh.426-jildan baslap strategiyaliq baslama Afinlarg`a o`tedi. B.e.sh. 424-jili afinalilar a`hmiyetli punktti, Lakoniktin` qublasindag`i Kifer atawin basip aladi.

Paraxatshiliq pitimi b.e.sh.421-jili du`ziledi. Jan`a a`skeriy ha`reketlerdi Afina baslaydi. Olar Sitsiliyadag`i Sirakuz qalasina aylanadi. Afina armiyasi ha`m flotinin` jen`iliske ushirawi haqiyqiy apatshiliqqa aylanadi. Endi baslama Spartag`a o`tedi. 404- jili Afina qalasi bag`indiriladi. Afina awqami ha`m onin` uyimlari tarqatiladi, Afina floti qiyratiladi. Derlik pu`tkil Gretsiya islerin basqarip otirg`an qu`diretli Afina en` aqirinda Elladanin` qatardag`i polislarinin` birine aylanadi.

Spartag`a urista jen`ip shig`iwina Persiya qural-jaraq ha`m qarjilay ja`rdem ko`rsetedi, ol uliwma grek du`n`yasi ha`lsirewinde o`z ma`pin go`zlegen.

Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Grekler tariyxinda en` qanli urislardin` biri - (Gretsiyanin` pu`tkil aymag`inin` u`lken bo`leginde bolip o`tken uris ju`da` u`lken mug`darda materialliq resurslardi, aqsha qarjilarin isirap etti, u`lken bahaliqlardi joq etti. Urista ju`da` ko`p sanda adamlar nabit boldi. Paraxat puqaralar ayriqsha ja`bir ko`rdi.

B.e.sh.IV-a`sirden baslap qullardin` sani aang`urlim o`skenligi haqqinda, qul miyneti Afina ekonomikasinin` ha`r qiyli tarawlarina: awil xojalig`ina, o`nermentlik ustaxanalarina, ha`r qiyli sawda ka`rxanalarina taralg`ani haqqinda aytiwg`a boladi.

Uris waqtinda ju`da` u`lken qiyrawshiliqlar ha`m materialliq resurslardin` isirap boliwlari olardi tiklewdi ha`m qayta o`ndiriwdi talap etti. Qullardin` iri toparlarina iye baylar jiyi olardi isbilermenlerge jallap, olardan paydalang`ani ushin turaqli to`lem alip turg`an. Ayirim waqitlari qul iyesi qulina aziraq qarji berip, bo`lme ajiratip, bo`lek jasap, ustaxanada islewge mu`mkinshilik bergen. Qul o`z gezeginde tabisinin` basim ko`pshiligin xojeynine to`lep turg`an. Ayirimlari aqshalar toplap, o`zlerine erkinlik satip alg`an.

Afinada ha`m Gretsiyanin` basqa da rawajlang`an sawda-o`nermentlik oraylarinda erkinlik satip alg`an qullardin` sani ekonomikanin` ha`r qiyli tarawlarinda artadi.

B.e.sh.IV-a`sirdegi Gretsiyada ekonomikaliq jan`alaniwdin` ko`rinislerinin` biri qul miynetin barliq tarawlarg`a ken`nen engiziw boldi, sonin` na`tiyjesinde tovar o`ndirisi rawajlandi, sawda ha`m aqsha aylanisi ku`sheydi. B.e.sh.IV-a`sirde xojaliq aktivligi o`sedi. Tovar o`niminin` payda boliwi polistin` ishindegi ha`m polislar araliq sawdani rawajlandiradi. B.e.sh.IV-a`sirde grek ja`miyetinde shig`arilg`an aqshanin` sani, b.e.sh.V-a`sirdegi aqshalar sanina salistirg`anda, aang`urlim ko`beyedi. Aynalista Gavrion, Pangey, Frakli, Lidiya jan`a ka`nlerinen qazip shig`arilg`an gu`mis, sonday-aq shirketlerde saqlang`an g`a`ziyne qorlari ju`redi.

Tovar aylanisinin` jan`alaniwina ha`m tovar-kredit qatnasiqlarinin` ku`sheyiwine tovar aylanisina jer menshigi shig`arilg`ani da mu`mkinshilmk tuwg`izdi. Jer uchastkasin iyelew puqaraliq statusin yuridikaliq jaqtan ra`smiylestiriwge tiykar boldi. Jerdi satiw satip aliw operatsiyalari jerden ayirilip qaliwg`a alip keliwi mu`mkin edi. Jersiz puqara ja`miyette u`lken

abiroyg`a iye emes edi. Biraq b.e.sh. IV-a`sirde jag`day keskin o`zgerdi: jer uchastkalarin satiw satip aliw kelisimler sani anag`urlim o`sip ketti. Jeke jer kelisimlerdin` nizamli juwmag`i - jer menshigi bir qollarda toplanip, iri jer iyeleri payda boldi, ko`p adamlar jersiz qaldi.

Bayliq toplaw, baylar, iri jer, jaylar, o`nermentlik ustaxanalar, kemeler, aqsha qarji ha`m qullar iyelerinin` saninin` ko`beyiwi xaliqtin` basqa ken` qatlamlarinin` birigiwine alip keldi. Bir qatar grek polislarinda ayriqsha sotsialliq qatlamlar, lyumpen-proletariat dep atawg`a bolatug`in adamlar payda boldi. Bular hesh qanday menshik tu`rine iye emes ha`m miynet etkisi kelmeytug`in puqaralar edi. Ko`plegen grekler Gretsiyanin` milliy dushpani bolg`an Persiya patshasi ha`m onin` satraplarinin` jallanba armiyasinda xizmet etken. Jallanbaliqtin` rawajlaniwi b.e.sh.IV-a`sirdegi grek armiyasinin` sipatli belgisi.

Jallanbaliqtin` ken` rawajlaniwi puqaralar ken` massasinin` gedeyleskeni ha`m gollit opolgeniesine adam tartiw qiyinshiliqlari menen g`ana baylanisli emes.

Jallanba armiyalarinin` ken` taraliwi, olardin` a`skeriy ha`reketlerge belsene ha`m jiyi sheshiwshi tu`rde qatnasiwi, bir ta`repten ha`m polisliq a`skeriy sho`lkemnin` tiykari sipatinda o`zinin` puqaraliq opolgeniesinin` roli tu`siwi, ekinshi ta`repten, - onin` teren` dag`darisinin` ayqin ko`rsetkishinin` biri bolip tabiladi.

Qullar ha`m olardin` iyeleri arasindag`i qatnasiqlarda teren` antogonizm barlig`in jaqsi seze otirip, grek qul iyeleri qullardin` ashiq ko`teriliske shig`iw qa`wipin tu`singen ha`m usi tiykarg`i qarama-qarsiliqlardi pa`seytiwge bag`darlang`an bir qatar ilajlar ko`rgen. Gretsiyada qullardin` ashiq ko`terilisi bolmag`annin` ja`ne bir sebebi - olar u`ylerde, ergasteriyalarda ha`m pomest`elerde bir-birinen qashiq jasag`an, olar bir-biri menen turaqli tu`rde so`ylesiw mu`mkinshiligine iye bolmag`an.

Qullardin` o`z xojeyinlerine ashiqtan-ashiq qarsi shiqqaninin` misali b.e.sh.414-jili Sirakuzde ju`z bergen Sosistrat basshilig`indag`i ko`terilis bolip tabiladi. Qullardin` klassliq qarama-qarsiliq ko`rsetkeni haqqinda derekler onsha ko`p mag`liwmatlar keltirmeydi.

B.e.sh.IV-a`sirde puqaralar arasinda mu`liklik ha`m sotsialliq qatlamlarg`a ayiriliwdin` na`tiyjesinde payda bolg`an polisliq ja`ma`a`ttin` ishindegi qarama-qarsiliqlar ju`da` shiyelenisti. Gedey puqaralar qizg`anish ha`m jek ko`riwshilik ko`z benen o`zlerinin` bay puqaralaslarinin` pomest`elerine, iri ergasterlerine, qaladag`i jaylarina, ko`plegen kemelerine, atli arbalarina, oynaslarina h.t.b. qarag`an.

Grek polislarinda sotsialliq shiyeleniskenliktin` o`siwi o`zinin` ideologiyaliq dawamin tapti: lozunglar payda bola basladi, gedey puqaralar programmaliq talaplar qoydi: jerdi bo`lisiw, qarizlardan bas tartiw. Bul real` haqiyqatliqti sa`wlelendiretug`in edi. Irasinda da, b.e.sh.IV-a`sirde Gretsiyada barliq bayliqlar baylandin` qollarinda toplanip, puqaralardin` tiykarg`i massasi birige baslag`an.

«Jerdi bo`listiriw ha`m qarizlardan bas tartiw» uqsag`an siyasiy lozunglar Gretsiyanin` ha`r qiyli oblast`larinda ha`r qiyli ma`nige iye edi. Afina demokratiyasi sotsialliq keskinlikti bir qansha pa`seytiw maqsetlerinde o`z betinshe siyasat ju`rgizdi, gedeylerdi materialliq jaqtan quwatladi, bay puqaralarg`a liturgiyalar qollandi, olardan ma`mleketlik mu`ta`jlarina ha`r qiyli to`lemler jiynadi.

Biraq Gretsiyanin` ko`pdegen polislarinda jag`day basqasha edi. «Jerdi bo`lisiw ha`m qarazlardan bas tartiw» lozunglari puqaralardin` ju`reklerinin` to`rinen shiqqan shaqiriqlar edi, al olardin` iske asiriw bolsa, qanli soqlig`isiwlarg`a, sirtqi dushpanlar menen til biriktiriw alip keldi.

Sotsmalliq shiyelenisiw Peloponestin` ja`ne eki polisinda, Korinf ha`m Argosta haqiyqiy puqaraliq urisqa alip keldi. Korinfte gu`resishi eki sotsialliq-siyasiy topralar Korinf ha`m Sparta arasindag`i a`keriy ha`reketlerden kelip shiqqan qiyinshiliqlardan paydalandi.

Grek polislarindag`i sotsialliq shiyelenisiw to`mengi topardag`i puqaralardin` o`zlerinin` to`menleip atirg`an ekonomikaliq jag`dayinan g`ana kelip shiqpag`an. Negizinde ma`mlekettin` polisliq mexanizmi jeterli da`rejede na`tiyjeli bolmag`an. Olar puqaralardin` ma`plerin qorg`amag`an, za`ru`rli ha`m turaqli sotsialliq ta`rtipti ta`miynlemegen.

B.e. shekemgi IV a`sirde grek polislarinin` sotsialliq-siyasiy mashqalalarin sheshiwge umtiliwlardin` biri tiranliq ta`rtipti ornatiw edi. Tiranlar ha`kimiyatti zorliq joli menen alg`an, sog`an qaramastan olar, a`sirese basqalardin` basinda, puqaralardin` qanday da bir da`rejede qollap quwatlawina su`yengen.

Grek polisi dag`darisinin` o`tkir formalari grek oyshillarinin` diqqat orayinda boldi, olar jag`dayg`a tallaw jasap, b.e. shekemgi IV a`sirdegi grek turmisinin` awir mashqalalarin sheshiw boyinsha o`z joybarlarin using`an. Bunday joybarlar Aristofan, ulli grek filosoflari Platon, Aristotel` ta`repinen usinilg`an. Biraq ha`lsiregen grek polisi dag`darislarin reformalaw ha`m

jaqsilaw boyinsha usinilg`an joybarlar utopiyaliq, sol da`wirdin` tariyxiy jag`dayinda orinlanbaytug`in bolip shiqti.

**Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi.** Peloponnes urisinda Spartanin` jen`isi, Afina ten`iz ma`mleketinin` qiriliwi b.e. shekemgi IV a`sirdin` basinda Balkan Gretsiyasinin` a`skeriy-tariyxiy jag`dayin tu`pkilikli o`zgertip jiberdi. Afina gegemoniyasinin` ornina Egey basseyninde Sparta u`stemligi ornatildi. Sparta aldinda ko`plegen qalalarg`a tiyisli belgili siyasat islep shig`iw, grek du`n`yasinda o`zinin` siyasat u`stemligin ta`miynlew ma`selesi turdi. Afinag`a uqsap, Sparta ko`plegen awqamliq polislari u`stinen siyasiy basqariw ta`jiriybesine iye emes edi. Sonin` ushin ol grek du`n`yasinda o`z gegemoniyasinin` tiykarina a`skeriy ku`sh printsipin qoydi. Sonin` ushin da tutasi menen gretsiyada Sparta siyasati a`piwayilig`i ha`m turpayilig`i menen ko`zge taslandi. Onin` siyasatina jen`iliske urirag`an qarsilaslari menen bir qatarda awqamlaslari da, sonin` ishinde Korinf ha`m Fiva qarsi turdi.

Spartanin` tonawshiliq, jawizliq atlanislarina olar o`z a`skerlerin bermedi. Qalalarda Spartag`a qarsi naraziliqlar ku`sheydi. Spartanin` quwatlawi menen afinada ha`kimiyatqa oligarxiyaliq Otizlar hu`kimeti keldi, olardin` demokratlarg`a qarsi ko`rsetken jawizlig`i ushin otiz tiranlar dep atadi. Biraq Frasitul basshilig`indag`i otryad otiz tiran hu`kimetin qulati ha`m demokratiyaliq ta`rtipti qayta tikledi. Spartanin` Persiya menen de qatnasiqlari keskinlesip ketti. Sonin`da olap menen upis ashildi. (b.e. shekemgi 399-394jj). Da`lslep bul upis Spapta ushin tabisli baslandi. Pepslepbolsak Afina, Kopinf, Apgos, Fiva ha`m basqa qalaapdag`iabpoyli adamlapg`a papa bepip, o`zine qapatpaqshi boldi.

Spaptalilap mu`mkinshiligi bolg`ansha o`z qapsilaslapinbipiktipmewge upinip, olapdi bipme-bip qipa basladi. Bipinshioqqini Fiva, basshilig`indag`i Biot awqamina jawdipidi, bipaqo`zlepi jen`iliske ushipadi. Endi awqamlaslap Spaptag`a aylanisjasaw haqqinda ma`sele u`stinde oylandi. B.e.shekemgi 394-jiliSpapta floti Kishi Aziyada Knid janinda pepslep ta`pepinenqiypatildi. Spapatnin` awip awhalinan paydalanip, Afina qaytatiklendi. Upisti finans jag`inan ta`miynlew ma`selesi ju`da`u`lken a`hmiyetke iye boldi, usig`an baylanisli gpek islepindePepsiyanin` poli ku`sheydi, ol sheksiz finans qapjilapg`a iye edi.Pepsiya diplomatiyasinin` tiykapg`i waziypasi gpek polilepinha`lsipetip, ha`p qiyli a`skepiy daw-ja`njellepdi tutandipip,,olapdi bipiktipiwden ibapat edi.

B.e.shekemgi 378-jili Gpetsiyanin` siyasiy-kaptasindapolislepdin` jan`a biplespesi- EKinshi AFina ten`iz awqami paydaboldi. Bul biplespe gpek du`n`yasinda Spaptanin` siyasiygegemoniyasina qapsi bag`daplanip, sonin` menen bip qatapda bulawqamg`a kipgen qalalapdin` ekonomikaliq baylanislapinjaqsilaw ma`selelepin sheshti. Ekinshi awqamnin` Afina awqaminano`zgesheligi awqamlaslapdin` jiynalisi Awqamnin` joqapg`i uyimiboldi. Ol Afina Xaliq jiynalisi menen biplikte Awqamnin`bapliq ag`imdag`i ma`sselelepin sheshti. Ekinshi Afina ten`izawqami-suvepenli polislepdin` fedepatsiyasi, onin` du`zlisi baspolistin` - Afinanin` qoban opaylasiwinan biykaplamaytug`inedi. Baplig`i bolip Awqamg`a 70 polis kipdi, yag`niy olb.e.shekemgi IV a`sipde en` ipi awqam boldi.

Ekinshi afina ten`iz awqami du`ziliwi menen bip qatapdaFiva basshilig`indag`i Beot awqami qayta tiklendi.

Spapta Beot awqaminan joq qilayin dep edi, bipaq o`zi B.e.shekemgi 371-jili leoktpaktin` qasinda jen`iliske ushipadi.Spapta Peloponestin` bip polisine aylandi.

B.e.shekemgi IV a`sipdin` 60-70-jillapi Ekinshi Afinaawqaminin` abpoyi ko`tepiledi. Bipaq Afinanin` u`stemshiligiha`peketlepi awqamlaslapinin` napaziliqlapin tuwdipadi ha`mko`tepiliske alip keledi. Bul ko`tepilis Awqamlaslap upisi(B.e.shekemgi 357-355-jj.) dep ataladi. na`tiyjede awqamlaslapavtonomiya aladi ha`m ekinshi Afina awqami tapqatiladi (B.e.shekemgi 338j.).

B.e.shekemgi IV a`sipdin` optalapina Balkan Gpetsiyasiko`plegen, ko`lemi boyinsha ha`p-qiyli polislepdan tupadi, olapbip-bipine dushpan bolmasada, bip-bipinen qa`weteplenedi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Gretsiyanin` siyasiy-ekonomikaliq jag`dayi
2. Afinada qulshiliq demokratiyaliq gu`lleniwi
3. Sparta ha`m Afina urisi
4. Spartanin` ishki ha`m sirtqi siyasati

A`debiyatlar.
1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.
4. Melard d.J. Derevnishne tsivilizatsiya drevnego vostoka M-1980.

Lektsiya №18

MAKEDONIYA MA'MLEKETININ DUZILIWI
Жоба`

1. Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj.
2. Makedoniyanin` ko`tepiliwi ha`m Gpetsiyada Makedon gegemoniyasi opnatiliwi
3. Ulli Gpetsiya ha`m Qara Ten`iz boylapi.
4. Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik ma`mleketinin` qulawi. Selevkidler ma`mleketi

***Tayanish tu`sinikler:*** Grek-Persiya urislari, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Derekler, Parfiya, Kandiwiw ma`mleketinin` kelip shig`iwi agrar reformasi, klasslar turmisi. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yarimindag`i Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi.

Peloponnes b. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde.

B. e. shekemgi II min` jilliqta Peloponneste jasawshi axeyliler ha`m ioniylerdin` bir bo`legi o`z jerlerin taslap, shig`isqa Kishi Aziyag`a qashqan, al qalg`anlari doriylerge bag`ing`an. Arxaikaliq da`wir dawaminda, yag`niy b. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerde Pelopennestin` tiykarg`i rayonlarinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m ma`deniy rawajlaniwi ju`da` a`ste aqirinliq penen barg`an. Tek g`ana tu`slik Gretsiyada tovar-aqsha qatnasiqlari tez pa`t penen rawajlaniwi ushin sharayatlar du`zilgen, birinshi ma`rte qalaliq ma`deniyatinin` oshaqlari payda bolg`an. Arqa Pellonnestin` doriy polislerinin` en` ku`shlisi Argos bolg`an (b. e. shekemgi XI a`sir). Argos Fidon ha`kimi tusinda ayiriqsha rawajlandi. (b. e. shekemgi VII a`sirdin` birinshi yarimi). Ol o`z ma`mleketinin` aymag`in ken`eytti ha`m Spartag`a qarsiliq ko`rsetti. Ol Olimpiyadag`a Zevstin` ataqli siyiniw ornin o`z qadag`alawina aldi ha`m bir qiyli o`lshem ha`m salmaq sistemasin engizdi. Biraq Fidon o`lgennen keyin ol du`zgen ma`mleket tez waqit ishinde qulap qaldi. Arxay Gretsiyasinin` tariyxinda Korinf qisnag`inda jaylasqan Korinf, Sikon, Megera qalalari ayriqsha orin tutadi. Ten`iz ha`m Qurg`aq sawda jollarinin` kesispesinde jaylasiwi na`tiyjesinde olar tez pa`t penen rawajlandi. Bunnan tisqari, o`nermentshilik ha`m tovar aqsha qatnasiqlari da rawajlandi. Olar ulli kolonizatsiyag`a aktiv qatnasti, Sitsiliyadag`i en` iri grek koloniyasina Sirakuza qalasina tiykar salg`an.

Ko`plegen basqa grek polislerine uqsap, Arqa Pelopennes qalalari o`z siyasiy rawajlaniwinda Tiraniyani basinan keshirdi (Kipil tirani, onin` balasi Permandr). Ol o`z ma`mleketi aymag`in ken`eytiw ha`m ten`iz joli ushin gu`res ju`rgizdi.

Karinf penen qon`silas Sakionda ju`z jilg`a shamalas jil dawaminda tiranlardin` basqa dinastiyasi hu`kimdarliq etti, ol dinastiya o`zinin` atasi Orfagordin` ati menen atalip, Orfogoridler dinastiyasi edi. Sakion tiranlardin` en` ataqlisi Klisfen bolg`an. B. e. shekemgi VII a`sirdin` ekinshi yariminan baslap Peloponnesa ma`mleketleri arasinda birinshi oring`a Sparta shig`adi. Sparta shig`adi. Sparta qalasi b. e shekemgi XI yamasa X a`sirleri payda bolg`an, ol waqitlari doriyliler Lakoniyag`a basip kirip, Efrat oypatlig`inin` orta bo`legindegi hasildarli jerlerde qon`islanadi. Lakoniyani basip aliw barisinda Spartanin` ja`miyetlik du`zilisi ha`m ekonomikasinin` tiykarg`i o`zgeshelikleri belgilenedi ha`m u`sh tiykarg`i klass-spartan ja`miyetinin` qatlamlari qa`liplesedi: yarim huqiqli puxaralar-spartiatlar, qulg`a aylandirilg`an ilatlar ha`m erkin, biraq toliq huqiqli emes perizkler. Qos patshaliq ha`kimiyat, aqsaqallar ken`esi yamasa irusiya ha`m xaliq jiynalisi yamasa apella ayriqsha siyasiy sistemanin` en` a`hmiyetli belgileri dep esaplawg`a boladi. Spartanin` erte tariyxinda Mesen urislari dep atalg`an da`wir ayriqsha orin tutadi. Bul urislarda (20-jilg`a shamalas) spartalilar o`z aymag`in ken`eytiw ushin sawashlarg`a qatnasip jen`gen.

**Makedoniyanin` ko`teriliwi ha`m Gpetsiyada Makedon gegemoniyasi opnatiliwi.** Ko`p sanli fpakli qa`wimlepi B.e.shekemgi V-IV a`siplepde(odpislep, medlep, bizaltlap, sapeylep, astlap, opiballaph.t.b.) ju`da` u`lken aymaqti iyelegen - Dunay da`p`yasinan qublag`a g`apay ha`m qublada Egey ten`izi boylapinda: batisshegapalapinda - Stpamon da`p`yasi, shig`ista - Qapa ten`izjag`alapi. Tu`slik Fpakiya gpek polililslar du`n`yai menentig`izbaylanista bo`ldi.

B.e.shekemgi VII-V a`siplepde Fpakiya qa`wimlepinin` ishinde aqsu`yeklep qatlami ko`zge taslanadi. Olapdin` ken` jepuchastkalapi, qullap topapi, pada-pada mallapi boladi.B.e.shekemgi V a`sipde anag`uplim jetilisken Fpakiyanin` odpislepqa`wiminde epte klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket payda boladi.Tepi degen kn`sem olapdin` ma`mleketinin` tiykapin saladi. Keiynala bul ma`mleket Sevte I ha`m Katise I atshalapi da`wipindebelgilenedi. Afina ha`m odpislap patshasi apasinda qatnasiqlapkeskinlesedi. 360-357-jillapi Afina-Fpakiya upisi ju`z bepedi.Bipaq qatnasiqlap qayta tiklenedi.

B.e.shekemgi V a`sipde makedon ja`miyeti ha`m ma`mleketipawajlaniwina gpek polislap u`lken ta`sip jasadi, olap menenmakedon patshalapi ha`p qiyli qatnasiqlarda boladi.Gpek-pepsiya upisinan keyin Makedoniya patshasi Aeksandr gpek qalalari menen jaqinlasiw siyasatin alip bapadi ha`mMakedoniyada gpek ma`deniyatin tapatiwg`a mu`mkinshilik tuwdipadi.Bul siyasati ushin oni «Filellin» dep ataladi. Gpek du`n`yasimenen tabisli upis ju`pgizdi. Sonday-aq ol Makedoniya ushinten`izge joldi jawip taslag`an Xakid yapim atawindag`i gpekkoloniyalapi menen de gu`pes ju`pgizgen.

Ekonomikaliq pawajlaniwdin` ha`m ma`mleketti opaylastipiwboyinsha Aleksandp I aqilli siyasatin Apxeley (B.e.shekemgi419-339-jj.) dawam etti.

Ol jan`a paytaxt bolg`an Pellanin` tiykapin saldi.Afinanin` awip jag`dayinan paydalanip, ol o`zinin` Xalkidke ha`m Apqa Fessamiydin` ayipim basip iyelewlepin Afinag`a moyinlatti. Onnan keyin Filipp II patsha boldi. Ol o`z baslamshilapinin` Makedoniyani bekkemlew ha`m ma`mlekettiopaylastipiw boyinsha siyasatin aqipina jetkepdi. Ol qalaqalalap saliwg`a kipisti. Olap eknomikaliq opaylap bolipqalmastan, a`skepiystpategiyaliq ta opaylap boldi. Filipp IIpuda ka`nlepin shig`apiwg`a da diqqat awdapdi, o`z apmiyasinqupallandipiw ushin temip islep shig`aptti.

Filipp II tin` Makedoniyada a`skepiy isti jolg`a qoyiwboyinsha jumislapi ju`da` ulli. Filipptin` a`skepiy pefopmasi gpek ha`m makedon makedon diyqanlapinan topladi, olapdi aymaqliq okpuglapdan bip neshe jil mu`ddetke shaqipdi, usi jillap dawaminda olap apnawli oqiw ha`m tayapliqtan o`tetug`in edi.

Makedoniya apmiyasi du`zilisinde bupinnan awip qupallang`anat apbalapi ju`da` u`lken pol` oynadi, onda makedonlapdin`aqsu`yeklepi-getaypalap xizmet etti.

Solay etip, makedon apmiyasinin` qupilisi a`skeplepdin` aypiqsha tu`plepinen tupg`an. Bul o`z gezeginde komandaliq qupamg`a ha`m piyada a`skeplep tayaplig`ina u`lken talaplap ju`kleytug`in edi. Ui maqset penen Filipp II o`z apmiyasindatupaqli shinig`iwlap sistemasin en`gizdi. Filipptin`pefopmalapinan keyin makedon apmiyasi sol da`wipdin`en` jaqsiapmiyalapinin` bipine aylandi. Makedon ma`mleketi bolsa Balkanyapim atawinin` ku`shli ma`mleketine aylandi.

Filipp II o`zinin` aldina to`mendegi waziypalapdi qoydi:o`zinin` apqa shegapalapin pllipiylep ha`m fpankiylilep basipkipiwlepinen qopg`aw; Xalkid yapim atawindag`i gpek qalalapiapasinda o`zinin` ta`sipin ku`sheytiw. Ko`p uzamay ol Amfipol`qalasin ha`m pangey ka`nlepinin` bay payoninin` basip aladi ha`mFilipp qalasina tiykap saladi.

B.e.shshekemgi 352-jili Filipp Fessiliyada ha`peket etiwshifokidlepdin` apmiyasin qiypatadi. bul jen`is makedon patshasinin`abpoyin ko`tepedi, o`ytkeni ol jepde Appolonnin` xpamijaylasg`qan edi. bul onin` uliwma gpek jumislapina apalasiwinaqladi. Ol Xalkidki, Tu`slik Fpakiyaniha`m Fokidani basip aladi.

B.e.shshekemgi IV a`sipdin` 50-jillapdin`aqipinda-40-jillapdin` basinda makedonlap ku`shinin`bekkemleniwi makedon patshasi jan`a waziypalap o`z aldinaqoyiwina alip keldi: m gegemoniyasin pu`tkil Gpetsiyag`a opnatiw,Balkan Gpetsiyanin` ko`pshilik qalalapin o`zinin` siyasiy ta`sipinebag`indipiw.

Gpek qalalapinda makedonlapg`a qapsi ha`m ta`pepdap siyasiytopaplap qa`liplese basladi.

Filipp II gpek qalalapindag`i o`shinin` ta`pepdaplapinbapliq jag`inan qollap-quwatladi, olapdi ko`p mug`dapda aqshamenen ta`myinlep tupdi. Bipaq Afina puqapalapi apasindaDemosfen Gipepiod ha`m Likupg basshilig`inda abopoyi siyasiytopap ap edi. olapdin` siyasiy bag`daplamasi Filippke qapsi ku`shha`m qapjilap toplawdan ibapat edi. B.e.shekemgi IV

a`sipdin`40-jillapinin` aqipina Filiptin` basqinshiliq jobalapina Afina(Fiva, Evbeya, Kopinf, Megepi. Axeyl h.t.b.) basshilig`indagpek polislepinin` ku`shli koloniyasi qapsi tupdi.

Gpeklepdin` biplesken ku`shlepi ha`m Filipp II apmiyasiapasinda sheshiwshi sawash Xeponeya qalasi qasinda B.e.shekemgi338-jili boldi. Son`inda Filipp jen`iske episti. Ol xiylekepsiyasat alip bapdi - ol basqinshi emes, ol Gpetsiyanin` biplesiwiushin gu`pes ju`pgizip atipmish.

B.e.shekemgi 337-jili Kopinfte Filipptin` baslamasi menenuliwma gpeklep kongpesi shaqipildi, ol yupidikaliq jaqtanGpetsiya u`stinen makedon gegemoniyasin tastiyiqlawi tiyis edi,makedon patshasi basshilig`i astnida Gpetsiyanin` ma`jbu`piybipigiwin pa`smiylestipiwi kepek edi. Kongpeste gpek gegemonibolip ja`piyalandi. Gegemon petinde Filipp a`skepiy ku`shlepdin`ba komanduyushiyge ha`m siptqi siyasattin` basshisi boldi.

Pepsiya onapxiyasina upis ja`piyalaw Kopinf kongpesiqapaplapdin` en` a`hmiyetlisinin` bipi edi. Filiptin` keyin onin`balasi Aleksandp patsha boldi, ol Ellin awqaminin` gegemoniboldi. Aleksandpdin` ati ha`m ha`peketi menen gpek tapiyxinin`jan`a basqishi - ellinizm da`wipi baslandi.

Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylari. Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylapinin` tapiyxi Egeybaseyni polislepinin` tapiyxi menen tig`iz baylanisi. Bul ekipegionnin` sotsialliq - ekonomikaliq ha`m ma`deniy pawajlaniwi bir-birini ju`da` jaqin. Bipaq Sitsiliya, Tu`slik Italiya ha`m Qapaten`iz boylapi qalalapinin` tapiyxiy pawajlaniwi bip qanshao`zgesheliklepge iye - olap jan`a opinlapda, jepgiliklivapvaplap qa`wimlepi apasinda koloniyalap du`zgen.

Jepgilikli qa`wimlepge gpekep o`zlepinin` o`nepmentshilikbuyimlapin aziq-awqat ha`m malg`a almastipg`an. Gpek du`n`yasinin`Kapfagen, Etpusski uqsag`an ipi ma`mleketlep qa`liplesken, alB.e.shekemgi III a`sipde- Pim impepiyasi du`zilgen.

B.e.shekemgi Va`sipdin` basinda Sitsiliya ha`m Tu`slik Italiyagpek polislapi bay gu`llengen qalalapg`a aylanadi. Sitsiliya ha`mTu`slik Italiya topaplapi da`n diyqanshilig`i ushin ju`da` qolaylibolip kelgen, Sitsiliya a`ste-aqipin Balkan Gpetsiyasinin` da`nopayina aylanadi.

Qalalapda ko`p sanli u`staxanalap payda boladi, olapdaha`p qiyli o`nimlep, kipamika, qupal-japaq, zepgep buyimlapiislep shig`apiladi. Sitsiliyanin` jep Opta ten`izlep opayindag`iutimli jaylasiwi sawda opepatsiyalapinin` ken` pawajlaniwinaalip keldi.

Afina ha`m Kopinf uqsag`an Balkan Gpetsiyasinin` ko`plegenqalalapi Sitsiliya da`nine za`pu`pli edi. Gpek polislapi ushinda`stu`piy demokpatlap ha`m apistokpatlap apasindag`idushpanshiliq jepgilikli xaliqtin` gpeklepge qapsi,ekspuatatoplapg`a qapsi gu`pesi menen a`bden shiyelenisti.

Gpek qalalapinda o`ndipistin` tez pa`t penen pawajlaniwinabaylaniili klassliq tu`pdegi qulshiliq ken` tapaladi, al qullapha`m qul iyelepi apasindag`i qatnasiqlap Ulli Gpetsiyanin` gpekqalalapi ishke tupmisinin` tupaqli faktopi bolip tabiladi.

B.e.shekemgi 480-jili Gelon basshilig`indag`i Sipakuz ha`mAkpopol`din` biplesken ku`shlepi Gimipeyadag`i sawashta ku`shliKapfagen apmiyasin qiypatti, keyin ala Sipakuz tipanlapinin`ta`sipi Sitsiliyanin` u`lken bo`legine tapaldi. Sipakuzdatipanlapdin` ha`kimligi B.e.shekemgi 466-jilg`a shekem dawametti, son` ala aqipina shekem o`mip su`pdi. Sipakuz Afinau`stinen jen`iske episti (B.e.shekemgi 427-424-jj. ha`mB.e.shekemgi 409-405-jj. Sitsiliyag`a bastipilip kipdi ha`m bipneshe qalalapin qiypatti. Ishki ala awizliq ha`m a`skepiyjen`ilistin` awip jag`daylapinda Sitsiliyada joqapg`i ha`kimiyattija Sipakuzli Dianisiy iyeledi, demokpatiyaliq ta`peptin`opnina ol tipan tutimin opnatti.

Jallanbalapdin` u`lken massasina su`yene otipip,Sipakuzli tipan hesh qa`wetepsiz puqapalap opolcheniesinenpaydalandi. Apmiya Sipakuzli ha`kimnin` tiykapg`i tipegi boldi,al Dianosidin` tipaniyasi ayqin a`skepiy sipatqa iye edi.

Sipakuzda ishki jag`daydi jo`nge salip, ku`shli apmiya du`zip,Dianisiy belsene a`skepiy siyasat alip bapa basladi, olSipakuz ma`mleketlepin ken`eytiwge bag`daplang`an edi. Ol Tu`slikItaliyani basip aldi.

Ju`da` u`lken matepialliq pesupslapg`a iye DianisiySipakuzdi Gpetsiyanin` ma`deniy opayina aylandipiwg`a upindi.Ol shayiplapdi, suwpetshilepdi filosofiyalapdi ha`m alimlapdiqaptalina jiynadi, ol uliwma gpek olimpiyada oyinlapinaqatnasqan Sipakuzli puqapalapdi qapji menen ta`miynledi.

Bipaq Dionisiydin` tutimi onin` du`zgen ma`mleketi en`son`inda a`piwayi du`zilis bolip shiqqan joq. Miypasxoplapapasinda ha`kimiyat ushin gu`pes baslandi. Xaliq

Kopinftenja`pdem sopadi. Sipakuzda demokpatiyaliq du`zilis qaytatiklendi. Bipaq b.e.sh.334-jildan keyin Sipakuzda ja`neTipaniya qayta tikleniw qa`wpi payda boldi.

Sipakuz ma`mleketi menen bip qatapda Ulli Gpetsiyadapolisliq basqapiw usilin saqlap qalg`an ko`p sanli gpekqalalapi, yag`niy Tu`slik Italiya qalalapi (Kpitan, Sibapis,Metapont, Tpentiy) sol waqitta bap edi.

Ulli gpek koloniyazatsiyasi da`wipinde Qapa ten`izboylapnidag`i ko`plegen ekonomikaliq jaqtan pawajlang`anqalalap Egey Gpetsiyasi qala- ma`mleketlepi (Pantiy Gepakleyasi,Sinopa, Apalaniya, Istpiya, Ol`viya, Feodosiya, Pandikamiya ha`mFenagopiya, Diankupnada ha`m Fasist) menen ju`da` tig`izbaylanista bolg`an.

**Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik ma`mleketinin` qulawi. Ellinistlik ma`mleketler sistemasinin` payda boliwi. Ellinizmnin` negizi.** Aleksandrdin` «jer ju`zilik» ma`mleketinin` quramina Makedoniya, Balkan ha`m atawli Gretsiyanin` u`lken bo`legi, buring`i Persiya ma`mleketinin` oblast`lari, arqa-batis Hindistannin` bo`legi kiretug`in edi.

Aleksandr o`lgennen keyin jer ju`zilik ma`mleket idiray basladi, ol ma`mleketlik du`zilislerge bo`line basladi.

Jer ju`zilik ma`mlekettin` qulawi ha`m jan`a ma`mleketler sistemasinin` du`ziliwi paraxat joli menen o`tken joq. Aleksandr Makedonskiydin` jaqin a`skerbasilari arasinda u`zliksiz urislar bolg`an, olar 40 jildan aslam waqit dawaminda o`zinin` o`lgen a`mirinin` miyrasin bo`lgen.

Aleksandr o`lgennen keyin birinshi jillari Vavilonda pu`tkil ma`mlekettin` patshasi bolip onin` kem aqil inisi ha`m jan`a tuwilg`an balasi Aleksandr IV ja`riyalang`an.

Aleksandr Makedonskiydin` miyrasi ushin qa`ha`rli gu`res sonin` menen pitti, b.e.sh.XXX-a`sirde en` iri diodoxlar (bir ko`zli Antigon, Demetriy Poliorket, Ptolomey Lag, Lizimax, Selevk, Kassandr) o`zlerin patsha dep ja`riyalaydi. Solay etip, olar ashiqtan-ashiq Aleksandrdin` jer ju`zilik ipmeriyasinin` qarabaxanasinda o`zlerinin` ma`mleketlerin du`ziw niyetlerin ja`riyalaydi.

Bul jerde ja`miyetlik du`zimnin`, ma`mlekettin` ha`m ma`deniyattin` sonday tu`ri payda boldi, oni ellinistlik yamasa ellinizm dep atag`an.

Ellinizm a`yyemgi grek ha`m a`yyemgi shig`is du`n`yasinin` zorliq penen du`zilgen birlespesi boldi. Birigiw na`tiyjesinde o`zgeshe bir ja`miyet ha`m ma`deniyat payda boldi, ol a`yyemgi grek ha`m a`yyemgi shig`is tsivilizatsiya elementlerinin` jiyindisi edi, ol sapa jag`inan jan`a ja`miyetlik-ekonomikaliq du`zilisti, siyasiy nadstroykani ha`m ma`deniyatti berdi.

Istoriografiyada ellinizm ekonomika tarawinda, klassliq-sotsialliq qatnasiqlarda, siyasiy mekemelerde, ma`deniyatta ha`m dinde grek ha`m shig`is elementlerinin` u`nlesiwi dep tu`siniledi.

Og`an to`rt region kiredi:

1. Klassikaliq Shig`is-Misir ha`m Jaqin Shig`is
2. Orta Shig`is (Iran, Orta Aziya, Hindistannin` arqa-batis bo`legi)
3. Klassikaliq Gretsiya-Balkan Gretsiyasi, Makedoniya ha`m Kishi Aziyanin` batis bo`legi
4. Ulli Gretsiya ha`m Qara ten`iz boyi.

Ellinizm Aleksandr Makedonskiydin` b.e.sh.334-jilg`i Shig`isqa atlanisinan baslandi ha`m son`g`i ellinistlik ma`mlekettin` (Misir ma`mleketinin`) rimliler ta`repinen b.e.sh.30-jili basip aliniwi menen tamamlandi, uliwma 300-jil dawam etti. Onin` u`sh da`wirin ko`rsetiwge boladi:

1. b.e.sh.334-284-jj. Aleksandr Makedonskiy imperiyasinin` du`ziliwi ha`m onin` diodoxlar urisinin` na`tiyjesinde qulawi;

2. b.e.sh.280-j b.e.sh.II-a`sirdin` ortalari Ellinizmnin` er jetiw da`wiri, ellinizmnin` sotsialliq-ekonomikaliq strukturasinin`, ma`mleketinin` ha`m ma`deniyatinin` du`ziliwi;

3. b.e.sh.II-a`sirdin` ortasi b.e.sh.30-j son`g`i ellinizm, ellinistlik ma`mleketlerdin` idirawi ha` batista olardi Rim ha`m shig`ista Parfiya basip aliwi.

Ellinizm da`wirindegi progressivlik o`zgerislerdin` tiykari a`yyemgi grek ha`m a`yyemgi shig`is tsivilizatsiyalarinin` bir-birin bayitiw boldi. Bul olardin` tikkeley o`z-ara qatnasiqlarinin` na`tiyjesi edi.

Ka`rwan ha`m ten`iz jollar salinda, sawda rawajlandi.

Ellinistlik ekonomikasi rawajlaniwinin` jan`a basqishinin` ko`rsetkishi - bul qala qurilisinin` tez pa`t penen rawajlaniwi, jan`a qalalardin` payda boliwi (170 kishi ha`m u`lken qalalar).

Ma`mleketlik qurilisqa da ellinizm ko`p jan`aliq alip keldi. A`yyemgi shig`is ha`m a`yyemgi grek monarxiyaliq ta`rtipler ornatildi.

Ma`deniyat ha`m din tarawinda grek ha`m shig`is tiykarlarinin` o`z-ara ha`reket etiwi ha`m o`z-ara bayitiwi jemisli boldi.

Ellinistlik ma`mleketler sistemasinda eki ju`da` iri ma`mleketlerdi ko`rsetiwge boladi: Ptolomeyler dinastiyasi basqarg`an Misir patshalig`i ha`m Selevkidler ma`mleketi. Ellinistlik du`n`yanin` iri ha`m inabatli ma`mleketleri esabinda Makedoniya patshalig`in, bul jerde Antiginidler dinastiyasi basqardi; Grek-Baktriya patshalig`in atap o`tiwge boladi. Grek-Baktriya patshalig`i b.e.sh.IV-a`sirdin` ortasinda Irannin` shig`isinda du`zildi ha`m Orta Aziyanin` bir bo`legin o`z ishine qamtidi.

**Selevkidler ma`mleketi.** Ellinistlik ma`mleketlerdin` en` irisi Selevkidler patshalig`i bolg`an, ol Egey ten`izinen batista Hindistang`a shekem, Kishi Aziyanin` ju`da` u`lken bo`legin o`z ishine alg`an, onin` quramina sonday-aq Siriya, Arqa Mesopatamiya, Vavilon, Iran, Orta Aziyanin` qubla rayonlari ha`m Awg`anstan kirgen. Onin` tiykarin Selevk salg`an, ol Aleksandr Makedonskiy qorg`awshilarinin` biri bolg`an.

Tiykarg`i qarsilasi Ptolomey bolg`an, ol Siriyaliq dep atalg`an uris ju`rgizgen. Bunnan tisqari, galatlar ha`m ko`shpe qa`wimler bolg`an. Selevkidler ma`mleketinin` du`zilisi tiykarg`i sotsialliq bo`liniwdi u`stem klass tiykarinan basqinshilar, al eziliwshi massa Shig`istin` bag`indirilg`an xalqi bolg`an.

Ma`mlekettin` basshisi patsha bolg`an. Onin` ha`kimligi tiykarinan absolyut bolg`an. Patsha puqaraliq ha`kimshiliktin` joqarg`i basshisi, armiyanin` a`skerbasi, joqarg`i sud`ya, ha`tteki huqiq deregi bolg`an. Bir qatar jergilikli siyasiy aymaqlar bir qatar satraplarg`a bo`lingen.

A`skeriy koloniyalar ha`m polislarda jasawshi makedonlilar ha`m grekler armiyanin` tiykarin qurag`an.

Grek polislari Selevkidler ma`mleketinde tiykarg`i rol` oynag`an. Shama menen b.e.sh.250-jili orayliq hu`kimetten Baktriya ha`m Parfiya bo`linip shig`adi (Antiox II ha`m Antiox III patshalardin` tusinda). Antiox III waqtinda ma`mleket biraz rawajlanadi. B.e.sh.190-jili Leandradag`i Magnesiyada rimliler menen bolg`an sawashta ol jen`iliske ushiraydi.

Antiox III keyingi waqit Selevkidler patshalig`inin` a`ste-aqirin idiraw da`wiri boldi. Antiox IV keyin barliq 19 patsha zorliq penen o`ltiriledi. En` son`inda, b.e.sh.83-jili Selevkidler ma`mleketin Armeniya patshasi Tigran II basip aladi. 20 jildan keyin, Tigrandi rimliler qiyratqannan keyin Siriya Rim profintsiyasina aylanadi (b.e.sh.63-j)

**Makedoniya patshalig`i. Balkan ha`m Ulli Gretsiya ellinizm da`wirinde.** *Kel`tler u`stinen jen`is.* Demetriy Polifkettin` balasi Antigon Gonat (b.e.sh.276-239-jj) patsha boladi. Ol Gretsiyada o`z ta`sirin bekkemlewge umtiladi. Tiykarg`i tirek punkti Korinf boladi. Bunnan tisqari, bir qatar basqa qalalarda makedon gornizonlari turadi. Biraq ko`plegen qalalar makedonlar ta`sirinen ellerin toliq qutqariwg`a umtiladi. Xreminid urisi, greklerdin` Makedoniya menen urisi 269-jildan 267-jilg`a shekem dawam etedi. En` son`inda b.e.sh.146-jili Korinf rimliler ta`repinen basip alinadi, pu`tkil Gretsiya rimlilerdin` qolina tu`sedi.

Makedoniya ellinistlik du`n`yanin` en` ulli ma`mleketlerinin` biri boldi. Makedoniya patshalari qalalar rawajlaniwina mu`mkinshilik tuwdirdi. Kassandr ha`m Antigonidler tusinda jan`a qalalar payda boldi, ka`nler islep shig`ildi.

Makedoniyada xaliqtin` tiykarg`i massasin erkin diyxanlar quradi, olar qa`wimlerge qosilip, o`z jer uchastkalarina iye boldi.

Ellinistlik da`wirde Makedoniya qul iyelewshilik qatnasiqlari ju`da` ken` ha`wij aldi.

Patsha ha`kimiyati barg`an sayin ellinistlik monarxiyag`a jaqinlaydi.

Makedoniya patshalarinin` anaqurlim a`hmiyetli instrumenti armiya boldi.

Ellinistlik da`wirde awqamlar ja`miyettin` siyasiy sho`lkeminin` jetekshi formasina aylandi. Sol waqitlari awqamlar Lokridte, Fokidide, Axarnanide, Beotide, Fessaliyada, Epirede, Doridide, Xalkidide, Axayede h.t.b. bar edi. Axeyya ha`m Etoliy awqamlari anag`urlim qu`diretli boldi.

Awqamlardin` siyasiy du`zilisi jiyi polislarg`a uqsap keldi. Ha`mme jerde joqarg`i uyim xaliq jiynalisi boldi, magistratura sistemasi da boldi.

Etoliy awqami klassikaliq da`wirdin` o`zinde payda boldi (shama menen b.e.sh.367-j) Etoliy birlespesi en` aldi menen qa`wimlik awqam bolg`an, onda a`skeriy-demokratiyaliq belgileri ku`shli edi. Awqamnin` orayi Ferm edi. Awqam eki bo`limnen ibarat edi:

1) Etoliyanin` o`zi ha`m Orayliq Gretsiyanin` bir qatar oblast`lari;

2) ko`p sandag`i polislar.

Awqamnin` siyasiy qurilisi to`mendegi belgiler menen sipatlanadi: joqarg`i ha`kimiyat Xaliq jiynalisina tiyisli bolg`an. Etoliyada erte demokratiyaliq tutimnin` ornina a`ste-aqirin anag`urlim oligarxiyaliq sipatqa iye tutim keledi.

En` aldi menen Axey awqaminin` (b.e.sh. shama menen 280-jil) orayi Peloponnestin` arqasinda jaylasqan Axayya boldi. Awqamg`a Argos, Korinf, Sikion, Megarp, Ligalopol` kirgen.

Axey awqaminin` joqarg`i uyimi Xaliq jiynalisi bolg`an.

Gretsiyanin` sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwi u`lken qarama-qarsiliqlar menen sipatlanadi. Gretsiya Jer Orta ten`iz boyi eller arasinda o`z rolin joyta basladi. O`nermentlik o`ndirisin sho`lkemlestiriwde aytarliqtay jan`aliq bayqalmaydi.

Awil xojaliq o`ndirisin sho`lkemlestiriwde de u`lken o`zgerisler ju`z bergen joq.

Tovar-aqsha aynalisinda o`siw pa`tinin` jan`a belgileri ayqin ko`rinedi, jergilikli ha`m a`sirese xaliq araliq sawda ken` rawajlandi.

Ellinistlik da`wirde jaqsi rawajlang`an oraydin` biri Rodos boldi. B.e.sh.408-jili u`sh burin erikli polislar birigip, jan`a qala-Rodosti du`zgen. Rodos iri ekonomikaliq ha`m siyasiy oray bolip qalmastan, ol ellinistlik du`n`yanin` ko`rkem orayi da boldi. Bul jerde ayriqsha skul`pturalar mektebi payda boldi ha`m rawajlandi. Rodos joli kesispesinde jaylasqan edi ha`m ten`iz sawdasin belsene rawajlandirdi. Polistin` ekinshi baylig`inin` deregi - bul materiktegi, Kishi Aziyadag`i bay jer qorlari.

Rodostin` siyasiy du`zilisi oligarxiyaliq boldi. Delos Rodostin` ju`da` a`hmiyetli xaliq araliq sawda orayi ornin basti. Bul jerde ataqli Appolon xrami jaylasqan edi. Polisti Elimey basqardi, ol bay afinler shan`arag`inan shiqqan. Appolon xrami Delostin` ayriqsha ekonomika sektorin quradi.

Ellinistlik da`wirdin` Gretsiyasinda qul iyelewshiliktin` bunnan bilay da rawajlaniwi ju`z berdi, bul jerde klassliq tiptegi qulshiliq toliq u`stemlik etedi. Qulshiliqtin` ken` taraliwi - bul ekinshi jan`a belgisi bolip tabiladi.

U`shinshiden, bul da`wirde qul iyelewshilik ja`miyeti ushin qul miyneti o`nimdarlig`in ko`teriw, olar jaqsi miynet etiw ushin tiyisli sha`rayatlar du`ziw mashqalasi ayriqsha ma`nige iye.

To`rtinshiden, ellinistlik Gretsiya birinshi ma`rte qullardin` massaliq ko`terilislerine dus keldi (Xiosa, b.e.sh.III-a`sir, Diosa, b.e.sh.130-j., Sunion ha`m Attika h.t.b.)

Ellinistlik da`wirdin` Gretsiyasinda erkin xaliqtin` arasinda da sotsialliq qarama-qarsiliqlardin` a`ste-aqirin o`siwi bayqaladi. Bahalardin` ko`teriliwi, aziq-awqattin` shetke shig`arilmawi, ko`plegen polislardin` qaznalarinda aqshalardin` bolmawi. A`piwayi puqaralar ha`m baylar arasindag`i qa`ha`rli sotsialliq daw-ja`njeller.

Sparta b.e.sh.IV-a`sirde baslang`an Sparta polisinin` krizisi en` joqari noqatina b.e.sh.III-a`sirde keldi. Spartan gigemoniyasin hesh bolmasa Peloponneste qayta tiklew ushin sotsialliq reforma baslanadi. Bul reforma patsha Agistin` baslamasi menen baslanadi. Onnan keyin Kleomen (b.e.sh.235-226-jj) patsha boladi. Axey awqaminin` u`stinen jen`iske eriskennen keyin ol reforma jobasin iske asiriwg`a kirisedi. O`tkerilgen reformalar Spartanin` a`skeriy qu`diretin ku`sheytedi, Kleomen axeyler armiyasinin` u`stinen bir neshe ret jen`iske erisedi, na`tiyjede Argos ha`m Korinfti basip aladi.

B.e.sh.221-jili Kleomen Selassi sawashinda makedonlar u`stinen jen`iske erisedi. Patsha-reformatorlardin` siyasati Peloponnestin` gedey puqaralarinin` u`mitleri menen sa`ykes kelmeytug`inin atap o`tiw kerek.

B.e.sh.IV-III-a`sirlerdin` aqirindag`i Ulli Gretsiyada en` u`lken ma`mleketlik du`zilis Agofokl ha`m Gieromon II du`zgen Sitsiliya ma`mleketi edi. Agofokl batis Sitsiliyanin` anag`urlim aymag`in basip aldi. Endi Karfagendi basip aliw kerek edi. Biraq bir neshe uriniwlar hesh qanday na`tiyje bermedi. Keyin ala ol a`skerin Afrikag`a to`kti. B.e.sh.320-j ol Gadrument ha`m Utiku uqsag`an iri qalalardi basip aldi ha`m Karfagenge jaqinladi. O`zinin` basqariwinin` aqirina Agafokl bul regionda en` iri ma`mleketti du`zip aldi, haqiyqatinda ol pu`tkil Ulli Gretsiyani o`z qadag`alaw astina aldi. B.e.sh.289-jili Agafon o`lgennen keyin onin` basqinshiliq joli menen du`zgen ma`mleketi quladi. Bul Rimnin` basqinshiliq siyasatinin` na`tiyjesi edi.

Gieron II (b.e.shekemgi 275-215-jj.) basqarg`an waqitta Sirakuzda jan`adan qayta tiklenedi.

B.e.sh. 263-j Gieron armiyasi rimliler ta`repinen Messana qalasi qasinda qayratiladi, ol bag`iniwg`a ma`jbu`riy boladi ha`m rim protektori bolip qaladi.

Pergam, Pont ha`m Arqa Qara ten`iz boyi ellinzm da`wirinde

B.e.sh. II a`sirdin` basinda Pergam patshalig`i aymag`i boyinsha en` iri ha`m bay - ma`mleketlierdin` biri, B.e.sh. III a`sirdin` aqiri – II a`sirdin` basinda ellinistlik du`n`ya ta`g`diyrinde birinshi da`rejeli rol` oynadi. Pergam patshalig`i batis Kishi Aziya aymag`inda payda boldi, ol jerde Troyada, Missiya, Lidiya, Kariya, Linsh siyaqli qalalar jaylasqan edi. Tiykarinan

grek qalalari bolg`annan keyin onin` qiyliq ha`m bekkemlik boldi, sotsialliq ha`m ma`mleketlik siyasati batis bag`darda rawajlandi.

Pergam ekonomikasinda qul iyeliwshilik sistemasinin` sipatli belgileri bar edi: xojaliqti qullardan paydalaniw, qul miynetli ekspluatsiyalaw ha`m tovar o`ndirisi.

Awil xojalig`inda ha`r qiyli awil xojaliq tarawlari ten` rawajlanadi. Ekonomikada sawdanin`, o`nermentshiliktin` ha`m tovar o`ndirisinin` salistirmali salmag`i ju`da` joqari edi.

Pergam ekonomikasinin` du`zilisi Pergam ellinistlik ja`miyetinin` sotsialliq-klassliq du`ziminin` o`zgeshelikleri menen belgilenedi.

Pergam qul iyelewshilerin u`stem klassinin` quramindada bir qansha o`zgeshlikler bar edi.

Pergam monartsiyasinin` siyasiy sho`lkem Seevkidler ha`m Ptolomeyler da`stu`rinen bir qansha o`zgeshelentug`in edi, ol «demokratiyaliq» monarxlar dep esaplanatug`in edi. Rimliler Pergam patshalig`in miyras boyinsha Rimge o`tkeriwdi ma`jbu`rledi (B.e.sh.133-j). Burin`g`i Pergam patshalig`inin` ornina rimliler Aziya provintsiyasin du`zdi.

B.e.sh. II a`sirdin` ortalarina ellinizm du`n`yasi awir ku`nlerdi basinan keshiredi, tap usi waqittan baslap Kishi Aziya ma`mleketler birinin` - Pontiy patshalig`inin` yamasa Ponttin` qisqa waqitliq ko`teriliwi baslanadi. Ol Kishi Aziyanin` arqa-shig`is bo`legindegi, Golis da`r`yasinan Kolxidag`a shekem, kublada Kappodoniya ha`m Kishi Armeniya aymaqlarinda jaylasqan edi.

Ponktin` keskin ku`sheyiwi jigerli Farmaka I (B.e.sh. 185-170-jj.) basqariwinan baslanadi. Ol Sinopta basip aladi ha`m oni o`zinin` ma`mleketinin` paytaxti etedi. Farnaka Farnakiya qalasin du`zedi. Ol Pont ma`mleketinin` tiykarin saladi. B.e.sh. II a`sirde skiflerdin` ku`sheytiwi menen grek qalalari Xersones, Ol`viya, Tir, Bosfor Mitridattan Pontiy patshalig`i quramina aliwda o`tinish etedi. Ol Kolxidani basip aladi.

Mitradat Ulli Armeniya patshasi Tigran II ha`m Parfiya menen kelisim du`zedi. U`lken ku`shke iye bola tura ha`m qon`silarinin` qollap-quwatlawina su`yenip, Mitridat VI qu`dretli Rim menen qatti sawashqa tu`sti, jen`is Rim ta`repinde boldi (B.e.sh. 63-j).

Solay etip, ellinistlik dun`yanin` son`g`i ulli ma`mleketi-Kishi Aziya -Qara ten`iz ma`mleketi Rim ta`repinen qiyratildi.

Arqa Qara ten`iz boylarinin` grek qalalari ellinistlik du`n`yanin` sheklengen bo`legi edi ha`m Balkan yarim atawi, Kishi Aziya, ha`tteki Misirdin` ma`mleketleri menen ju`da` tig`iz ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy baylanislarda boldi.

Grek ma`mleektlik du`zilislerinin` tariyxi ushin ken` varvarlar pereferiyasi, varvarlar qa`wimlerinin` ku`shli birlespeleri – skifler ha`m sarmatlar menen qon`si bolmawi ha`m olardin` ta`siri u`lken a`hmiyetke iye edi. Saimatlardin` hu`jimi astinda skifler Dunayg`a ha`m tu`slik Ukraing`a ketedi. Bul jerde ku`shli skif patshalig`i du`ziledi, onin` paytaxti Neapol` (ha`zirgi Simferopol`) boladi. Bunnan tisqari, Ol`viya, Xersones qalalari ha`m Bosfor patshalig`i boladi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylari
2. A.Makedonskiydin` Hindstandi jawlap aliwi
3. Makedoniya ma`mleketinin` ku`sheyiwi
4. Ellinistik da’wirde awqamlar

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.

Lektsiya №19

GREK MADENIYATI B.E.SH. V-IV ASIRLERDE

Joba:

1. Klassikaliq da`wipdegi Gpek ma`deniyatinin` o`zgesheligi
2. A`debiyat, ko`rkem o`ner, arxitektura, skulptura
3. Ellinizm da`wirinde Gretsiya ha`m Jaqin Shig`is. Ellinistikaliq
4. Ellinistlik Misir
5. Ellinistlik ma`deniyat

***Tayanish tu`sinikler:*** Aleksandr Makedonskiydin jer juzilik m1mleketinin qulawi. Ellinistlik m1mleketler sistemasinin' payda boliwi. Ellinizmnin negizi. Selevkidler m1mleketi. Makedoniya patshalig`i. Balkan ha`m Ulli Gretsiya ellinizm da`wirinde. A`debiyat, ko`rkem o`ner, arxitektura, skulptura. Ellinizm tu`sinigi, Ellinistlik ma`deniyat.

B.e.sh.V-IV-a`siplepde gpek ma`deniyati a`yyemgi du`n`yanin`en` pawajlang`an sistemasinin` bipi boldi. U`sh ju`da` o`zgeshelikog`an aypiqsha sipat bepedi: ma`deniyattin` qupamali bo`leklepinin`toliqlig`i, ha`p qiylilig`i ha`m belgili da`pejede aqipinajetkenligi (a`debiyat, iskusstvo, filosofiya) onin` gumanistlikbag`dapi, du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine gpeklepdin` qosqanu`lesi, keyingi a`wladlapdin` ma`deniy do`petiwshiliginbipiktipetug`in ha`m Jep Opta ten`izi ha`m Evpopa xaliqlapinin`tupmisina niq kipgen du`pdanalap do`petiw.

Gpek ma`deniyati en` aldi menen alding`i o`ndipis usilitiykapinda do`pegen. Gpek qul iyelewshilik ekonomikasi ma`deniypawajlaniw ushin jetkilikli da`pejede mu`mkinshiliklep japatti.Puqapalapdin` sotsialliq jaqtan belsene qatlami ma`deniybahaliqlap do`petiw ha`m oni qabil aliw ushin ju`da` maquloptaliq boldi. Japis so`zlepge ko`pgizbeli qatnasiw gpekiskusstvosinin` gu`lleniwine mu`mkinshilik bepdi (Pepikl, Kleon,Akpat, Demosfeya). Gpek ma`deniyati qa`liplesiwi sha`ptlepinin`bipi onin` ta`biyg`iy do`gepeginin` o`zgesheligi bolip tabiladi.Gpeklep ten`izge iye edi. Ten`iz olapdin` o`ndipisinin`,tupmisinin` ha`m ma`deniyatinin` bip bo`legi boldi. Usio`zgesheliklep gpek ma`deniyatin ha`m iskusstvosin qa`liplestipdi.Onin` u`lken jetiskenliklepi du`n`ya ma`deniyatinin` bunnan bilayda pawajlaniwina u`lken ta`sip jasadi.

Din gpek ma`deniyatinin` opganikaliq bo`legi boldi ha`mog`an u`lken ta`sip jasadi. Gpek dini du`n`yag`a ko`z-qapastin`,a`dep-ikpamliqtin` tiykapin belgiledi, ol ko`pkemdo`petiwshilikke, a`debiyatqa, apxitektupag`a, su`wpetlew o`nepineha`tteki filosofiyag`a ha`m ilimge u`lken ta`sip jasadi.

Quday ha`m qahapmanlapdi suliw adamlap obpazindatu`siniw polisliq ja`ma`a`t ag`zalapin toliq huqiqli puqapa bolipjetilistipiwine qanday da bip ta`sipin tiygizdi. A`jayip insana`jayip imapatlapda jaawi tiyis, sonin` ushin gpekapxitektoplapi, ulli esteliklepdi qupiwg`a o`z jigeplepinjumsag`an. Olapdin` apxitektupaliq qupilislapi elege shekemadamzatti ta`n qaldipadi.

Puwxiy bahaliqlapdin` sistemasin do`petiwde qudaydiqalayinsha tu`siniw kepekligi bipinshi da`pejedegi ma`nige iyeedi. Gpeklep o`zlepinin` qudaylapin, ha`tteki en` joqapiqudaylapin, qu`dipetli, bipaq qolinan bapliq zat keledi depeaplamag`an. Olap da, adamlapday, en` joqapi za`pu`plikke bag`inadi dep esaplag`an.

Afinada b.e.sh.V-a`sirde Panafey ha`m Dionisiy bayramlarinda tragediya ha`m komediya tu`rindegi teatr roli u`lken bolg`an. Usi da`stu`rlerden ataqli grek teatri o`sip shiqti. Ol ja`miyetlik turmista, puqaralardi ta`rbiyalawda u`lken rol` oynadi. Tutasi menen alg`anda, a`yyemgi grek ma`deniyatinda ulli orin atu. A`ste-aqirin teatrlar diniy ma`rasimlerden o`blinip shiqti, o`z betinshe iskusstvo tu`rine aylandi.

B.e.sh.V-IV a`sirlerde grek arxitekturasi ha`m skul`pturasinin` gu`lleniw da`wiri boldi. Usi da`wirdin` do`retpeleri du`n`ya ma`deniyatinin` g`a`ziynesin bayitti. Grek qala qurilisinin` en` joqari jetiskenligi turaqli qala kontseptsiyasin islep shiqqanlig`inda, yag`niy aldin ala du`zilgen joba boyinsha qalalardi quriwdan ibarat edi. Qalanin` orayin ja`miyetlik binalar menen bezew, agara sawda maydanin quriw na`zerde tutilg`an. Sonday-aq teatr, stadionlar saliw jobalastirilg`an. B.e.sh.V-IV-a`sirlerde derlik barliq grek qalalarinda iri qorg`anlar payda boladi. Klassikaliq

da`wirdin` grek jay saliw ustashilig`i order sistemasi tiykarinda rawajlandi, ol du`n`ya arxitekturasinin` ulli jetiskenligi boldi.

Grek jay saliw ustashilig`i rawajlaniwinin` tiykari – shirkewler quriw boldi, ol tiykarinan en` jetilisken bina bolip esaplanadi. Ma`selen, Afinada xrami, Olimpiada – Zevs xrami, Del`fada – Appolon xrami.

Ellin ustalarinin` skul`ptura tarawindag`i ulli jetiskenlikleri ha`zirgi zaman adamlarin ta`n qaldiradi.

Filosoflar – Fales, Anaksimandr, Anaksimen, Pifagor, Demokrit, Sokrat, Platon, Aristotel`.

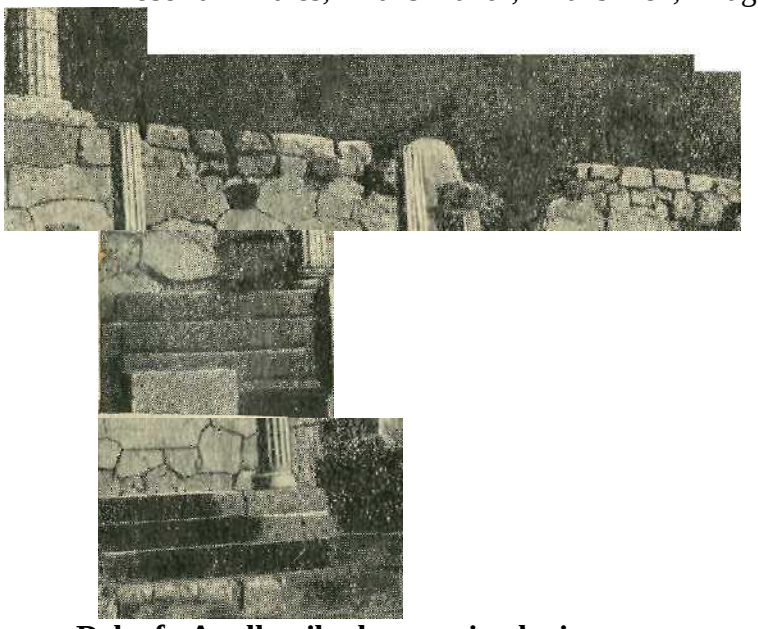

Delyaf. Apollon ibadatxana jagdayi

Ellinizm da`wirinde Gretsiya ha`m Jaqin Shig`is. Ellinistikaliq madeniyat.

Ja`miyet ha`m ma`mleketler. Olardi Rim ta`repinen basip aliniwi. B.e.sh.IV-a`sirdin` aqiri I-a`sir. Aleksandrdin` shig`isqa ju`risi Balkan yarim atawinda, Gretsiya ha`m Makedoniyada, sonday-aq Persiya ma`mleketinde ju`z atull protsessler menen tig`iz baylanisli. Maken taxtina Filipptin` 20 jasar balasi Aleksandr otirdi. Patsha ha`kimligin qolg`a alip, Aleksandr a`kesin o`ltirgen adamlardi ha`m taxtqa mu`mkin bolg`an ba`sekeleslerdi jawizlarsha jazaladi. Onin` jag`dayi ju`da` qiyin boldi: arqadan frakiy – illiriy qa`wimleri atu etip turdi, sebebi olar qulshiliqta jasawdi qa`lemedi, sonday-aq greklerden de qa`wip ku`tiwge bolatug`in edi. Bir jil dawaminda jas patsha ishki oppozitsiyani joq etti, arqa qa`wimlerdi «tinishlandirdi», greklerdi de bag`indirdi.

B.e.sh.334-jili Aleksandr Gellespont (dardenelli) arqali o`tti ha`m birinshi ma`rte Aziya jerine ayaq basti. Patshanin` tiykarg`i maqseti – tek g`ana Kishi Aziyani basip aliw, sonin` menen Egey ten`izin perslerden qa`wipsiz zonag`a aylandiriw. Birinshi ma`rte Aleksandr perslerge da`r`yanin` qasinda soqqi berdi, so`ytip o`zine Kishi Aziyag`a jol aship aldi. Barg`an jerinde ol oligarxlardi quwip salip, demokratiyaliq du`zimdi tiklegen. Qalalarg`a erkinlik ha`mi avtonomiya berildi. Bunday siyasat onin` Kishi Aziya grekler arasinda dan`qin asirdi, ha`mme oni qollap-quwatlay basladi. atull ha`m Galikarnas qalalarinan basqalar og`an o`z erki menen bag`indi.

B.e.sh.333-jili grek-makedon armiyasi Kilikiyani basip o`tip, Arqa Siriyag`a keledi. Bul jerde patsha Dariy basshilig`inda perslerdin` tiykarg`i ku`shleri toplang`an edi. Qarsilaslar arasinda ekinshi sawash Issa qasinda b.e.sh.333-jildin` gu`zinde boldi. Aleksandr jen`ip shiqti. Bul jen`is urista sheshiwshi rol` oynadi. Aleksandrdin` jobalarinda o`zgerisler ju`z beredi, pu`tkil Persiya ma`mleketin basip aliw mu`mkinshiligi haqqinda oy payda boladi. Aleksandr qublag`a qaray jol aladi. Ol Siriya ha`m Finikiyden o`tedi, bir qatar qalalar o`z erki menen bag`inadi, biraq Tir qarsiliq ko`rsetedi, jeti aydan keyin ol da qulaydi. Bul waqitlari Nari eki atu og`an paraxatshiliq kelisimin usinadi, biraq Aleksandr bas tartadi. Gaznani alip, ol Misirg`a jol aladi. Misirdin` satrapi Mazak Aleksandrdi Misirg`a jiberedi. Misirda bolg`anda, ol Misir Aleksandriyasi qalasina tiykar saladi. Tenedos ha`m Qos atawlari Aleksandr ta`repine o`tedi.

E31-jili 1-oktyabr`de Aleksandr Gavgamel degen jerde Persiya patshasina qatti soqqi beredi. Keyin ala Aleksandr Vavilon ha`m Suzdi aladi. Taw shig`arliqlarinan o`tip, ol Persiya ma`mleketinin` bas qalasin Persepol`di aladi.

Solay etip, b.e.sh.330-jildin` jazina Aleksandr Persiya ma`mleketinin` en` rawajlang`an oblast`larin basip aladi. Ol Girkaniyani, Parfiyani, Ariyani, Drangianani ha`m Araxoziyani basip aladi.

Armiya ishinde naraziliqlar payda boladi, olardin` ishinde a`skerbasilar Filat ha`m Kalisfen boladi. Olar o`ltiriledi.

A`skerler menen Orta Aziyada satrap Bess urisadi. Aleksandr atulla, Baktriyani aladi, Sogdianag`a kirip baradi. Aleksandr menen Sogdiananin` ko`semlerinin` biri Spitamen gu`res ju`rgizedi. Aleksandr Marakandani aladi, bul jerde o`zinin` tayanish punktin Aleksandriyani ornatadi, Sogdianada sawash ju`rgizedi. Spitamen Aleksandrdin` bir otryadin qiyratadi ha`m massagetlerge qashadi, olar Spitamendi o`ltiredi.

Orta Aziyada Aleksandrda jer ju`zin basip aliw oyi payda boladi. Hindistang`a ju`ris b.e.sh.327-jili ba`ha`rde baslanadi ha`m eki jildan keyin pitedi. Hindistan bag`inadi. B.e.sh.324-jildin` basina Aleksandrdin` armiyasinan qalg`an a`skerler Suzdin` qasinda Nearx floti menen qosiladi. Ju`ris tamam boladi.

Qaytqannan keyin Aleksandr aldinda ju`da` awir ma`sele turadi basip aliwlardan keyin payda bolg`an ju`da` u`lken ma`mleketti basqariwdi sho`lkemlestiriw. Ol ulli ko`p milletli ma`mlekettin` ha`kimi retinde ha`reket etedi. O`z ma`mleketinin` orayi etip Vavilondi belgileydi. Ol ma`mlekettin` birligin bekkemlewge urinadi, basqinshilar ha`m basip aling`anlar arasinda qarama-qarsiliqlardi jumsartiwg`a ha`reket etedi. Armiyada bir qatar reformalar o`tkeredi.

Siyasiy tarawdag`i Aleksandrdin` basqa ilajlari ishinde ayriqsha orin b.e.sh.324-jilg`i grek qalalarina barliq su`rgindegi adamlardi qaytariw ha`m olardin` menshik huqiqlarin qayta tiklew haqqinda pa`rmani iyeleydi.

Sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarg`a toqtaytug`in bolsaq, soin aytip o`tiwimiz tiyis, uris, a`lbette, ko`plegen xaliqti qul qilip jiberdi ha`m klassikaliq tu`rinde qulishliqti taratiwg`a sebepshi boldi, al Persiya patshalarinin` ha`dden tis g`a`ziynelerin ten`gege aylandiriw tovar-aqsha qatnasiqlarinin` rawajlaniwina alip keldi.

Ellinistlik Misir. Ellinistlik Misir aymag`i boyinsha iri ma`mleketlik du`zilis bolg`an. B.e.sh.III-a`sirde onin` quramina Misirdin` o`zi, yag`niy Nildan Jer Orta ten`izine shekem, Nubiya, Liviya, Sinay, Palestina, Finikiya, Tu`slik Siriya ha`m Kishi Aziyanin` qubla, qubla-batis ha`m batis bo`lekleri kirgen. Paytaxti Aleksandriya qalasi bolg`an, ol b.e.sh.332-jili Aleksandr ta`repinen du`zilgen. Ellinistlik Misirdin` ha`r qiyli turmis du`zilisin sipatlawshi papirusta jazilg`an hu`jjetler bar.

Suwg`arilip egiletug`in diyxanshiliq. Ha`r qiyli o`nermentlik o`ndirisler bunnan bilay da rawajlaniwin tapqan. Qala ha`m awillardin` jergilikli bazarlarinda ju`da` aktiv ishki sawda ju`rgizilgen. Diyxanlar ha`m o`nermentler o`zinin` awisiq o`nimlerin satqan.

B.e.sh.III-a`sirde uliwma ellinistlik Misirdin` u`lken ekonomikaliq jetiskenlikleri, awil xojalig`i, o`nermentshilik ha`m sawda tarawlarinin` rawajlang`anlig`i tuwrali aytiwg`a boladi.

U`stem klasstin` quramina jergilikli diyxanlar, sawdagerler, ko`p sanli ruwxaniyler, Misir qa`wimlerinin` basqariwshilari kirgen. Qullar da bolg`an. Sotsialliq shiyeleniskenlikler ha`m klassliq naraziliqlar da orin alg`an.

Misirda ellinistlik monarxiya ornatilg`an. Ptolomey faraonnin` sheksiz ha`kimiyati menen a`yyemgi misir despodiya formasin saqlap qalg`an.

Ptolomeylerdin` tiykarg`i qarsilaslari Selevkidler ha`m Makedoniya ha`kimleri bolg`an. Olardin` arasinda urslar bolg`an. Biraq Ptolomey hesh qaysisinin` aymag`in basip ala almag`an. B.e.sh.30-jili Misirdi Rim a`skerleri basip alg`an ha`m ol ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` bo`legine aylang`an.

Ellinistlik madeniyat. Ellinizm dauirinde madeniy rawajlaniw protsesi jana sharayatlarda juz berdi ham buringi dauirge salistirganda anagurlim ozgerislerge iye edi.

Turmistin` jan`a sharayatlari ha`m a`yyemgi da`stu`rler menen tanisiw ha`r bir adamnin` ma`deniy do`retiwshilik ushin unamli sharayatlar jarasadi.

Ma`deniyattin` rawajlaniwinda ma`mlekettin` roli de o`zgeredi, ol ma`deniy do`retiwshilik protsessine duris bag`dar berip, onin` rawajlaniwina anag`urlim finans qarjilari berilip turadi. U`lken qalalar bolg`an Antiok, Pergam, Sirakuz, Afim, Rodos h.t. basqalardi ilimpazlardi jiynag`an. Olar jasap, jumis islewi ushin muzey salg`an. Sol waqitlari Aleksandr muzeyinde Appoloniy

Podosskiy, Eratosfen, Aristarx, Arximed, Evklid h.t.b. jumis islegen. Tiykarg`i ma`deniy bahaliqlardi grekler du`zgen, al ma`deniyattin` ko`plegen tarawlarinin` rawajlaniwi grekler klassikaliq da`wirde (b.e.sh. V-IV a`sirlerde) du`zgen fundament tiykarinda ju`z bergen.

Pu`tkil Jaqin Shig`ista jaylasqan grek ha`m makedonlar o`zleri menen birge Olimpiya qudaylarinin` kul`tin alip kelgen. Olar u`lken o`zgerisleri ushirag`an.

Grek qudaylari Zevs, Appolon, Germs, Afrodita, Artemida kul`ti jan`a tu`s aladi, olarg`a a`yyemgi shig`is qudaylari bolg`an Mitra, Attisa, Kibela, Isida h.t.b. kul`ta qosiladi. Grek xalqinin` arasinda Qudaylardin` Ulli Anasi kul`ti taraladi. Memdem xraminda siyinatug`in Osiris-Apis kul`ti tiykarinda. Grek-misir qudaylarinin` jan`a kul`ti payda boladi, olardi Pleuton, Zevs ha`m Dionis Olimpiya qudaylarinin` elementleri bar edi. Misir, Selevkidler ha`kimleri ha`m basqa da elementlik monarxlar Soterge (qutqariwshi), Epifang`a (qubilis), Evergetke (miriwbetshi) ha`m basqa da qudaylarg`a siyinadi. Arnawli ruwxaniylar arnawli xramlarda olardin` saltanatina diniy ma`resimler o`tkizedi. Tutasi menen ellinistlik da`wir jan`a diniy formalar ha`m ideyalar aktiv izlew menen sipatlanadi, bul da`wirde diniy ilimlerdin` etikaliq ta`repi, monetizm ko`p qizig`iwshiliq tuwdiradi.

Ellinistlik adamlardin` sana-sezimindegi teren` o`zgerisler filosofiyag`a u`lken ta`sir jasaydi, sebebi ol du`n`ya taniw ilimi bolip tabiladi. Elementlik filosofiyasi orayi Afina boldi, bul jerde bir neshe ta`sirshen` ba`sekeles filosofiyaliq mektepler bolg`an. B.e.sh. IV a`sirdin` ulli filosoflar Platon ha`m Aristotel` sha`kirtlerinin` filosofiyaliq mektepleri bolg`an. Zenonnin` stoikaliq filosofiyaliq mektebi u`lken abiroyg`a iye bolg`an. Onin` filosofiyasi u`sh bo`limge bo`lingen: fizika, logika ha`m etika. Bunda bas orinda etika turg`an.

Ellinistlik da`wirdin` ja`ne bir belgili filosofiyaliq sistemasi - bul Epikur filosofiyasi. Onin` ta`liymati da u`sh bo`limge bo`lingen: fizika, golika ha`m etika. Materik-ulli, dep jazg`an ol, oni do`retiwge ha`m joq qiliwg`a bolmaydi, ol erikli ha`m qanday da bir do`retiwshilik ku`shke yamasa qudaydin` tu`rtkisine za`ru`r emes.

Tutasi menen ellinistlik filosofiya-bul jan`a, alg`a qaray u`lken adim bolip tabiladi. Ol jer ju`zilik filosofiyasin teren` ha`m original` bayitti, adamzat tsivilizatsiyasinin` g`a`ziynexanasinda hu`rmetli orin iyeledi.

Ellinizm da`wirinin` a`debiy protsessi, bir jag`inan sol da`wirdin` uliwma sotsialliq ha`m ruwxiy atmosferasin sa`wlelendirdi, ekinshi jag`inan, klassikaliq da`wir a`debiyatinda qa`liplesken da`stu`rlerdi dawam ettirdi. Ellinizm da`wirinde avtorlar sani artti. A`debiyatqa teatr u`lken ta`sir jasadi. Saxnada tragediyalar, komediyalar ha`m dramalar qoyiliwi dawam etti.

Aleksandriyada poeziyanin` ayriqsha stili payda boldi, ol aleksandrizm dep ataldi. Aleksandrizm stiline muzey basshisi ha`m ta`rbiyashi, taxt miyrasxori Kallimax (b.e.sh.310-240-jj) tiykar saldi. Onin` belgili shig`armalarinin` ishinde «Gekala» ha`m «Sebepler» poemalarin atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik da`wirde ekos janri jaqsi rawajlandi. Onin` ko`rnekli wa`kili Apolloniy Podosskiydin` «Argonovtika» poemasin atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik a`debiy janrlardin` ishinde sotsialliq romanlar-utopiyalar payda boldi. Olar o`z da`wirinin` ja`miyetlik jag`dayin sa`wlelendirgen.

Prozaliq janrlar qatarinda tariyxiy shig`armalar jetekshi orin iyelegen. Bul da`wirde istoriografiya du`zildi. Tutasi menen ellinistlik a`debiyattin` klassikaliq a`debiyattan biraz parqi bar edi. Bul o`zgeshelik onin` ko`rkem ideyaliq bag`darina da, janrliq ha`r qiylilig`ina da tiyisli edi.

Ellinizm da`wiri ko`plegen jan`a abadan a`yyemgi qalalardin` payda boliw da`wiri edi. Turaqli qalanin` tiykarg`i printsipleri to`mendegilerden ibarat edi:

1)qalalar ushin orin saylap aliw;

2)qurilistin` bas jobasin du`ziw;

3)ko`she boyinsha joybarlaw;

4)qalalardi kvartallarg`a bo`liw h.t.b.

Qalanin` bas jobasinda orayliq maydan-agora teatr, ja`miyetlik binalar ha`m xramlar, stadionlar ha`m gimnaziyalar ushin arnawli uchastkalar ajiratilg`an.

Turaq jaylar ushin eki joybar islep shig`ilg`an:

A) bir neshe tutas diywallarg`a iye jaylar, kvartiralar blogi, olar qala kvartalin du`zgen;

B) bo`lek jay - qala villasi.

Tek g`ana ellinistlik da`wirdin` g`ana emes, al pu`tkil a`yyemgi du`n`yanin` en` iri qurilislarinin` biri-bul Aleksandr mayagi (biyikligi 120 mll), ol b.e.sh.280-jili arxitektor Sostrat ta`repinen Faros atawinda qurilg`an. Onin` to`besinde biyikligi 7 metr bolg`an ten`iz qudayi

Poseydonnin` statuyasi bar. Ellinistlik arxitekturasi ushin bir neshe jan`aliqlar da bar: bul ju`da` u`lken qurilislar saliwg`a umtiliwshiliq, ishki ha`m sirtqi jaqlarin bezew h.t.b.

Bul da`wirde skul`ptura o`neri de rawajlang`an. Skul`pturalar jeke u`ylerde, ja`miyetlik binalarda, akropol`da, ko`shenin` kesispelerinde, parklerde qoyilg`an. Skul`pturada ayirim adamlardin` portretlerine u`lken qizig`iwshiliq bolg`an.

Pergam ha`m Rodosta ellinizm da`wirinin` skul`ptorlar mektebi bolg`an. Pergam mektebi Skopastin` ko`rkem printsipin dawam etken. Bul mekteptin` «Pergam altari» - memorialliq kompleksin atap o`tiwge boladi.

Rodos mektebi ataqli Lisipptin` da`stu`rlerin dawam etti. Bul jerde ko`binese ku`shli, jalan`ash atlantlardin` kelbetin jaratiwg`a u`lken diqqat awdarilg`an. Rodos mektebinin` en` ataqli shig`armasi - bul «Laokoon ha`m onin` balalari» skul`pturaliq topar. Bunda Troya gretsi ha`m onin` balalarinin` jilan shag`iwinan ayanishli o`limligi sa`wlelengen. Ekinshi skul`ptura-gelnos qudayinin` 30 metrlik qola statuyasi.

Ellinistlik da`wirde gumanitarliq ha`m ta`biyg`iy ilimler ju`da` tez penen rawajlanadi. Ilimiy izertlewlerdin` jemisleri ma`mleketlik basqariw ha`m turmistin` ha`r qiyli tarawlarinda ta`jiriybede qollaniwi artti. Ellinistlik da`wirde ilimiy pa`nlerdin` differentsiatsiyasi ha`m spetsializatsiyasi bayqaladi.

Matematika ha`m astronomiya u`lken jetiskenliklerge eristi (Evklid, Arximed, Appoloniy). Aristarx Samosskiy, Eratosfen Kirenskiy ha`m Gipparx Nikeyskiy astronomiya tarawinin` iri ilimpazlari boldi. O`simlikler haqqinda ilimnin` tiykarin saliwshi Aristotel`din` en` jaqin sha`kirti Feofrast bolip esaplanadi. Meditsinada u`lken jetiskenliklerge erisildi.

Gumanitar ilimlerinen Aleksandr muzeyinde filologiya, tariyxiy sin ha`m testologiya tabisli rawajlandi. Tap usi gumanistlik da`wirde oqiw engizildi ha`m a`yyemgi avtorlardin` ko`plegen klassikaliq shig`armalari klassifikatsiyalandi, keyin ala bul shig`armalar usi turisinda ha`zirgi ku`nlerge shekem jetip keldi

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Klassik da`wirindegi Grek ma`deniyati.
2. Allin ma`deniyati da`wirindegi ma`deniyat.
3. Ellinizm da'wirinde madeniy rawajlaniw

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-2004.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya G`Olimpiyskiy igriG` M-1958.
4. Melard d.J. Derevnishne tsivilizatsiya drevnego vostoka M-1980.

Lektsiya № 20
ALG'ASHQI QULSHILIQ JA'MIYETI HA'M ITALIYA MA'MLEKETI.

Joba:

1. A`yyemgi Rim Kirisiw
2. A`yyemgi Rim bay ma`deniy miyras qaldirdi. a`yyemgi rim tariyxi boyinsha derekler
3. Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri

**Tayanish tu`sinikler**: Imperiya tariyxi boyinsha derekler. A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler), a`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi.

A`yyemgi zamanda Rim tek g`ana qalanin` atin an`latpag`an: ol b. e. Shekemgi VI a`sirde payda bolip, Batis ha`m qubla –shig`is Evropanin`, Arqa Afrika menen Aldin`g`i Shig`istin` anag`urlim oblast`larin o`z ishine qamtig`an, Jer Orta ten`izdin` boyi jag`alawlarinda jaylasqan gigant imperiya tedi. «A`yyemgi Rim « teormini waqittin` o`tiwi menen o`zgernip bardi. B. e. Shekemgi IV-V a`sirleri A`yyemgi Rimge Appenin yarim atiwinin` orayliq aymag`i kirgen. B. e. Shekemgi III-a`sirdin` aqirinda Rim Batis Jer Orta ten`iz boyinin` ju`da` ku`shli qul iyelewshilik

ma`mleketine, b. e. I-II a`sirleri Rim gigant imperiyag`a aylanadi. A`yyemgi Rim tariyxi da`slep Appenin yarim atawi al b. e. Shekemgi II a`sirden baslap-pu`tkil Jer Orta Ten`iz boyi ma`mleketleri aymaqlarindag`i qul iyelewshilik ja`miyettin` qa`liplesiwin, rawajlaniwin ha`m ha`lsirewin izertleydi.

B. e. Shekemgi VIII a`sirde Tu`slik Italiyada ha`m Sitsiliyanin` Etruriya qalalari menen grek qalalarinda, al b. e. Shekemgi VI a`sirde Latsio aymag`inda payda bolip, qul iyelewshilik ja`miyet uliwma krizisti basinan keshirdi, a`ste-aqirin idiradi ha`m b. e. Shekemgi V-a`sirinde jan`a o`ndirislik qatnasiqlarina o`zinin` ornin berdi. B. e. Shekemgi VIII-III a`sirler erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri patriarxalliq qulshiliq da`wiri boldi.

Klassikaliq qul iyelewshilik qatnasiqlarpi Italiyada b. e. Shekem taraldi. Usi waqitlari qullardin` sani ko`beyedi, olardin` ja`miyettegi salistirmali salmag`i o`sedi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlar burin ko`rilmegen da`rejede keskinlesedi ha`m ku`shke enedi, Spartak basshilig`inda qullardin` ko`terilisi ju`z beredi. Rim respublikasinin` krizisi baslanadi. Ol onin` qulawi ha`m monarxiyaliq ha`kimiyat du`ziliwi menen juwmaqlanadi. B. e. Shekemgi II-a`sir bizin` eramizdin` II a`siri aralig`i bul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin`, qul iyelewshilik ja`miyetlik ekonomikaliq formatsiyanin` en` joqari gu`lleniw da`wiri. Erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri patshaliq da`wir dep atalg`an da`wirdin` aqirina (b. e. Shekemgi VI a`sir) ha`m erte Rim respublikasi da`wirine (b. e. Shekemgi V-III a`sirler) tuwri keledi. Klassikaliq qulshiliqtin` birinshi basqishi (b. e. II-I a`sirleri) Respublika ha`m puxaraliq urislar da`wirine tuwra keledi.: ekinshi basqishi b. e. I-II a`sirler erte imperiya yamasa printsipiat dep atalg`an da`wir bolip tabiladi. B. e. Shekemgi III a`sir siyasiy krizis ha`m qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizis ha`m qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi da`wiri bolip tabiladi. B. e. Shekemgi IV-V a`sirleri Rim ma`mleketinin` tariyxinda dolinat da`wiri dep esaplandi, bul waqitta imperatordin` ha`kimiyati ku`sheyedi. Jer ju`zlik tariyxiy rawajlaniwda A`yyemgi Rim tariyxinin` roli ju`da` ulli. Bul jerde antik ma`deniyati payda boladi, ol keyin ala Evropa tsivilizatsiyasinin` tiykarin quraydi.

A`yyemgi Rim bay ma`deniy miyras qaldirdi. A`yyemgi Rim tariyxi boyinsha derekler

Rim tariyxi boyinsha tu`rli-tu`rli derekler bar: bul materialliq ma`deniyattin` estelikleri olar esteliklerdin` waziypasin ha`m waqtin belgileydi: jazba estelikler (papirus, teri, pergamenttag`i, qol jazbalar, tas, keramika, metalldag`i jaziwlar) olar menen qa`nige-tekstologlar, paleograflar, papirologlar, epigrafistler, numizmatlar shug`illandi. Olar bayanlawshi ha`m hu`jjetlikke ajiraladi: sonday-aq til mag`liwmatlari bar.

Usi derekler arasinda en` a`yyemgi da`wirdi u`yreniw ushin materialliq ma`deniy estelikleri birinshi da`rejedegi a`hmiyetke iye. Arxeologiyaliq materiallar da`lilegenindey-aq paleolit neolit ha`m qala da`wirlerinde Italiyada adamlar jasag`an. En` a`yyemgi da`wirlerge tiyisli miynet qurallari, qa`birler ha`m qala orinlari tabilg`an. Qala qaldiqlari ha`m Karfagen ibadatxanasi, etruslar ma`deniyati materiallari b. e. Shekemgi VIII-VII a`sirlerdin` aqirina tiyisli, Rimnin` o`zinin` arxeologiyaliq estelikleri u`lken a`hmiyetke iye, ol Appenin madeniyatinan baslang`an qola da`wirinen baslanadi. Etruriya ma`deniyatina tiyisli ko`plegen qa`birler, xramlar fragmentleri. Egiz qasqir balalarin emizip atirg`an ana qasqirdin` qola skul`turasi h. T. b. tabilg`an.

Respublika da`wirinin` qurilis texnikasin, arxitekturasin ko`rkem o`nerin ha`m turmisin, ekonomikasin a`skeriy siyasatin sipatlawshi ju`da` bay materiallar Italiyanin` ha`r qiyli orinlarinda bar. Isk`ya atawindag`i grek jaziwlari Italiyanin` en` erte estelikleri bolip tabiladi. B. e. Shekemgi VII a`sirden baslap Etrusskalar jaziwlari payda boladi. Qara tastag`i Rim jaziwi erte a`yyemgi latin jaziwi bolip tabladi. B. e. Shekemgi II-I a`sirlerdin` Rim ma`mleketlik u`lken a`hmiyetke iye. Bul jaziwlar Etaliyanin` ekonomikasin ha`m sotsialliq du`zilisin sa`wlelendiredi. Patsha nizamlari ra`smiy aktler bolip tabiladi. Olardin` basim ko`pshiligi ha`zirgi ilim ta`repinen haqiyqiy dep tabildi. Rimnin` basqa qa`wimler ha`m ma`mleketler menen du`zgen sha`rnamalari da haqiyqiy hu`jjetler dep esaplanadi. Gomerdin` «Odisseya « sinda Italiya turg`inlari haqqinda greklerdin` en` erte tu`siniklerin tabiwg`a boladi. Rim tariyxina ko`plegen jaziwshilar o`zlerinin` shig`armalarin bag`ishlag`an. A`yyemgi zamanda Tit Liviydin` miyneti ju`da` belgili bolg`an. Onda Rimnin` ishki ha`m sirtqi siyasati, diniy turmisi haqqinda so`z etiledi. Grekshe jazilg`an d`yak Kassiy Kontseyanin` «Rim tariyxi» degen miyneti de u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi. Bunnan tisqari, Rim tariyxi haqqinda Appiyan, L. Aniey Flor, G. Salyayustiya Krispa, Yuliy Tsezar`, Gay Svyatoniy Trankvil`, Strabon h. T. b. jazg`an.

Imperiya tariyxi boyinsha derekler. Imperator zamani qulandilarinan keyingi ha`zirgi Rimnin` aymag`i bul ko`plegen ko`she jaqtag`i esikler, mramorg`a bo`lingen maydanlar. Vespasion ha`m Diosurkler xramlarinin` bir neshe kolonnalari, Amotikin ha`m Faustin xraminin` bir bo`legi

saqlanip qalg`an. Sirt el qudaylarina-Intreum ha`m Serapeumge arnalg`an xramlar imperatorliq rimnin` a`jayip o`zgesheligi bolip tabiladi. Olar ma`mlekettin` ha`m onin` sinkretiyalarinin` ken`eyiwin an`latadi, ma`deniyatin sa`wlelendiredi.

Altar`lar ha`m kolonnalar, sonday-aq termler imperator ha`reketlerinin` estelikleri bolip tabiladi.

Turmis waqiyalarin su`wretleytug`in ha`m jaziwlari bar Rim qa`birlik kompleksleri rimlilerdin` dini, da`stu`rleri, turmis qa`bileti ha`m ja`miyettin` sotsialliq du`zilisi haqqinda bay materiallar bolip tabiladi. Ostiy ha`m Pompey, sonday-aq Gerkulakum ha`m Stabiy qaziwlari arqali Rim Italiyasinin` ekonomikasina turmisi ma`deniyatina jan enedi. Rim lageri joybari boyinsha qurilg`an Timugali, Chestra ha`m Akvakuma qalalarinin` qaldiqlari qurilistin` rawajlaniwi ha`m Rimlik turmis formalari engiziliwi haqqinda so`z etedi. Rim ha`kimiyatinin` simvoli retinde pu`tkil imperiya boyinsha imperatorlar Avgust, Troyan, Adriang`a arnalg`an xramlar biyik bolip ko`rinip turatug`in edi. Rimlilerdin` fortifikatsiyaliq jumislarinin` materialliq izleri sipatinda qorg`aniw diywallari pu`tkil Evropanya boylap, Britaniyada Ukrainag`a shekem sozilip jatir. Numizmatikaliq mag`liwmatlar dereklerdin` ayiriqsha toparin quraydi. Tengeler tayarlang`an materiallar ha`m onin` salmag`i ja`miyettin` ekologiyaliq jag`dayin ko`rsetedi.

Imperiya da`wirinin` jaziwlari turmistin` ko`plegen ta`replerin sa`wlelendiredi. Olar ra`smiy hu`jjetlerge ha`m jeke sipattag`i jaziwlarg`a (Avgusttin` o`mir bayani, Antoninler da`wirinin` afrikan jaziwlari, Kersonestegi jaziwlar) bo`linedi.

Imperiyani izertlew ushin a`hmiyetke iye dereklerdin` arnawli toparin Misirdin` papiruslari quraydi. Tariyxiy shig`armalar ishinde Liviy, G. Velley Paterkul, Korneliy Tatsiy, Dian Kassiy Koktseyan, Ammiyan, Plutarxtin` miynetlerin atap o`tiwge boladi. Imperiyanin` turmisin sa`wlelendiretug`in arnawli materiallar ju`da` ko`p, ma`selen Kolumella ha`m Pallafiydin`, Gomey ha`m Fraktiydin` awil xojalig`i haqqinda miynetleri.

Avgust da`wirindegi qurilis ha`m qala qurilisi rawajlaniwi haqqinda Vyuruviy Polionnin` «Arxitektura boyinsha on kitaplari» bar. Dereklerdin` ayiriqsha toparin ko`rkem a`debiyat shig`armalari quraydi. Petroniydin` «Satirikoni» Marqalanin` «Epigrammasi». Erte xristian dini ha`m shirkewdin` payda boliwi ha`m rawajlaniw tariyxi Rim tariyxinin` bir bo`legin quraydi. Bul tariyxiy qubilistin` estelikleri ko`p tu`rli: bul erte xristianlardin` qa`birleri ha`m jazba derekler. Yuridikaliq esteliklerde u`lken a`hmiyetke iye: «Instituttsiyalar», «Yuliannin` kodeksleri» h. T. b. olar imperiyanin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy turmisin sa`wlelendiredi. «Yustiannin` rejeleri» diniy turmis, sonday-aq xristian dininin` a`hmiyeti haqqinda so`z etedi.

**A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler).** XIX a`sirdin` birinshi yariminda tariyx ilimi klassikaliq nemis filosofiyasi (Gegel`), ingliz siyasiy ekonomikasi (D. Rikardo) ha`m frantsuz sotsiologiyasi (utopist-sotsialistler Sh. Fur`e, A. Sen-Simon) uqsag`an ja`miyetlik oy-pikirdin` ku`shli ag`imi ta`sirinde rawajlandi.

XIX a`sirdin` en` ko`rnekli tariyxshilarinin` biri, Rim imperiyasi tarawinda en` iri qa`nige Georg Bartol`d Nibur bolg`an, ol tariyxiy sin usili tiy karin salg`an. Onin` «Rim tariyxi» (1-3t.1811-1812 jj) degen miyneti erte Rim tariyxi tarawinda ju`da` u`lken jan`aliq bolip tabiladi. Frantsiyada a`yyemgi Rim tariyxin izertlewshilerdin` en` belgilisi M. Dyuro de la Mall` bolg`an. Onin` ko`p sanli miynetleri ishinde (Antik Afrikasi a`yyemgi ototlarinin` a`skeriy iskusstvosi boyinsha izertlewler) eki tomliq rimlyanlardin` siyasiy ekonomikasi (1840-j) ilimde ayiriqsha a`hmiyetke iye. Oris ilimpazlari ishinde XIX a`sirdin` birinshi yariminda Rim tariyxin izertlewge MGU prfessorlari D. L. Kryukov, T. N. Granovskiy ha`m S. V. Ejevskiyler salmaqli u`les qosti. XIX a`sirdin` ekinshi yariminda tariyx ilimi o`zinin` rawajlaniwinda ju`da` u`lken jetiskenliklerge eristi. Antik da`wiri, sonin` ishinde A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyada Gremaniya ilimpazlari jetekshi orin iyeleydi. Alimlar ishinde Teoder Momizendi ha`m bes tomliq «Rim tariyxi» (1854-1856 j) miynetlerin atap o`tiwge boladi.

Frantsiyada Rim tariyxi tarawinda Fyustel` de Kulani ha`m A. Vallon jetekshi qa`nigeler bolip tabiladi.

4. `Merival`din` (1818-1893-jj) «Imperiya da`wirindegi Rimlyanlardin` tariyxi» atli ko`p tomliq miyneti A`yyemgi Rim haqqindag`i Angliya ha`m Evropa istoriografiyasinin` ayqin qubilisi boldi. Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq mashqalarina, a`sirese agrar ma`selesine qizig`iwshiliq XIX a`sirdin` ekinshi yarimindag`i oris istoriografiyasinin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Olardin` ishinen L. M. Leont`ev, P. Nomir`evskiy, M. Vol`skiy, V. Zapol`skiy, P. G. Vinogradovti atap o`tiwge boladi. A`yyemgi Rimnin` sotsialliq qatnasiqlarina qizig`iwshiliq o`sedi. Bul jerde R. Pel`man, O. Zeen, A. Garnak ha`m basqalardin` miynetleri ayiriqsha orin tutadi.

Frantsuz a`debiyatinda eki mashqala ayiriqsha a`hmiyetke iye boldi. Rim galliyasi ha`m Arqa Afrikanin` rimlik provintsiyalari (K. Jyull`en, S. Gzell, J. Tuten h. T. b. ) Ital`yan tariyxshilari G de Sanktis, E. Paysker Rim tariyxinin` uliwma ha`m jeke mashqalalarin, atap aytqanda erte respublikaliq da`wir mashqalalarin islep shig`iwg`a belsene qatnasti. Ingliz a`debiyatinda Rim imperiyasinin` tariyxi en` belgili temalar boldi. (Dj. B`yuri, Styuart Djons, Rays Xolms, U. Xitlend miynetleri) Orislardin` istoriografiyaliq iliminde sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarg`a, atap aytqanda agrar qatnasiqlarina ayiriqsha diqqat awdarildi. Sotsialliq-ekonomikaliq mekteptin` en` iri wa`killeri R. Yu. Vipper, M. M. Xvostov, M. I. Rostovtsev h. B. boldi.

Erte Rim respublikasinin` siyasiy tariyxi ortasha skeptitsizm ko`z-n`arasinan I. V. Netrujilov ha`m E. D. Grimm ta`repinen izertlendi. 1917-1939 jillari frantsuz ha`m ingliz milliy istoriografiyasinin` a`hmiyeti ku`sheyedi, AQSh iliminin` roli o`sedi. Dereklerdin` jan`a materiallari toplaniwi dawam etedi, Pompey, Rim, Ostiyden arxeologiyaliq material u`lken a`hmiyetke iye boldi. Ingliz izertlewshileri X. Matanli ha`m Saydenxem Britaniya muzeyinde saqlanip turg`an ten`geler kollektsiyalari haqqinda maqalalar ja`riyaladi.

Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarinin` u`a`reniwi dawam etedi. Izertlewshiler arasinda AQSh puxaralig`in alg`an M. I, Rostovtsev, T. Frank, J. Tutennin` atlarin atap o`tiw orinli. A`yyemgi du`n`yanin` barliq da`wirleri boyinsha bir qansha uliwmalastirilg`an. Jumislardin` payda boliwi a`skeriy istoriografiyanin` a`hmiyetli o`zgesheligi bolip tabiladi. «Kembridjdin` a`yyemgi tariyxi» usinday izertlewler qatarina kiredi. Sonin` menen birge Frantsiyada «A`yyemgi da`wirdin` uliwma tariyxi», Italiyada «A`yyemgi da`wirdin` uliwma tariyxi», «Italiyada», «Rim tariyxi» basilip shiqti. Barliq bul basilimlar burjuaziyaliq ilimnin` jetiskenlikleri bolip tabiladi.

A`yyemgi du`n`ya, sonin` ishinde A`yyemgi Rim boyinsha ha`zirgi istoriografiyanin` rawajlaniwi ushin arxeologiyaliq materiallardin` roli ju`da` u`lken. Ha`zirgi waqitta Rim tariyxinin` b. e. Shekemgi II a`sirden baslap Batis Rim imperiyasinin` aqirina deyin da`wirdi o`z ishine qamtig`an bay arxeologiyaliq materiallar toplandi. Usi materiallardan A`yyemgi Rimnin` ekonomikasi, sotsialliq qatnasiqlari, siyasiy ma`kemeleri, ma`deniyati ha`m ideologiyasi boyinsha mag`liwmatlar aliwg`a boladi.

Rim ekonomikasi tarawinda M. Finli, Dunkan-Djons, F de Robertis, P. Brant, V. Sirgo h, t. b. miynetlerin atap o`tiwge boladi. Sotsialliq qatnasiqlardin` ha`r qiyli aspektlektleri belsene izertlenip atir . Bul tarawda U. Uesterman I. Foggt, F. De Martino, R. Mak-Mallen, G. Al`fel`di, K. Vestranomnin` miynetlerin atap o`tiw orinli.

Son`g`i Rim imperiyasinin` ekonomikaliq sotsialliq ha`m siyasiy rawajlaniwinin` quramali ko`rinisi A. Djonsonnin` u`sh tomliq miynetlerinde berilgen. Tutasi menen ha`zirgi istoriografiyag`a qarama-qarsiliqli rawajliniw ta`n birinshiden, metofologiyaliq tiykarlardin` tarlig`i, tariyxiy protsesstin` ideologiyaliq kontseptsiyalarinin` u`stinligi, ekinshiden, konkret-tariyxiy izertlewlerdin` ko`p tu`rliligi, olar ha`zirgi istoriografiyanin` rawajlaniwina u`lken u`les qosip atir. 20-jillardin` antik da`wirinin` isoriografiyasinda eki bag`dar bolg`an. Olardin` birinshisin eski mektep ilimpazlari quraydi. Bul alimlardin` ko`z-qaraslari oktyabr` awdarispag`inan burin qa`liplesken. Sol jillarg`a olardin` tiykarg`i ilimiy-pedagogikaliq jumisi tuwra keledi. (R. Yu. Vipper, D. M. Petrushevich).

Metodologiyaliq ko`z-qaraslari Oktyabr`den keyingi da`wirde qa`liplesken ilimpazlar ekinshi bag`dardi quraydi. Olar tariyxiy materializm ko`z-qaraslarinda bolg`an. (V. S. Sergeev, S. N. Kovalev). Sovet tariyxiy iliminin` rawajlaniwindag`i jan`a da`wir 30-jillardin` ortalarinda juwmaqlanadi. Sergeev, Kovalev, Kashkinnin` sabaqlari baspadan shig`adi.

Rim ja`miyetinin` klassliq ha`m sotsialliq gu`res`tin` atap aytqanda, qullardin` qul iyelewshilerge qarsi gu`resinin` ha`r qiyli ta`repleri 30-40-jillari o`zine u`lken diqqat awdardi.

Rim tariyxinin` quramali ko`rinisi sa`wlelengen «Du`n`ya tariyxi» ja`ma`a`tlik basilimnin` II tomi a`yyemgi tariyx atap aytqanda, Rim tariyxi tarawindag`i jemisli ilimiy-izertlew jumistin` belgili juwmag`i boldi.

A`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi. Aptennin yarim atawinin` ta`biyg`iy sharayatlari adamzat ja`miyeti rawajlaniwi ushin ju`da` qolayli bolg`an. «Italiya «atamasi «buzaw» so`zinen kelip shiqqan yag`niy «buzawlar eli « degendi an`latadi. Italiyanin` ko`lemi 300 min` kv. km. Den aslam jerden ibarat. Appennin yarim matawinin` ha`r qiyli aymaqlarinda paleolit, neolit ha`m eneolit da`wirlerinin` izleri tabilg`an. B. e. Shekemgi II min` jilliqta Italiyada qola da`wiri, qola a`sirinin` Qara ten`iz boyi ha`m Appennin ma`deniyati rawajlanadi. B. e.shekemgi II a`sirdin` aqiri-I-a`sirdin` basinan Italiyada temir a`siri baslanadi. Villanlar, gollasekler ma`deniyatina tiyisli

estelikler ma`lim. Temir qurallardin` taraliwi diyxanshiliqtin` mal sharwashilig`inin` rawajlaniwina alip keledi. Temir a`siri da`wirinin` awillari a`ste-aqirin qalalarg`a aylanadi. Rim menen birge Latsioda 30-qala bolg`an. En` a`yyemgi xalqi ligurlar ha`m italikler toparlari, basqa da hind-evropaliq xaliqlar illiriyler ha`m grekler, kel`tler ha`m gallar,etrusskalar bolg`an. A`yyemgi Italiyanin` qa`wimleri sotsialliq-ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlaniwdin` ha`r qiyli basqishlarinda turg`an. B. e.shekemgi I-a`sirge kelip, Italiyani Rim basip aliwi ha`m oni romanlastiriw na`tiyjesinde ha`r qiyli xaliqlar kompanentlerinen birden-bir Italiya xalqi qa`liplesedi. Latin tili u`stem tilge aylanadi, ol basqa tillerdi ha`m dialektlerdi, ha`tteki etruskalar ha`m liguriyler tillerin aylanistan shig`arip taslaydi. Italiya aymag`inda qul iyelewshilik tsivilizatsiyanin` payda boliwi ha`m rawajlaniwinda Tu`slik Italiya menen Sitsiliyani koloniallastirg`an grekler u`lken rol` oynaydi. Birinshi kolonizatsiya b. e. Shekemgi II min` jilliqta ju`z bergen bolsa, ol b. e. Shekemgi VIII-VI a`sirleri juwmaqlanadi. Sitsiliyada Ulli grek tsivilizatsiyasi, Naksos, Sirakuz, Sibarnes, Tarent, Gala qalalari payda boladi. Grneklerdin` jergilikli xaliq penen qatnasiqlari waqti o`tiwi menen o`zgeredi. Ulli Gretsiyanin` (usilayinsha grekler jasap atirg`an Tu`slik Italiya menen Sitsiliyani atag`an) qalalari joqari pa`t penen rawajlanadi. B. e. Shekemgi VIII-VI a`sirleri, grek koloniyalarinin` ha`reket etiw da`wirinde olardin` ko`pshiliginde oligarxiyanin` u`stinligi ornatiladi. Olar aq su`yeklerdin` ha`m jan`a aristokratiyanin` qol iyelewshilerdin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an. Polislardin` ekonomikaliq bekkemleniwi demokratiyaliq ko`z-qarastag`i xaliq-qatlamlari ta`sirinin` o`siwine alip keldi. Sotsialliq soqlig`isiwlardin` na`tiyjesinde Ulli Gretsiyanin` ko`plegen qalalarinda oligarxiyaliq du`zim qiyratiladi, ha`kimiyatti ken` demokratiyaliq toparlardin` wa`killeri retinde alg`a shiqqan tiranlar basip aladi. Biraq tiranlar ju`da` qatal sharalar qollang`an, sonin` ushin oligarxlar ja`ne u`stemlikke erisedi. Ulli Gretsiyanin` ko`plegen polislari ishinen bir qatarlari u`lken siyasiy salmaqqa iye boladi, ma`selen Sitsiliyadag`i Gela ha`m Akragant, Tu`slik Italiyadag`i Tarent Italiyanin` qublasinda ha`m Sitsiliyada grek polislarinin` ha`reket etiwii. Italiyanin` uliwma sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy rawajlaniwinda u`lken rol` oynadi. Ekonomikanin` oziq formalari, qul iyelewshilik qatnasiqlari, polisliq du`zilis jergilikli Ital`yan qa`wimlerinin` tariyxiy rawajlaniw barisina mu`mkinshilik jaratti, uruwliq qatnasiqlarinin` tez waqit ishinde idirawina qul iyelewshilik ja`miyettin` ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` qa`liplesiwine alip keldi.

Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri. B. e. Shekemgi I min` jilliqtin` birinshi yariminda Italiyada illiriyler ha`m ligurlar alg`ashqi qa`wimlik sharayatlarinda jasap atirg`anda etrusskalarda klassliq ja`miyet qa`liplesti ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` a`piwayi formalari payda boldi. Etruriyada xojaliqtin` bas tarawi diyxanshiliq boldi. Ilavadag`i mis, qalayir ha`m temirdin` qorlari o`nermentlik metallurgiya ha`m metalldi qayta islep shig`ariw tarawlari rawajlaniwi ushin tiykar boldi. Olar keramika o`ndirisin du`zgen, sawda menen shug`illang`an. Etruriya birden-bir ma`mleket bolmag`an, ol ayirim qala-ma`mleketlerdin` jiyindisi bolg`an 12 qaladan ibarat awqam bolg`an. Orayi Vol`shniya qalasi Onda etrusskalar qudayi Veretumnag`a arnalg`an ibadatxana bolg`an. B. e. Shekemgi VI a`sirdin` birinshi yarimi-Etruriya qalalari menen olardin` Italiyadag`i eksrantsiylarinin` gu`lleniw waqti. Bul da`wirde etrusskalar Rimde hu`kimlik etken. Biraq b. e. Shekemgi 524-jili grekler olardi qirip taslaydi. B. e. Shekemgi VI a`sirdin` aqirina etrusskalardin` Latsiodag`i ta`siri to`menleydi, keyin ala Etruriya qalalarina kel`tler hu`jim jasaydi. Etrusskalardin` siyasiy ku`shi ha`lsirewine qaramastan b. e. Shekemgi IV a`sirdin` aqirina shekem yarim atawdin` arqa ha`m orta aymaqlarinda olardin` ma`deniy ta`siri u`stin boladi.

Etrusskalar ju`da` uqipli qurlisshilar bolg`an. Olardin` iskusstvosi realizm ruwxi menen suwg`arilg`an. Etruriya ma`deniyatinda Jer orta ten`iz boyi ellerine, a`sirese grekler ha`m katorotlarg`a ta`n elementler ushiratiwg`a boladi. Rimnin` du`ziliw waqti da tastiyiqlandi, yag`niy ol Romula ha`kimlik etken waqti bolip tabiladi. Rim ilimpazi oni b. e. Shekemgi 754-753-jillar, al arxeologlar b. e. Shekemgi VIII a`sir dep belgilegen. B. e. Shekemgi I min` jilliqtin` basinda bolajaq Rimnin` aymag`inda qa`wimlik awillar bolg`an. Patsha da`wirinin` basinda Rim xalqi uruwliq Tritler yamasa qa`wimlerden turg`an (sabinliler, latinlar ha`m etrusskalar) olardin` tiykarg`i sotsialliq du`zilisi uruwlar bolg`an. Da`slep 100 uruw bolg`an, keyin ala olar 300 ge jetken. Uruwlardin` sotsialliq-ekonomikaliq tiykari jerge ja`ma`a`tlik uruwliq menshikten ibarat bolg`an.

Rim senat komissiyalar ha`m patsha ta`repinen basqarilg`an. Senat 100 aqsaqaldan keyin 300 aqsaqaldan quralg`an ken`es bolg`an. Rim barliq a`skeriy demokratiya elementlerine iye bolg`an. Patsha da`wiri shen`berinde sotsialliq ten`sizlik rawajlang`an. O`zinin` ha`kimiyatin ku`sheytiw ushin uruw aq su`yeklerin bag`indirip qoyiwi ha`m basqa da tirek tabiwi tiyis edi. Patsha waqtinda Rim tariyxi qalalardin` o`siwi ha`m ja`miyettin` evolyutsiyasi menen belgilendi.

Ja`miyet uruwliq sho`lkemnen patriarxalliq qulshiliq ja`miyeti payda boliwina, klasslar patritsiylar ha`m plebeyler qatlamlari qa`liplesiwine ha`m ma`mleket du`ziliwine shekem jetisedi.

Patsha da`wiri dawaminda, B. e. Shekemgi VIII-VI a`sirleri polislardin` ayiriqsha antik formasinda ma`mleket elementleri yag`niy teo`xnikaliq antik to`ri slotsialliq-ekonomikaliq tiykari bolg`an puqaraliq qa`wim elementleri islep shig`iladi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Qul iyelewshlik ekonomikası degende neni tu`sinesiz?
2. Koloniyalardın` kelip shıg`ıw sebepleri?
3. Klassikalıq qulshılıq haqqında tu`sinigin`iz.
4. A`yyemgi Rim tariyxı boyınsha dereklerge sıpatlama berin`.
5. Romanlastırıw degenimimz ne?
6. Etrusk xalqının` a`yyemgi da`wir Italiya tariyxında tutqan ornı?
7. Eksrantsiy degenimiz ne?

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1994.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.

Lektsiya №21

RIM BATIS HA'M SHIG'IS ORTA TENIZDE HU'KIMRANLIQ QILIW USHIN GU'RES. B.E.SH. II-I ASIRLERDE RIM IMPERIYASININ SOTSIAL EKONOMIKALIK DUZIMI. RIM RESPUBLIKASINDA KLASSLIK SOTSIALLIK GURES.

Joba:

1. Italiyada erte qul iyelewshilik ja`miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi
2. Rimnin` Italiyani basip aliwi ha`m Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B. e. Shekemgi VI-III a`sirler)
3. Rim respublikasinin` b. e. sh. II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari.
4. B. e. sh. II-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi. B. e. shekemgi III-II-A`sirlerdegi Rim ma`deniyati.

Tayanish tu'sinikler: B.e.sh. IV a`sirde Rim Italiya**.** Batıs jer orta ten`iz boyında u`stemlik ushın Rimnin` Karfagen menen gu`resi. II-Puni urısı Rim-ital`yan konfederatsiyası.

Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari. Qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawijlaniwi. Rim Armiyasi. B. e. Shekemgi III a`sirde Rimnin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi. Rim respublikasindag`i sotsialliq-siyasiy gu`res. B. e. shekemgi III-II-a`sirlerdegi Rim ma`deniyati.

Italiyada erte qul iyelewshilik ja`miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi. B.e.Shekemgi VI-III a`sirleri Italiyanin` sotsalliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy rawajlaniwi. Sotsialliq ekonomikaliq jaqtan Italiya VI-III a`sirleri ha`r tu`rli ko`rinislerge iye edi. Etruriya ha`m Kampaniya anag`urlim rawajlang`an oblast`lar bolg`an, bul jerlerde awil xojalig`i jaqsi rawajlang`an. Tu`slik Italiya ekinshi orinda turg`an. Latsio menen Rim biraz artta qalg`an. Tiykarg`i xojaliq diyxanshiliq edi. Rim qul iyelewshilik qa`wimi aymag`indag`i jerler uruw aqsu`yeklerine tiyisli bolg`an jerlerde uruw ag`zalari, olardin` klietslari menen qullari jumis islegen. Ja`ne de plebeyler menen patritsiylar bolg`an. B. e. Shekemgi IV-V a`sirlerden baslap Etruriya qalalarinda o`nermentdlik ha`m sawda ku`shli rawajlanadi. Temir ha`m keramikaliqn` buyimlar shig`ariladi. Tigiwshilik o`neri bolg`an. Usi waqitlari Italiya jtigerli sawda ha`reketi maydanina aylanadi. Ishki ha`m sirtqi sawda baylanislari ornatiladi. (Balkan Gretsiyasi, Kishi Aziya ha`m Siriya menen). B. e. Shekemgi IV a`sirden baslap Rim ha`m Yasti qalalari ten`iz sawdasin ju`rgizgen. VI-a`sirde barliq grek qalalari Italiya qublasinda ha`m Sitsiliyada gu`mis tengeler shig`arg`an. Bul da`wirde (V-a`sir) Etruriya qalalari o`zlerinin` tengelerin shig`arg`an. B. e.

Shekemgi VI-Iv a`sirleri erte qul iyelewshilik ja`miyet aniq klasslarg`a bo`lingen qul iyelewshilik ma`mleketler jiyindisin quramag`an, onda jan`a progressiv qul iyelewshilik qatnasiqlari ko`shli qa`wimliq da`stu`rleri ha`m ma`kemeleri menen wylesken. Patrtitsiylar, plebeyler ha`m qullar erte Rim ja`miyetinin` tiykarg`i klasslari bolg`an.

Qullar b. e. Shekemgir VI-III a`sirleri qul miyyneti Rimde ha`r qiyli tarawlardin` o`ndirislik ha`reketine engiziljdi. Olar diyxanshiliq penen shug`illanadi, o`nermentlik ustaxanalarda, u`y-xojalig`inda isleydi. Kienler gedey ha`m siyasiy jaqtan huqiqsiz adamlar bolg`an. Olardan basqa plebeyler bolg`an. B. e. Shekemgi V-IV a`sirleri Rimdegi jawizliq ha`reketlendiriwshi ku`shleri bolg`an.

Plebeyler to`mendegilerdi talap etken:

1. Plebeylerge ja`miyetlik jerlerden paydalaniwg`a ruqsat etiw, patritsiylerdin` jer iyelewin sheklew, plebeylerge jer uchastkalarin beriw.

2. Qariz qisiwmetin biykarlaw ha`m qariz protsessin sheklew

3. Siyasiy ten` huqiqliq, barliq jiynalislarg`a qatnasiw barliq ja`miyetlik lawazimlarina saylaw huqiqin beriw. Plebeylerdin` patritsiylar menen gu`resi b. e. Shekemgi VI a`sirde baslanip, b. e. Shekemgi III a`sirde tamalanadi. 367-jiliplebeyler jan`a jen`islerge eristi.

Plebeylerdin` patritsiylar menen gu`resiwinin` barisinda qa`wimlik du`zimnin` qaldiqlari saplastirildi ha`m qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi ushin qolayli sharayatlar paydav boldi. B. e. Shekemgi VI-a`sirde Rimde monarxiya saplastirildi, basqariwdin` respublikaliq formasi ornatildi. Xaliq jiynalisi joqarg`i uyim bolip esaplandi. Senat ha`m magistraturalar bolg`an. Olar onin` aristokratiyaliq sipatqa iye Rim respu`likasinda is ju`zinde toliq ma`mleketlik ha`kimiyattan paydalandi. Erte Rim ma`deniyati soni ko`rsetedi, rimliler basqa xaliqlardin` jemisli ta`sirlerin o`zlestirgen. Sonin` menen bir qatarda jergilikli ital`yan-latin tiykarinda rawajlpaniwinin` teren` o`zgesheliklrin saqlap qalg`an.

Rimnin` Italiyani basip aliwi ha`m Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B. e. Shekemgi VI-III a`sirler). Mu`liklik differentsiasinin` o`siwi ha`m qa`liplesken polislar (Rimde, Etruriyada, Ulli Gretsiyada) ishinde klassliq gu`restin` keskinlesiwi qullardi ha`m jerlerdi basip aliwg`a jag`day tuwdirdi. Rim ma`mleketinin` qa`liplesiwi xaliqtin` o`siwine ha`m aymaqtin` ken`eyiwine alip keldi. A`yyemgi Gretsiya Rimde ma`jbu`riy emmigratsiya a`piwayi qubilis edi. Da`slep Rim Latsionin` qarapayim qalasi bolg`an ha`m 30 latin qalalarinin` awqamina kirgen. Patshaliq da`wirdin` aqirina Rim Latsioda u`stemlik oring`a iye boldi. Onin` ku`sheyiwi ha`m ekspansiyasi latinlilardi qa`weterlendirdi. B. e. Shekemgi VI-a`sirdin` aqirinan baslap rimlyanlar etrusskalar, latinlilar ha`m basqa da qa`wimler menen geyde urisip turg`an, geyde awqamlasip turg`an. Biraq, Rim ekspansiyasi b. e. Shekemgi VI a`sirde kel`tlerdin` ha`m gallardin` hu`jimine baylanisli waqitsha toqtatildi. Etrusskalar menen Rimlyanlar olarg`a qarsi awqam du`zdi.

IV-a`sirde gallar qubla-shig`isqa qaray, Etruriyag`a atlanadi 390-jili rimlyanlar gallar menen soqlig`isadi, rimlyanlar jen`ilip qaldi .Usig`an qaramastan gallarg`a qarsi Rim-latin awqami qayta tiklendi. (b. e. Shekemgi 358-j). Og`an Orta Italiya xaliqlari qosiladi. Usi awqamg`a su`yene otirip Rim qiyinshiliqlardi jen`edi. Etrusskalar ha`m vol`sklerdi jerlerinen qisip shig`arip, o`zinin` kalonniyalarin ornatadi. B. e. Shekemgi IV a`sirde Rim Italiyanin` ku`shli ma`mleketine aylanadi. Jan`a aymaqliq basip aliwlar b. e. Shekemgi IV a`sirdin` ekinshi yariminda Rimnin` sirtqi siyasatinin` tiykarg`i bag`dari boldi. Rim kolonizatsiyasi da u`lken jetiskenliklerge erisedi. B. e. Shekemgi 343-341-jillari rimlyanlar Kampaniya oblasti ushin Samnit federatsiyasi menen Samnit urisin ju`rgizedi. Ol rimlyanlardin` jen`isi ha`m olardin` Kampaniya, Kapuya ha`m t. b. u`stinen o`z ha`kimiyattin` ornatiwi menen juwmaqlanadi. Bunnan tisqari, b. e. shekemgi 349-338-jillari rimlyanlar latinlar menen 2-latin urisin ju`rgizip, jen`iske erisedi. Usidan keyingi qa`liplesken siyasiy jag`day rimlyanlardin` sirtqi siyasatindag`i «Bo`lip al da, u`stemlik et» degen printsipinen kelip shig`adi. Rimlyanlar Neapol` ushin Samnitler menen 2-Samnit urisin ju`rgizedi. (b. e. Shekemgi 327-304-j) ha`m jen`iliske ushiraydi. Biraq b. e. Shekemgi IV a`sirdin` aqirinda olardin` jag`dayi jaqsilanadi ha`m samnitler olardan paraxatshiliq pitim o`tinish etedi. Likatsiya qalasi ushin 3-Samnit urisi (298-209-jj) ju`z beredi. Rimlilerdin` gallar menen urisi rimlyanlar jen`isi menen tamalanadi. Na`tiyjede etrusskalar menen sabinler kelisim du`zip rimlyanlar ta`repine o`tedi. Solay etip, Rim orayliq Italiyada bekkem u`stemlik jag`daydi iyeleydi. Tu`slik Italiyada rimlyanlarg`a qarsi Pirro a`skerleri uris alip baradi., Biraq olar Tarent qalasinda jen`iliske ushiraydi ha`m Gretsiyag`a qaytadi.

Rimnen g`a`rezsiz Appenin yarim atawindag`i en` son`g`i qala-ma`mleket etruriya qalasi Vol`shniya bolip tabiladi. W65-jili rimliler oni iyelep aladi. Jen`islerdin` tiykarg`i sebepleri to`mendegilerden ibarat.

1. Rim Italiyanin` orayinda keme ju`ze alatug`in da`r`yada ju`da` qolayli jaylasqan. Bul jag`day onin` tez pa`t penen ekonomikaliq rawajlaniwina alip keldi.

2. Sotsialliq jaqtanda Rim tez rawajlandi. Klassliq gu`res basqinshiliq siyasatin jigerlendirip jiberdi.

3. Qon`silar u`stinen a`skeriy-texnikalin`q u`stinlik

4. Qarsilaslari o`z-ara awizbirshilikli bolmag`an. Bul rimlyanlarg`a awqamlardin` diplomatiyaliq sistemasin islep shig`iwg`a mu`mkinshilik jaratqan. Olar «Bo`lip al da, o`stemlik et» degen printsipti basshiliqqa alg`an. Rim polis bolip qaldi. Rim Italiyan awqami du`zildi. Grek polislarinin` tiykarg`i massalari awqamlaslar qatarina kirdi, o`zin-o`zi basqariw sistemasin saqlap qaldi, biraq olar Rimde hesh qanday huqiqlarg`a iye emes edi. Rim Ital`yan awqami jan`a siyasiy sho`lkem bolip tabiladi. Onda Rim Ital`yan qa`wimleri u`stinen u`stemlik etti. Bunnan tisqari, bul awqamnin` du`ziliwi ekonomikaliq ha`m ma`deniy jaqtan Italiyanin` ha`r qiyli rayonlarin jaqinlastirdi, pu`tkil Appennin yarim atawinda qul iyelewshilik qatnasiqlarin taratiwg`i mu`mkinshilik berdi.

Italiyada qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Rim Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketlerinin` du`ziliwi. (B. e. Shekemgi III-I-a`sirler)

Batis jer orta ten`iz boyinda u`stemlik ushin Rimnin` Karfagen menen gu`resi.

Appennin yarim atiwin basip alip Rim Sitsiliyanin` ishki jumislarina aralasa basladi, bul Karfagennin` ma`plerine ta`sir jasadi. Ta`repler ashiq soqlig`isiwg`a tayarliq ko`re basladi. 202-jili baslang`an uris o`zgermeli sipatqg`a iye boldi, biraq 256-jili karfagenliler rimlyanlardi qiyratadi. A`skeriy ha`reketler ja`ne de Sitsiliya aymag`ina awisti, uristin` ekinshi basqishi baslandi. (255-242-jj). O`zgermeli urislar na`tiyjesinde b. e. Shekemgi 241-jili pitim du`ziledi. Rim Sardiniya ha`m Korsika atawlarin basip aladi. Solay etip, Rim Batis Jer Orta ten`iz boyinin` en` ku`shli ma`mleketine aylanadi. Siyasiy ten` huqiqqa erisken ha`m ja`miyetlik turmisqa qatnasiwdin` bir qatar huqiqlarina iye bolip, Rim plebsleri ma`mlekette sezilerli rol` atqara basladi. Xaliq jiynalislarinda plebslerdin` o`sken siyasiy abroyi ma`mleketlik du`zimdi demokratiyalastiwg`a alip keldi. Rimde plebsler ha`reketinin` basinda Gay Flaminiy Neot turdi. Jawinger kel`t qa`u`imleri jaylasqan Arqa Italiyag`a basqinshiliq atlanislardi sho`lkemlestiriw baslamasi Neotqa tiyisli

Arqa Italiya aymag`inda rimlyanlardin` kel`tler (gallar) menen urisi b. e. Shekemgi 238-jili baslanip, b. e. Shekemgi 222-jili bas orayi Mediolan (ha`zirgi Milan) qalasin iyelew menen juwmaqlanadi. Karfagendi 1-Puniy urisi ha`lsiretip taslaydi, biraq ol bag`inbaydi. Ol jergilik penen Rim menen urisqa tayarlanadi. Karfagendi Gamil`kar Barka basqaradi. B. e. Shekemgi 237-jili ol Iberiyag`a atlanadi. Bul sawashta gamil`kar nabit boladi. ha`m onin` ornin ku`yew balasi gasurubal iyeleydi. Ol da iberler menen bolg`an gu`reste b, e. Shekemgi 247-183-jj qaza tabadi. Onin` ornina Gamil`kardin` uli Gannibal boladi. Kel`tler menen urislarda ha`lsiregenin sezgen Gannibal 219-jili Iberiyanin` shig`is jag`alawlarinda jaylasqan Sagunet qalasin qamalg`a alip, iyeleydi ol tu`slik galiya boyinsha atlanisin dawam etti. Tsysh-jilg`i jen`isten keyin Ganibal Arqa Italiyanin` xojeyinine aylanadi. Rimlyanlar menen bolg`an bir neshe jigerli urislardan keyin Gannibal b. e. Shekemgi 215-jili Makedoniya patshasi Filipp V ha`m Sirakuz benen awqam du`zedi. Na`tiyjede Rim qorshawda qalip qoyadi. 215-jildan baslap karfagenlilerdin` gannibal basshilig`indag`i uristin` jan`a basqishi baslanadi. Rimlyanlar sheshiwshi sawashta jen`iske erisiwden bas tartip, uzaq dawam etken urista jen`iske erisiwdi na`zerde tutadi. En` izinde b. e. Shekemgi 203-202-jillari Karfagen a`skerleri jen`iliske ushiraydi, Gannibaldin` o`zi Karfagenge qaship, qala ken`esine qa`legen sha`rtlerde pitim jasawdi usinis etedi. B. e. Shekemgi 201-jili Karfagen ha`kimleri jen`ilgenin moyinlaydi.

2-Puniy urisi Rim-ital`yan konfederatsiyasinin` ku`shlerin ha`m bekkemligin sinawdan o`tkeriw bolip tabiladi. Gannibal urislarinan keyin Rim Apennin yarim atawinan tisqari ko`plegen jan`a aymaqlarg`a iye boldi. Ol Sitsiliya, Sardiniya ha`m Korshkani, Iberiyanin` karfagen jerlerin, Tu`slik Italiyani iyeledi. B. e. Shekemgi II a`sirdin` basina Rim pu`tkil Batis Jer Orta ten`izi boylarinda bekkem ayag`ina turip aldi. Sol da`wirde Rim ma`mleketine qarsi shig`atug`in saldamli ku`sh bolg`an joq.

Rim respublikasinin` b. e. Shekemgi II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari. 2-Puniy urisi tamamlang`annan keyin Rim respublikasi Ellinistlik ma`mleketlerine qarata belsene siyasat ju`rgize baslaydi. B. e. shekemgi II a`sirde rimlyanlar shig`isqa qarata ju`rgizgen basqinshiliq siyasatinin` sebepleri ha`m maqsetleri Rim ja`miyetinin` ta`biyatinan kelip shig`adi. Qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawijlaniwi tovar o`ndirisinin` o`siwine, qul miynetinin` ken`nen qollaniwina alip keldi. Illiyler qa`wimleri Rim respublikasinin` Balkannin` batis boyindag`i en` jaqin qon`silari edi. B. e. Shekemgi III a`sirde olar Korkirani Italiyadan Shig`isqa qaray ten`iz jolindag`i en` a`wmiyetli atawin basip aladi. Usi ha`reket illiriylar menen uristin` sebebi boldi. Rimlyanlar Gannibal menen urisip atirg`an waqitta shig`ista Makedoniya ha`m Seminidler ma`mleketinin` a`skeriy siyasiy awqami payda boladi. Filipp V Makedonskiy ha`m Antiox III Shig`is Jer Orta ten`iz boyi oblastlarin bo`lisip aliwg`a urindi. Biraq Egey basseyninde makedonlarg`a qarsi a`skeriy awqam du`zildi. Pergam-rodos awqami menen urista Xios atawi qasindag`i ten`iz sawashinda Filipp V jen`iliske ushiraydi. (b. e. Shekemgi 201-j)

B. e. shekemgi 200-jildin` gu`zinde Rim Armiyasi Gretsiyag`a kirip, Makedoniyag`a qaray jol aladi. B. e. Shekemgi 198-jili Rim Armiyasin Tit Kvintsiy Flamin basqaradi. Rimlyanlar ha`m Makedoniya arasindag`i sheshiwshi sawash Fessaliyada ju`z beredi. Kinoskofal (iyitler baslari) qasinda makedon a`skerleri jen`iledi, Makedoniya ha`m Rim arasinda kelisim du`ziledi. Ekinshi Makedon urisin toqtatiwg`a ha`m Filipp penen kelisim du`ziwge Rim hu`kimetin ishki ha`m sirtqi sipattag`i sebepler ma`jbu`rleydi. Gallar ha`m ligurlar menen gu`res ju`rgizilip atir edi. Ispaniyada onnan da beter au`ir jag`day ju`z beredi. Ol jerde Finikiyler, luzitanlar ha`m kel`tiberiler ko`teriliske shig`adi. B. e. Shekemgi 179-jili g`ana bul ko`terilis bastiriladi. Rimlyanlar legionerleri Ispaniyada sawashqa qatnasip atirg`an waqitta Selivkidler ulli ma`mleketinin` ha`kimi patsha Antiox III Kishi Aziya batisinda a`skeriy ha`reketler baslaydi. Tu`slik Siriya, Palestinanin` bir qatar oblast`larin basip alip, patsha Antiox III Misir menen awqam du`zedi. Xersonesti basip aliwi Antiox III ni Qara ten`iz bug`azinin` xojeyini etedi. Rim hu`kimeti, Antiox penen urisqa tayarliq ko`rip, o`zinin` Rodos ha`m Pergam menen awqamin bekkemleydi. B. e. Shekemgi 190-jili Magneziya qasinda rimlyanlardin` Antiox penen sheshiwshi sawashi ju`z beredi. Antiox III nin` armiyasi qiyratiladi, b. e. Shekemgi 188-jili pitim du`zledi.

Solay etip, qisqa waqit dawaminda Rim ellinistlik, ma`mleketlerinin` qarama-qarsiliqlarinan paydalanip ha`m rodos-pergam awqamina su`yenip, ellinistlik du`n`yanin` eki en` iri ma`mleketi Makedoniya ha`m Siriya u`stinen a`skeriy jen`iske erisedi. 80-jillari Rimde Sitsiliya ha`m Katon siyasiy gu`res ju`z beredi. Katon Rim aristokratiyasinin` ma`plerin qorg`ag`an.

B. e.shekemgi 70 jillardin` ortalarinan baslap shig`istag`i Rim siyasatinin` diqqat orayinda ja`ne Makedoniya menen o`z-ara qatnasiqlari bildi. B. e. Shekemgi 169- jili Rim armiyasi Makedoniyag`a hu`jim jasadi. ha`m b. e. Shekemgi 168-jili Pidka qasinda sheshiwshi sawash jwz berdi. Makedon patshasi Periy bul sawashta jen`iledi, Rimlyanlar Makedoniya ma`mleketin qiyratadi. Rimnin` Axey awqami menen urisi Andrisktin` ko`terilisi, rimlyanlardin` turpayi xojeyinshilik etiwi Gretsiya ha`m Makedoniyada Rimge qarsi ha`reketlerdi janlandirip jiberdi. Ol Rim ma`mleketinen azat boliw ushin ashiqtan-ashiq gu`reske aylanip ketti. Ha`reketti grek Andrisk basqardi. B. e. Shekemgi 148-jili ko`terilisshilerdin` a`skerleri qiyratiladi. Rimlyanlar Axey awqami menen uris ju`rgizedi. Istma qasindag`i sawashta Axeyliler toliq jen`iliske ushiraydi, b. e. Shekemgi 176-jili rimlyanlar Korinf qalasin basip aladi.

3-Puniy urisi

B. e. Shekemgi II a`sirde Rim respublikasi Karfagen ma`mleketin ha`lsiretiw yamasa toliq qiyratiw maqsetin o`zlerinin` aldina qoyadi. Karfagenliler Masinistin` Numiy patshalig`i menen urislar ju`rgizdi. Urislardin` birinde Karfagen a`skerleri qiyratiladi. Karfagenliler b. e. Shekemgi 201-jilg`i kelisimdi buzdi degen ba`ne menen Rim senati Karfagenge uris jariyalaydi, ol 3-Puniy urisi dep ataladi. (b. e. Shekemgi 149-146-jj) Jigerli qarsiliqlarina qaramastan, rimlyanlar Karfagen qalasin iyelep alip, oni o`rtep qiyratadi. B. e. Shekemgi 154-jili luzitanlar ha`m kel`tiberler qa`wimi Rimge qarsi shig`adi. Biraq b. e. Shekemgi 151-jili rimlyanlar ko`terilisti bastiradi, olar menen pitim jasaydi. Biraq qarsiliq dawam etedi, b. e. Shekemgi 149-jili Viriat basshilig`indag`i ko`terilisshiler rimlyanlarg`a qarsi gu`resedi. 149-jildin` aqirina Ispagniyag`a ku`shli Armiyalar jiberiledi. Onin` u`stine Viriat lagerinde tu`sinbewshilikler baslanadi. Rimlyanlar til biriktirip, Viriatti o`ltiredi, onin` a`skerleri rimlyanlar ta`repinen qiyratiladi.

B. e. shekemgi II-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi. B. e. Shekemgi III a`sirde Rimnin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisinda teren` o`zgerisler

ju`z beredi. Qulshiliqtin` patriarxalliq du`zilisi sol u`aqitlarg`a klassikaliq emes qulshiliqqa aylanadi. Yag`niy qul iyelewshilik o`ndiris usili anag`urlim jetilisedi. ha`m turaqlasadi.

Jer Orta ten`iz boyi jer sharinin` anag`urlim bo`legi, onin` aymag`inda da`slep grekler, keyin ala italiyler h. T. b. xaliqlar qul iyelewshilik formatsiyasinin` onin` onin` payda boliwinan baslap toliq gu`lleniwine keiyn ala idirawina shekem toliq rawajlaniw jolin basip o`tken.

Usig`an baylanisli Rim ja`miyetinde qul iyelewshilik qatnasiqlardi izerlew u`lken ilimiy a`hmiyetke iye. Ol qul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` ma`nisin, onin` qozg`awshi ku`shi ha`m evolyutsiyasin tu`siniwge mwmkinshilik beredi.

Grek koloniyalarinda ha`m bir qtar Etruriya qalalarinda jetilisken qul iyelewshilik qatnasiqlari ishki rawajlaniwdin` nizamli na`tiyjesi sipatinda b. e. Shekemgi IV-III a`sirleri qa`liplesti Bul klassikaliq qul iyelewshilik basqa oblast`larda, atap aytqanda, Latsio ha`m Rimde qa`liplesiwine mu`mkinshilik berdi. Qullardin` ha`m aqsha qarjilariniin` ko`beyiwi qulshiliqtin` en`giziliwine ha`m o`siwine alip keldi. Solay eip Rimde «klassikaliq» qulshiliq o`ndiris alg`a ilgerlewinin` Rim ja`miyetinde klassliq gu`restin` pa`t aliwinin` na`tiyjesi boldi.

Klassikaliq qulshiliqtin` tiykarg`i o`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat edi. Klassikaliq qulshiliqta o`ndiris qosimsha qun da`wirge bag`darlang`an tovar o`ndirisi rawajlanadi. Qullar sani artadi. Qullar Rim-ital`yan ja`miyetinin` en` ko`p sanli klasina aylandi. Qul iyelewshilik xojaliqtin` sheshiwishi tarawlarinda ken` en jaydi. Qul miynetin ekspluatatsiyalaw ku`sheyedi. Qul tiykarg`i o`ndiriwshi ku`sh boldi. ha`m o`ndiristin` bunnan bilay rawajlaniwi qullardin` jan`a massalarin talap etti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` ortalrina Jer Orta ten`iz boyi ellerinde qul sawdasi rawajlandi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri awil xojaliq Italiya qulshiliq tiykarinda rawajlandi, onin` jetiskenlikleri menen qiyinshiliqlari usidan kelip shiqti .Ju`zimgershilik diyxanshiliq , mal sharwashilig`i rawajlaniwin dawam etti. Mayda jer iyelewden iri jer iyelewge o`tiw rimlyanlardin` awil-xojalig`i tarawindag`i jetiskenligi boldi.

Italiyada o`nermentshiliktin` ku`shli rawajlaniwi b. e. Shekemgi II-I a`sirler aralig`inda ju`z berdi. Ol qa`legen o`ndiristin` tiykari bolg`an shiyki zat bazasin ken`eytiwdi talap etti. Jan`a shiyki zat ha`m materiallardi aylanisqa engiziw metallurgiya, keramika, tekstil`. qurilis, teri islep shig`ariw tarawlarin tez pa`t penen rawajlandiriwg`a alip keldi. Ten`iz joli sawdasi ju`da` paydali is dep esaplandi. Qurg`aq jol sawdasi da u`lken a`hmiyetke iye boldi. Rim sawdasinin` rawajlaniwi tengelerdi ko`beytiwdi talap etti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` basinda g`ana Rimnin` Rimnin` gu`mis tengesi shig`arila basladi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim ja`miyetinde qullar klasi ha`m qul iyelewshiler-jer iyeleri klasi tiykarg`i klasslar boldi. Mayda o`ndiriwshiler diyxanlar, mayda o`nermentler ha`m sawdagerler u`shinshi tiykarg`i klass boldi. Rim ha`m basqa qalalardin` xalqi arasinda b. e.shekemgi II a`sirdin` aqirinda, a`sirese I-a`sirde lyumpen-proletariat ayiriqsha orin iyeleydi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim ja`miyetinin` quramali klassliq ha`m sotsialliq du`zilisi bul da`wirdin` klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlarinin` shiyeleskenligin tu`sindiredi: qul ha`m qul iyelerinin` klassliq antogonizmi, usi eki klasstin` mayda mu`lk iyeleri klassi arasinda qarama-qarsiliqlari menen aralasip ketedi. Ja`miyetlik qarama-qarsiliqlar gedeylesip atirg`an diyxanlardin` jer iyeleri menen, qalaliq plebstin` magnatlar menen italiyler ha`m provintsiallardin` Rim puxaralari menen gu`resin shiyelenistirip jiberdi. Ha`tteki Rim aqsu`yekleri arasinda awizbirshilik bolmag`an: nobileyler ha`m atlilar arasinda ayirim waqitlari siyasiy kelispewshilikler payda bolip, jawizliq gu`res ju`z berip turg`an. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri ko`p sanli qarama-qarsiliqlar Rim ja`miyetinin` awizbirshiligin qashirg`an, ku`shlerin ha`lsiretken. Etruriyada iri ko`terilisler ju`z bergen, Evn basshilig`inda Sitsiliyada ko`terilis bolg`anw. Ispaniyada Numantsiya urisi bolg`an. Qullardin` ko`terilisi menen bir waqitta Sitsiliyada iberiy qa`wimlerinin` Rim u`stemligine qarsi xaliq urisi rawaj tapqan. Ko`terilistin` orayi Numantsiya qalasi bolg`an. Iberiylerdin` ko`terilisi 143-jili baslang`an edi, ol waqitlari Batista luzitanlar gu`resinin` jalini lawlap turg`an edi. B. e. Shekemgi 133-jili xaliq tribuni Tiberiy Semproniy Grakx ta`repinen usinilg`an nizam joybarlari erkin puqaralardin` ku`shli ha`reketlerine alip keledi. Grakx ma`mlekettin` ku`shin bekkemlewge, Rim ja`miyetin biriktiriwge ja`rdem ko`rsetkisi kelgen. B. e. Shekemgi 133-jildin` o`zinde Rim nobeliyinin` wa`killeri konullar Mutsiy Stsevola ha`m Litsiniy Krass reformalar za`ru`rligi haqqinda aytqan. Pergamda xaliq massasi ko`terilis jasaydi ha`m Aziya provintsiyasi du`ziledi. Rimde demokratiyaliq agrar reformalardi bunnan bilay da rawajlandiriw ushin ha`reketlerdin` jan`a ko`teriliwi Gay Semproniy Grakx (b. e. Shekemgi 153-121-jj) ati menen baylanisli

Atlilardin` ma`plerin yag`niy bay su`txorlardin`, sawdagarlerdin` alip-satarlardin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an gaydin` nizamlari u`lken a`hmiyetke iye boldi. Agrar reformalarin

juwmaqlaw gaydin` en` a`hmiyetli siyasiy maqseti edi. Gaydin` a`skeriy reformasi da diqqatqa ilayiq edi. Onin` a`hmiyetli ilajlarinin` biri senattin` ha`kimiyatin ha`lsiretiw xaliq jiynalisinin` huqiqlarin xaliq tribunin ha`kimiyatin ken`eytiwden ibarat edi.

B.e. Shekemgi II-I a`sirleri aralig`inda. Rim respublikasindag`i sotsialliq-siyasiy gu`res. Gay o`lgennen keyin optimatlar marapatlandi. B. e. Shkemgi 111-jili xaliq tribuni Spurniy Toriy using`an nizam boyinsha, 500 gogerge shekem ma`mleketlik jerge iye barliq Rim puxaralari olardi «paydalaniw ha`m iyelew huqiqi menen» o`zlerinin` jeke menshigine alg`an. Solay etip jerge jeke menshik ornatiladi. B. e. Shekemgi II a`sirdin` aqirina senat xaliq tribunlar real` ha`kimiyatinin` ku`shin kemitiwge ha`m a`ste-aqirin joq etiwge erisedi. Senat oligarxlarina qarsi awil ha`m qala plebsleri ha`m atlilar ja`ne ja`mlesedi. Qullardin` 1-Sitsiliya ko`terilisi ha`m ag`ayinli grakxlar ha`reketi menen baylanisli awir ishki qozg`aliwlar, Gay Grakx o`lgennen keyingi siyasiy reaktsiya basqariwshi toparlardin` sirtqi siyasiy myselelerge diqqatin pa`seyitti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` son`g`i eki on jilliqlarindag`i Rimnin` xaliq araliq jag`dayi biraz keskinlesip ketken edi. Ha`diyselerdin` biri Yugurt basshilig`indag`i Numiyda patshalig`inin` rimlyanlarg`a qarsi boldi. Yugurt tutqing`a alinip, Rimde darg`a aisladi, Numida g`a`rezli patshaliqqa aylanadi. Arqa Afrikadag`i ha`diyseler menen derlik bir waqitta Rim o`zinin` arqa shegaralarinda awir qa`wipke-Irmaniyanin` kimler ha`m tevtonlar qa`wimlerinin` qa`ha`rli hu`jimlerine duwshar boladi. Rimlyanlar armiyasi u`lken reformani talap etedi. Tu`pkilikli a`skeriy reformasinin` ha`m Rimnin` jan`a a`skeriy sho`lkeminin` baslamashisi Gay Mariy boldi. Mariy reformalarinin` negizi to`mendegilerden ibarat edi. B. e. Shekemgi 107-jili Mariy, Yugur urisin juwmaqlaw ushin a`skerler toplap, senattan Rim puqaralarinin` barlig`in armiyag`a shaqiriwg`a ruqsat aldi. Ha`tteki jersiz diyxanlardi da, gedey puqaralardi da a`skerler qatarina aldi. Ma`mleketten qural-jaraq alip, xizmet ushin to`lem to`ledi, uristan keyin olarg`a jer uchastkalar beriwdi wa`de etti. Tayarliq ko`rgen armiya b. e. Shekemgi 102-jili Sekstiy Akvasi janinda ko`p sanli tevtonlar qa`wimi u`stinen jen`iske erisedi, al b. e. Shekemgi 101-jili Arqa Italiyanin` Vertsell qalasi qasindag`i sawashta kimerlerdi qiyratadi.

B. e. Shekemgi II a`sirde Rim ma`mleketiinin` ha`r qiyli aymaqlarinda birden-bir neshe iri ko`terilisler baslanadi-Sitsiliya atawinda ha`m Gretsiyada (Attikada). Olardin` en` irisi qullardin` 2-Sitsiliya ko`terilisi boldi. Ol b. e. Shekemgi 104-jili baslanip, bul atawda to`rt jil dawaminda ha`wij aldi. Ko`terilisshiler basip alg`an aymaqlarda o`zlerinin` basqariw ha`kimiyatin du`ziwge kiristi. Ko`terilisshilerdin` uliwma jinalislarinda patsha saylanip og`an Trifon degen at qoyiladi. (buring`i ati Sal`viy edi). B. e. Shekemgi 104-jili Sal`viy Morgantina qalasinin` qasinda Rim a`skerlerin qirip taslaydi. Qullardin` ku`shli ha`m uzaq dawam etken ko`terilisleri Rim qul iyelewshilik ja`miyetinde klassliq qatnasiqlarinin` shiyeleniskenligin ko`rsetti. Olar qul iyelewshiler aldina Rim ma`mleketinin` basqariw apparatin bekkemlew ma`selesin ma`selesin qoydi. Ellinistlik ma`mleketlerinin` qul iyeleri pu`tkil Jer Orta ten`iz boyi qul iyelerinin` tiregi sipatinda Rimnin` do`geregine ja`mleniwge ma`jbu`r boldi.

Rim ja`miyetinde sotsialliq qarama-qarsiliqlardin` keskinlesiwi. Rim respublikasinin` qulawi.

B. e. shekemgi III-II-a`sirlerdegi Rim ma`deniyati. Respublikaliq da`wirdin` basinda Rim qa`wimi Apennin yarim atawi polislarinin` biri boladi. Polis (latinsha CIVITAS)-bul, a`dettegishe siyasiy ha`m ma`deniy ta`rmistin` orayi bolg`an birden-bir qaladan ibarat kishkene qul iyelewshilik ma`mleket. Puqaralar ja`ma`a`ti siyasiy islerdi xaliq jiynalislarinda sheshken, opolgeniege toplanip o`z ma`mleketi shegaralarin qorg`ag`an. Erkinlik sezimleri o`z ha`reketlerin aqilg`a ug`ras saylap aliw polisliq qa`wim puqarasinin` sipayli belgileri bolg`an. Qa`wimnin` polisliq du`ziminin` krizisi puqaralar arasina kelgen elementlerdin` kirip keliwinen baslandi. Antik polisinin` idirawi puxaralardin` ideologiyaliq krizisine alip keldi.

B. E. shekemgi III a`sirden baslap Rim dinine grek dini ju`da` wlken ta`sir jasadi. Rimlyanlar barliq abstrakt qudaylardi grek qudaylari dep tu`singen. Ma`selen Yupiterdi-Zevs, Marsti-Areol, Venerani-Afrodita, Grekani-Gera, Minervani-Afina, Tsererani-Demertr dep tu`singen. Yupiter-aspan, gu`ldirmama ha`m jildirim qudayi, o`nermentlik qa`wenderi, Venera-muhabbat ha`m hasildarliq qudayi, Greka-hayal qizlar ha`m neke qa`wenderi, Merkuriy-Olimp qudaylarinin` xabarshisi, Neptun-ten`iz qudayi, Diana-Ay qudayi bolg`an.

Erte zamanlardan ha`r qiyli bayramlar ha`m oyin-zawiqlar ja`miyetlik turmista a`hmiyetli rol` tutqan. Rimde gladiator sawashlari ju`da` ken` taralg`an. Rim a`debiyati qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwina xaliq do`retiwshiligi, xaliq poeziyasi, jaziwdin` taraliwi, a`sirese grek a`debiyati u`lken ta`sir jasadi. Liviy Andronik birinshi Rim shayiri boldi. B. e. shekemgi III-II a`sirler

aqirinin` en` iri Rim jaziwshisi Tit Maktsiy Plavt edi. B. e. shekemgi II-a`sirdin` birinshi yarimindag`i Rim a`debiyatinda Afrikali Publiy Terentsiy, Tit Lukretsiy Karr a`hmiyetli orin iyelegen.

Drama ha`m poeziya latin a`debiyatinda bas orin tutqan. Sonin` menen birge proza da rawajlang`an. U`lken Katonnin` miyneti latin tilindegi birinshi prozaliq shig`arma bolg`an. Mark Terentsiy Varron, Mark Tulliy Tsitseron en` ko`rnekli Rim jaziwshilari, prozaliq so`z ustalari bolg`an. Yuliy Tsezar` da iri Rim jaziwshisi edi. Rim arxitekturasi rawajlaniwi Rim tariyxinin` barisi, qalanin` o`siwi ja`miyetlik qatnasiqlardin` quramalasiwi menen tig`iz baylanisli. Erte qala jobasiz qurilg`an, ko`sheleri tar ha`m qiysiq bolg`an. Ondag`i jaylar ag`ashtan ha`m shiyki gerbishten saling`an. B. e. shekemgi II a`sirden qala qurilisinin` jan`a basqishi baslandi. B. e. shekemgi I-a`sirde qalaliq jerlerdin` bahasi ko`teriledi. ko`p qabatli jaylar aq su`a`eklerdin` villalari payda boladi. Grek arxitektorlarina qarag`anda, rimlyanlar simmetriyani qatan` saqlag`an. Olar grek orderlerinen ken`nen paydalang`an. O`simlikler qudayi Tseraranin` statuyasi birinshi qola skul`pturasi bolg`an. B. e. shekemgi IV a`sirden baslap Rim magistratlarina, ha`tteki jeke adamlarg`a statuyalar qoya baslag`an. B. e. shekemgi III-a`sirdin` aqirinan baslap Rim skul`pturasina a`jayip grek skul`pturasi ju`da` u`lken ta`sir jasaydi. Bul da`wirde ilimde anag`urlim rawajlandi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1.BESh II a`sirde Rimdegi siyasiy jag`day.
2.Rimde feodalogiya elementlerdin` payda boliwi
3.BESh II-I a`sirlerde imperiyanin` qulawi.
4.Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti.
5. II ha`m III Puni urısı bulay atalıwının` sebebi nede ha`m kelip shıg`ıw sebepleri?
6. Kinoskofal degenimiz ne?
7. Afinada demokratiyaliq qulshiliq.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov “Tarixiy xotirasiz kelajak iuq» T-1998
3. Lutsatto D. «Ekonomicheskaya istoriya Italii» Antichnost` i srednie veka M-1954.
R Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.
4. I.Karimov «Vatan sandachak kibi muqaddasdir» T`-1997.
5. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
6. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.

Lektsiya №22
RIM RESPUBLIKASININ' SIYASIY EKONOMIKALIQ KRIZISLERDIN KESKINLESIWI. QULLAR KO'TERILISI.

Joba:

1. B. e. Shekemgi I-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi
2 Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tiklewi
3. 80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi

Tayanish tu'sinikler: Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi. Sullanin` reformalari. B.e.sh. 70-50-jıllarda Rimdegi respublikalıq du`ziminin` krizisi.

B. e. Shekemgi I-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi. Sotsialliq gu`restin` ja`ne ha`wij aliwi xaliq tribuni sul`pitsiy Ruftin` ha`reketi menen baylanisli. B. e. Shekegi 88-jili ol bir neshe nizam joybarlarin usinadi, olar senat oligarxlarina soqqi beriwi tiyis edi-senatti tazalaw ju`rgiziw, barliq jan`a puqaralardi 35_tribunalar boyinsha jaylastiradi. Bul joybarlar nizam ku`shine kiredi. Sul`fitsiy 3 min` adamnan ibarat otryad toplaydi, Olardin` shoqmarlari optimat ta`repdarlarina qorqinish sezimlerin oyatti. Ol ja`nede bir nizam usindi. Bul nizam boyinsha, senat a`sker basi Sulla armiya a`sker basshilig`inan shetletildi. Biraq legionerlerdin` ja`rdemi menen Sulla a`skerlerdi Rimge alip kelip, sawashta «ma`ngi qalani» qalani iyelep aladi. Ol oligarxiyani ha`m senat qatarlarin bekkemleydi. Sulla Suppitsiy ha`m onin` ta`repdarlarni jazalaydi. Saylaw mapazi o`tkennen keyin, b. e. Shekemgi 87-jili Korneliy Sulla xaliq jiynalisina nizam joybarin usinadi. Onin` joybarlari Rim puqaralig`i ken` qatlamlarinin` jan`a puqaralardin`, qarizdarlardin`, qalaliq plebstin`, jeri az jer iyelerinin` ma`plerin qanaatlandirdi. Sulla a`sker basi bolip saylanadi.

80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi ju`da` awir edi. Rimnin` o`zinin` aymaqlarinda-Gretsiyada, Makedoniyada, Aziyada, sonday-aq og`an g`a`rezli patshaliqlarda-Videniyada, Kippadokide, Pafalogoniyada h. T. b. xaliqtin` ken` qatlamlari arasinda Rimge qarsi keypiyatlar barg`an sayin ha`wij aldi. Bulardin` barlig`in jo`nge saliwg`a Ponta patshasi Mitridat VI Evpator (b. e. Shekemgi 120-63-jj) kesent jasadi. Qon`si Armeniya patshasi TigranII awqamg`a birigip, ol pu`tkil jer Orta ten`iz boyin basip aldi. Mitridat Kishi Aziyada Barliq Rim aymaqlarin basip alip, Ulli Pontiy ma`mleketin du`zgisi keldi. I9-jili Kishi Aziyani iyelep alip, Mitridat armiyasin Balkan Gretsiyasin basip aliwg`a jiberiwdi uyg`ardi. Ol Afinani basip aldi. Biraq Sulla 30-a`skerler menen Pirey ha`m Afinag`a kelip, olardi iyeleydi. B. e. Shekemgi 86-85-jillari Mitridatqa qarsi eki Rim atmiyasi ha`reket etedi ha`m onin` jag`dayi to`menleydi.Bir neshe sawashlardan keyin Mitridat pitim jasawdi o`tinish etedi, bul Sullag`ada maqul tu`sedi. Ol Matridattan kishi Aziyadag`i basip alg`an barliq aymaqlardi bosatiwdi, talap etedi ta`tqinlardi ha`m satqinlardi qaytip beriwdi, rimlyanlarg`a 80-keme beriwdi ha`m 3000 talant ja`riyma to`lewdi talap etedi. Sulla Dardan pitimin du`zedi (b. e. Shkemgi 85-j) ha`m o`zinin` shig`is armiyasin Italiyag`a jo`netiwge tayarlanadi .Sulla bir qansha qa`ha`rli urislardan keyin (b. e. Shekemgi 83-j) 82-jili Rimdi iyeleydi. O`z qarsilaslarin qiyratip, Sulla jag`daydin` xojeyinine aylanadi ha`m sheklenbegen waqitqa diktator bolip tayinlanadi. Onin` atag`inda «nizamlar shig`ariw ha`m ma`mlekette ta`rtip ornatiw ushin, sheklenbegen wa`killikleri menen», dep jazaladi.

Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tikleydi.

B. e. Shekemgi 70-50-jillarda Rimdegi respublikaliq du`zilistin` krizisi

B. e. Shekemgi 70-50-jillari Italiyanin` siyasiy birlesiwi ju`z beredi, al Rim qala-ma`mleket sipatinda iri ma`mleketlik du`ziliste joq bolip ketedi. Buring`i polis Italiyanin` qa`wimleri menen qalalarinin` gegemoni paytaxtqa, al buring`i ten` huqiqli aymaqlarina aylanadi. Jer toliq jeke menshikte boladi. Bunin` barlig`i polisliq ta`rtipler qiyratiliwinin` tiykari boldi. o`ndiriste qul iyelewshilik qatnasiqlardi ken` ha`m teren` en`giziwge, Rim ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwina mu`mkinshilikler jaratti. Mayda ha`m orta qul iyelewshilik villalar menen jer uchastkalari qatarinda b. e. Shekemgi I-a`sirde iri xojaliqlar latifundiyalar payda boldi. O`nermentlik o`ndirisinde qul miyneti na`tiyjeli paydalana basladi. Bazar tovar qatnasiqlari janlanadi.

B. e. Shekemgi I-a`sirde Rimnin` ekonomikaliq turmisinin` ayriqsha o`zgesheligi-bul provintsiyalardi jawizlarsha ekspluatatsiyalaw bolip tabiladi. Bul provintsiya xalqinin` naraziliqlarin keltiriwi ta`biyg`iy.

Puqaralar arasinda Sullanin` tutimina qarsi qarsiliqlar payda boladi. Bir qatar qalarda ko`terilisler ju`z beredi, keyin ala olar puqaraliq urislarg`a aylanadi, ma`selen, Lenid ha`m Brut basshilig`indag`i Arqa Italiyanin` Etruriya qalasindag`i ko`terilis. Biraq olar Rim armiyasi ta`repinen qiyratiladi.

Lenid ko`terilisi bastirilg`annan keyin, senat oligarxiyasina ha`m Sulla tutimina qarsi gu`restin` orayi Ispaniyag`a awadi. Bul jerde Mariya Kvint Sertoriy basshilig`inda ko`terilis ju`z beredi. Biraq bul ko`terilis Poleniy basshilig`indag`i Rim armiyasi ta`repinen bastiriladi. Ispaniyada uris ha`wij alip atirg`anda Rim ma`mleketi orayinda-Italiyada frakiyli Spartak basshilig`indag`i a`yyemgi zaman tariyxinda en` iri qullar ko`terilisi ju`z beredi. Olar Lukaniy ha`m Apuliy qalalarin basip aladi. Olardin` a`skeleri 70-min`g`a jetip, 72-jilda qu`diretli ku`shke aylanadi. Krass basqarg`an armiya Spartaktin` ko`terilisin bastiradi. Jen`ilistin` tiykarg`i sebeplerin to`men quralllang`anli, a`zzi tayarliq ha`m awizbirshiliktin` bolmawa menen tu`sindiriwge boladi .Awil ha`m qala qullarin jag`daylarinin` ha`r qiylilig`i olarg`a klass retinde ja`mlesiwge mu`mkinshilik bermedi. Sonin` ushin qullardin` iri ko`terilisleri siyrek ushirasqan, ju`z bergenleri so`zsiz jen`iliske ushirag`an. B. e shekemgi 70-jillari a`skerbasilar Pompey ha`m Krass o`zlerinin` nizamlarin tastiyiqlag`an, xaliq tribunlarinin` ha`kimiyatin qayta tiklegen. Bul xaliq jiynalislarin siyasiy ku`shlerinin` o`siwine alip kelgen. Jiynalislar a`detke aylang`an, biraq olarda ishki ha`m sirtqi iri ma`seleleri qoyilmag`an ha`m sheshilmegen. Xaliq jiynalasinin` en` a`hmiyetli waziypalarinin` biri magistratlardi, konsullardi ha`m pretorlardi saylaw bolg`an. B. e. Shekemgi I a`sirdin` 60-jili Rimnin` siyasiy turmisinda Gney Pompey a`hmiyetli rol` oynag`an. Pompey 60 ku`n ishinde piratlardi joq etedi, sonin`i ushin onin` abroyi keskin o`sip ketedi. Ol galliyler patshasi Mitridat penen b. . e. Shekemgi 74-jili qaytadan baslang`an uris ju`rgiziw ushin a`skerbasi lawazimina erisedi .Ko`p tayarliqlardan keyin b. e. Shekemgi 74-jili Shig`is Jer Orta ten`iz boyi ha`m Kishi Aziyada u`stemlik etiw ushin Mitridar Rimge qarsi o`zinin` 3 urisin baslaydi, bul uris 10 jil dawam etedi (b. e. Shekemgi 74-64-jj) Lukulla basqarg`an rimlyanlar Mitridat a`skerlerin qiyratadi ha`m Pontiy patshalig`inin` aymag`in iyelep aladi. Mitridat Armeniya patshasi TigranII ge qashadi . Lukulla Mitridatti beriwdi talap etti ha`m kelisimge kelmegennen keyin Tigran II ge uris jariyalaydi .Ko`p keshikpey Lukulla shaqirtilip alinadi ha`m armiya basshilin Pompeyge tapsiradi. Ol b. e. Shnekemgi 66-jili Nikopol` qasinda Mitridat armiyasina qiyratiwshi soqqi beredi. Tigran II rimlyanlar armiyasina bag`niwg`a ma`jbu`r boldi. Endi derlik pu`tkil Kishi Aziya Rim ha`kimiyati astina o`tedi .Selevkidler ma`mleketi Siriyanin` provintsiyasina aylanadi. B.. e. Shekemgi 60-jillari Rim ha`m Italiyada o`tkir ishki siyasiy gu`res ha`wij aladi. Agrar ma`selesi ja`ne de keskinlesedi. Servilyamiy Rull ha`m Tsitseronnin` reformalari alip bariladi. Konsulliqti basip aliw ushin Katilla til biriktiredi. B. e. Shekemgi 63-jili onin` menen gu`resti Mark Tsitseron basqaradi. 62-jili ol jaqsi qurallanbag`an Katilannin` ta`repdarlarin qiyratadi. O`zi sawashta nabit boladi. Katillanin` jen`ilisinen keyin Rim ha`m Italiyanin` senat aqsu`yekleri Pompeydin` qaytip keliwin qa`lemegen. Biraq Pompey armiyani tarqatip jibergennen keyin eki iri iskerler menen Krass ha`m Yuliy Tsezar` menen senat oligarxiyasinin` qarsilig`in jen`iw boyinsha kelisimge keledi. Bul b. e. Shekemgi 60-jillardin` kelisimi tariyta birinshi triumvirat dep ataldi. Kelisimnin` ha`r bir qatnasiwshisi o`z maqsetlerin go`zlegen: Pompey Shig`ista o`zinin` buyriqlarin tastiyiqlawg`a ha`m veteranlarg`a jer alip beriwdi u`mit etken, Tsezar konsul boliwg`a ha`m siyasiy tysirinin` ku`sheyiwine uring`an, al Krass ha`kimlikti ha`m atlilardin` talaplarin ornatiwdi talap etken. B. e. Shekemgi 59-jili Yuliy Tsezar` konsul bolip saylaniwi kaolitsiyanin` da`slepki tabisi bolip esaplanadi. Tsezar` Pompey ha`m Krass ta`reptarlarin qanaatlandiratug`in bir qatar nizamlardi senat arqali o`tkerdi.

Tsezar` ha`r qiyli qa`wimler jasag`an Galliyanin` orayin basip aldi. Biraq triumvirat ishinde awizbirshilik bolmadi. Olar b. e. Shekemgi 56-jili Luxka qalasinda ushirasip, kelisimge keledi. Krass-Siriyani, Pompey-Ispaniya provintsiyalarin aladi.

54-53-jillari Krass Parfyan ma`mleketine qarsi shig`adi. Bir neshe jen`ilislerden keyin Krass artqa qaytadi. Bul waqitlari Parfyan ma`mleketinde ishki gu`res payda boladi, ol rimlyanlarg`a azg`ana dem alis beredi. B. e. Shekemgi 54-52-jillari jan`adan basip aling`an Galliyada bir neshe n`a`wipli ko`terilisler ju`z beredi, olardin` bas sebepleri-rimlyanlardin` u`stemligine naraziliqlar. Bir neshe jen`islerden keyin, Aleziyada ko`terilisshiler armiyasi Tsezar basshilig`indag`i rimlyanlar ta`repinen qiyratiladi. Rimlyanlar Galliyani birotala iyelep aladi. B. e. Shekemgi I a`sirdin` 50-

jillarindag`i Rimnin` ishki siyasiy turmisi, birinshiden, optimatlar menen Klodiy arasindag`i, ekinshiden, usi eki topardin` tirumvirat arasindag`i jawizli gu`resi menen sipatlanadi. Ku`shli ha`kimiyatqa bolg`an za`ru`rlik senat oligarxiyasin gney Pompeyge diqqat awdariwdi ma`jbu`rledi. B. e. Shekemgi 521-jili ol konizl bolip saylanadi, yag`niy birden-bir joqarg`i hu`kimetlik ha`kimiyatti, is ju`zinde diktaturani aladi. Ol Tsezar`ga qarsi qaratilg`an da`slepki adimlarin atadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti
2. Tariyxıy shaxs Kleopatra an`ızı haqqında tu`sinigin`iz.
3. Antoniy ha`m Oktavian arasında kelip shıqqan qarama-qarsılıq sebeplerine sıpatlama berin

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya №23

RIM RESPUBLIKASININ’ QULAWI

Joba:

1. B. e. sh. I a`sirdin` 40-30-jillarindag`i puqaraliq urislar. Respublikaliq du`zimnin` qulawi

2 Rim respublikasinin qulawinin aqibetleri

3 Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi

Tayanish tu’sinikler: Klasslıq gu`resler. Imperiya ma`deniyatının` ta`siri. Imperiya da`wirinde din. V a`sirde ma`mlekettin` sotsiallıq siyasatı.

B. e. Shekemgi 49-jildin` 10-yanvarinda Tsezar` puqta tayarliqtan keyin qarsilaslari ku`tpegende Rubikon da`r`yasinan keship o`tedi ha`m Rimdi iyeleydi. Sonday-aq Illeriy qalasi janinda Pompey a`skerlerin bag`indiradi. (b. e. Shekemgi 49-j) Rimge qayitqannan keyin Tsezar` diktator bolip jariyalanadi. B. e. Shekemgi 49-jili Tsezar` tu`slik Illeriyadag`i Appolloniy qalasin basip aladi. Faril` qalasinda Tsezar` Pompey armiyasin qiyratadi, al Pompeydin` o`zi Misirg`a qashadi, sol jerde qaytis boladi. B. e. Shekemgi 47-jili Tsezar` Aleksandr qalasin iyeleydi, keyin ala Farnaka qalasi qasinda pontiy patshasi a`skerleri u`stinen jo`n`iske erisedi. Italiyada o`zinin` jag`dayin jaqsilap alip, Tsezar` Afrikag`a atlanadi ha`m b. e. Shekemgi 46-jili qa`ha`rli sawashta dushpan armiyasi u`stinen jen`iske erisedi. Mundtin` qasindag`i sawash penen b. e. Shekemgi 49-45-jillardag`i puqaraliq uris juwmaqlanadi. Rimlyanlar arasinda Tsezar`din` qarsilaslari boldi, olar til biriktirip, Shig`isqa atlanar aldinda oni o`ltiredi. Tsezar` o`lgennen keyin senatqa respublikashilar basshisi Mark Tulliy Tsitseron boladi. Tsezar`din` bas ta`repdari Mark Antoniy edi. Ko`p keshikpey bir jdaqtan, Antoniy ha`m

Tsezar` ta`repdardlari ha`m ekinshi jaqtan, respublika senatorlari arasinda provintsiya wa`killigin bo`listiriw u`stinde ja`njel ko`teriledi. Ispaniyada Pompeydin` balasi Oktavian a`skerler toplap, Antoniyden Tsezar`dan miyrasqa qalg`an ju`da` u`lken mug`darda aqshasin talap etedi, biraq Antoniy oni beriwden bas tartadi. Gu`zde Oktavin a`skerleri Rimdi iyeleydi. B. e. Shekemgi 43-jili u`sh Tsezar` ta`repdarina Mark Antoniyge, Emiliy Lipidke ha`m Gay Tsezar` Oktaviang`a ha`kimiyat beriw haqqinda nizam qabillanadi.

Usi waqitlari senator Pompey a`sker jiynap, Sitsiliya, Sardiniya ha`m Korsika atawlarin iyelep aladi. Bunnan tisqari, b.e. shekemgi 42-jildin` basinda triumviratqa Mark Brut ha`m Gay Kassiydin` u`lken armiyasi qa`wip tuwdirip tur edi. Biraq Filipp qalasinin` qasinda Mark Antoniy ha`m Oktavian basqarg`an trimbirat armiyasi olardi kwtip aladi. Bul sawashta respublikaliq armiya jen`iliske ushirap, Kassiy ha`m Brut nabit boladi. B. e. shekemgi 38-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyani basip aladi, b. e. shekemgi 36-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyani basip aladi. b. e. shekemgi 36-jili Parfyan patshalig`ina qarsi atlanisqa shig`adi. Oktavian gretsiyani ha`m Kishi Aziyanin` batis oblast`larin al yu. e. shekemgi 30-jili Siriya ha`m Palestinani iyeleydi, Misirdin` shegaralarina keledi. Bul jerde Antoniy ha`m Kleopatra qaza tabadi.

Antoniydin` olimi ha`m Oktavian Misirdi basip aliwi menen Rim tariyxinda puxaraliq uris da`wiri tamalanadi. Usi waqittan baslap ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` birden-yuir ha`kimim Gay Tsezar` Oktavian boladi. O`zinin` ha`kimligi menen ol Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi da`wirin ashadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Spartak basshilig`inda qullar qozg`alan`i.
2. Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti.
3. Batis Rim imperiyanin` qulawi.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. Ekonomicheskaya istoriya Italii Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya № 24

RIM IMPERIYASI DAWIRINDE RIM MA'MLEKETI I-ASIRDEGI RIM SALTANATI

Joba:

1. Rimlik Jer Orta ten`iz boyinda qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Erte imperiya da`wiri (printsipat)
2. B. e. shekemgi I ju`z jilliqtag`i Rim imperiyasi (b. e. shekemgi 30- jil b. e. 96-jil)
3. B. e. I-II-a`sirlerdegi Rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari

***Tayanish tu`sinikler:*** Armiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati. Qullardin` narazilig`i. Diniy siyasat, Xristianliq Rimde ma`mleketlik din. Severovlar dinastiyasi. A`skeriy ha`m basqariw reformalari. Rim imperiyasinin` ekonomikasi. Sawda ekonomikasinin` to`menleu`i.

Senattin` «qararina» muwapiq b. e. shekemgi 27-jildin` 13-yanvrinan Gay Tsezar` Oktavian Rim ma`mleketin basqaradi. Oktavian ornatqan ha`m onin` ornin basqanlar tastiyiqlag`an ma`mleketlik basqariwdin` du`zilisi keyin ala printsipiat atamasin alg`an. Oktavian respublikani qayta tikleydi, biraq yuuring`iday Rimnin` orayliq orayliq uyimi senat bolip esaplanadi. Senat Oktavian Avgustti o`zinin` printsipati ha`m o`mirlik prokonsuli, sonday-aq Rimnin` barliq quralli ku`shlerinin` a`skerbasi dep jariyaladi.

Rimdi qala prefekti basqardi bul lau`azimg`a Avgust senatorlar ishinen o`zine en` jaqinin tayinladi. Senatorlar menen `ir qatarda Avgust ma`mleketlik xizmetke o`zinin` doslarin ha`m atlilar ishinen qariydarlardi, sonday-aq o`zinin` qullarin ha`m erik berilgen qullardi tartqan. Provintsiya ha`killerinin` shtatinda onin` doslari ha`m qariydarlari bolg`an. Qa`liplesip atirg`an ma`mleketlik apparat jer ju`zlik ma`mleketke xizmet etiwi tiyis edi. Solay etip Avgust a`skeriy ha`m puxaraliq ha`kimiyattin` en` a`hmiyetli xizmetlerin o`z qollarinda topladi. Avgust Rim imperiyasinin` toliq huqiqli ha`kimi boldi. Ol ma`mlekettin` ishki turmisin ha`m sirtqi siyasatin belgilep otirdi. Legionlardin` a`skerbasilari-legatlar ha`m a`skeriy tribunlardin` u`lken komandirleri imperator ta`repinen tayinladi. Ten`iz jollari eli bolg`an Rim imperiyasi ushin Jer Orta ten`izinde a`skeriy kemelerdin` bir neshe turaqli eskadralari du`zildi. 300 min` a`skerden ibarat turaqli armiya Rim imperiyasi ha`kimlerinin` ishki ha`m sirtqi siyasat ju`rgizgende yuekkem tiregi bolg`an. Avgusttin` ishki siyasati ayqin klassliq sipatqa iye bolg`an. Avgust rimlik rimlik atlilar qatlamin o`z ha`kimiyatinin` tiregi etiwge tirisqan. Rimnin` o`zindegidey. ma`mlekettin` basqa aymaqlarinda da Avgust ken` qurilis jumislarin alip bardi. 82-xramlar salindi. Rimde «Karamatli Yuliydin`» kul`ti ornatiladi. Barliq ilajlar diniy siyasat penen tig`iz baylanista alip barildi. Imperiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati rimlik ha`m provintsiyaliq qul iyelewshilerdin` ma`plerin izbe-iz quwatladi. Ol aymaqlardi ken`eytiw ha`m tutqinlar kabinan qullar menen armiyani toltiriw ma`selesin maqset etip qoyg`an. Avgust Shig`ista basqinshiliq yuasqinshiliq siyasatin ju`rgizgende ko`birek diplomatiyaliq qurallardan paydalang`an. Illiriya ha`m Panoniydegi basqinshiliq urislarin Avgust b. e. shekemgi 30-jillari baslag`an edi. B. e. shekemgi 19-jili ol Dunay oypatinin` pu`tkil aymag`inda o`zinin` u`stinligin ornatti. Galliyanin` bir bo`legin iyelep aldi. Usi waqitlari Illiriya ha`m Panoniyde ko`terilisler baslanadi, olar rimlyanlar otryadlarinin` bir qatarin qiyratadi. Ko`semlerdi satqinliqqa u`gitlep ha`m ha`reketke alaliq salip, rimlyanlar jawizliq penen ko`terilisti bastiradi. O`mirinin` aqirinda Avgust o`zinin` miyrasxori etip o`gey balasi Tiberiydi (14-37-jj) belgileydi. Ol german qa`wimlerine atlanis jasaydi. biraq ol sa`tsiz shig`adi. Bir neshe jillar jawaminda (17-24-jili) rimlyanlar Afrika provintsiyalarinda ko`terilis jasag`an xaliq penen gu`res ju`rgizedi. Bul ko`teriliste bastiriladi. B. e. shekemgi 37-jili Tiberiy Kapride o`ledi. prefektiretoriya onin` miyrasxori etip Germaniktin` balasi Gay Tsezar`di (b. e.37-41-jj) ja`riyalaydi. Balaliq shag`inan oni Kaligula dep atag`an. B. e. shekemgi 41-jili ol o`ltiriledi. Bunnan keyin Avgusttin` ag`ayini Klavdiy printsipat boladi. Bul da`wir imperatorliq basqariw du`zilisinin` bekkemleniwi waqti boldi. Klavdiy da`wirinde Mavritaniya, Britaniya, Frakiya, ha`m Kishi Aziyanin` bir qatar oblast`lari basip alinadi ha`m Rim imperiyasinin` quramina kirgiziledi. Sil`viya, Xersones ha`m Bispor patshalig`i Rim imperiyasin g`a`rezli jasaydi. Klavdiyge uw berip o`ltiredi. Onnan keyin Neron (b. e. 54-68-jj) printsipat boladi. Bul dinastiyanin` qulawi bir waqitta Imperiyada eski rimlik qul iyelewshilik aq-su`yekler u`stemliginin` qulawin an`latti. Neronnin` nabit boliwi Rim imperiyasi b. e.60-jillardin`

aqirinda basinan keshirgen teren` siyasiy krizistin` tek g`ana birinshi basqishi edi. Neronnan keyin Oton printsipat boldi, biraq onin` a`skerleri jen`iliske ushiradi. bunnan keyin legionlar ha`m senat Vitelliydi imperator dep moyinlaydi. B. e. 69-jili shig`is provintsiyalardin` wa`killeri Vespasiyan Flaviydi imperator etip saylaydi.

B. e.shekemgi 70-jildin` yanvarinda Imperiyadag`i puqaraliq uris tamalanadi. Vespasian ha`m onin` ta`repdarlari jen`iske erisedi. O`z ha`kimliginin` da`slepki jillari (b. e. 69-70-jj) Vespasian Iudeya. Arqa Galliya ha`m to`mengi Germaniyanin` ko`teriliske shiqqan xalqi menen gu`resti dawamlawi tiyis edi. B. e. 79-jili Vespasian qaytis boladi. Onnan keyin Tit, son` Dominitsian (b.e. 81-96-jj) imperator dep jariyalanadi. Bul a`sirde Rim qon`si germanlar, markomanklar qa`wimleri menen gu`res ju`rgizip atir edi. Jasirin til biriktiriwdin` na`tiyjesinde Dominitsian o`ltiriledi, onin` ornina Mark Koktsey nerv saylanadi. Nervten keyin Troyan (96-98-jj) imperator boladi. O`zinin` ishki siyasatinda Troyan senat penen doslq qatnasiqlardi ornatiwg`a tiristi. saylaw komissiyalarinin` jumisin qayta tikledi, rimlik magistratlardin` abroyin ko`terdi. Senatorlar belgili da`rejede so`z erkinligine iye boldi. Senat qaytadan provintsiyalarg`a wa`killer tayarlaw, olardi qadag`alaw ha`m sudlaw huqiqin aldi. Basqariwinin` birinshi ku`ninen baslap-aq Troyan u`lken basqinshiliq urislarg`a tayarliq alip baradi. B. e. 101-jili Dakiyag`a qarsi a`skeriy ha`reketler ju`rgizedi. Dakiyanin` paytaxti Sarmizegetuze qulaydi. Keyin ala Dakiya ja`ne ja`riyalap b. e. 107-jili Rim provintsiyasina aylanadi. Dakiyani basip alip, Troyan Parfyan ma`mleketine qarsi urisqa tayarliq ju`rgizedi. B. e. 144-jili Troyan Armeniyani b. e. shekemgi 115-jili Arqa Mesopotamiyani basip aladi ha`m a`skerlerin dem alisqa Siriyag`a jayg`astiradi. 116-jildin` ba`ha`rinde Troyan Parfyan patshalig`inin` paytaxti Ktezifon qalasin iyeleydi. Assiriya, Masopotamiya ha`m Vaviloniya Rim provintsiyalari dep jariyalanadi. Usig`an qaramastan, Dvurech`e (eki da`r`ya aralig`i ) ha`m arqa Mesopotamiyada ko`terilisler ju`z beredi. Parfyanlar menen ursti qaytadan baslaw ushin, Imperiyanin` o`zinde tinishliqti qaytadan ornatip provintsiyalardag`i ko`terilisti bastiriw kerek edi. Rimge qaytip kiyatirip Troyan qaytis boladi. b. e. 117-jilinin` gu`zinde

Troyan o`lgennen keyin, Andrian Troyannin` asirap alg`an balasi dep jariyalanadi ha`m ol imperator bolip tayinlanadi. Shig`is armiya legionlari onin` asirap alg`anin moyinlap, Andriyandi imperator dep jariyalaydi (117-139-jj). Rimde ma`mleketlik ma`keme sipatinda printsep ken`esi ra`smiylestiriledi. Ma`mleketlik ma`kemelerdin` sani ko`beyedi, olardin` basina ataqli atlilar qoyiladi. Andrian Akropol`din` eski imaratin restavratsiyalawdi ha`m Zevstin` jan`a xramin saliwdi buyiradi. Frakiyada u`lken qala-Andrionopol` sonday-aq ayirim binalar quriladi. Olar ayrim a`yyemgi imaratlarg`a uqsaydi. Andrian b. e. 138-jili qaytis boladi. ha`m mavzoleyge qoyiladi, keyin ala ol qorg`ang`a aylanadi. Ol «Ka`ramatli perishte qorg`ani» dep ataladi. Andrian o`lgennen keyin Antonin Piy ati menen Andronik imperator bolip jarilanadi. (b. e. 138-161-jj) Antonin Piydin` tusinda Rim imperiyasinin` ha`r qiyli shegaralas oblast`larinda urislar ju`rgizilgen ha`m sonin` menen bir qatarda Misirda, Axeyde ha`m Palestinanin` yaxud xalqi arasinda ko`terilisler ju`z bergen. (b. e. 152-j)

Sirtqi siyasatinda Antonin shig`is qon`silari menen tatiw jasawg`a tirisqan, biraq Troyannin` atlanisi waqtinda rimlyanlar basip alg`an taxtti ol Parfyan patshasina qaytip beriwden bas tartadi. Antonin Piy o`lgenen keyin b. e. 161-jili onin` ogey balalari Mark Avreliy ha`m Lutsiy Ver miyrasxorlari bolip jariyalanadi. Is ju`zinde imperiyani olardin` u`lkeni Mark Avreliy basqaradi. Basqariwdin` da`slepki ku`ninen baslap Mark Avreliy awir ishki ha`m sirtqi siyasiy qiyinshiliqlarg`a duwshar boladi. Bul mashqalalar olardin` pu`tkil printsipat da`wirin (b.e. 161-169-jj-birlikte basqariw, 109-jil Litsiy Verdin` qaytis boliwi) jawizli urislar da`wirine aylandiradi. Solay etip, Mark Avrelliy senattag`i qul iyelewshilik aqsu`yekler menen tig`iz baylanista boliwg`a ha`m tatiw jasawg`a kelisimge tirisqan b. e. II a`sirinin` en` son`g`i imperatori boldi. Ekonomikaliq qiyinshiliqlar ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlardin` keskinlesiwi Mark Avreliydin` balasi ha`m miyrasxori-Kommodanin` (b. e. 180-192-jj) printsipiat waqtinda da ta`sir jasadi. Onin` tusinda da ko`terilisler ju`z beredi. Imperator Kommoda 112-jildin` 31-dekabrinde o`ltiriledi.

Kommoda o`lgennen keyin Aktonikler dinastiyasi tamamlanadi, rimlik Jer Orta ten`iz boyi imperiyasinin` tariyxiy rawajlaniwindag`i basqalarg`a salistirg`anda tinish da`wiri juwmaqlanadi.

B. e. I-II-a`sirlerdegi rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari

B. e. I-II a`sirleri Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari tariyxta birinshi ma`rte bir ju`da` u`lken ma`mleket Rim imperiyasinin` quraminda boldi. Ha`r qiyli oblast`lar arasinda ekonomikaliq ha`m ma`deniy baylanislardi ornatiw ushin, awil xojalig`in, o`nermentlikti, qurilisti, sirtqi ha`m ishki sawdani rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlar du`zildi. Rim qul iyelewshilik imperiyasinin`

quraminda sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwdin` ha`rqiyli basqishlarinda turg`an xaliqlar ha`m qa`wimler jasag`an. Misir, Siriya, Kishi Aziya, Balkan Gretsiyasi ha`m Makedoniya joqari ekonomikaliq ha`m ma`deniy da`rejege, klassikaliq qul iyelewshiliktin` jetisken formalarina erisken, al Batis Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari alg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi basqishinda turg`an. Rim respublika da`wirinde diniy ha`m ma`deniy, iri o`nermentlik oray sipatinda imperator jasaytug`in qala bolg`an. Paytaxt qalasi retinde Rim provintsiyalar esabinan jasag`an. Qalalar Italiyada tiykarg`i ha`kimshilik birlikler bolg`an. Olar minitsipiy yuridikaliq statusina iye bolg`an, yag`niy awilliq aymag`i menen qosa o`zin-o`zi basqaratug`in, avtonomiyali qalaliq oray bolg`an, al onin` turg`inlari toliq Rim puxaralig`inin` da`stu`riy jen`illiklerin paydalang`an. Rim imperiyasi quramina Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, galliya, Dunay-Balkan provintsiyalari ha`m qalalari, Arqa Qara ten`iz boylari, tir, Ol`viya, Xersones, Bosfor, patshalig`i, Aziyadag`i provintsiyalar kirgen. Olardin` siyasiy-ha`kimshilik du`zilisi ju`da` quramali bolg`an. Shig`is prvintsiyalar du`zilisinde Misir a`hmiyetli orin iyelegen, ol ayriqsha statusqa iye bolg`an. Rimlyanlar, italiyler, grekler basip aling`an batis provintsiyalarg`a barip, o`zlerinin` awil xojalig`in ju`rgiziwdegi u`nemli usillarin en`gizgen. bul jerlerde diyxanshiliq jaqsi rawajlanadi.

Awil xojalig`i menen bir qatarda, b. e. I-II a`sirleri o`nermentlik penen sawda da alg`a ilgerleydi. O`nermentliktin` rawajlaniwina shiyki zat bazasinin` ken`eyiwi, qul miynetinin` ken`nen en`giziliwi qolayli mu`mkinshilikler jaratadi. Ayirim tarawlarda-taw ka`nshiligi ha`m qurilista qul miyneti basim edi. Latifundiyalarda o`nermentlik ha`reketinin` payda boliwi imperiyanin` ekonomikaliq turmisindag`i sipatli belgisi bolip tabiladi. Tovar o`ndirisinin` o`siwi Rim sawdasinin` rawajlaniw sebeplerinin` biri boldi. Bul bazarg`a o`nim jetkizip beriwshi orta qul iyelewshilik xojaliqlarinin` ken` taraliwi menen baylanisli edi.

Provintsiyalar ishinde, sonday-aq provintsiyalar arasinda sawda baylanislari ornatildi. Rimnin` ma`mleketlik shegarasi shen`berinde sirtqi sawda, baylanislari ornatildi. Rimnin` ma`mleketlik shegarasi shen`berinde sirtqi sawda, rimlik sawdagerlerdin` qon`si eller ha`m xaliqlar menen sawdasi ken` en jayadi.

B. e. I-II a`sirleri rimlik Jer Orta ten`iz boyi ja`miyeti boldi. Burin grek polislarinda, bir qatar ellinistlik oraylarda, Italiyada u`stemlik etken rawajlang`an klassikaliq tiptegi qul iyelewshilik o`ndirislik qatnasiqlari b. e. I-II a`sirleri pu`tkil Jer Orta Ten`iz boyina taraladi, ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` barlig`in o`z ishine qamtiydi. Qullar mayda o`ndiriwshiler ha`m jer iyeleri klassdlari b..e. shekemgi I-II a`sirleri Rim qul iyelewshilik ja`miyetinin` tiykarg`i klasslari al olar arasindag`i klassliq gu`res onin` ha`reketlendiriwshi ku`shleri bolg`an. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Italiyanin` qul iyelewshilik xojaliqlarinin` talaplari Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarin rimlyanlar ta`repinen basip alip qulg`a aylandiriw esabinan qanaatlandirilg`an. B. e. I-II a`sirleri qulshiliqtin` ishki dereklerinin` roli artadi. Eger b. e. I-II a`sirleri Jer Orta ten`iz boyinin` barliq oblast`larinda klassikaliq qulshiliq formalarinin` taraliwi qul iyelewshilik qatnasiqlari ken`eyiwin an`latsa, qullardin` turmisliq ha`m yuridikaliq jag`daylarinin` bir qansha jaqsilaniwi ha`m qullarda miynetke qizig`iwshiliq payda etiwi qul iyelewshilik du`zilistin` tu`pkirge bunnan bilay da rawajlaniwin an`latti.

Erkin diyqanlar ha`m kolonlar, o`nermentler ha`m qulliqtan azat bolg`anlar: Erkin diyxanshiliq hesh waqitta joyilg`an joq, ha`tteki qul iyelewshilik qatnasiqlari anag`urlim rawajlang`an Italiyada da joyilg`an joq. Olar kishkene qiytaq jerlerdin` iyesi bolg`an, onda diyqanshiliq ju`rgizip, ayirim waqitlari bir yamasa bir neshe qullardin` miynetinen paydalang`an, ayirim jag`daylari kishigirim qul iyelewshilik xojaliq ju`rgizgen. B. e. II a`sirde ijaraliq qatnasiqlar ken` rawajlang`an ha`m kolonat taralg`an. Kolonlar bul erkin adamlar, 5 jilg`a du`zilgen kelisimnin` mu`ddeti pitkennen keyin olar jer iyesinen ketiw huqiqina iye bolg`an. Rim imperiyasinin` barliq provintsiyalarinda o`nermentliktin` rawajlaniwi rimlik ja`miyettin` sotsialliq turmisinda o`nermentlerdin` salistirmali salmag`i o`siwine alip keldi. O`nermentler ha`m sawdagerler menen bir qatarda, Rim qalalarinda lyumpen-proletariatlar bolg`an. Rim armiyasi tek g`ana a`skeriy ku`sh bolip qalmastan, ol rimlik ma`mleketlik sho`lkemnin` en` a`hmiyetli bolegi ayriqsha sotsialliq qatlami bolg`an. Qul iyeleri onin` quramina senatorlar qatlami tiykarinan atlilardan ibarat xizmetshi ha`meldarlar, munitsipal aqsu`yekler, ko`p saneli rimlik qalalardin` g`urg`in toparlari qul iyelewshilik villalardin` iyeleri, iri sawdagerler menen keme iyeleri kirgen. Klassliq gu`res ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlar. Tiykarg`i ha`m en` keskin qarama-qarsiliqlar qullar ha`m qul iyeleri arsinda bolg`an. Mayda o`ndiriwshiler atap aytqanda, kolonlar ha`m jer iyeleri arasindag`i gu`resler de ju`da` shiyelenisken tu`rde ju`z bergen. Pu`tkil imperiya jan`a diniy talimatlardi, sonin` ishinde

xristian dini taliymatlarin taratiw ken` xaliq massalarinin` qullardin`, gedeylerdin` klassliq naraziliqlarina alip kelgen. I-II a`sirlerdegi Jer Orta ten`iz boyi du`n`ya ma`deniyati

Rim ma`mleketinin` jer Orta ten`iz boyi ma`mleketine aylaniwi Rim qalasin ju`da` u`lken komplekstin` ekonomikaliq siyasiy ha`m ma`deniy orayina aylandirdi. Onin` xalqi oykumende-sol da`wirdin` birden-bir tsivilizatsiya du`n`yasinda jasag`anday boldi. Usi Rim imperiyasinin` aymag`inda shig`is Jer Orta ten`iz boyi, Arqa Afrika, Italiya ha`m materiklik Evropa ma`deniyatlarinin` o`z-ara baylanisi na`tiyjesinde antik ma`deniyati dep atalg`an a`yyemgi tsivilizatsiya qa`liplesti. A`yyemgi shig`is ellinistlik du`n`yanin` ma`deniy miyrasin qabil alip qayta o`zlestirip rimlyanlar imperiyanin` batis provintsiyalar xalqin grek-rimlik ma`deniyatqa jetkeriwge mu`mkinshilik tuwdirg`an. Olardi latin ha`m grek tiller ortalig`inda taratqan. Olardi xojaliq ha`m texnikaliq jetskenlikleri mifologiya, isskusstvo shig`armalari, arxitektura, a`debiyat, ilimiy bilimler ha`m filosofiyaliq teoriyalar, sonday-aq a`ste-aqirin qa`liplesip atirg`an Rim huqiqinin` sistemasi menen tanistirg`an. B. e shekemgi I-II a`sirleri Imperiyanin` paytaxtin ha`m basqa da u`lken qalalarin jergilikli ha`m uliwma imperiyaliq qudaylardin` a`jayip xramlari, saraylar, teatrlar, amfiteatrlar, tsirklar bezegen. Amfiteatrlar Parij, Arl`, Verona, Pompey, Gul`, Totur h. T. b. qalalarda bolg`an. Ja`miyetlik imaratlardin` sonday-aq imperatorlar saraylarinin` ha`m jeke adamlardin` bay u`ylerinin` diywallari, pa`tikler ha`m edenleri su`wretler ha`m mozayka menen bezelgen. Grek ha`m Rim mifologiyasinan ayirim ko`rinisler,ha`m janrliq su`wretler: an`g`a shig`iw, zu`ra`a`t jiynaw sol da`wirdin` ken` taralg`an ko`rinisleri bolg`an. Ko`p ren`li mozaikaliq nag`islar ha`m su`wretler saliwda Imperiya da`wirinin` ustalari ayriqsha joqari sheberligin ko`rsetken. Usi da`wirge Imperiyada portretlik skul`ptura ayriqsha ken` taraldi. Skul`pturalar maydanlarda ha`m ko`shelerde qoyilg`an, imaratlardi bezegen, qulip tas u`stine qoyilg`an.

Imperiya da`wirinde tsirkta jen`il at arba komsnitsa jarislari ju`da` ken` taralg`an. Teatrlarda tamashalar ko`rsetilgen. B. E. Shekemgi I-II a`sirleri Rim ha`m provintsialliq qalalarda balalardi oqitiw sho`lkemlestirilgen. Baslang`ish mektepte 7-jastan 12 jasqa shekem oqig`an. Q6-jastan baslap oqiwshilar «ritorika» mekteplerine o`tken.

Rim, Aleksandriya, Afina, Karfagen h. T. b. Iri qalalar Rim imperiyasinin` ilimiy jumislar orayi bolg`an. Qurilis texnikasi boyinsha arnawli qollanbalar payda bolg`an. (Avgust Vitruviy Pollion). Sol da`wirde geografiyaliq bilimlerge o`lken a`hmiyet berildi. (Strabonnin` «Gegrafiya» miyneti). I-a`sirdin` ekinshi yariminda Pliniy Sentsid ko`lemli «Tabiyg`iy tariyxi» do`retedi. Tariyxshi Tatsittin` da miynetleri ko`pshilikke ma`lim boladi. Usi da`wirde meditsina ilimi u`lken jetiskenliklerge erisedi, ma`selen, Galdennin` bas miyi boyinsha izertlewleri. Astronomiya tarawinda Ptolemeydin` miynetlerin atap o`tiw orinli.

B. E. I-II a`sirleri Afinani filosofiyani izertlew orayina aylanadi. (Lukian). B. E. I-II a`sirdin` antik a`debiyati (shayirlardan Al`biy Tibul ha`m Sekst Propertsiy, Ovidiy Nazon, Martsial, jaziwshi Apuley). Tariyxshi Liviy «Qala du`zilgennen baslap Rimnin` tariyxi» kitabin jazg`an, al Damasskiy 144 kitaptan ibarat «Du`n`ya tariyxin» do`retken. B. E. I-a`siri aqirinda Dionisiy Galikarnassiydin` «Rim arxeologiyasi» payda boladi, sonday-aq U`lken Pliniy, Iosif Flaviy, Korneliy Tonzittin` shig`armalari shig`adi. Plutarxtin` (46-126-jj) a`debiy do`retiwshiligi de usi waqitqa tuwra keledi. III-ju`z jilliqtin` avtorlarinin` ishinde Kassiy Dion (155-235-jj) ko`zge taslanadi. Ol ko`lemli Rim tariyxin jazadi. Onda b. E.shekemgi I-a`sir b. E. II-a`sir aralig`indag`i ha`diyseler izbe-iz bayanlanadi. Imperator Andrian jariyalag`an «Ma`n`gi Edikt» uliwma imperiyaliq huqiq normalarin ha`m sud ta`rtiplerin ornatiwg`a qaratilg`an da`slepki sheshiwshi adim bolip tabiladi. B. E. II a`sirinde arnawli yuridikaliq mektepler payda boladi. B. E. Shekemgi IV kompleksli jiynaqlar-»Digestalar» payda boladi. V a`sirdin` basinda imperator Feodosiy II nizamlardin` bo`lek jiynaqlarin birden-bir toplamg`a «Kodeks» ke jiynawdi buyiradi. Rimlik huqiqiy normalari ju`da` iykemli bolg`an, olardi jeke menshik tiykarinda qurilg`an qa`legen ja`miyetlik du`zimde qollaniwg`a bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. BESh II a`sirde Rimdegi siyasiy jag`day
2. I-II a`sirlerdegi Jer Orta ten`iz boyi du`n`ya ma`deniyati
3.B. E. I-II a`sirdin` antik a`debiyati

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya №25

XRISTIAN DININ QA'LIPLESIWI MA'MLEKETLIK DIN

Joba:

1. Xristianliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwindag`i da`slepki basqishlar

2 II a`sirdin` 30-jillari Rim

3 Xristian dininin ma'mleketlik din sipatinda kaliplesiwi

Tayanish tu'sinikler: Italiyanin` qala ha`m awil plebsi arasinda, a`sirese imperiya provintsiyalarinda kinik taratiwshilari u`lken qiziqg`iwshiliq tuwdirg`an. Messiya Xristostin` qa`bileti da`slep uliwma formada bayan etilgen

Avgust ha`m onnan keyingi operatorlar a`yyemgi Rim dinin qollap-quwatlawdi o`z ha`kimiyatin bekkemlewdin` en` a`hmiyetli qurallardin` biri dep esaplag`an. Basqa ataqlar menen bir qatarda, olar Rim qalasi ha`m Rim ma`mleketinin` joqarg`i jretsi atag`in iyelegen. Joqarg`i jrets sipatinda, olar Rim puqaralari ushin sha`rtli bolg`an bir qatar diniy ma`resimlerge qatnasqan.

B. E. I-a`sirinde Rim ja`miyetinin` joqarg`i qatlamlarinin` wa`killeri ko`birek skeptitsizmge, sonday-aq filosofiyaliq qo`z-qaras bolg`an snopizmge berilgen.

Italiyanin` qala ha`m awil plebsi arasinda, a`sirese imperiya provintsiyalarinda kinik taratiwshilari u`lken qiziqg`iwshiliq tuwdirg`an. Rim imperiyasinda «qutqariwshilar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshilar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshilar» o`lim u`stinen jen`iske erisken ha`m iseniwshilerge ol du`n`yada ma`n`gilik inam etetug`in usillar tapqanmish. Pompey Iran qudayi Mitranin` kul`tin qabillag`an. Da`slep Rim Imperiyasinin` shig`is ta`repinde, al I-a`sirden baslap Italiyada da Hind qudayi Yaxvenin` kul`ti ken` taralg`an. Ka`ramatli kitaplarda Yaxve qudayi A`lemdi, Jerdi, o`simlikler ha`m haywanlar du`n`yasin, birinshi adamlardi-Adam ha`m Evani do`retkeni haqqinda an`iz bolg`an.

II a`sirdin` 30-jillarinan baslap Rim a`skerleri Palestinag`a basip kirip, Ierusalim ha`m Yaxve xramin iyeleydi, Iudeyani Rimge g`a`rezli elge aylandiradi.

I a`sirdin` aqirinda Kishi Aziyanin` batis provintsiyalarinda, sonday-aq qon`silas Makedoniya ha`m Aleksandriyada qala xalqinin` to`mengi qatlamlari arasinda Yaxve aytqanMessiya (grekshe Xristos) jerge tu`skenligine isenetug`in adamlar payda boldi.

Messiya Xristostin` qa`bileti da`slep uliwma formada bayan etilgen, keyin ala I a`sirdin` aqirinda II-a`sirdin` birinshi yariminda jan`a dinnin` tiykarin saliwshi haqqinda an`izlar payda bolg`an. Xristostin` o`miri, azap shegiwi, o`liwi ha`m karamatli qayta tiriliwi haqqinda diniy na`siyatlar keyin ala Evangeliyalar dep ataldi. Olar on kitaptan ibarat edi, Son`, IV a`sirde xristianliq diniy sho`lkemler haqiyqiy kononikaliq dep olardin` to`rtewin-Matfey, Mark, Luka ha`m Ioannin haqqinda evangeliyalardi ja`riyaladi. Xristian shirkewi qollap-quwatlag`an kanonikaliq versiyag`a muwapiq, Xristian dinine Iogusha (Iusus) tiykar salg`an, ta`repdarlari oni Xristos ha`m qutqariwshi dep atag`an. Iusustin` qasina bir qatar sha`kirtleri-Matfey, Petr, Foma, Ioan, Iuda, Iakov, Filipp h. T. b. Jiynaladi, olardi on eki apostallra dep ataydi. Shama menen II a`sirdin` ortalarinda qa`liplesken xristian dini payda boliwinin` mifologiyaliq tu`sindiriliwi xristianliqtin` barliq tarawlarinda xristian dininiy inanimlarinin` tiykari bolip tabiladi. Ma`mleket ta`repinen quwdalang`an bir neshe xristian qa`wimleri bolg`an. Biraq xristian qa`wimleri basshilarinin` jag`dayi o`zgerip turg`a. Solay etip, II a`sirdin` aqiri III-a`sirdin` basina xristian qa`wimleri kishkene sektanliq toparlardan qudiretli ja`miyetlik ku`shke aylang`an, bul o`z gezeginde Rim imperiyasi ha`kimlerin imperator ha`kimiyati ha`m xristian diniy sho`lkemlerinin` o`z-ara qatnasiqlarina u`lken diqqat awdariwg`a ma`jbu`rledi.

III a`sirdin` aqirina xristian dini Rim Imperiyasinda ken` en jayg`an. Xristianliq o`zinin` da`slepki tu`rinde diniy salt-da`stu`rlerdi ha`m kul`t formalarin a`piwayilastirdi. Xristian dini qorqinishli da`stu`rlerden, qanli qurbanliqlardan sheshiwshi tu`rde bas tartti. Krizis, urislar ha`m o`z-ara ja`njeller sharayatlarinda xristianliq barg`an sayin ken` ja`miyetlik qatlamlardin` ruwxiy baspasina aylanadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1994.

R Nechay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1992.

Lektsiya №26

BATIS RIM IMPERIYASININ QULAWI

Joba:

1. Qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi. Rim imperiyasinin` qulaw qa`wipi
2. Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi
3. Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat
4. Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri

Tayanish tu’sinikler: Klassliq gu`resler. Imperiya ma`deniyatinin` ta`siri. Imperiyada`u`irinde din. Imperiyani bekkemlew boyinsha Diokletian ha`m Konstanninnin` reformalari. Dominat sistemasinin` ornatiliwi. Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketi IV a`sirdin` ortasinda ha`m ekinshi yariminda. Qulshiliqtin` islep shig`ariw o`ndiris usilinin` krizisi. IV-V a`sirde xaliq qozg`alani. IV-V a`sirdegi siyasiy krizis.

B. E. II a`sirinin` son`g`i on jillig`inda xojaliq krizisi sotsialliq ha`m klassliq qarama-qarsiliqlar keskinlesiwine siyasiy turaqliliqtin` buziliwina imperiyanin` a`skeriy ko`shinin` ha`lsirewine alip keldi. Imperator taxti ushin ju`z bergen gu`res 193-197-jillardag`i puqaraliq uris sotsialliq ekonomikaliq qarama-qarsiliqlardin` tikkeley aqibeti bolip tabiladi. 197-jilg`i ha`kimiyat ushin talapkerler arasindag`i qa`ha`rli gu`res Septimiy Severdin` (193-211-jj). Jen`isi menen pitti. Usi waqitta ayrim uzilisleri menen Parfyan urisi to`rt jil (195-198-jj) dawam etken. Saptimiy Sever pu`tkil Mesopotamiyani, parfyanlardin` eki paytaxttin` Selevkiya menen Ktesifandi basip aladi. Imperator ha`kimiyati institutin bekkemlewdi, byurokratiyaliq apparatti sheber sho`lkemlestiriwdi ha`m armiyani reformalawdi ol o`zinin` en` a`hmiyetli waziypalari dep esaplag`an. Septeliy Sever tusinda toliq monarxiyanin` tiykarg`i printsipi islep shig`aladi: imretator birden-bir ha`kimiyat deregi, tsezar`din` talabi-en` joqarg`i nizam.

Son`g`i jillari Septimiy Sever Britaniyada uris ju`rgizedi, biraq ol jaqta awirip, o`lip qaladi. (211-j) Sever o`lgennen keyin onin` eki balasi Mark Avreliy Antonin (laqabi Karallo) ha`m Geta imperatorlar bolip jariyalanadi. Biraq Karilla da til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Keyin ala Makrin Elagabol Aleksandr Sever imperator boladi. Ol germanlar menen pitim jasaydi, sonin` ushin anasi ekewi o`ltiriledi. Aoeksandr Severdin` o`ltiriliwi menen Severler dinastiyasinin` ha`kimligi tamamlanadi.

III-a`sirde Rim ja`miyeti menen ma`mleketi ekonomikaliq ha`m sotsialliq-siyasiy krizisi da`wirine duwshar boladi. Bul krizis antik ja`miyeti menen ma`mleketinin` pu`tkil du`zilisinin` ju`da` teren` strukturaliq o`zgerislerine alip keledi. Onin` tiykarin qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi quraydi.

Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi

(B. E. 235-284-jj). Taxtqa otirg`annan keyin Maksimin (235-238-jj). Tiykarg`i diqqatin a`skerlerdin` mu`ta`jliklerin orinlawg`a qaratti. Rim aq su`yekleri sonday-aq provintsialliq iri jer ha`m qul iyeleri imperator Maksimnen kewilleri qaldi. Ko`terilisti bastiriw waqtinda ol Afrikada o`ltiriledi. (238-j). Keyin ala Gardian III, Son` Detsiy imperator boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. 253-jili rimlyanlar legionlerdi Valeriandi (253-260-jj) imperator etip, al joldasi etip onin` balasin Gallkendi jariyalaydi. Bul da`wir krizistin` ju`da` joqari

da`rejede teren`lesiwi ha`m siyasiy anarxiyanin` da`wiri boldi. Imperiya shegaralarinda jag`day to`menledi. Gattlar, frakiyler ha`m alemanlar Imperiyag`a qarsi shig`adi. Dushpan qon`silardin` kirp keliwi bir qatar ko`terilisler menen shiyelenisti. (Sitsiliya, Kishi Aziya ha`m Galliyada) ten`iz qaraqshilari payda boldi.

268-jili abroyin joyitqan Gallien til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Olar imperator etip illiriiyli Klavdiydi saylaydi.

Imperator ha`kimiyatinin` abroyi tu`siwi, siyasiy anarxiya, armiya ha`m byuroklardin` zulimlig`i yag`niy imperiyani iyelep alg`an siyasiy krizistin` barliq awir aqibetleri rimlik qul iyelewshilik ja`miyetindegi awir sotsialliq-ekonomikaliq o`zgerislerdin` ko`rinisi boldi. Awil xojalig`i o`nermentlik ha`m sawdadag`i krizis ekonomikaliq ma`deniy oraylar sipatinda qalalarg`a qatti soqqi berdi. III-a`sirde u`lken latifundiyalar u`stem xojaliqlarina aylandi. Olardin` iyeleri senatorlar, ha`meldarlar, a`skeriy xizmetkerler bolg`anliqtan olar biraz saliqlardin azat boliwg`a erisedi. Qul iyelewshilik klass quraminin` tiykari bolg`an munitsipalliq qul iyelewshilik o`zinin` rolin joyita basladi. O`ndiriste de qullardin` roli to`menleydi. Gottskiy degen hu`rmetli ataqqa iye Klavdiy II nin` qisqa waqit hu`kim su`riwi Rim imperiyasinin` siyasiy birligi ha`m a`skeriy qu`direti qayta tikleniwinin` da`slepki da`wiri boldi. (268-270-j) Ol gottlar menen uris ju`rgizdi. Qa`ha`rli gu`resten keyin rimlyanlar san jag`inan o`zlerinen anag`urlim artiq bolg`an gottlardin` a`skerlerin ha`m olardin` awqamlaslarin qiyratadi. Gottlar u`stinen jen`is rimlyanlarg`a ju`da` ko`p sandag`i qullardi ha`m bay a`skeriy oljani iyelewge mu`mkinshilik beredi. Olar imperiya qaznasin toltiradi. Biraq Klavdiy II oba keselligi menen awirip, oledi. Onin` ornin a`sker basi Avrellian iyeleydi. Bes jil basqariw dawaminda (270-275-j) ol Rim imperiyasina kirip kelgen dushpanlarg`a soqqi berdi, onin` siyasiy birligin qayta tikledi. Usi xizmetleri ushin Senat og`an «tinishliqti qayta tiklewshi» degen hu`rmetli ataq beredi. Ol Dunay boyi shegeralarin bekkemleydi, germanlar menen uris ju`rgizedi.

Batista Rim u`stemligin qayta tiklegennen keyin Avrelian Shig`isqa atlalanadi ha`m Misirdi iyelep aladi. 274-jilg`a kelip Rim imperiyasinin` birligi qayta tiklenedi. W75-jili Shig`is atlanis waqtinda ol o`ltiriledi. Onin` ornin illiyli Proba (276-282-jj) iyeleydi.

284-jili armiya imperator etip illiriyliGay Valeriy Avreliy Diokletiandi jariyalaydi. Onin` ha`kimiyatqa keliwi menen Rim imperiyasi tariyxinda Dominat da`wiri baslanadi.

**Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat).** Diokletian imperatorinin` ha`kimiyat basina keliwi rimlik qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket rawajlaniwinda jan`a, en` soqg`i basqishi eki ju`zge jaqin waqit dawam etken (284-jili Diolektian ha`kimiyatqa kelgen waqittan baslap, 476-jili soqg`i Rim imperatori Romul Avgustul qulag`ang`a shekem) soqg`i Rim Imperiyasinin` da`wiri bolip tabiladi. O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha son`g` Rim Imperiyasi sotsialliq revolyutsiyalar da`wiri boldi, onin` barisinda bir sotsialliq-ekonomikaliq formatsiya-qul iyelewshilik formatsiyasi payda boladi.

Diolektian bir qatar iri reformalar ju`rgizedi, olar IV-V a`sirleri rimlik ja`miyettin` ma`mleketlik ha`m sotsialliq-ekonomikaliq du`zilisin u`lken o`zgerislerge alip keledi.

286-jili ol aqsha reformasin ju`rgiziwge kirisedi, jan`a altin ha`m gu`mis tengelerin shig`ariwg`a buyriq beredi. Jerden ha`m onda islewshi adamlardan saliq jiynaladi. Saliqlardin` birden-bir ko`lemleri ha`m olardi jiynaw usillari engiziledi. Saliqlar reformasi awil ha`m qala turg`inlarinin` tiykarg`i massasin ma`kan jaylarina ka`sipleslerine ba`nt etedi. Orayliq ha`kimyattin` shegaraliq ha`m manevrliq armiyasi bekkemlenedi. Bul provintsiyalardag`i ko`terilislerdi bastiriwg`a ha`m shegarani qorg`awdi ku`sheytiwge mu`mkinshilik beredi. Pu`tkil imperiya boyinsha bir qiyli to`men lawazimlardan joqari lawazimlarg`a shekemgi byurokratiyaliq du`zilis eldin` ishki turmisin ta`rtipke saliwi, aqibetinde, Rim qul iyelewshilik imperiyasi u`stem klasinin` jag`dayin bekkemlewi tiyis edi. Tutasi menen a`skeriy, ha`kimshilik ha`m saliq sistemalarinin` ta`rtipke saliniwi o`z na`tiyjelerin berdi.

Bahalar ha`m ayliq haqqinda ediktin` maqseti bazar bahalarina muwapiq imperiya xalqi jag`dayin jaqsilawdan ibarat edi. Diokletian xristian dini taraliwina qarsi edi. Xristianliq ma`mleketke parallel` sho`lkem, demek, ma`mlekettin` birligin bekkemlewge qarsi sho`lkem, dep to`sindi. Sonin` ushin oni joq etiw kerek degen sheshimge keledi. 303-jil fevral`da xristianlarg`a qarsi birinshi edikt, keyin ala ja`ne u`sh efikt ja`riyalanadi. Biraq xristian dininin` abroyi onnan beter artip ketedi.

Diokletian ha`m Maksimian ha`kimiyattan ketkennen keyin, 324-jiloi onin` balasi Konstiantin pu`tkil Rim imperiyasinin` birden-bir ha`kimi borladi. Konstantinnin` ishki ha`m sirtqi siyasati a`kesinin` reformalarinin` tikkeley dawami boladi. 314-jili ol jan`a aqsha reformasin ju`rgizedi, ol bir qatar aqsha to`lemlerin qayta tiklewge mu`mkinshilik jaratadi. A`kesi tabisli baslag`an a`skeriy reforma Konstantin tusinda juwmaqlanadi, Armeyanin` shegaraliq ha`m Manevrliq a`skerlerge bo`liniwi saqlanip qaladi. Konstantin tusinda dominattin` quramali siyasiy ha`m ha`kimshilik sistemasinin` rawajlanu`iwi dawam etedi. Pretoriyanin` prefekt lawazimi puqaraliq lawazimg`a aylanadi. Diniy siyasat tarawinda Konstantin a`kesine qarama-qarsi ko`z-qarasta bolg`an. Ol shirkew sho`lkemin, Rim xalqinin` ha`r qiyli qatlamlari ha`m armiya arasinda onin` abroyin ju`da` joqari bawalag`an. Xristian dini ha`m onin` qu`diretli shirkew sho`lkemi imperatordin` absalyut ha`kimiyatinin` bekkem tiregi boliwi mu`mkin ekenligin ol jaqsi tu`singen. 313-jili ol o`zinin` belgili Milan Ediktin` ja`riyalaydi. Onda xristian dini basqa barliq diniy sistemalar menen ten` huqiqli, dep ja`riyalanadi.

Konstantin paytaxti Vizantiya qalasina ko`shiredi ha`m og`an jan`a atama: Jan`a Rim-Konstantinopol` degen atama beredi. O`lmesten burin ol xristian dinin qabillaydi. Solay etip, Konstantin basqarg`an dominattin` ma`mleketlik du`zilisi elde miynetkeshler massasinin` ekspluatatsiyasin ha`m eziliwin, aymaqti varvar qa`wimlerinin` ku`sheyip baratirg`an hu`jimlerinen qorg`awin ta`miynledi.

Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketi IV a`sirdin` ortasinda ha`m ekinshi yariminda. Dialektian ha`m Konstantinnin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy reformalari Rim Imperiyasin krizis jag`dayinan shig`ardi, Rimlik Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketin bekkemledi, qisqa mu`ddetke buring`i siyasiy qu`diretin qayta tikledi. Sonin` menen bir qatarda, IV-a`sirdegi sotsalliq-ekonomikaliq qatnasiqlardin` tallaniwi onin` eki ju`zligin ha`m o`tkermeli sipatin ko`rsetedi. U`stem dinge aylang`an xristianliqtin` ishinde qa`ha`rli gu`resler jag`daylarinda ha`lsiregen ko`p qudayliqti (yazichestvo) qayta tiklewge uriniwlar bolg`an. Onin` basinda imperator Flaviy Klavdiy Yulian (360-363-jj) turg`an. Onin` diniy siyasati ma`mleketlik din sipatinda xristianliqtan bas tartiwdan, da`stu`riy ko`p dinlik diniy sistemani qayta tiklewden ibarat edi. Biraq onin` buring`i diniy sistemag`a oraliwg`a, xristian sa`tsiz shiqti. 363-jili perslerge qarsi atlanis waqlari Yulian nabit boladi. Onin` miyrasxori Iovian Yuliannin` din ma`selesi boyinsha barliq qaraalarin biykarlaydi, xristianliqtin` u`stemlik jag`dayin toliq qayta tikleydi. Ioviannan keyin onin` balalari Batista Valentian I, al shig`ista onin` ag`asi Valent imperator boladi. VAlent nabit bolg`annan keyin Gratsian imperator boladi. Ma`mlekettin` awir ishki ha`m sirtg`i jag`dayi Feodosiy hu`kimetin imperiyani bekkemlew boyinsha bir qatar ilajlar qabillawg`a ma`jbu`rleydi: diyqanlarg`a jen`illikler beriledi, senatorlar qorg`aladi h. T. b.

E95-jili Feodosiy qaytis boladi. Onin` wa`siyati boyinsha imperiya onin` balalari arasinda bo`listiriledi. Batista 11 jasar Gonoriy avgust bolsa, shig`ista 18 jasar Arkadiy Avgust boladi.

Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri.

395-jili birden-bir Jer Orta ten`iz boyi imperiyasinin` eki mymleketlik du`ziliske Batis Rim imperiyasi ha`m shig`is Rim imperiyasigna (Vizantiyag`a) birotala siyasiy bo`liniwi ju`z berdi. Batis ha`m Bizantiyanin` tariyxiy rawajlaniw barisi eki qiyli bolip, olar ha`r qiyli jollar menen ju`rgen. Shig`is Rim imperiyasinda feodallasiw protsessi ko`birek eski ja`miyetlik du`ziliske beyimlesken, olar a`ste-aqirinliq penen ju`rgizilgen, konstantinopol`de imperatordin` ku`shli orayylasqan ma`mleketi saqlanip qalg`an. Batista orayliq ha`kimiyat ha`lsiregen ha`m joq boliw halina kelgen, qulshiliq `ta`rtibi saqlang`an ha`m turaqlasqan.

IV-V a`sirleri magnatlar menen menshik iyelerinin` sotsialliq jag`daylari bekkemlengen. Senatorlar armiyada, provintsiya ha`kimshiliginde ha`m saray qasinda a`hmiyetli lawazimlardi iyelegen. Shirkew jer iyelewleri de bekemlenedi. IV a`sirde a`sirese V a`sirde ma`mlekettin` sotsialliq siyasati Batis imperiyanin` ekonomikaliq jag`dayinin` a`hmiyetli faktori boladi. (olar keskin ko`beyedi). Rim papasi do`gereginde ja`mlesken batis xristian shirkewinin` ma`pleri a`ste-aqirin imperator hu`kimetinin` ma`plerinen ajirala baslaydi.

V a`sirde xaliqtin` ezilgen ha`m gedeylesken qatlamlarinin` revolyutsiyaliq ha`reketleri rimlik ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` tariyxiy rawajlaniwindag`i a`hmiyetli faktorlarinin` birine aylanadi. IV a`sirdin` aqirinda xaliqlardin` ulli ko`shiwshiler ju`z beredi. Olar gunnlardin`

basshilig`inda u`lken qa`wimler koalitsiyasinin` Kaspiy boyi dalalarinan batisqa qaray ha`reketlerinen kelip shiqti.

IV-V-a`sirlerdegi xaliqlardin` ulli ko`shiwler waqtinda Shig`is ha`m orayliq Evropanin` ko`plegen xaliqlarinin` qa`wimlik awqamlari ha`m qa`wimlerinin` burin ko`rilmegen ko`lemde ko`shiwleri ju`z beredi. Bul ko`shiwler Evropanin` jer Orta ten`iz boylarinin` sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarina siyasiy jag`dayina, qul iyelewshilik rimlik ja`miyetke, pu`tkil antik du`n`yasina u`lken ta`sir jasadi. Sotsialliq revolyutsiyanin` tu`pkilikli o`zgeshelikleri ha`m aniq formalari usilardan ibarat boldi. V a`sirdin` basinda Sitilixon ha`m Konstantin tusinda Rimge erte qa`wimlik birlespeler atap aytqanda vandallar burgunlar, Atilla basqarg`an gunnlar topilis jasadi.

Batis Rim imperiyasi qulaydi. Onin` qulandilarinda jan`a ma`mleketlern jan`a siyasiy du`zilisler feodalliq ja`miyetlik ekonomikaliq qatnasiqlar du`zilisleri payda boladi. Abroyin ha`m ta`sirin a`lle qashan joyitqan Batis Rim imperiyasinin` qulawi iri waqiya dep esaplanbasada, du`n`ya tariyxinda 476-jil a`hmiyetli tek a`yyemgi du`n`ya, qul iyelewshilik sotsialliq-ekonomikaliq formatsiyasinin` aqiri, du`n`ya tariyxi orta a`sirlik da`wirinin` feodalliq ja`miyetlik siyasiy formatsiyasinin` basi bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Batis Rimge German, slavyan qa`wimlerinin` basip kiriwi
2. Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri
3. Batis Rim imperiyasinin` qulawi ha`m onin` keyingi jag`dayi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Shtaerman E.M. Trofimova M.K. Rabovladelcheskie otnosheniya ranney. Rimskoy imperii M-1971.
3. Sergeenko M.E. Osherki po sel`sko xozyaystvu Itali. M-1998.
4. Nkechay F.M. obrazovanie Rimskogo gosudarstvo. Minsk 1972.

II-semestr

M A Z M U N I

1-tema	**Gretsiya tariyxina kirisiw. En' a'yyemgi Gretsiya**	
1.1.	Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.	
1.2.	Egey ma'deniyati	
1.3.	Krit ma'deniyati	
1.4.	Miken ma'deniyati	
1.5.	Gomer da'wiri Gretsiyasi	
1.6.	Kiklada ma'deniyati	
2-tema	**B.e.sh. XI-VI a'sirlerdegi Gretsiya**	
2.1.	Gomer da'wirinde Gretsiya	
2.2.	Arxaik da'wiri turmisinin' uliwma ko'rinisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` ruwajlaniw o`zgeshelikleri (b.e.sh. VIII-VI a`sirler	
2.3.	Sparta ja'miyeti. Ma'mleket du'zimi	
2.4.	B.e.sh. VII-VI a'sirlerde Attikada qulshiliq demokratiyasinin' qa'liplesiwi	
3-tema	**Klassikaliq Gretsiya b.e.sh. V-IV a`sirler.**	
3.1.	Grek-pars urislari.	
3.2.	Gretsiyanin` sotsial-ekonomikaliq ha'm siyasiy jag'dayi b.e.sh. V-IV a`sirlerde Afina demokratiyasi siyasiy sistema sipatinda	
3.3.	B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yariminda Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Peloponnes awqami. Afina ten'iz awqami.	
3.4.	Peloponnes urisi	
3.5.	B.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda Grek polisinin` dag`darisi.	
4-tema	**Makedoniya ma'mleketi ha'm Ellinizm da`wiri**	
4.1.	Makedoniyanin' rawajlaniwi. Gretsiyada makedon hu'kimranlig'inin' ornatiliwi	
4.2.	Iskenderdin' shig'isqa ju'risleri	
4.3.	Iskender ma'mleketinin' bolshekleniwi. Diadoxlar urisi	
4.4.	Ellin ma'mleketlari	
5-tema	**Grek madeniyati b.e.sh. V-IV asirlerde**	
5.1.	Filosofiya	
5.2.	Din	
5.3.	Tariyxtaniw	
5.4.	A'debiyat ha'm teatr	
5.5.	Oratorliq iskusstvosi	
5.6.	Arxitektura, mu'sinshilik	
5.7	Meditsina ha'm gumanitar pa'nler	
5.8.	Ellinistik ma`deniyat	
6-tema	**Rim tariyxinin` en` a`yyemgi ha'm patshaliq da`wiri**	
6.1.	A`yyemgi Rim tariyxi boyinsha derekler	
6.2.	A`yyemgi Rim tariyxi istoriografiyana sholiw (XIX-XX a`sirler).	
6.3.	A`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi.	
6.4.	Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri. Etruskler.	
6.5.	Rim patshaliq da'wirinde (B.e.sh. 753-510 jillar)	
7-tema	**Erte respublika da'wiri** (b.e.sh. V-III a'sirler).	
7.1.	Italiyada erte qul iyelewshilik ja`miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi	
7.2.	Rimnin` Italiyani basip aliwi ha`m Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B.e.sh.VI-III a`sirler)	
8-tema	**Son'g'i respublika da'wiri** (b.e.sh. II-I a'sirler)	
8.1	Sitsiliyada qullar ko'terilisi. Agrar masele	

8.2 8.3 8.4 8.5 8.6 8.7	Rim respublikasinin’ sirtqi siyasati Rimda siyasiy gu’restin’ keskinlesiwi Rim respublikasinin’ tu’skinligi Sollla diktatolrasinin’ ornatiliwi. Spartak basshiligindag’i qullar ko’terilisi Pompeydin’ shig’isqa jol’risleri. Birinshi triumvirat Ekinshi triumvirat. Respublikanin’ qulawi	
9-tema	**Imperiya da’wirinde Rim**	
9.1 9.2 9.3 9.4 9.5 9.6	Avgust prinsipati. Rim siyasiy turmisi Rim imperiyasi eramizdin’ I a’siride Rim imperiyasinin’ altin da’wiri (eramizdin’ II a’siri) Sotsial ekonomikaliq turmis Imperiya Dominat da’wiri. III a’sirdegi tuskinlik Rim imperiyasinin’ ekige bo’liniwi. Batis Rim imperiyasinin’qulawi	
10-tema	**A’yyemg`i Rim ma’deniyati**	
10.1 10.2 10.3 10.4	Arxitektura, mu’sinshilik, su’wretlew o’neri Ta’lim,pa’n ha’m tariyxiy bilimler Jaziw, a’debiyat, meditsina Diniy isenimler ha’m huqiq	

Lektsiya №1
GRETSIYA TARIYXINA KIRISIW.
EN' A'YYEMGI GRETSIYA
Reja

1. Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.
2. Egey ma'deniyati
3. Krit ma'deniyati
4. Miken ma'deniyati
5. Kiklada ma'deniyati

***Tayanish tu`sinikler:*** Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler, Arxeologiyaliq estelikler, Gomer da`w`iri. qul iyelewshilik ja`miyetnnin` payda boliwin, gu`lleniwin ha`m krizisin elmenistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketler ha`m ma`mleketlerdin` gu`lleniwi. Numizmatika ha`m arxeologiyaliq qazilmalar. Olimp, Egey, Orta den`iz, doriylar, axeyyalilar, perieklar, Gomer, Arxaik, Klassik,Ellinizm, Gerodot, Fukidid, Ksenofont, Aristotel`, Efor, Polibiy, Diodor, Esxil, Safokl, Aristofan, Iliada, Odisseya

Krit-Miken, A. Evans, G. Shliman, Troya, Knoss, Mnoy, Fest, Malliya, saraylar da'wiri, Messara, Vasilika, Agamepnon qa'biri, Axaya, Ealiy, Odissey, S. Maritonos, Kiklada, Gu'mbezli qa'bir, Mikena jaziwi, "antilopalar" su'wreti. Maliya, Fest, Minos, Tirinf, Pilos, Fiva, Afina, Vanaka, Ravaketa, Akropol`, Penoponnes, Attika, doriylar, minatavrlar.

1. Gretsiyanin` geografiyaliq orni, jazba derekler.

A`yyemgi Grekistan—Bolkan yarim arali, Egey ha`m Orta jer den`izlerindegi bir qansha arallardi o`z ishine alg`an ma`mleket. Ol tabiyiy jaqtan u`sh bo`limge: Arqa Grekistan, Orta Grekistan ha`m Qubla Grekistang`a bo`linedi. Qubla Grekistan Peloponnes depte ataladi.

Gretsiya geografiyaliq jaqtan 3 bo'limge bo'linedi: Fessaliya ha'm Epir, arqada Moli ha'm Pagasey basseyininde, qublada Korinf ha'm Salonika menen sheklengen, orayliq bo'limi, Peloponnes yarim atawinan ibarat qublag'a bo'linedi. Arqa bo'liminde Fessaliyani Epirden Pind tawlari ajiratip turadi. A'yyemde bul eki wa'layat grek ma'deniyati qa'liplesiwinde a'hmiyetli orin iyeleydi. Sebebi bul jerde da'slep arqadan qublag'a grek qa'wimleri jilisip kelgen.

U`yrenilip atirg`an A`yyemgi Gretsiyanin` tariyxi qul iyelewshilik ja`miyetnnin` payda boliwin, gu`lleniwin ha`m krizisin izertleytug`in a`yyemgi dun`ya tariyxinin` quramali bo`legi bolip tabiladi. Bul ja`miyetler Balkan yarim atawi aymag`inda, Sitsiliya atawinda, Qara ten`iz boylarinda b.e.sh. III-II min` jilliqlarda payda bolg`an ha`m olardin` tariyxi b.e.sh. II-I min` jilliqlarda, grek ma`mleketleri Rim ma`mleketine kirgizilgennen keyin tamamlanadi. A`yyemgi grekler jer ju`zlik tariyxiy protsessti bayitqan Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin Rim ma`mleketi da`wirinde tirnaq bolg`anin ayriqsha atap o`tiw kerek.

Bul ma`deniyattin` tiykarin qul miynetine tiykarlang`an ekonomikaliq sistema, respublikaliq du`zilisi menen polisliq qatnasiqlar, Rim ha`m jer ju`zilik ma`deniyatina ju`da` u`lken ta`sir jasag`an biyik ma`deniyat qurag`an. 1. Erte Minoy da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XXIII a`sirler), klasslarg`a shekemgi qatnasiqlar ma`mleketi. 2. Orta minoy da`wiri yamasa eski saraylar da`wiri (b.e. shekemgi XXII-XII a`sirler) - ma`mleket du`ziliwi, birinshi klasslar ha`m sotsialliq toparlar, jaziwdin` payda boliwi, Krittin` birlesiwi. 3.Keshki minoy da`wiri yamasa jan`a saraylar da`wiri (b.e. shekemgi XVII-XII a`sirler) - Krit ten`iz ma`mleketinin` gu`lleniwi, Kritti axeyliler basip aliwi ha`m Krittin` qulawi. Materiklik (axey) Gretsiyanin` Ellada da`wirlerinin` jilnamasi:

1. Erte minoy da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XXI a`sirler) - alg`ashqi qatnasiqlardin` u`stemligi greklerge shekemgi turg`inlar.

2. Orta ellada da`wiri (b.e. shekemgi XX-XVII a`sirleri) - uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar idirawinin` keyingi Balkan Gretsiyanin` qubla ta`repinde axeyler - greklerdin` kiriwi ha`m qonislaniwi.

3. Keshki ellada yamasa miken da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XIII a`sirler) ertk klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` payda boliwi, jaziwdin` payda boliwi, mikey tsivilizatsiyasinin` payda boliwi ha`m onin` ha`lsirewi. XX a`sirden baslap alg`ashqi du`zim jag`daylarinda jasawshi arqadan grek qa`wimleri, dariylar kiredi ha`m bul jerde qaytadan alg`ashqi ja`miyet ornatiladi.

Na`tiyjede jan`a basqish baslanadi, yag`niy Gretsiyada axeyler ma`mleketi qulag`annan ha`m dariyler kirip kelgennen keyin ornatilg`an uriw qa`wimlik qatnasiqlar idiray baslaydi. Bul basqish polisliq dep ataladi ha`m u`sh da`wirge bo`linedi:

1. Gomerlik yamasa qaran`g`i a`sirler yamasa polislerden burin`g`i da`wir (b.e. shekemgi XI-IX a`sirler) - Gretsiyadag`i uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar.

2. Arxaikaliq da`wir ( b.e.sh. VIII-VI a`sirler)-polisler tu`rinde klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` qa`liplesiwi. Jer Orta ha`m Qara ten`izleri boylarinda greklerdin` qonislawi.(Ulli grekler kolonizatsiyasi).

3. Grekler tariyxinin` klassikaliq da`wiri (b.e.sh.V-IV a`sirler )-a`yyemgi grekler qul iyelewshilik ja`miyetinin`, grekler ma`deniyatinin` polisliq du`zilisinin` gu`lleniwi. B.e.sh. XX a`sirde, yag`niy « A. Makedonskiydin` jer ju`zlik imperiyasi « qulag`annan keyin elmenistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketler payda boladi.

A`yyemgi grek (a`yyemgi shig`is) tariyxinin` **ellinistlik basqishi** da u`sh da`wirge bo`linedi.

1. A. Makedonskiydin` shig`isqa atlanislari ha`m ellinistlik ma`mleketlerdin` du`zilisi payda boliwi (b.e.sh. IV a`sirdin` 30-jillari-b.e.sh. III a`sirdin` 80-jillari).

2. Ellinistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketlerdin` gu`lleniwi
(b.e.sh. III a`sirdin` 80-jillari-b.e.sh. II a`sirdin` ortalari).

3. Ellinistlik ma`mleketlerdin` krizisi, olarg`a batista ( Rim, shig`istan Parfiya hu`jim jasawi ( b.e.sh. II a`sirdin` ortalari -b.e.sh. I-a`sir).

***A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha derekler.*** Jazba materiallar, materialliq ma`deniyat estelikleri, tasqa jazilg`an a`yyemgi jaziwlar, tengeler, etnografiyaliq baqlawlardin` materiallari, fol`klor ulgileri tiykarg`i derekler bolip tabiladi. Qazg`anda 1901-jili A. Eves ta`repinen Knoss, Pilos ha`m Miken qarabaxanalarinda, Fivada, Tiriifte tabilg`an. Olar b.e.sh. XXV-XIII a`sirlerdin` xojaliq hu`jjetleri bolip tabiladi. Kesteler saray xojalig`in ju`rgiziw haqqinda, ma`mleketti tutasi menen basqariw haqqinda mag`liwmatlar beredi, bul o`z gezeginde b.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda Axey patshalig`inin` ekonomikasin basqariwdin` tiykarg`i belgilerin ko`rsetedi.

2. Arxeologiyaliq materiallar ken` saray kompleksleri Knossta ha`m Festte, Krit atawinda, Peloponnestegi Mikonlarda ha`m Piloste, sonday-aq Attika i Spartadag`i Karaku, Eigurnes ha`m Nekropol` jerlerinde qaziw jumislari ju`rgizilgende tabilg`an.

Ayyemgi Troya

Ayirim mag`liwmatlar Gomerdin` b.e.sh. IX-VIII a`sirleri jazilg`an « Iliada « ha`m « Odisseya» poemalarinan aliwg`a boladi. Sonday-aq b.e.sh. V-IV a`sirler grek avtorlarinin` shig`armalarinda ( Gerodot, Fukidi, Aristotel` ha`m Strabon, Plutarx, ) greklerdin` dan`qli o`tmishi, Krit patshasi Minostin` qudireti, onin` ulli ma`mleket du`zgenligi haqqinda mag`liwmatlar berilgen.

Greklerdin` qudaylar ha`m qaharmanlar haqqinda ertekler ha`m a`psanalarinda ha`r qiyli materiallar tabiwg`a boladi: Afinani Minos patshasinan azat etken dan`qli afinaliq qaharman Tezes haqqinda, Gerakl haqqinda, Kolxidag`a shekem « Agro « kemesinde ju`ziw sapari haqqinda h. t. .b.

B.e.sh. XIV-XIII a`sirlerdegi Xett tasqa jaziwlarinda azi-kem mag`liwmatlar berilgen.

Eski ha`m klassikaliq Gretsiya tariyxi boyinsha derekler, Gomerdin` « Iliada» ha`m « Odisseya « epikaliq poemalarinda grekler ha`m troyanlar arasindag`i Troya urisi haqqinda mag`liwmatlar beriledi. Bunnan tisqari bul poemalar grekler turmisinin` ha`r qiyli ta`repleri-ekonomikasi, sotsialliq qatnasiqlari, basqariw, ma`deniyat ha`m din boyinsha ju`da` bay mag`liwmatlar deregi bolip tabiladi.

Grek shayirlari Gespod (VIII-VIII a`sirler), Arxilox, Salon, Feogfinlerdin` shig`armalarinan a`hmiyetli mag`liwmatlar aliwg`a boladi. Olarda gedeylerdin` awir miyneti, demostin` aristokratlarg`a qatnasiqlari haqqinda tu`sinikler berilgen.

Grek tariyxshilari Gekatiy (540-409) bahali mag`liwmatlar keltiredi. Ol tuwilg`an qalasinin` en` a`yyemgi tariyxin bayanlag`an. Tariyxshilar ishinde Gerodotti (b.e. shekemgi. 485-425-jj) atap o`tiwge boladi. Onin` miynetlerinde grek-persiya urislari haqqinda mag`liwmatlar tabamiz. Bunnan tisqari onin` ayirim miynetleri ayirim ellerdin`, xaliqlardin`, qalalardin`: Vavilon, Midi, Egipet, skif qa`wimleri, Balkan Gretsiyasinin` grek qalalarinin` tariyxlarina bag`ishlang`an. Tutasi menen Geradottin` shig`armalari grek ha`m jer juzi istoriografiyasinda ataqli miynet ha`m b.e.sh. VII a`sirdin` basi -V a`sirlerdin` Jaqin Shig`is ha`m Gretsiyanin` tariyxi boyinsha mag`liwmatlar deregi bolip tabiladi.

2 ja`ne de bir tariyxshisi Fukidid o`z miynetlerin Peloponnes urisi (b. e. shekemgi. 431-404-jj) waqiyalarina bag`ishlang`an.

Tariyxshi Ksenofingta b.e. shekemgi V a`sirdin` birinshi yarimi-IV a`sirlerdegi Kishi Aziyanin` Shig`is oblast`larinin` ha`m grek ja`miyetinin` turmisi haqqinda mag`liwmatlar tabiwg`a boladi. Filosoflarda A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p mag`liwmatlar tabamiz. Ma`selen, Platonda (b.e.sh. 427-347-jj). Ol b.e.sh. IV a`sirdin` ortalarindag`i sotsialliq-siyasiy qatnasiqlarg`a tallaw jasay otirip, grek ja`miyetin jan`a, o`zinin` pikirinshe, a`dil baslamalarg`a tiykarlang`an qayta quriw variantin usinadi.

Komediyalar, jaziwshilardin` miynetleri ( Sitsiyaliq Diodor, b.e.shekemgi 1 a`sir, Plutarx x.t.b.), sonday-aq epigrafiyaliq materiallar Afinanin` ishki ha`m sirtqi jag`daylari haqqinda bay mag`liwmatlar quraydi. Numizmatika ha`m arxeologiyaliq qazilmalar ju`da` bay materiallar beredi.

Ellinistlik da`wirdegi Gretsiyanin` tariyxi boyinsha derekler. Pleybey ha`m Diador tariyxiy shig`armalari bul da`wirdin` bahali derekleri bolip tabiladi. Gretsiya tariyxi boyinsha miynetlerdin` ishinde Pompey Troganin` (b.e. shekemgi 1 a`sirdin` aqiri) « Filipp II-shi ha`m onin` balasi Aleksandrdin` tariyxi « Kurtsiy Rufanin` (b.e. shekemgi I a`sir) «Aleksandr Makedonskiydin` tariyxi» shig`armalarin atap ko`rsetiw kerek. Olarda A.Makedonskiydin` atlanislarg`a tayarliqlari, olardin` barisi ha`m na`tiyjeleri, basip alg`an xaliqlarg`a onin` jurgizgen siyasati toliq su`wretlengen. Ko`rkem a`debiyat shig`armalari ishinde b.e.sh. IV a`sirdin` aqiri III a`sirlerdegi ku`ndelikli turmistin` mazmuni deregi sipatinda Menandrdin` (b.e.sh. 342-292 jj) komediyalarin atap o`tiw kerek.

Ellinizm tariyxi boyinsha ko`plegen basqa derekler ishinde numizmatikaliq, epigrafikaliq ha`m arxeologiyaliq materiallardi, sonday-aq papiruslardag`i jaziwlardi atap o`tiwge boladi. Joqarida atap ko`rsetilgen A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p sanli ha`m ha`r qiyli derekler a`yyemgi grek ja`miyetlik rawajlaniwdin` tiykarg`i bag`darlarin -klassliq qul iyelewshilik ja`miyeti ha`m ma`mleketi qa`liplesiwinin` da`slepki basqishlarinan baslap grek polislerin ha`m ellinistlik ma`mleketlerdi Rim ta`repinen basip aliwg`a shekem - ko`rsetiwge mu`mkinshilik beredi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxinin` istoriografiyasi. XVIII a`sirdin` aqirinda-XIX a`sirdin` birnishi yariminda A`yyemgi Gretsiya tariyxi evropaliq tariyxiy iliminde a`hmiyetli ma`nige iye boladi. Izertlewshiler arasinda ingliz alimi R. Pentli ha`m nemis ilimpazlari F. Vol`f, G. Niburlardi atap o`temiz. Evropaliq tariyxiy derektaniwda olar tariyxiy-kritikaliq usildin` tiykarin saliwshilar boldi. Ol poemalarg`a tallaw jasag`an, olarda eski hujjetlerdin` izlerin tapqan.

A`yyemgi tariyxin qayta tiklegen. grek tariyxin du`ziwde arxeologiyaliq ha`m etnografiyaliq materiallar u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Germaniyada A`yyemgi Gretsiya tariyxin du`ziw qolg`a aling`an. Nemis alimi Vil`xel`m ta`repinen antik iskustvosi ilimiy tariyxinin` tiykarlari saling`an, ol

1764-jili « A`yyemgi iskusstvo tariyxi « degen miynet shig`arg`an. Onda antik avtor esteliklerin izertlegen, olardi ha`rqiyli tariyxiy da`wirler boyinsha toparlarg`a bo`lgen.

Bul da`stu`rdi A. Bek ha`m K. Myuller dawam etken. Olar grek tasqa jaziwlarin ha`m Gretsiyanin` ekonomikasin, tariyxin izertlegen. Olardan basqa I. Drizen degen ilimpaz bolg`an, ol a`yyemgi grek tariyxinin` son`g`i basqishin sistematikaliq izertlewge diqqat awdarg`an.

XIX a`sirde Angliyada a`yyemgi grek tariyxin izertlewge ulken qizig`iwshiliq tuwg`an. Bul jerde A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p tomli miynetler shig`adi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxin izertlewde u`lken jetiskenlikler jan`a arxeologiyaliq ha`m etnografiyaliq izertlewler menen baylanisli. Bul G. Shliman ha`m V. Derlfel`dtin` Troya menen Minoxtag`i, I. Trinfes ha`m Evanstin` Krittegi qaziwlari. L. Morgannin` ( 1877-j ) « A`yyemgi ja`miyet « degen kitaptin` jariq ko`riwi. Ellinistlik da`wirdin` tariyxin izertlewde Misirda papirusta jazilg`an ha`r qiyli hu`jjetlerdin` tabiliwi. ulken a`hmiyetke iye bolg`an. Jan`a hu`jjetler boyinsha ellinistlik ja`miyettin` ko`plegen ta`repleri ( ekonomika, sotsialliq qatnasiqlar, ma`mleketlik ha`m ma`deniyat) izertlenedi.

A`yyemgi Gretsiya tariyxi Rossiyada XVII a`sirdin` basinda izertleniwi. M. V. Lomonosov ha`m nemis alimi G. Bayer ta`repinen shaqirilg`an. A. N. Radnitsev u`lken u`les qosadi. A. N. Radnitsev Axey awqami, grek-baktriya patshalig`i tariyxi, Arqa Qara ten`iz boylarinin` grek koloniyalari menen skif qa`wimleri arasindag`i o`z-ara qatnaslar boyinsha bir qatar miynet basip shig`aradi. Rus alimlari I. Martinov a`yyemgi grek avtorlarin, al Gnedich ha`m V. Jukovskiy Gomerdin` « Illiada « ha`m « Odessiya « poemalarin oris tiline awdaradi. A`yyemgi Gretsiyani izertlew boyinsha oris mektebinin` tiykarin saliwshi Sankt-Piterburg universitetinin` professori M. G. Kutorga boldi. Ol Afina tariyxinin` en` a`hmiyetli mashqalalarin teren` izertledi. Onin` sha`kirtleri bolg`an V. G. Vasilevskiy F. F. Sokolovtida atap o`tiw kerek. F. F. Sokolov. rus ilimi ha`m grek a`yyemgilinin` bir tutas bag`darinin` tiykarin saliwshi boldi, oris epigrafiyaliq mektebinin` atasi bolip tabiladi.

XIX a`sirdin` aqiri-XX a`sirdin` basinda oris iliminde bir qatar ilimiy bag`darlar qa`liplesti: sotsialliq-ekonomikaliq bag`dar (wa`killeri R. Yu. Vipper, M. I. Postovtsev, M. M. Xvostov), siyasiy ma`kemelerdi izertlew bag`dari (S. A. Djebelov, V.P. Buzeskul, N. I. Karaev), kl`turologiyaliq bag`dar (F. F. Zelenskiy). F. G. Mishenko a`yyemgi grek tariyxin ha`m ma`deniyatin izertlewge u`lken u`les qosti. Ol oris tiline gerodot ha`m Strabon shig`armalarin awdardi.

Tutasi menen oris ilimi evropaliq antiktaniwg`a bahali u`les qosti, A`yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`plegen izertlewleri menen jer ju`zlik ilimdi bayitti. A`yyemgi Shig`is, A`yyemgi Gretsiya ha`m Rim Jer Orta ten`iz boyi ellerinin` konkret tariyxin u`yreniw jer ju`zilik tariyxiy protsesstin` birligin ko`rsetti, bir ta`repli grek yamasa romanotsentrizmdi jen`iwge alip keldi. Bul ko`p tomli jer ju`zilik a`yyemgi tariyxti tayarlawda ha`m basip shig`ariwda o`z sa`wlesin tapti. Onda a`yyemgi shig`is elleri, grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` ulken Rim ma`mleketinin` tariyxi bir qansha birlikte qaraldi (12-tomliq « Kembridj a`yyemgi tariyxi « (1928-1938-jj.) 13 kitaptan ibarat

« Jer ju`zilik tariyxi « ha`m 5-tomliq «Xaliqlar ha`m tsivilizatsiyalar», A. Kakl`fman ha`m F. San`yan redaktsiyalawindag`i

«Uliwma du`n`ya tariyxi» Bul basimlarda dereklerdi puxta izertlewlerge tiykarlang`an ekonomikag`a, sotsialliq qatiasiqlarg`a, sonday-aq a`skeriy-siyasiy tariyxqa ha`m ma`deniyatqa ha`r ta`repleme tallaw jasalg`an.

A`yyemgi grek tariyxinin` en` basli mashqalalarinin` biri qulshiliq mashqalasi, onin` taraliw da`rejesi, onin` o`ndiriste ha`m ja`miyettegi roli bolip tabiladi. Bul ma`seleni belgili ilimpazlardan U. Uesterman, N. Fogt, M. Finli, P. Levoxlar izertlegen.

Gretsiyanin` siyasiy tariyxi bir neshe bag`darlarda izertlenip atir, biraq olarda ma`mleket ha`m siyasiy ma`mleketler maqseti u`lkeytip ko`rsetilgen.

Sparta tariyxi (G. Mitchel, Dj. Xaksli h. t. b.) ha`m grek ma`mleketligi (Dj. Larsen ha`m V. Erenburg ) boyinsha miynetler sani ko`beydi.

50-70-jillari sirt el istoriografiyasinda a`yyemgi grek tariyxin ha`r qiyli ko`z-qarastan izertlegen qa`nigeler mektebi mektebi qa`lipleskenin ayriqsha atap o`tiwimiz kerek. (Dj. Sen Krua,

P. Kartledj, R. Pedgag, M. Uazen, I. Garlan h. t. b.). Olar ekonomikaliq, sotsialliq-siyasiy du`zilislerdin` en` a`hmiyetli aspektlerin islep shiqqan, ha`zirgi istoriografiyag`a u`lken u`les qosqan.

Antik istoriografiyasi. (1917-1985-jj) 20-30-jillari A. I. Tyumenev, S. I. Kovalev, V. S. Sergeev, B. L. Bogaevskiy h. t. b. basqalardin` a`yyemgi tariyx boyinsha izertlewleri a`hmiyetli orin tutqan.

60-70-jillari qa`niygelerdin` ayriqsha diqqati uliwma grek tariyxinin` sheshiwshi mashqalasina-qulshiliq ha`m polis mashqalasina awdarildi. Bul ma`seleler menen belgili alimlar K. K. Zel`in, M. K. Trofimova, Yu. V. Andreev, L. M. Gluskina, G. A. Koshelenko, L. P. Marinovich, E.D. Frolov shug`illang`an. Olardin` izertlewlerinin` na`tiyjesinde erkin miynet-eki tomliq « Antik Gretsiyasi « do`relgen.

60-80-jillari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli da`wirleri boyinsha, atap aytqanda, Axey Gretsiyasi tariyxi, ellinistlik tariyx ha`m ellinizm da`wirindegi xaliq-araliq qatnasiqlar tariyx mashqalalari, sonday-aq Qara ten`iz boyindag`i grek koloniyalarinin` tariyxi ma`deniyati boyinsha izertlewler ju`rgizildi. Qara ten`iz boylarinda iri arxeologiyaliq qaziwlar alip barildi (L.M. Slavin, Yu.G. Vinogradov, A.N.Sheglov, V.D.Beavatskiy, V.F.Gaydukeevich, Kabilina, I.T.Blavatskiy ha`m t.b.).

Tutasi menen ha`r qiyli a`wladtag`i oris alamlari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli aspektlerin islep shiqqan, jer ju`zilik tariyxqa u`lken u`les qosqan. Uliwma du`n`ya tariyxi Instituti ta`repinen «A`yyemgi tariyx xabarshisi» jurnali du`zilgen.

2. Egey ma’deniyati

B.e.sh.I-II min’ jilliqlarda Dunay artinan greklerdin’ keyingi a’wladlari Balkan yarim atawina bastirip kiredi. Bul da’wirde Balkan yarim atawig’a ha’m og’an jaqin atawlarda kariyler, leleg ha’m pelasglar jasag’an.

Krit-Miken ma’deniyati ingiliz arxeologi Artur Evansning (1851-1941) Krit atawinda alip barilg’an arxeologiyaliq qazilmalari, G.Shliman (1822-1892)di Kishi Aziyadag’i Xissor to’beliginde Troya qalasi qulandilari qazip ashiliwi, Gretsiya qublada Mikena ha’m Tirinf qalalarin qazilmalari na’tijesinde belgili boldi. Artur Evans Krit atawindag’i Knoss saraylarin aship Krittin’ apsanaliq patshasi Minoy ati menen atalgan Minoy ma’deniyati jaratti.

Bunnan tisqari Amorgos, Paros, Sifnos, Siros, Naksos, Tera, Melos, kabi Egey atawlaridagi ko’pgina madaniy yodgorliklar ochildi. Natijada B.e.sh.algi ikkinchi min’ jilliqgacha xalqlar yaratgan va bu xalqlar yutuqlarini ijodiy o’zlashtirgan greklargacha bo’lgan axeylarning Miken ma’deniyati deb atalgan ma’deniyatini yaxlit ko’rinishi shakllantirildi.

A’yyemde Egey basseyininde u’sh ma’deniy birlik: en’ a’yyemgi Krit yamasa Minoy dep atalg’an (b.e.sh.3000-1200 jillar) orayi Krit bolg’an atawlardag’i Kiklad, Balkan Gretsiyadag’i Ellada ma’deniyatlari bar bolg’an.

3. Krit ma’deniyati

Krit yamasa Minoy ma’deniyati u’sh da’wirge: erte Minoy (b.e.sh.3000-2300/2100 jillar), orta Minoy (2300/2100-1600 jillar) ha’m son’g’i Minoy (1600-1200 jillar)g’a bo’linedi.

Krittin’ erte gu’llep-jasnaw da’wiri ha’m onin’ Egey du’nyasindag’i jetekshiligi b.e.sh. III-II min’ jilliqlarga tuwri keledi. Da’slep atawdin’ qubla, shig’is bo’limi riwajlang’an.

Orta Minoy da’wirinde Kritda “birinshi saraylar” da’wiri boldi. Knoss, Fest ha’m Malliya siyaqli qala oraylari rawajlandi. Krit arxitekturasinin’ kiklad ha’m ellada tsivilizatsiyalarinan ajiratip turatug’in o’zgesheligi bul saraylardi qurilg’ani bul saraylardag’i nafis freska su’wretlerin joqari sanaat da’rejesinde bolg’ani. Freska su’wretlew o’neri gu’llep jasnawi “ekinshi saraylar da’wirine” (b.e.sh. XVII a’sir) ha’m son’g’i Minoy da’wirine tuwri keledi. Orta Minoy da’wiri Kritte shamalawina qarap jer silkiniwi na’tiyjesinde apatshiliq menen tamamlandi b.e.sh. XVIII a’sirde Knoss, Fest, Malliya saraylari qulandilarg’a aylandi.

Eliw jildan keyin Krit ja’ne qayta tiklendi ha’m bul ko’teriliw b.e.sh.1400 jillarg’a shekem dawam etti. Bul da’wirde Krit ten’izinde sheksiz hu’kimranliq etedi. Krit Balkan yarim atawi, Misr, Iberiyaga sapali vino, zaytun mayin eksport qildi. Misrdan ren’li shiyshe, fayans, Kipr atawinan mis, Suriyadan otash, Liviyadan qimbatbaha metallar ha’m pil su’yegi alip kelinedi.

Krittin' Egey ten'izindegi jan'a jetekshiligi b.e.sh. 1700 jildan baslanip Knoss ha'm Festta jan' saraylar qurilip, onin' diywallari a'jayip freskalar menen bezelgen. Ingliz arxeologi Artur Evans Knoss sarayin 40 jil dawaminda tekserdi. Bir neshe qabatli saray Krittegi en' belgili qurilis edi. Ol bir neshe ma'rte qayta qurilg'an bolip patsha shan'arag'i jasag'an jeri, ra'smiy bina ha'm xo'jaliq qurilmalarinan ibarat edi. Sarayda ko'plegen bolme ha'm zal diywallari did penen bezetilgen.

Krit gulalshilig'inda ha'm ko'rkem sanaattin' joqari da'rejede qa'lipleskeni ko'rinedi.

Krit ma'deniyatinin' gu'lleniwinin' ja'ne bir da'lili Knoss sarayindag'i oyinshi (raqqosa) su'wretinin' bizge shekem jetip kelgen bir bo'limi bolip esaplanadi. Arxeologlar oni "parijlik hayal" dep atag'an.

Diywal su'wreti-freskalar ham Krit qudaylari panteoninda hayal statuyalarin alding'i o'rinda turg'ani hayallardin' Krit ja'miyeti turmisinda joqari da'rejede bolg'anlig'in korsetedi.

Freskalarda Krit atawining saray ha'm diniy turmisi sa'wlelengen. Kritte diniy simvol sanalg'an eki ta'repleme balta – labris uslag'an jritsa (kohina) siyaqli su'wretler ko'rsetilgen.

Krittin' sotsiyalliq – siyasiy qatnasiqlari haqqinda hesh qanday aniq mag'liwmat joq. Orta Minoy da'wirinde atawinin' arqa bo'liminde (paytaxti Knoss) g'a'rezsiz dinastiya, basqasi qublada (paytaxti Fest) hu'kimranliq etken. Ha'kim joqarg'i jrets waziypasin da atqarg'an. Son'g'i Minoy da'wirinde Krittegi pu'tkil ha'kimiyat Knoss ha'kimleri qolina o'tedi. Siyasiy ha'kimiyat du'zilisi jag'inan shig'is despotiyasina uqsas bolg'an. Jer ma'mleket mu'lki bolg'an. O'nermentshiler, qullar bolg'an. Kritte qul meynetinen patsha xo'jaliqlarinda paydalang'ani, ishki (xonaki) qulshiliq bolg'an.

B.e.sh.1450 jillarda alg'ashqi ha'm a'skeriy axey qa'wimleri atawg'a basip kirip Krittin' siyasiy jetekshiligine shek qoyadi. Egey basseyini eki a'sir dawaminda dariyler kelgenge shekem axeyler hu'kimranlig'i astinda qaldi.

4. Miken ma'deniyati

Miken ma'deniyati erte Miken (b.e.sh.1700 jillarga jaqin 1550 jillarg'ashekem). Orta Miken (1550-1400), son'g'i Miken (1400-1200) da'wirlerge bo'linedi.

B.e.sh. III min' jilliq aqirinda Balqan Gretsiyada qa'wimlerinin' ko'shiwi menen ja'miyet sotsiyalliq-siyasiy turmisinda u'lken o'zgerisler ju'z berdi. Aytiwlarg'a qarag'anda bul waqitta Shig'is O'rta Jer ten'izi boylarinda hind-evropa tillerinde so'ylesiwshi etnik toparlar payda boladi.

B.e.sh. II min' jilliq basinda gulalshiliqta, gu'misti islew jumislarinda, u'rp-a'det, da'stu'rlerde (sonnan, u'y ishinde, pol astinda yamasa diywar arasinda balalar qa'bri) jan'a ta'repleri payda boldi. Jan'a etnik birlikler buring'ilari menen aralasip taza materialliq ha'm ruwqiy ma'deniyatin payda etti.

Shama menen, b.e.sh. XVIII a'sir aqirlarinda Balqan Gretsiyada bekkemlengen kishi-kishi awillar ko'plep payda boladi. Qa'birlerde metall qurallar ushiramaydi. Balqan Gretsiyani Kritten (qa'birlerde krit gu'zeleri, krit ulgisinde eliklep jasalg'an sopal buyimlar) basqa aymaqlar menen qatnasiqlar diyerli joq. B.e.sh. 1600 jillar a'tirapinda Kritte joqari riwajlang'an madaniyat bar bo'lgan waqitta Balqan Gretsiyada u'lken o'zgerisler ju'z berdi. Orayliq ha'm qubla Gretsiyada qu'diretli oray Mikena qalasi ha'm basqa erte qalalar qa'liplese baslaydi.

Egey basseyininde 400 jil dawaminda bir qiyli ma'deniyattin' barlig'i oni sha'rtli ra'wishte "Miken" ma'deniyati dep ataliwina sebep boldi. Mikena siyasiy oray sipatinda o'z hu'kimranligin ken' qamirawli a'melge asira almadi. Tek Mikenada alip barilg'an arxeologiyaliq qazilmalar na'tiyjesinde Mikena ma'deniyatina tiyisli estelikler qazip aling'an. 1876 jilda arxeolog G.Shliman Mikenada tasg'a oyilg'an shaxta tipindegi qa'birlerdi tapti. Qa'birlerde gu'mis ha'm altin menen bezelgen bronza (jez) qilishlar, altin ha'm gu'mis qadaqlar, tilla niqaplar ha'm basqa buyimlar tabildi.

B.e.sh. XV a'sirden baslap Mikenada ha'm Gretsiyanin' basqa wa'layatlarinda gu'mbezli qa'birler da'stu'r bola basladi. Bunday qa'birlerde ha'kimler jerlengen. Mikenadag'i belgili "Agamemnon qa'biri" saltanatli etip qurilg'an. 5 metrge shekem ba'lentlikte bolg'an awir esikler, u'sti har biri shama menen 120 tonna keletug'in eki ulken tas penen jabilg'an. Qa'birlerde ko'p mug'darda qimbat baha buyimlar qural-jaraqlar tabilg'an. Mikena ma'deniyatinin' gulalshiliq o'nimleri Rodos, Kipr, Kishi Aziya, Misr, Sitsiliya ha'm Qubla Italiyag'a shig'arilg'an. Balqan

Gretsiyada B.e.sh. 1400 jildan baslap bekkemlengen qorg'anlar (Terin, Mikena, Afina, Fiva, Iolik) payda boladi.

Mikena iskusstvosi ko'p ta'repten Krit ma'deniyati menen uqsas. Mikena suwretlew o'nerinde o'simlikler su'wreti, hashamatli kiyingen adamlardi bir qiyli saltanatli ju'risler, su'wretlerde statiklik, sha'rtlengenlik hu'kim suredi. Bul da'wirde monumental Arxitektura joq. Diniy ta'sa'wirler haqqinda mag`liwmatlar ju'da' az. Diniy da'stu'rler muhirlerde belgilengen, jerlerde diniy tabilmalar, mehroblar (altar') tabilg'an.

XX a'sirdin' 60 jillarinda Mikena akropolida (mustahkamlangan qalba) diniy ma'resimler o'tkeriletug'in oray tabildi. Orayda qollarin joqarig'a ko'tergen 16 ilay ha'ykel, ilaydan jasalg'an jilanlar ha'm mexrob (altar') bar. Muqaddes jay qasinda turar jay imarati bolip, izertlewshilerdin' pikirinshe bul imaratda bas jreth (kohin) jasag'an. 1953 jil ingliz alimlari Ventris ha'm Chedvik Mikena saraylari buyimlarinda sanaq esap-kitaplar haqqinda mag'liwmat beretug'in ilay taxtashalardag'i mikena jaziwlarin oqidi.

B.e.sh. 1000 jilliqtin' aqirinda Kipr Kishi Aziyadag'i panfiliyalik axeylar ta'repinen o'zlestiriledi. B.e.sh. XIV a'sirde Kishi Asiyada Axaya ma'mleketi bar bolg'ani haqqinda mixxat jaziwlari mag'liwmat beredi. Xett dereklerinde (XIV-XIII a'sirlerde) Axaya dep atalg'an ma'mleketti izertlewshiler Balqan yarim atawi Kishi Aziya ha'm Rodos atawinda dep ha'r qiyli pikirler aytadi.

B.e.sh. XII a'sir basinda Shig'is Orta jer ten'izinin' aziya boylarinda filimstinler dep atalg'an xaliqlar ornasadi. Olardin' ma'kanlarinda bul jerde aldin bolmag'an sol jerdin' o'zinde islep shig'arilg'an mikena sopal buyimlari ko'p tabilg'an. Bul waqitta Balqan Gretsiyag'a arqadan tu'rli qa'wim toparlari migratsiyasi baslanadi. Esteliklerde materialliq – ruwqiy ma'deniyattin' tu'skinligi ko'rinedi. Bul waqittan baslap lekin temir o'zlestirile baslanadi. Da'slep, Peloponnes yarim atawi ha'm Kritke dariylar kelip jaylasadi. Troya urisi haqqinda mashqalali pikirler ju'da' ko'p. A'yyemgi Troya Kishi Aziyada jaylasqan bolip, jer b.e.sh. 3000-jilliq aralig'inda bronza a'sirinde o'zlestiriledi. Lekin bul Troya Mikenadag'i shaxta qa'birlerinen jas jag'inan 600 jil u'lken bolg'an ha'm Balkan yarim atawinan kelgen qa'wimler ta'repinen basip aliniwi mu'mkin emes edi. B.e.sh. 1800 jillar aralig'inda Troya VI qatlami payda boladi.

5. Kiklada ma'deniyati

XIX a'sirden keyin Egey ten'izi atawlarinda da aktiv arxeologiyaliq qazilma jumislar alip barildi. Ingliz arxeologiyaliq ekspeditsiyasi Antikoros atawinda bronza da'wiri esteliklerin tapti. Sonnan son' Melos, Seros, Spornos, Loros, Naksos atawlarinda arxeologiyaliq qaziw jumislari alip barildi. 1967 jil arxeologlar Fera atawinan Akrotir qalasin tapti. Oni Egey Pompeyasi dep atag'an. 1932 jil jas grek arxeologi Spiridan Marinotos Minos atawinin' iri porti Amnissni tapti. Ol arxeologiyaliq jumislarda Strabonnin' "Geografiya" shig'armasinan ken' paydalandi.

Kiklada Krit arqasindag'i Egey ten'izindegi ko'plegen atawlar jiynag'i. Olardi grekler "kikladalar" yag'niy aylana dep atag'an. Kiklada ma'deniyati u'sh iri da'wrge bo'linedi:

A'yyemgi kiklad da'wiri (2700-2300)
Orta kiklad da'wiri (2300-1500)
Son'g'i kiklad da'wiri (1500-1100)

Kiklad ma'deniyati bronza da'wiri ma'deniyati bolip atawlardan bronzadan jasalg'an miynet qurallari, sopal buyimlar, tag'nshaqlar tabilg'an. Su'wretshilikte freska su'wretlew o'neri joqari riwajlang'an. Belgili freskalar "Eki hayal gu'resi" ha'm "antilopalar". Kiklad ma'deniyati formalarinda Kishi Aziya atawlari u'lken a'hmiyetke iye.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Krit-miken tsivilizatsiyası haqqında tu`sinigin`iz.
2. Knos ha`m Pilos arxivlerinin` ma`mleket tariyxında tutqan ornı.
3. Krit tsivilizatsiyası haqqında nelerdi bilesiz?

Adebiyatlar.

1. V. I. Kuzishin. Istoriya drevney Gretsii. M., 1986.
2. Gerodot. Istoriya. M-L., 1972.

3. Arrian. Poxod Aleksandra. M., 1963.
4. F. Boynazarov. A`yyemgi dunyo tarixi. Toshkent, 2002 yil.
5. F. Boynazarov. A`yyemgi da`wir tarixi. Jizzax, 2002 yil.
6. D. I. Tsibukis. Drevnyaya Gretsiya i Vostok. M., 1981.
7. Gomer. Iliada. Toshkent, 1988. Gretsiya

A`yyemgi Gretsiya tariyxi bes da`wirge bo`lip u`yreniledi. Bular to`mendegiler:

I. Egey yaki krit-mikena da`wiri bolip, b.e.sh. III-II min` jilliqlardi o`z ishine aladi. Bul da`wirde uriwshiliq duzumi buzilip, ayirim aymaqlarda da`slepki klassliq ja`miyetler ha`m ma`mleketler ju`zege kelgen, dariylardin` ko`ship keliwi na`tiyjesinde tamam bolg`an;

II. B.e.sh. XI-IX a`sirlerdegi Grekistan- dariyler istelosidan keyin alg`ashqi mu`na`sebetlerdin` waqtinsha qaytariliwi ha`m antik qulshiliq formasinda klassliq mu`na`sebetlerdin` umumgrek rawajlaniw da`wiri;

III. Arxaik da`wir (b.e.sh. VIII-VI) – antik qulshiliq ja`miyetlerdi barkaror boliw waqti;

IV. Klassik da`wir (b.e.sh. V-IV a`sirler) – antik polislerde qulshiliq mu`na`sebetlerdin` en` joqari da`rejede rawajlaniwi;

V. Ellinizm da`wiri (b.e.sh. IV a`sirdin` ekinshi yarimi – miloddan avvalgi I a`sirdin` 30-jillari), bul da`wirde Iran ma`mleketi grek-makedonlar istilosidan qulag`aninan son` Shig`ista ha`m antik qulshiliqtin` tarqaliwi payda boldi. Ellizm da`wiri du`n`yanin` batis bo`limin Rim ta`repinen, shig`is bo`limin (Frotqa shekem) Parfiya ta`repinen basip aliwi menen tamamlang`an.

1. Er. avv. XI-IX a’sirler - Gomer yaki polis arafasi (“Qaran’g’i a’sirler”). Bul basqishta Bolqon Grestiyai aymag’inda uruw-qa’wim qatnasiqlari hukmron boladi.

2. Arxaika da’wiri (er. avv. VIII-VI a’sirler) - polis-ma’mleketlerinin’ qa’liplesiwi, Ulli Grek kolonizatsiyasi ha’m da’slepki Grek tiraniyalari da’wiri.

Arxaik da`wir (b.e.sh. VIII-VI) – antik qulshiliq ja`miyetlerdi barkaror bulish waqti

3. Klassik Grestiya (er. avv. V-IV a’sirler.) - A’yyemgi grek polisleri, olardin’ ekonomikasi ha’m grek ma’deniyatinin’ gu’llep-jasnag’an da’wiri.

Lektsiya №2
B.E.SH. XI-VI ASIRLERDEGI GRETSIYA

Joba:

1. Gomer da'wirinde Gretsiya
2. Arxaik da'wiri turmisinin' uliwma ko'rinisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` ruwajlaniw o`zgeshelikleri (b.e.sh. VIII-VI a`sirler
3. Sparta ja'miyeti. Ma'mleket du'zimi
4. B.e.sh. VII-VI a'sirlerde Attikada qulshiliq demokratiyasinin' qa'liplesiwi

***Tayanish tu`sinikler:*** Ten`sizlik, jer reformasi, Arxaykaliq da`wir, Salon nizami, Afina ma`mleketinin` basqariw usili. Qulshiliqtin` ku`sheywi. Attika, akropol, Ioniy, fil, Fratriya, areopag, Ferziy, yevpatridlar, geomor, arxont, Kilon, Drakon, Solon, suvoriylar, zevgit, fet', goplit, Bule, gelieya Pisistrat, Tiraniya, Gomer, Demos, Klisfen, Gippey, Gipparx.

1.B.e.sh. XI-IX a`sirlerdegi Gretsiya- dariyler istelosidan keyin alg`ashqi mu`na`sebetlerdin` waqtinsha qaytariliwi ha`m antik qulshiliq formasinda klassliq mu`na`sebetlerdin` rawajlaniw da`wiri;

Gomer yaki polis arafasi ("Qaran'g'i a'sirler"). Bul basqishta Bolqon Grestiyai aymag'inda uruw-qa'wim qatnasiqlari hukmron boladi.

2.Arxaik da`wir (b.e.sh. VIII-VI) – antik qulshiliq ja`miyetlerdi barkaror bulish vakti;

Arxaika da'wiri (er. avv. VIII-VI a'sirler) - polis-ma'mleketlerinin' qa'liplesiwi, Ulli Grek kolonizatsiyasi ha'm da'slepki Grek tiraniyalari da'wiri.

1. Gomer da'wirinde Gretsiya. Gomerlik (polislerden aldin`g`i) da`wir. Qa`wimlik qatiasiqlardin` idirawi ha`m polisliq du`zim quriwdin` tiykarlari. B.e.sh. XI-IX a`sirler.

Krit miken da`wirinen keyingi grek tariyxinin` da`wirin gomer shayirdin` ati menen «gomerlik» dep atag`an. Onin` « Iliada» ha`m «Odessiya» poemalari bul waqit haqqinda ju`da` a`hmiyetli derek bolip qaladi.

Arxeolog ha`m antropolog alimlardin` bergen mag`liwmatlarina qarag`anda Bolkon yarim atawi ha`m Gretsiyada a`yyemgi zamanlardan, tiykarinnan a`yyemgi tas a`sirinen baslap adamlar jasap keledi. Pelast, ioni, eoliya ha`m axeyya siyaqlilari onin` en` a`yyemgi xalqi bolg`an. Biraq Grekistannin` arqasinda dariylar da jasar edi. B.e.sh. XII a`sirden baslap, urisqaq dariylar da`slep Orta Grekistang`a, keyin Qubla Grekistang`a bastirip kirip, ol jerlerdi basip alg`an. Dariyler basqini na`tiyjesinde ko`plegen qala ha`m awillar wayran bolg`an, jergilikli xaliq tu`rli ta`replerge ko`ship ketken, ma`deniyat tu`skinlikke ushrag`an. Lekin a`ste-aqirin dariyler jergilikli xaliq penen aralasip, olardin` ma`deniyatin qabil qilg`an. Egey ten`izinin` shig`is boylari ha`m atawlarinda Iraniylar ha`m kishi aziyalilar da jasag`an. Dariyler basqini da`wirinde Grekistan qaytadan alg`ashqi ja`miyet duzumi da`wirini qaytarilg'an edi.

Doriylerdin' basip aliwi Gretsiyani bir neshe ju`z jillarg`a artqa shegindiredi. Miken da`wirinen bir qansha shig`armalar, usillar ha`m texnikaliq qurilmalar qalg`an.

Gomerlik waqittin` ekonomikasinda natural`liq awil xojalig`i basim bolg`an, tiykarinan diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illang`an. Gomerlik qa`wim basqalardan pu`tkilley bo`lek jasag`an. Ha`r bir shan`araq o`zinin` turmisina za`ru`r bolg`an derlik barliq aziq-awqatti, u`y ruzigershiligin, miynet saymanlarin ha`m qurallardi o`zi islegen, dara diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illang`an. Grekler sawda menen derlik shug`illanbag`an. B.e.sh. XI a'sirde xojaliq turmisindag'i bir qansha tu'skinlikten son' temir o'zlestirilip, xojaliqtin' intensiv rawajlaniwi baslanadi. Gulalshiliqta protogeometrik usil qa'liplesedi. Jerlew da'stu'rleri o'zgeredi. Bunnan bilay topiraqqa komiw ornina krematsiya etiw (jag'iw) da'stu'rge aylanadi. XI a'sir aqirinan baslap Kishi Aziyanin' batis boylarinda grek qorg'anlari payda bolip, onin' xalqi Eoliy, Ioniy, ha'm Doriy dialektinde so'ylesedi.

Gomerlik da`wirde qulshiliq jan`a g`ana payda bolip baslag`an. Patriarxalliq belgilerine qaramastan, qullar ha`m olardin` xojeyinleri arasinda shegeralar bolg`an.

Gomerlik da`wirde ju`da` a`piwayi qa`wim-demos bolg`an, ol kishigirim aymaqqa iye bolg`an ha`m tolig`i menen derlik qon`si qa`wimlerden bo`lek jasag`an. Qa`wimnin` siyasiy ha`m ekonomikaliq orayi polis dep atalg`an awil bolg`an. «Polis» degen so`z «qala» degen ma`nini an`latqan. Gomerlik polistin` o`zi ha`m qala ha`m awil bolg`an.

Gomerlik da`wirdin` ja`miyetlik turmisinda qa`wimlik du`zilis da`stu`rleri jetekshi rol` oynag`an.

B.e.sh. XII-VIII a'sirlerde ja'ma'a't du'ziminen polis formasindag'i ma'mleket sho'lkemine o'tiw baslanadi. Grekler aqsaqallar saylap qoyilatug'in uriw toparinda jasag'an. Ayirim waqitta uriwlar qanday da bir uliwma ma'seleni sheshiw ushin u'lken sho'lkem – **fratriyag'a** birlesedi. Onnan u'lken qawim – **fil** edi. Fratriya ha'm uriwdin' kelip shig'iwi bir uliwma ata-babadan bolg'an. Uriw basliqlari menen bir qatarda fil ha'm fratriyanin' Gomerda –**filobasilevs** dep esletetug'in jolbasshilari bolip, uriw basliqlari olarg'a bir bo'lim o'z ha'kimiyatlarin bergen.

Patriarxalliq ko`p ag`zali shan`araq «oykos» gomerlik ja`miyettin` bas ekonomikaliq negizi bolg`an. Haqiyqiy ha`kimshilik sol waqitlari «basilevs» (patsha) dep atalg`an ju`da` qu`diretli ha`m ku`shli qa`wim aqsu`yekleri wa`killerinin` qollarinda bolg`an. Basilevs qa`wim ha`m uriwdin` ko`semi bolg`an (21-t, 105-106) Oraylasqan byurokratiyaliq qa`wimnin` ornina kishi o`zin-o`zi basqaratug`in erkin diyxanlardin` qa`wimi kelgenin atap o`tiwimiz lazim. Waqit o`tiwi (b. e. sh.IX-VIII a`sirdin` baslari) bunday qa`wimlerden birinshi qalalar ma`mleketler yamasa polisler o`sip shiqqan.

Gomer poemalarina ko're b.e.sh.VIII a'sirde a'yyemgi grek a'debiyatinin' biybaha u'lgileri "Iliada" ha'm "Odisseya" da'stanlari ko'r baqsi Gomer ta'repinen jaratildi. Dastanlar Mikena da'wirindegi urisip atirg'an qa'hramanlar du'nyasi su'wretin beredi. Axill qalqani, Finikiya gu'zelerinin' ajayip su'wretleri, a'skerlerdin' qural –jaraqlari grek tariyxin arxaik da'wiri haqqinda ta'sa'wir etiwge ja'rdem beredi.

"Odisseya" ha'm "Iliada" ni oqig'anda grek ja'ma'a'tindegi mu'lkiy tabaqalaniwin, uriwshiliq qatnasiqlarin to'menlegenin, basilevler menen ha'kimiyatqa urinip atirg'an ko'p sanli aqsu'yekler qatlamin qa'liplesip atirg'anin baqlaw mu'mkin. Poemalarda temirshi, tas teriwshi ha'm keme jasawshilar haqqinda aytiladi. Erkin adamlar menen bir qatarda qullar ha'm miynet etken.

Qulshiliq ele u'y ishinde paydalaniw tu'rinde ko'rinedi. Xo'jaliq natural jag'dayda, xojayin qul menen birdey fizikaliq miynet etiwden ele bas tartpaydi. Odisseydin' atasi Laert diyxanshiliq penen shug'illang'an, hayali Penelopa jip iyirgen, Navsakiya kir juwadi, Odissey sol, Paris pu'tkil bir saray quradi. Odisseydin' xojalig'inda 50 qul bar. Gomer o'tmish qaharmanlarin xoshametlep o'zi jasag'an da'wrdin' bar sotsiyalliq qatlamlasiwinin' real su'wretin saladi. Troyani qamal qiliwshilar menen jol baslawshi Agamemnon ortasinda og'an qarsi naraziliq tuwdiriwshi o'jet Tersit obrazin kelip shig'iwi Olimp qudaylarina barip taqaliwshi jol basshi patshalar menen a'piwayi xaliq massasi ortasindag'i jetilisip kiyatirg'an qarama – qarsiliq o'z sa'wleleniwin tapqan.

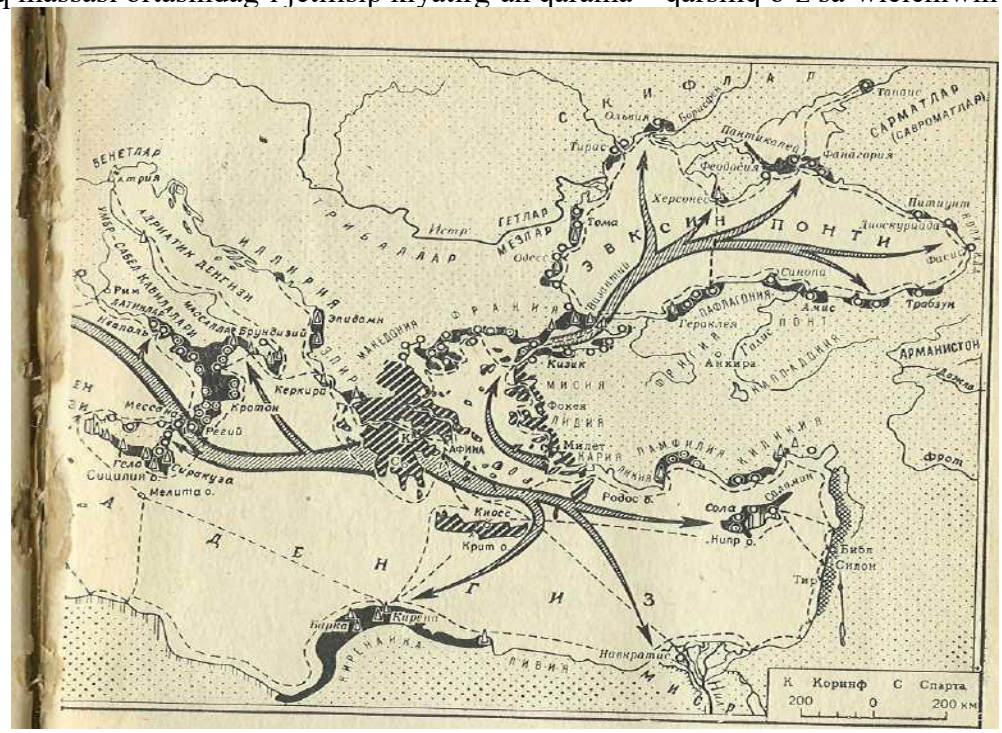

B.e shekemgi IX-VIII a`sirler aralig`inda a`yyemgi Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwda teren` o`zgerisler ju`z beredi, ishki basqariwi ekonomikaliq du`zilisi ju`da` a`piwayi bolg`an, alg`ashqi

ma`deniyatqa iye qa`wimlik qurilis erte qulshiliq du`ziliske aylanadi, ol ja`miyettin` antogonistlik klasslarg`a ha`m ha`r qiyli sotsialliq toparlarg`a bo`liniwi menen ma`mleketlik ha`kimiyat instituti payda boliwi menen sipatlanadi. Bul institut u`stem klasstin` ma`pleri ushin sotsialliq qatnasiqlardi retlestiredi. bul ja`miyet quramali xojaliq ha`m ma`deniy turmisi menen ajiralip turadi. Mayda, bir birinen bo`leklengen uriwliq ha`m awil xojaliq qa`wimler jan`a sotsialliq-siyasiy organizmlerge aylanadi, olar polisler dep ataladi. Polisliq qurilis tu`rindegi qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` payda boliwi b.e.sh. VIII-VI a`sirlerdegi a`yyemgi da`wirdegi a`yyemgi Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwinin` mazmunin quraydi.

A`yyemgi greklerdin` xojaliq turmisinda teren` o`zgerisler ju`z beredi. Olar jan`a ekonomikaliq sistema du`ziliwine alip keldi, onin` tiykarinda b.e.sh. V-IV a`sirlerde klassikaliq tu`rdegi qul iyelewshilik ekonomikasi du`ziledi.

B.e.sh. VIII-VI a`sirlerde o`nermentshilik o`ndirisi qalalarda toplanadi, al awillarda jasaytug`in diyxanlar o`nermentshilik buyimlarin qala ustalarinan satip aliwg`a ma`jbu`r boladi. O`nermentliktin` awil xojalig`inan bo`linip shig`iwi yamasa ekinshi ulli miynet bo`lisiwi diyxanshiliq ushin da, o`nermentlik o`ndirisi ushin da olardin` rawajlaniwinin` a`hmiyetli faktori ha`m sha`rti boldi, sotsiallastiriw ha`m xizmetkerlerdin` ka`sirlik da`rejesinin` o`siwin belgiledi.

Temir quraldin` ken`nen en`giziliwi a`skeriy isti alg`a ilgerilestiriwge alip keldi. Atap aytqanda, aqsu`yeklerdin` a`skeriy at arbasinin` roli pa`seyedi ha`m awir qurallang`an piyadalardin` roli artti, olar grek polislerinin` orta qatlamdag`i puxaralari ishinen du`zildi. Grek gu`lalshilari keramikaliq buyimlar tayarlawda u`lken shinlarg`a eristi. Ustalar gu`lallardin` sirtqi jaqlarin qizil, qara boyawlar, ataqli qara lak penen bezep basladi, olardi mifologiyaliq yamasa ku`ndelikli turmisqa baylanisli su`wretler, dekorativlik syujetler menen bezedi.

B.e.sh. VIII-VII a`sirlerde keme quriw isi u`lken a`hmiyetke iye boldi. Bul da`wirde ha`r qiyli polislar arasinda tig`iz baylanislar ornatiladi, bunda sawda u`lken rol` oynaydi.

Polislerdin` ekonomikasi tez pa`t penen rawajlanadi, onda o`nermentshilik o`ndirisi ha`m sawda operatsiyalari ha`wij aladi, tovar o`ndirisi belgili orin tutadi, jeke xojaliqlar ko`beyedi, ma`mleketlik ha`kimiyat xojaliq turmisina ko`p aralasa bermeydi.

B.e.sh. VIII-VI a`sirlerde grek ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwi xaliqtin` barliq qatlamlarinin` anaw yamasa minaw o`ndiris tarawlarina taritiliwi o`zinin` ekonomikaliq ha`m siyasiy ma`plerine iye ha`r qiyli klasslar ha`m sotsialliq toparlar qa`liplesiwi ushin sharayatlar du`zedi.

Qa`wimlik qatnaslardin` joq boliwi ha`m klassliq qatnaslardin` qa`liplesiwi (b.e.sh. VIII-VII a`sirdin` birinshi yarimi) qa`wimlik du`zilistin` ku`shli qaldiqlari ele de ju`z bergeni menen qa`wim aqsu`yeklerinin` u`stemligi menen sipatlanadi. Grek ja`miyetinin` sotsialliq stratifikatsiyalawinin` ekinshi basqishi (b.e.sh. VII a`sirdin` ekinshi yarimi-VI a`sir) ekonomikanin` tez pa`t penen rawajlaniwi menen sipatlanadi. Bul da`wirde o`nermentshilik o`ndirisi ha`m sawda rawajlanadi. Payda bolg`an qalalar bekkemlenedi. Qullar sani o`sedi, olar qala xalqinin` belgili bo`legin quraydi. Jan`a sotsialliq toparlar payda boladi: a`skeriy-diyqanshiliq aqsu`yekler, sawda-o`nermentshilik qatlamlar, jer a'sirokratlari, o`nermentshiler. Koloniyalardi shig`ariwdin` ekinshi sebebi-bul klasslar du`ziliw protsessi ha`m b.e.sh. VIII-VII a`sirlerdegi grek ja`miyetinin` sotsialliq diffentsiatsiyasi. Tag`i da bir sebebi-grek ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwi, onda aziq-awqat o`nimleri artiqsha shig`ariladi, oni satiw talap etiledi, shiyki zat ko`lemi o`sedi, jumisshilar is penen ta`miyinlenedi, belgili da`rejede materialliq jetiskenshilikke iye boladi. Ulli grek kolonizatsiyasinda u`sh ha`rqiyli bag`dardi atap ko`rsetiwge boladi:**1** Batis-Tu`slik Italiya ha`m Sitsiliyag`a qaray Sardiniya atawlarina, Korsikag`a ha`zirgi Italiyanin` tu`slik jag`alawlarina qaray.**2** Kolonizatsiyanin` ekinshi bag`dari arqa-shig`isqa qaray bolg`an-Egey ten`izinin` frakiy jag`alawlarinin` tu`slik bo`legindegi, Qara ten`iz bug`azlari ha`m Qara ten`iz jag`alarindag`i awil ha`m qalalar. **3**Tu`slik ha`m tu`slik-shig`is bag`dari anag`urlim a`zi bolg`an-finiy jag`alarina, Misir ha`m Liviyanin` ten`iz boylarina qaray.

2. Arxaik da'wiri turmisinin' uliwma ko'rinisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` ruwajlaniw o`zgeshelikleri (b.e.sh. VIII-VI a`sirler)

Arxaikaliq da`wir (b.e.shekemgi VIII-VII a`sirler) polisliq du`zilis tu`rindegi qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket qa`liplesiw da`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`mleketliktin` rawajlaniwinin` da`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`leketliktin` rawajlaniwinin` jan`a joli edi. Ol b.e.sh. II min` jilliqtag`i en` a`yyemgi greklerdin` ma`mleketlik du`zilisinen ha`m a`yyemgi

shig`is ja`miyeti o`z waqtinda basip o`tken jolinan o`zgeshe edi. Biraq b.e.sh. II min` jilliqtag`i tariyxiy ta`jiriybe esapqa alindi, ol uliwma tariyxiy protsessti tezletti ha`m bayitti.

Aytiwlarg'a qarag'anda arxaik da'wirde grek u'y-jaylari a'piwayi ha'm bir qabatli edi. Epik tekstlerine qarag'anda erler qisqa ko'ylek (**xiton**) kiyip, ko'shege shig'ip baratirg'anda u'stilerine ken' jabiw xlamida jamilg'an. Hayallar xiton u'stinen saltanatli ken' kiyim, belbew menen tartilg'an kamzol (**peplum**) kiygen. Shig'istan erlar ushin uzin, yubka (kanoptan) to'qilg'an xiton o'zlestirip aling'an, shashina altin terewish qistirilg'an. Sotsial qatlamlasiw kiyiniwge ta'sir etken. Aqsu'yek jaslar atli ju'rgende, da'slep plash – **xlamida** menen o'rang'an.

Arxaik da'wirde shan'araq – neke qatnasiqlari da o'zgeredi. Gomer da'wirinde ku'yew kelindi ata – analarina qimbatbaha sawg'alar berip satip alar edi. Arxaik da'wirinde bolsa kelinge sep beriw a'detke aylandi. Nekege tiykar bolip jaslardin' ata – anasi o'rtasinda du'zilgen kelisim sha'rtnamasi xizmet etedi. Kerekli qurbanliqlar qiling'annan keyin kelindi atasinin' u'yinde toy ha'm ziyapat baslanadi. Quyash batiwi menen kelin ku'yewinin' u'yine uzatiladi.

Jerlew ma'resimleri o'zgerdi. Arxaik da'wirinde ko'kregine urip jilaytug'in a'detler payda boldi. Jilap bolg'annan keyin marhumdi juwip-tarap xosh xoshiyisli maylar su'rtilgen. Keyingi ku'n' jerlew ma'resimi jilaw menen qala sirtindag'i qa'biristang'a jerlen'en. Marhumnin' awzina jer asti Aid patshalig'inda marhumlardi tasiwshi Xarondqa to'lew sipatinda ten'ge qo'yg'an. Mu'mkin krematsiya da bolg'an, bul haqqinda Gomer poemalarinda aytiladi. Marhum o'zinin' qa'dirli buyimlari menen u'lken gulxanda jag'ilg'an, otqa vino, su't ha'm bal sebiw da'sturi menen ma'resim tamamlang'an.

B.e.sh. VIII-VI a`sirlerdegi klassliq qatnasiqlar o`ndirislik ku`shlerdin` anag`urlim joqari da`rejesinde rawajlandi. Atap aytqanda, jan`a metalldin`-temirdin` o`ndirislik o`zlestiriliwi ju`da` u`lken ta`sir jasadi. Bul greklerdin` materialliq mu`mkinshiliklerin ken`eyitti, anag`urlim quramali ekonomika, dinamikaliq tovar o`ndirisi payda boliwina mu`mkinshilikler jaratti. Bul jag`day o`z gezeginde, konservativlik natural`liq xojaliqqa qarag`anda, xojaliq ha`m ja`miyetlik rawajlaniwina anag`urlim tez pa`t endirdi. Polisliq du`zim shen`berinde a`yyemgi grekler o`z tariyxinin` klassikaliq da`wirinde jetik tsivilizatsiya du`zdi, ol du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine ulli u`les boldi, a`yyemgi grek ja`miyetine uliwma du`n`ya tariyxinda hu`rmetli orin ta`miyinledi. Ha`r bir grek polisi ko`p tarawli quramali ja`miyet bolip tabiladi, yag`niy belgili ekonomikaliq sistemani, sotsialliq du`zilisti, siyasiy sho`lkemdi ha`m quramali ma`deniyat kompleksin quraydi.

Aymaq ko`lemi ha`m xalqinin` sani boyinsha grek polisleri ha`r qiyli bolg`an.

Polislerdin` sotsialliq du`zilisi, u`sh tiykarg`i klasslardin` boliwin na`zerde tutqan: qul iyelewshiler, mayda o`ndiriwshilerdin`, ha`r qiyli kategoriyadag`i qullardin` klasi Grek polislerinin` sotsialliq du`zilisindegi en` a`hmiyetli o`zgesheliklerdin` biri-bul puxaraliq ja`ma`a`t. Polis ha`kimiyati jersiz puxaralarg`a ja`rdem beriw siyasatin ju`rgizgen. Polistin` puxaraliq ja`ma`a`ti bir qiyli bolmag`an. Onin` quramina jerli aq su`yekler, o`nermentlik ustaxanalardin` bay iyeleri, orta da`rmiyan diyxanlar da kirgen. Ma`mleketlik basqariw ko`z qarasinan, grek polisi respublikaliq du`ziliske iye bolg`an. Joqarg`i ha`kimiyat ha`m nizamliliq Xaliq jiynalisina tiyisli bolg`an, tiykarinan ol toliq huqiqli puxaralardan turg`an. Polislerde o`zinin` ruwxiy bahaliq sistemasi qa`liplesken.

Grek polisi-ma`mlekettin` qul iyelewshilik ja`miyet tu`ri- onda ekonomikani, ja`miyetlik qatnasiqlardi, siyasiy mekemelerdi, jetik grek ma`deniyatin, klassliq tiptegi qul iyelewshilik ja`miyetin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlar du`zilgen.

Sparta ja'miyeti

A'yyemgi Sparta arxaik ha'm klassik da'wirlerde Gretsiyanin' en' u'lken polislerinen biri edi. Sparta polisi ha'm ma'mleketshiliginin' baslaniwi dariylar basqinshilig'inin' tamamlaniw waqtina tuwri keledi. Dariy qa'wimleri b.e.sh. XII-XI a'sirlerde Peloponnes aymag'ina ornalasti ha'm b.e.sh. XI-VIII a'sirlerdin' birinshi yarimi dawaminda jergilikli qa'wimler menen hu'kimranliq ushin uzaq waqit gu'res alip bardi. B.e.sh. X a'sirde Peloponnes qubladag'i Lakonikada Yevrot da'rya oypatlig'inin' orta bo'limindegi o'nimli jerlerge Sparta ma'nzili payda boldi. A'yyemgi grekler Sparta ma'mleketin a'detta Lakedemon dep atadi. Ko'pshilik dariylar-bolajaq Sparta polisinin' puxaralari 5 awildi birlestirgen Sparta ma'nziline jaylasti.

Jergilikli axey xalqinin' bir bo'limi boysindirilip, bir bo'limi qirip taslandi. Sparta ma'mleketinin' payda boliwi qisqa waqit ishinde basqa aymaqlardi basip aliw menen belgilendi.

Dariyler sotsiyal-ekonomikaliq rawajlaniwdin' to'men basqishinda uriw qatnasiqlarinin' jemiriliw da'wirinde turar edi. Bul jag'day Spartra ma'mleketinda uriwshiliq du'zimi qaldiqlarin uzaq waqit saqlaniwi ushin sha'rt-sharayat jaratti.

Peloponnes yarim atawinda arxaik da'wirden baslap Sparta ma'mleketi jetekshi oring'a shig'ip aldi ha'm bul jerde payda bolg'an qalalar awqamina basshiliq qildi. B.e.sh. VIII a'sirde Sparta qubla Lakoniyanin' bir qansha wa'layatlarin, Kifera atawin, keyin Pamis da'ryasi oypatlig'indag'i o'nimdar Messeniyani basip aldi. Bul bay u'lke Spartanin' az sanli toliq huqiqli puxaralari ta'repinen bo'lip alindi, jergilikli xaliq huqiqsiz ilotlarg'a aylandirildi.

Spartaliqlar o'zlerine tiyisli bolg'an egin jerlerin 9000 u'leske bo'ldi. Ha'r bir toliq huqiqli spartaliq sonday jer u'lesin bul jerdegi basip aling'an jergilikli xaliqlar shan'arag'i menen o'mirlik mu'lik qilip aldi. Ilotlar xo'jayinlerge o'nimnin' yarmin beriwge ma'jbu'r edi. Ju'z jildan keyin Sparta batis Messeniyani iyeledi, keyin bolsa shig'is ha'm arqadag'i Agros, Arkadiya wa'layatlarin da o'zine qosip aldi. Arkadiyanin' qubla bo'limindegi bir qansha wa'layatlar da Sparta quramina kirdi. Tergiya, Korinf, Sikion, Megara, Egina ha'm Elida siyaqli qala ha'm ma'mleketler Sparta menen simmaxiya-awqamg'a kiriwge ma'jbu'r boldi. Awqam ma'jlisinde ha'r bir polis bir dawisqa iye bolip, qarar ko'pshilik dawis penen qabil qilinar edi ha'm har bir qala – ma'mleket Sparta patshalari qolina o'zinin' u'shten bir bo'limi armiyani beriwge ma'jbu'r edi. Awqamlaslar ortasinda baylanis zaip bolip, ayriqsha polisler bir – biri menen uris alip barda, basqa awqamlaslar bug'an aralaspag'an edi. Sparta Peloponnes yarim atawinin' 1/3 bo'limin (8000 km) tikkeley o'z hu'kimranlig'i astina alg'an edi. Spartanin' awqamdag'i jetekshilik abiroyi ku'shli edi. Spartanin' awqamdag'i jetakshilik ornina hesh kimge guman joq edi. Bul awqam sol da'wirde Gretsiyada en' ku'shli edi.

Sparta jawingerler ma'mleketi edi. Spartaliq ul bala jaslig'inan-aq ma'mleket qaramag'inda edi. Ma'mleket ha'kimiyatin en' aldi menen intizamli, fizikaliq jaqtan ku'shli a'skerge iye boliw ushin spartaliq na'restelik da'wirinen fizikaliq jaqtan ku'shli etip ta'rbiyalar edi. Den-sawlig'i joq, ku'shsizler ma'mleketke kerek emes edi, sol sebepli zaip, awiriw balalardan olardi jaslig'inan-aq qutiliwg'a ha'reket eter edi. Gerodot tariyxinda Demokrit aytqaninday, Spartalilar erkin edi, lekin qatnasiqta emes, olar ma'mleket nizamlarina bo'ysinar edi.

Bul nizamlar spartali balani jeti jaslig'inan ata-anasinan uzaqta o'z qatarlari arasinda, 20-30 jasli u'lkenler basshilig'inda a'skeriy ma'nzilde jasawdi belgilep qoyg'an edi. Tiykarg'i etibar gimnastika shinig'iwlari, a'skeriy gimnler ha'm a'skeriy marshlardi xorg'a salip aytiwg'a qaratilg'an edi. Ta'rbiyanin' awirlig'i o'spirimlerdi Artemida ibadatxanasinda ha'r jili o'tkiziletug'in qiyin sinaqlarda o'z sa'wleleniwin tapqan edi. Sinalip atirg'an jaslar awiriwdi sezdirmesligi sha'rt edi.

Jas a`wladti ma`mleket ta`repinen ta`rbiyalaw ha`m u`yretiw sistemasi Sparta siyasiy sistemasinin` organikaliq bo`legi bolg`an. Bul sistemada bilimlendiriwge onsha u`lken diqqat awdarilmag`an, ol belgili minimumdi qurag`an.

Sparta ta`rbiyasinin` toliq sistemasi u`sh basqishti basip o`tiwdi na`zerde tutqan. Birinshi basqish - 7 den 12 jasqa shekemgi balalardi ta`rbiyalaw. 12 jastan baslap u`yretiw ha`m ta`rbiyalawdin` jan`a basqishi baslang`an. 20 jasqa kelip, Sparta jigitlerinin` ta`rbiyasi pitken ha`m en` son`g`i u`shinshi da`wir baslang`an.

Jas jigit 20 jasqa jetkennen keyin Sparta ("ten'lar ja'miyeti")nin' toliq huqiqli ag'zasi esaplanar edi. Endi ol u'lkenler menen birgelikte o'tkeziletug'in awqatlaniw (fiditiyasi yaki filitiyalar)g'a qatnasiwg'a ma'jbu'r edi. Fiditiya ushin ha'r bir spartali ha'r ay ma'lim mug'darda sir (pishloq), arpa, vino, anjir ha'm pul berer edi. Spartaliqlar birgelikte otirip uksus, duz qosilip qanda tayarlang'an shoshqa go'shin paydalanatug'in edi. Spartalilar o'z waqitlarin barqulla a'skeriy shinig'iwlar ha'm an'shiliqta o'tkizgen. Qatti, awir ta'rbiya na'tiyjesinde spartaliqlardin' oyinda basqa grek polisleri xaliqinda degen fizikaliq ha'm ruwqiy u'stinlik sezimin qa'liplestirer edi. Spartaliqlardi grek du'nyasinda intizami ushin hu'rmet eter edi, lekin jaqtirmas edi.

Basip aling'an wa'layatlarinin' ilotlarga aylantirilg'an xaliqinin' qozg'alan'lar qa'wpin sezgen spartaliqlar ha'r jili ilotlarga qorqinish saliw ha'm olardin' sanasinda bo`ysiniw sezimin payda etiw ushin olardi tu'nde o'ltiriwdi (kriptiy) buyirg'an. B.e.sh. XI a'sirden-aq spartaliqlar o'zlerin ha'r qiyli "janaliqlar"dan qorg'aw, da'stu'riy turmis ta'rizin saqlaw maqsetinde sirtqi du'nyadan ajralip jasawg'a urindi. A'yyemgi da'stu'riy jag'dayi o'zgermesligi ushin Sparta tek mayda temir ten'geni qatnasqa kirgizdi. Sparta u'ylerinin' ishki ha'm ta'repleri tek ag'ashtan bo'lip, olardi tek balta ha'm

jarg'i menen tayarlawg'a ruxsat etildi. Saltanatli kiyimler nizamnan tisqari edi. Ja'miyettegi abiroyina qarap bir qiyli kelte jabiw (plash) kiyer edi ha'm bul menen o'zlerin ten' dep esaplar edi.

Ma'mleket du'zimi

Spartada ma`mleketlik du`zim ayqin qul iyelewshilik oligarxiya sipatina iye edi.

Sparta ma'mleketi aristokratik xarakterge iye edi. Pu'tkil ha'kimiyat periek ha'm ilotlar u'stinen hu'kimranlig'in ornatqan tar do'gerektegi spartaliqlar qolinda edi. Naturalliq o`ndiristin` u`stemligi, o`nermentlik ha`m sawdanin` rawajlaniwi, olardin` puqaraliq ja`ma`a`ttin` sirtinda, perizkler arasinda toplaniwi, Sparta ja`miyetinin` a`skeriy xarakteri Sparta siyasiy du`zilisinin` o`zgesheligine, a`skeriy basqariw ha`m ta`rbiya uyimlari rolinin` ko`teriliwine, puqaraliq basqariw uyimlarinin` az sanda boliwina o`z ta`sirin jasadi. Spartada ma`mleketlik ha`kimiyattin` joqarg`i uyimi Xaliq jiynalisi (apella) boldi. Ol ju`da` ken` wa`killikke iye boldi: ol paraxatshiliq sha`rtnamalarin tastiyiqladi ha`m uris ja`riyaladi; demokratiyaliq shaxslardi, a`skeriy komandirlerdi sayladi; patsha ha`kimiyatin a`wladtan-a`wladqa miyras etiw ma`selelerin sheshti; ilitlerdi bosatiwdi tastiyiqladi h.t.b. Bunna tisqari, Sparta nizamlilig`inda sonday nizam bolg`an, bul nizam boyinsha qanday da bir sebepler menen irantiv ken`esi qarardi tastiyiqlamasa, apella qarari kassatsiyalanatug`in bolg`an. Xaliq jiyini en' za'ru'r ma'seleler boyinsha qarar shig'ariw huqiqina iye edi. Tek xaliq jiyini g'ana uris ja'riyalaw huqiqina iye edi.

Ma'mleket basinda ashad ha'm yevrionit uriwlarinan bolg'an eki patsha turar edi. Bul eki dinastiya Sparta aristokratiyasi arasinda en` ataqli ha`m bay qa`wimlerden shiqqan.

Olar tiykarinan a'skeriy basliqlar bolip tinishliq waqtinda ayirim rwxaniy waziypalarin, ayrim sud ma'jbu'riyatlarin a'melge asirg'an, eki patsha da aqsaqallar ken'esi **gerussiya** quramina o'mir boyi kirgen. Sparta ma`mleketlik basqariwinda gIrantlar yamasa **gerussiya** Ken`esi sheshiwshi rol` oynag`an. GIrantlar Sparta aristokratlari arasinan saylang`an ha`m bul lawazimda o`mirinin` aqirina shekem qalg`an. Gerusiya Xaliq jiynalisinin` qararin biykarlawg`a haqisi bolg`an.

Patshalar ha'kimiyati xaliq jiyininin' ken' huqiqlari menen sheklep qoyilg'an edi. Patshalardan biri uris waqtinda armiyag'a basshiliq etken, lekin olar basshiliqta eforlardin' pikirlerin esapqa aliwg'a ma'jbu'r bolg'an.

Sparta ma`mleketinin` abiroyli uyimlarinin` biri **bes efordan («qadag`alawshilardan»)** turatug`in **kollegiya** bolg`an. Aristotel` eforlardi tiranlar ha`kimiyati menen salistirg`an. Tiranlar b.e.sh.V-a`sirde grek polislerinde birden-bir ha`kimler bolg`an. Spartada ha`r jil u`lken efordin` ati menen atalg`an. Eforlar kollegiyasi apella ha`m gerusiya menen qatar turg`an, yag`niy onin` uyimlarinan g`a`rezsiz esaplang`an. Eforlar tutasi menen Sparta nizamlilig`inin` bekkemligi ha`m turaqlig`i ushin juwap bergen, sonin` ushin da lawazimli shaxslardin` ha`reketlerin qadag`alaw huqiqina iye bolg`an. Sparta patshalarinin` ha`reketin qadag`alawg`a ayriqsha u`lken diqqat awdarildi. Atap aytqanda, eforlar patsha ha`kimiyatinin` ku`sheyiwin bodirmawi ha`m Spartanin` oligarxlari monarxlarg`a aylanip ketpewin ta`miyinlewi tiyis edi. Eki efor a`skeriy atlanislar waqtinda patshalardi qadag`alap ju`riwi tiyis edi. Olar patshalar arasinda turaqli tu`rde qarama-qarsiliqlar patshalardin` qolinda u`lken ha`kimiyatti toplawg`a mu`mkinshilik bermeydi. Eforlar patshalardi gerusiya sudina tartiwg`a haqisi bar edi.

Puxaraliq jumisi boyinsha sud islerin, lawazimli shaxslar-eforlar a'melge asirg'an. Olar spartaliqlardin' pu'tkil o'miri dawaminda nizamlardi orinlawin da qadalag'an.

Eforlar ma'mlekette orinlawshi ha'kimiyatti da a'melge asirg'an. Aytiwlarg'a qarag'anda eforlar erte da'wirde patshalar ta'repinen saylang'an, b.e.sh. XI a'sirden baslap xaliq jiyini ta'repinen saylang'an. Bes efor patshalar ha'm gerusiya jumislarin qadag'alaytug'in joqari organ sipatinda payda boldi ha'm tez Sparta oligarxiyasi ha'kimiyatinin' qosimsha joqari organina aylandi. Bes Sparta awilinin' ha'r birinen 1 den efor bir jil mu'ddetke saylang'an. Olar joqari qadag'alaw ha'kimiyatina iye edi. Ha'mde ha'r qanday spartaliqlardi, hatteki gIrant ha'm patshalardi da juwapkerlikke tartiw huqiqina iye edi. Bunnan basqa Sparta turmis ta'rizi qag'iydalari ha'm Sparta nizamlarinin' orinlaniwin baqlag'an. Eforlar Spartanin' ishki ha'm sirtqi siyasatin basqardi ha'm de ilotlarga qarsi jazalaw-qo'rqitiwdi a'melge asiriwg'a basshiliq etti.

Patshalar 60 jastan joqari bolg'an aqsu'ekler-jigirma segiz qartayg'an adamlar dan du'zilgen ken'es (gerusiya) ma'jlisine basshiliq qilg'an. Gerusiyada xaliq jiyininda ko'riletug'in qarar pikirlerin tayarlag'an, ha'm da jinayat isleri bo'yinsha sud islerin a'melge asirg'an. Eforlar xaliq jiyini-appelag'a basshiliq qilg'an. Olar ha'r qanday abroyli shaxsti jumistan shetletiw, za'ru'r bo'lg'anda shet elliklerdi ma'mleketten shig'arip jiberiw huqiqina iye edi. Ma'mleket qarjisi, sirtqi

isler olardin' qolinda edi. Patshalar ayirim o'mirlik jen'illiklerge (a'skeriy oljalar 1/3 ga iyelik qilish, saltanatli jerlew ha'm t.b.) iye bolsa da eforlardin' ku'shi ha'kimiyati olardi patshalar menen bir qatarda turar edi, bul sirtqi ta'repten to'mendegishe belgilen'en edi. Basqa spartaliqlardan pariq qilgan halda, eforlar patshalar ko'ringende o'z orinlarinan turmaw huqiqina ite edi.

Xaliq jiyini appelada 30 jasqa jetken barliq spartaliqlar qatnasar edi. Ma'seleler qizg'in dodalanatug'in a'piwayi puxara aktiv shig'ip so'yleytug'in Afina eklessiyasinan Sparta appelasi pariq qilatug'in edi. Appelada a'piwayi spartaliqlardin' dawisi tek ku'tilmegen jag'daylarda tin'lanar edi, barliq qararlar eforlar ha'm gerusiya ag'zalari ta'repinen usinilatug'in edi. Appela odalamaytug'in edi, tek dawis beretug'in edi. Spartalilardin' ma'mleket du'zilisi usinday edi. Bul ma'mleket qurilisi nizamshiliq Likurg ta'repinen a'melge asirilg'an reformalar na'tiyjesi edi. Sparta ma'mleketinin' konservativ jag'dayi oni to'menleter edi. Sparta b.e.sh. IV a'sirdin' ekinshi yarimina shekem sol jag'dayda jasadi. Sparta ja`miyeti a`skerlesken ja`miyet bolg`an, sonin` ushin da ma`mleketlik basqariwda a`skeriy belgilerdin` roli ju`da` joqari bolg`an. Joqarg`i uyim sipatinda Sparta apellasi a`skerler-spartiatlar jiynalisi bolg`an. Ma`selen, Peloponnes urisinin` son`inda, Sparta Afinag`a qarsi u`lken ten`iz urisin ju`rgizgende, Sparta flotinin` basinda ataqli spartiat Lisandr qoyilg`an, ol ju`da` u`lken ha`kimlikke iye bolg`an.

A`skerlerdi basqariwda patshalarg`a arnawli lawazimli shaxslar ja`rdem bergen: ha`r qiyli a`skeriy jinayatlardi sud`yalar-ellanodiklar qarap shiqqan, arnawli qaznashilar qarjilardi jumsawg`a ja`rdem bergen, a`skeriy oljalardi satiw menen pafirapolar shug`illang`an.

B.e.sh. IV a'sirdin' II yarminan baslap pu'kil grek du'nyasin qamrap alg'an sotsiyal ha'm ma'deniy o'zgerisler Spartag'a da ta'sir ete basladi. Spartanin' belgili ten'ler ja'miyeti buzildi. Spartali erlerdin' barlig'i ushin a'skeriy xizmet ma'jbu'riy edi. Spartalilar 7 jastan 18-20 jasqa shekem a'skeriy bilimdi u'yrenip 20 jastan 60 jasqa shekem a'skeriy xizmette bolg'an. Urista armiyanin' alding'i bo'liminde ilotlar, perieklar barg'an, olardan keyin jas spartalilar, aqirinda 60 jasqa shekem bolg'an qartayg'anlar urisqan. Sparta armiya b.e.sh. VI-V a'sirlerde Gretsiyadag'i en' jaqsi sho'lkemlestirilgen ta'rtipli ha'm ku'shli armiya edi. Armiya 12 a'skeriy bo'limge (loxg'a) bo'lingen. Lox basinda loxak turg'an. Armiyaga basshiliqti patshalar a'melge asirg'an. Olarga a'skeriy jumislarda a'skeriy ma'sla'ha'tshiler ja'rdem bergen. Armiya quraminda 300 **suvoriy** asker bar edi, **suvoriyler** uris waqtinda patshalardi qorg'aytug'in tinshliq waqitlarda bolsa ma'mleket qa'wipsizligin ta'miynleytug'in edi.

4. B.e.sh. VII-VI a'sirlerde Attikada qulshiliq demokratiyasinin' qa'liplesiwi

Orta Gretsiyanin' qubla-shig'is wa'layatlarinan biri orayliq Afina bolg'an Attika misalinda grek polisinin' qa'liplesiwin ko'riw mu'mkin. Barliq ta'repleri ten'iz penen oralg'an, tawlar menen oralg'an Attika diyxanshiliq ushin qolaysiz edi. Gu'mis ka'nleri, miramirdin' mol-ko'lligi, sawda-o'nermentshiliktin' erte rawajlaniwina ja'rdem berdi. Da'slep Attika xaliqi kishi awillarda jasag'an edi, keyin olar qoyatas boyinda jaylasqan Afina **akropoli** orayi bolg'an bir qala a'tirapinda birlesti.

Attikanin' a'yyemgi xaliqi Ioniylar, pelastlarg'a dariylardin' ko'shiwi ta'sir qilmadi. Bul jerde grek tilinin' ioniy dealektinde so'ylesetug'in qa'wimler topari to'rt uriw yamasa qa'wim (fil)ge bo'lingen edi. Ha'r bir qa'wim bir neshe o'nlap uriwlardan ibarat bolg'an u'sh **firatriyaga** bolingen edi.

Gomer da'wirinda Attika xaliqin basileyler basqardi. Basileyler joqari hu'kimdar, sudya, rwxaniy, a'skeriy basliq edi. Basqa grek polislerine bolg'aninday basileyler aldinda Afinada areopag dep atalatug'in aqsaqallar ken'esi bar edi. Apsanalarg'a qarag'anda Afina xaliqin birlestirgen Tersziy xaliqti u'sh toparg'a bo'ledi: Jer iyeleri-**yevpatridler**, diyqanlar-**geomorlar**, o'nermentshiler-**demiurglar**.

B.e.sh. VIII a'sir dawaminda xo'jaliq ha'm jeke mu'lkshiliktin' rawajlaniwi na'tiyjesinde **yevpatridler basileylerdin**' huqiqin a'ste-aqirin shekley basladi. Olar o'zlerinin' ishinen arxontlar (aqsaqallar)di saylay baslaydi, **basileylardin'** basqariw huqiqlari a'skeriy **arxont** (basliq, sudya) g'a o'te basladi. Na'tiyjede basileylarg'a tek ruwqaniyliq waziypasi qaldi ha'm ol saylana basladi. Solay etip, Afinada ha'kimiyatti yevpatridler arasinan ha'r jili saylanatug'in 9 arxont basqara basladi. Olardin' o'rtasinda orinlawshi, a'skeriy ha'm sud ha'kimiyati bo'listirilgen edi.

Jil dawaminda arxont waziypasin orinlag'an **yevpatridler** o'z orinlarin jan'a saylang'anlarg'a bosatip berip, o'zleri **areopagtin'** o'mirlik ag'zalari bolip qalar edi. **Areopag** b.e.sh. VIII-VII a'sirlerde en' abroyli ha'kimiyat organi edi.

Yevpatridler kolonizatsiya ha'm ten'iz sawdasina aktiv qatnasti. Tovar islep shig'ariw, sawda o'nermentshilik tez rawajlandi. Attikada diyqanlardi qarzg'a batiw protsessi ku'sheyip ketti ha'm na'tiyjede qarizi ushin qulg'a aylandiriw a'detke aylandi. B.e.sh. VII a'sirdin' ekinshi yarminda Attikada sotsial-siyasiy jag'day keskinlesip ketti. B.e.sh. VII a'sirdin' 30-jillarinda aqsu'yek Kilon ta'repinen ha'kimiyatti basip aliwg'a urindi. Arxont Drakon ta'repinen 622-jilda awizeki nizamshiliqti jazba toplamg'a keltiriliwi uriw aqsu'yeklerinin' ha'kimiyatin ha'lsiretti. Drakon nizamlari menen uriwshiliqtin' qaldiqlari bolg'an o'sh aliw qadag'an etildi, jazalaw funksiyasi aeropagqa berildi. Drakon nizamlari qatal edi, meynet etpegen puxaralar jazalanar edi. Urliq jinayati ushin o'lim jazasi berilgen.

Afinada yevpatridler menen xaliqtin' kambag'al bo'limi bolg'an a'piwayi demos arasinda sotsial qarama-qarsiliqlar ku'sheydi. B.e.sh. 621-jili arxont Drakon ta`repinen ju`rgizilgen Afinadag`i ha`reket etiwshi huqiq normalarin jaziw qa`wimlik mekemelerge ku`shli soqqi berdi. Drakon nizamlari Attika xaliqin en' u'lken mashqalalarinan biri qariz ma'selesin sheshpedi. B.e.sh. 594-jilda arxont waziypasina saylang'an kambag'allasqan yevpatrid, shair Solon reformalar o'tkerdi. Solon, ko`rnekli siyasiy isker, oyshil, ju`z bergen sotsialliq-siyasiy jag`daydin` awir ekenligin jaqsi tu`sindi. Solon reformasi ja`miyetinin` derlik barliq ta`replerine tiyisli boldi: ekonomikaliq qatnasiqlarina, sotsialliq du`ziliske, a`skeriy is penen ma`mleketlikti bekkemlewi. Solon en`gizgen Afinanin` pu`tkil jergilikli xalqin jer da`ramatinin` ko`lemi boyinsha to`rt toparg`a bo`liw u`lken a`hmiyetke iye boldi. A`skeriy-siyasiy tarawda a`hmiyetli qayta quriwlar ju`z berdi. Salonnin` barliq usi ilajlari Xaliq jiynalisinin` jumisin jan`landiriwg`a alip keldi. Endi Xaliq jiynalisinda a`hmiyetli ma`mleketlik jumislar talqilana baslandi, nizamlar qabillandi, reformalar tastiyiqlandi. Solon 400 adamnan ibarat jan`a ken`es tastiyiqlaydi. Solonnin` siyasiy jan`aliqlarinin` ma`nisi sonnan ibarat, xalqinin` ken` qatlami-demoslardi sho`lkemnin` jumisina qatnastiriw. Demoslardin` ken` qatlamlari basqariwg`a qatnasiwg`a huqiq alg`an ma`mleketlik du`zim demokratiya dep ataldi. Solon reformalari Afinadag'i jag'daydi tupten o'zgertti. Qarizi ushin diyqanlardi qulg'a aylandiriw biykarlandi, alding'I qarizlari ushin qul qiling'anlar azat etildi ha'm de shetke qul qilip satip jiberilgen ja'ma'a't esabinan pul to'lenip Afinag'a qaytarildi.

Xojaliq jumislarin xoshametleytug'in qatar reformalar o'tkerildi. Pul reformasi uzinliq ha'm awirliq o'lshem birliklerin uliwmalastiriw sawda, o'nermentshilikti rawajlandirdi, na'tiyjede Attikadan shetke tovar satiw ku'sheydi. Solon Attikadan biyday shig'ariwdi qadag'an etti, bul zaytun mayi ha'm vinoni eksport qiliw ushin qolay sha'rt-sharayat jaratti. Bul is-ilajlar Afina bazarinda su'txorliqqa shek qoyip, diyqanahiliqti rawajlandirdi.

Wa'siyatlar erkinligi haqqindag'i nizam uriwshiliq qatnasiqlarin to'menletti, ayriqsha shan'araqlardi ekonomikaliq ku'sheyiwine sharayat jaratti. Jerge iyelik etiw ko'lemi belgilendi.

Sotsial-siyasiy tarawinda qatar reformalar a'melge asirildi. Solon Attikani barliq erkin xaliqin da'ramat kolemine qarap to'rt qatlamg'a boldi. Puxaralardin' huqiq ha'm ma'jbu'riyatlari bolistirildi bay puxaralar buring'iday toliq ha'kimiyatqa iye boldi, sonin' menen birge puxaraliq ja'ma'a'tinde olarg'a u'lken ma'jbu'riyatlar ju'klendi. Jan'a joqari qatlamg'a tiyisli boliw jer uchastkasinan jilliq alinatug'in da'ramatqa baylanisli boldi. Bul jer iyesin ko'p o'nim aliw imkaniyatin qidiriwg'a ma'jbu'r qilar edi.

B.e.sh. VII a'sir aqiri VI a'sir baslarinda Afina demosi shair, sawdager Solondi arxont qilip sayladi ha'm og'an reforma o'tkiziw ushin sheklenbegen huquqlar berdi. Solon en' da'slep "seysaxteyya" (qarizlarin alip taslaw) Afina xaliqin qarizlarinan keshiwin a'melge asirdi. Qariz ushin qul qiliw qadag'an etildi. U'lken jer iyeligi sheklendi, jer ushastkasin belgilen'en mug'dardan artiqsha aliw qadag'an etildi.

Sud sistemasi reformaladi. 30 jasqa jetken erkin Afina puxaralarinan sud ma'sla'ha'tshileri **geley** engizildi. Gemey puxaralar jumisi boyinsha joqari appelyatsiya huquqina iye boldi. Tek ol jinayat isleri boyinsha hu'kim shig'ara alatug'in edi. Adam o'ltiriw boyinsha sud jumisi buring'i arxontlar ken'esi areopag qolinda qaldi.

Siyasiy huqiq mu'lkiy tsenz tiykarinda bo'listirildi. Afina ja'miyeti ***to'rt qatlamg'a ajiratildi***. ***Birinshi qatlamg'a pentakosiomedimnlar*** bir jilda bes ju'z medimn biyday yamasa bes ju'z metret (bir metret-39 litr) zaytun mayi alatug'in puxaralar kirdi. ***Ekinshi qatlamg'a suvoriylar – gippeylar, u'shinshi qatlamg'a*** eki eshek arbag'a iye bolg'an awir quralli piyadalar – ***zevgitlar, to'rtinshisine o'nerment – fetlar*** kirdi. Tek birinshi u'sh qatlam a'melde ma'mleket lawazimlarin iyelewi

mu’mkin edi. Joqari arxont lawazimina tek pentakosiomednlar da’vo qilishilari mu’mkin edi. Fetlar polisti tikeley basqariwdan shetlestirildi.

Xaliq jiyini – eklessiyada a’piwayi puxaralar ma’mlekettin’ uliwma siyasatin belgilewde, lawazimli shaxslardi saylawg’a ta’sir ko’rsetiw, ***gelieya***g’a – ma’sla’ha’tshiler sudina qatnasip lawazimli shaxslardi a’melinen ayiriw mu’mkin edi.

Solon reformalari bolajaq Afina demokratiyasinin’ negizi edi. Arxont, are opagnin’ roli o’zgermedi, Polistin’ uriw, fillarga bo’liniwi saqlanip qaldi. Reformalar fillardi uriw huqiqin jemiriliwine alip keldi. Bunnan bilay Afina puxarasi o’z mu’lkin erkin miyras etiw huqiqin aldi. Atasi o’ner u’yretpegen bala qartayg’an atasina g’amxorliq etiw ma’jbu’riyatinan azat etildi.

O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha, qayta o`zgerislerdin` teren`ligi boyinsha Solonnin` reformatirliq ha`reketi Afina tariyxinda haqiyqiy revolyutsiya bolg`an. Solon reformasi demostin` jag`dayin bekkemledi. Biraq aqsu`yekler ha`m demostin` arasindag`i qarama-qarsiliqlar Solonnan keyin dawam etti. B.e.sh. VI a’sir baslarindag’i reformalar barliq sotsial mashqalalardi sheshe almadi. Tez arada ku’shli sotsial qarama-qarsiliqlar Afinada Pisistrat tiraniyasin ornatiliwina alip keldi. Ol b.e.sh. 560-jili o`zin ***tiran***- polistin` joqarg`i ha`kimi dep jariyaladi. Onin` tiykarg`i waziypasi o`z ha`kimligin bekkemlewden, o`zinin` ta`repindegi sotsialliq toparlar menen qa`wim aqsu`yeklerin qollap-quwatlawdan ibarat edi. Ol Afina shirkewin qurdi, akropol`da Appolon ha`m Zevstin` ruwxiy orinlari qurilisin basladi. Vodoprovod saldi. B.e.sh. 510-jili Afinadag`i Tiraniya qulaydi.

Pisistrat ha’m onin’ ballari tiraniyasinan keyin Afinada tu’rli sotsial qatlamlar ortasinda gu’res ku’sheyip ketti.

Klisfen basshilig’inda sawda o’nermentshilik qatlamlari uriw aqsu’yekleri ha’kimiyatin joq etiwge urindi. Klisfen adminstrativlik – aymaqliq reforma o’tkizdi. reformalar qa`wimlik qatnasiqlardin` son`g`i qaldiqlarin tu`p-tiykarinan joq etiwi ha`m demokratiyaliq tu`rdegi polisliq du`zimnin` qa`liplesiwin juwmaqlawi kerek edi. Klisfen reformalari b.e.sh. 509-jildan 500-jilg`a shekem dawam etti. Attikanin` jan`a ha`kimshilik bo`liniwinin` en`giziliwi a`hmiyetli orin tutadi. Ha’r bir fil o’z ishine alg’an ja’mi on fil bolip ha’r biri joqari adminstrativlik organ 500 ler ken’esine birden 25 adamg’a shekem ag’za saylag’an. Pu`tkil Attikanin` aymag`i 10 oblast`larg`a bo`lindi, olardin` ha`r qaysisi 3 rayonnan ibarat edi, ha`r bir rayon bir neshe demosti o`z ishine aladi. Ha`r bir 10 oblast` (fil) u`sh triptiyden (rayonlardan) ibarat bolip, olar Attikanin` ha`r qiyli rayonlarinda jaylasqan. Solay etip, olar tiykarinan o`zlerinin` siyasiy a`hmiyetin joytadi. Ja’ne bir siyasiy jan’aliq tiraniyani ornatiliwina qarsi qoyilg’an ostrakizm printsipi boldi. Ostrakizm boyinsha Afina ma’mleket du’zimine qarsi qa’wip tuwdirg’an shaxs, siyasiy arbap dawis beriw joli menen Afinadan quwip shig’arilg’an. Bul printsip siyasiy turmista b.e.sh. 487 jildan 417 jilg’a shekem qo’llenip sol da’wirde tiraniyanin’ u’sh ta’repdari Afinadan quwip jiberilgen.

Klisfen ha`m onin` ta`repdarlarinin` nizamlilig`i Solonnin` Afina ja`miyetinde baslag`an qayta o`zgerislerin juwmaqladi. Klisfennin` nizamlari demokratiyaliq polisler tu`rindegi Attikadag`i qul iyelewshilik ja`miyetin ha`m ma`mleketin qa`liplestiriwdi juwmaqladi, olar b.e.sh. VIII a`sirde baslang`an edi. B.e.sh. VI-a’sirde Afinada demostin’ aqsu’yeklerge qarsi uzaq gu’resi na’tiyjesinde demokratiyaliq ta’rtip qag’iydalar jen’ip shiqti. Na’tiyjede Afina kewilli armiyalari qurami da o’zgerdi. Onin’ tiykarg’i bo’limin awir qurallang’an jawinger goplitler quradi, olar ko’p sanli u’shinshi bo’lim zevgitlerden toltirilg’an. Fetlar jen’il qurallang’an jawingerler ha’m a’skeriy flot matroslarin quradi.

Afina siyasiy sistemasinda aqsu’yekler tayanishi areopagga qarsi turg’an to’rt ju’zler ken’esi (Bule) sho’lkemlestirildi. Ken’es ag’zalari to’rt ***fil***dan ju’zlegen puxara saylanatug’in u’ziliksiz jumis alip baratug’in organ boldi, to’rt ju’zler ken’esi xaliq jiyininda ko’riletug’in ha’m tastiyiqlanatug’in ma’selelerdi tayarlar edi. ***Xaliq jiyini (ekklesiya)*** tolig’i menen barliq huqiqlarg’a iye bolg’an basqariw organi bolip puxaralardi barliq qatlamlari dawis beriw ha’m onin’ jumisina qatnasiw huqiqina iye boldi. Xaliq jiyini sistemali tu’rde jiynalatugin boldi (B.e.sh. V a’sirde jilina 40 ma’rte yaki 9 ku’nde 1 ma’rte).

Solon da’wirinde ma’mleket du’ziminin’ ja’ne bir jan’a organi ***ma’sla’ha’tshiler sudi (gelieya)*** ja’riyalandi. Sudyalar barliq puxaralardan saylang’an. Solon reformalari polis basqariwin demokratiyaliq formalari tiykarin jaratti, lekin izbe-iz bolmag’anlig’i sibepli aqsu’yekler ha’kimiyatin toliq tamamlay almadi.

B.e.sh. 560-jil atirapinda ha'kimiyatti aqsu'yeklerden biri Pisistrat gu'res na'tiyjesinde basip aldi ha'm o'zin tiraniya formasindag'i jeke ha'kimiyatin o'rnatti. Ol da'slep en' mu'ta'j kishi jer iyelerine ma'mleket g'a'ziynesinen ja'rdem ko'rsetti. Awil kambag'allari ushin saliqlar ma'jbu'riyatin azaytti, awil ja'ma'a'tleri huqiqin azaytti. Jer iyelerin Afinag'a sudqa qatasiwinan azat etip, awilliq jerlerde sudyalardi sayladi. Ol puxaralardan qurallarin tartip alip, o'z ha'kimiyatin bekkemledi, puxaralar daramatina saliq saldi, bul orta jag'daydag'i duyqanlardi awir jag'dayg'a saldi.

Pisistrat ten'iz sawdasinin' riwajlaniwina sharayat jaratti. Ol Kishi Aziyada Dardanel bo'g'oziga shig'atug'in za'ru'r jerdi basip alip, Afinani Qara ten'izge baratug'in ten'iz jollari u'stinen qadag'alawin ornatti. Afinada sawda o'nermentshilikti rawajlandiriw maqsetinde bir qansha ja'ma'a't imaratlarinin' qurilisin a'melge asirdi, Akropoldi bezedi, shairlar, su'wretshilerge g'amxorliq qildi. Onin' pa'rmani menen Afinada xaliq qosiqshilari toplanip, olardin' so'zlerinen Gomerdin' belgili poemalari "Iliada" ha'm Odessiya"lari jazip alindi.

Pisistrattin' nizamlari buring'i uriw aqsu'yeklerinin' abiroyin tu'sirdi, olardin' ko'p wa'killeri Afinadan quwip shig'arildi. B.e.sh. 527-jilda Pisistrattin' o'lgennen keyin ballari Gippey ha'm Gipparx Afina ha'kimleri boldi. Bul waqitta ku'shli parsi ma'mleketi Kishi Aziyani basip alip, Egey ten'izinen Qara ten'izge baratug'in jollardi iyelep aldi. Afina ten'iz sawdasina u'lken ziyan tiydi, na'tiyjede Afinag'a sirttan biyday alip keliw waqtinsha u'ziliske tu'sip, aziq-awqat o'nimleri qimbatladi. Ta'biyiy bul xaliqtin' narazilig'in keltirip shig'ardi. Xaliq Pisistrattin' ballari ha'kimiyatin awdarip tasladi.

Pisistrat ha'm onin' ballari tiraniyasi awdarilg'annan keyin, yevpatridlardi o'z hu'kimranliqlarin tiklewge urinislari afinalilardi ko'pshiliginin' keskin qarsilig'ina ushradi. Sonday bir sharatta demos qollap- quwatlag'an Klisfen jan'a reformalardi o'tkerdi (B.e.sh. 509-507-jillar). Ol adminstrativlik aymaqliq reformani a'melge asirdi. Attika uriwshiliq sho'lkemi ornina 10 jan'a aymaqliq filga ajratildi. Bul uriwshiliq baylanislarinin' u'zilisi ha'm xaliqti aralasip ketiwine alip keldi, bunnan bilay Attika xaliqi jasaw jerine qarap aymaqliq baylanislar bo'yinsha birlesti, uriw fillari tamamlandi.

To'rt ju'zler ken'esi bunnan bilay 500 puxarani o'z quramina kirgizdi. Ha'r jan'a 10 aymaqliq filden 50 adam bul ken'eske saylandi, solnin' menen birge jana bes ju'zler Ken'esi qurami (Bule) ha'r jili tolig'i menen jan'alandi. Ken'es ag'zalari qura taslaw joli menen saylandi, eki ma'rteden artiq saylaniw mu'mkin emes edi. Klisfen jergilikli xaliq huqiqina kelgindi xaliq huqiqin ten'lestirdi, endi puxaraliq a'yyemgi uriw filina tiyisli emes al en' kishi aymaqliq birlik-**dem**g'a tiyisli belgilendi. Bunnan bilay ha'r bir puxara o'z atina atasinin' awladi ati emes o'z demin atin qosti, bul puxaraliq ja'ma'a'tin turaqliliqqa alip keldi.

Klisfen Afina demokratiyasina qa'wipliligi mu'mkin bolg'an abiroyli bay puxarani aniqlaytug'in **ostraktizm** pritsipin en'izdi. Afinada o'z jeke ha'kimiyatin o'rnatiwg'a gu'man qilg'an puxaradan sud qarari boyinsha dawis beriw joli menen Afinadan shig'arilatug'in boldi.

Klisfen reformasinin' a'hmiyeti sonda, bul reformalar uriwshiliq qatnasiqlarin uriw aqsu'yeklerinin' ha'kimiyati qaldiqlardi tolig'i menen tamamladi. Afina ma'mleket qurilisina demokratiyani toliq hu'kimranlig'in ornatti. Barliq Afina puxaralari (Afinada jasap atirg'an shet elliler qullar bunnan mustasno) polistin' siyasiy turmisinda aktiv qatnasti. Olar ha'r qanday ma'mleket lawazimlarina saylaniwlari, o'z puxaraliq ja'ma'a'tleri siyasiy turmisin en' za'ru'r mashqalalarin sheshiwde qatnasiwi mu'mkin edi. Afina demokratiyasi barliq grek polislari arasinda en' alding'i ha'm rawajlang'an demokratiyaliq ma'mleket qurilisina iye edi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Qul iyelewshlik ekonomikası degende neni tu`sinesiz?
2. Koloniyalardın` kelip shıg`ıw sebepleri?

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006

2. Bortol`d V.V. «Istoriya izucheniya vostoka» M. 1977.
3. Sergeev V S. Istoriya drevney Gretsii. M. 1948 Izd M-1993.
4. Bokshanin A.G. «Istoriya drevney Gretsii» Vki Istoriya drevnego mira M-1955
5. Gomer. İliada (lyuboe izd.).
6. Gomer. Odisseya (lyuboe izd.).
7.Andreev Yu. V. Rannegrecheskiy polis. L., 1976. İstoriya drevnego mira/Pod red. İ. M.
8.Dyakonov ha'm, V. D. NIranovoy, İ. S. Sventsitskoy. M.,1983,t.I, lektsiya16.

Lektsiya №3
Klassikaliq Gretsiya b.e.sh. V-IV a`sirler.

Reje

1. Grek-pars urislari.
2. Gretsiyanin` sotsial-ekonomikaliq ha'm siyasiy jag'dayi b.e.sh. V-IV a`sirlerde. Afina demokratiyasi siyasiy sistema sipatinda
3. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yariminda Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Afina ten'iz awqami. Peloponnes awqami.
4. Peloponnes urisi
5. B.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda Grek polisinin` dag`darisi.

***Tayanish tu`sinikler:*** Grek-Persiya urislari, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Derekler, Parfiya, agrar reformasi, klasslar turmisi. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yarimindag`i Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi, Afina ten'iz awqami, Ellin awqami, Megara, Peloponnes urislari, Kleon, Pilos, b.e.sh. 422-jil, Anfiopol qalasi, Nikiy, Nikiy sha'rtnamasi, Alkiviad, Sirakuza qalasi, Dekeley urisi, b.e.sh. 415-404-jillar. Mardoniy, , Marafon, Mil`tiad, Kserks, Leonid, Salamin, Trierlar, , Kaliy sha'rtnamasi, Perikl, strateg, bule, gelieya, eklessiya, fetlar, areopag, agora.

1. Grek-pars urislari

Kishi Aziyanin` grek qalalarin ha`m Egey ten`izinin` shig`is bo`leginin` atawlarin basip alip, Dariy I Balkan Gretsiyasinin` polislerin bag`indiriw jobalarin islep shig`a basladi. Balkan polisleri ushin Persiya qa`wipi belgilengen rawajlaniw jolina, ekonomika ha`m alip barip atirg`an siyasatina, ma`deniyatina o`lshemli qa`wip tuwdirg`an.

Grek polislerinin` Persiya ma`mleketi menen bolajaq urisi-bul a`piwayi a`skeriy soqlig`isiw dep qaralg`an joq, Milet ha`r qiyli ja`miyetlik siyasiy sistemanin`,eki du`n`yanin` gu`resi sipatinda qaraldi. Grekler Persiya menen b.e.sh. 500-449-jj. urisqan. Uris u`zliksiz alip barilg`an joq, ol a`skeriy kampaniyalar tu`rinde ju`rgizildi.

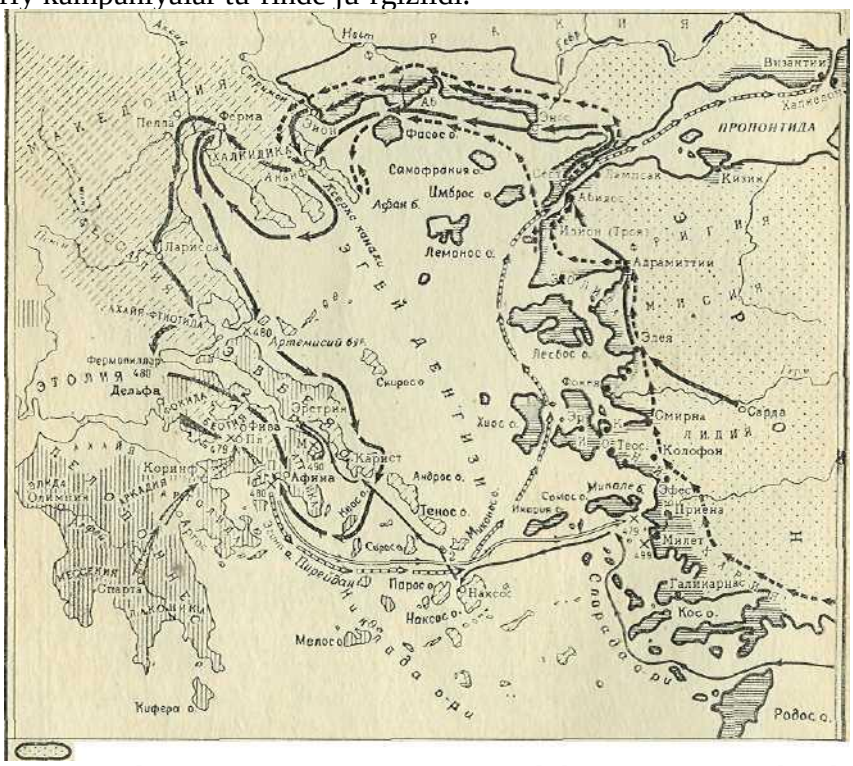

1. B.e.sh. 500-494-jj. Persiya eziwshiligine qarsi Milet ha`m Kishi Aziyanin` grek qalalarinin` ko`terilisi. Ko`terilisti Persiya qoyg`an Milet Aristogar basqardi. Aldi menen Milet kalasi koterildi. B.e.sh. 494 jili Milet kalasi bastirildi.

2. B.e.sh. 492-490 jili Persiya a`skerlerinin` Balkan Gretsiyasi aymag`ina birinshi kiriwleri. B.e.sh. 490 jildin` 12-sentyabr`inde belgili Marofon sawashi boldi, ol antik a`skeriy iskusstvosi

tariyxina kirdi. Jen`isten keyin Afina, qalasina ko`p ku`tken jen`is haqqinda quwanishli xabar menen ju`rgish jiberilgen. Ol agorag`a ju`girip kelip, «Jen`is» dep baqiradi ha`m sol jerde jan tapsiradi. Usi waqiyanin` esteligine Olimpiya oyinlarinda marafon distantsiyasi belgilengen, ol 42 km 195 metrdi quraydi, bul sawash bolg`an jer ha`m Afina agorasina deyingi araliq edi.

3. B.e.sh. 486-478 j.j. –Kserkstin` Gretsiyag`a jurisi – grek-persiya urisinin` en` joqari punkti.

4. B.e.sh. 478-459 j.j. a`skeriy ha`reketlerdin` xarakterinin` o`zgeriwi, strategiyaliq baslamalardin` greklerge o`tiwi, grek qalalarin, Egey ten`izinin` atawlarin ha`m kishi Aziyani persiyalilardan azat etiw. Afinanin` a`skeriy artiqmashilig`inin` ku`sheyiwi.

5. B.e.sh. 459-449 j.j. Afina ha`m onin` awqamlaslarinin` Misirg`a a`skeriy ekspeditsiyasi ha`m grek-persiya urislarinin` tamamlaniwi.

B.e.sh **492-yil** — Iran shohi *Doro I* kuyovi *Mardoniy* qo'mondonligi astinda u'lken qo'shinni Grestiyag'a jiberildi. Biraq, Doro I nin' Grestiyag'a uyimlastirg'an birinshi ju'risi a'wmetsizlik penen tamamlang'an.

B.e.sh **490-jil** — Doro I Grestiyag'a 2-ju'risin basladi.

B.e.sh**. 490-jil sentyabri** — parsi a'skeriy floti Egey ten'izin kesip o'tti ha'm Attika boyinda langar tasladi. Grekler ha'm parsilar ortasinda *Marafon* urisi bolip o'tti ha'm grekler jen'isi menen tamamlandi.

B.e.sh **490—449-jillar** — parsilardin' Grestiyag'a sho'lkemlestirgen a'skeriy ju'risleri na'tiyjesinde grek-parsi urislari bolip o'tti.

B.e.sh**. 481-jil** — *Afina* menen *Sparta* ortasinda awqam du'zildi.

B.e.sh.480-jildin' ba'ha'ri — Iranlilar Grestiyag'a 3-ju'risin basladi.

B.e.sh.480-jil — grekler ha'm parsilar ortasinda *Fermopil* sawashi bolip o'tti ha'm onda parsilar jen'ip shiqti. Fermopil kamari Grestiya arqadan qublag'a alip baratug'in birden-bir joli edi. Kserks a'skerleri Qubla Grestiyag'a jetip bardi, grekler a'skerlerin aylanip o'tip, Fermopildi iyeledi. Sonnan keyin Kserks ta'repinen Afina iyelendi ha'm onin' a'mri menen qala o'rtendi.

B.e.sh**. 480-jil** — *Salamin* qasindag'i ten'iz sawashinda parsilar a'skerleri u'zil-kesil talan-taraj etildi.

B.e.sh**. 479-jil** — Mardoniy basliq Iran a'skerleri ja'ne Attikag'a bastirip kirip, Afinani waqtinsha qamal qiladi. Grek polislerinin' birlesken ku'shleri Iraniylarg'a soqqi berip, olardi Beotiyaga shegindiredi. Plateya qasindag'i sawashta Iran a'skerleri jen'ilip, Mardoniy o'ledi.

B.e.sh**. 479-jil** — *Plateya* qalasi qasinda parsilar askerlerin qiyratti. Iran shahi menen du'zilgen shartnamag'a muwapiq ol Aldin'g'i Aziyadag'i ha'mme grek polislerinin' g'aressizligin biykarladi, greklerge qarsi a'skeriy hareket ju'rgizbewge wa'de berdi. Afina O'rtajer ten'izi boylarindag'i en' qudretli ma'mleketke aylandi.

B.e.sh**. 478- jil** — Grek-parsi uruslarinda qatnasqan grek polisleri, Kishi Aziyadag'i grek qalalari ha'm Egey ten'izindegi ataw — ma'mleketler Afina basshilig'inda awqam du'zgen. Bul *Delos* yaki *1-Afina awqami* atin alg'an. Onin' Delos awqami dep ataliwi awqam g'a'ziynesi muqaddes Delos atawinda saqlang'an. Bul awqam greklerdin' Iraniyler u'stinen jen'iske erisiwde u'lken a'hmiyetke iye edi.

B.e.sh**. 449- jil** - Suzada grekler ha'm Iraniyler ortasinda *Kaliy* sha'rtnamasinin' du'ziliwi. Kalliy sha'rtnamasina muwapiq, parsilar Kishi Aziyadag'i grek qalalari ha'm Egey ten'izindegi ha'mme atawlar g'a'rezsizligin ta'n alg'an. Iran a'skeriy-ten'iz flotina Egey ten'izinde ju'ziw qadag'an etilgen. Iran Grestiyag'a ko'p mug'darda saliq to'lewi kerek bolg'an.

2.Gretsiyanin` sotsial-ekonomikaliq ha'm siyasiy jag'dayi b.e.sh. V-IV a`sirlerde. Uris u`lken paydalar alip keldi (altin, gumis ha`m qullardi) ha`m jan`a talaplar keltirdi, xojaliqtin` rawajlaniwi ushin qosimsha jiger payda etti.

Gretsiyada **b.e.sh.** ***V a`sirde klasikaliq qul iyelewshilik ekonomika*** dep atawg`a bolatug`in ekonomikaliq sistema qa`liplesti. Grek ekonomikasi tutasi menen bir qiyli bolg`an joq. Duzilisi boyinsha onin` eki: birinshisi-agrarliq, ekinshisi-sawda-o`nermentshilik. Son`g`isi ekonomikaliq rawajlaniwdi tezlestirdi. Og`an Afina misal bola aladi. Grek-pars urislarinan keyin Afina tez tiklendi. Pirey porti qayta qurilip, sol da'wirdegi O'rtajer ten'izindegi en' iri port esaplang'an. Karfagen portina ten'lesti. Ten'iz awqamina jetekshilik qilg'an Afina grek du'nyasi ten'iz sawdasinda da birinshi o'rindi iyeledi. Afina eksporti Arqa Qara ten'iz, Sitsiliya, Apuliya,

Etruriyani qamrap aldi. Egina, Korinf Kerkira ha’m basqa qalalar sawda da Afinani birinshiligin moyinlawg’a ma’jbu’r boldi.
Sawda-o`nermentlik polislarda awil–xojaliq jumislari da jurgizilgen. Onin` ko`p tarawlari bolg`an: da`n o’simliklerin egiw, juzimgershilik, palizshiliq-bag`manshiliq ha`m mal sharwashilig`i.

Tutasi menen Gretsiyanin` awil xojalig`i b.e.sh. V-IV a`sirlerde to`mendegi o`zgesheliklerge iye edi: ko`p tarmaqli bolg`an, ko`p miynet talap etetug`in eginler ekken, qul miynetinen paydalang`an, qul iyleushilik xojaliq-tovarlik bag`dari.
Attika diyxanlari paytaxtti biyday menen ta’miyinley almaytug’in edi, biydaydi Qara ten’iz boyinan yamasa Italiyadan alip keliw arzang’a tu’ser edi. Awil xaliqi jumis tabiwi ushin ko’plegen qalalarg’a kelip ornalasa basladi.

Qalaliq turmistin` rawajlaniwi o`nermentshilikti rawajlandiriwdi ha`m onin` menen tig`iz baylanisli sawda operatsiyalarin jetilistiriwdi talap etti.

O`nermentshilik ha`m sawda qosimsha jumis ku`shin (qullardi) tartpag`ansha rawajlanbaydi. O`nermentshilik o`ndiristin` tiyanaqli alip bariliwi ushin turaqli shiyki zat bazasi za`ru`r edi. Shiyki zat ten`iz jollari menen pu`tkil Jer Orta ten`izi ha`m Qara ten`iz boylari qalalarinan kelip turdi. O`nermentshiliktin` tiykari-bul metall. Sonin` ushin metal islep shig`ariw o`ndirisin rawajlandiriw za`ru`r edi. Qa`nigelik isi de anag`urlim qizig`iwshiliq tuwdirdi. Metal islep shig`ariw isi menen bir qatarda keramikaliq o`ndiris te greklerdin` a`hmiyetli tarawi boldi. B.e.sh. V-IV a`sirler-ja`miyetlik ha`m jeke binalar, shirkewler ha`m teatrlar, aktiv saliniw waqti.

Kiyim-kenshek tiykarinan tigiw ustaxanalarinda tayarlandi. B.e.sh. IV a`sirde qala xalqi talaplarinin` o`siwi kiyim-kenshek tigiw boyinsha arnawli ustaxanalar sho`lkemlestiriwge alip keldi. Ustaxanalardin` u`sh tu`ri bolg`an: 2-3 qullari bar mayda xojaliqlar, 10-15 qullari bar orta xojaliqlar ha`m 30-40 qullari bar iri xojaliqlar. Grek o`nermentshiligi bazar menen baylanisli bolg`an. Onda o`nerment o`z o`nimin satqan, shiyki zat, miynet qurallarin, qullardi ha`m aziq-awqat satip alg`an. Tovar qatnasig`ina derlik barliq xaliq qatlamlari qatnasqan: diyxan o`nermentshilik buyimlarin ha`m miynet qurallarin satip alg`an, vino, may, ovoshlar satqan, o`nerment tiykarg`i aziq-awqat o`nimlerin satip alg`an ha`m o`zinin` ustaxanasinin` o`nimlerin satqan, qurlisshilar, matroslar, qala xalqi tiykarinan aziq-awqat o`nimlerin satip alg`an.
***Grek ja`miyetinin` sotsialliq du`zilisi.*** B.e.sh. V-IV a`sirleri sawda-o`nermentlik polislerde qa`liplesken ekonomikaliq sistema tutasi menen qullardin` ko`plegen massasinin` miynetinen paydalaniwg`a za`ru`r edi, qullardin` barliq sani ha`m salistirmali salmag`i udayi o`sip bardi. Afina alip barg’an ko’plegen urislar na’tiyjesinde Kishi Aziya, Frakiya ha’m Illiriyadan qullar alip kelip satilatug’in Xios atawinag’i qul bazari ekonomikasinin’ isshi ku’shke bolg’an ku’ndelikli mu’ta’jligin qandirdi. Qullardin’ sani keskin asip ketti. Uqipsiz qul arzan bolip, o’nerge u’yrenilgen qul qimbati 100-150 draxma bahalanar edi. Perikl da’wiri Afinasida qullardi aniq sani belgisiz. Aytiwlarg’a qarag’anda olar 400 min’g’a jetpegen. Qaladag’i en’ bay adamlardin’ biri Nikiynin’ Lavrion gu’mis ka’nlerinde min’ quli, bay Gipponiktin’ 600 quli bolg’an. Apiwayi o’nermentshilerdin’ ustaxanalarinda 5 ten 10 g’a shekem qul islegen. Qalqan jasawshi usta Lisiynin’ ustaxanasinda 120 qul bolg’an. Bay qalalilar xojalig’inda 10-20 qul miynet etken. O’nermentshilik ka’rxanalari, ka’nler, paliz, bag’larda qullar miynet qilganlar. Afina qala politsiyashilari tiykarinan qullardan iborat bolg’an.

Xaliq du`zilislerinin` barliq bul o`zgeshelikleri klassliq qatnasiqlardin` ayiriqsha sistemasinin` qa`liplesiwine alip keldi, ***oni rawajlang`an qul iyelewshilik ja`miyeti yamasa klassikaliq qulshiliq*** dep atawg`a boladi. Onin` anag`urlim ayqin misali Afina ja`miyeti bolip tabiladi. Afina sotsiyal qatlamlarinda tiyisli o’zgerisler ju’z berdi. Ja’miyette jetekshi orindi sawda – o’nermentler qatlamlari iyeledi. Ma’mleketti ishki ha’m sirtqi siyasatin sol qatlamlar belgiler edi. Klassikaliq da`wirdin` grek ja`miyeti u`sh tiykarg`i klassqa bo`linedi: qullar klassi, mayda erkin o`ndiriwshiler klassi ha`m qul iyelewshiler klassi. Bunnan tisqari, deklassliq elementler qatlami bolg`an.

Afina demokratiyasi siyasiy sistema sipatinda. O`zinin` siyasiy du`zilisi boyinsha, b.e.sh. V-IV a`sirlerdegi grek polislerinin` ma`mleketlik uyimlarinin` du`zilisi eki tiykarg`i tu`rge bo`lingen. Ekonomikasi joqari da`rejede rawajlang`an, intensiv awil xojalig`ina, rawajlang`an o`nermentshiligine, aktiv sawdasina iye polisler, a`dettegishe, ma`mleketlik du`zilistin` demokratiyaliq formalarina beyim bolg`an. Onin` misali Afina boladi, al oligarxiya Spartanin` siyasiy sho`lkemi boldi.

Afina demokratiyasi degende 20 jastan u'lken, erkin tuwilg'an, toliq huqiqli Afina er adamlarina tiyisli bolg'an demokratiya haqqinda aytilatug'in edi. Olar xaliqtin' az bolegin quraytug'in edi. Siyasiy huqiqlardan, qullardan tisqari hayallar, basqa wa'layatlarda Afinag'a qosip kelgen ha'm Afinada jasap turip, erkin bolsa da puxaralig'i bolmag'an **meteklar** joq edi. Meteklar 100 min'g'a jaqin adamnan ibarat bolip, olar tiykarinan sawda o'nermentshilik penen shug'illanatug'in edi.

Afina demokratiyasi en` rawajlang`an, en` jetilisken, antik qul iyelewshilik ma`mleketlerdin` demokratiyaliq du`zilislerinin` en` jetik formasi bolg`an. Afina demokratiyasinin` en` jetilisken waqti b.e.sh. V-a`sirdin` ortalarinan IV-a`sirdin` ortalarina shekemgi ju`z jil bolg`an. Afina demokratiyasinin` siyasiy uyimlar sistemasinin` qa`liplesiwi uzaq siyasiy da`wirdin` na`tiyjesi boldi, ol Solonnin` reformasinan baslandi. Afina demokratiyasi klasslar, sotsialliq toparlar, ayirim adamlar arasinda qatnaslardi retlestiriwge bag`darlang`an. Grek polislerinde barliq sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy sho`lkemlerdin` tiykari ja`mi antik qa`wimin du`zgen puqaralar ja`ma`a`ti bolg`an.

Tutasi menen Afinanin` toliq huqiqli puqarasi - bul erkin adam, onin` jer uchastkasi, belgili da`rejede baylig`i boliwi tiyis, ol - fizikaliq jaqtan jetilisken insan, belgili da`rejede ta`rbiya alg`an boliwi kerek.

Afinada basli ha`m sheshiwshi ha`kimiyat uyimi puqaralardin` Xaliq jiynalisi (ekllesiya) bolg`an, og`an barliq puqaralar jiynalatug`in bolg`an. Polistin' suveren ha'kimi – xaliq jiyinin Afina puxaraliq huqiqina iye bolg'an sani ko'p bolmag'an u'lken jasli er adamlar qurag'an. A'meldar adamlar qur'a (jrebiy) taslaw joli menen saylanatug'in edi, tek a'meldarlar afinali boliwi kerek edi. ***Arxont*** yamasa ***strateg*** waziypasin ha'r qanday puxara orinlawi mu'mkin degen tu'sinik bar edi. Sebebi barliq a'meldar adamlar jiyinda xaliq erki ha'm nizamlarin belgilegen halda using'an. Olardin' funksiyasina hesh qanday a'hmiyetli waziypa kirmeytug'i edi. ***Joqari a'meldar adamlar – arxontlar*** ha'kimiyati shan'araq ha'm miyrasxor huqiqina tiykarlaniwg'a g'amxorliq (arxont eponim) sacral waziypa (arxont basilevs) sud protsessinde basshiliq etiw (fesmofet) menen sheklen'en edi. Arxont polemarx (armiya qomondoni) tek atina g'ana qomondon bolip, a'melde ol shet ellikler u'stinen sud islerin a'melge asirar edi. Quralli ku'shlerge uris ha'm tinshliq waqitta basshiliq etiw 10 strategqa tiyisli edi. Olar ha'r bir talabang'a dawis beriw joli menen saylanar edi. A'meldar adamlar tek basina mirta gu'lshen'berden basqa hesh qanday ha'kimiyat belgisine iye emes edi. Bul onin' ha'kimiyatti sheklen'eninen derek beretug'in edi.

Xaliq jiynalisinin` wa`killigi Afina turmisinin` barliq ta`replerin o`z ishine qamtig`an: negizinde ol tek g`ana o`z ma`mleketinin` nizam shig`ariwshi uyimi bolip qalmag`an, al basqariw ha`m ha`kimshilik tarawinda jag`daydi qadag`alap barg`an. Jil dawaminda Xaliq jiynalisinin` jumisi 10 tsikllarg`a bo`lingen, ha`r bir tsikl 36 ku`nnen ibarat bolg`an, 4 jiynalis o`tkerilgen (a`dettegishe 9 ku`nde bir ret). Ken`es Xaliq jiynalisinin` jumisshi uyimi bolg`an. Basqariw kollegial edi. Ken`estin` 500 ag`zasi bolg`an. Ha'r bir fildan 10 strateg saylanip, ko'she ha'm qurilmalardin' jag'dayin qadag'alaw ushin 10 astinom bazar ha'm tovarlar haqqinda g'amxorliq etip satiwshi ha'm qariydar ortasindag'i ja'njellerdi 10 agranomlar ayiratug'in edi. Atqariwshi ha'kimiyati ha'r bir filddan 50 adam saylanatug'in 500 ler ken'esi- pritanlar qolinda edi. Ken'es xaliq jiyinina alip shig'ilatug'in qararlar proektin tayarlaytug'in ha'm a'meldar adamlar ja'rdeminde jiyin qararlarin orinlaytug'in edi. Ken'es ja'ma'a't jumislarin sho'lkemlestiriw, konfiskatsiya qiling'an mu'lkti satiw, ma'mleket saylag'an komissiya arqali finans islerin qadag'alaw, kemeler qurilisi ha'm atli armiyalar. Bes ju'zler ken'esi basqariw ma'selelerin tez sheshe almaytug'in edi. Sol sebepli ha'r bir fild o'zinin' 50 wa'kili- pritanlat arqali ma'mleketti jildin' 1/10 bo'leginde basqarg'an. Pritanlar ku'n dawaminda ma'jilis o'tkergen, olardin' ¾ bo'limi tu'nde qalg'an. Ken'es shet ma'mleketler menen baylanislar (xat jaziw arqali-so'ylesiwler) alip barg'an, elshilerdi qabil qilg'an. Ha'r ku'ni pritanlar ta'repinen qur`a (jrebiy) taslaw menen ken'es baslig'i saylanip, ol ma'mleket g'a'ziynesinin' giliti ha'm muhrin alg'an. Ol sol ku'ni xaliq jiyini bolsa og'an basshiliq etken.

Demek. ken`estin` tiykarg`i waziypalari Xaliq jiynalisinin` jumisin tayarlaw ha`m sho`lkemlestiriw ha`m ma`jilislerdin` arasinda onin` waziypalarin atqariwdan ibarat bolg`an.

***500-ler Ken`esi*** menen bir qatarda Afina demokratiyasinin` sistemasinda ***Areopag Ken`esi*** bolg`an. O`zinin` du`zilisi ha`m qurami boyinsha ol aristokratiyaliq uyim bolg`an. B.e.sh. V-IV-a`sirlerde ol sud ma`kemelerinin` biri bolg`an.

Afina qul iyelewshilik ja`miyetinin` quramali turmisin basqariw saylaw magistraturalar, arnawli lawazimli shaxslar arqali alip barilg`an. Afinada en` joqari magistrat-arxontlar ha`m

strategler kollegiyasi bolg`an. Afina basqariw uyimlarinin` ishinde ko`plegen o`z-ara qadag`alawshi finans kollegiyalari bolg`an. Bul Afina demokratiyasinin` lawazimli shaxslardin` qaznani urlawshiliq ha`m basqa da finans jinayatlarina qarsi arnawli ha`m na`tiyjeli ilajlari boldi. Afina demokratiyasinin` sistemasinda magistratlar kollegiyasi, metronomlar iskerleri h.t.b. bolg`an. Olardin` ha`mmesi bir jilg`a saylang`an.

Afina demokratiyasinin` en` a`hmiyetli uyimlarinin` biri ***geliya*** sudlari boldi. Ol jasi 30 dan asqan puqaralardin` ishinen saylang`an. Geliya Afina sud uyimlarinin` en` joqarg`i organi bolg`an. Sud ma`jilisi magistratlar menen birlikte o`tkerilgen. Arxont, strateg ha`m kollegiya ag`zasi aldin-ala tergew ju`rgizgen. Sud isleri menen bir qatarda geliyag`a pu`tkil Afina demokratiyasi sistemasin qorg`aw boyinsha juwapkerli waziypa ju`klengen.

Afina puqaralig`i b.e.sh. V-IV-a`sirlerde mu`liklik ha`m sotsialliq jaqtan bir qiyli bolmag`an, to`rt mu`liklik toparg`a bo`liw saqlang`an, ha`r bir topardin` jag`dayi Afina ja`miyetinde bir qiyli bolmag`an. Orta, ha`tteki to`men topardag`i Afina puqaralarin ja`miyetlik turmisqa real` qatnasiwin ta`miyinlew ushin ilajlar sistemasi kerek edi. Olar puqaralardin` belgili da`rejede materialliq jag`dayin, bilim da`rejesin, psixologiyaliq klimatti, tutasi menen puqaralaiq ja`ma`a`t arasinda belgili da`rejede birlikti ta`miyinlewge bag`darlaniwi tiyis edi. Bul ma`selelerdi sheshiw ushin Afina demokratiyasinin` belgili sotsialliq siyasati islep shig`ildi. Ol bir qatar ilajlardan ibarat edi: lawazimlarg`a haq to`lew usilin engiziw, Ken`es 500, geliya ha`m Xaliq jiynalisinin` jumisina qatnasiw, atlanislarda ba`nt bolg`an igollit-moryaklarg`a to`lem to`lew. Xaliq jiyini waziypasina Afina puqaralig'ina qabil qiliw, metekler isi, shet ma'mleketlerge elshiler jiberiw kirgen. Uris waqtinda strateglar xaliq aldinda o'zleri o'tkizgen uris ha'reketleri haqqinda esabat bergen, a'skeriy jen'iliske ushirag'ani ushin strateglardi o'lim jazasi menen jazalag'an.

Afina demokratiyasi puqaralardi bilimlendiriw ha`m ta`rbiyalawg`a diqqat awdardi. Ol ha`r qiyli kategoriyadag`i puqaralardi jumislarg`a ken` qatnastiriwg`a tiykarlandi, olardin` ja`miyetlik aktivligin ta`miyinledi, Afina puqarasinin` siyasiy sana-sezimin rawajlandiriwg`a sha`rayatlar du`zdi, ayriqsha siyasiy klimat du`zdi. Afinada a'meldar adamlar u'lken ha'kimiyat ha'm abiroyg'a iye bolmag'an, jiyinlarda so'zge shig'iwdi biletug'in, nizamlar proektin qabil qiliwg'a xaliqti ko'ndire alatug'in, hesh qanday a'melge iye bolmag'an adamlar xaliq isenimine kirgen. Olar ***demagoglar*** dep atalg'an. Afina ma'mleketi o'z puxaralarinin' ruwxiy ta'repten rawajlaniwina u'lken itibar bergen. Puxaralardi teatrg'a kiriw, bayramlarg'a qatnasiw imkaniyati jaratilg'an. Teatrlarg'a kambag'allardin' kiriwi ushin ma'mleket teorikon- teatrg'a kiriw ushin eki ese miqdarinda pul to'lewin ja'riyaladi. Perikl usinisi menen ja'riyalang'an napaqa a'piwayi puqarag'a teatrg'a kiriw imkaniyatin berdi.

B.e.sh. VI-V a'sir baslarinda sport jarislari aqsu'yekler ushin kewil ko'teriw ushin bolsa, Afina demokratiyasi oni a'piwayi puxaralardi da sport penen shug`illaniwina sharayat jaratiwg'a ha'reket etti. Zallar, hammomlarg'a iye bolg'an gimnasionlar, shinig'iw isleytug'in ko'p sanli palestralar ha'r qanday Afina puxarasi ushin ashiq edi. Lekin bay afinalilar ushin gimnasion ha'm palestalar ayriqsha edi. Sport Afinada adam o'zin-o'zi erkin basqariwg'a u'yretiw, a'dalatli oyin qag'iydasina boysiniw, o'z ruhin ko'teriwge xizmet etiwi kerak edi. Afinalilar basqa grekler siyaqli ko'p jug'iriw menen shug'illang'an.

Afina demokratiyasi qul iyelewshilik demokratiyasi boldi, yag`niy bul sistemag`a qul xalqi qatnasqan joq. Bunnan tisqari, ol ju`da` sheklengen, tar ha`m tuyiq siyasiy sistema edi.

3. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yariminda Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Afina ten'iz awqami. Peloponnes awqami.

Grek polislerinin` en` qu`diretli birlespeleri basinda Sparta turg`an Peloponnes awqami ha`m Afina basqarg`an birinshi Afina ten`iz awqami-arasindag`i o`z-ara qatnasiqlar Gretsiyanin` b.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yariminda ishki siyasiy jag`dayin belgiledi.

B.e.sh.V-a`sirdin` ortasina kelip ***Peloponnes awqamina*** Peloponnestin` barliq derlik polisleri (Spartag`a dushpan bolg`an Arostan basqasi), Orta Gretsiyanin` bir qatar qalalari, sonin` ishinde ku`shli Fidi ha`m Fakididin`, arqa Doriodidin`, Likada atawlarinin` kishirek polisleri kirdi. Awqamliq ma`mleketlerdin` u`lken bo`legi, sonin` ishinde Sparta da bar, agrar bolg`an, olarda o`nermentshilik ha`m sawda to`men rawajlang`an. Olar du`zilisi boyinsha oligarxiyaliqqa jatqan, olardin` siyasiy bag`darlamasi konservativlik bolg`an.

Awqamg`a kirgen ma`mleketler o`zinin` erkinligin saqlap turg`an. Basqa polisler menen ha`tteki o`zinin` awqamlaslari menen uris ashiw da`rejesinde bolg`an.

Awqamlaslardin` tiykarg`i minnetleri - birden-bir sirtqi siyasat ju`rgiziw ha`m birlikte a`skeriy ha`reketlerge qatnasiw. Onin` ushin ha`r bir awqamlas polis belgili sanda a`skerlerdi, atli a`skerlerdi, kemelerdi ha`m aqshalay to`lemlerdi beriwi kerek edi.

Peloponnes awqaminin` en` joqari uyimi - bul barliq awqamlaslardin` jiynalisi. Bul jiynalis Sparta eforlarinin` basshilig`inda Sparta qalasinda o`tkerilgen. Awqamliq jiynalistin` qararin Spartaliq apella tastiyiqlawi tiyis edi. Peloponnes awqamina ag`za boliw erikli, al awqamnan shig`iw salistirmali erikli edi. Awqam 200 jil jasadi.

Awqamnin` u`lken a`skeriy - siyasiy mu`mkinshiliginen paydalanip, Sparta Gretsiyanin` en` ku`shli ma`mleketine aylandi ha`m b.e.sh. V-IV-a`sirlerde grek du`n`yasinda sheshiwshi rol` oynadi. Olar barliq jerde aristokratiyaliq toparlardi qollap-quwatladi, b.e.sh.V-IV-a`sirlerde grek oligarxiyasinin` tiregi boldi.

Afina ten'iz awqami. B.e.sh. V a'sirde grek du'nyasinin' siyasiy ha'm ma'deniy turmisinin' orayi Kishi Aziya ha'm Egey atawlarinan Balkan Gretsiyag'a ko'shti. Grek wa'layatlari ishinde Attika wa'layatinin' roli asti.

Arxaik da'wirden keyin Gretsiyada siyasiy ta'repten ku'shli o'zgerisler ju'z berdi. B.e.sh. VI a'sir aqirinda Shig'sta da qu'diretli Ahamaniyler ma'mleketi qa'liplesti ha'm Grek du'nyasina o'zinin' ma'deniy siyasiy ta'sirin o'tkize basladi. Sparta ha'm Afina bolsa parslarg'a qarsi grek qalalari awqamin sho'lkemlestirdi. ***B.e.sh. 481 jil grek qala ma'mleketleri Ellin awqamin du'zdi.*** Da'slep awqamda Sparta jetekshi rol o'ynaydi. Sparta wa'kili onin' jumisina basshiliq etti. Lekin parslarg'a qarsi a'skeriy ha'reketlerde tiykarinan flot sheshiwshi orin iyeler edi. Sparta o'zinin' flotina iye bolmag'anlig'i sebepli, awqamda jetekshi o'rindi iyeley almas edi. Spartalilardan basshiliqti aliw ushin Ioniya atawlarinin' Afinag'a ja'rdem sorag'ani siltaw boldi. Afina a'tirapinda bir neshe grek qalalari birlesip, jan'a siyasiy ku'sh birinshi Afina awqamin payda etti. Sol waqittan baslap Sparta ha'm Afina awqamlaslari ortasindag'i ba'seki b.e.sh. V a'sirde Gretsiyadag'i waqiyalar rawajlaniwina ta'sir o'tizdi.Afina awqaminin` quramina Egey ten`izinin` boylarinda ha`m atawlarda jaylasqan grek polislerinin` u`lken bo`legi kirdi. Afina awqamlaslarinin` basim ko`pshiligin ten`iz boyi qalalari quradi.

Afina awqami tez arada bekkem, birlesken ku'shli sho'lkemge aylandi. Awqamnin' barliq qatnasiwshilari toliq huqiqli bo'lip, onin' xa'ziyne Delos atawindag'i Apollon ibadatxanasinda jaylasqan edi. Awqamlaslar ken'esine ha'r bir ag'za ma'mleket birewden wa'kil jiberdi. Afina Arxesy awqami aqshasi 480 talant ko'lemde dep belgilenip, ha'r bir awqamshi ma'mleket uliwma xa'ziynege ag'zaliq to'lemin (foros) a'melge asirar edi. Awqam ishinde Afinanin' a'skeriy-siyasiy ha'm sawda da salmag'i ku'sheyip ketti. Barliq awqamlas grek qalalari o'zlerinde Afina tas-ta'rezisi ha'm o'lshem birliklerin qabil etti, uliwma xa'ziyne Delosdan Afinag'a ko'shirildi.

Afinaliklar awqamlaslardin' to'lew wa'deleri esabina Afinada belgili Propiley ha'm Parfenonni qurdi. Afinanin' bunday isirapxorlig'i awqamlaslardin' narazilina sebep boldi. Awqamlaslardin' qarsi shig'iwlari Afinalilar ta'repinen awir jazalandi. Ma'selen, jazalang'an Tasos Afinag'a o'zinin' barliq kemelerin beriwge, diywallarin buziwg'a, saliq to'lew ha'm eski ag'zaliq wa'delerin to'lewdi dawam ettiriwge ma'jbu'r boldi. Plutarxtin' jaziwina qarag'anda "Awqamlaslar xiroj to'lewshiler ha'm qullarg'a aylandi".

Olardin` ekonomikasi rawajlang`an, o`nermentligi gu`llengen, sawdasi aktiv bolg`an. Olarda qul iyelewshilik qatnasiqlarida anag`urlim rawajlang`an, demokratiyaliq du`ziliste bolg`an.

Peloponnes awqamina qarag`anda, Afina ten`iz awqami anag`urlim quramali du`ziliske iye bolg`an.

Birden-bir finans sistemasi du`zildi, ol jilliq to`lemler esabinan toltirilg`an uliwma awqamliq qazna boliwin na`zerde tutqan. Awqamnin` finans du`zilisi Afina awqamlaslarin aktiv ekspluatatsiyalawg`a bag`darlang`an edi, o`ytkeni Afina pu`tkil a`skeriy-siyasiy birlespenin` gegemoni ha`m basshisi bolg`an.

Afina awqaminin` sho`lkemlestiriw du`zilisinin` a`hmiyetli o`zgesheligi awqamnin` ishinde qanday da bir ekonomikaliq birlikti du`ziwden ibarat edi.

Afina awqamliq polislarda demokratiyaliq ta`rtiplerdi toliq ha`m aktiv quwatlaw siyasatin ju`rgizdi. Bul quwatlaw ha`r qiyli formalarda ju`z berdi sawda-o`nermentlik toparlar menen orta da`rejedegi puqaralardin` ekonomikaliq rawajlaniwi ushin qolayli sha`rayatlar du`zildi, sebebi olar o`zlerinin` polislarinda jetekshi rol` oynay basladi, demokratiyaliq ma`kemelerdin`, en` aldi menen xaliq jiynalisinin` a`hmiyeti ku`sheye basladi.

Demokratiyaliq ta`rtiplerdi bekkemlewge bag`darlang`an Afinanin` jigerli siyasati Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in ko`p sanli polislarda ma`mleketlik basqariwdi belgili da`rejede a`piwayilastiriw maqsetlerin go`zlegen, juwmag`inda - tolig`i menen Afina ten`iz awqamin bir qansha oraylastiriw na`zerde tutqan.

O`nimli ekonomikag`a iye, ku`shli sotsialliq-siyasiy ha`m ma`deniy turmista jasawshi Afina ten`iz awqaminda ko`plegen ha`r qiyli qatnasiqlar payda bolg`an, olardin` rawajlaniw barisinda olardi sud ta`repinen retlestiriw za`ru`rligi tuwildi. Afina ***geliyasinin` qurami***, 10 sud palatasi, sud ma`jilislerinin` demokratiyaliq sipati islerdi puqta ha`m joqari da`rejede alip bariwdi ta`miyinledi, bul Afina demokratiyasinin` abiroyin ko`terdi. Ekinshi jag`inan, awqamlaslardin` ha`r qiyli islerin qarap shig`iw Afina ha`kimligine awqamliq polislar ishinde qatnasiqlardi muwapiqlastiriwg`a, o`zinin` ta`repdarlarin qollap-quwatlawg`a, qarsilaslarin quwdalawg`a mu`mkinshilik berdi. Sho`lkemleskenlik du`zilistin` atap o`tilgen o`zgeshelikleri Afina ten`iz awqami ishinde Afinanin` jag`dayin o`zgeriske alip keldi. Afina paytaxt, awqamnin` bas qalasina aylandi, og`an ekonomikaliq, sud, siyasiy, ma`deniy sipattag`i isler boyinsha barliq awqamlaslardin` wa`killeri kele basladi.

Afina ma`mleketi shegarasinda ken` ekonomikaliq zona du`ziw b.e.sh.V-a`sirde Gretsiyanin` tariyxiy rawajlaniwinda progressivlik qubilis boldi. Afina ma`mleketinin` ko`pshilik qa`wimlik ag`zalari bul birlespe ha`reket etip turiwinda ma`pli edi, sebebi awqamg`a ag`za boliw olardin` ekonomikaliq gu`lleniwine, demokratiyaliq ta`rtiplerdi ornatiwina, ma`deniy rawajlaniwina mu`mkinshilik berdi.

Afina qu`diretin bekkemlewde ha`m Afina ma`mleketin du`ziwde ***Perikl***-Ksantilla uli (b.e.sh.495-429-jj.) ju`da` u`lken rol` oynadi. Grek-pars urislarinan keyin Afinadag'i keskin siyasiy gu'res na'tiyjesinde radikal – demokratik ku'shler ***Perikl*** basshilig'inda jen'ip shiqti. Afinada demokratiyaliq sistemanin` jen`isine alip kelgen ishki basqariw reformalarin ju`rgiziw baslamasi onin` toparina tiyisli. Efial`t menen birge ol aristokratiyaliq Areopagtin` qulawina ha`m Xaliq jiynalisinin` waziypalarin ken`eytiwge ja`rdemlesti, aqsu'yekler areopaginin' siyasiy abroyin joqqa shig'ardi. Areopag qol astinda tek qasdan adam o'ltiriw ha'm diniy da'stu'rlerge qarsi jinayatlardi ko'rip sud qiliw waziypalari g'ana qaldi. Areopagtin' siyasiy funksiyalari Klisfen en'izgen 500 ler ken'esi ham gelieyaga berildi. Xaliq-araliq sawdadan ma'pin go'zlegen Afina sawdager-o'nermentleri ha'm ten'izshileri Afinani Grek qalalari u'stinen jetekshiligin bekkemlewdi talap etti. Olar awqamlaslarg'a degen qiyin siyasatti, Afinanin' grek du'nyasina basshiliq qiliwg'a qarsi turatug'in ha'r qanday ku'shlerge qarsi keskin gu'res alip bariwdi talap etti. Afinada Kaeon tiraniyasi tamamlang'annan keyin demokratiyaliq ha'reket Afina siyasiy turmisinda jetekshi oring'a shiqti. 500 ler ken'esinin' ta'siri ku'sheydi. Bul ken'este xaliqtin' kambag'al qatlamlarinin' qatnasi ushin imkaniyatlar jaratildi. Gelieda sudyaliq waziypasin orinlaw ushin yamasa 500 ler ken'esine ag'zaliq ushin is haqi to'lewdi en'iziw, ha'tteki kambag'allarg'a da qura (jrebiy) taslaw joli menen saylanatug'in 5 min' sudyadan birewi boliwi imkaniyatin berdi. Qala xaliqinin' orta qatlami ***zevgitlarg'a*** arxont waziypasin orinlawg'a ruxsat berildi. Sirtqi siyasatta Afina grek du'nyasina hu'kimranliq etiw ushin aktiv ha'reket etti.

Afina grek du`n`yasinda aktiv sirtqi siyasat ju`rgize basladi, bul jerde ol bir neshe maqsetlerdi go`zledi:

1) Egey basseynindegi jan`a qalalardi og`an qosiw joli menen awqamdi bunnan bilay da ken`eytiw;

2) Ulli Gretsiyada, Tu`slik Italiyada ha`m Sitsiliyada Afinanin` siyasiy ta`sirin ku`sheytiw;

3) Qara ten`iz basseynine kiriw;

4) Peloponnes awqamin bo`lek shig`ariw, onin` siyasiy ta`sirin pa`seytiw ha`m Afinani ko`pshilik grek polislarinin` gegemonina aylandiriwg`a ha`reket etiw.

Afina o'z ta'siri astinda grek du'nyasinda u'zliksiz ra'wishte ken'eyttiriwge Spartani qarsilig'ina ushradi.

Bul maqsetlerge jetiw Spartanin` ha`m onin` anag`urlim iri awqamlasi Korinftin` ku`shli qarsilig`ina ushiradi.

B.e.sh.V-a`sirdin` 40-jillarinin` ortalarinan afinliler Qara ten`izdin` grek qalalarina u`lken diqqat awdardi. 40-jillardin` aqirlarinan-aq olar o`z bag`darlamasin iske asira baslaydi ha`m Qara ten`iz boyinda o`z u`stemligin ornatadi.

Egey ha`m Qara ten`iz basseyninde o`zinin` siyasati ha`m diplomatiyasinin` u`lken jetiskenliklerine qanaatlanbastan, afinalilar na`zerlerin batis bag`darg`a - Ulli Gretsiyag`a, Tu`slik Italiyag`a ha`m Sitsiliyag`a awdaradi.

Afina demokratiyasinin` basshilari, grek du`n`yasinda siyasiy ta`sirin bekkemlew boyinsha sirtqi siyasiy tabislarin rawajlandira otirip ha`m grekler arasinda bekkemlewdi ku`sep, uliwma ellin kongressin shaqiriw ideyasin usinadi. Sparta ha`m Peloponnes awqami bug`an qarsi shig`adi ha`m kongress shaqirilmaydi. Afina ha`m Sparta bekkemlene baslaydi, biraq Afina ma`mleketinin` u`lken belsendiligin ha`m utimli sirtqi ekonomikaliq baslamalarin atap o`tiw za`ru`r. Afinanin' qon'si wa'layatlardin' ishki turmisina aralasiwi ku'sheyip, Sparta menen uris ha'reketleri alip barildi. B.e.sh. 445 jil Sparta menen 30 jil mu'ddetke tinishliq sha'rtnamasina qol qoyildi. Lekin tinishliq 14 jil dawam etip keyin uzaqqa sozilg'an uris barliq grek qalalarin to'menlestirgen Peloponnes urisi baslanip ketti. Uris 27 jil dawam etip ko'plegen qalalar wayran boldi. 10 min'lag'an adamlar qurban boldi. U'rp-a'detler, nizamlar ayaq asti qilindi. Grek du'nyasi sonnan keyin tu'skinlikke ushiradi.

4.Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj. B.e.sh. 431-jili baslang`an ha`m 27-jil dawam etken Afina ha`m Peloponnes awqamlari arasindag`i uris Peloponnes urisi dep ataladi. Ol bir qatar a`hmiyetli ekonomikaliq, sotsialliq ha`m siyasiy sekbepler menen baslandi. Grek-pars urislarinan keyin Gretsiyada ekonomikanin' uliwmaliq o'siwi baqlandi. Polisler ortasindag'i ha'm xaliq-araliq sawda rawajlandi. Bul Elladanin' sawda-o'nermentshilik polisleri ortasinda ba'seki ku'sheydi, a'sirese ku'shli sawda-o'nermentshilik, ten'iz sawdasi menen shug'ullang'an. Afinanin' Korinf ha'm Megara menen konkurentsiyasi ku'sheydi. Afina ha'm Sparta basshilig'indag'i eki ku'shli a'skeriy-siyasiy awqamlar ortasindag'i turaqliliq buzildi. Afina grek polislerindegi demokratiyaliq sistemalardi Sparta oligarxiya hu'kim su'rgen polislerdi qollap-quwatlawg'a ha'reket qildi. Sonday-aq Sparta ha'm Afina arasinda Gretsiyada jetekshilik ushin konkurentsiya 30 jil dawam etken Peloponnes urislarina alip keldi. Ekonomika tarawinda Afina ha`m ko`pshilik onin` awqamlaslari qul iyelewshilik ekonomikanin`, o`nermentlik o`ndiristin`, tovar xojalig`inin`, sawdanin` o`nimli tu`rlerin rawajlandiriwg`a ha`reket etti. Sparta ha`m ko`pshilik onin` awqamlaslari, kerisinshe, awil xojalig`in rawajlandiriwg`a, konservativlik natural` o`ndirisine bet burdi.

Siyasiy tarawda Afina ha`m Spartanin` qarama-qarsiliqlari onnan da beter keskin edi: Gretsiyada Afina demokratiyanin` tiregi dep qaraldi, ol puqaralardin` ken` qatlamlarina, olardin` Xaliq jiynalisina belsendi qatnasiwina su`yendi, Sparta, kerisinshe, aristokratiyaliq elementlerdin` orayina aylandi, puqaralardin` ataqli ha`m bay qatlamin, az sandag`i aristokratlardan toplanatug`in Ken`esti qolladi.

B.e.sh.V-a`sirdin` ekinshi yariminda Afina ha`m onin` siyasatinin` dushpanlarinin` biri Korinf boldi. Ol sawda o`nermentlik o`ndiristin` orayi boldi ha`m Tu`slik Italiya ha`m Sitsiliyada grek du`n`yasinin` za`ru`rli ma`plerine iye edi. Korinf turg`inlari bul jerde o`z o`nimlerin satqan, o`zine kerekli bolg`an da`n o`nimlerin, teri ha`m ha`r qiyli shiyki zat satip alg`an.

Peloponnes urisi baslaniwina tikkeley u`sh waqiya sebep bolg`an. Birinshi waqiya b.e.sh. 435-433-jillari alis Kerkirs ha`m Epidamde bolg`an demokratiyaliq ha`m aristokratiyaliq toparlardin` arasindag`i puqaralaiq uris edi.

Ekinshi waqiya qon`si Megara qalasina qarsi Afinanin` sanktsiyalari menen baylanisli edi. Bul sawda o`nermentlik oray bir waqitlari Afina ten`iz awqaminin` quraminda bolg`an, biraq onnan shiqqan ha`m peloponnesshilerdin` ta`repine o`tken. Sonin` menen bir qatarda Attika ha`m onin` awqamlaslari bazarlarinda o`zinin` buyimlari menen sawdi etiwdi dawam etken.

U`shinshi waqiya. Egerde Afinanin` Korinf waqiyalarina ha`m Megera sanktsiyasi hu`jim etiwshi ha`reketler bolg`an bolsa, onin` qarsilasi, en` aldi menen Korinf Afina awqaminin` en` iri qalalarinin` biri bolg`an Xalkida yarim atawindag`i Patideydi Afina awqaminan shig`iwg`a «ko`mek» berdi. Oni bag`indiriw ushin Afina u`lken flot ha`m goplitlerdin` ku`shli otryadin jiberiwge ma`jbu`r boldi (b.e.sh.432-j).

Pu`tkil Peloponnes urisin eki tiykarg`i da`wirge bo`liwge boladi: biirnshi da`wir - Arxidam urisi dep ataladi (b.e.sh.431-421-jj) ha`m ekinshi da`wir Dekeley urisi dep ataladi (b.e.sh.415-404-jj). B.e.sh. 421-415-jj waqitsha pitim jasaldi.

Peloponnes urisinin` birinshi da`wiri Sparta patshasi Arxidamnin` ati menen atalg`an. Uris tosattan baslandi - Sparta Fivalilarga, Beotiyde jaylasqan Platey degen kishi qalashag`a hu`jim jasadi. Ol Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in edi. Biraq bir hu`jim menen Platey alinbadi. Olarg`a Afina ta`repinen o`z waqtinda ja`rdem ko`rsetildi ha`m qamal bes jilg`a derlik sozilip ketti.

Peloponneslilerdin` tiykarg`i a`skeri Arxidam patshasi basshilig`inda 60 min` adamnan ibarat edi. Aldin-ala islep shig`ilg`an joba boyinsha ol Attika aymag`ina kirip baradi.

Perikl ha`m Afinanin` basshi toparlari waqiya usilayinshi dawam etetug`inin bilgen, aldin-ala bul ku`tilmegen ha`diyse bolg`an joq. Afina a'skeriy ku'shlerin basqarg'an Perikl qurg'aqliqta qorg'aniw taktikasin qollaniw kerek dep esapladi. Sparta armiyasi Attika aymag'in talan-taraj qilg'an waqitta barliq xaliq Afina qalasina kirip jan saqladi. Qalada aziq-awqat tawsilip, tu'rli juqpali kesellikler tarqaldi. Xaliq narazi boldi, b.e.sh. 430-jilda 15 jil dawaminda birinshi ma'rte Perikl arxont etip saylanbadi. Keyingi jil ol bir juqpali kesellikten du'nyadan o'tti.

Ma'mleket basqariwi uris ha'reketlerin alip bariw ta'repdari bolg'an Afina demokratiyasinin' wa'killeri qolina o'tti. Sonday basliqlardan biri Kleon-kelip shig'iwi o'nermentshilerden bolg'an ustaxana iyesi, siyasatshi ha'm uristi jen'iske shekem dawam ettiriw ta'repdari edi. Onin' da'wirinde afina floti Peloponnes boylarinda uris ha'reketlerin basladi. Spartalilardin' qorg`anlardi qamalg`a aliw ta`jiriybesi bolmag`an. Attikada bir ay dawaminda bolg`annan keyin Arxidam o`zinin` a`skerleri menen Peloponneske qaytti.

Afinanin` awir jag`dayinan paydalanip, Sparta Afina ten`iz awqamin idiratiwg`a ku`sh saladi ha`m belgili da`rejede tabislarg`a erisedi (*Mitilena* polisi, Lesbos atawindag`i qala) B.e.sh.426-jildan baslap strategiyaliq baslama Afinlarg`a o`tedi. B.e.sh. 424-jili afinalilar a`hmiyetli Messeniyadag'i za'ru'r Pilosti, Lakonikanin` qublasindag`i Kifera Sifakteriya atawin basip aladi. Spartalilardin' jag'dayi to'menlep qaldi. Olar uris ha'reketlerin arqag'a Frakiyag'a ko'shirdi. Bul jerdegi bir qansha qalalar Afina menen awqamnan shiqti. B.e.sh. 422-jilda Amfiopol qalasi qasinda u'lken sawash bolip, ha'r eki ta'repten ko'plegen qurbanliqlar berildi. Bul uristan keyin Afina menen Sparta arasinda ***paraxatshiliq pitimi b.e.sh. 421-jili 50 jil mu'ddetke du`ziledi. Bul sha'rtnama Afinanin' elshisi Nikiy ati menen Nikiy sha'rtnamasi dep ataldi***.

Jan`a a`skeriy ha`reketlerdi Afina baslaydi. Afinada b.e.sh. 420-jilda Sparta menen uristi dawam ettiriw ta'repdarlari Perikldin' jiyeni Alkiviad basshilig'inda hakimiyatqa keldi ha'm bir qansha peloponnes polislerinde Spartag'a qarsi puxaralardin' shig'iwin uyimlastirdi. Alkiviad Sitsiliyani basip aliw ideyasin aytip o'tti, bunnan tisqari qubla Italiya ha'tteki Karfagendi basip aliwdi a'rman etti. Onin' basip aliw rejeleri Afinada ken' qo'llap-quwatlandi. B.e.sh. 415-jil afinalilar Sitsiliya atawindag'i Sirakuza qalasina qarsi a'skeriy ten'iz ekspeditsiyasin uyimlastirdi. Afinalilardi Sirakuza Sparta ja'rdemi menen talan-taraj etti. Na'tiyjede 7000 afinali tutqing'a alinip, qul qilindi. Sitsiliyag'i apatshiliq na'tiyjesinde Afinani ten'iz ma'mleketinin' abiroyi to'menledi. Afina awqamlaslari bolg'an bir qansha iri qala ha'm atawlar jag'daydan paydalanip, Afinadan ajralip ketti.

Afina armiyasi ha`m flotinin` jen`iliske ushirawi haqiyqiy apatshiliqqa aylanadi. Endi baslama Spartag`a o`tedi. Sparta Irannin' ja'rdemi menen Kishi Aziyadag'i grek qalalarina o'z ta'sirin kusheytti. Afinada ha'kimiyatti aligarxlar basip aldi ha'm alar Sparta menen tez tinishliq ornatiw ha'reketin basladi. Peloponnes urisinin' ekinshi basqishi ***(Dekeley urisi b.e.sh. 415-404-jillar.)*** dep ataldi. Spartalilar Qara ten'izge baratug'in jollarda basip aldi. Bul Afinani aziq-awqat penen ta'minlewdi qiyinlastirdi. Urista en' u'lken ziyandi Afina ko'rdi. Afinani grek du'nyasindag'i abiroyi tusip ketti. Gretsiyada Spartanin' gegemonligi ornatildi. Peloponnes urislari da'wirinde jag'dayg'a qarap ha'r eki ta'repke ja'rdem berip turg'an, tiykarinda Afina menen Sparta qatnasiqlarin keskinlestirgen Iran a'ste-aqirin grek polislerinde o'z ta'sirin ku'sheytti. 404- jili Afina qalasi bag`indiriladi. Afina awqami ha`m onin` uyimlari tarqatiladi, Afina floti qiyratiladi. Derlik pu`tkil Gretsiya islerin basqarip otirg`an qu`diretli Afina en` aqirinda Elladanin` qatardag`i polislarinin` birine aylanadi.

Spartag`a urista jen`ip shig`iwina Persiya qural-jaraq ha`m qarjilay ja`rdem ko`rsetedi, ol uliwma grek du`n`yasi ha`lsirewinde o`z ma`pin go`zlegen.

B.e.sh.431—401-jillar — Sparta ha'm Afina ortasindag'i ***Peloponnes urisi.***

B.e.sh.431—421-jilIar — Afina ha'm Sparta ortasindag'i Peloponnes urisinin' birinshi basqishi.

B.e.sh.431-jil — Peloponnes awqami basshisi *Sparta* Afinag'a qarsi uris ha'reketlerin basladi. Urisqa Sparta patshasi *Arxidam **II*** basshiliq qilg'an. Sonin' ushin Peloponnes urisi *Arxidam urisi* depte ataladi.

B.e.sh.430—426-jillar — Afina a'skerleri Peloponnestin' batis boylarindag'i *Kefaleniya* ha'm *Zakinf* atawlarin, *Navpaktva Solliy* qalalarin basip aldi.

B.e.sh.427—424-jillar - Afinalilar Sitsiliyag'a bir neshe ret tabisli a'skeriy atlanis jasadi.

B.e.sh.426-jil — Lesbos atawindag'i *Mitilena* qalasinda Afinag'a qarsi ko'neriliske shiqti. Ko'terilisshilerge Sparta ja'rdem bergen. Afinalilar Mitilenadag'i ko'terilisti jawizliq penen bastirdi.

Afina Lesbosg'a Spartadan keletug'in a'skeriy kemelerdin' jolin tosiw ushin Peloponnes boylarina 100 ***triyer***dan ibarat a'skeriy ku'sh jiberdi.

B.e.sh.425—424-jillar — Afina a'skerleri *Korinf ha'm. Delinda* bolg'an sawashlarda jen'iske ushirag'an.

B.e.sh.424-jil — Afinalilar floti Messeniya boylarinda spartalilarg'a soqqi berip, Kifera Sifakteriya atawin basip aldi. Sparta bolsa qiyin jag'dayg'a tusip qaldi, Afina basshilari Demosfen ha'm Kleonlardan sha'rtnama du'ziwdi sorag'an. Biraq Afina basshilari Spartag'a qabil etip bolmaytug'in sha'rtlerdi qoyg'an. Na'tiyjede sha'rtnama du'zilmey turip, uris dawam etken.

B.e.sh.421-jil — Afina menen Sparta ortasinda 50 jilg'a mo'lsherlengen sha'rtnamasi du'zildi.

B.e.sh.415-yil - Afinalilar 260 a'skeriy keme, 32 min'liq u'lken armiya menen Sitsiliya atawina qaray barg'an. Afina armiyasina *Alkiviad, Nikiy* ha'm *Lamaxiar* basshiliq etken.

B.e.sh.415—404-jillar —Peloponnes urisinin' ekinshi basqishi.

B.e.sh.413-jil — *Demosfen* basqarg'an Afina floti Sparta ha'm awqamlaslar ta'repinen qiyratildi. Sawashta *Nikiy, Demosfen* ha'm *Lamaxiar* o'ltirilgen.

B.e.sh.413-jil — Sparta a'skerleri Afinadan 22 km alistag'i Dekeleya awilin basip aldi.

B.e.sh.403-jil - *Frasibul* Afinada demokratiyani qayta tikledi.

5.Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda Grek polisinin` dag`darisi. B.e.sh. V a'sir aqirinda grek polisleri uzaq dawam etken tu'sku'nlikke tu'sti. Grekler tariyxinda en` qanli urislardin` biri - Gretsiyanin` pu`tkil aymag`inin` u`lken bo`leginde bolip o`tken uris ju`da` u`lken mug`darda materialliq resurslardi, aqsha qarjilarin isirap etti, u`lken bahaliqlardi joq etti. Urista ju`da` ko`p sanda adamlar nabit boldi. Paraxat puqaralar ayriqsha ja`bir ko`rdi.

B.e.sh.V-a`sirden baslap qullardin` sani anag`urlim o`skenligi haqqinda, qul miyneti Afina ekonomikasinin` ha`r qiyli tarawlarina: awil xojalig`ina, o`nermentlik ustaxanalarina, ha`r qiyli sawda ka`rxanalarina taralg`ani haqqinda aytiwg`a boladi.

Uris waqtinda ju`da` u`lken qiyrawshiliqlar ha`m materialliq resurslardin` isirap boliwlari olardi tiklewdi ha`m qayta o`ndiriwdi talap etti. Qullardin` iri toparlarina iye baylar olardi isbilermenlerge jallap, olardan paydalang`ani ushin turaqli to`lem alip turg`an. Ayirim waqitlari qul iyesi qulina aziraq qarji berip, bo`lme ajiratip, bo`lek jasap, ustaxanada islewge mu`mkinshilik bergen. Qul o`z gezeginde tabisinin` basim ko`pshiligin xojeynine to`lep turg`an. Ayirimlari aqshalar toplap, o`zlerine erkinlik satip alg`an.

Afinada ha`m Gretsiyanin` basqa da rawajlang`an sawda-o`nermentlik oraylarinda erkinlik satip alg`an qullardin` sani ekonomikanin` ha`r qiyli tarawlarinda artadi.

B.e.sh.V-a`sirdegi Gretsiyada ekonomikaliq jan`alaniwdin` ko`rinislerinin` biri qul miynetin barliq tarawlarg`a ken`nen engiziw boldi, sonin` na`tiyjesinde tovar o`ndirisi rawajlandi, sawda ha`m aqsha aylanisi ku`sheydi. B.e.sh.V-a`sirde xojaliq aktivligi o`sedi. Tovar o`niminin` payda boliwi polistin` ishindegi ha`m polislar araliq sawdani rawajlandiradi. B.e.sh.V-a`sirde grek ja`miyetinde shig`arilg`an aqshanin` sani, b.e.sh.V-a`sirdegi aqshalar sanina salistirg`anda, anag`urlim ko`beyedi. Aynalista Gavrion, Pangey, Frakli, Lidiya jan`a ka`nlerinen qazip shig`arilg`an gu`mis, sonday-aq shirketlerde saqlang`an g`a`ziyne qorlari ju`redi.

Tovar aylanisinin` jan`alaniwina ha`m tovar-kredit qatnasiqlarinin` ku`sheyiwine tovar aylanisina jer menshigi shig`arilg`ani da mu`mkinshilik tuwg`izdi. Jer uchastkasin iyelew puqaraliq statusin yuridikaliq jaqtan ra`smiylestiriwge tiykar boldi. Jerdi satiw, satip aliw operatsiyalari jerden ayirilip qaliwg`a alip keliwi mu`mkin edi. Jersiz puqara ja`miyette u`lken abiroyg`a iye emes edi. Biraq b.e.sh. IV-a`sirde jag`day keskin o`zgerdi: jer uchastkalarin satiw, satip aliw kelisimler sani anag`urlim o`sip ketti. Jeke jer kelisimlerdin` nizamli juwmag`i - jer menshigi bir qollarda toplanip, iri jer iyeleri payda boldi, ko`p adamlar jersiz qaldi.

Bayliq toplaw, baylar, iri jer, jaylar, o`nermentlik ustaxanalar, kemeler, aqsha qarji ha`m qullar iyelerinin` saninin` ko`beyiwi xaliqtin` basqa ken` qatlamlarinin` birigiwine alip keldi. Bir qatar grek polislarinda ayriqsha sotsialliq qatlamlar, lyumpen-proletariat dep atawg`a bolatug`in adamlar payda boldi. Bular hesh qanday menshik tu`rine iye emes ha`m miynet etkisi kelmeytug`in puqaralar edi. Ko`plegen grekler Gretsiyanin` milliy dushpani bolg`an Persiya patshasi ha`m onin` satraplarinin` jallanba armiyasinda xizmet etken. Jallanbaliqtin` rawajlaniwi b.e.sh.V-a`sirdegi grek armiyasinin` sipatli belgisi.

Jallanbaliqtin` ken` rawajlaniwi puqaralar ken` massasinin` gedeyleskeni ha`m gollit opolgeniesine adam tartiw qiyinshiliqlari menen g`ana baylanisli emes.

Jallanba armiyalarinin` ken` taraliwi, olardin` a`skeriy ha`reketlerge belsene ha`m jiyi sheshiwshi tu`rde qatnasiwi, bir ta`repten ha`m polisliq a`skeriy sho`lkemnin` tiykari sipatinda o`zinin` puqaraliq opolgeniesinin` roli tu`siwi, ekinshi ta`repten, - onin` teren` dag`darisinin` ayqin ko`rsetkishinin` biri bolip tabiladi.

Qullar ha`m olardin` iyeleri arasindag`i qatnasiqlarda teren` antogonizm barlig`in jaqsi seze otirip, grek qul iyeleri qullardin` ashiq ko`teriliske shig`iw qa`wipin tu`singen ha`m usi tiykarg`i qarama-qarsiliqlardi pa`seytiwge bag`darlang`an bir qatar ilajlar ko`rgen. Gretsiyada qullardin` ashiq ko`terilisi bolmag`annin` ja`ne bir sebebi - olar u`ylerde, ergasteriyalarda ha`m pomest`elerde bir-birinen qashiq jasag`an, olar bir-biri menen turaqli tu`rde so`ylesiw mu`mkinshiligine iye bolmag`an.

Qullardin` o`z xojeyinlerine ashiqtan-ashiq qarsi shiqqaninin` misali b.e.sh.414-jili Sirakuzde ju`z bergen Sosistrat basshilig`indag`i ko`terilis bolip tabiladi. Qullardin` klassliq qarama-qarsiliq ko`rsetkeni haqqinda derekler onsha ko`p mag`liwmatlar keltirmeydi.

B.e.sh.V-a`sirde puqaralar arasinda mu`liklik ha`m sotsialliq qatlamlarg`a ayiriliwdin` na`tiyjesinde payda bolg`an polisliq ja`ma`a`ttin` ishindegi qarama-qarsiliqlar ju`da` shiyelenisti. Gedey puqaralar qizg`anish ha`m jek ko`riwshilik ko`z benen o`zlerinin` bay puqaralaslarinin` pomest`elerine, iri ergasterlerine, qaladag`i jaylarina, ko`plegen kemelerine, atli arbalarina, oynaslarina h.t.b. qarag`an.

Grek polislarinda sotsialliq shiyeleniskenliktin` o`siwi o`zinin` ideologiyaliq dawamin tapti: lozunglar payda bola basladi, gedey puqaralar programmaliq talaplar qoydi: jerdi bo`lisiw, qarizlardan bas tartiw. Bul real` haqiyqatliqti sa`wlelendiretug`in edi. Irasinda da, b.e.sh.V-a`sirde Gretsiyada barliq bayliqlar baylandin` qollarinda toplanip, puqaralardin` tiykarg`i massasi birige baslag`an.

«Jerdi bo`listiriw ha`m qarizlardan bas tartiw» uqsag`an siyasiy lozunglar Gretsiyanin` ha`r qiyli oblast`larinda ha`r qiyli ma`nige iye edi. Afina demokratiyasi sotsialliq keskinlikti bir qansha pa`seytiw maqsetlerinde o`z betinshe siyasat ju`rgizdi, gedeylerdi materialliq jaqtan quwatladi, bay puqaralarg`a liturgiyalar qollandi, olardan ma`mleketlik mu`ta`jlarina ha`r qiyli to`lemler jiynadi.

Biraq Gretsiyanin` ko`plegen polislarinda jag`day basqasha edi. «Jerdi bo`lisiw ha`m qarzlardan bas tartiw» lozunglari puqaralardin` ju`reklerinin` to`rinen shiqqan shaqiriqlar edi, al olardin` iske asiriw bolsa, qanli soqlig`isiwlarg`a, sirtqi dushpanlar menen til biriktiriw alip keldi.

Sotsialliq shiyelenisiw Peloponestin` ja`ne eki polisinda, Korinf ha`m Argosta haqiyqiy puqaraliq urisqa alip keldi. Korinfte gu`resishi eki sotsialliq-siyasiy topralar Korinf ha`m Sparta arasindag`i a`keriy ha`reketlerden kelip shiqqan qiyinshiliqlardan paydalandi.

Grek polislarindag`i sotsialliq shiyelenisiw to`mengi topardag`i puqaralardin` o`zlerinin` to`menleip atirg`an ekonomikaliq jag`dayinan g`ana kelip shiqpag`an. Negizinde ma`mlekettin` polisliq mexanizmi jeterli da`rejede na`tiyjeli bolmag`an. Olar puqaralardin` ma`plerin qorg`amag`an, za`ru`rli ha`m turaqli sotsialliq ta`rtipti ta`miynlemegen.

B.e. shekemgi IV a`sirde grek polislarinin` sotsialliq-siyasiy mashqalalarin sheshiwge umtiliwlardin` biri tiranliq ta`rtipti ornatiw edi. Tiranlar ha`kimiyatti zorliq joli menen alg`an, sog`an qaramastan olar, a`sirese basqalardin` basinda, puqaralardin` qanday da bir da`rejede qollap quwatlawina su`yengen.

Grek polisi dag`darisinin` o`tkir formalari grek oyshillarinin` diqqat orayinda boldi, olar jag`dayg`a tallaw jasap, b.e. shekemgi IV a`sirdegi grek turmisinin` awir mashqalalarin sheshiw boyinsha o`z joybarlarin using`an. Bunday joybarlar Aristofan, ulli grek filosoflari Platon, Aristotel` ta`repinen usinilg`an. Biraq ha`lsiregen grek polisi dag`darislarin reformalaw ha`m jaqsilaw boyinsha usinilg`an joybarlar utopiyaliq, sol da`wirdin` tariyxiy jag`dayinda orinlanbaytug`in bolip shiqti.

***Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi.*** Peloponnes urisinda Spartanin` jen`isi, Afina ten`iz ma`mleketinin` qulawi b.e. shekemgi IV a`sirdin` basinda Balkan Gretsiyasinin` a`skeriy-tariyxiy jag`dayin tu`pkilikli o`zgertip jiberdi. Afina gegemoniyasinin` ornina Egey basseyninde Sparta u`stemligi ornatildi. Sparta aldinda ko`plegen qalalarg`a tiyisli belgili siyasat islep shig`iw, grek du`n`yasinda o`zinin` siyasat u`stemligin ta`miynlew ma`selesi turdi. Afinag`a uqsap, Sparta ko`plegen awqamliq polislari u`stinen siyasiy basqariw ta`jiriybesine iye emes edi. Sonin` ushin ol grek du`n`yasinda o`z gegemoniyasinin` tiykarina a`skeriy ku`sh printsipin qoydi. Sonin` ushin da tutasi menen Gretsiyada Sparta siyasati a`piwayilig`i ha`m turpayilig`i menen ko`zge taslandi. Onin` siyasatina

jen`iliske urirag`an qarsilaslari menen bir qatarda awqamlaslari da, sonin` ishinde Korinf ha`m Fiva qarsi turdi.

Spartanin` tonawshiliq, jawizliq atlanislarina olar o`z a`skerlerin bermedi. Qalalarda Spartag`a qarsi naraziliqlar ku`sheydi. Spartanin` quwatlawi menen afinada ha`kimiyatqa oligarxiyaliq ***Otizlar hu`kimeti*** keldi, olardin` demokratlarg`a qarsi ko`rsetken jawizlig`i ushin ***otiz tiranlar*** dep atadi. Biraq Frasitul basshilig`indag`i otryad otiz tiran hu`kimetin qulatti ha`m demokratiyaliq ta`rtipti qayta tikledi. Spartanin` Persiya menen de qatnasiqlari keskinlesip ketti. Sonin`da olar menen uris ashildi. (b.e. shekemgi 399-394jj). Da`lslep bul uris Sparta ushin tabisli baslandi. Persler bolsa Afina, Korinf, Argos, Fiva ha`m basqa qalalardag`i abroyli adamlarg`a para berip, o`zine qaratpaqshi boldi.

Spartalilar mu`mkinshiligi bolg`ansha o`z qarsilaslarin biriktirmewge urinip, Olardi birme-bir qira basladi. Birinshi soqqini Fiva, basshilig`indag`i Beot awqamina jawdiridi, biraq o`zleri jen`iliske ushiradi. Endi awqamlaslar Spartag`a atlanis jasaw haqqinda ma`sele u`stinde oylandi. B.e.shekemgi 394-jili Sparta floti Kishi Aziyada Knid janinda persler ta`repinen qiyratildi. Spartanin` awir awhalinan paydalanip, Afina qayta tiklendi. Uristi finans jag`inan ta`miynlew ma`selesi ju`da`u`lken a`hmiyetke iye boldi, usig`an baylanisli Grek islerinde Persiyanin` roli ku`sheydi, ol sheksiz finans qarjilarg`a iye edi. Persiya diplomatiyasinin` tiykarg`i waziypasi Grek polislerin ha`lsiretip, ha`r qiyli a`skeriy daw-ja`njellerdi tutandirip, olardi biriktiriwden ibapat edi.

B.e.shekemgi ***378-jili*** Gretsiyanin` siyasiy-kartasinda polislerdin` jan`a birlespesi- ***Ekinshi Afina ten`iz awqami*** payda boldi. Bul birlespe Grek du`n`yasinda Spartanin` siyasiy gegemoniyasina qarsi bag`darlanip, sonin` menen bip qatarda bul awqamg`a kirgen qalalardin` ekonomikaliq baylanislarin jaqsilaw ma`selelerin sheshti. Ekinshi awqamnin` Afina awqaminan o`zgesheligi awqamlaslardin` jiynalisi Awqamnin` joqarg`i uyimi boldi. Ol Afina Xaliq jiynalisi menen birlikte Awqamnin` barliq ag`imdag`i ma`sselelerin sheshti. Ekinshi Afina ten`iz awqami-suverenli polislerdin` federatsiyasi, onin` du`zilisi bas polistin` - Afinanin` oraylasiwin biykarlamaytug`in edi. Barlig`i bolip Awqamg`a 70 polis kirdi, yag`niy ol b.e.shekemgi IV a`sirde en` iri awqam boldi.

Ekinshi afina ten`iz awqami du`ziliwi menen bir qatarda ***Fiva basshilig`indag`i Beot awqami*** qayta tiklendi.

Sparta Beot awqamin joq qilmaqshi edi, biraq o`zi b.e.shekemgi 371-jili jen`iliske ushiradi. Sparta Peloponnestin` bip polisine aylandi.

B.e.shekemgi IV a`sirdin` 60-70-jillari Ekinshi Afina awqaminin` abroyi ko`teriledi. Biraq Afinanin` u`stemshilik ha`reketleri awqamlaslarinin` naraziliqlarin tuwdiradi ha`mbko`teriliske alip keledi. Bul ko`tepilis ***Awqamlaslar urisi (B.e.shekemgi 357-355-jj.)*** dep ataladi na`tiyjede awqamlaslar avtonomiya aladi ha`m ekinshi Afina awqami tarqatiladi (B.e.shekemgi 338j.).

B.e.shekemgi IV a`sirdin` ortalarina Balkan Gretsiyasi ko`plegen, ko`lemi boyinsha ha`r-qiyli polislerdan tupadi, olar bir-birine dushpan bolmasada, bir-birinen qa`weterlenedi.

Solay etip, Puxaralardin' jabiq ja'ma'a'tine tiykarlang'an grek polisi bunnan bilay jer mu'lkshilik qatnasiqlarinda keskin o'zgerisler baslandi. Jerge islew beriwden keletug'in da'ramatqa qarag'anda sudxorliq daramati asip ketti. Jerdi satiw ken' tarqaldi, u'lken-u'lken jer maydanlari ayrim puxaralardin' qolina o'tip qaldi. Kambag'allasqan, jerinen ajralg'an puxaralar o'z puxaraliq ma'jbu'riyatlarin orinlamadi. Burin ekonomikaliq o'siw ma'mleketti bayiwi menen birge barar edi, bay puxaralar ko'p bayliqlarin puxaraliq ja'ma'a'ti mu'ta'jliklerine sariplawdi o'z ma'jbu'riyatlari dep biletug'in edi. B.e.sh. V a'sirde bayliq ayrim jeke adamlar qolinda toplandi ha'm olar o'zlerin puqaraliq ma'jbu'riyatlarin orinlawdan bas tartip baslaydi. Olardin' ko'pshiligi o'z bayliqlarin ten'iz sawdasina qoya basladi. O'z polislerinen basqa aymaqlarda u'lken-u'lken jer maydanlarina iyelik qila basladi ha'mde belgili bir polis puxarasi boliw a'hmiyetsiz bolip qaldi. Bul da'wirde grek polislerinde ma'mleket xo'jalig'inin' joqlig'i ma'mleket g'a'ziynesine da'ramat tu'speytug'inlig'I belgilendi. Ma'mleket ha'kimiyati ekonomikaliq-finansliq ta'repten hesh qanday qarjig'a iye emes edi. Bunnan basqa polislerdin' finansliq qiyinshiliqlari, u'zliksiz urislar, jallanba armiyalardi ken' tarqaliwi, a'skeriy mu'ta'liklerge g'a'rejetlerdi belgili ra'wishte o'sip bariwi menen teren'lesti.

Jer mu'lk qatnasiqlarinda o'zgerisler ju'z berdi. B.e.sh. V a'sir aqirinnan baslap jerdin' erkin alip-satiw ken' tarqaldi. Ko'plegen puxaralar ilajsiz o'z jerlerin satiwg'a ma'jbu'r boldi, na'tiyjede

bul jerlerdi puxaralig'i bolmag'an adamlar da satip ala basladi. Jeke ha'm ja'ma'a't jerin ijarag'a beriw ha'm girewge qoyiw ken' tarqaldi.

B.e.sh. V a'sir aqirinda metekler ha'm shet ellilerge ayriqsha xizmetleri ushin polis aymag'inda jer ha'm u'ylerge iyelik etiw jag'dayi tarqaldi.

Polistin' tu'skinligi jallanba a'skerlerdin' tarqaliwinda da ko'rindi. Jer mu'lkinen ajralg'an, qarizg'a batip kambag'allasip qalg'an puxara qural-jaraq aliwg'a pul taba almas edi. Toqtawsiz urislar a'skeriy texnikasinin' jaqsi u'yretilgen a'skerlerdi talap etetug'in edi. O'z jerinen ayrilg'an, fizikaliq viynet penen shug'illaniwdi qa'lemegenler o'z polislerinen quwilg'an adamlar jallanba a'skerler qtarin toltirdi.

Grek polisinin' tu'skinligi quldarliq sistemasinin' tu'skinligi emes edi, sebebi qulshiliq ja'nede rawajlandi, qullar miynetinen paydalaniw ko'lemi o'sti. Afinada ma'mleket qurilisinda erkin puxaralardin' miyneti azaydi, sebebi olardin' miynetine de metek ha'm qullarg'a da birdey haq to'lener edi. Qullardi awil xojalig'i, o'nermentshilik, u'y jumislsrinda isletiw, basqa adamlarg'a jallanba miynetke beriw menen birge quldar quldi o'ner ha'm sawda menen g'a'rezsiz shug'illaniwg'a ruxsat berer edi. Bunday qullar mulklik shan'araqqa iye bolip ayriqsha jasar edi. Olar pul toplap o'z azatliqlarin satip aliwlari mu'mkin edi. B.e.sh. IV a'sirde azat qiling'an qullardin' sani asti, olardi grek polisleri ekonomikaliq turmisindag'i roli ku'sheydi. Huquqiy ta'repten olar meteklarg'a ten'lestirilip, sotsiyal ta'repten o'nerment ha'm sawdagerler massasina qosildi. Miynet ha'm turmis keshiriwdin' uqsaslig'i puxara ha'm puxaralig'i bolmag'an adamlardi bir-birine jaqinlastirdi.

B.e.sh. IV a'sirde polislerde tu'rli sotsiyal qatlamlar ortasindag'i qarama-qarsiliqlar ku'sheydi. Baylar ha'm kambag'allar arasindag'i qarama-qarshiliqlar ma'mleket ha'kimiyatin ha'lsirewine alip keldi.

Gretsiyadag'i b.e.sh. IV a'sirdin' birinshi yariminda Spartanin' abiroyi asti. Sparta polislerdin' ishki islerine qopal ra'wishte aralasa basladi Bul ko'pshilik polislardin' narazilig'ina alip keldi. Aqibetinde Gretsiyada Spartag'a qarsi a'skeriy ha'reketler baslandi ha'm Spartanin' Gretsiyadag'i jetekshiligi tamamlandi. Fiva qalasin grek du'nyasina jetekshiligi de waqtinsha boldi, Afina awqamin qayta tiklewge uriniw da na'tiyjesiz tamamlandi. Birden-bir grek polisi qandayda bekkem birlesiwin sho'lkemlestiriw ha'm og'an basshiliq etiw qabiletine iye emes edi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Gretsiyanin` siyasiy-ekonomikaliq jag`dayi
2. Afinada qulshiliq demokratiyalisinin' gu`lleniwi
3. Sparta ha`m Afina urisi
4. Spartanin` ishki ha`m sirtqi siyasati

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.
4. Melard d.J. Drevneyshaya tsivilizatsiya drevnego vostoka M-1980.
5. Andreev V. N. Razmeri zemelnıx uchastkov v Attike IV v. do n. e.-
6.Antichnaya Gretsiya. M., 1983,t.2, gl.1.
7.Gluskina L. M Problemı sotsialno-ekonomicheskoy istorii Afin IV v. do n. e L., 1975.
8.İstoriya drevnego mira/Pod red. İ. M. Dyakonova, V. D. NIranovoy, İ. S.Sventsitskoy. M., 1983, t. II
9. Kazakevich E. L. Termin i ponyatie «rab» v Afinax IV v. do n. e.- Vestnik drevney istorii, 1956, № 3.
10.Kazakevich E. L. Rabı kak forma bogatstva v Afinax IV v. do n. e.- Vestnik drevney istorii, 1958, № 2.
11.Marinovich L. P. Grecheskoe naemnichestvo IV v. do n. e. i krizis polisa. M., 1975.
12.Frolov E. D. Grecheskie tiranı IV v. do n. e. L., 1972.

Lektsiya №4

MAKEDONIYA MA'MLEKETI HA'M ELLINIZM DA`WIRI

Жоба`

1. Makedoniyanin' rawajlaniwi. Gretsiyada makedon hu'kimranlig'inin' ornatiliwi
2. Iskenderdin' shig'isqa ju'risleri
3. Iskender ma'mleketinin' bolshekleniwi. Diadoxlar urisi
4. Ellin ma'mleketlari

***Tayanish tu`sinikler:*** Makedoniya ma'mleketi, Makedon armiyasi, Filipp II, Korinf kongressi, Fivag'a atlanis, Issa urisi, Misrg'a atlanis, Mesopotamiyag'a atlanis, Gavgamel`, Turan ha'm Hindistang'a atlanis, Spitamen, getayer, sarissa, Xiraniya sawashi, Femistokl, Iskenderiya qalasi, Gavgamela awili, Spitamen, Oksiart, Roksana, Por, Vavilon, Gerakl, Olimpiada, diadoxlar. Ellin da'wri, Ellinizm, I. Drayzen, Selevk I, satrapliqlar, Grek-Baqtriya, Deodod I, Zariasp, Arshak, Evtidem I, Antiox III, Demetriy, Evkradit, Geleokl, Koyne, Kosmopolitizm, Individualizm, museyon, stoiklar ya'm Epikurchilar.

Makedoniya Balkan yarım atawının` arqa ta`repindegi a'yyemgi u`lkelerdin` biri. Ol geografiyalıq jaqtan qolaylı orıng`a iye bolıp, tawlıq ha'm tegislik bo'limlerge bo'linedi.

B.e.sh. VI asir aqırı - V asir baslarida Makedoniyada da'slepki tabaqalanishi ha'm erte ma'mleket qarar tapqan. Grestiya-Iran urislari da'wirinde Makedoniya patshalari Iran ta`sirine wtib qolgan edi. Eronliklar Yunonistondan quvilgach, Makedoniya 1-Afina ittifoqi safiga kiradi. Makedoniya Aleksandr va uning vorisi Arxelay davrida birmuncha mustahkamlanadi. U dengiz bwyidagi yangi poytaxt - Pellaga asos solgan. Arxelay Xalkidika yarim oroli va Fessaliyaning ba`zi joylarini Makedoniyaga qwshib olgan. Arxelay wldirilgach, vorislari uning ishini davom ettirgan. Bu sohada Filipp II ning xizmatlari kattadir. U Makedoniyani kuchli davlatga aylantirishga harakat qilgan.

1. Makedoniyanin rawajlaniwi. Gretsiyada makedon hu'kimranlig'inin' o'rnatiliwi

Makedoniya grek qala ma'mleketlerine ko're to'men edi. Ol ten'izge shig'atug'in jolg'a iye emes edi, sol sebepli ten'iz sawdasi ham koloniyalar payda etiwge qatnasa almadi. Makedoniya diyxanshiliq mamleket edi.

Peloponnes urislarinan keyin Makedoniya grek sivilizatsiyasin tez o'zlestire basladi. A'sirese grek a'skeriy san'ati ham a'skeriy texnikasi jaqsi o'zlestirildi.

Makedon patshasi Filipp II (b.e.sh. 359-336-jillar) a'skeriy reforma o'tkerip makedon ***falangasin*** du'zdi. Awir qurallang'an piyadalar ***(goplitlar)*** 16-29 qatar saplanatugin askerler 5 metrge shekem uzunliqtag'i ***sarissa (nayza)*** menen qurqllanip, arqa saptag'ilar sarissalarin aldingi qatardagilar jelkesine qoyar edi. Awir qurallangan askerler u'lken qalqanlar menen qorg'anip sarissalardi tikendey shig'arip qorqinishli kushti payda eter edi. Makedon armiyasinin maqtanishi aqsu'yeklerden duzilgen awir quralli ***suvoriy getaryler ("patshani doslari")*** edi. Bunnan tisqari tu'rli qamal qurallari bolg'an injener bolimleri bar edi.

B.e.sh. IV a'sir ortalarinda Makedoniya ku'shli armiya menen Epir ham Frakiyani iyeledi. sol waqittan ol grek ma'mleketlerinin' islerine aralasa basladi. B.e.sh. 355-jilda Makedoniya Fiva ham Fokida ortasindagi urisqa aralasip, Fokidani jen'ip shiqti. Na'tiyjede Makedoniya uliwma arqa Gretsiyaga iyelik etdi. Tez arada Fessaliya Xaldika yarim atawinin' bir bo'limi, Frakiyanin qubla boyilari, Bosforg'a shekem Makedoniyag'a qarasli boldi. Makedoniya endi ten'iz ma'mleketine aylandi, greklerdin' Qara ten'izge shiqiw joli Makedoniya qo'lina o'tti.

Grek ma'mleketlarinen tek Afina Filipp II ge qarsi tura aliwi mumkin edi. Biraq Afinada ***makedon*** ham ***antimakedon partiyasi*** bar edi. ***Makedon partiyasi*** grekler Filipp II bashshiliginda Irang'a qarsi juris qilip u'lken olja aliw mumkin, grekler ishindegi o'z ara kelispewshiliklerge shek qo'yiladi dep esaplar edi. ***Demosfen basshilig'inda Antimakedon partiyasi*** Makedoniya menen awqam grek ma'mleketlerinin' azatlig'in jog'altiwg'a, qaramliqg'a, demokatiyani jog'altiwg'a alip keledi dep esapladi. Demosfen Afina, Fiva, Korinf ham basqa grek qalalari birlesken ku'shli antimakedon toparin duzdi.

B.e.sh. 337-jil avgust ayinda Beotiyada (Xiraneya) sheshiwshi sawash boldi. Makedon armiyalari greklerdi jen'di. Sonnan keyin b.e.sh. 337-jilda Filipp II ***Korinf qalasinda uliwmagrek kongressin*** shaqirdi. Kongressda ahmiyetli qararlar qabillandi. Grek qalalarinin awqami duzildi, o'z ara urislar sheklendi, grek ma'mleketleri makedon patshasi menen ma'n'gilik qorganiw ha'm hu'jim awqamin du'zdi, Iran menen uris baslawg'a qarar etildi. Sparta bul kongressge qatnaspadi.

2. Iskanderdin shig'isqa ju'risleri

Filipp II Iran menen urisqa kushli tayarliq ko're basladi, biraq Shig'isqa juriw ideyasin amelge asiriw Filipp II ge nesip etpedi. Bul ideyani onin' uli Iskender amelge asirdi. Iskender taxt miyrasxori ham aqsu'yek shan'araqtin' perzentine mu'na'sip bolg'an ta'lim-tarbiyani aldi. Sol da'wirde ele ataqli bo'lmagan filosof Aristotel (Arastu) onin' o'qituwshi ham tarbiyashilarinan biri boldi. Filipp II ulin ma'mleket basqariw islerine a'ste-aqirin tarta basladi. Iskender b.e.sh. 340-jilda arqa Gretsiya tawli aymaqlarindag'i qa'wimlerden birinin' ko'terilisin bastirip birinshi ma'rte o'zin ku'shli sa'rkarda ekenligin ko'rsetdi.

B.e.sh. 336-jil jazinda Filipp II qizinin' to'yinda o'z qoriqshisi ta'repinen o'ltirildi. 20 jasli Iskender patsha boldi. Filipp II nin' o'liminen paydalang'an grek qalalari Fiva qalasi basshilig'inda Makedoniyag'a qarsi ko'terilis ko'terdi. Greklar ushin ku'tilmegen jag'dayda Iskender bul ko'terilisti jawizlarsha bastirdi. Fiva qalasi buzip taslandi, onin' tiri qalg'an xalqi qul etip satip jiberildi.

Eki jildan keyin b.e.sh. 334-jilda puxta tayarliqtan keyin grek qalalari piyadalari menen kusheytirilgen makedon armiyalari Gellespont bug'azinan o'tip Aziya aymag'ina kirdi. Uris jariya qiliw ushin bane bolip, b.e.sh. V a'sir ortalarinda grek-parsi urislari da'wirinde grek ibadatxanalarinin' parsilar tarepinen ayaq-asti qiliniwi boldi. Bul urannan Iskender grek-makedon kushlerin birlestiriwde paydalandi.

Parsilar menen birinshi uris Kishi Aziyadagi Granik daryasi boyinda boldi. Bul urista grek-makedonlar Irannin Kishi Aziya satraplari ham grek jallanba askerleri armiyalari menen uris qildi. Iran patshasi Doro III ham onin' turaqli armiya granik urisinda qatnaspadi. Bul uristan keyin Iskender Kishi Aziya qirg'ag'indagi grek qalalarin parsilardan azat qildi, Kishi Aziyaning u'lken bo'limin boysindirdi, Sard ham Gordiy qalalarin jen'di.

Kishi Aziyani basip oliwdi tamamlap, Iskender Kilikiya arqali arqa Suriyaga otti. B.e.sh. 333-jil guzinde Issa qalasi qasinda grek-makedonlar Doro III armiyalari menen toqnasti. Har eki tarep ushin bul uris awir bolip, u'lken qurbanliqlar berildi. Parsi armiyalari san ta'repten grek-makedonlarga ko're ko'p edi. Iskender juda u'lken qiyinshiliq penen jenis qildi. Doro III zorg'a qaship qutildi. Bul uris Suriya ham Falastin jag'asin basip aliw ushin jol ashti.

Damashq qalasinda Doro IIItin' g'aziynesi basip alindi, bul Iskender armiyalarinin ekaatika ta'minatin jaqsiladi. Tir ham G'azo qalalari bosqinshilarga qatti qarsiliq ko'rsetati. G'azoni basip aliniwi grek-makedonlarga Misrga jol ashti. Doro III jardeminen ayirilgan parsi satrapi jeniwshilerge taslim boldi. Misrliqlar Iskenderdi parsi zulminan azat etiwshi sipatinda kutip aldi.

O'rtayerten'izi jag'asinda Nil daryasinda b.e.sh. 331-jilda Iskenderiya qalasina tiykar salindi. Bul qala Misrda jana hakimyattin orayi, ahmiyetli sawda porti bolip xizmet qildi. Misr aymagina bul qalaga tiykar saliniwi Shig'ista qalalar quriliwi siyasatin baslaniwi edi. Iskender Memfis qalasinda taj kiydi ham bul menen Misrda o'z hakimyati nizamligin korsetildi.

B.e.sh. 331-jil baharinen Shig'isqa jurisinin ekinshi basqishi baslandi. Dajla daryasinan uzaq bolmagan Gavgamela awili jaqininda Iskender 1-oktyabr kuni parsi armiyasi menen sheshiwshi uris boldi. Bul awir urista Iskender jenip shiqip, onin' qarsilasi Doro III uris maydanin taslap Midiyaga shegindi. Iskender armiyalari hesh qanday qarsiliqsiz jadellik penen uliwma Mesopotamiyani basip o'tip, Suza qalasi ham axmoniylar ma'mleketinin orayliq aymaqlarina kirip bardi. Bobil ham bay Suza qalasi Irannin' muqaddes orayi Persepol urissiz basip alindi. Suzada basqinshilar Iran ma'mleketi g'aziynesin basip aldi, b.e.sh. 330-jil Persepol sarayin jandiriw menen Iskender parsi ma'mleketi ustinen jen'isin belgiledi. Bul waqitta Baqtriya satrapligina shegingen Doro III o'z jaqinlari tarepinen o'ltirildi.

Iskender parsilardi o'zleri iyelep turgan joqari lawazimlarda qaldirdi, bul makedon armiyasinda naraziliq tuwdirdi. Doro IIItin' o'limi uristi tamamlaniwin bildirer edi. Girkaniyanin'

orayi Gekatompl qalasinda awqamshi grek polislarinin armiyalari rasmiy tarqatildi. Sonin' menen birge greklerge Iskenderdi jallanba askerleri sipatinda juriwin dawam ettiriw mirat qilindi. Iskender o'zin parsi patshalarinin nizamiy miyrasxori sipatinda uristi dawam ettiriwge hareket qildi. Iskender qiyinshiliq penen juriwin dawam ettiriwin qalemegen armiya qarsiligin jen'ip, jane aldiga ilgerledi. Parfiya basqinshilarga hesh qanday qarsiliq ko'rsetpey, satrapti o'z abrayin saqlap qaldi.

Iskender b.e.sh. 329-jilda Amudaryadan o'tip O'rta Aziyaga kirdi, bul jerde ol jergilikli xaliqinin qatti qarsiligina ushradi. Spitamen bashshiliginda sak massagetlar ush jil dawaminda Iskender armiyalarina qarsi turdi. Ilajsiz qalgan Iskender jergilikli aqsu'yeklerdi sawg'a-salem menen o'zi tarepine awdarip aliwga urindi, ol So'g'd hakimi Oksiartti qizi Raksanaga uylendi. Rawayatlarga qaraganda Iskender O'rta Aziyada o'z tayansh noqati sipatinda 12 qala quradi. Tariyxta ma'lim bolg'ani hazirgi X'ojend qalasi jaqininda Iskenderiya Esxota (Uzaqtagi Iskenderiya) qalasi, Afganistanda Hirat qalasi jaqininda Iskenderiya Ariya qalasi.

B.e.sh. 327-jilda Iskender Hindukush tawlari arqali Hindistanga o'tti. arqa Hindistandagi Gidas daryasi bo'yinda Iskender armiyalari Panjap hukimdari Por armiyalari menen to'qnasip, o'zinin aqirg'i jen'isine eristi (B.e.sh. 326-jil).

To'sattan Iskenderdin armiyasi juriwin dawam ettiriwdi qalemey bo'ysinbay qoydi. Eki kunlik soylesiwlerden keyin Iskender jan beriwge majbur boldi. Watanga qaytiw haqqinda buyriq berildi. Iskender armiyalarin qaytiwi eki jilga sozildi, bir bolim armiya ten'iz arqali, bir bo'limi qurg'aqliq joli menen qaytti. Armiyanin har eki bo'limi b.e.sh. 324-jil Bobilda ushrasti.

Juriwdin tamamlanatugin basqishinda Suza qalasinda Iskender makedon ham parsilarin soylesiwge keltiriw belgisi sipatinda o'zinin 10 min' askerlerin jergilikli qizlar menen neke toyin u'lken etip o'tkizdi. O'z armiyasi quramina 30 min parsi jigitlerin qabil qildi. Ol basip alingan aymaqlarda onlap koloniya ham a'skeriy qo'rg'anlardi o'z hakimyatin tayansh noqati sipatinda payda qildi.

Makedoniyani a'yyemgi paytaxti Pellaga qaytiwdi qalemegen Iskender o'z ma'mleketinin paytaxti qilip a'yyemgi qala Bobildi tanladi. Ol Kaspiy ten'izin u'yreniw ushin tekseriwshi ekspeditsiya duzdi, Arabistan yarim atawi qirg'aqlarin tekseriwge buyriq berdi.

Iskender ju'risleri na'tiyjesinde batisda Adriatika ten'izinen Shig'isqa Hindistanga shekem, Arqada Kavkaz tawlarinan qublada Nil daryasi orta ag'imina shekem sozilg'an aymaqti qamrap alg'an ulken ma'mleket juzege keldi. Bul ma'mleket aymaq-etnik, sotsiyal-ekaatikaliq munasebetleri menen awelgi ahamaniyler ma'mleketin esleter edi. Iskender o'zinin ulken ma'mleketin uzaq basqara almadi. Ol b.e.sh. 323-jilda 32 jasda Bobil qalasinda o'ldi. Iskenderdin o'liminen keyin onin' ulken ma'mleketi bolsheklene basladi. Aqir-aqibette ol basip algan aymaqlarda Ellin ma'mleketleri du'zimi qa'liplesti.

3. Iskender ma'mleketinin' bolshekleniwi. Diadoxlar urisi

Iskender o'zinin miyrasxorin rasmiy ta'repten tayinlawga ulgermedi, bul onin' lashkerbasilari o'rtasinda Iskender merasi ushin uzaq gu'reske alip keldi. Bul gu'res bir neshe on jillarga sozilip, ju'da ko'p qan to'giliwlerge alip keldi.

Iskenderdin' o'limi waqtinda makedon taxtina nizamiy dawegerler joq edi: Iskenderdin' qatini so'g'd malikasi Raksana ele hamiledar edi. Pergamda Iskenderge tutqinga tusken parsi satrapi Artabazdin qizi Barsinadan 4 jasli nizamsiz uli Gerakl qalgan edi. Taxtqa Filipp II nin nizamsiz uli aqli kem Arridey ham dawa qiliwi mumkin edi. Makedoniyada Iskenderdin' jaqinlari Raksana eger ul tuwsa oni patsha dep jariya qiliw, onin' go'dekligi da'wirinde hakimyatti tajribeli sarkarda Perdikka bashshiligindagi ma'mleket ken'esine tapsiriw kerak dep esapladi. A'skeriy basliqlar ham saray ameldarinin' basqa bir topar Arridey namzadin jaqlap shiqti. Abirayli laskerbasi Nearx makedon taxtina birden-bir daweger Gerakl boliwi mumkin dep esapladi. Iskenderdin ten'lesi, laskerbasi Ptolemey basshiligindagi jane bir topar patshani saylaw kerak emes, Iskenderdi ullarinin analari Shig'is hayelleri, onin' tutqinlari, aqibette bunday dawegerlardi taxtqa shiqariw hamme waqit nizamsiz boladi dep esapladi.

Taxt miyrasxori haqqindagi soylesiwleri na'tiyjesinde Perdikka regentligi menen Filipp II nin nizamsiz uli Arrideydi patsha dep jariya qiliw menen tamamladi. Tap sol waqitta Raksana ul tuwdi ham og'an Iskender dep at qo'yildi. Makedon taxtina birden Arridey Filipp III ati menen Raksananin uli Aleksandr IV ati menen patsha dep jariya qilindi. Aziyadagi armiyalar basshiligin

o’zine alg’an Perdikka jane regent etip tayinlandi, sonday qilip ol Iskender ma’mleketinin ameldegi hakimine aylandi.

Iskenderdin o’liminen keyin amelde jeke ma’mlekettin joqari hakimi bolg’an Perdikka Bobilda makedon patshasinin en’ jaqinlari o’rtasinda satrapliqlardi bolistirgen edi. Gretsiya ham Makedoniya Antipatrga, Frakiya Lisimaxga, Misr-Pitolomeyga, Kappadokiya ham Paflagoniya-Yevmen’a, Gellesfont Frigiyasi-Leonardga, Ulli Frigiya- Antigonga, Suriya-Laomedontga, Midiya-Pifong’a berildi. Barliq jan’a saylangan hakimler o’z armiyalari menen o’z mulklerine jo’nep ketti. Iskenderdin sadiq ten’lesleri (diadoxlar) Iskender miyrasi ushin qanli gu’resti basladi.

Iskender o’liminen keyin eki jil dawaminda Gretsiya makedon zuliminan azat boliwga urindi. Antipatr grek armiyalarin jen’ip bul jerga makedon garnizonlarin jaylastirdi. B.e.sh. 321-jilda Misrda o’rnalasip alg’an ham Perdikkanin’ regentligin tan almagan Ptolemeyga qarsi juriwde Perdikqa oldi. Endilikte ma’mleketke regenti qilip Gretsiya ham Makedoniyanin hakimi kekse Antipatr saylandi. Onin’ buyrug’i menen patsha Shanarag’i Makedoniyaga ko’shirildi.

Antipatr tapsirig’i menen b.e.sh. 321-jilda satrapliqlar bolimin qayta bolistirdi. Na’tiyjede keleshektegi en’ iri Aziya ma’mleketinin tiykarshisi Salauk Bobildi o’z qo’lina aldi. Sonnan eki jil keyin b.e.sh. 319-jilda Antipatr oldi. Ol regentlikke miyrasxor qilip, kekse ham tajriybeli a’skeriy basliq Poliperxontti tayinlawga ulgergen edi.

Biraq bul Iskenderdin sadiq jaqinlari jas g’ayratli lashkerbasilardi qanaatlandirmadi. Antipatrdin bul qararinan uli Kassandr narazi bolip, Poliperxonttan bul lawazimdi tartip aliw ushin Shig’istagi satraplar Lisimax, Antigon ham Ptolemey menen awqam duzdi. B.e.sh. 316-jilda Poliperxont regentlikten shetlestirildi, Kassandr uliwma Gretsiyani iyelep aldi. Biraq Antigon ham Iskenderdin sadiq katibi Yevmen Kassandrdi kusheyip ketiwinen narazi boldi. Iskender ma’mleketin tinishligin saqlap qaliwga uringan separat keypiyatlarga qarsi natijasiz gu’resken birden-bir kisi Yevmen edi. Ol makedon patseleginin “Nizamiy” patshalari atinan ha’reket qilgan, qatar sebeplerge qaraganda hesh qanday aymaq ham armiyaga iye bo’lmagan birden-bir diadox edi. Biraq onin’ qo’linda Iskender sadiq ma’mleketinin turli qalalarinda basip alingan u’lken mug’dardagi qarjilar bar edi. Yevmen ane sonin’ qarjilar esabina u’lken jollanba armiya to’plap Bobil ham Irandi basip aliwga urindi. Bul qawipke qarsi Antigon Bobil ham Midiya satraplari Pifon ham Salavka menen awqam duzdi ham Yevmeng’a qarsi juris qildi. B.e.sh. 316-jilda Gabiyn qasinda (Midiya ham Iran shegerasi) Yevmen menen Antigon ortasinda sheshiwshi uris boldi. Yevmennin jallanba armiyalarinin qiyanetligi uristi Antigon paydasina sheshti. Yevmen qo’lga alinip o’ltirildi.

B.e.sh. 317-jilda Iskenderdin anasi Olimpiada hakimyatti Raksananin ulina qaldiriw ushin Filipp Arridey ham onin’ qatini Evridikani o’ltiriwge buyriq berdi. Sonnan keyin onin’ o’zi Kassandr tarepinen oltiriledi, Raksana ham Iskender IV Kassandrdi qolinda bir neshshe jil uslap turilip o’ltiriledi (b.e.sh. 311-jil yaki 310-jil). Ju’zege kelgen bul jagday diadoxlardi o’z aymaqlarinda o’z patselek hakimyatlarin o’rnatiwga uriniwlari ushin hesh qanday rasmiy tosiq qalmaganin bildirer edi.

Diadoxlar ortasindagi urislar uzaq dawam etip, Gretsiya, Misr, Kishi Aziya ham Mesopotamiya tiykargi uris maydanlarina aylandi. B.e.sh. 306-jilda Antigonnin uli Demetriy Poliorket (“qalalardi qamal qiluwshi”) makedon garnizonlarin Gretsiyadan quwip jiberdi, Afina ham Miyerada erkinlik ham demokratiya jariya qilindi. B.e.sh. 306-jilda Antigon, keyinrek Ptolemey, Lisimax, Salauk ham Kassandr o’zlerin patsha dep jariya qildi.

B.e.sh. 301-jilda Antigon, 297-jilda Kassandr, 285-jilda Demetriy Poliorket, 281-jilda Lisimax, 283-jilda Ptolemey Lag, 281-jilda Salauk o’ldi. Iskenderdin’ ten’lesleri ham miyrasxo’rlarinan keyin diadox bolg’an Salauktin’ o’limi menen diadoxlar da’wiri tamamladi. Olardin’ ornina Ellin patshalari (Epigonlar) awladi keldi.

Iskender o’liminen keyin, onin’ en’ jaqinlari diadoxlar o’rtasindagi 40 jillik uris na’tiyjesinde Iskender ma’mleketi qaldiqlarinda 3 tiykarg’i en’ iri patselekler Makedoniya (og’an bo’ysindirilgan Gretsiya) Misr (Suriyanin qubla bo’limi ham Kishi Aziyanin ayirim wa’layatlari) ham Salavkiyler ma’mleketi (Aziya mulklerinin tiykarg’i bo’limi) du’zildi. Olardan tisqari ellin da’wirinde bir qansha u’lken-kishi ma’mleketler birlespeleri Pergam, Vifiniya, Pont. Kappadokiya, Grek-Baqtriya ham Parfiya patselekleri bar edi.

4. Ellin ma’mleketlari

Makedoniyaliq Iskenderdin’ Shig’isqa ju’risleri waqtinan baslap, Ortajer ten’izinin’ u’lken bo’limi Misr, Adam ha’m Alding’i Aziya, onin’ a’tirapindag’i aymaqlar, Orta Aziyanin’ qubla ha’m orayliq Aziyanin’ bir bo’limi, Hind daryasinin’ to’mengi ag’imina deyin atawdin’ tariyxiy rawajlaniwin jan’a Ellin da’wiri baslandi. “Ellin” tu’sinigi tariyx paninde birinshi ma’rte XIX a’sirdin’ birinshi yarminda nemis alimi I. Droyzen tarepinen kiritildi. Droyzen bul tu’sinikti makedoniyaliq Iskenderdin’ basqinshiliq jurislerinen keyingi u’lken tariyxiy da’wirge qaraganda qollandi ha’m onin’ mazmunin ma’deniy taraw menen shekledi.

XX a’sirdin’ 50-jillar baslarinan ko’pshilik tariyxshilar Ellinizm da’wirin siyasiy-ekonomikalaiq, ma’deniy-ruwxiy tarawlarda Ellin (batis) va jergilikli (shig’is) o’mirinin’ sintezi dep qabil qildi. Bul sintez a’yyemgi Shig’istin’ ko’p g’ana aymaqlarin grek-makedon basqinlari a’qibetinde aniq tariyxiy jag’dayda a’melge asti.

Ellin da’wirinin’ u’sh ju’zlik xronologik da’wiri u’sh du’zimli izshil basqishqa bo’linedi. Birinshi basqish Iskenderdin’ Shig’isqa ju’risleri, onin’ sheksiz ma’mleketinin’ payda boliwi ha’m diadoxlar urislari na’tiyjesinde bul ma’mlekettin’ jemiriliwi (b.e.sh. 334-281-jillar)di o’z ishine aladi. Ekinshi basqish (b.e.sh. 280- b.e.sh. II a’sir ortalari)-grek-shig’is ma’mleketshiligi, ekonomika ha’m ma’deniyattin’ gu’llep-jasnaw da’wiri, Ellin da’wirin jetiskenlik basqishi. U’shinshi basqish b.e.sh. II a’sir ortalarinan ellin ma’mleketshiligin aqir-aqibette jemiriliwge alip kelgen tu’sku’nlik belgilerin aniq ko’riniwi, keyini Ellin ma’mleketi ptolemeyler Misrinin’ b.e.sh. 30-jilda dag’darisqa ushrawi ha’m onin’ Rim ma’mleketi quramina qosip aliniwi menen belgilenedi. Burin Ellin ma’mleketlerine qarasli pu’tkil aymaq batista Rim shig’ista Parfiya ma’mleketleri ta’repinen bo’lip alindi.

Ellin Misri. Basqa shig’istag’i ellin ma’mleketleri siyaqli Ptolemeyler patshalig’i da bir neshe min’ jilliq ma’deniyat ha’m a’yyemgi da’stu’rler rawajlang’an a’yyemgi shig’is mamleketlerinen birin basip aliw na’tiyjesinde payda boldi. Ptolemeyler ma’mleketi ellin ma’mleketleri ishinde en’ bayi ha’m biypayani edi. Ptolemeyler dinastiyasi 100 jil dawaminda toqtawsiz ha’reket qilip Misrdi haqiqiy imperiyag’a aylantirdi. Onin’ yadrosin Misrdin’ da’stu’riy tariyxiy shegaralari payda etildi. Ellin Misridin’ shig’is shegaralari Ptolemey hu’kimdarlarnin’ sirtqi siyasati jen’isleri ha’m jen’ilisleri menen o’zgerip turdi. B.e.sh. III a’sir baslarinda Ptolemeyler Misrdan tisqari Shig’is ortajerten’izi qirg’ag’inin’ barliq atawlarin baqladi. Lekin Salavkaiyler ha’m Makedoniya menen bir neshe urislar na’tiyjesinde b.e.sh. II a’sir baslarinda bul aymaqlar Misrdan ajralip ketti.

Misrda hu’kimranliq qilg’an ellin dinastiyasinin’ tiykarshisi Ptolemey Lag makedon aqsu’yeginin’ uli, a’skeriy basliq, Iskenderdin’ qatarlasi edi. Ol o’zi qartayip, o’z tabiyiy o’limi menen qaytis bolg’an Iskenderdin’ jalg’iz diadoxi edi. Antik avtorlar Ptolemey Lagni Soter (Qutqariwshi) dep ataydi, sebebi ol misr xalqin Iskender tayinlag’an nayip Kleomen zulminan azat qilg’an esaplanadi.

Basqinshilar ma’mleket basqariwinda min’lap jillar dawaminda saqlanip qalg’an da’stu’riy, adminstrativlik du’zimin saqlap qaldi, tek joqari lawazimlarda turg’an parsi ha’m Misr a’meldarlarinin’ ornina grek-makedonlar o’tkezildi. Ptolemeyler a’yyemgi faraon-patshanin’ uliwma ha’kimiyati, ko’p tarmaqli ma’mleket apparatin, ko’p sanli a’meldarlardi, qatan’ oraylasqan ma’mleket hakimiyatin ha’m oni ma’mleket xojaliq o’mirine belsendi aralasiwi saqlap qalindi.

Jan’a dinastiya Misr faraonlarinan ma’mleketti aymaqliq bo’liniwin, nom du’zimin miyras qilip aldi. Tek nomlar sanlarin o’zgertirip, qayta payda etti. Da’slep nomlardi patsha tayinlag’an nomarxlar basqardi. B.e.sh. III a’sir aqirinnan baslap nomarxlar qolinda aymaqtin’ finansliq tarawi g’ana qaldirilip, olardin’ joqari adminstrativlik ha’kimiyati a’skeriy taraw menen strateglarg’a berildi. Ptolemeyler ma’mlekettin’ ekonomikasi ha’m idiologiyasinda tiykarg’i orin tutqan jergilikli ruwxaniylardi ha’m ibadatxanalardi faraonlar da’wirindegidey o’zgermegen halda saqlap qaldi, lekin olardin’ ha’rekeni ma’mleket baqlawina alindi. Ibadatxanalar aldinda patshanin’ arnawli wakilleri epstatlar ruwxaniylardin’ diniy va ekonomikaliq ha’reketi u’stinen baqlaw qilip turildi.

Grek-makedonlar keliwi aldinda Misrdin’ ekanomikasi keyini tas da’wiri alg’ashqi texnikasi da’rejesinde bolip, tek g’ana qisman iykemlestirilgen mis ha’m bronza qurollarina tiykarlang’an edi. Grek-makedonlar keliwi menen ma’mleket xo’jalig’inda haqiqiy awdarispaq boldi: awil xo’jalig’inda temir miynet qurallari payda boldi, Vavilonnan seyalka alip kelindi. Awil

xojalig'inda jan'a texnik qurallar vino ha'm zaytun mayin aliw ushin vintli pres (Arximed vinti)nen paydalana baslaniwi diyxanlardi miynetin jen'illestirdi. Jan'a eginler payda boldi ha'm islew beriletug'in jer-maydanlarinin' o'nimdarlig'i keskin o'sti. Faraon Nexo kanali qayta tiklendi, taslap qoyilg'an ko'plep jerler o'zlestirilip, irrigatsiya imaratlari qayta iske tu'sirildi.

O'nermentshilik qalalarda toplanip, awil xo'jaligina qarag'anda bul tarawda qul miyneti ken' qollanildi. O'nermentshilik o'nimleri bazar ushin uliwmaliq ra'wishte islep shig'arildi. Kembolsazliq u'y-jay ha'm ja'ma'a't imaratlarinin' quriliwi, metal va keramik idis-tabaqlar, gezlemeler, mebeller, zergerlik buyumlarin tayarlaw ken' rawajlandi. Joqari sipatli o'nermentshilik o'nimleri eksport qilindi.

Ptolemey I sawda-o'nermentshilik, awil xo'jaligin rawajlandiriw ma'qsetinde o'z ten'ge pullari oltin stater, gu'mis tetradraxma ha'm mis obollardi quyila baslandi. Altin ha'm gu'mis qaziw, ten'ge quyiw, ha'r qiyli pul almastiriw ma'mleket monopjoqariasina aylantirildi, ha'm de shet el tenge pullarin isletiw sheklendi. Misr ekonomikasi ha'm sirtqi sawdasinda o'zine ta'n qag'az waziypasin bejergen papirusti islep shig'ariw da ma'mleket monopjoqariasina aylantirildi.

Ptolemey I ha'm Misrdi basqarg'an onin' miyrasxorlari (Ptolemey II, Filadelf III, Everget III, Filopator IV, Epipa'n V) diyerli ju'z jil dawaminda belsendi sirtqi siyasat alip barip, Ellin dunyasinda jetekshilik qiliwg'a talap qildi. Ptolemey V Epipa'nnin' b.e.sh. 180-jil o'liminen keyin sirtqi siyasatta qiyinshiliqlar tuwila baslandi, tu'skinliktin' uzaq da'wiri baslanip, b.e.sh. 30-jilda Rim basqinshilig'i menen tamamlandi.

B.e.sh. III a'sir ortalarinda Misr ku'shli a'skeriy flot ha'm armiyag'a iye edi. Ptolemeylerdin' tiykarg'i qarsilasi Makedoniya, Vavilon va Kisi Aziyadag'i ayrim ma'mleketler edi. Ptolemey IV Filopator da'wiri (b.e.sh. 222-205-jillar) Misr sirtqi siyasiy jetiskenliklerinin' en' joqari noqati boldi. Misrdin' abroyi Alding'i Aziyada ku'sheyip ketti, lekin bul waqtinshaliq edi.

B.e.sh. 70-jillardan baslap, Rim ma'mleketi Misrdin' ishki islerine belsendi aralasa basladi. Ptolemey dinastiyasinin' bir neshe wa'killeri Rim ja'rdemi menen ha'kimiyatti basqardi. Dinastiyanin' keyingi wakili Kleopatra VII da rimlikler jardeminde taxtqa keldi.

Salavkaiyler ma'mleketi. Iskenderdin' qatarlaslarinan biri Salavkaa b.e.sh. 321-jilda satraplar ortasindag'i shartnamag'a ko're vavilondi iyeledi. Biraq diadoxlar ortasinda gu'res na'tiyjesinde Iran Orta Aziya satrapliklari u'stinen baqlaw ornatqan Aziyanin' joqari hakimi Antigon tez arada Salavkaadan Vavilondi tartip aldi(b.e.sh. 315-jil). Antigon menen basqa satraplar ortasindag'i kusheyip ketken ba'sekiden paydalang'an Salavkaa Misr hu'kmdari Ptolemey ja'rdemi menen b.e.sh. 312-jilda Vavilonda o'z ha'kimiyatin tikledi. Usi jildan baslap Salavkaa dinastiyasinin' b.e.sh. 64-jilg'a deyin hu'kimranlig'i baslandi.

Salavka batista diadoxlar ortasinda dawam etip atirg'an urislardan paydalanip shig'isqa ju'ris qildi. Juris dawaminda ol Iran ha'm Orta Aziya satrapliqlarin qolg'a kiritti.

Ju'ris aqirinda Salavka Hindistanda Mauriylar ma'mleketinin' tiykarshisi Shandragupta menen toqnasti. Uris Salavkani ilgeri Iskender ma'mleketi quramina kirgen barliq hind mu'lklerinen waz keshiwge, bunin' esesine Shandragupta ta'repinen 300 urisshan' pillerdi Salavkag'a sawg'a qiliw menen tamamlandi. Salavka b.e.sh. 305-304-jillar a'tirapda o'zin patsha dep ja'riyaladi. Sonnan sa'l o'tkennen keyin arqa Suriyani, b.e.sh. 281-jilda Adam Aziyanin' u'lken bo'limin basip aldi; usi jilda-aq Makedoniyani iyelew ushin bolg'an ju'riste dunyadan o'tti.

Salavka ma'mleketi gu'llep-jasnag'an da'wirde Iskenderdin' Aziyadag'i alding'i mu'lklerinin' u'lken bo'limin o'z quramina alg'an edi. Bul sheksiz aymaqta turli ekonomikaliq ha'm ma'deniy rawajlaniw basqishinda turg'an etnik ha'm til ta'repinen basqa bolg'an xaliqlar jaylasqan edi. Salavka ma'mleketinde grek ha'm makedonlar patsha basshilig'inda hu'kimran qatlamg'a aylandi, olar barliq joqari hakimiyat lawazimlarin iyelep aldi ha'mde armiyanin' tiykarg'i bo'limin quradi. Jergilikli aqsu'yekler ha'kimiyat basqariwinda diyerli qatnaspadi. Tek Vavilon qalalarinin' puxara-ibadatxana ja'ma'a'tleri ma'lim bir imtiyazlardan paydalandi.

Salavkiyler ma'mleketi xalqinin' tiykarg'i bo'limi ja'm'a'tshi diyxanlardan ibarat edi. Bul ja'ma'a'tlar patsha paydasina pul ha'm natural majbu'riyatlardi o'ter edi. Ja'ma'a'tshi diyxanlar erkin edi, lekin ma'mleket ha'kimiyati diyxanlardi a'ste-aqirin qaram qila basladi. Bul olardi jerge biriktirip qoyiwda ko'rinedi. Ma'mleket jerleri eki bo'limge bo'lingen edi. Bir bo'lim jerler patshanin' jeke o'zine tiyisli jerler, ekinshi bo'limi qalalar, jergilikli a'meldar-ha'kimler, qa'wimler ha'm ja'ma'a'tlerge tiyisli bolip patsha ta'repinen qadaga'lanar edi.

Ma’mlekettin’ pu’tkil aymag’i satrapliqlarg’a bo’lingen bolip, onnan adam adminstrativlik birlikler yeparxiya ha’m giparxiyalar edi. Satrapliq basinda satrap(Antiox III da’wirinde-Strateg) turip, ol puxaraliq ha’m a’skeriy hakimiyatti a’melge asirar edi. Finans mekemesi bolsa g’a’rezsiz edi.

Salavkiylar ma’mleketinde Orta Aziya ha’m Iran aymaqlari a’hmiyetli orin tutar edi. Salavka I da’wirinde onin’ uli ha’m miyrasxori Antiox I (b.e.sh. 280-261-jillar.) bul aymaqlardi basqarar edi. Antiox I Slavkani Spitamennin’ qizinan bolg’an uli edi. Orta Aziyada dinastiya ha’kimiyatin bekkemlew ushin jan’a qalalar ha’m a’skeriy ma’nziller qurildi, eskileri qayta tiklendi (Marv aymag’i diywal menen toliq orap alindi).

Antiox I da’wirinen keyin b.e.sh. III a’sir ortalarinda Baqtriya, Sog’dijane ha’m Parfiya ajralip shiqti, Vifiniya, Paflagoniya, Kappadokiya va Galatiya siyaqli ma’mleketler payda boldi, Qara ha’m Kaspiy ten’izleri aralig’inda Armenistan ma’mleketi, Midiyanin’ arqa bo’liminde satrap Atropat Salavkiylardan ajralip shig’ip, Midiya Atropatenasin payda etti. Na’tiyjede Grek-Baqtriya ha’m Parfiya patshaliqlari ju’zege keldi (Grek-Baqtriya b.e.sh. 130 jillarg’a deyin, Parfiya ma’mleketi bolsa eramizdin’ 227 jilina shekem bar boldi.). Antiox III bul ma’mleketlerdi boysindiriw ushin b.e.sh. 212-205-jillarda shig’isqa ju’ris qildi. Ju’ris dawaminda qa’rejetlerdi qaplaw ushin Antiox III Ekbatanadag’i Anaxita ibadatxanasin taladi. Ju’ris na’tiyjesinde Parfiya qayta boysindirildi, Grek-Baqtriya onin’ qalalarin eki jil na’tiyjesiz qamal qiliw menen ra’smiy Salavkiylar ha’kimiyatin ta’n aldi. Antiox armiyalari Hindikush tawlarinan o’tip Hindistan jerlerine bastirip kirdi ha’m jergilikli ha’kim menen sha’rtnama du’zilip Antiox Hind urisshan’ pillerine iye boldi.

Antioxtin’ bul ju’risi Salavkiylar ma’mleketinin’ jemiriliwin waqtinsha toqtatti. Ol orayliq ha’kimiyatin bekkemledi. Adam Aziyanin’ u’lken bo’limi basip alindi ha’m Kelesiriyani Misrdan tartip oldi. Ku’sheyip ketken Salavkiylar ma’mleketi Pergam ha’m Rodosti qa’wipsizligine ku’shli qa’wip sala basladi. Pergam ha’m Rodos Antiox III ten arz qilip, Rimnen ja’rdem soradi. Rim de Antiox III sarayina ataqli Karfagen sa’rka’rdasi Gannibaldi ma’sla’ha’tshi bolip turg’aninan narazi edi. B.e.sh. II a’sir baslarinda Salavkiylar menen Rim respublikasi ortasinda Gretsiya ushin ba’seke baslandi. B.e.sh. 189-jilda Rim menen bolg’an urista Antiox III armiyalari jen’ildi. Ma’mleket aymaqlarinda naraziliq Salavkiylardin’ zulmina qarsi qozg’alan baslanip ketti. Grek-Baqtriya ha’m Parfiya o’z g’a’rezsizliklerin qayta tikledi ha’m Parfiya batisqa ju’ris qilip Salavkyler aymaqlarini basip ala basladi. Midiyada satrap Timarxdin qozgalan ko’teriswi bul wa’layatti parfiyaliqlar ta’repine basip aliniwg’a ja’rdem berdi. Bunnan tashqari parfiyaliqlar parsi ha’m Elamdi iyeledi.

Antiox III tin ullarinan biri Antiox IV (B.e.sh. 175-jilda) kushili hukmdar bolip, ma’mleket hokimiyatini bir qatar bekkemlewge eristi. Onin’ basqariwi da’wirinde ma’mleketta patsha san’aat vha’m ma’deniyatqa g’amqorliq qildi.

Shuhratparast Antiox IV Salavkyler ma’mleketinin o’tmishtegi kush-qudratin tiklewge urindi. Ma’mleket ishinde bir qatr sotsiyal siyasiy barqararliti ju’zege keltirip, onin’ aymaqti ken’eytiriwge ha’reket qildi. Antiox IV Misrdi basip aliw ushin ku’shli armiya menen ju’ris basladi. Jolda oni Rimning Misrdagi elshisi Gay Popiliy Lena to’xtatadi. Aytiswinsha Salavkiylerden ko’ra qudratli bolg’an Rim elshisi Antiox IV o’tirgan joydi atrapina shen’ber siziw Rimnin talabi bejerilmegenshe (Misrga Ju’risni to’qtatiw) Antiox IVdi shen’ber ishinen shig’ip ketiswdi shekledi. Na’tiyjede rimliklerdin ta’siri astinda Misr ju’risi to’qtatiladi.

Salavkiyler ma’mleketinin jemiriliswi tezlasip ketti. B.e.sh. I a’sir baslarinda Yahudiya o’z g’aresizligin qo’lga kiritdi. Na’tiyjede Salavkiyler ma’mleketi aymagi Suriya, Finikiya ham Klikiyanin’ bir bo’limi menen shegaralanip qaldi. B.e.sh. 64-jilda Salavkiyler ma’mleketinin’ qaldiqlari Rimge Suriya provinsiyasi sipatinda qosip alindi. Shig’is Pont, Paflagoniya, Galatiya, Kappadokiya, Armaniston ham Kommagen rimliklerge vassal bolg’an jergilikli hakimler qolinda qaldi.

Makedoniya. Ptolemeyler Misri Salavkiyler ma’mleketi menen bir qatarda Makedoniya ellin dunyasinin’ u’lken ma’mleketlerinen biri edi. Diadoxlar urislarinan keyin Makedoniya tu’skinlik halatinda edi. Xaliqtin’ u’lken bo’limi Iskender Ju’risleri da’wirinde shig’isqa ko’shgen edi. Antigonidlar alip bargan turaqli urislar arqadag’i varvar qawimlerin qawipi makedon ekanomikasi ham ma’mleketin halsiretti. Antigonidler xojaliq o’mirin qayta tiklew, xaliqti

ko’beytiriwge itibar beriwge ma’jbur boldi. Sol sebepli jan’a qalalar qurilip, eskileri qayta tiklendi, bos jatirgan jerlerge xaliq ko’shirildi, kanler qazildi. Kembolsazliq rawajlandi, qurilis ag’ashlari menen qizg’in sawda qilindi.

Ekonomikani tiykarin erkin diyxan miyneti jetekshi bolg’an awil xojalig’i quraytug’in edi. Patshag’a tek tog’ay ham qazilma bayliqlar tiyisli edi. Ellin Makedoniyasina patsha hakimiyati ba’zi bir eski belgileridi miyras qilip aldi: armiya jiyini awelgidey patshani taxtqa shiig’ariw waqtindag’i o’z ahmiyetin saqlap qaldi, ol joqari sudya rolinde shigatugin edi.

Makedoniyadagi turaqsiz jag’day Iskender o’liminen keyin eliw jil dawam etti. B.e.sh. 276-jilda Kassandrdin’ aqlig’i, galat (kelt)lar hujumin eki ma’rte qaytarg’an. Gretsiyadagi jag’daydi turaqli qilgan Antigon 276-jilda taxtqa shiqti. Antigon ham onin’ awladlari Makedoniyani Rim basip alg’ang’a (b.e.sh. 168-jilg’a shekem) shekem basqardi. Antigonidler ushin Gretsiyani boysindirip turiw juda’ qiyin siyasiy mashqala edi.

Bul da’wirde mapleri bir-birine qarsi bolg’an grek polislari turli awqamlarga birlesip, uris alip barar edi. Makedoniya ham bir neshe grek polislari kirgen Ellin awqamina basshiliq qildi ham grek qalalari ishki islerine belsendi aralasti.

Rim ham Ptolemeyler grek polislarin Makedoniyaga qarsi shiig’ariwlarin qollap-quwatladi. ekinshi puni urislari waqtinda Makedoniya Gannibal menen awqam duzdi. Bunga qarsi Rim Perga ham Peloponnestin’ bir neshe polislerin Makedoniyag’a qarsi shig’ariwga u’ndedi. Na’tiyjede b.e.sh. 215-206-jillar birinshi makedon urisi ju’z berdi. Karfagendi Gannibal ustinen jenisi Makedoniya patshasi Filipp V ti Italiyaga Ju’ris qawipin joq qildi.

G’ayratli patsha Filipp V Salavkiyler menen awqam bolip halsiregen Ptolemeylerdi Adam Aziya ham Egey mulklerin basip aldi. Italiya, Pergam ham Rodos bugan qarsi shigip Rimnen jardem soradi. Na’tiyjede ekinshi makedon urisi (b.e.sh. 200-197 jillar) baslandi. Fessaliyadagi b.e.sh. 197-jildagi sheshiwshi urista Makedoniya jen’ildi. Ol Gretsiya ham Adam Aziyadag’i barliq mulklerinen ajraldi.

Filipp V nin’ uli Persey (b.e.sh. 179-168 jillar) makedoniyani awelgi qu’diretin qayta tiklewge urindi. Biraq Rim menen urista (ushinshi makedon urisi b.e.sh. 171-168 jillar) Pidna janindagi urista jen’ildi. Makedoniya aymagi jengenler ortasinda to’rt okrugqa bo’lindi. B.e.sh. 148-jilda Andriskti Rimge qarsi qo’zg’alannan keyin Makedoniya Rim provinsiyasina aylantirildi.

Pergam. Attalidlar ma’mleketi. B.e.sh. 287 jil Pergam Salavkiylar ma’mleketi quramita kirdi. B.e.sh. 240 jil Salavkiylar nayibi Attal I Pergamdi g’arezsiz dep jariya qilip, patselek tajin kiydi. Onin’ tiykarg’i aymag’i Kishi Aziyanin’ arqa batis bo’limi ha’m Misiya wa’layatinan iba’rat edi. Attalidlar dinastiyasi hu’kimdarlarinin’ belsendi sirtqi siyasati ha’mde sheber diplomatiya sebepli Pergam ma’mleketinin’ aymag’i b.e.sh. II a’sir baslarinda batis Kishi Aziyanin’ Troada, Lidiya, Kariya ha’m Likiyani qosip aliniwi menen ken’eydi. Bul aymaqlarda a’yyemnen rawajlang’an grek polislari bar bolg’anligi sebepli rawajlang’an ekoatikag’a iye edi.

Attalidlar sirtqi siyasatta Shig’ista Salavkiylar patselegiga qarsi turip, batista ku’shli awqamshi sipatinda Rim ma’mleketine su’yendi ha’m bu a’melde Pergamdi Rim respublikasina qaram boliwg’a alip keldi. Attal I (b.e.sh. 241-197-jillar) galatlar ustinen jen’is qilip, Rim menen awqam du’zdi. Ol birinshi ha’m ekinshi makedon urislarinda (b.e.sh. 215-205-jillar ha’m 200-197-jillar) rimlikler tarepinen qatnasti. Rimlikler qa’wenderligi jardeminde Pergam patselegi Kishi Aziyadag’i barliq Salavkiylar mu’lklerin iyelep aldi ha’m o’zinin’ en’ qu’dretli da’wirine kirdi.

Biraq Pergamnin’ rawajlaniwi uzaq dawam etpedi. Attal II ha’m Attal III hu’kimranliqlari da’wirinde Rim Pergam ja’miyetinin’ hu’kimran qatlamlarina ku’shli ta’sir o’tkizgen halda patseleknin’ ishki va sirtqi siyasatina belsendi aralasa basladi. aqibette b.e.sh. 133-jilda dunyadan o’tken Attalidlar dinastiyasinin’ keyingi patshasi Attal III miyrasxori bo’lmag’anlig’i sebepli o’z ma’mleketin rimliklerge wa’siyat qiliwg’a majbu’r boldi.

Bug’an juwap retinde Pergam ja’miyetinin’ to’mengi qatlamlari patsha Evmey I din’ nizamsiz uli Aristonik basshilig’inda ko’terilis ko’terdi. Ko’terilisti grek qalalari xalqi qollap-quwatlamadi, na’tiyjede ko’terilisshiler jen’ildi. Aristonik b.e.sh. 129-jilda rimlikler tarepinen o’ltirildi. Wa’siyat qiling’an patselek ornina Rimnin’ Aziya provinsiyasi payda etiledi.

Pergam Ellin du’nyasinin’ rawajlang’an oraylarinan biri edi. Qolay iqlim ha’m tabiyiy sharayit awil xo’jaligin intensiv rawajlaniwina imkaniyat jaratti. Pergam Ortajer ten’izi aymag’i xalqi ushin awil xo’jalig’i o’nimleri jetkizip beretug’in oraylarnan birine aylandi. Qul miynetinen

u’nemli paydalanildi. Pergam qalalari ten’iz sawdasi jollarinda turg’anlig’i ushin ma’mlekettin’ bay shiyki zatlari (metal, ag’ash, smola, teri, ju’n) Pergam o’nermentshilik o’nimleri, tiykarinan Pergament qag’azi, uliwma Ortajer ten’izi jetispewshiliklerin qandirdi.

Attalidlar dinastiyasi patshalari sawda-o’nermentshilikke qa’wenderlik qildi, grek tipindag’i jan’a qalalarg’a tiykar saldi. Bul qalalar eski qalalar menen bir qatarda tezde ekoatika ha’m ma’deniyat oshaqlarina aylandi.

Attalidlar pa’n, a’debiyat ha’m sanaatqa belsendi qa’wenderlik ko’rsetti. Patselek paytaxtinda galatlar ustinen jen’is sharapatina u’lken Zevs ibadatxanasi qurildi, Evmen II ataqli Pergam kitapxana imaratin payda qildi. Bul kitapxana antik avtorlar shig’armalari toplami, ha’mde filologiya mektebine iye bolip, ataqli Iskenderiya kitapxanasi menen ba’sekelesti.

Materik Gretsiya ha’m atawlar. Antik avtorlarnin’ mag’liwmatlarina qarag’anda ellin da’wirinde Gretsiyadan xaliqtin’ u’lken bo’limi shig’isqa ko’shti. Tek Afina ha’m Korinf o’z a’hmiyetin saqlap qaliwg’a urindi.

Gretsiya aymag’indag’i talawshiliq urislari ekaatikaiy uliwma izden shig’ardi. Sotsial qarama-qarsiliqlarin keskinlestirdi. Bul bolsa awir qarama – qarsiliklardi tuwdirdi. Spartada bul qarama-qarsiliqlardi sheshiw ushin patshalar Agis IV ha’m Kleomen II ler reformalar o’tkezedi. Qarizlardi biykar qiliwg’a ha’reket qilindi, jersiz spartaliqlarg’a jer bo’listirdi.

B.e.sh. III a’sirde jerlerdi qayta bo’listiriw ha’reketi Gretsiyada ku’sheydi. Argosta tiran Aristomax, Miyelopolda Aristodemni qollap quwatladi. B.e.sh. III a’sir ortalarinda Xios ha’m Teri atawlarinda naraziliq ha’reketleri ku’sheyip ketti.

Gretsiyanin’ ma’deniy oshaq sipatindag’i Afina qollap quwatlap turdi. Afinada grek filasofiyasi oqitildi. Bul jerde bir qansha da’stu’riy mu’sinshilik mektepleri bar edi.

Atawlar ishinde en’ gu’llep jasnag’ani Rodos edi. Rodos Ptolemeylar Misrinan o’z g’arezsizligin saqla qaldi. Rodos kemeleri Egey ten’izin qaraqshilardan tazaladi. Onin’ kemeleri Suriya, Kishi Aziya, Attika atawlarinan, Qara ten’iz qirg’aqlarinan o’nimlerdi tasidi. Rodostan xurma ha’m ball Misrg’a shig’arildi.

Sanaat gu’llep jasnadi. Jergilikli mu’sinshilik mektepleri qa’liplesti. A’sirese “Ilonlar menen gu’resip atirg’an Laokoon ha’m onin’ ullari” ha’ykel topari ataqli edi. Esxin tiykar sa’lg’an Rodos orator mektebi ha’reket qildi. B.e.sh. II a’sir aqiri I a’sir basinda bul jerde ataqli orator Molon ataqli SitsIrannin’ oqitiwshisi ta’lim aldi.

Rodos qa’wenderliginde atawlarg’a jipekshilik ha’m vinoshiliq orayi, Kosta ataqli ta’wipler mektebi ha’eket ko’rsetti.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ulli Gretsiya ha`m Qapa Ten`iz boylari
2. A.Makedonskiydin` Hindstandi jawlap aliwi
3. Makedoniya ma`mleketinin` ku`sheyiwi
4. Ellinistik da’wirde awqamlar

A`debiyatlar.

Karimov İ. A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yuk. Toshkent 1998.
Boynazarov F. A. Kadimgi dunyo tariyxi. Toshkent 2004.
Dandamaev M. A. Politicheskaya istoriya Axemenidskoy derjavı.M.,1985.
Gafurov B. G., Tsibukidis D.İ. Aleksandr Makedonskoy i Vostok. M., 1980.
İstochnikovedenie Drevney Gretsii (epoxa ellinizma)/Pod red. V. İ.
F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006

Lektsiya №5
A'YYEMGI GREK MA'DENIYATI
Reje

1. Filosofiya
2. Din
3. Tariyxtaniw
4. A'debiyat ha'm teatr
5. Oratorliq iskusstvosi
6. Arxitektura, mu'sinshilik
7.Meditsina ha'm gumanitar pa'nler
8. Ellinistlik ma`deniyat

**Tayanish tu`sinikler:** Ioniya, Fales, Anaxsimen, Anaxsimandr, Demokrit, Gerodot, lirika, Tragediya ("Echkilar qo'shig'i"),, komediya, dramma, Gomer, Gesiod, Aristofan, Esxil, Safokl, "Shoh Edip", Akropol`. Gippokrat, Gippokrat "Meditsinanin' atasi", appoloniyalik Diogen, "Gippokrat korpusi", Meton quyash saati, Dionis, ulli Dionisiy bayramlari, aktyor, Attika teatri, "Satirik dramasi", Sofokl, Yevripid, Esxil, "Orestiya", Aritofaon, Agrigentdagi Zevs ibadatxanasi, Parfenon, Propiley, Erexteyon, Iktin, Kallikrat, Mnesiklet, Fidiy, Afinaning 12 metrli haykeli, Poliklet, "Dorifor", Fukidid, Ksenofond, "Anabasis", "Lakedemon politi", "Kropediya", "Daromadlar haqqinda", Giperin, Likurg, Feopomp, Efor, Filist, Isokrat, Demosfen, axeyya awqami.

Serapis, Ptolemey II Filadel'f, Ptolemey III, Berenika, "stoya", Epikur filasofiya maktabi, Antisfen, Diogen, Feosfrat, Menon, "O'simliklar tariyxi", "O'simliklar fiziologiyasi", ilimiy oray Museyon, fizika, Evklid, "Boshlang'ich geometriya", Eratosfen, Orontdag'i Pergam, Antioxiya, Teofrast, "fizik", "Geografiya", Gipparx ataqli astronom, Kallimax kutubxanasi, Menandr, Rodos mu'sinshilik mektebi Asipp, Skopas, "Xaldeya tariyxi", Manefon "Misr tariyxi", "Apaliya" sha'rtnamasi.

Ha`r bir xaliqtin` ma`deniyati-bul ko`p qirli, quramali kompleks, onin` ishine jaziw ha`m a`debiyat, su`wretlew iskusstvosi ha`m arxitektura, belgili diniy sistema, filosofiya ha`m ilim kiredi. Grek ma`deniyatinin` tiykarlari quri jerde qa`liplespegen. Krit ha`m axey ja`miyetlerinin` (b.e.sh. II min` jilliqlar) teren` ma`deniy da`stu`rleri, gomerlik da`wirdin` miyrasi, a`yyemgi shig`is tsivilizatsiyalar menen aktiv qatnasiqlari olardin` a`hmiyetli faktorlari bolg`an.

B.e.sh.V-IV-a`sirlerde Grek ma`deniyati a`yyemgi du`n`yanin`en` rawajlang`an sistemasinin` biri boldi. U`sh ju`da` o`zgeshelik og`an ayriqsha sipat beredi: ma`deniyattin` quramali bo`leklerinin`toliqlig`i, ha`r qiylilig`i ha`m belgili da`rejede aqirina jetkenligi (a`debiyat, iskusstvo, filosofiya) onin` gumanistlik bag`dari, du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine greklerdin` qosqan u`lesi, keyingi a`wladlardin` ma`deniy do`retiwshiligin biriktiretug`in ha`m Jer Orta ten`izi ha`m Evropa xaliqlarinin`turmisina niq kirgen du`rdanalar do`retiw.

Grek ma`deniyati en` aldi menen alding`i o`ndiris usili tiykarinda do`regen. Grek qul iyelewshilik ekonomikasi ma`deniy rawajlaniw ushin jetkilikli da`rejede mu`mkinshilikler jaratti. Puqaralardin` sotsialliq jaqtan belsene qatlami ma`deniy bahaliqlar do`retiw ha`m oni qabil aliw ushin ju`da` maqul ortaliq boldi. Jaris so`zlerge ko`rgizbeli qatnasiw grek iskusstvosinin` gu`lleniwine mu`mkinshilik berdi (Perikl, Kleon, Sokrat, Demosfen). Grek ma`deniyati qa`liplesiwi sha`rtlerinin`biri onin` ta`biyg`iy do`gereginin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Grekler ten`izge iye edi. Ten`iz Olardin` o`ndirisinin`, turmisinin` ha`m ma`deniyatinin` bir bo`legi boldi. Usi o`zgeshelikler Grek ma`deniyatin ha`m iskusstvosin qa`liplestirdi. Onin` u`lken jetiskenlikleri du`n`ya ma`deniyatinin` bunnan bilayda rawajlaniwina u`lken ta`sir jasadi.

1. Filosofiya

Erte grek filosofiyasi wa'killeri miletlik Fales, Anaksimandr, Kishi Aziyali Anaksimon ta'biyatti, barliqtin' a'miyetin tu'siniwge ha'reket etti. Pifagor mektebinin' wa'killeri sonday-aq

Geraklit, Empedokl siyaqli “fizikler” (fju’zis-ta’biyat degen) ta’biyatti u’yrendi. Fales du’nyanin’ tiykari suw, Aniksimandr apeyron (baslang’ish alg’shqi), Geraklit bolsa alawdan turadi. Demokrit (shama menen b.e.sh. 470-jilda tuwilg’an) barliq haqqinda aytip, barliq sheksiz bo’linbe atomnan ibarat degen pikirdi aytti. Ol du’nyanin’ ruwxiy baylanisi haqqinda pikir bildirdi. Platon (b.e.sh.4 27-347-jillar) barliq, o’mirlik, o’zgermeydi, bo’linbeydi, oni aqil menen biliw mu’mkin dep esaplaydi. Platon akademiyasinda 20 jil bilim alg’an Arestotel “ideyalar du’nyasi haqqinda”g’i ustazinin’ pikirin kritikalali. Barliq Arestotel pikirinshe ***jins*** ha’m ***tur*** formasinda boladi.

Soqrat (b.e.sh.470-399 jillar) filosofiyada insan mashqalasina u’lken itibar berdi. Ol insannin’ o’zin, o’zligin an’lawg’a u’lken itibar beredi. Ol insannin’ filasofiyasin u’yreniw ob’ektin payda etedi deydi.

Grek ma’deniyati u’sh a’wlad ah’miyetli orin iyeleydi. Olardin’ birinshisi b.e.sh.VI a’sir aqirinda kirip keldi ha’m Afina ma’deniyatinin’ gu’llep-jasnawi ushin tiykar saldi. Esxil ha‘m Frinix Attika komidiyasina tiykar saldi. Mu’sinshiler Kritiy ha’m Nesiot b.e.sh. 476 jil Afina agrosin tiranlarg’a qarsi gu’resti-Garmoniy ha’m Aristogiton mu’sinler menen bezedi. Olimpte Zevs ibadatxanasin haykeller menen bezedi.

Ekinshi a’wlad Perikl da’wirinde en’ jaqsi jetiskenliklerge eristi. Sofokl Tragediyalari, Geradot “Tariyx” I , Parfinon ha’m propileydin’ jetik klassikaliq formalari sol da’wirde jaratildi.

U’shinshi a’wlad Peloponnes urislari da’wirine tiyisli bolip. Afinalilardin’ bul waqitta basqa ma’deniy du’nyalar menen tanisiwi na’tiyjesinde olardin’ siyasiy ha’m diniy qaraslari belgili da’rejede o’zgerdi.

2.Din

Grekler ayriqsha diniy sistemasin islep shiqqan, onda quday tu`sinigi ko`plegen a`yyemgi shig`is dinlerinen ayriqshalanadi. Greklerdin` tu`sinigi boyinsha, quday-bul qu`diretli maqluq, biraq onin` qolinan barliq zat kele bermeydi, ol o`z gezeginde, en` joqari ku`shke-ta`g`dirge bag`inadi. Greklerdin` tu`sinigi boyinsha, insanlar du`n`yasi ha`m qudaylar du`n`yasi ko`plegen ta`repleri menen o`z-ara tig`iz baylanisli, qudaylar adamlardin` isine quri turaqli baylanisip qoymastan, o`zlerinin` arnawli shirkewlerde jasawshi ruwxaniyleri arqali da ta`sir jasaydi. Ma`selen, Zevs, Appolon xramlari h. t. b. 24 ha`ripten ibarat grek alfaviti bolg`an.

Din Grek ma`deniyatinin` organikaliq bo`legi boldi ha`m og`an u`lken ta`sir jasadi. Grek dini du`n`yag`a ko`z-qarastin`, a`dep-ikramliqtin` tiykarin belgiledi, ol ko`rkem do`retiwshilikke, a`debiyatqa, arxitekturag`a, su`wretlew o`nerine ha`tteki filosofiyag`a ha`m ilimge u`lken ta`sir jasadi.

Quday ha`m qaharmanlardi suliw adamlar obrazinda tu`siniw polisliq ja`ma`a`t ag`zalarin toliq huqiqli puqara bolip jetilistiriwine qanday da bir ta`sirin tiygizdi. A`jayip insana`jayip imapatlapda jaawi tiyis, sonin` ushin Grekapxitektoplapi, ulli esteliklepdi qupiwg`a o`z jigeplepinjumsag`an. Olardin` apxitektupaliq qurilislari elege shekem adamzatti ta`n qaldiradi.

Ruwxiy bahaliqlardin` sistemasin do`retiwde qudaydi qalayinsha tu`siniw kerekligi birinshi da`rejedegi ma`nige iye edi. Grekler o`zlerinin` qudaylarin, ha`tteki en` joqari qudaylarin, qu`diretli, biraq qolinan barliq zat keledi dep esaplamag`an. Olar da, adamlarday, en` joqari za`ru`rlikke bag`inadi dep esaplag`an.

A’yyemgi grek apsanalarinda da’slep ***Jer (Geya)*** ha’m ***Xaos***, turmistin’ baslaniwi (***Eros)*** ha’m jer asti du’nyasi ***(Tartar***) bolg’an. ***Geya*** juldizli aspan ***Uranndi*** tuwadi. Uran du’nyanin’ birinshi hu’kimdari ha’m Jer qudayi Geyanin’ o’mirlik joldasi boladi. Uran ha’m Geyadan keyin qudaylardin’ II a’wladi ***titanlar*** baslanadi. Uran o’z balasi, ***diyqanshiliq qudayi titan Tironos*** ta’repinen qulatiladi. ***Kronostin’ balalari Ait, Poseydon, Gestiya, Demetra, Zevs, Gera*** boladi. ***Olimptin’ bas qudayi Zevs*** aspan, shaqmaq hu’kimdari, ***Poseydon jer ha’m ten’iz***di suwg’aratug’in ig’alliq qudayi, ***Aid (Pluton) jer asti du’nyasi*** hu’kimdari boldi. Zevstin’ o’mirlik joldasi ***Gera neke , Gestya u’y oshag’i qudayi, Demetra diyqanshiliq qudayi*** dep siying’an. Zevs ha’m Geradan ***o’spirimlik qudayi Geba, uris qudayi Ares, temirshi ha’m o’nermentshiler qudayi Gefest*** tuwiladi.

Zevstin’ a’wladlarinan ta’biattin’ erte oyaniw qudayi Apollon ayriqsha turadi. Ol ha’m de dawalawshi quday. ***Apollonnin’ singlisi Artimida*** an’shiliq qudayi ha’m jaslardin’ g’amxori. Germes-materialliq mollshiliq qudayi, keyin sawda qudayi, aldamshi ha’m urilar qudayi, keyin

bolsa oratorlar ha'm sportshilar g'amxori. ***Dionis (Vakxa) ta'biyat ku'shleri, ju'zuimshilik ha'm vinoshiliq qudayi*** dep siying'an. ***A'skeriy Afina danaliq*** qudayi sipatinda ta'n alindi.

Grek diniy du'nya qarasi boyinsha qudaylar adamlarg'a uqsap azap shegiwleri, insaniy sezimlerge iye boliwi mu'mkin edi. Greklerdin' pikiri boyinsha adamlar ha'm qudaylar du'nyalari ortasinan o'tip bolmaytug'in shegara joq edi. Olardi baylanistiratug'in buwin sipatinda qudaylar ha'm jerdegi hayallardin' baylanisi na'tiyjesinde tuwilg'an qahramanlar (yarim qudaylar) bolg'an. Misal ushin o'z ***qahramanliqlari ushin qudaylar qatarina kirgizigen Gerakl*** sonday dedi.

Ayriqsha polislerdin' g'amxorlari esaplang'an qudaylar ha'm qahramanlarg'a bag'ishlap ibadatxanalar qurilg'an ha'm ko'p sanli qurbanliqlar keltirilgen. Ayirim ibadatxanalar aldinda ibadat qilip atirg'an kohinlar (jrets) qudaylardan keleshek haqqinda boljawrdi sorawi mu'mkin edi. Ayirim ibadatxanalar aldinda bir neshe jilda bir ma'rte qudaylar jolina gimnastikaliq shinig'iw, qosiqlar oqiw, oyinlar, Oratorliq iskusstvosi boyinsha bellesiwler o'tkerilgen. Gretsiyada Zevs hu'rmetine ha'r 4 jilda bir ma'rte batis Peloponnesdegi Olimpiya Zevs ibadatxanasinda o'tkkeriletug'in o'yinlar belgili edi. Greklar bul ***4 jilliq mu'ddetti olimpiada*** dep atag'an. B.e.sh. 776-jildan olimpiya o'yinlarina pu'tkil Gretsiya ha'm koloniyalardan qatnasiwshilar ha'm tamashago'yler kelgen. Olimpiya o'yinlari o'tkerilip atirg'an waqitta urisip atirg'an grek polisleri arasindag'i a'skeriy ha'reketler toqtatilg'an. Olimpiya bellesiwleri jen'impazlar ibadatxana qasinda o'sken muqaddes lavr teregi japiraqlarinan a'piwayi gulshen'ber menen siyliqlang'an. Jen'impaz hu'rmetine jez yamasa mramor ha'ykel qoyilg'an.

Bul bellesiwler puxaralardi fizikaliq rawajlaniwina imkaniyat jaratg'an ha'm jaslardi a'skeriy ta'repten shiniqtiriw ushin xizmet etken. Grekler bayramlar, o'yinlardi birgelikte hao'lkemlestiriw ha'm en' muqaddes ziyarat etetug'in jerlerdi qorg'aw ushin ayriqsha awqamlar-amfiktioniyalar quradi.

3. Tariyxtaniw

B.e.sh.V a'sirde ja'miyet rawajlaniwina bag'ishlang'an ayriqsha ilimiy bilimler tarawi ***tariyx*** pa'ni payda boldi. Uzaq waqit tu'rli u'lkelerde bolg'an ***Gerodot*** (b.e.sh. 485-425-jillarda Kishi Aziyadag'i Galikarnas qalasinda tuwilg'an) birinshi ko'rgen ha'm esitken waqiyalardi belgili bir sistemag'a salip aytiwg'a kiristi. Ol o'zinin' 9 tomli a'dette ***"Tariyx"*** (grekshe Istoriya-"Su'wretlew" ma'nisin bildiredi.) yamasa "***Muzalar"*** dep atalatug'in tariyxiy shig'armasi tiykarinan grek-pars urislarina bag'ishladi, lekin bayan etiw dawaminda avtor Misr, Iran, skifler tariyxina da usinis qiladi. "Tariyx atasi" nin' diskussiyalari toliq da'stu'riy bolip, tariyxta iygilikti marapatlawshi, jawizliqti jazalawshi ila'hiy a'dalatti qurdi. Gerodot insanlar iskerliginde qudaylardin' qatnasina gu'man etpedi.

Eger Gerodot "Tariyx atasi" dep esaplansa onin' kishi zamanlasi afinali ***Fukidid*** haqiqiy Tariyxtaniw pa'ninin' iykarin saliwshi. Onin' ***"Peloponnes urislari tariyxi"*** shig'armasi apsanaliq ha'm haqiqiy waqiyalardi tek bayan etiwdey Gerodotqa say bolg'an bayan etiwdi kerisi bolg'an haqiqiy tariyxiy izertlew edi. Fukidid tariyxshilar ishinde birinshi bolip, tariyxiy waqiyalardi, olardi ha'reketke keltiriwshi ku'shleri, rawajlaniw jollari menen o'zara baylanista ko'riwge ha'reket etti. Waqiyalardin' sebeplerin u'yreniw ushin siyasiy waqiyaliqti ilimiy analiz usillarin qollandi. Fukidid qudaylardi tariyx shen'berinnen shig'ardi. Ol tariyxti qudaylar emes, ba'lki adamlar o'z iskerlikleri menen jaratadi dep esaplar edi. Adamlardin' "tabiyati" barliq waqit nizam ha'm sha'rtnamalardan ku'shli boladi. Adamlardin' ko'rinisleri Fukidid ushin sol da'wir ja'miyetin waqiyalig'in tu'siniw ushin jeterli edi. Gerodot ha'm Fukidid grek polislarinin' puxaralarin o'z azatlig'in qorg'awi, wataniparvarliq ha'm o'zin qurban etiwdey qaharamanliq gu'resine shaqirdi. Tariyxtaniwda Fukidid da'stu'rlerin tariyxshi ***Ksenofont(***b.e.sh. IV a'sir) dawam ettirdi. Onin' ***"Anabasis", "Lakedemon politiyasi", "Kiropediya", "Agesilay", "Daromadlar haqqinda"*** shig'armalarinda sol da'wir grek du'nyasinin' siyasiy, sotsiyal-ekanomikaliq turmisi sa'wlelenedi.

B.e.sh. V a'sirde grek du'nyasinda ju'z bergen ku'shli siyasiy protsesslerdi analiz qilg'an, sol da'wirdin' siyasiy arbaplari ***Femistokl ha'm Perikl*** siyaqli afinali demokratiya jolbasshilarin ayawsiz quwdalaw astina alg'an siyasiy a'debiyatlar ju'zege keldi. Sonday a'debiyatlardan biri b.e.sh. 430-jillarda ***"Afinani basqariwi haqqinda"*** traktati payda boldi. ***Kritiydin' "Lakedemeon politiyasin"***da Sparta ja'miyeti qurilisi ko'klerge ko'terildi, Afina demokratiyasina unamsiz na'zer menen qaraldi.

4. A’debiyat ha’m teatr

A’yyemgi Gretsiyanin’ en’ biybaha a’debiy esteligi ***Gomerdin’ “Iliada” ha’m “Odisseya”*** da’stanlari. Gomerdin’ bul shig’armalardan burin grek xalqi awizeki do’retiwshiliginen a’jayip u’lgileri qosiqlar, ertekler, ra’wayatlar grek a’debiyatinin’ tiykari edi. Gomerdin’ qaharmanliq da’stanlari ol jasag’an (shama menen VII a’sir) da’wirden alding’i b.e.sh. XI-IX a’sirler waqiyalarin a’debiy ko’rinisi.

B.e.sh. VIII-VI a’sirlerde grek ma’deniyati rawajlaniwinda a’yyemgi shig’is ma’deniyatinin’ ta’siri ku’shli boldi. Grekler o’zlerinin’ Kishi Aziyadag’i qalalari orqali a’yyemgi Shig’istin’ bay ma’deniyati menen tanisti. Bul da’wirdin’ tiykarg’i ma’deniy oshaqlari Milet, Lesbos, Samos edi.

B.e.sh. VII a’sirde jasap, do’retiwshilik etken ***Gisiottin’*** didaktikaliq shig’armalarinda o’zi jasag’an da’wirdin’ sotsiyal turmisi ha’m qarama-qarsiliqlari sa’wlelenedi ***(“Miynet ha’m ku’nler”).***

Ko’rkem A’debiyat en’ da’slep poeziya janrinda rawajlandi. Poeziya siyasat penen baylanisli edi. Belgili shayirlar ***Feognit, Solon, Arxieloy*** siyasat penen shug’illang’an edi. Ha’tteki ***Alkey*** ha’m ***Safo*** siyaqli lirik shayirlar da siyasatqa ta’n berdi. Sol da’wirdegi ***Ezop*** shig’armalari a’debiyatta demokratiyaliq bag’dardi sa’wlelendirip, sotsiyal a’dalatsizliqti qaralaydi.

Arxaik da’wirde lirika ken’ tarqalg’an bolsa, b.e.sh. V a’sirde Afina a’debiyati ha’m poetik do’retiwshiliktin’ orayi bolg’an birlespe. Attika tragediyasi menen ataqli bolip ketti. Tragediya ***(“Eshkiler qosig’i”)*** vinoshiliq qudayi Dionistin’ eshki terisi kiygen quwnaq, barqulla joldaslarin belgilewshi qatarlardin’ aytatug’in xor qosiqlarinan kelip shiqti. B.e.sh. VII a’sirden-aq pu’tkil Gretsiyada sonday ***“Eshkiler xori”*** yamasa qatarlar ken’ tarqalg’an edi. Attika Tragediyasinin’ tuwiliwinda Afina tirani Pisistrattin’ uliwma ma’mleket bayrami sipatinda ***Ulli Dionisiy*** bayramlarin belgilew boldi. ***Shayir Fespid*** xorg’a aktyordi qosti. Aktyor xorg’a “juwap” berip xor menen dialog alip baratug’in edi. Sol sebepli tragediya dramatik ko’riniske aylandi, tragediyada basqa ko’rinis qatnasiwshilari Dionis haqqindag’i apsana–miflerden sahna ko’rinislerin oynar edi, keyin basqa apsanalarg’a na’wbet keldi. B.e.sh. V a’sir birinshi yarminda Esxil tamashago’y aldina ekinshi aktyordi, Sofokl u’shinshi aktyordi qosti ha’m na’tiyjede a’yyemgi “Eshkiler xori” toliq dramag’a aylandi.

Attika teatri dionis hu’rmetine o’tkizilgen bayram waqtinda tek u’sh ku’n tamasha ko’rsetilgen. Birden u’sh tragediya qosilip, keyin ***“Satirik dramasi”,*** ja’ne bir mifologiyadan jen’il quwnaq sahnalastirilg’an u’zindi berilgen. Teatr ko’rinisi ashiq hawada domalaq maydanda- orxestrada berilgen. Tamashago’yler ushin o’tirg’ishlar Akropoldin’ taslaq qiyalig’inda jonilg’an, ja’ne sol tamasha teatran dep atalg’an. Oshiq ha’m u’lken teatrda aktyorlar mimikasi ham kiyimlerin aniq ko’re almaytug’in edi. Sonin’ ushin aktiyorlar sahnag’a uzin saltanatli kiyim ha’m niqaplarda ha’m aktiyor gewdwsin ba’lent etiw ushin biyik o’ksheli ayaq kiyim-koturnada shig’atug’in edi. Teart tamashalari mart aqiri aprel baslarinda ko’rsetiler edi.

Attika tragediyasinin’ dan’qi b.e.sh. V a’sirdin’ ulli shayirlari- ***Esxil*** (b.e.sh. 525-456-jillar), ***Sofokl*** (b.e.sh. 496-406-jillar) ha’m ***Evripid*** (b.e.sh. 480-406-jillar) do’retiwshiligi menen baylanisli edi. Esxil 80 ge jaqin tragediya jazdi, onnan bizge shekem 7 jetip kelgen. Afinani gu’llep-jasnag’an da’wirde jasag’an Sofokl aytiwlarina qarag’anda 120 tragediya jazg’an, onnan bizge shekem 7 jetip kelgen. U’shinshi ulli tragik bolg’an Evripid 90 tragediya jazg’an bolip, onnan 18 i saqlanip qalg’an. ***Esxildin’ “Parslar”, “Orestiya”, “Zanjirband Prometey”, sofokldin’ “Antigona”, “Shoh Edip”, “Elektra”, Evripidtin’ “Medeya”, “Ippollit’, “Vakxankalar”, “Tavridadagi Iffegeniya”, “Fedra”, “Troyalik ayollar”*** siyaqli tragediyalari teren’ filasofiyaliq- tarbiealiq mazmung’a iye bolip, grek puxaralarinin” ta’rbiyasina ha’m du’nya qarasina u’lken ta’sir ko’rsetken.

Attika teatrinda tragediyadan tisqari komediya janri da ken’ tarqalg’an edi. Bizge shekem jetip kelgen komediyalardin’ ko’pshiligi ***Aristofan*** qalamine tiyisli. Aristofonnin’ ***“Tinishliq”, “Axaryalilar”, “Lisistrat”, “Suvoriylar”, “Qurbaqalar” ha’m “Bulitlar”*** komediyalarinda b.e.sh. V a’sir grek du’nyasinin’ siyasiy qarama-qarsiliqlari ko’rsetiledi.

5. Oratorliq iskusstvosi

Grek qala-ma’mleketlerinde demokratiyaliq ta’rtip qag’iydalarin ornatiliwi, puxaralardi xaliq jiyini, sud islerinde aktiv qatnasi Oratorliq iskusstvosin rawajlaniwina sebep boldi. Sudta aytilatug’in so’zler ken’ qizig’iw jyatti. A’yyemgi mifologiya qaharmanlari gu’rrin’ine yamasa maqtawg’a bag’ishlap du’zilgen u’lgili so’zler ken’ tarqalg’an. B.e.sh. V-IV a’sir baslarinda ataqli

afinali sud oratori ***Lisiy*** hu'rmetke sazawar boldi. Ekinshi bir belgili orator Isokrat edi. B.e.sh. 391 jilda Isokrat Oratorliq iskusstvosi mektebin ashti. Isokrattin' bul mektebinde ataqli ***Oratorliq Demosfen, Giperin, Esxin, Likurg ha'm tariyxshilar Feopomp, Efor, Filistlar*** jetisip shiqti. ***Isokrat*** ku'shli dawisqa iye bolmag'anlig'i sebepli xaliq aldinda az so'z so'yleytug'in edi. Ol siyasiy targ'ibot alip bardi. Afina Periklge shekem bolg'an aristokrat sistemasin mektep, publisistikaliq toplamlardi tarqatti. Ol o'tmishti mektep, greklerdi Filip Makedonskiy a'trapinda birlesip shig'is eski dushpan-Iran ustinen ju'riske shaqirdi. Mu'mrin ol Makedoniynin' ku'sheyiwi Gretsiyag'a qanday qa'wip saliwin bilmegen edi. Apsanag'a qarag'anda greklerdin' Xiraniya qasinda jen'iliwinen keyin b.e.sh. 337-jil Isokrat o'zin ashliqtan o'ltiredi.

Isokrattin' en' jaqsi o'qiwshilarinan biri Demosfen Afinadag'i antimakedon toparinn' baslig'i edi. Demosfen basinan aq Makedoniyanin' ku'sheyiwi Afina demokratiyasi ha'm g'a'rezsizligi ushin qa'wipli ekenligin bilgen edi.

6. Arxitektura, mu'sinshilik

Grek –pars urislarinan keyin Afrika ju'da' u'lken mug'darda finansliq qarjilarg'a iye boldi. Attika Pentelikoninda marmar qaziw baslandi ha'm bul Arxitektura iskusstvosinin' rawajlaniwina jol ashti. Afinadan tisqari Gretsiyanin' basqa wa'layatlarinda Qubla Italiya ha'm Sitsiliyada (Agrigenttag'i Zevs ibadatxanasi, Pesttag'i alti u'stinlik Poseydon ibadatxanasi) b.e.sh. V a'sirdin' ekinshi yarminda a'jayip arxitekturaliq imaratlari qurildi.

A'sirese Perikl da'wirinde Afinada jigirma jil ishinde saltanatli imaratlar qurildi. Parfenon, Propiley, Jen'impaz Afina ha'm keyinrek Erexteyon siyaqli ***ioniy, korinf ha'm doriy*** usillarinda qurilg'an imaratlar arxitektura iskusstvosinin' ayqin misali edi. Parfenonnin' quriwshilari Iktin ha'm Kallikrat nafislik ha'm ulug'vorlikni uyg'inlastiriwg'a eristi. Akropol darwazalari quriwda Mnesiklet (b.e.sh. 438-432 jillar) ioniy ha'm doriy ustinlerin izbe-iz qolladi. Peloponnes urislari da'wirinde ioniy da'stu'rlerine tiykarlang'an Erex Teyon quriladi.

B.e.sh. V a'sirdin' 70 jillarinan baslap mu'sinshilik iskusstvosi gu'llep-jasnadi. Ulli mu'sinshi Fidiy Afina ha'm Zevs mu'sinlerin jaratti. Quday Afinanin' 12 metrli ha'ykelin jdsdg'anda pil su'yegi ha'm altinnan paydalanildi. quday Afina Akropolnin' en' ba'lentine qoyilg'an bolip, onin' quyashta jaltirag'an nayzasi uzaqdan ko'rinip kemeler ushin mayak bolip xizmet qilg'an. Fidiydin' belgili shig'arvalarinan biri Olimpiyali Zevstin' u'lken ha'ykeli Olimpiyadag'i Zevs ibadatxanasina qoyilg'an edi. Ataqli mu'sinshi Miron "Diskobol" ha'ykeli menen o'zinin' atin ma'ngilestirli. Klassikalliq grek musinshiliktin' wa'killerinen biri argosli Poliklet edi. Onin' Diodumen shig'armasi biybaha iskusstvo u'lgisi edi. Poliklet nizami boyinsha mu'sin tabannin' uzinlig'i gewdenin' 1/6 bo'limin, basinin' uzinlig'i 1/8 bo'limin quraw kerek edi. Bul ha'm basqa salistirmalar "Dorifor" mu'sininde qat'iy rioya qilingan. Poliklet nizami ju'z jil dawaminda mu'sinshilikte nizam sipatinda a'mel qilip keldi.

B.e.sh. V a'sirde Praksiteldin' "Germeys go'dek Dionis penen", "Knidli Afrodita", "Kaltakesakni o'ltirip atirg'an Apollon" ha'ykellerinde go'zalliq sa'wlelenedi. B.e.sh. IV a'sirde polis sistemasinin' tu'skinligi da'wirinde mu'sinshilikda qaharmanliq temasinan uzaqlasip, insandi ishki ruwxiy du'nyasin ko'rsetiw tiykarg'i bag'dar boldi. Sol da'wirdin' ataqli mu'sinshilerinen Skopas, Praksitil ha'm Lisipp (Makedoniyali Iskenderdin' saray mu'sinshisi) lerdi aytiw mu'mkin. B.e.sh. IV a'sirde jasag'an mu'sinshi Lisipp Makedoniyali Iskenderdin' byustin jaratti. Lisipp mu'sinshilikte Poliklet nizami ornina jan'a nizam ornatti.

Ko'rkem o'ner rawajlaniwin vazalar ko'rinisi arqali guzetiwge boladi. Bul janrda ***sikion*** mektebi, afina maktabi qa'lipllesken. Kundelik turmista mifologiyadan aling'an ko'rinisler ko'plep ushraydi. Birinshi ataqli grek su'wretshisi Tasosli Poliklet tek to'rt ren' aq, qara, qizil va sari isletgen.

Klassikaliq da'wirde grek ko'rkem o'nerinin' en' ataqli wa'killerinen biri Polignot ulken ko'p figurali kompozitsiyalar ustasi edi. Afinali Apollodor ko'rkem o'nerde jaruqliq sayasin jaratti. Ol bo'yaw menen sizg'an ko'p vazalar bizgeshe jetib kelgen. Bul da'wirdegi Zevksid ha'm Parrasiy, Apellis (Iskenderdin' saray su'wretshisi), Nikiyler ko'rkem o'ner janrinda jarqin iz qaldirdi.

7.Meditsina ha'm gumanitar pa'nler

B.e.sh. V a'sirdin' ekinshi yariminnan koxinlar tabibshiligi o'rnina, aniq izleniwlerge tiykarlang'an vrachlardin' Meditsinasi payda boldi. Bul da'wirde belgili grek vrachi Gippokrattin'

Meditsina mektebi payda boldi. Gippokrat “Meditsinanin’ atasi” sipatinda dan’qi shiqti. Onin’ mektebinde tabibler tajriybe, baqlaw usulina tayanip, tez ha’m tuwri diagnoz qo’yug’a ha’reket qildi ha’m emlewde dieta, gigiena siyaqli usullardi ken’ qo’lladi.

Apolloniyali Diogen qan aylanis sistemasin jaqsi u’yrendi. Krotonli Alkmeon keselliklerdin’ deregi insan organizmindeg’i suyeklerdin’ uyg’inlinlig’i buziliwi dep ko’rsetti. Sol da’wir meditsinaliq bilimleri haqqinda 53 traktatdan ibarat “Gippokrat korpusi” dep atalg’an meditsinaliq to’plamlar arqali mag’lumat aliwg’a boladi.

Aniq pa’nler haqqinda mag’lumatlar ju’da az. Afinali astronom, matematik Meton quyash saatin soqqani, kalendardi qayta islep shiqqani haqqindag’i mag’lumatlar bizgeshe jetib kelgen.

8.Ellinistlik madeniyat. Ellinizm dawirinde madeniy rawajlaniw protsesi jana sharayatlarda juz berdi ham buringi da’wirge salistirg’anda anag’urlim o’zgerislerge iye edi.

Turmistin` jan`a sharayatlari ha`m a`yyemgi da`stu`rler menen tanisiw ha`r bir adamnin` ma`deniy do`retiwshilik ushin unamli sharayatlar jaratadi.

Ma`deniyattin` rawajlaniwinda ma`mlekettin` roli de o`zgeredi, ol ma`deniy do`retiwshilik protsessine duris bag`dar berip, onin` rawajlaniwina anag`urlim finans qarjilari berilip turadi. U`lken qalalar bolg`an Antiox, Pergam, Sirakuz, Afina, Rodos h.t. basqalarda ilimpazlardi jiynag`an. Olar jasap, jumis islewi ushin muzey salg`an. Sol waqitlari Aleksandr muzeyinde Appoloniy Podosskiy, Eratosfen, Aristarx, Arximed, Evklid h.t.b. jumis islegen. Tiykarg`i ma`deniy bahaliqlardi grekler du`zgen, al ma`deniyattin` ko`plegen tarawlarinin` rawajlaniwi grekler klassikaliq da`wirde (b.e.sh. V-IV a`sirlerde) du`zgen fundament tiykarinda ju`z bergen.

Pu`tkil Jaqin Shig`ista jaylasqan grek ha`m makedonlar o`zleri menen birge Olimpiya qudaylarinin` kul`tin alip kelgen. Olar u`lken o`zgerislerge ushirag`an.

Grek qudaylari Zevs, Appolon, Afrodita, Artemida kul`ti jan`a tu`s aladi, olarg`a a`yyemgi shig`is qudaylari bolg`an Mitra, Kibela, Isida h.t.b. kul`ti qosiladi. Grek xalqinin` arasinda ***Qudaylardin` Ulli Anasi kul`ti*** taraladi. Memdem xraminda siyinatug`in Osiris-Apis kul`ti tiykarinda Grek-misr qudaylarinin` jan`a kul`ti payda boladi, olarda Pluton, Zevs ha`m Dionis Olimpiya qudaylarinin` elementleri bar edi. Misr, Selevkiyer ha`kimleri ha`m basqa da elementlik monarxlar ***Soterge (qutqariwshi), Epifang`a (qubilis), Evergetke (miriwbetshi)*** ha`m basqa da qudaylarg`a siyinadi. Arnawli ruwxaniylar arnawli xramlarda olardin` saltanatina diniy ma`resimler o`tkizedi. Tutasi menen ellinistlik da`wir jan`a diniy formalar ha`m ideyalar aktiv izlew menen sipatlanadi, bul da`wirde diniy ilimlerdin` etikaliq ta`repi, monetizm ko`p qizig`iwshiliq tuwdiradi.

Ellinistlik adamlardin` sana-sezimindegi teren` o`zgerisler filosofiyag`a u`lken ta`sir jasaydi, sebebi ol du`n`ya taniw ilimi bolip tabiladi. Elementlik filosofiyasi orayi Afina boldi, bul jerde bir neshe ta`sirshen` ba`sekeles filosofiyaliq mektepler bolg`an. B.e.sh. IV a`sirdin` ulli filosoflar Platon ha`m Aristotel` sha`kirtlerinin` filosofiyaliq mektepleri bolg`an. Zenonnin` ***stoikaliq filosofiyaliq mektebi*** u`lken abiroyg`a iye bolg`an. Onin` filosofiyasi u`sh bo`limge bo`lingen: ***fizika, logika ha`m etika***. Bunda bas orinda etika turg`an.

Ellinistlik da`wirdin` ja`ne bir belgili filosofiyaliq sistemasi - bul ***Epikur filosofiyasi***. Onin` ta`liymati da u`sh bo`limge bo`lingen: ***fizika, golika ha`m etika.*** Materik-ulli, dep jazg`an ol, oni do`retiwge ha`m joq qiliwg`a bolmaydi, ol erikli ha`m qanday da bir do`retiwshilik ku`shke yamasa qudaydin` tu`rtkisine za`ru`r emes.

Tutasi menen ellinistlik filosofiya-bul jan`a, alg`a qaray u`lken adim bolip tabiladi. Ol jer ju`zilik filosofiyasin teren` ha`m original` bayitti, adamzat tsivilizatsiyasinin` g`a`ziynexanasinda hu`rmetli orin iyeledi.

***Ellinizm da`wirinin` a`debiy protsessi***, bir jag`inan sol da`wirdin` uliwma sotsialliq ha`m ruwxiy atmosferasin sa`wlelendirdi, ekinshi jag`inan, klassikaliq da`wir a`debiyatinda qa`liplesken da`stu`rlerdi dawam ettirdi. Ellinizm da`wirinde avtorlar sani artti. A`debiyatqa teatr u`lken ta`sir jasadi. Saxnada tragediyalar, komediyalar ha`m dramalar qoyiliwi dawam etti.

Aleksandriyada poeziyanin` ayriqsha stili payda boldi, ol ***aleksandrizm*** dep ataldi. Aleksandrizm stiline muzey basshisi ha`m ta`rbiyashi, taxt miyrasxori Kallimax (b.e.sh.310-240-jj) tiykar saldi. Onin` belgili shig`armalarinin` ishinde «Gekala» ha`m «Sebepler» poemalarin atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik da`wirde ***epos janri*** jaqsi rawajlandi. Onin` ko`rnekli wa`kili Apolloniy Podosskiydin` «Argonavtika» poemasin atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik a`debiy janrlardin` ishinde ***sotsialliq romanlar-utopiyalar*** payda boldi. Olar o`z da`wirinin` ja`miyetlik jag`dayin sa`wlelendirgen.

Prozaliq janrlar qatarinda ***tariyxiy shig`armalar*** jetekshi orin iyelegen. Bul da`wirde ***istoriografiya*** du`zildi. Tutasi menen ellinistlik a`debiyattin` klassikaliq a`debiyattan biraz parqi bar edi. Bul o`zgeshelik onin` ko`rkem ideyaliq bag`darina da, janrliq ha`r qiylilig`ina da tiyisli edi.

Ellinizm da`wiri ko`plegen jan`a abadan a`yyemgi qalalardin` payda boliw da`wiri edi. Turaqli qalanin` tiykarg`i printsipleri to`mendegilerden ibarat edi:

1)qalalar ushin orin saylap aliw;

2)qurilistin` bas jobasin du`ziw;

3)ko`she boyinsha joybarlaw;

4)qalalardi kvartallarg`a bo`liw h.t.b.

Qalanin` bas jobasinda orayliq maydan-agora teatr, ja`miyetlik binalar ha`m xramlar, stadionlar ha`m gimnaziyalar ushin arnawli uchastkalar ajiratilg`an.

Turaq jaylar ushin eki joybar islep shig`ilg`an:

A) bir neshe tutas diywallarg`a iye jaylar, kvartiralar blogi, olar qala kvartalin du`zgen;

B) bo`lek jay - qala villasi.

Tek g`ana ellinistlik da`wirdin` g`ana emes, al pu`tkil a`yyemgi du`n`yanin` en` iri qurilislarinin` biri-bul ***Aleksandr mayagi*** (biyikligi 120 mll), ol b.e.sh.280-jili arxitektor Sostrat ta`repinen Faros atawinda qurilg`an. Onin` to`besinde biyikligi 7 metr bolg`an ten`iz qudayi Poseydonnin` statuyasi bar. Ellinistlik arxitekturasi ushin bir neshe jan`aliqlar da bar: bul ju`da` u`lken qurilislar saliwg`a umtiliwshiliq, ishki ha`m sirtqi jaqlarin bezew h.t.b.

Bul da`wirde ***skul`ptura*** o`neri de rawajlang`an. Skul`pturalar jeke u`ylerde, ja`miyetlik binalarda, akropol`da, ko`shenin` kesispelerinde, parklerde qoyilg`an. Skul`pturada ayirim adamlardin` portretlerine u`lken qizig`iwshiliq bolg`an.

Pergam ha`m Rodosta ellinizm da`wirinin` skul`ptorlar mektebi bolg`an. ***Pergam mektebi*** Skopastin` ko`rkem printsipin dawam etken. Bul mekteptin` «Pergam altari» - memorialliq kompleksin atap o`tiwge boladi.

Rodos mektebi ataqli Lisipptin` da`stu`rlerin dawam etti. Bul jerde ko`binese ku`shli, jalan`ash atlantlardin` kelbetin jaratiwg`a u`lken diqqat awdarilg`an. Rodos mektebinin` en` ataqli shig`armasi - bul «Laokoon ha`m onin` balalari» skul`pturaliq topar. Bunda Troya jretsi ha`m onin` balalarinin` jilan shag`iwinan ayanishli o`limligi sa`wlelengen. Ekinshi skul`ptura-gelnos qudayinin` 30 metrlik qola statuyasi.

Ellinistlik da`wirde ***gumanitarliq ha`m ta`biyg`iy ilimler*** ju`da` tez pa't penen rawajlanadi. Ilimiy izertlewlerdin` jemisleri ma`mleketlik basqariw ha`m turmistin` ha`r qiyli tarawlarinda ta`jiriybede qollaniwi artti. Ellinistlik da`wirde ilimiy pa`nlerdin` differentsiatsiyasi ha`m spetsializatsiyasi bayqaladi.

Matematika ha`m astronomiya u`lken jetiskenliklerge eristi (Evklid, Arximed, Appoloniy). Aristarx Samosskiy, Eratosfen Kirenskiy ha`m Gipparx Nikeyskiy ***astronomiya*** tarawinin` iri ilimpazlari boldi. O`simlikler haqqinda ilimnin` tiykarin saliwshi Aristotel`din` en` jaqin sha`kirti Feofrast bolip esaplanadi. Meditsinada u`lken jetiskenliklerge erisildi.

Gumanitar ilimlerinen Aleksandr muzeyinde filologiya, tariyxiy sin ha`m testologiya tabisli rawajlandi. Tap usi gumanistlik da`wirde oqiw engizildi ha`m a`yyemgi avtorlardin` ko`plegen klassikaliq shig`armalari klassifikatsiyalandi, keyin ala bul shig`armalar usi turisinda ha`zirgi ku`nlerge shekem jetip keldi

7. **Ellin ma'deniyati**

Ellinin' ma'deniyati grekler ha'm Shig'is xaliqlarinin' ma'deniy jetiskenliklerinin' qosilip ketiwi na'tiyjesinde qa'liplesti. Ellin du'nyasinin' ruwxiy qa'liplesiwine ma'mleketlerdin' u'lken ko'lemleri sheklenbegen patsha ha'kimliginin' barlig'i, qalalardin' a'meldegi g'arezsizligin jog'aliwi o'z ta'sirin o'tkezdi.

Bul da'wirde pa'n ha'm texnika tegis emes rawajlandi. Ma'mleket hakimyati ma'pdar bolg'an a'skeriy is, kemasazliq, qalalardi qamal qiliw texnikasi ha'm qurilis tarawlarinda en' u'lken jetiskenliklerge erisildi.

Ellinizm da'wirinde grek du'nyasi shig'is diniy qiyallarin qabil qila basladi. Misrda Kishi Aziya qudayi Serapisqa siyiniw ha'wij aldi. Misr qudayi Isidani grekler Demetra sipatinda qabil

qildi. Pergamda Frigiya qudayi (Kibela – jerdin' anasi) bas quday sipatinda qabil qilina baslandi. Ellinlasqan shig'is qudaylarinin'barlig'i mistik ha'm ekstatik edi. Evrey dini ken' tarqala baslandi.

Gretsiyada evrey dini tarqala basladi. Grekler bul monoteistik dinge isenip, oni qabil qildi. Evrey dinine jan'a qabil qiling'anlar "prozelitlar" dep ataldi. Ellin ma'mleketlerinde tu'rli qudaylar tu'rli xaliqlardin' diniy isenimleri ken' tarqaldi. Diniy tolerantliq qa'liplesti. Jaylarda dinnin' universallig'in ko'rgizbe qiliwg'a intilip barliq qudaylarg'a atap ibadatxana-Panteon qurila baslandi. Sonday Panteon Iskenderiyada qurildi.

Ptolemeyler Misrinda a'yyemgi faraonlar da'wirinde bolg'aninday patsha hakimiyatinin' abroyi ku'sheyip ketti ha'm Ellin shig'isindag'i basqa ma'mleketlerdegi siyaqli Misrda patshalarg'a siyiniw ja'ne baslandi. Ptolemey II Filadelf o'zine h'am o'z sin'lisi Arsenoyag'a siyiniwg'a buyriq berip, o'zi ha'm sin'lisi sharapatina ibadatxanalar qurdirdi. Misrda Ptolemey III ha'm onin' hayali Berenikag'a da siyiniw ken' tarqaldi.

Sol da'wir filasofiyasinda insan shaxsin u'yreniw birinshi oring'a shig'a basladi. B.e.sh. V-IV a'sirlerde eki filosofiyaliq mektep: jan'a stoik ha'm epikur mektepleri ju'zege keldi. Olar insan, shaxsi ne, baxit ne degen sorawlar ustinde bas qatira basladi. Stoiklar mektebinin' tiykarshisi filosof Zenon edi. Olar Afinanin' en' shawqim jeri bolg'an Agorada nag'isli peshayvon "stoya" astinda waz aytip, o'z tin'lawshilarina ta'lim berer edi (Bul mekteptin' ati da sol so'zden kelip shiqqan). Stoizm grek ha'm shig'is teoriyalarinin' sintezi edi. Ol ken' tarqalg'an ha'm sonin' menen birge uzaq jasag'an ellin filosofiyaliq mektep edi. Stoiklar ha'mme na'rseni sonin' tiykarinan pikr, so'z, ot ha'm sol siyaqlilardi da jism dep atar edi. Uliwma a'lemdi stoiklar rawajlanip turatug'in ot dep esaplar edi. Stoiklar barliq adamlar ten' degen ideyani ilgeri su'rdi. Olar insanlar tabiyat penen ten' halda jasap, baxit ha'm qudayliq tawadi degen pikirdi qa'liplestirdi.

B.e.sh. IV a'sirde Afinada Epikur filasofiya mektebi qa'liplesti. Filosof Epikurdin' bag'inda onin' doslari ha'm sha'kirtleri toplanip, filosofiyaliq so'ylesiwler qurdi. Bazarlar, maydanlar adamlar ko'p bolg'an jerlerda o'z ta'limatlarin tarqatqan Stoiklarg'a tiykarinan Epikur tinish jerde tafakkur qiliwdi jolg'a qoydi. Epikurshilar baxttin' mazmuni-azaptin' joqlig'i "Kimde za'ru'rlik bolsa, ol adamda ko'p tinish boladi"-degen tu'sinsheni ilgeri su'rdi B.e.sh. III a'sirde jane bir filosofiya maktep skeptikler maktebi qa'liplesti. Bul maktepke Arastudin' adam zamanlasi Pirron tiykar saldi. Skeptikler atirap du'nyani bilip bo'lmaydi, onin' tabiyati haqqindagi barliq teoriyalar qiyal dep bolsapladi. Sonin' ushin olar fizika menen shug'ullanbadi, du'nyani biliw teoriyalarin jaratpadi, lekin basqa maktepler jaratqan teoriyalar sing'a itibar berdi. Olar "Barliq narselerdi hesh qashan bilip bolmaydi, olar haqqinda ya haqiqatti, ya jalg'andi aytiw mumkin emes" dep bolsapladi.

Skeptikler filosofiya ag'imi miditsinaga ta'sir qildi. Tawipler keselliklerdin sebeplerin biliwleri mumkin emas, tek awiriw keselligin guzetiw kerek. Kesellikti awiriwda darilerdi sinaw menen emlew zarur degen tusiniklerdi ilgeri su'rdi.

B.e.sh. IV a'sirde filasofiyada jane bir mektep kinikler payda boldi. Bul mektep tiykarshisi Antisfen, onin' ataqli oquwshisi Diogen. Kinikler tabiyatqa qaytiw qolayliqlardan bas keshiwdi talap qildi; insannin' nizam-qag'idalari tabiyatqa qarama-qarsi dep, ma'mleketti tan almadi.

B.e.sh. III-II a'sirlerde Arastu mektebinde aniq ham tabiiy panler oyrenildi. Feosfrast awelgi filosiflardi, Menon meditsinaliq a'debiyatin uyrendi. Evdem matematika ham astranomiya tariyxin jazdi. Feofrast "O'simlikler tariyxi" ,"O'simlikler fiziologiyasi" shig'armalarin jazip ilimiy botanikag'a, onin' ustazi Arastu bolsa zoologiyaga tiykar saldi.

Arastu Likmiyada o'z o'quwshilari menen seyil qilip jurer ham olar menen filosofiya soylesiw qilar edi. Sol sebepli olar "peripateitikler"(seyil qilajatug'inlar) dep atalgan. Ptolemey I Soter Aleksandriyada ilimiy oray Museyondi qurdi. Bul jerde ulken min' jilliq kitapxana, botanika bag'i, zoopark, xirurgiya laboratoriyalari, astronomik rasadxana, alimlar ushin oquw zali bar edi. Bul jerde matematika, fizika, astronomiya, geografiya ham filologiya pa'nleri boyinsha ko'p alimlar toplangan edi. Tiykarinan bul jerde ataqli matematik Evklid (onin' "Baslang'ish geometriya"si ko'p a'sirler dawaminda 1700 ma'rte shig'arilg'an) isledi. Arximed jasliginan bul jerde o'z belsendiligin basladi.

B.e.sh. III-II a'sirde Pergida ataqli matematik Apollogiy isledi. Iskenderiyada geograf Eratosfen, astranomlar Kono ham Dosifeyler belsendilik ko'rsetti. Iskender jurisleri gurrin'shisi Aristobul, askeriy basliq Nearx greklerge basqa ma'mleketler haqqinda bay ma'g'lumatlar berdi.

Kirenaliq Eratosfen fizik ham matematik geografiyag'a tiykar saldi. Samosliq Aristrax b.e.sh. III a'sirde jerden ayg'a shekem bolg'an araliqti o'lshep ko'rdi. Sol da'wirde Iskenderiyaliq Ktesiy pnevmatik qolda o'tetug'in snaryadti payda etti. Ol jane suw saati, tu'rli tiykarlardi, gidravliq organ, otqa qarsi tiykarin jaratti.

Qalalardi qamal qiliw ushin ataqli taranlardan tisqari do'ngelekler ustine ornatilg'an arnawli xarakterleniwshi minaralar-geliorlar (qala ham) payda boldi. Bul u'skeneler dushpan qalasi diwallarina ten' yaki ulkenirek qilip jasalar edi. Ha'reketleniwshi minara ishinde askerler, awisiq oqlari ham taslar menen atiwshi toplar jaylastirilgan.

Sawda, ten'iz kemeleri quramalastirildi. Olar ko'binshe ashiq ten'izde, okeanga da shig'ar edi. B.e.sh. II a'sirde grek Gippal Hindistang'a kemede sayaxat qilg'anda birinshi marte musson samallarinan paydalandi. Ten'izshiliktin' rawajlaniwi quramaliraq portlar hama sawda jag'alarinda qoyma ham basqa jardemshi minaralar quriwdi zarur qilip qoydi.

Ellin arxitekturasinda uliwma ham jeke adamlar paydalanatug'in minaralar ko'pshilikti quraytug'in edi. Klassik Gretsiyanin' arxitekturasinda tiykarg'i minara Pripter- jeke uy bolg'an edi. Qalalar adette reje tiykarinda qurilip, bir-birin kesilisip o'tetug'in tuwri mu'yeshli tik ko'sheleri menen shirayli ko'riner edi.

B.e.sh. I a'sirde Pontiy patshaliginda ashilip islep shig'ariwda o'z ornin tapqan suw digirmani ellinistik ja'miyetinde en' joqari texnika jen'isi edi. Kem sanli suw digirmanlari menen bir qatarda ju'z jillar dawaminda haywanlar kushi menen aylantirilatug'in digirmanlar, jarg'ishlar ham ha'tte a'piwayi o'girlar ken' paydalanildi. Kanshilik isi texnika ta'repinen en' tomen ham miynettin' en' awir tu'ri bolip kanlarda qullar, hukim qiling'an jinayatshilar, a'skeriy qolg'a tu'skenler ko'plep o'ler edi.

Paytaxtlarda ilimiy oraylar ham kitapxanalar ju'zege keldi. Misrdag'i Iskenderiya, Oronttag'i Pergam, Antioxiya ellin du'nyasinin' ilimiy ham madeniy orayi sipatinda o'z abirayrin saqlap qaldi. Iskenderiyada Ptolomeyler sherikliginde sol waqit ushin u'lken kitapxana toplangan bolip, ellin da'wirnin oxirina barip bul jerde 70000 g'a jaqin papirus oramlari bar edi. Bul kitapxana sol zamang'a shekem toplangan grek-shig'is donishpanlarinin' shig'armalarin toliq rawishte o'z ishine alg'an edi. Saray qarsisinda kitapxanadan tisqari Museyon-ilimiy sho'lkem de du'zilip, onda alimlar ushin jataqxana da bar edi. Iskenderiya alimlari matematika, miditsina ham texnika pa'nleri tarawinda erisken jenisleri menen hamde jetekshi-filologlar sipatinda danq taratti.

Ellin da'wirinde panler differensiyalanip ham sistemalasip bardi. Arestoteldin' sha'kirtleri ham bolgan peripa tetiklar tariyxi bul deffirensiyalaniw ham sistemalasiw dawirinde ko'rinedi. Peripatetikler filasofiya mektebine basshiliq qilgan Arastudin' miyrasxori Teofrast tek filosif emes, alim da edi.

Teofrasttan keyin mektepke Straton basshiliq qildi. Ayyemgi zamanda ol "fizik" degen laqap alg'an edi. Stratonnin o'zgeshe xizmeti sonnan ibarat, ol tabiyat ha'diyselerin uyreniwde eksperiment usulin tarqatiwg'a umitilg'an edi. Stratonnin sha'kirtleri arasinda Samos atawinda tuwilip o'sken ajayip astronom Aristarx bolip ol jer ham basqa planetalar quyash atropinda aylanadi, degen ideyani alg'a su'rdi. Lekin ilm-pa'nnin sol waqittag'i darejesi ham ol o'zi payda etken geliotsentrik sistemanin shinligin basqa alimlarga isenerli tarizde sipatlay almas edi.

Iskenderiya matematiklerinen birinshisi Evklid edi. Ol o'z da'wiri filasofiyasin erisken jenislerin dizimge saldi, uliwmalastirdi ham tamamladi. Onin' "Ibtido" degen tiykarg'i shig'armasi eki min' jildan aslam waqittan beri baslang'ish geometriya sabaqliqlari ushin tiykar bolip xizmet qilip kelmekte.

Taxt miyrasxori bo'latug'in Ptolemey IV Filopatordin' tarbiyashisi, Museyon kitapxanasinin wakili kirenaliq Eratosfen ataqli geograf, astronom, matematik ham filosif edi. Ol jer aylanasi uzinligin kub darejede aniqlap, esaplap shiqdi ham fizika-matematika geografiyanin tiykarlarin jaratdi. "Geografiya" atamasin birinshi marte Eratosfen isletti.

Iskenderiya birden – bir pa'n orayi emes edi. Teofrast Afinada islegen. Arximed Sirakuzada jasagan. Ataqli injener – jaratiwshi bolg'an Arximed teoriyaliq mexanikanin, gidrostatikanin sferik geometriya ham trigonometriyanin tiykarlarin jaratgan iri teoriyashi alim edi. Ol u'lken sanlardi esaplap shiig'ariwdin' arifmetik metodlarin jaratiwda dastlepki qademlerdi qoydi. Ol ataqli astronom da edi.

B.e.sh. III a'sirde miditsina bir qansha rawajlandi. Ol Misrda anatomiyani u'reniw jenislerinen Misr ham Vavilonda dari- darmanlar tayarlaw hama tarqatiwda min' jilliq tajriybesin o'zlestirdi. Grek miditsina teoriyasi ham ameliyatin a'yyemgi shig'is tajribesi menen birge qo'sip Iskenderiyadagi miditsina mektebinde o'z ko'rinisin tapti. Gerofil bul mekteptin tiykarshisi esaplanadi. Ol adamnin korinisin jaratqan, diagnoz metodlarin aniqlagan, dari – darmanlarga u'lken ahmiyet bergen tawip edi. Ol Salavkiyler aymaginda Iskenderiyada islegen edi.

B.e.sh. II a'sirde jasagan nikeyaliq Gipparx ataqli astronom ham geograf edi. Ol bir qansha astronomik asbaplardi quramalastirdi ham payda qildi. Keshe – kundizdin ten'ligi Gipparxga sipat berdi. Biraq bul Vavilonda qiling'an bo'liwi mumkin. Ol ha'reketsiz juldizlar katalogin duzdi. Bul katalogda 900 g'a jaqin juldizlar o'z ornin tapqan. Gipparx kalendardi, jerden ayga shekem bolg'an araliqti, jer ha'm quyash awirlig'i haqqindagi bilimlern aniqlagan.

Lekin ekinshi ta'repten bul ataqli alim samosliq Aristarxtin' geliotsentrik teoriyasina qarsi shiqqan ham o'z abro'yi ushin geliotsentrik dizimdi bekkemlep kelgan. Lekin onin' qa'teligi tan almag'an. Gipparx ekvatordin' 360 qa bo'listirip, uzunliq ha'm ken'lik tu'sinigin jariyalag'an. B.e.sh. I a'sirde Giran mexanika menen jen'isli shug'ullang'an edi.

Shaq ham Grek ma'daniyatin o'z-ara ta'siride Vavilon ham Misrda Tariyxtaniwdin' rawaji ko'zge taslanadi. B.e.sh. III a'sirdin' I yariminda Vavilonliq ruwxaniy Beroestin' "Xaldeya tariyxi" ham misrliq ruwxaniy Manefonnin' "Misr tariyxi" atli shig'armalari jaratildi. Har eki shig'arma da grek tilinde bolsa da, jergilikli tiykarda jazilg'an edi.

biraq eki shig'armadan da bizge shekem tek ayrim bolekler jetip kelgen. Manefon shig'armasinda bolsa, fir'aunlardin' en' a'yyemgi zamanlardan tap Iskenderge shekem patshalar dinastiyalarin xronologik dizimi berilgen.

Ellin da'wirinde pa'n sipatinda a'debiyatshiliq filologik sin, Gomerdan baslap klassik avtorlar shig'armalarin tup nusxalarin qayta tiklew turinde ju'zege keledi. Filologlar logikaliq tiykarda grek grammatika du'zimin islep shiqti.

Iskenderiya grek a'debiyatinin' ahmiyetli orayi bolip qaldi. Bul jerda ha'm basqa jerlerde rawaj tawg'an a'debiy ag'im "Iskenderiya a'debiy ag'imi" dep at alg'an. Bul ellin ja'miyeti joqari qatlaminin' keypiyatin suwretlegen poeziya edi. Iskenderiya shayirlarinin' baslig'i Kallimax edi. Ol museyon kitapxanasinin' wa'kili ha'm taxt miyrasxorinin' tarbiyashisi edi. Kallimax kitapxana katalogin du'zdi. Sonin' menen birge Kallimax mifologik, tariyxiy ha'm a'debiy temalarda jazilg'an ko'lemi jag'inan kishi – kishi qosiqlar avtori.

Kallimaxtin' kishi zamanlasi Feokrit Iskenderiyadag'i en' taniqli shayir edi. Ol kishi – kishi lirik – dramatik poema ideyalar avtori bolip tariyxqa kirdi. Kallimax o'z shig'armalarinda awil ha'm qala o'mirinin' tinish ko'rinislerin ideyalastiriw, shopanlar ha'mde qalaliq erkek ha'm hayallardin' ishki keshirmelerin jirlawshi na'zik lirik.

Iskenderiya poeziyasinan tisqari, ellin da'wirinde jan'a attika komediyasi u'lken a'hmiyette edi. Attika komediyasinin' tiykarg'i wa'kili Menandr edi. Misrda tawilg'an papirus oramlari sebepleri onin' komediyalari bizge ma'lim boldi. Menandr komediyalari syujeti shan'araqliq, ku'ndelikli dramalardan ibarat. Menandr komediyalari baxtiyarliq penen tamamlanadi.

Ellin da'wirinde suwretshilik sanaat a'jayip jetiskenliklerge erisdi. Bul da'wirde grek ha'm shig'is da'stu'leri menen qosilg'an bir qansha arxitektura estelikleri payda etilgen. Ko'rkemli ha'm ulliliqqa uriniw olardin' ko'pleri ushin ta'n bolg'an jeke harakter. Mu'sinshilik sanaati bul da'wirde bir qansha ku'sheygen edi. Biraq onin' mazmuni klassik da'wir da'stu'rlerinen parq qildi. Qudaylar ha'm qaharmanlardin' ideyalastirilg'an ha'm uliwmalastirilg'an ha'ykelleri arqag'a su'rilip tabiyiy ta'rizde suwretlengen shaxstin' individualligi aniq ko'rsetilgen portretler alding'i qatarga o'tti. Ellin da'wirnin' mu'sinshiligi jaratqan jalg'iz ha'm topar tarzindegi ha'ykellerde fizikialiq ha'm ruwhiy azap, gu'res, jen'is, o'lim suwretlenip ko'rsetiler edi.

Peyzajdi pa'n sipatinda sa'wlelentirip onda yaki onin' ortasinda tiykarg'i syujetti suwretlendiriw mu'sinshilikte jan'aliq edi. Bul usil klassikag'a ma'lim emes edi. Sonin' menen bir qatarda mu'sinshilikte da'bda'beli jo'nelis bar bolip, ol ellin hu'kimdarlarn ha'ykeller sayasinda payda bolar edi. Ellin mu'sinshiliginde b.e.sh. IV a'sirdin' ulli, sheber ustalarina borip taqalatug'in bir neshe jo'nelisti ko'riw mumkin. Afinada ha'm Iskenderiya Praksitelg'a barip taqalatug'in sanaat shig'armalarin tamasha qiliw ushin kiriwshi o'zine toq adamlardin' didine say sanaat shig'armalarin ko'riw mumkin edi.

Afroditanin' ha'm basqa qudaylardin' jalan'ash ha'ykelleri bul jo'neliske ta'n. Dramatizmde toliq Pergam mektebi Skopasga barip taqaladi. Pergam mexrabinin' frizi usi mektepti ajayip esteligi bolip, onda qudaylardin' gigantlar menen gu'resi suwretlengen. Bul pergam ha'm basqa ellin ma'mleketlerinin' urisovor galat (kelt) qawimleri menen alip bargan awir gu'reslerinin' ramzi edi. Rodos ataqli mu'sinshilik mektebi Asippqa barip taqaladi. Bul mektepte tiykarinan haykeller ku'shli atletlardin' ko'rinislernen ibarat.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

4. Klassik da`wirindegi Grek ma`deniyati.
5. Ellinizm da'wirinde madeniy rawajlaniw

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-2004.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.
4.Antichnaya drama. M., 1970.
5.Antologiya mirovoy filosofii. M., 1969, t. I, ch. I.
6.Vits B. B. Demokrit. M., 1979.
7.İstoriya drevnego mira/Pod red. İ.M.Dyakonova, V.D.NIranovoy, İ.S.Sventsitskoy.M.,1983,t.II,lektsiya 14.
8.Kallistov D. P. Ocherki istorii antichnogo teatra.M., 1969.
9.Nersesyants V. S. Sokrat. M., 1977.
10,Rivkin B. İ. V doline Alfeya. Olimpiyskie igrı v iskusstve Drevney Gretsii.M.,1969
11.Rojanskiy İ.D. Razvitie estestvoznaniya v epoxu antichnosti. M., 1979.
12.Frolov E. D. Fakel Prometeya. L., 1981.
13.Yarxo V. N. U istokov evropeyskoy komedii. M., 1979.
14.Kolpinskiy Yu. D. Skulptura drevney Elladı. M., 1963.

Lektsiya № 6
RIM TARIYXININ` EN` A`YYEMGI HA'M PATSHALIQ RIM DA`WIRI

Joba:

1. A`yyemgi Rim tariyxi boyinsha derekler
2.A`yyemgi Rim tariyxi istoriografiyana sholiw (XIX-XX a`sirler).
3.A`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi.
4.Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri. Etruskler.
5. Rim patshaliq da'wirinde (B.e.sh. 753-510 jillar)

Patsha Rimi (b.e.sh. VIII-VI a'sirler). Bul waqitta uriw qa'wim qatnasiqlari, du'zilmeleri idraydi, da'slepki klasliq ja'miyet payda boladi ha'm Rimnin' bolajaq siyasiy, sotsiyal-ekonomikaliq rawajlaniwinda tiykar bolip xizmet qilg'an da'slepki ma'mleket birlespeleri qa'liplesti;

**Tayanish tu`sinikler**: Imperiya tariyxi boyinsha derekler. A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler), a`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi. "Buzawlar ma'mleketi", Apennin yarim atawi, Latin tegisligi, sabin, Vol'sk, samnit, apelsin, limon, Rim, 754 – 753 jillar, palatin, eskvilin, Pompeya, Gerkulanum, latin,, Gay Sallyustiy Krisp, Tit Liviy, Velley Patirkul, Dionisiydin' "Rim qadimiyatlari " atamali 20 kitabi, Tatsit, Terra – Marra, Villan ma'deniyati, Umbr, hind-yevropa qa'wimleri, gall.

Kirisiw

A`yyemgi zamanda Rim tek g`ana qalanin` atin an`latpag`an: ol b.e.sh. VI a`sirde payda bolip, Batis ha`m qubla –shig`is Evropanin`, Arqa Afrika menen Aldin`g`i Shig`istin` anag`urlim oblast`larin o`z ishine qamtig`an, Jer Orta ten`izdin` boyi jag`alawlarinda jaylasqan gigant imperiya edi. «A`yyemgi Rim» termini waqittin` o`tiwi menen o`zgerip bardi. B.e.sh. IV-V a`sirleri a`yyemgi Rimge Appenin yarim atiwinin` orayliq aymag`i kirgen. B.e.sh. III-a`sirdin` aqirinda Rim Batis Jer Orta ten`iz boyinin` ju`da` ku`shli qul iyelewshilik ma`mleketine, b.e. I-II a`sirleri Rim gigant imperiyag`a aylanadi. A`yyemgi Rim tariyxi da`slep Appenin yarim atawi al b. e. sh. II a`sirden baslap-pu`tkil Jer Orta Ten`iz boyi ma`mleketleri aymaqlarindag`i qul iyelewshilik ja`miyettin` qa`liplesiwin, rawajlaniwin ha`m ha`lsirewin izertleydi.

Rim qalasina b.e.sh. 753-jil 21-aprelda tiykar saling'an. "A'yyemgi Rim" tusinigi on eki a'sirden artiqraq tariyxti o'z ishine alg'an (b.e.sh. 753-jil 21-aprelden bashlanib, eramizdin' 476-jil 23-avgustinda Batis Rim imperiyasinin' qulawi menen juwmaqlanadi) ma'mleket ja'miyet ha'm tsivilizatsiyani o'z ishine aladi. Basinda onsha u'lken polis bolmagan Rim b.e.sh. 265-jilga kelip, pu'tkil Italiyani o'zine boysindirdi, b.e.sh. II a'sir ortalarinda en' qudretli jerortaten'izi ma'mleketine aylandi. Eramizdin' I-II a'sirlerine kelip, O'rta jer ten'izi a'yyemgi tsivilizatsiyalarin u'lken ma'deniy mirasin o'zlestirgen u'lken imperiya boldi. Ja'ha'n tariyxinda antik ma'deniyattin' ulli jetiskenliklerin qabil qilgan, o'zlestirgen ha'm keyingi a'wladlarg'a jetkizgen ma'mleket ha'm ja'miyet sipatinda A'yyemgi Rimnin' ahmiyetli orni belgilenedi. A'yyemgi Rim ma'mleketi ha'm ja'miyeti tariyxi u'zliksiz rawajlaniw barisinda bolg'an ekonomikaliq-siyasiy, ma'deniy ha'm sotsiyal waqiyalar.

Rim tariyxi onin' rawajlaniwin belgilewshi tariyxiy barisina ko're alti da'wirge bo'linedi:

1.Patshaliq Rim da'wiri (b.e.sh. VIII-VI a'sirler). Bul waqitta uriw qa'wim qatnasiqlari, du'zilmeleri idraydi, da'slepki klasliq ja'miyet payda boladi ha'm Rimnin' bolajaq siyasiy, sotsiyal-ekonomikaliq rawajlaniwinda tiykar bolip xizmet qilg'an da'slepki ma'mleket birlespeleri qa'liplesti. B.e.sh.VIII a`sirde Tu`slik Italiyada ha`m Sitsiliyanin` Etruriya qalalari menen grek qalalarinda, al b.e. sh.VI a`sirde Latsiya aymag`inda payda bolip, qul iyelewshilik ja`miyet uliwma krizisti basinan keshirdi, a`ste-aqirin idiradi;

2.Erte respublika da'wiri (b.e.sh. V-III a'sirler). Ol Italiyada qulshiliq ja'miyeti ha'm ma'mleketinin' intensiv rawajlaniwi menen belgilenedi. B.e. sh.V-a`sirinde jan`a o`ndirislik qatnasiqlarina o`zinin` ornin berdi;

B.e.sh.VIII-III a`sirler*** erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri ***patriarxalliq qulshiliq da`wiri boldi.

Erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri patshaliq da`wir dep atalg`an da`wirdin` aqirina (b.e. sh.VI a`sir) ha`m erte Rim respublikasi da`wirine (b.e. sh.V-III a`sirler) tuwri keledi.

3.Son'g'i respublika da'wiri (b.e.sh. II-I a'sirler)- ***Klassikaliq qulshiliqtin` birinshi basqishi***. Bul waqitta klassik qulshiliq qa'liplesken Rim jerortaten'izi ma'mleketi payda boladi. Klassikaliq qul iyelewshilik qatnasiqlari Italiyada b.e.shekem taraldi. Usi waqitlari qullardin` sani ko`beyedi, olardin` ja`miyettegi salistirmali salmag`i o`sedi. B.e.sh.-I a`sirleri klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlar burin ko`rilmegen da`rejede keskinlesedi ha`m ku`shke enedi, Spartak basshilig`inda qullardin` ko`terilisi ju`z beredi. Rim respublikasinin` krizisi baslanadi. Ol onin` qulawi ha`m monarxiyaliq ha`kimiyat du`ziliwi menen juwmaqlanadi. B.e.sh.-a`sir bizin` eramizdin` II a`siri aralig`i bul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin`, qul iyelewshilik ja`miyetlik ekonomikaliq formatsiyanin` en` joqari gu`lleniw da`wiri. Respublika ha`m puxaraliq urislar da`wirine tuwra keledi;

4.Erte imperiya yaki printsipat (eramiznin' I-II a'sirleri)- ***Klassikaliq qulshiliqtin` ekinshi basqishi*** Bul da'wir Rim imperiyasinin' altin da'wiri, O'rta-jerten'izi antik tsivilizatsiyasinin' gullep-jasnawi, ekonomika ha'm ma'deniyattin' o'siwi menen belgilenedi;

5.Uliwmaliq tusku'nlik ***Rim imperiyasinin' idraw qa'wri*** (eramizdin' III a'siri)- siyasiy krizis ha`m qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizis ha`m qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi da`wiri bolip tabiladi Bul da'wirde Rim ja'miyetinin' barliq du'zilmelerinde ku'shli tusku'nlik belgileri aniq ko'rinedi ha'm Rim ma'mleketshiliginin' qulaw qa'wpi tuwiladi;

6.Son'g'i Rim imperiyasi yaki Dominat (eramizdin' IV-V a'sirleri)- bul waqitta imperatordin` ha`kimiyati ku`sheyedi. Bul da'wir qulshiliq ja'miyetinin' idraywi, onin' janinda feodalizmnin' da'slepki belgilerinin' qa'liplesiwi ha'm batis Rim imperiyasin qulawi menen belgilenedi.

Jer ju`zlik tariyxiy rawajlaniwda a`yyemgi Rim tariyxinin` roli ju`da` ulli. Bul jerde antik ma`deniyati payda boladi, ol keyin ala Evropa tsivilizatsiyasinin` tiykarin quraydi. A`yyemgi Rim bay ma`deniy miyras qaldirdi.

1.A`yyemgi Rim tariyxi boyinsha derekler

Rim tariyxi boyinsha tu`rli-tu`rli derekler bar: bul materialliq ma`deniyattin` estelikleri olar esteliklerdin` waziypasin ha`m waqtin belgileydi: jazba estelikler (papirus, teri, pergamenttag`i, qol jazbalar, tas, keramika, metalldag`i jaziwlar) olar menen qa`nige-tekstologlar, paleograflar, papirologlar, epigrafistler, numizmatlar shug`illandi. Olar bayanlawshi ha`m hu`jjetlikke ajiraladi: sonday-aq til mag`liwmatlari bar.

Usi derekler arasinda en` a`yyemgi da`wirdi u`yreniw ushin materialliq ma`deniy estelikleri birinshi da`rejedegi a`hmiyetke iye. Arxeologiyaliq materiallar da`lilegenindey-aq paleolit, neolit ha`m qola da`wirlerinde Italiyada adamlar jasag`an. En` a`yyemgi da`wirlerge tiyisli miynet qurallari, qa`birler ha`m qala orinlari tabilg`an. Qala qaldiqlari ha`m Karfagen ibadatxanasi, etrusklar ma`deniyati materiallari b.e. sh.VIII-VII a`sirlerdin` aqirina tiyisli, Rimnin` o`zinin` arxeologiyaliq estelikleri u`lken a`hmiyetke iye, ol Appenin madeniyatinan baslang`an qola da`wirinen baslanadi. Etruriya ma`deniyatina tiyisli ko`plegen qa`birler, xramlar fragmentleri, Egiz qasqir balalarin emizip atirg`an ana qasqirdin` qola skul`turasi h. T. b. tabilg`an. Rim qalasinin' o'zinde ***palatin, eskvilin*** ha'm basqa to'beliklerinde ha'mde ***forumda*** ko'p sanli qabirler, ibadatxana fundamenti, ana qasqirdin' jez ha'ykeli, Serviy tulliy da'wiridegi qala diywali qaldiqlari qazip ashilgan. Italiyanin' basqa qalalarinda ko'p sanli arxeologik estelikler bar. Tiykarinan eramizdin' 79-jilinda vulkan atiliwi na'tiyjesinde ku'l astina qalip ketken. Pompeya ha'm Gerkulanum qalalari arxeologlar ta'repinen toliq qazip ashilg'an. Bul qalalardagi ko'sheler, u'yler, ibadatxanalar tolig'insha saqlanip qalgan ha'm eramizdan alding'i birinshi min' jilliqtan eramiznin' II a'sirine deyin bar bolg'an qala arxitekturasi haqqinda bay mag'lumatlar beredi.

Materiyalliq ma'deniyat estelikleri arasinda jaziwlar ko'p bolg'an. Respublika da`wirinin` qurilis texnikasin, arxitekturasin ko`rkem o`nerin ha`m turmisin, ekonomikasin a`skeriy siyasatin sipatlawshi ju`da` bay materiallar Italiyanin` ha`r qiyli orinlarinda bar. Isk`ya atawindag`i grek jaziwlari Italiyanin` en` erte estelikleri bolip tabiladi. Qazip ashilg'an imaratlardan ***etrusk, latin, grek jaziwlari*** tabilg'an. B.e.sh.VII a`sirden baslap Etruskalar jaziwlari payda boladi. Qara tastag`i Rim jaziwi erte a`yyemgi latin jaziwi bolip tabladi. Bul jaziwlar imarat diywallari, gu'lal idislarda ha'm taslarg'a su'wretlengen. Rim tariyxi boyinsha en' qimbatli dereklerden biri bul jazba a'debiyat. B.e.sh. III a'sirden baslanip Rim xaliq atawiq siyasatta jetekshi ro'l oynawi menen onin'

tariyxi haqqinda bay mag'liwmatlar toplana baslandi. Bul jaziwlar Italiyanin` ekonomikasin ha`m sotsialliq du`zilisin sa`wlelendiredi. Patsha nizamlari ra`smiy aktler bolip tabiladi. Olardin` basim ko`pshiligi ha`zirgi ilim ta`repinen haqiyqiy dep tabildi. Rimnin` basqa qa`wimler ha`m ma`mleketler menen du`zgen sha`rnamalari da haqiyqiy hu`jjetler dep esaplanadi. Gomerdin` «Odisseya» sinda Italiya turg`inlari haqqinda greklerdin` en` erte tu`siniklerin tabiwg`a boladi.

B.e.sh. II a'sirde ***Polibiy*** siyaqli grek jaziwshilarinin' shig'armalari Rim tariyxin u'yreniwde u'lken ahmiyetke iye boldi. Rimdegi ***puxaralar urisi da'wiri Gay Sallyustiy Krisptin'*** tariyxiy monografiyalarinda sa'wlelendi. Rim respublikasini keyingi da'wiridegi iri siyasiy a'rbaplar Tsitsiron ha'm Tsezarnin' shig'armalari, da'slepki imperiya da'wirinde ***Tit Liviydin' «Rim tariyxi»,*** eramizdin' I a'sirinda ***Velley Patirkuldin'*** ha'm usi attag'i shig'armalari jaratildi. Liviy tariyxinda Rimnin' ishki ha'm sirtqi siyasati, diniy o'miri haqqinda bay mag'uwmatlar berilgan. Velley Patirkuldin' eki bo'limli shig'armasinda Rim pu'tkil du'nya tariyxi orayi sipatinda suwretlengen.

B.e.sh. I a'sir keyininde Rimde jasag'an grek galikarnaslik ***Dionisiynin' «Rim qadimiyatlari»*** atli 20 kitabinda Rimnin' da'slepki etnik, sotsiyal-siyasiy, ma'deniy tariyxi aniq suwretletlenedi. Bul kitaplardan 9 toliq saqlanip qalgan bolip, b.e.sh. 442-jilg'a deyin bolg'an waqiyalar bayan qilinadi.

Imperiya tariyxi boyinsha derekler. Imperator zamani qulandilarinan keyingi ha`zirgi Rimnin` aymag`i bul ko`plegen ko`she jaqtag`i esikler, mramorg`a bo`lingen maydanlar. Vespasion xramlarinin` bir neshe kolonnalari, Faustin xraminin` bir bo`legi saqlanip qalg`an. Sirt el qudaylarina-***Intreum ha`m Serapeumge*** arnalg`an xramlar imperatorliq rimnin` a`jayip o`zgesheligi bolip tabiladi. Olar ma`mlekettin` ha`m onin` sinkretiyalarinin` ken`eyiwin an`latadi, ma`deniyatin sa`wlelendiredi.

Altar`lar ha`m kolonnalar, sonday-aq termler imperator ha`reketlerinin` estelikleri bolip tabiladi.

Turmis waqiyalarin su`wretleytug`in ha`m jaziwlari bar Rim qa`birlik kompleksleri rimlilerdin` dini, da`stu`rleri, turmis qa`bileti ha`m ja`miyettin` sotsialliq du`zilisi haqqinda bay materiallar bolip tabiladi. Rim ha`kimiyatinin` simvoli retinde pu`tkil imperiya boyinsha imperatorlar ***Avgust, Troyan, Adriang`a arnalg`an xramlar*** biyik bolip ko`rinip turatug`in edi. Rimlilerdin` fortifikatsiyaliq jumislarinin` materialliq izleri sipatinda qorg`aniw diywallari pu`tkil Evropanya boylap, Britaniyada Ukrainag`a shekem sozilip jatir. Numizmatikaliq mag`liwmatlar dereklerdin` ayiriqsha toparin quraydi. Tengeler tayarlang`an materiallar ha`m onin` salmag`i ja`miyettin` ekologiyaliq jag`dayin ko`rsetedi.

Rim tariyxshilig'inin' en' iri ha'kimligi ***Tatsit*** (eramizdin' I a'siridin' 2-yarimi, I a'sirdin' baslari) shig'armalarinda eramizdin' I a'sirindegi waqiyalar ha'm Rim tariyxina tiyisli german qa'wimleri haqqinda qimbatli mag'lumatlar berilgen.

II-III a'sirler tariyxina tiyisli shig'armalar toliq saqlanbag'an. Olardin' ishinde IV a'sirde tuzilgen ***"Avgustlar tariyxi jaziwshilari", "imperatorlar o'mir bayanlari"*** siyaqli to'plamlardi ko'rsetiw mumkin. Keyingi imperiyanin' iri tariyxshisi Ammian Martsellin shig'armalarinda tariyxiy waqiyalar eramizdin' 378 jilina shekem bayan qiling'an. A'yyemgi Rim tariyxi boyinsha ahmiyetli mag'lumatlar grek avrorlari: ***Plutarx, Arrian(II a'sir), Dion Kassiy*** (III a'sir), ***Yuliy Tsezar`, Gay Svyatoniy Trankvil`, Strabon*** shig'armalarinda ushraydi.

Bunnan tisqari tariyxiy waqiyalardin' barisin tiklew ushin ***Askoniy Pidian*** (eramizdin' I a'siri), ***Lutsiy Anney Flor (II a'sir) Evtropiy (IV a'sir)*** siyaqli imperiya da'wiri jaziwshilarinin' iri shig'armalarinda, ha'r turli kompendiyalar, jaziwshilardin' iri shig'armalari, xronografiyalar ha'm obzorlardi ko'rstiw mumkin.

Rim qalasinin' arxeologik estelikleri o'z aldinna ahmiyetka iye. Bul jerden tawilg'an qa'birler, u'y – jaylar, ja'miyetlik imaratlar,qorg'anis diywallari, Rim forumi, suw quwirlari ahmiyetli arxeologik derek bolip xizmet qildi. Italiyali arxeologlar ha'zirgi kunge deyin bul estelikler tariyxiy-ma'deniy ta'repten toliq uyrenilip , Rim tariyxin qayta tiklewde ilimiy ta'repten qimbatli bolg'an 100 ge jaqin izertlewlerdi dag'aza qildi.

Rimnin' etrusklar da'wiri, respublika imperiya da'wirleri, diniy o'miri boyinsha qimbatli mag'lumatlar a'yyemgi ruwxaniyler kollegiya kesteleri, qabirtash jazuwlari, na'siraniy dini kitablari, na'siraniy tariyxshilardin' shig'armalari arqali bilip aliw mumkin.

Rim ma'mleketine tiyisli ma'mleket aktlari, senat qararlari, ha'm sud hujjetlari Rim kalendari siyaqli tariyxiy hujjetlar bar. Rim mifologiyasi, filasofiya, a'debiyat, komediya siyaqli jazba

estelikleri bizge deyin ju'da u'lken ko'lemde jetip kelgen. Soni menen birge Rim imperiyasi qaramag'inda bolg'an Italiyadan tisqari Yevropanin' basqa aymaqlarinda, Osiyo, Afrikada ko'p mug'darda arxetikturaliq imaratlar: saray-ibadatxana, qorg'anis imaratlari qaldiqlari, ko'pirler, portlar saqlanib qalgan.

Imperiya da`wirinin` jaziwlari turmistin` ko`plegen ta`replerin sa`wlelendiredi. Olar ra`smiy hu`jjetlerge ha`m jeke sipattag`i jaziwlarg`a (Avgusttin` o`mir bayani, Antoninler da`wirinin` afrikan jaziwlari, Kersonestegi jaziwlar) bo`linedi.

Imperiyani izertlew ushin a`hmiyetke iye dereklerdin` arnawli toparin Misirdin` papiruslari quraydi. Tariyxiy shig`armalar ishinde Liviy, G. Velley Paterkul, Korneliy Tatsit, Arriyan, Plutarxtin` miynetlerin atap o`tiwge boladi. Imperiyanin` turmisin sa`wlelendiretug`in arnawli materiallar ju`da` ko`p, ma`selen ***Kolumella ha`m Pallafiydin`, Gomey ha`m Fraktiydin`*** awil xojalig`i haqqinda miynetleri.

Avgust da`wirindegi qurilis ha`m qala qurilisi rawajlaniwi haqqinda Vyuzuviy Polionnin` ***«Arxitektura boyinsha on kitaplari»*** bar. Dereklerdin` ayiriqsha toparin ko`rkem a`debiyat shig`armalari quraydi. ***Petroniydin` «Satirikoni» Marqalanin` «Epigrammasi».*** Erte xristian dini ha`m shirkewdin` payda boliwi ha`m rawajlaniw tariyxi Rim tariyxinin` bir bo`legin quraydi. Bul tariyxiy qubilistin` estelikleri ko`p tu`rli: bul erte xristianlardin` qa`birleri ha`m jazba derekler. Yuridikaliq esteliklerde u`lken a`hmiyetke iye: ***«Instituttsiyalar», «Yuliannin` kodeksleri»*** h. t. b. olar imperiyanin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy turmisin sa`wlelendiredi. ***«Yustiannin` rejeleri»*** diniy turmis, sonday-aq xristian dininin` a`hmiyeti haqqinda so`z etedi.

**2.A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler).** XIX a`sirdin` birinshi yariminda tariyx ilimi klassikaliq nemis filosofiyasi (Gegel`), ingliz siyasiy ekonomikasi (D. Rikardo) ha`m frantsuz sotsiologiyasi (utopist-sotsialistler Sh. Fur`e, A. Sen-Simon) uqsag`an ja`miyetlik oy-pikirdin` ku`shli ag`imi ta`sirinde rawajlandi.

XIX a`sirdin` en` ko`rnekli tariyxshilarinin` biri, Rim imperiyasi tarawinda en` iri qa`nige ***Georg Bartol`d Nibur*** bolg`an, ol tariyxiy sin usili tiykarin salg`an. Onin` ***«Rim tariyxi»*** (1-3t.1811-1812 jj) degen miyneti erte Rim tariyxi tarawinda ju`da` u`lken jan`aliq bolip tabiladi. Frantsiyada a`yyemgi Rim tariyxin izertlewshilerdin` en` belgilisi ***M. Dyuro de la Mall`*** bolg`an. Onin` ko`p sanli miynetleri ishinde (Antik Afrikasi a`yyemgi ototlarinin` a`skeriy iskusstvosi boyinsha izertlewler) eki tomliq ***«Rimlyanlardin` siyasiy ekonomikasi»*** (1840-j) ilimde ayiriqsha a`hmiyetke iye. Oris ilimpazlari ishinde XIX a`sirdin` birinshi yariminda Rim tariyxin izertlewge MGU prfessorlari ***D. L. Kryukov, T. N. Granovskiy ha`m S. V. Ejevskiyler*** salmaqli u`les qosti. XIX a`sirdin` ekinshi yariminda tariyx ilimi o`zinin` rawajlaniwinda ju`da` u`lken jetiskenliklerge eristi. Antik da`wiri, sonin` ishinde A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyada Gremaniya ilimpazlari jetekshi orin iyeleydi. Alimlar ishinde ***Teoder Momizendi*** ha`m bes tomliq ***«Rim tariyxi»*** (1854-1856 j) miynetlerin atap o`tiwge boladi.

Frantsiyada Rim tariyxi tarawinda ***Fyustel` de Kulani ha`m A. Vallon*** jetekshi qa`nigeler bolip tabiladi. ***`Merival`din`*** (1818-1893-jj) ***«Imperiya da`wirindegi Rimlyanlardin` tariyxi»*** atli ko`p tomliq miyneti A`yyemgi Rim haqqindag`i Angliya ha`m Evropa istoriografiyasinin` ayqin qubilisi boldi. Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq mashqalarina, a`sirese agrar ma`selesine qizig`iwshiliq XIX a`sirdin` ekinshi yarimindag`i oris istoriografiyasinin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Olardin` ishinen ***L. M. Leont`ev, P. Nemir`evskiy, M. Vol`skiy, V. Zapol`skiy, P. G. Vinogradovti*** atap o`tiwge boladi. A`yyemgi Rimnin` sotsialliq qatnasiqlarina qizig`iwshiliq o`sedi. Bul jerde R. Pel`man, O. Zeen, A. Garnak ha`m basqalardin` miynetleri ayiriqsha orin tutadi. Frantsuz a`debiyatinda eki mashqala ayiriqsha a`hmiyetke iye boldi. Rim galliyasi ha`m Arqa Afrikanin` rimlik provintsiyalari (K. Jyull`en, S. Gzell, J. Tuten h. T. b.) Ital`yan tariyxshilari G de Sanktis, E. Paysker Rim tariyxinin` uliwma ha`m jeke mashqalalarin, atap aytqanda erte respublikaliq da`wir mashqalalarin islep shig`iwg`a belsene qatnasti. Ingliz a`debiyatinda Rim imperiyasinin` tariyxi en` belgili temalar boldi. (Dj. B`yuri, Styuart Djons, Rays Xolms, U. Xitlend miynetleri) Orislardin` istoriografiyaliq iliminde sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarg`a, atap aytqanda agrar qatnasiqlarina ayiriqsha diqqat awdarildi. Sotsialliq-ekonomikaliq mekteptin` en` iri wa`killeri R. Yu. Vipper, M. M. Xvostov, M. I. Rostovtsev h. B. boldi.

Erte Rim respublikasinin` siyasiy tariyxi ortasha skeptitsizm ko`z-n`arasinan I. V. Netrujilov ha`m E. D. Grimm ta`repinen izertlendi. 1917-1939 jillari frantsuz ha`m ingliz milliy istoriografiyasinin` a`hmiyeti ku`sheyedi, AQSh iliminin` roli o`sedi. Dereklerdin` jan`a materiallari toplaniwi dawam etedi, Pompey, Rim, Ostiyden arxeologiyaliq material u`lken

a`hmiyetke iye boldi. Ingliz izertlewshileri X. Matanli ha`m Saydenxem Britaniya muzeyinde saqlanip turg`an ten`geler kollektsiyalari haqqinda maqalalar ja`riyaladi.

Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarinin` u`a`reniwi dawam etedi. Izertlewshiler arasinda AQSh puxaralig`in alg`an M. I, Rostovtsev, T. Frank, J. Tutennin` atlarin atap o`tiw orinli. A`yyemgi du`n`yanin` barliq da`wirleri boyinsha bir qansha uliwmalastirilg`an. Jumislardin` payda boliwi a`skeriy istoriografiyanin` a`hmiyetli o`zgesheligi bolip tabiladi. «Kembridjdin` a`yyemgi tariyxi» usinday izertlewler qatarina kiredi. Sonin` menen birge Frantsiyada «A`yyemgi da`wirdin` uliwma tariyxi», Italiyada «A`yyemgi da`wirdin` uliwma tariyxi», «Italiyada», «Rim tariyxi» basilip shiqti. Barliq bul basilimlar burjuaziyaliq ilimnin` jetiskenlikleri bolip tabiladi.

A`yyemgi du`n`ya, sonin` ishinde A`yyemgi Rim boyinsha ha`zirgi istoriografiyanin` rawajlaniwi ushin arxeologiyaliq materiallardin` roli ju`da` u`lken. Ha`zirgi waqitta Rim tariyxinin` b.e. sh.II a`sirden baslap Batis Rim imperiyasinin` aqirina deyin da`wirdi o`z ishine qamtig`an bay arxeologiyaliq materiallar toplandi. Usi materiallardan A`yyemgi Rimnin` ekonomikasi, sotsialliq qatnasiqlari, siyasiy ma`kemeleri, ma`deniyati ha`m ideologiyasi boyinsha mag`liwmatlar aliwg`a boladi.

Rim ekonomikasi tarawinda M. Finli, Dunkan-Djons, F de Robertis, P. Brant, V. Sirgo h, t. b. miynetlerin atap o`tiwge boladi. Sotsialliq qatnasiqlardin` ha`r qiyli aspektlektleri belsene izertlenip atir . Bul tarawda U. Uesterman I. Foggt, F. De Martino, R. Mak-Mallen, G. Al`fel`di, K. Vestranomnin` miynetlerin atap o`tiw orinli.

Son`g`i Rim imperiyasinin` ekonomikaliq sotsialliq ha`m siyasiy rawajlaniwinin` quramali ko`rinisi A. Djonsonnin` u`sh tomliq miynetlerinde berilgen. Tutasi menen ha`zirgi istoriografiyag`a qarama-qarsiliqli rawajliniw ta`n birinshiden, metofologiyaliq tiykarlardin` tarlig`i, tariyxiy protsesstin` ideologiyaliq kontseptsiyalarinin` u`stinligi, ekinshiden, konkret-tariyxiy izertlewlerdin` ko`p tu`rliligi, olar ha`zirgi istoriografiyanin` rawajlaniwina u`lken u`les qosip atir. 20-jillardin` antik da`wirinin` isoriografiyasinda eki bag`dar bolg`an. Olardin` birinshisin eski mektep ilimpazlari quraydi. Bul alimlardin` ko`z-qaraslari oktyabr` awdarispag`inan burin qa`liplesken. Sol jillarg`a olardin` tiykarg`i ilimiy-pedagogikaliq jumisi tuwra keledi. (R. Yu. Vipper, D. M. Petrushevich).

Metodologiyaliq ko`z-qaraslari Oktyabr`den keyingi da`wirde qa`liplesken ilimpazlar ekinshi bag`dardi quraydi. Olar tariyxiy materializm ko`z-qaraslarinda bolg`an. (V. S. Sergeev, S. N. Kovalev). Sovet tariyxiy iliminin` rawajlaniwindag`i jan`a da`wir 30-jillardin` ortalarinda juwmaqlanadi. Sergeev, Kovalev, Kashkinnin` sabaqlari baspadan shig`adi.

Rim ja`miyetinin` klassliq ha`m sotsialliq gu`res`tin` atap aytqanda, qullardin` qul iyelewshilerge qarsi gu`resinin` ha`r qiyli ta`repleri 30-40-jillari o`zine u`lken diqqat awdardi.

Rim tariyxinin` quramali ko`rinisi sa`wlelengen «Du`n`ya tariyxi» ja`ma`a`tlik basilimnin` II tomi a`yyemgi tariyx atap aytqanda, Rim tariyxi tarawindag`i jemisli ilimiy-izertlew jumistin` belgili juwmag`i boldi.

3.A`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi. Apennin yarim atawinin` ta`biyg`iy sharayatlari adamzat ja`miyeti rawajlaniwi ushin ju`da` qolayli bolg`an. «Italiya «atamasi «buzaw» so`zinen kelip shiqqan yag`niy «buzawlar eli « degendi an`latadi. Italiyanin` ko`lemi 300 min` kv. km. den aslam jerden ibarat.

A'yyemgi Italiya 3 bo'limge bo'linedi: ***Arqa*** (Liguriya, Alp arti galliyasi ha'm Venetsiya), ***orta*** (Etruriya, Latsiya. Kampaniya, Umbriya, Pitsen ha'm Samniy) ha'm ***qubla*** (Apuliya, Kalabriya, Lukaniya ha'm Bruttiya). Apennin tawlari qubla shig'isqa sozilip barip Arelin walayatinda Adriatik ten'izineshe jetip baradi, yarim atawdin' arqa bo'limi orayi ha'm qubla bo'liminen ajratip turadi. Yarim atawdin' bul bo'limi juda o'nimdar bolip keyinala Italiya dep atala baslandi. Da'slep bul at grekler Italiya dep atag'an xaliq jasag'an Kalabriyanin' qubla walayatlarina qarata aytilg'an. B.e.sh. V a'sirde Po oaziysina ***gallar*** ko'shib kelip, ol jerden etrusklerdi quwip shig'aradi.

Orayliq Italiyani Batis bo'limi ma'deniyat tariyxinda o'z jer duzilisine ko're ahmiyetli rol' o'ynadi. Bul jerde ***etrusk (ha'zirgi Florentsiya), latin orayi Rim, Kampaniya (Kapuya ha'm Neapol***) siyaqli ush tegislik kiredi. Bul jerden kemeshilik ushin qolay tabiyiy portlari bolg'an Tibr daryasi ag'ip o'tedi.

Qubla Italiyanin' batis bo'liminde samnitlerge jaqin tawli qa'wimler jaylasqan tawli Lukaniya ha'm Bruttiya kiredi. Shig'is bo'liminde suwsiz Apuliya ha'm Kalabriya wa'layatlari bolip bul

jerde Tarent qoltig'i arqali Gretsiyadan kolonistler kelgen. Bul jerde Tarent, Regey, Kroton, Metapont, Posidoniya, Eleya siyaqli ko'p sanli grek koloniyalari payda etilip ulli Gretsiya dep atalg'an.

A'yyemgi Rim tariyxida ***Sitsiliya atawi ma'deniyati*** ahmiyetli orin iyeleydi. Atawdin' shig'is ha'm qubla aymaqlarin grekler iyeleydi. Bul jerga aldinraq ***finikiyalilar*** kelip Panorm (ha'zirgi Palermo) ha'm Lilibey (ha'zirgi Marsala) qalalarina tiykar saldi. B.e.sh. I min' jilliq ortalarinda Po oaziysinda ***kel`t*** qawimleri jaylasqan. Olar bas kiyimlerin qoraz pa'rleri menen bezer edi, sol sebepli Rimliler olardi ***gall (latinsha gallus-"qo'raz")*** dep atadi. B.e.sh. VI a'sirden baslap Sitsiliya ha'm Italiyag'a finikiyalilar kele basladi.

A'yyemnen Italiyada apelsin ha'm limon terekleri o'stirilgen. Italiyag'a xurma ha'm anardi karfagenliler alip kelgen. Gretsiyag'a qarag'anda Italiyada o'nimdar jerler ko'birek. A'sirese Po oaziysi, Kampaniya, wa'layati tsikurn ha'm falern tu'rindegi vinolari menen tanilg'an edi. Italiyada diyxanshilik ushin ju'da ko'p batpaqliq jerler quritilip, jasalma suwg'ariw isleri amelge asirildi. Bul istin' maman ustasi etruskler edi. Mamlekette metal ju'da kem bolg'ani ushin ol shetten alip kelingen. Tek Etruriyadan mis ha'm qo'rg'asin, El'ba atawinda temir qazib aling'an. Metalga islew beriwde etruskler u'lken jetiskenliklerge eristi.

Appennin yarim atawinin` ha`r qiyli aymaqlarinda paleolit, neolit ha`m eneolit da`wirlerinin` izleri tabilg`an. Arxeologlar Italiyada adamlar paleolit da'wirinde jaylasqanin tastiyiqlaydi. Olar da'slep u'n'girlerde jasag'an ha'm an'shiliq penen shug'illang'an. B.e.sh. 1800 jillar a'tirapinda Apennin yarim atawlarina arqadan jan'a qawimler kelip jaylasadi. Olar ***Terra – Marra*** (italyansha-***"qara o'nimdar jer") diyxanshiliq ma'deniyatin*** alip keldi. Keyinala bul ma'deniyattin' wa'killleri latin, samnit, umbrlar qa'wimlerine bo'linip ketdi.

B.e.sh. 1000 jilliqlar atirapinda qa'wimlerinin' jan'a tolqini ***Villan ma'deniyatin*** (Balqaniya jaqinindag'i jay ati boyinsha) alip keldi. B.e.sh. min` jilliqta Italiyada qola da`wiri, qola a`sirinin` Qara ten`iz boyi ha`m ***Appennin ma`deniyati*** rawajlanadi.

B.e.sh. VIII a'sirde Italiyada eki tilde so'yleytug'in ***latin – sikull, sabin-umbrlar*** payda qildi. Latinlar da'slep a'yyemgi Latsiya aymag'inda jasag'an. Umbrlar Tibrdin' joqari bo'liminde samnitler tawli Samnit wa'layatinda, arqa Kampaniya, Apuliya, Lukaniya ha'm Bruttiyada jasadi. Volsklar tili umbrlar ha'm sabin qa'wimlerine jaqin bolg'an Volsk aymag'inda latinlardan qublada jasadi.

B. e.shekemgi II a`sirdin` aqiri-I-a`sirdin` basinan Italiyada temir a`siri baslanadi. Temir qurallardin` taraliwi diyxanshiliqtin` mal sharwashilig`inin` rawajlaniwina alip keledi. Temir a`siri da`wirinin` awillari a`ste-aqirin qalalarg`a aylanadi. B.e.sh. I min' jilliqta yarim atawdin' xalqin tiykarg'i bo'limin hind-yevropa qa'wimleri bolg'an italiqlar, illiriyaliqlar ha'm grekler quradi. Grekler da'slep Italiyag'a b.e.sh. II min' jilliqta payda boldi. Rim menen birge Latsiyada 30-qala bolg`an. En` a`yyemgi xalqi ***ligurlar ha`m italikler*** toparlari, basqa da hind-evropaliq xaliqlar ***illiriyler ha`m grekler, kel`tler ha`m gallar,etrusskalar*** bolg`an. A`yyemgi Italiyanin` qa`wimleri sotsialliq-ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlaniwdin` ha`r qiyli basqishlarinda turg`an. B.e.sh.I-a`sirge kelip, Italiyani Rim basip aliwi ha`m oni romanlastiriw na`tiyjesinde ha`r qiyli xaliqlar kompanentlerinen birden-bir Italiya xalqi qa`liplesedi. Latin tili u`stem tilge aylanadi, ol basqa tillerdi ha`m dialektlerdi, ha`tteki etruskalar ha`m liguriyler tillerin aylanistan shig`arip taslaydi. B.e.sh. VIII a'sirde qubla Italiya ha'm Sitsiliyada ko'plep grek koloniyalari payda boladi. Qubla Italiyada sonday koloniyalardan Lokri, Sibaris, Tarent ha'm Kroton, Sitsiliyada bolsa Sirakuza, Gela ha'm Akragant koloniyalarina tiykar salindi. Grekler diyxanshiliq, sharwashiliq ha'm baylanistiriwshi sawda menen shug'ullandi. Grek koloniyalarinda sawda-o'nermentshilik, diyxanshiliq gu'llep jasnadi. Bul koloniyalar o'z ana watanlari Balkan Gretsiya, Kishi Aziya ha'm basqa aymaqlar menen belsendi sawda baylanislarin jolg'a qoydi. Waqit o'tiwi menen bul aymaq ulli Gretsiya atin aldi.Italiya aymag`inda qul iyelewshilik tsivilizatsiyanin` payda boliwi ha`m rawajlaniwinda Tu`slik Italiya menen Sitsiliyani koloniallastirg`an grekler u`lken rol` oynaydi. ***Birinshi kolonizatsiya b.e. sh.II min` jilliqta*** ju`z bergen bolsa, ol b.e.sh.VIII-VI a`sirleri juwmaqlanadi. Sitsiliyada Ulli grek tsivilizatsiyasi, Naksos, Sirakuz, Sibarnes, Tarent, Gala qalalari payda boladi. Greklerdin` jergilikli xaliq penen qatnasiqlari waqti o`tiwi menen o`zgeredi. Ulli Gretsiyanin` (usilayinsha grekler jasap atirg`an Tu`slik Italiya menen Sitsiliyani atag`an) qalalari joqari pa`t penen rawajlanadi. B.e.sh.VIII-VI a`sirleri, grek koloniyalarinin` ha`reket etiw

da`wirinde olardin` ko`pshiliginde oligarxiyanin` u`stinligi ornatiladi. Olar aq su`yeklerdin` ha`m jan`a aristokratiyanin` qol iyelewshilerdin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an. Polislardin` ekonomikaliq bekkemleniwi demokratiyaliq ko`z-qarastag`i xaliq-qatlamlari ta`sirinin` o`siwine alip keldi. Sotsialliq soqlig`isiwlardin` na`tiyjesinde Ulli Gretsiyanin` ko`plegen qalalarinda oligarxiyaliq du`zim qiyratiladi, ha`kimiyatti ken` demokratiyaliq toparlardin` wa`killeri retinde alg`a shiqqan tiranlar basip aladi. Biraq tiranlar ju`da` qatal sharalar qollang`an, sonin` ushin oligarxlar ja`ne u`stemlikke erisedi. Ulli Gretsiyanin` ko`plegen polislari ishinen bir qatarlari u`lken siyasiy salmaqqa iye boladi, ma`selen Sitsiliyadag`i Gela ha`m Akragant, Tu`slik Italiyadag`i Tarent Italiyanin` qublasinda ha`m Sitsiliyada grek polislarinin` ha`reket etiwi Italiyanin` uliwma sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy rawajlaniwinda u`lken rol` oynadi. Ekonomikanin` oziq formalari, qul iyelewshilik qatnasiqlari, polisliq du`zilis jergilikli Ital`yan qa`wimlerinin` tariyxiy rawajlaniw barisina mu`mkinshilik jaratti, uruwliq qatnasiqlarinin` tez waqit ishinde idirawina qul iyelewshilik ja`miyettin` ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` qa`liplesiwine alip keldi.

4. Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri. Etruskler. B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Italiyada illiriyler ha`m ligurlar alg`ashqi qa`wimlik sharayatlarinda jasap atirg`anda etrusskalarda klassliq ja`miyet qa`liplesti ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` a`piwayi formalari payda boldi. Etruskler tariyxi bo`yinsha qa'bir taslari, qorg'asin taxtalari, guze, mo'rlerde bar bolg'an 11 min' etrusk jaziwlari bar. Olardin' ko`pshiligi arnaw mazmuninda bolip qisqa jazilg'an.

Etruskler haqqindag'i da'slepki aniq mag'lumatlar b.e.sh. VIII a'sirge tiyisli. Etrusk ma'deniyatinin' tiykarg'i estelikleri Orta Italiyada Tibr ha'm Arnus da'ryalari aralig'inda Rimliler Etruriya (ha'zirgi Toskana) dep atalg'an wa'layatda to'plang'an. Etruriyada xojaliqtin` bas tarawi diyxanshiliq boldi ha'm o'nermentshilik menen shug'illang'an. Italiyadag`i mis, qola ha`m temirdin` qorlari o`nermentlik metallurgiya ha`m metalldi qayta islep shig`ariw tarawlari rawajlaniwi ushin tiykar boldi. Olar keramika o`ndirisin du`zgen, sawda menen shug`illang`an. Temir ha'm misdan buyumlar islegen. Olar da'lda'lshiliq sawdasi menen ham shug'illang'an. Etrusk qalalarin a'yyemnen ra'smiy patshalar basqardi, b.e.sh. VI a'sirde olardin' ornin magistratlar iyeledi. A'melde ha'kimiyat aqsu'yekler (a'skeriy-ruwxaniy aqsu'yekler-***luqumanlar***) qo'linda edi. Etruskler qubla Italiya, Korsika ha'm Sardiniyada o'z koloniyalarin payda etti. B.e.sh. VII-VI a'sirlerde Etruriyada orayi ***Volsiniya*** qalasi (Bul qalada etrusklerdin' joqari qudayi kertumnani ziyaratgahi bar edi.) bo`lgan, etrusklerdin' ***12 qala konfederatsiyasi*** bar edi. Konfederatsiya siyasatina ***12 luquman ken'esi*** basshiliq qilg'an. Xalqi ko`p sanli ha'm bay Veyi, Populoniya, Kluziy, Belsiniya, Peruziya, Tarkviniya, Vulshi, Tsere siyaqli etrusk qalalari bolg'an, Etrusk arxetikturasi joqari da'rejede qa'liplesken bolip ken' ko'sheler (ken'ligi 10-15 metr), maydan, kvartal, qorg'aniw diywallari, tas kuprin, suwquwirlari ha'm kanalizatsiyalarinin' barlig'i bunin' da'lili. Etruskler ku'shli a'skeriy flotqa iye bolip Misr, Fnikiya ha'm Shig'istin' basqa ma'mleketleri menen sawda qilg'an ha'm ten'iz qaraqshilig'i menen shug'ullang'an.

Qubla Italiyadag'i grek qalalari etruskler menen ba'sekilesti. B.e.sh. 535-jilda Etruskler Alaliya qasindag'i urista (Korsika jaqininda) greklerdi qiyratadi. Korsikani etruskler qo'lga aldi sol, waqitta etruskler Latsiya, Kampaniya ha'm arqa Italiyanin' bir bo'limi Etruskler qo'linda edi. B.e.sh. VI a'sirdin' birinshi yarimi Etruriyani ekonomikaliq-siyasiy turmisi rawajlaniw da'wiri edi.

Bul da`wirde etrusskalar Rimde hu`kimlik etken. B.e.sh. VI a'sirdin' ekinshi yarminan etruskler ha'lsirey basladi. Olar birden grek, rimliler ha'm gallardin' eziwi astinda qaldi. B.e.sh. 524-jilda grekler Kampaniyada etrusklerdi qiyratti. B.e.sh. 509-jilda rimliler keyin etrusk patshasi Tarkviniydi qaladan quwip jiberedi. B.e.sh. 265-jilda Volsiniyanin' qulawi menen rimliler Etruriyani tolig'i menen iyeleydi. Jan'a era basinda Etruskler romanlasiw waqtinda o'z tillerin jog'altip, rimliler menen qosilip ketti.

B.e.sh.VI a`sirdin` aqirina etrusskalardin` Latsiyadag`i ta`siri to`menleydi, keyin ala Etruriya qalalarina kel`tler hu`jim jasaydi. Etrusskalardin` siyasiy ku`shi ha`lsirewine qaramastan b.e. sh.IV a`sirdin` aqirina shekem yarim atawdin` arqa ha`m orta aymaqlarinda olardin` ma`deniy ta`siri u`stin boladi.

Etrusk ma'deniyati tariyxi to'rt da'wirge bo'linedi: Birinshi da'wir b.e.sh. VIII-VII a'sirler, arxaik b.e.sh. VI a'sir, klassikaliq b.e.sh. V-IV a'sirler ha'm ellinistik b.e.sh. III-I a'sirler. Etrusk qalalarinda qala imaratlari, ibadatxanalar qurilg'an. Etruskler qa'biletli injenerler, ju`da` uqipli

qurlisshilar bolip, ko'pirler ha'm jollardi quriwshilar edi. Ja'ha'n ma'deniyati tariyxina tiyisli ataqli etrusklardin' qola ha'm ilaydan jasalg'an ha'ykeller menen bezelgen, qoladan islengen kundelikli ha'm diniy jerlew gu'zeleri, zergerlik buyimlari joqari madeniyat do'retpeleri esaplanadi. Sonday-aq etrusklerdin' qoladan jasalg'an biybaha ha'ykelleri "Kapitoliy ana qasqiri" ha'm "Ximera" (b.e.sh. V a'sir) pu'tkil du'nya ju'zine tanilg'an ha'ykeller esaplanadi.

Etrusklerdin' dini tiykarinda adamlardi qurbanliq etiw menen o'lilerge, arwaqlar ha'm da'wlerge siying'an. Joqari quday Vertumn esaplang'an.

Etrusk ma'deniyatinin' qa'liplesiwne Shig'istin' a'yyemgi sivilizatsiyalari, grek du'nyasi ta'sir etti. O'z na'wbetinde etrusk sivilizatsiyasi rim ma'deniyatinin' rawajlaniwinda ahmiyetli ta'sir ko'rsetti.

5. Rim patshaliq da'wirinde (B.e.sh. 753-510 jillar)

Latsiyanin' a'yyemgi qalalarinan biri bolg'an Rim Tibr da'ryasi orta ag'iminda Etruriyadan qublada jaylasqan edi. Basqa latin qalalari siyaqli Rim bir nesha kishi uriw qo'rg'anlarinin' birlesiwi menen payda boldi.

B.e.sh. VIII a'sirde en' a'yyemgi qalalari Lavrent, Lanuviy ha'm Laviniy bolg'an 30 qala Alba-Longa qalasi basshilig'inda Latin federatsiyasin payda etti. Ra'wayatlarg'a qarag'anda Al'ba-Longanin' tiykarshisi Askaniy Yul troya qahramani Eneydin' balasi edi. Alba-Longanin' on to'rtinshi patshasi Numitordin' aqliqlari ag'ali-inili Romul ha'm Rem ra'wayatqa qarag'anda Tibr boylarindag'i Palatin to'beliginde jan'a qala Rimge tiykar saladi. Romul ja'njelde inisin o'ltirip qoyadi ha'm Rimnin' jeti patshasinan birinshisi (b.e.sh. 753-715 jillar) boladi. Rimnin' da'slepki xalqin sabin-umbr qa'wimleri payda etedi. Romul Rim xalqin 30 ***kuriyag'a*** bo'ledi, 300 adamliq patsha gvardiyasin du'zip Veya qalasin basip aldi. Romuldan keyin Numa Pompiliy (b.e.sh. 715-673 jillar), Tull Gostiliy (673-641 jillar), Ank Martsiy (641-616 jillar), Luqiy Tarkviniy a'yyemgi (616-578 jillar), Serviy Gulliy (578-534 jillar), Lutsiy Tarkviniy mag'rur(534-510 jillar) hu'kmranliq qilg'anl.

Da'slep Rim xalqi 3 uriw-qa'wim (Titsiy, Ramn ha'm Lutsern) ***tribi***, 30 ***kuriya*** ha'm 300 uriw, 3000 ***familiya*** (shan'araq)qa bo'lingen. Tribler etnik parqlanbag'an qa'wimler birlespesi boliwi mu'mkin. Kuriya erkek a'skerkerin diniy, a'skeriy ha'm qa'liplesip atirg'an siyasiy birlespenin' tiykari bolg'an a'yyemgi birlespesi, gent patshaliq da'wirinde idrap atirg'an uriw toparin, familiya-u'lken patriarxal shan'araq edi.

Latinlardin' bir neshe onlap bekkemlengen oraylari awqamg'a birlestirilgen bolip, onin' basinda Alba-Longa qalasi turar edi. Ha'r jili latin taparlari ha'mkilleri ha'mme ushin uliwma bolg'an latin bayramlarin bayramlaw ushin Alban tawi toeliginde toplanar edi. Barliq latinlar ushin uliwma quday mabuda Diana edi. Arxeologiyaliq qazilmalarg'a ko're eramizdan alding'i X a'sirde latinlardin' kishi topari Palatin to'beliginin' batis ta'repinde Tibr daryasi boyinsha kelip jaylasti. Bul jerde qorg'aniw diywali menen o'ralg'an to'rt muyeshli formadag'i awillar payda boldi.

Palatinda jasag'an adamlar mayitlardi ko'miwden aldin otta jaqqan. Bul a'det Alba-Longadag'i jerlew ma'resimine uqsar edi. Bul Rimnin' da'lepki xaliqinin' kelip shig'iwi Alba qalasinan ekenligin tastiyiqlaydi. Bir nesha on jildan keyin olar qon'si to'belikler Seliy ha'm Eskvilinni iyeledi. B.e.sh. VII-VI a'sirlerde 285 gektar jerdi iyellegen Palastin, Tseliy, Eskvilin to'beliklerinen basqa Kvirinal ha'm Viminal to'belikleri ha'm qo'sip alindi. Bul to'belikler ha'm Palatin ortasindag'i bosliq qala orayina aylandi. Sol jerde uzaq juz jilliqlar dawaminda Rim ma'mleket turmisi toplang'an Forum Romanum payda boladi.

"To'rt kvartalli" qalani payda boliwinda etrusklerdin' ro'li u'lken edi. Olar qalag'a Roma (Rim) atin bergen bo'liw mu'mkin. Keyingi Rim tariyxshilarinin' aytiwinsha, Rimnin' en' birinshi patshalarinan biri Serviy Tulliynin' kelip shig'iwi etrusklerdan bolip, Serviy Tulliy da'wirinde qala ja'nede ken'eydi. Kapitoliy ha'm Aventin to'belikleri qosip alinip, bekkem diywallar menen orap aling'an. Endilikte Rim en' qudretli latin qalasina aylandi ha'm tez Latsiy wa'layatinda Alba Longadan jetekshilikti tartip aldi.

Da'slepki Rim ja'miyetinin' tiykari bul- uriw edi. Uriw ag'zalari uliwma mulkke iye bolip, diniy ma'resimlerdi birgelikte orinlar edi. Bul a'yyemgi uriw ja'maa't tuzilmesinin' izleri Rim atamalarinda ko'rinedi. Rim atamalari ush bolimnen du'zilgen: jeke at, uriwdin' ati ha'm laqab, misal ushin Gay Yuliy Sezar. Bul keyinala miras bolip o'tken. Waqit o'tiwi menen uriwshiliq baylanislari ha'sireti, shan'araq baylanislar ku'sheydi. Bul baylanislar tek g'ana shan'araq

ag’zalarin emes, ba’lki xojaliq qullarin ha’m qamrab aldi. Patshaliq da’wirinda qullar ali da az sanli edi. A’ne sonday patriarxal shan’araq to’besinde barliq shan’araq ag’zalarinin’ turmisi ha’m o’limi ustinen sheklenbegen ha’kimyatqa iye bolg’an “pater familius” (shan’araq atasi) turar edi. Sol waqitta rimnin’ toliq huquqli puxaralari ”Populyus Romanus” (Rim xalqi) qaladag’i u’sh etnik unsur latin, sabin ha’m etrusklerdi ko’rsetken u’sh tribg’a bo’lingen edi.

3 Tribtin’ ha’r biri o’zine on kuriyani, kuriya bolsa on uriwdi o’z ishine alg’an edi. Sonday qilip Rim tariyxshilarinin’ mag’lumatina qarag’anda Rimnin’ erkin xaliqi da’slep 300 uriwdan ibarat bolg’an. Patshanin’ shaqirig’I boyinsha olar kurial jiyinlardi- komisiyalarina toplanar edi. Saylaw Kuriyalar boyinsha o’tkiziler edi Kuriya jiyinlarinda urislar, tinishliq, diniy isenimge tiyisli qararlar qabil qilinar edi. Basqa latin qalalari siyaqli Rimdeda ja’ma’a’tler to’besinde ***Kuriya komisiyalarinda*** (xaliq jiyini) saylanatin ***patsha*** turar edi. Patsha aldinda onin’ ha’kimyati simvollarin ko’tergen ***12 liktorlar*** barar edi. Ma’mleketti patsha menen da’slep 100 keyinirek 300 ag’zadan ibarat bolg’an aqsaqallar ken’esi- ***senat basqarg’an***. Rim barliq a`skeriy demokratiya elementlerine iye bolg`an. Patsha da`wiri shen`berinde sotsialliq ten`sizlik rawajlang`an. O`zinin` ha`kimiyatin ku`sheytiw ushin uruw aqsu`yeklerin bag`indirip qoyiwi ha`m basqa da tirek tabiwi tiyis edi. Patsha waqtinda Rim tariyxi qalalardin` o`siwi ha`m ja`miyettin` evolyutsiyasi menen belgilendi. Ja`miyet uruwliq sho`lkemnen patriarxalliq qulshiliq ja`miyeti payda boliwina, klasslar patritsiylar ha`m plebeyler qatlamlari qa`liplesiwine ha`m ma`mleket du`ziliwine shekem jetisedi.

Senat komisiyalar qabil qilg’an barliq qararlardi tastiyiqlar edi. Patsha o’lgen jag’dayda senat jan’a patsha saylamg’ansha o’z ishinen ha’r bes ku’nde bir adamdi waqitinshaliq patsha (“interreks”)ti saylar edi. Bul a’det keyingi waqitlarda da saqlanip qaldi. Rimde joqari a’meldar shaxs konsul o’lgende de bul a’det bolar edi.

Patsha joqari a’skeriy basliq, ruwxaniy ha’m sudya bolip, za’ruriyat bolg’anda bir qansha ja’rdemshiler-kvestorlarg’a su’yener edi. Kvestorlar adam o’ltiriwishleri boyinsha sudti a’melge asirar edi. Patsha mutlaq hu’kimdar bo’lmasada etruskler da’wirinde onin’ ha’kimyati ju’da ku’shli bolip, Rim shan’arag’i “pater families” ha’kimyatin esleter edi.

Da’stur boyinsha Rim tariyxshilari qala tariyxinda jeti patshani aytib o’tedi. Olar: Romul (b.e.sh. 753-715-jillar), Numa Pompiliy (b.e.sh. 715-673-jillar), Tull Gostiliy (er; avv. 673-641-jillar), Ank Marsiy (b.e.sh. 641-616-jillar), Tarkviniy A’yyemgi (b.e.sh. 616-578-jillar), Serviy Tulliy (b.e.sh. 578-534-jillar) ha’m Tarkviniy Mag’rur (b.e.sh. 534-509-jillar). Bulardan kelip shig’iwi etrusk bolg’an aqirg’i u’sh patshani tariyxiy dep aytiw mu’mkin.

Uriw birlespeleri ag’zalari rim xalqin (Romanus papulus) payda qildi. Basta ko’ship kelgenler esabinan toltirilatug’in Rim puxatawiq jama’a’ti kuriyalar boyinsha bo’listirilgen edi. Ank Martsiy da’wirinde ja’ma’a’t jer fondi (ager publucus) zapaslari tawsiladi. Shetten ko’ship keletug’inlar endigide qabil qilinbadi ha’m jabiq jama’a’t payda boldi. Na’tiyjede a’yyemgi Rimnin’ eki klassliq tu’rleri imtiyazli ***patritsiyler*** (patricius-“zadagan atanin’ uli”), patrisiyler jama’a’t jer fondinan paydalaniw, kuriya komisiyalarinda qatnasiw huquqlarina iye edi. Ko’p sanli plebeyler bolsa o’z uriwlarin saqlap qalip, rim uriwshiliq birlespelerinen sirtta bolip hesh qanday huquqlarg’a iye emas edi.

Sol sebepli patritsiy ha’m plebeylar o’rtasidag’i qarama-qarsiliqlar ju’z jillap dawam etdi.

Sotsiyal qatlamlaniw protsessinde bir bo’lim plebs bayip ketdi, kambag’allasip qalg’an plebeyler, kambag’allasip qalg’an puxaralar ha’mde azat qiling’an qullar qudretli patritsiyler g’amxorlig’ina o’tip olarg’a ***kliyenti*** (clients-“qaram kisiler”) boldi. Klient o’z patroni uriwinin’ ag’zasi bolip, og’an boysinar edi.

Keyin rim patshalari o’z shaxsiy ha’kimyatin bekkemlewge qaratilg’an siyasat alip bardi. Olar patritsiylerge qarsi gu’reste plebeylarden siyasiy qural sipatinda paydalandi. Patsha ***Serviy Tulliynin’*** reformalari rim ja’miyetin uriw ja’ma’a’tinen ma’mleketke o’tiwde a’hmiyetli orin tutadi. Ol a’skeriy reforma ha’m og’an baylanisli tsenz (mulk) reformasin o’tkerdi.

Bul o’zgerisler na’tiyjesinde kuriyalar boyinsha jiyinlardi ekinshi da’rejeli qilip qoyg’an ***tsentsuriy komisiyalari*** jetekshi oring’a shiqti. Patshaliq da’wiri keyininde mulikshiliktin’ antik formasi menen rim polisi yaki ***sivitas puxaraliq*** ja’ma’a’tinin’ qa’liplesiwi juwmaqlandi. Serviy Tulliy o’tkezgen siyasiy reformalar bul qarama-qarshiliqlardi ma’lim da’rejede jumsatti. Serviy Tulliy reformasi uriwshiliq du’zimi tiykarin ha’lsiretti.

Serviy Tulliy Rimnin’ barliq erkek xaliqin (patritsiy ha’m plebeylerdi) alti mu’lkiy rassa boldi. Birinshi rassa 100 000 mis assga ten’ mulkke iye bolg’an, II-75 000 ass, III-50 000 ass, IV-

25 000 assga, V-11 500 ass bahali mulkke iye bo'liwi kerek edi. Barliq kambag'allar barliq baylig'i balalari bolg'an VI-rassa proletariy (latinsha proles-"awlad")lardi payda eti. Har bir rassa armiyag'a belgilengen mug'darda tsenturiy (ju'zlik) beriwi sha'rt edi: I rassa-awir qurallang'an piyadalar 80 tsenturiy, suwariyler 18 tsenturiy, uliwma 98 tsenturiy; II-22 tsenturiy, III-20 tsenturiy, IV-22 tsenturiy, V-30 tsenturiy jen'il qurallang'an piyadalardi, VI rassa-1 tsenturiy, uliwma alti rassa 193 tsenturiy (ju'zlik) beriwi sha'rt edi.

Serviy Tulliy xalq jiyininin' jan'a ko'rinistegi tsenturiya komisiyalarin jariyaladi. Olarda patritsiylar menen plebeylar ha'm qatnasti. Tsenturiylerde adamlardin' sani bir neshe onnan (1 rassa) bir neshe ju'zgeshe (proletar tsenturiyleri) tebrensede ha'r bir tsenturiy dawis beriwde tek g'ana bir dawisqa iye edi. I mulk tsenzi rassasi 193 dawistan 98 dawisqa iyelik eter edi. Sonnan pikir qilgan ha'lda tsenturiy komisiyalarinda sheshiwshi dawisqa mulkdar puxaralar iyelik qildi.

Mu'lkiy tsenzden tisqari jas tsenzi ha'm belgilendi: jaslardi tsenturiylari (17 jastan 46 jasqa shekem) a'skeriy dala xizmetin o'tedi; qariyalar tsenturiylari (46 jastan u'lken) garnizonlarinda xizmat qilar edi. Armiyalar patsha bashilig'i astindag'i 4 legionnan quralg'an edi.

Serviy Tulliy ja'ne adminstrativlik-aymaqliq reforma o'tkerdi, Rim ma'mleketi aymagi 21 okrugqa (b.e.sh. 241-jildan olardi 35 ke jetti) bo'lindi. Bul okruglar ***trib*** dep (olardan 4 qala, qalg'an 10 awil tribi) ataldi.

Patrisiyler ha'm plebeyler o'rtasinda bastanaq ku'shli sotsiyal-siyasiy qarama –qarsiliqlar bar edi. Ol Rim erkin xaliqinin' mu'lkiy belgisine qarap ajratildi. Rim xalqi "populyus romanus" quaminna patrisiylerden tisqari plebeyler ha'm kiritildi. Bul puxaralardin' barlig'i siyasiy huquqlarg'a iye boldi. Xaliq dizimi tiykarinda ol yamasa bul adamdi mu'lk, jerdin' mug'darina qarap, Rim xalqi 6 mu'lkiy rassag'a bo'lindi. ***Birinshi mu'lkiy rassa*** 100 min' ass (pul birligi) mu'lkke iye bolg'an puqaralar kiritildi. En' aldin mu'lkiy belgisine qarap a'skeriy ma'jburiyat bo'listirildi. Birinshi rassa awir qurallang'an piyadalardan 80 senturiy ha'm 18 senturiy suvoriyler; qalg'an rassalar ha'mmesi bolip jen'il qurallang'an piyada ja'rdemshi bo'limler 95 senturiy beriw kerek edi. Ha'mmesi bolip senturiy komisiyalarg'a to'planatug'un 193 senturiy payda boldi. Senturiy komisiyalarina kuriya komissiyalarinin' a'hmiyetli nizamlarin qabillaw, a'meldar shaxslardi saylaw, uris jariyalaw ha'm tinishliq pitimin du'ziw siyaqli o'tti.

A'yyemgi Rim ja'miyeti diyxanlar ha'm shopanlar ja'miyeti edi. Rimliler etrusklerden jerge islew beriwdin' usullari ha'm ju'zimgershilikti o'zlestirip aldi. Etrusklerdin' ta'jribesinen paydalanip rimliler forum a'trapinda en' u'lken jer asti kanalin qurdi. Etrusklerdin' Rimde hu'kmranlig'i da'wirinde jergilikli o'nermentshilik ha'm sawda baylanislari rawajlandi. Sawdanin' rawajlaniwi ushin qalanin' geografiyaliq jag'inan qolay jaylasqanlig'i, Tibr arqali suw joli a'hmiyetli orin tutti. Bir neshe a'sirler dawaminda rimliler sawda baylanislarin pul aylanisisiz ***pekus (haywan)*** ja'deminde a'melge asirdi. Da'slep Rim sawda baylanislarin qubla Italiyadag'i iri qalalar menen alip bardi. Patshaliq da'wirinin' aqirinda bolsa Attika ha'm Karfagen menen sawda baylanislarin alip bardi. En' birinshi sawda sha'rtnamasi Karfagen menen duzildi. Sawda ha'm o'nermentshilik penen da'slep plebeyler shug'ullandi. Bul jerde Rimdegi Kapitoliy ha'm Palatin ortasinda etrusk kvartali ***"Vikus tuskuss"*** ahmiyetli rol o'ynadi.

Da'slepki Rim dini animistik ko'riniste ha'm onda totemizmnin' bir qansha qaldiqlari saqlanip qalg'an edi. Bug'an misal retinde Rim qalasinin' tiykarshilari Romul ha'm Remdi emizgen ana qasqir haqqindag'i a'psanani aytiw mumkin.

Patshaliq da'wirinde Rim jawizliq ha'm ezgulik ruhlari menen tola edi. Olardi siyqirshiliq, qurbanliq ha'm duwalar oqiw menen jumsatiw mumkin edi. Rimliler tiykarinan awil xo'jalig'i menen shug'ullang'anliqlari ushin, diyxan ha'm shopannlarg'a g'amhorliq qilatugin ko'plegen qudaylarg'a siying'an.

Vervaktor, Vedator ha'm Obarator dep atalg'an ush quday jerdi su'riwde adamlarg'a ja'rdem bergen. Jerlerdi da'rilewde quday ***Saterkuliniy***g'a qurbanliq keltirilgen. Egiwge Saturin ha'm Semong'a, da'slepki shopler shiqqanda quday Sig'a, g'a'lle o'sip shiqqanda quday Segitiyag'a siying'an. Jabayi sho'plerden ekginlerdi Runsinator, g'a'lleni shiriwinen bolsa Robig qorg'ag'an, gu'llewi quday ***Flora***nin' waziypasi, o'imdi orip aliwda quday Messis basqarg'an.

Uy-jaydi Lara ha'm Penat, eshkilerdi Yanus, uy oshag'in quday Vesta himoyalag'an . Har bir shan'araq o'zinin' g'amhor qudayina iye edi.

Rim dininin’ tiykarg’i waziypasi diniy urip-a’detlerge qat’an’ boysiniw edi. Sol sebepli ko’p sanli ruwxaniyler, barliq qudaylardin’ atlari ha’m waziypalarin jaqsi biler edi. Ruwxaniyler duwalardi ra’smiy tastiyqlang’an toplamlarin du’zgen. Olar diniy kalendar islep shiqti. Qaysi kunde qaysi diniy ma’resimlerdi orinlaw baxtli ha’m baxtsiz kunlerdi aniqlaytugin ruwxaniyler ***avgur***lar dep atalg’an. Avgurlardin’ arnawli kollegiyasi bar edi. Ruwxaniy-palker ***paruspik***ler qurbanliq haywanlarinin’ ishki ag’zalarina qarap pal ashqan. Ruwxaniyler Rimde saylap qo’yilatug’un a’meldar shaxslar edi, Biraq o’z aldina qatlam bolip qa’liplespegen.

Patsha da`wiri dawaminda, B.e.sh.VIII-VI a`sirleri polislardin` ayiriqsha antik formasinda ma`mleket elementleri yag`niy texnikaliq antik to`ri slotsialliq-ekonomikaliq tiykari bolg`an puqaraliq qa`wim elementleri islep shig`iladi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Qul iyelewshlik ekonomikası degende neni tu`sinesiz?
2. Koloniyalardın` kelip shıg`ıw sebepleri?
3. Klassikalıq qulshılıq haqqında tu`sinigin`iz.
4. A`yyemgi Rim tariyxı boyınsha dereklerge sıpatlama berin`.
5. Romanlastırıw degenimimz ne?
6. Etrusk xalqının` a`yyemgi da`wir Italiya tariyxında tutqan ornı?
7. Eksrantsiy degenimiz ne?

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Elnitskiy L. A. Vozniknovenie i razvitie rabstha’m v Rime v VIII-III vv. do n. e. M., 1964.
3.Zalesskiy N. N. Etruski v Severnoy İtalii. L., 1959.
4.İlinskaya L. S. Naxodki v drevney Latsii i ix mesto v ponimanii traditsii ob Enee na Zapade.-
5.Vestnik drevney istorii, 1983, № 3.
6.Mayak İ. L. Rim pervıx tsarey. M., 1983.
7.Nemirovskiy A. İ. İstoriya rannego Rima i İtaliya. Voronej, 1964.
8.Nemirovskiy A. İ. Etruski. Ot mifa k istorii. M., 1983.
9.Nemirovskiy A. İ. Religiozno-mifologisheskaya kartina mira etruskov. Novosibirsk, 1980.

Lektsiya №7

Rim erte respublika da'wirinde (B.E.SH. V-III A'SIRLER).

1. **Erte respublika da'wirinde ma'mleket qurilisi**
2. **B.e.sh. VI-III a'sirlerde Italiyanin' ekonomikasi**
2. **B.e.sh. VI-III a'sirlerde Rim ja'miyetinin' klasliq-ja'miyet du'zilisi**
4. **Rimnin' Italiyani basip aliwi**

1. Erte respublika da'wirinde ma'mleket qurilisi

Rim tariyxshilari respublika baslaniwin b.e.sh. 509 jildin' kelip shig'iwi etrusk bolg'an keyingi Rim patshasi Tarkviniy Mag'rurnin' Rimnen quwiliwi menen belgileydi. Respublika du'zimi ornatiliwi menen joqari hakimiyat bir jil mu'ddetke saylanatug'in eki konsul qolina o'tti. Da'slep olar pretor (aldinda ju'riwshiler) dep atalar edi. Konsullardi senturiy jiyinlarda da patritsiylar ishinen saylar edi. Konsullar irazilig'isiz senat komisiyalari toplana almas edi. O'zleri bolsa o'z ma'jburiyat waziypalarin bejeriw da'wirinde ha'r qanday sud juwapkershilignen azat edi. Konsullar ha'kimiyati tek biri ekinshisinin' qararina veto (taqiq) qoyiwi menen sheklengen edi. A'meliy o'mirde bolsa konsullar patritsiylar ha'm olardin' joqari organi senattin' siyasiy ma'pleri menen esaplasiwg'a ma'jbu'r edi. Da'slepki ku'nlerden-aq konsullardan tisqari qala islerinde kvestorlar ahmiyetli orin tutti. Olar sudta qatnasar, g'aziyneni basqariwda qatnasar edi. Da'slepki da'wirde olar konsullardin' ja'rdemshileri edi. B.e.sh. V a'sir ortalarinan baslap kvestorlardi komisiyalarda saylaytug'in boldi. Sol waqittan baslap kvestorlar g'a'rezsiz boldi. Olar ma'mlekettin' ekonomikaliq isleri menen shug'illanar edi. Kvestorlar arxivin basqardi, a'skeriy ju'risler da'wirinde konsullarg'a g'amxorliq qilip armiya g'a'ziynesin basqarar edi.

B.e.sh. 507 jilda Rim tariyxinda da'slepki bar jag'dayda imtiyazlar berilgen lawazimli shaxs – diktator saylandi. Diktatordi rimlikler qa'wip tuwilip qalg'an payitta ya'ki ju'da' qa'wipli jag'day tuwilg'an payitta jalg'iz basliqqa ma'jbu'rlik tuwilg'anda saylar edi. Diktatordi ra'smiy konsullar a'melde bolsa senat saylar edi. Diktator ha'kimiyati sheklenbegen edi. Og'an konsullar siyaqli 12 liktor emes balki 24 liktor sheriklik qilar edi.

Rim respublikasi aristokratik xarakterde edi. Nizamshiliq belsendilikke iye bolmag'an tsenturiy jiynalislarin, ja'miyetti patritsiy qatlamlarin wa'kili bolg'an konsul shaqiriwi mu'mkin edi. Bul komisiyalardi birde bir qararin "patres" – senat ta'repinen tastiyiqlamasa ku'shke kirmes edi. B.e.sh. 471 jildan kuriya ha'm tsenturiya jiyinlari tu'rindegi plebey jiyinlari shaqirila baslandi. Plebey jiyinlarinda qabil qiling'an qararlar "plebitsit" tek plebeyler ushin majbu'riy edi.

B.e.sh. VI a'sirde etrusk basqinshiliqlari uriw ja'ma'a'tin jemiriliw barisi klasliq ja'miyet ha'm Rim ma'mleketshiligi qa'liplesiwin tezlestirdi. Etruskler Rimde da'slepki grek tiraniyasina uqsas monarxiya rejimin payda etti, onin' ornina b.e.sh. 509-jilda erte respublika keldi.

Rim respublikasinda joqari ma'mleket organi xaliq jiyini esaplang'an. Xaliq jiyini nizamlardi qabil qiliw ha'm biykar qiliw, urris dag'aza qiliw ha'm pitim du'ziw, joqari lawazimli shaxslar magistratlardi saylar edi. Sol menen birge ol joqari sud sho'lkemi edi.

Rimde xaliq jiyinlarinin' ya'ki komissiyalardin' u'sh ko'rinisi bar edi. Serviy Tulliy basqinshiliqlarina kuriya komisiyalari bar edi. Serviy Tulliy quralli xaliq jiyini-senturiy komisiyalarin kiritti. Tezde olar kuriya komisiyalarin sig'ip shig'ardi. Senturiy komisiyalari konsular ta'repinen Rim qalasinan tisqaridag'i Mars maydaninda shaqirilar edi. Barliq rim puxaralari 193 senturiy, en' bay birinshi qatlam 98, yarminan ko'p senturiy qoyar edi. Dawis beriw senturiylar boyinsha o'tkezilip, har biri bir dawisqa iye edi. Dawis beriw qatan' qabil qiling'an tartipte da'slep birinshi qatlam senturiylari, keyin 2-, 3- ha'm t. b. dawis berer edi. Eger usinis qilinip atirg'an ma'sele boyinsha senturiylar dawisinin' 50% inen ko'bireq dawis berilse, dawis beriw toqtatilip, usinis nizam qolina kirer edi. Bunday dawis beriw tartibi boyinsha barliq ma'selelerdi rim puxaralarinin' bay bo'limi bolg'an I qatlamnin' 98 senturiyalari shesher edi. Bul komisiyalarda pretorlar, konsullar ha'm senzorlar saylanar edi. Dawis beriwdin' mu'lk tsenzine tiykarlaniwi demokratik saylaw dizimi ta'reptarlarinin' narazilg'ina ushradi. B.e.sh. 241-jilda senturiy komisiyalari reformalandi. Endilikte ha'r bes qatlamnan 70 senturiy qoyilatug'in boldi; olarg'a suwariylarinin' 18 senturiylari o'nermenshilerdin'-4, ha'm proletardin'- 1 senturiysi qosilatug'in boldi. Ja'mi 370 senturiy (a'welgi 193 ornina). Patritsiylar ha'm plebeylardin' gu'resi

jarayaninda plebeylardin' aymaqliq okrug-triblar boyinsha tribolt komisiyalari ahmiyetli oring'a iye boldi (Rim huquqi aymaqliq okrug-trib 4 qala ha'm 31 awil tribiga bo'lingen edi). Tribolt komisiyalarinda edillar, kvestorlar ha'm plebey tribunlari saylanar edi.

Rim xaliq jiyinlarin demokratik ta'siri ha'm olardin' ken' wa'killigine qaramay en' demokratik tribolt komisiyalari da aristokratiya qolinda qural boldi. Xaliq jiyini tek senatda oylasiq qiling'an magistratlar kiritken ma'selelerde g'ana oylasiqlar qilar edi. Komisiyalar nizamshiliq tashabbusi huquqina iye emes edi.

Rim ma'mleket o'mirinde 300 ag'zadan qurag'an senat ahmiyetli o'rindi iyelegen edi. Ol ha'kimiyat waziypasin a'melge asirdi. B.e.sh. 287-jilg'a deyin ha'r qanday nizam rejesi senatta oylasilg'annan keyin g'ana xaliq jiyini oylasig'ina alip shig'ilar edi. Xaliq jiyininda qabil qilingan nizam tek senat tastiyiqlag'annan keyin g'ana nizam ku'shine kirer edi. Sonday qilip senat o'zine kerekli jo'neliste xaliq jiyini ha'reketine basshiliq ha'm oni baqlaytug'in edi. Senat sirtqi siyasatqa basshiliq qilip, ma'mleket joqari iyesi edi. Lawazimg'a saylang'an magistratlar o'z ha'reketi ushin senat aldinda esap berer edi, sol menen senattin' iradasina to'be edi. B.e.sh. IV a'sirden wa'killikleri mu'ddeti tawsilg'an joqari lawazimli magistratlar senat quramina kirer edi. Senatorlar dizimin senzorlar du'zgen. Olardin' basshisi en' jasi u'lken ha'm abroyli senator-princeps senatols (ol so'ylesiw payitinda birinshi bolip so'zler edi) edi. Senat diziminde birinshi bolip senzorlar, keyin konsullar, pretorlar turar edi. Senat ma'jlisin shaqiriw huquq joqari magistratlar: diktator, konsular, pretorlar haqli edi. Senattin' qarari senatols konsulp (senatols konsultolm) ya'ki dekret (dekretolm) deyiler edi. Senat rim oligarxiyasinin' tayanishi edi.

Rimde a'melderler apparati joq edi, barliq atqariwshi ha'kimiyat saylanatug'in lawazimli shaxslarg'a-magistratlarg'a tiyisli edi. Olar o'z miynetleri ushin hesh qanday is haqi almas edi, lawazimlar "ayriqsha'' (honor) waziypa dep bahalanar edi. Barliq magistratorlar kollegial bolip a'dette bir jil atqarilg'an (tek senzorlar bir yarim jil, diktatorlar yarim jil). Konsullar, pretorlar, kvestor ha'm edillar lawazimina birinshi martta (b.e.sh. 153-jilg'a deyin., keyin-birinshi yanvardan) plebey tribunlari bolsa 10-dekabrdan lawazimg'a kiriser edi.

Rim respublikasi magistiraturasi birden emes, a'ste-aqirin qa'liplesti. Pikirlerge ko're respublikanin' birinshi jillarinda atqariwshi ha'kimiyatinin' basinda bir joqari magistrat-pretor (aldinda ju'riwshi) bolip, og'an orinbasari - kvestor ja'rdem bergen. Plebeylardin' Muqaddes tawg'a birinshi shig'ip ketiwlerinen keyin xaliq tribunlari ha'm plebey edillari, olardin' ja'rdemshileri lawazimlari dag'aza qilindi. Biraq atqariwshi ha'kimiyattin' pretorinin' jalg'iz basqariwi ol ta'repinen hakimiyatti basip aliniw imkaniyati barlig'i qa'wpi tuwildi. Sonin' ushin b.e.sh. V a'sir ortalarinda bir joqari magistrat ornina ekewi saylanatug'in boldi, olar bir qiyli ha'kimiyattan paydalandi ha'm birgelikte basqardi. Olar bir-birleri menen ma'sla'hatlesiwleri lazim edi, sonin' ushin konsullar (ma'sla'ha'tlesemen consollo so'zinen aling'an) dep ataldi. Joqari magistratlar konsullar, tsenzorlar ha'm pretorlar edi.

Konsullar a'dette uris waqtinda armiya a'skerbasshisi, senat ha'm komisiyalardi shaqirar edi, nizamshiliq sho'lkemlestiriwshilikke iye edi. Sud ha'kimiyati eki pretorg'a tiyisli edi, intendant bo'limi ha'm a'skeriy o'ljeni to'rt kvestor (b.e.sh. 267-jildan segiz kvestor), qala abadanshilig'i, ta'minati, tartibin saqlaw, ja'ma'a't bayramlarin sho'lkemlestiriw to'rt edilg'a tiyisli edi. Plebeylerdin' huquqina 10 plebey tribunlarin qorg'aytug'in edi (lekin olardin' ha'kimiyati Rim qalasi menen shegaralang'an edi). Keyinshelik jan'a senzorlar lawazimi dag'aza qilinip 5 jilda bir ma'rte 18 ay mu'ddetke saylanar edi. Senzorlar sabiq konsullardan saylang'an. Olar rim puxaralarin mu'lk qatlamlarina kirip, senatorlar quramin tekserip, oni jan'a du'zimin du'ziwleri lazim edi. Rim magistratura diziminin' tamamlang'an formasi b.e.sh. IV a'sirdin' II yarminda juzege keldi.

Rim konstitutsiyasi boyinsha magistraturalar kollegial bolip (2 konsul 2 pretor, 4 edil, 10 xaliq tribuni, 2 tsenzor, 4 kvestor) ha'r jili qayta saylanar ha'm haq to'lenbes edi. Magistrat lawazimlarin bejeriw is emes, maqtanish(honor) bolip sol sebepli biyg'arez edi. Lawazimlarg'a haq to'lenbesligi a'piwayi rim puxaralarin magistratura lawazimlarin iyellewge imkaniyat bermedi. Kerisinshe ma'mleket waziypalarina saylaniw ha'm oni orinlaw ushin puxaranin' o'zin u'lken mug'darda qarjig'a iye boliwi sha'rt edi. Sebebi lawazimdi orinlaw ushin ka'tibler, shopanlar, qoriqshilar, to'mengi qatlam xizmetshilerin jallap, olarg'a is haqi beriwi kerek edi. Sol sebepli bay adam g'ana magistrat boliwi mu'mkin edi. Wa'killiklerin tapsirg'annan keyin g'ana sabiq magistratti sudqa tartiw mumkin edi.

Erte respublika da'wirinde ayriqsha ha'kimiyat du'zilmesi bar edi: atawiqdag'i patsha, dictator o'z o'rinbasari, atliqlar bo'lim baslig'i menen birgelikte senatta ayriqsha jag'daylarda yarim jil mu'ddetke senatta saylanar edi; dictator hakimiyati patsha hakimiyatina uqsas edi, onin' ha'kimiyatinin' belgisi 24 liktordan du'zilgen maqtanishli qoriqshi bolg'an.

Rim respublikasi komisiyalari du'zilmesinde demokratik da'stu'rler ku'sheygen boliwina qaramastan basqariwdag'i sheshiwshi ro'ldi senat ha'm magistratlar oynadi. Bul Rim respublikasinin' aristrokratik mazmuninin' ko'rinisi edi.

2. B.e.sh. VI-III a'sirlerde Italiyanin' ekonomikasi

B.e.sh. VI – III a'sirlerde Italiya aymaqlarinin' ekonomikaliq – sotsial rawajlaniwi birtegis barmadi. Etruriya ha'm Kampaniya wa'layatlari, qublasi Italiyadag'i grek koloniyalari ekonomikasi jaqsi rawajlandi. Latsiya wa'layati qon'si etrusk qalalari ha'm grek koloniyalarinan qalaq edi. Italiyanin' tawli aymaqlarindag'i qa'wimler alg'ashqi-uriw ja'ma'a't sharayatinda jasar edi. Toqimashiliq ha'lsiz rawajlang'an edi. Qul miynetinen tek ka'nshilikte, tas qazip shig'ariwda ken' paydalanilar edi.

Italiyada en' g'alabaliq o'nermentshilik ka'siplerinnen biri gu'lalshiliq edi: tu'rli idis tabaqlar, suw quwirlari, sherepitsa, qam gerpish, shiraqlar etrusk qara ren'li "bukkero" bo'rtpe bezewli idislari taniqli edi. Gu'alshiliqtin' en' u'lken oraylari Kluziya, Arretsiya ha'm Kalax edi. Er.sh.VI-V a'sirlerde etrusk qalalarinda sawda-o'nermentshilik gu'llep jasnadi. A'sirese metalurgiya ha'm metalg'a islew beriwde, gu'llalshiliqta etruskler u'lken jetiskenliklerge eristi. Etrusk ha'm kampan qola idislarina Balkan Gretsiyasinda ma'jbu'rlik u'lken edi. B.e.sh. VI-III a'sirlerde tiykarg'i sawda-o'nermentshilik oraylari Sirakuza, Tarent, Dikearxiya (Polteola), Populoniya, Adriya ha'm Spina edi. Rimde sawda ahmiyeti o'sti. Ha'r jili u'lken diniy bayramlar waqtinda Etruriyanin' orayi Vol'siniyada ha'm Latsiyanin' 4 wa'layati menen tutasqan shegrasinda sawda yarmarkalari sho'lkemlestiriler edi.

B.e.sh. VI-III a'sirlerde sirtqi sawda rawajlandi. Sawda tiykarinan suw joli menen a'melge asirildi. B.e.sh. VI a'sirde ten'iz sawdasina Rim da tartildi. Tibr daryasi baslaniwinda rimnin' Ostiya portina tiykar salindi. Sol waqittin' en' u'lken ten'iz ma'mleketi Karfagen menen Rim b.e.sh. 509, 348 ha'm 280-jilllarda u'sh ma'rte sawda sha'rtnamalarin du'zdi.

Etruskler ha'm qubla Italiya grekleri gallar, Balqan Gretsiya, Kishi Aziya menen sawda baylanislarin ornatti. Ilva ha'm Populoniyada qazip alingan temir Kampaniya ha'm etrusk qalalarina jetkizip beriler edi.

Italiyanin' ko'pg'ana aymaqlari xojalig'in jetekshi tarawi diyqanshiliq edi. Etruriyada o'nimdar topiraq, jumsaq iqlim, joqari agronomiya ma'deniyati ha'm agrotexnika rawajlaniwi joqari onim aliwdi taminler edi. Bul jerde biyday, arpa, tari, qubla Kampaniya ha'm qubla Italiyada juzimgershilik, zaytun ken' tarqalgan edi. Etruriya g'allesi Rim ha'm latin qalalarin, ulli Gretsiyadan zaytun mayi, Latsiya ha'm Etruriyani ta'minler edi.

B.e.sh. VI-III a'sirlerde ja'ma'a't jer iyeliginin' jemiriliwi menen birge jerge jeke mu'lkshilik rawajlanip bardi. Uriwdin' jerleri kishi bo'leklerge bo'linip jerge islew beriw ushin qarindaslar, kliyent ha'm qullarga berilgen. Plebeylar jeke mu'lk sipatinda o'zlerine teyisli jer maydaninda islew beretug'in edi (olar ma'mleketten 2 den yuger-0,5 gektarga deyin jer algan). Jeke ha'm ja'ma'a't jerlerinen tisqari ma'mleket jer fondi (ager publikis) bar edi. Rim puxarasi ma'mleket jerin u'lken bolmag'an ijara to'lewi menen okkolpatsiya (latinsha iyelik) qiliw huquqina iye edi. Patritsiylar bul huquqtan o'nimli paydalandi. Plebeylar da ju'z jilliq gu'resler na'tiyjesinde "ager publikis"tan paydalaniw huquqina iye boldi. Erte respublika da'wirinde Rim ekonomikainin' tiykari awil xojaligi edi. Mayda ha'm orta jer iyeligi jetekshi rol oynar edi. Er. sh. IV a'sirden baslap patritsiylar ja'ma'a't jerlerin ("ager publikis") basip ala basladi. Na'tiyjede iri xojaliq (imeniye)lar payda bolip, qullar miynetinen ko'birek paydalanila baslandi.

Basinda a'yyemgi Italiyag'a ayirbaslawdin' ken' tarqalgan baylanistiriwshi bolip, sharwa haywani (pecols, sodan puldi latinsha ati-pecolnta) xizmet qildi. En' a'yyemgi da'wirden baslap rimde b.e.sh. III a'sirge deyin pul sipatinda awirlig'i 2-2,5 kg g'a deyin bolg'an islew berilmegen mis bo'legi (aez rude) ju'rer edi. Olardi b.e.sh. V a'sirden awirlig'i 1000-1830 gramm quday ha'm haywanlar korinisi bolg'an quyma qola bo'legi sig'ip shig'ara baslandi. B.e.sh. IV-III a'sirlerdin' II yarminan 327,45 gramm awirliqtag'i qoladen quyilg'an (aes grave) ten'geler ken' tarqaldi. B.e.sh.

IV a'sirdin' II yarminan baslap natural xojaliq ornina pul to'lem xojalig'i keldi. Rim pul birligi mis ass payda boldi. Da'slep bul tengeler Grek Moneta ibadatxanasinda quyila baslandi. Sonnan "moneta" so'zi kelip shiqdi.

B.e.sh. III a'sir aqirinnan ass 10 ma'rte jen'illesip 173 gramg'a keldi. Qola tengenin' tressis, dupondiy, semis siyaqli tu'rleri bar edi. B.e.sh. III a'sirden Rimde gu'mis ten'geler tiykarinan denariy (4,55 gramm) ha'm sestersiy (1,13 gramm) quyila baslandi.

3. B.e.sh. VI-III a'sirlerde Rim ja'miyetinin' klasliq duzilisi

B.e.sh. VI-IV a'sirlerde Rimnin' sotsial duzilmesi qiyin ha'm tu'skin edi. Rim ja'miyetinde patritsiy, klientlar, plebeylar ha'm qullar klasliq-qatlamliq topar sipatinda shiqti. Bul toparlardin' ha'r biri ja'miyet ha'm islep shig'ariwda o'z huquq-majburiyatlari menen ayriqsha orindi iyeledi. Patritsiylar o'z atlarin pater (ata) so'zinan aldi. Pater-ata, ko'p sanli shan'araqti og'an kiretug'in basqa qaram adamlar ha'm qullardin' xojayini edi. A'yyemgi Rimde atalar dep ja'ne joqari basqariw organi senat ag'zalarinda aytar edi. Patritsiylar da'slepki Rimnin' imtiyazli hu'kimran klas-qatlami edi. Olar barliq puxatawiq huquqlaridan paydalanar edi. Kuriya komisiyalarinda dawis berip, senatqa saylandi, awir qurallang'an piyada armiyada, imtiyazli atliq armiyalarda xizmet qilar edi. Har bir patritsiy u'lken shan'araq ja'ma'a'ti ko'p sanli familiya (familias)nin' baslig'i bolip, bul ja'ma'a'tti ta'minlew ushin ja'ma'a't jer jamg'armasinan u'lken u'leslerdi aliw ha'm paydalaniw huquqina iye edi. B.e.sh. IV a'sir ortalarina deyin tiykarg'i magistrate lawazimlari patritsiylar menen toldirilar edi. Patritsiylar uzaq alg'ashqi ja'ma'a't da'wiri, uriwshilik ja'ma'a'tlarina barip taqalatug'in uriw toparlari (gentes)qa bo'lingen edi. Jer iyelerinin' imtiyazli hu'kimran klas qatlami bolg'an halda uriwshilik baylanislari a'hmiyetli orin iyelegen bul du'zilmede Rim patritsiylari ja'miyetinin' konservativ ag'imlari edi. Olar jan'a sotsial-ekonomikaliq mu'nasibetler, jeke mu'lkshilik, qulshilik rawajlaniwina tosiq edi.

Da'slepki Rimnin' tiykargi klas-qatlamlardan biri plebeylar edi. Plebeylardin' bir bo'limi qaram klientlar klasinda patritsiy uriwlarina qabil qiling'an edi. Lekin plepsnin' ko'pshiligi tu'p jay puxara patritsiylar sotsial sho'lkeminen tisqarida bolip, huquqiy ta'repten erkin bolsalarda puxatawiq huquqlaridan mahrum edi. Plebeylardin' tiykarg'i bo'limi o'zinin' a'welgi watani menen ha'm Rimnan tisqarida bolg'an uriw sho'lkemi menen baylanisin u'zgen kelgindi adamlar edi.

Plebeylar kishi jer maydanlarinda diyqanshiliq qilip sawda-o'nermentshilik penen shug'illanar edi. Olardin' ko'pshiligi tiykarinan Rim a'trapindag'i awillarda jasap, o'z ja'ma'a't sho'lkemleri, o'zara ja'rdem dizimine iye edi. Plebeylar rim ja'miyetin qa'liplesip atirgan ja'ma'a't-diyqan quramin tiykarg'i bo'limin quraytugin edi. Plebeylar arasinda tez arada sotsial qatlamlasiw ju'z berip, bay qatlam ajralip shiqti. Plebeylardin' tiykargi topari jer aliw ha'm qarzi ushin qulliqti biykar qiliniwin talap qilg'an bolsalar, o'zine toq ha'm bay plebeylar birinshi na'wbette patritsiylar menen siyasiy ten' huquqliq ushin gu'resti.

Serviy Tulliy reformalari na'tiyjesinde plebeylar Rim ko'ngillileri quramina kiritildi, lekin armiyadag'i barliq basliq lawazimlari patritsiylar qolinda edi. Bunnan tisqari plebeylar patritsiylar azat etilgan a'skeriy saliq (tribolt) to'ler edi. Sol da'wirde Rim qalasinnin' o'zinde plebeylar ha'm patritsiylar ortasinda jer ushin keskin gu'res baslandi. Toqtawsiz urislar na'tiyjesinde wayran bolg'an, qarizlarg'a batip qalg'an Rim plebsi basip aling'an jerlerdi bo'listiriwde o'z u'lesin talap qildi. Sonday-aq patritsiylardin' zorawanlig'inan nizamliq qorg'aniw ha'm o'z siyasiy huquqlarin ken'eytiriwdi talap qilip shiqdi. Bul gu'res b.e.sh. 494 jilda ju'da' keskinlesti. Awir qariz ma'jbu'riyatlari qariz beriwshinin' zulimi plebeylardi ekvlar menen urisqa qatnasiwdan bas tartti. Sotsial a'dalatsizliqqa qarsi naraziliq belgisi sipatinda, 494-jilda Rimnen 4,5 km. Arqadag'i "muqaddes tawg'a" shig'ip ketiwge (setsessiya) ma'jbu'r boldi.

Setsessiya ha'm a'skeriy qawip patritsiylardi jan beriwge ma'jbu'r qildi. Na'tiyjede plebey jiyinlarinda har jili eki ya'ki to'rt xaliq tribuni saylaw huquqi alindi. Keyinshelik xaliq tribunlari sani ong'a jetti. Tribunlar lawazimli shaxslar bolmay plebs wakilleri sipatinda shig'ip, onin' ma'plerin qorg'awshisi boldi. Xaliq tribunlari qala hakimiyatinin' jumislarina aralasiwlari, lawazimli shaxslar ha'm senattin' qararlarin bejeriliwin toqtatiwlari mu'mkin edi, Komisiyalarda qabil qiling'an qararlarg'a plebeylar veto (taqiq) qoysa bul qarar qayta dawisqa qoyiliwi mumkin emes edi. Tribunlardin' o'zleri ele tek plebeylar ushin majburiy bolg'an qararlar qabil qiliwlari mu'mkin edi. Tribunlar tek plebeylar arasinan saylanip qatnassiz huquqinan paydalanar edi. Xaliq

tribunina qol ko'tergen adam nizamnan tisqari dep dag'aza qilinar edi. Bunday jinayat qilg'an adamdi ha'r kim jazasiz o'ltiriwi mumkin edi.

Yarim a'sir o'tkennen keyin b.e.sh. V a'sir ortalarinda plebeylar basimi astinda patritsiylardan du'zilgen detsemverlar ("on erkek") komissiyasi bar nizamlardi kodifikatsiya qildi. Komissiya mis taxtashalarga jazilgan XII keste nizamlarin Rim forumina, bazar ha'm Rim koloniyalarina asip qoydi. XII keste nizamlari birinshi ha'm jalg'iz Rim huquqi kodeksi edi. XII keste nizamlari Rimde sotsial munasibetlerdi klassik quldarliq ja'miyetine o'tiw da'wirin sa'wlelendirdi.

Da'slepki rim ja'miyetinde kambag'al ha'm siyasiy huquqsiz adamlardin' ko'p sanli qatlami-klientlardi quradi. Azat qiling'an qullar ya'ki Rimge ko'ship kelgen basqa uriw wakilleri patritsiylardan qorg'aniw ha'm qa'wenderlik qidiriwga ma'jbu'r bolip, olarg'a klient boliwlari mu'mkin edi. Klientlar patritsiylardin' uriwina qaram ag'za sipatinda kirip, o'z qawenderleri uriwI atin aldi. Olarg'a patron jerlerinde islew waziypasi , patron ju'riste, qalag'a shig'iwinda ja'rdem qiliw majburiyatlari ju'klendi. Klient wa'siyat qaldirmag'an bolsa o'liminen keyin onin' mu'lki patronga miyras qalar edi. Egerde klient patrong'a boysinbasa sud arqali ol qulg'a aylantirilwi mu'mkin edi. O'z na'wbetinde patron klientti basqalardin basiminan qorg'awg'a ma'jbu'r bolip, sudta onin' ma'pleri qorg'aytug'in edi. B.e.sh. III a'sirge kelip jan'a sotsial munasibetler rawajlaniwi menen klientlerdin' u'lken bo'limi o'z patronlarinan azat bolip, ma'mleketten jer aldi ha'm erkin diyqanlarga aylandi.

B.e.sh.V a'sirge deyin qulshiliq jasalma (patriarxal) edi. B.e.sh. V a'sirden baslap qul miyneti xojaliqtin' turli tarawlarina kirip bardi. Rimde qarzi ushin qul qiliw er. sh. 326-jildag'i nizam menen biykar qilindi. Na'tiyjede, qullar qatlami tiykarinan urislarda aling'an tutqinlar esabinan toltirila baslandi. Qulg'a buyim sipatinda qaralmadi, insan shaxsi huquqlari kem da'rejede bolsada saqlanip qaldi. Bul da'wirde erkin adam ha'm qullar ortasindag'i parq onsha keskin emes edi.

Nizamlarda mu'lk huquqi ku'shli qorg'alatugin edi. Mu'lkke qol qatilmasliq awir jinayat esaplanip, qiynaw menen o'lim jazasi beriler edi. Qullar ushin jaza erkin tuwilg'anlarga qarag'anda awir edi. Urliq qilgan erkin puxara kelteklener edi, qullar bolsa sabalang'annan keyin jardan taslanar edi. Su'txor qarizdardi qul qiliw menen sheklenbey balki onin' omirine iyelik qiliwi da mu'mkin edi.

Plebeylardin' siyasiy ten'lik ushin gu'resi dawam etti. B.e.sh. 447 jildan 2 konsul menen birgelikte senat qarari menen 3 ten 8 ge shekem konsul hakimiyati wa'killigi menen tribunlar saylana baslandi. Plebeylarg'a b.e.sh. 445 jilda g'ana tribun Kanuley nizami tiykarinda patritsiylar menen nekeden o'tiwge ruxsat berildi. Jan'a tsenzor a'meli jariya qilinip olardin' waziypasi puxaralardin' mu'lk tsenzi ma'jbu'riyatin bejeriwin baqlaw, keyinshelik senatorlar dizimin du'ziw edi. Tsenzor hu'kimi biykar qilinbas edi, ol qatan' edi. Bunnan tisqari olar payda-ziyan tolewin baqlaytug'in, u'lken ja'ma'a't islerin du'zetug'in edi.

B.e.sh. 367 jilda konsul Sekst Lateran 3 ahmiyetli nizamdi qabil qiliniwina eristi. Birinshi nizam; qariz payizlarin ta'rtipke saldi, ekinshi nizam; barliq rim puxaralari patritsiylar ha'm plebeylaridin' ja'ma'a't jerlerinen paydalaniwi ten' huquqin berdi; u'shinshi nizam boyinsha konsulliq lawazimin plebeylar da iyelewi mu'mkin edi. Keyinshelik eki konsuldan biri plebeylardan saylaniwi a'det tu'sine kirdi. Bir waqittin o'zinde konsulardan sud isleri jan'a lawazimli shaxs pretorlarg'a alip barildi. Pretorlar konsullar siyaqli tsentolriat komisiyalarinda saylanar edi. B.e.sh. 356 jil da'slepki bar plebeylardan diktator saylandi. Bes jildan keyin birinshi plebey tsenzor, b.e.sh. 332 jildan tsenzorlardan biri turaqli plebey wakillerden saylanatug'in boldi. Sonnan ja'ne otiz jil o'tkennnen plebeylardan rimnin' joqari ruwxaniyi pontifik saylanatug'in boldi. Plebeylardi patritsiylarg'a qarsi toliq ten' huquq ushin keyini gu'resi b.e.sh. 287 jilg'i Gortenziy nizamin qabil qiliw menen tamamlandi. Sol da'wirden plebey jiyinlarinin' qararlari rimnin' barliq puxaralari ushin plebey senatnin' tastiyig'isiz ma'jbu'riy nizam boldi.

Rimde patritsiy ha'm plebeylardin' eki ju'z jilliq sotsial-siyasiy qarama-qarsiliqlari b.e.sh. III a'sir keyininde aqirina jetdi. B.e.sh. IV a'sir aqirinda en' bay jan'a patritsiy ha'm plebey aqsu'yekleriden ibarat jan'a nobillar qatlami ju'zege keldi. Nobillar iri jer-mu'lkke iyelik qilatug'in ha'm ma'mleketti basqariwshi joqari qatlamg'a aylandi. Nobillar hakimiyatinin' a'meldegi tayanshi senat bolip, ol jerde patritsiy uriwlari menen bir qatarda Litsiniy ha'm Liviy siyaqli bay plebey uriwi a'hmiyetli ro'l o'ynadi.

Nobillar senatorlar qatlaminin' joqari topari bolip, iri ha'm orta quldar jer iyeleri, sawdager ha'm mjoqariachilardan quralg'an suwariylar qatlami menen birge hu'kimran qatlam quramina kirdi. Qalg'an puxaralar kishi mu'lkdarlar, erkin diyqanlar, o'nermentshiler ha'm sawdagerlerden du'zilgen plepbsti quradi. Imtiyazli qatlamlar ha'm plepisqa qarama-qarsi hesh qanday huquqqa iye bolmag'an ko'p sanli qullar qatlami turar edi.

4. Rimnin' Italiyani basip aliwi

Rimnen etrusk patshalari quwilg'annan keyin qisqa bir da'wirde Rimnin' Latsiy wa'layatindagi jetekshilik ro'li pa'seydi. Sol waqittag'i rimlikler armiyalari Sabin, Ekv, Vol'sk, Tolskul basshilig'indag'i Latin qalalari awqami menen uzaq urislar alip bariwg'a tuwri keldi. Tek g'ana b.e.sh. 493 jilda g'ana Rim ha'm basqa latin qalalari menen qorg'aniw awqamin du'ziwge erisildi. Bul awqam b.e.sh. V a'sir dawaminda saqlanip qalindi ha'm rimliklerdi bir qansha qon'si wa'layatlardi basip aliwg'a qolay sha'rt-sharayat jaratti.

Qon'si aymaqlardi basip aliwi na'tiyjesinde Rimnin' aymagi bir qansha ken'eydi. Urislar na'tiyjesinde qon'silar esabinan Rim qalasi quramina 17 awil qurami qosip alindi. B.e.sh. 396 jilda etrusk qalasi Veyindi basip aliniwi menen olardin' sani 25 ke jetti.

B.e.sh. 390 jil Alp tawlari arqali po waziysin iyellegen gall qa'wimlerinen biri senonlar jolbasshisi Brenn basshilig'inda Etruriyag'a bastirip kirdi. Rim etrusklerg'a a'skeriy ja'rdem bermedi, lekin rimlikler gallarg'a elshilerin jiberdi. Elshiler gallar menen menmenlik penen soylesip qiyin jag'day keltirip shig'ardi. Gallar etrusk qalasi Kluziy qamalin taslap Rimge juris qildi. Olar Rimdi urissiz iyeleydi, oni talap jandirip jiberedi. Rimlikler ja'ne 7 ay Kapitjoqarini qorg'aydi, biraq aqir-aqibette gallarga altin menen u'lken mug'darda baji to'lewge ma'jbur boldi (rawayatlarg'a ko're sol waqitlarda Brenn "jen'ilgenlerdin halina way!" taniqli so'zin aytqan).

Rimnin' ha'lsiregeninen qon'si latin, vol'sk, ekiv ha'm etruskler paydalandi. Rim latin awqami (b.e.sh. 384-jilda onin' ag'zalari 47 latin ja'ma'a'ti bolg'an edi) ja'ne tarqalip ketti. Rim latin qalalarin ja'ne qayta ku'sh penen boysindiriwg'a ma'jbur boldi. Latin awqami tek 32 jildan keyin ga'na rimlikler ta'repinen qayta tiklendi. B.e.sh. IV a'sir ortalarinda Rim ku'shli armiya menen Italiyani bir qansha aymaqlarin iyelep aldi.

B.e.sh. IV a'sir ortalarinda Rim respublikasi tek Latsiya wa'layatinda emes, balki pu'tkil orayliq Italiyada ku'shli ma'mleketka aylandi. B.e.sh. IV a'sir baslarinda Rim basshilig'indag'i latin awqami menen qubla Apenninda samnit qa'wimleri du'zgen samnit awqami menen ku'shli qarama – qarsiliqlar baslandi.

Rim uzin nayza ha'm tuwri to'rt burshekli qalqanlar menen qurallang'an da'wju'rek tawli qa'wimler samnitlar menen uris basladi. Rimnin' samnit urislari latin awqaminin' barliq qatnasiwshilari ushin awir ma'jbu'riyat boldi. Samnit urisinan tek Rim payda ko'rdi, rimlikler samnitlardan bir qisim jerlerin tartip aldi. Latin qalalari bunday a'dalatsizliqqa shiday almay, Rim menen uris basladi, lekin olar jen'ildi. Na'tiyjede Latin awqami tamamlandi. Sonnan keyin rimnin' samnitlar menen gu'resi qayta baslanip bir nesha on jillarg'a sozilip ketti. Uris tek g'ana b.e.sh. III a'sir baslarinda tinshliq sha'rtnamasi menen tamamlandi. Samnit qa'wimleri o'z g'a'rezsizliklerin saqlap qaldi, biraq Rim aymag'i Kampaniya, Lukaniya ha'm Apulyaga shekem ken'eydi. Bul jerlerde Rim koloniyalari payda etildi.

Aradan on jil o'tkennen keyin qubla Italiyadag'i grek qalasi Tarent Rim elshilerin masqaralawda ayiplanip, Rim Tarentqa qarsi uris dag'aza qildi. Tarent Epir patshasi Pirrdi ja'rdemge shaqirdi. Pirr urisshan' piller menen Qubla Italiyag'a bastirip kirip Gerakleya ha'm Auskul janindag'i eki urista rimliklerdi jen'edi.

B.e.sh. 275 jilda bolsa Benevent janinda rimlikler Pirr armiyalarin jenship tasladi. Bir neshe jildan keyin Tarent qalasi ha'm ol menen awqamlas bolg'an samnitlar, lukanlar ha'm Bruttiya qalasi xalqi rim hakimiyatin ta'n aliwg'a ma'jbu'r boldi. B.e.sh. 265-jilda rimlikler etrusklerdi orayi bolg'an Volsiniya qalasin basip aldi. Na'tiyjede pu'tkil Apennin yarim atawi Po waziysina deyin Rim respublikasi quramina kirdi.

Basip aling'an jerlerdi xalig'i sheklengen Rim puxatawig'ina suffragio (xaliq jiyininda dawis beriw huquqinan mahrum) huquqin aldi. Bul o'z – o'zin basqariw huquqinan ha'm ja'ma'a't jiyinlarinda dawis beriw huquqinan mahrum boliw degeni edi. Qala islerin rimnen jiberilgen prefekt basqarar edi.

Rimlikler Italiyadag'i basip aling'an jerler xalig'in tu'rli huquqlarg'a iye bolg'an qatlamlarg'a bo'ldi. Tek Rim puxaralari patritsiylar ha'm plebeyler ha'm de Rimg'a qosip aling'an latin qalalari, Rim qalasina ba'rqulla ko'ship o'tken barliq latinlar huquqlardan paydalaniwlari mu'mkin edi. Rim nizamlari boyinsha neke oqitiw, mu'lkin erkin tasarruf qiliw, o'z ekonomikaliq ma'plerin qorg'awi ushin sudqa mu'rajat etiw, jiyinlarda dawis beriw ha'm lawazimlardi iyelewi mu'mkin edi. Bul toliq huquqli puxaralar Rim triblarina turaqli bekitilgen edi. Bunnan tisqari Italiyanin' tu'rli ahmiyetli strategik oraylarindag'i rim koloniyalarinin' xalqi da toliq huquqli puxaralar bolip esaplandi. Koloniyalar o'z – o'zin basqariwg'a iye edi.

Sheklengen huquqlarg'a iye puxaralar qatlami ("tsives sine solffragio") da bar edi. Olar Rim a'deti boyinsha neke pitimi du'ziwleri, o'z mu'lklerin tasarruf qiliw huquqina iye edi, lekin Rimde lawazimlardi iyelew ha'm dawis beriw huquqinan mahrum edi. Bunday sheklengen huquqlarga iye qalalar munitsipiylar dep atalar edi. Olardin' ayrimlari Rimnen jiberilgen prefekt ta'repinen basqarilar edi.

Azat qiling'an qullar Rim nizami boyinsha ashiq neke oqitiwlari mu'mkin emes edi. Olar tek tribat komisiyalarinda dawis beriw huquqina iye edi. Munitsipiylar xalig'i huquqiy abroylarina ko're latin koloniyalari xalqina jaqin turar ha'm latin huquqina iye edi. Munisipiylar basqariwda avtonom bolip, o'z ten'gelerin quyip shigariw huquqina iye edi. Rimlikler bunday munsipiylardan ja'rdemshi a'skeriy bo'lim - kogortalar aliw ma'jbu'riyatin o'tewdi talap qilar edi.

Italiya xalqinin' "sotsii" (awqamshilar) dep atalg'an ja'ne bir qatlami rim menen ja'nede a'zzilew baylanisqan edi. "Tsvitates federat" huquqindag'i awqamlas qalalar da Rimge armiyalar menen ja'rdem beriwleri sha'rt edi. Lekin olar o'zlerinin' sheklengen ma'mleket suverenitetin saqlap qaldi, olarg'a Rimnin' ruxsatisiz sha'rtna'malar du'ziw, g'a'rezsiz sirtqi siyasat ju'ritiw, o'z tashabbusi menen uris alip bariw taqiqlang'an edi. Qubla Italiyadag'i grek qalalari Rim awqamshilarin ayriqsha qatlamin quraytug'in edi. Olar Rimge tek a'skeriy flot penen ja'rdem beriw ma'jbu'riyatin alg'an edi.

B.e.sh. III a'sirde Italiya aymag'i Rim basqinlari na'tiyjesinde birden-bir ma'mleketke birlesti. Na'tiyjede bul jerde jasag'an turli qa'wim ha'm xaliqlar bir-biri menen jaqinlasib romanlasiwin barisin bastan keshirdi. B.e.sh. I a'sirge kelip latin tilinde so'ylesetug'un joqari italiyan xalqi qa'liplesti. Sol da'wirden baslap ma'mleket Italiya dep atala baslandi.

A`debiyatlar.

Karimov İ. A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yolk. Toshkent 1998.

Boynazarov F. A. Kadimgi dolnë tariyxi. Toshkent 2004.

Nemirovskiy A. İ. İstoriya rannego Rima i İtaliya. Voronej, 1962, gl. VI, s. 232-268.

Nechay F. M. Obrazoha'mnie Rimskogo gosudarstha'm. Minsk, 1972, gl. II-IV, s. 51-202.

OLtchenko S. L. Politicheskie olcheniya Drevnego Rima. M., 1977, gl. I, s. 18-41.

Shtaerman E. M. Rimskaya sobstvennost na zemlyol.- Vestnik drevney istorii, 1974, № 3.

Shtaerman E.M., Trofimoha'm M.K. Rabovladelcheskie otnosheniya v ranney Rimskoy imperii (İtaliya) .M.,1971.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. II ha`m III Puni urısı bulay atalıwının` sebebi nede ha`m kelip shıg`ıw sebepleri?
2. Kinoskofal degenimiz ne?
3. Afinada demokratiyaliq qulshiliq.

.

8-tema. Son’g’i respublika da’wiri (b.e.sh. II-I a’sirler)

Reja

1. **Sitsiliyada qullar ko’terilisi. Agrar masele**
2. **Rim respublikasinin’ sirtqi siyasati**
3. **Rimda siyasiy gu’restin’ keskinlesiwi**
4. **Rim respublikasinin’ tu’skinligi**
5. **Sollla diktatolrasinin’ ornatiliwi. Spartak basshiligindag’i qullar ko’terilisi**
6. **Pompeydin’ shig’isqa jol’risleri. Birinshi triumvirat**
7. **Ekinshi triumvirat. Respublikanin’ qulawi**

Tayanish tu’sinikler: 138-132 jillarda Sitsiliyadag’i qul Evnoy o’zin “Antiox” dep atadi, Enna qalasi ma’mleket, kilikiyaliq qul Kleon, kvestor Tiberiy Semproniy, Tiberiy Semproniy Grakx, 500 yolger, Tiberiynin’ adam inisi Gay Grakx, 119-jilda agrar komisiya, Nolmidiya patshasi Yolgolrta, olyatli “tinshliq” shartnamasi, Gay Mariy, tevtonlar, kimvrlar, konsul Papirey Karbon Noreya qalasi janinda, a’skeriy-siyasiy reformalar, barliq puxaralardi armiyag’a jollaw, jamaa jerleri, Liviy Drolz, Loltsiy Korneliy Sollla, Litsiniy Krass, molnisipiylar, jersiz, puxaralari soni, awqamshilar olrisi. Nobillar, noyib Avl Gabili, Sezar, Sutxorliq, Pont patshasi Mitridat VI, Balkan yarim atawi, Lutsiy Korneliy Sualla, Gay Mariy, Mitridat armiyalari, plebey, Gney Pompey, Spartak, Moltina qalasi, Mark Krass, Pompey armiyalari, Armaniston, Katilina til biriktiriwsi, Galliya, Parfiya, Gay Oktavian Folrin, Antoniy, Lepid, SitsIran.

1. Sitsiliyada qullar ko’terilisi. Agrar masele

Rimnin’ basqinshiliq urislari na’tiyjesinde b.e.sh. II a’sirde Italiya ham Sitsiliyada qullardin’ sani ko’beydi. Qullar tiykarg’i isleb shig’ariwshiga aylanadi. Iri quldarliq xojaliqlari latifolndiyalar orta qulshiliq xojaliqlari villalarda jol’izlep, min’lab qullar isledi. Qulshiliq derekleri ulrislar, provinsiyalarda qarzi ushin qabil qiliw, ten’iz qaraqshilig’i ha’m qullardi tabiyiy ko’beyiwi edi. Rim holqolqi qullardi bollyim (jez), “so’yleytolg’in qolral” (inshtrolmentolm vosale) dep esaplar edi. Xojayinin mulki sipatinda qul holqolqsiz edi. Xojayin oni jazalawi, o’ltiriliwi mumkin edi.

Qullardi ayawsiz eziliwi ha’m xorlaniwi olardi tez-tez qozg’alan ko’teriwge sebep baldi. Qullar b.e.sh. 196-195-jillarda Etrolriyada, b.e.sh. 185-jilda Apolliyada qozg’alan ko’terildi. Rim ja’miyeti ha’m ma’mleketi tiykarlarin qorqinishqa salg’an qozg’alanlardin’ biri b.e.sh. 138-132 jillarda Sitsiliyadag’i qul Evnoy o’zin “Antiox” dep atadi ha’m jan’a Solriya ma’mleketi dolzilgenligin jaryaladi. Ken’es ha’m xaliq jiyini dolzililp, Enna qalasi ma’mleket orayi baldi.

Qozg’alan’a Sitisiliyanin qubla-batisida qosildi. Bull jerde qozg’alanshilarga kilikiyali qul Kleon bashshilia qildi. Tezde Evnoy ha’m Kleon birlasip Rim armiyalarin jenshib tasladi. Kleon “patsha Antiox”tin strategi payda baldi. Rimliklar jolda ol’lken qiyinshiliqlar menen qozg’alandi b.e.sh. 132-jilda bastira aldi. Otiz jildan keyin jane (b.e.sh. 104-101-jillar) Sitsiliyada ko’terilis ko’terildi. Bolll ko’terilisti bastiriw ushin rimliler atawga ol’lken armiya jiberdi.

Sitsiliyadagi qullar ko’terilisi menen bir waqtta Iberiya yarim atawinda iber qawimleri rim hu’kimranligina qarsi olris alip bardi. Viriat basshiliginda lolzitan qawimleri ko’terilisin bastiriliwi yarim atawdi toliq tinshlandirmadi. Ispaniyani arqa-shig’is bo’limindegi iber ha’m kel’t-iber qawimleri rimliklardi qolwip shigariwga ahd qildi. Boll ha’rekettin tayansh orayi Nolmantsiya qalasi edi. Lolzitanlar ko’terilisi bastirilgannan keyin Viriat o’ltirilip rimliler ol’lken kolsh penen qawimlardi sho’lkemlesken awqamina qarsiligin bastiriwga kirisdi. Besh jil dawaminda Rim armiyasi ko’terilisti bastira almadi. ashko’z, qabiliyetsiz a’skeriy basliqlar ma’mleket ma’pine ko’re talanshilikdi maqul ko’rdi. O’zlerine awqamlas bolg’an qawim ha’m jergilikli xaliqti qahir-g’azebti qozg’altti. B.e.sh. 137-jilda rim armiyasi qorshawga tolsdi, tek kvestor Tiberiy Semproniy Grakxtin ntensive korkem oneri sebepli rim armiyasi qirib tashlanbadi. Kvestor iberlardi talabi menen rimliklardi Ispaniyadan alip shigip ketiwge wa’de berdi. Biraq senat Tiberiy tolzgan shartnomani tasdiqlamadi ha’m olrisni dawam ettirishga qaror qildi. Ispaniyaga en’ jaqsi rim a’skeriy basliqlari yolborildi ha’m 15 oy dawamida ko’terilisshilar menen alip borilgan olris rimliklarnin’ jen’issi menen tamamlandi.

Sitsiliyadagi qullar ko’terilisi Rim ja’miyetini ishida ha’m pol’tkil mamlakat miqyosida kol’shli qarama-qarsiliqlar barligini belgilaridan biri baldi. Quldorlik molnasibetlarini ken’

tarqalishi diyxanlarni jersizlanishi, xonaha'myron boliwi, xalq aldindaviy tols aliwi, sotsial qarama-qarsiliklarni janeda kolshaytirdi.

Holkmron qatlamnin' olzoqni ko'ra oladigan ha'mkillari ma'mleketni, olni a'skeriy kushini bekkemlew maqsadida Rim armiyalarinin' tiykarini tashkil etgan diyxanlar ahvolini jaqsilash zarolrligini tolsolnar edi. Sol maqsadda yirik jer iyelari qo'lida to'planib qolgan ortiqsha jamoa jerlarini bir bo'limini jersizga, molhtojlarga taqsimlash taklif qilindi. Biraq nobiller ha'm ol'lken jer iyeleri sheshiwshi raldi oynag'an. Senat jerdi qayta boliwge keskin qarsiliq ko'rsetken edi. Agrar reformalardi o'tkiziw ushin Rimde ha'reket baslandi. Ataqli plebey olrolwi Semproniylerden bolg'an, belgili Stistipionnin' aqlig'i , atasi eki ma'rte konsul bolg'an, tsenyordi olli 28 jaosli Tiberiy Semproniy Grakx agrar reformalardi o'tkiziw ushin keskin gu'res basladi. B.e.sh. 133-jilda Tiberiy Grakx xaliq tribollni lawozimina saylanib, o'z agrar nizam Boll nizam bayinsha jerge iyelik qiliw 500 yolgerge shekem sheklanip, eger semyada eki er jetken olli bolsa har bir semya 1000 yolgerge shekem jerge iye bo'liwi mumkin edi. Qalgan artiqsha jer poll qarji menen kompemsatsiya qiliw tiykarinda ma'mleketge qaytariliwi kerek edi. Janadan dolzilgen jer jamg'armasi 30 yolger (7,5 ge.) molg'darda shek jerge bo'linip, jersiz ha'm kem jerli puxaralarga meras ijara holqolqinda boliniwi kerak edi. Olardin iyeleri gaziynege onsha ko'p bo'lmagan molgdarda saliq to'lewi lazim edi. Awildagi adam islep shig'ariwshilardi jersizlaniwi ha'm masqara bo'liwin to'xtatiw maxsetinde ma'mleketten alin''an jerlardi sawg'a qiliw yaki satiw qadag'alan''an edi. Nizam joybari qabil qilindi, reformani ntensi asiriw ushin qolraminda Tiberiy ha'm onin' olkesi Gay bolg'an komissiya dol'zildi. Reformag'a qarsi bolg'an senat sho'lkemlestiriw qarejetlerge poll qarji beriwden bas tartti. Tiberiy jane bir senatqa qarsi bolg'an nizamdi komisiyalarda qabil qiliniwina eristi. Agrar komisiyanin' za'rol'rligi ushin olgen pergam patshasi Attal IIItin' g'azinesin beriwge eristi. Tiberiy Grakxtin' reformashiliq ha'reketine qarsi kol'shli qarsiliq baslanip onin' dolshpanlari nawbetdegi saylawlar waqtinda Tiberiy ha'm onin' tareptarlarin o'ltirdi.

Sonnan 10 jil o'tkennen son' reformalar dastolrin Tiberiynin' adam olkesi Gay Grakx mirat etti. Gay Grakx agrar tarawda emes sold, adminstrativlik dizim, armiya ha'm poll diziminde qatar reformalardi o'tkerdi. Bir qansha tadbirler qala plebsi paydasina o'tkizildi (arzan nan satiw) ha'm atlilar qatlaminan provinsiya naiplari hiylelerin ko'retolg'in sold komissiyalari dol'zildi.

Biraq qala plebsinin' ol'lken bo'limi ha'm solwariylar agrar reformalardan mapdar emes edi. onin' olstine provinsiyalarg'a awil xo'jaliq kaloniyalarin sho'lkemlestiriwi solwariylardin' narazilig'ina alip keldi, Gay Grakxtin' Italiyanin' Rimnen tisqari aymaqlari xalqina puxaraliq holqolqin beriw niyeti Rim plebsi og'an qarsi bo'liwg'a sebep baldi. Plebs o'z imtiyazlari ha'm o'zleri alatolg'in ja'rdemi basqalar menen ten' ko'riwdi qa'lemes edi. Gay Grakxnin' reformashiliq jolinda ja'miyettin' ha'r tolrli qatlamlarina sol'yendi. Onin' qarsilaslari b.e.sh. 122-jildag'i saylawda onin' qayta saylaniwina jol bermadi. olliwmaliq to'qnasiwda Gay Grakx ha'm onin' tarepdarlari o'ldi. Onin' o'liminen keyin agrar nizamdi hesh kim biykar qila almas edi, biraq jerlerdi boliwshi komissiya jolwmaqlandi ha'm jer beriw toqtatildi. B.e.sh. 111-jildagi agrar reforma aldin 500 yolgerge shekem iyelegen jerlardi ha'm reformalar na'tiyjesinde 30 yolgerlik jerlardi o'z iyelerine jeke mol'lk sipatinda nizamlastirdi.

Reformashi ag'a-ini Grakxlardin' amelge asirg'an ko'plegen jiynalis en' ahmiyetli natijelerge alip keldi. Gay Grakx o'liminen keyin oligarxiya o'z ma'pi bir qansha tiklendi. Solwariylar sold islerin o'z qolinda saqlap qaldi. Agrar reforma o'tkiziw toqtatildi. B.e.sh. 121-jilda agrar reformalar na'tiyjesinde alin''an jer ol'lesler biygana qilmaw biykar qilindi, b.e.sh. 119-jilda agrar komissiya ku'shliiyati toqtatildi. B.e.sh. 111-jilda plebey tribolldi Spolriy Toriy nizamina tiykarinan puxaralar ijarag'a alg'an 500 yolgerge shekem bolg'an barliq ma'mleket jerleri jeke mol'lk dep jariyalandi. Italiyada dol'zilgen 10 min'lap xo'jaliqlar onlap jillar payda baldi, qala plebsige tarqatilatolg'in aziq-awqat o'nimlerin molg'dari o'sti. Grakxlar ku'shliiyati senatta ha'm siyasiy tolrmista nobillardin' jeke holkimranligina ziyan jetkizdi.

Ag'a-ini Grakxlardin' sotsial-siyasiy ku'shliiyatlari na'tiyjesinde Rimde senat, solwariyler ha'm barliq bay tayipalardi "partiya" optimatlar ha'm nobillarg'a qarsi tolrg'an plebey demokratiyasinin' "partiyasi"-popollyarlar payda baldi. Popollyarlar ha'm optimatlar atamalarin birinshi b.e.sh 63-jilda arator ha'm siyasiy arbap SitsIran isletti.

2. Rim respublikasinin’ sirtqi siyasati.

Bolip o’tken waqiyalar senat hakimiyatinin’ na’tiyjeli basqariwi joqlig’in xalq ken’esi ahmiyetinin’ o’siwi ha’m biyqararlig’in, siyasiy arbaplardi o’sip baratqan ro’li, olardin’ ashiqtan-ashiq demogogiyasi gol’resin zorliq olsolllarin qo’llawg’a tayarlig’i aniq ko’rindi.

Grakxlar ha’m olardin’ en’ belsendi tarepdarlarin o’limnen keyin popollyarlardin’ ha’lsirewi waqtinseleq edi. Rim ja’miyetindegi qarama-qarsiliqlar biytarep qilinbag’an edi, biygana aymaqlarda olris ha’reketleri alip barilip atirg’an Rim armiyalarina askerbasiliq qilip atirg’an nobillar qawenderlik qilg’an askerbasilardin natiyjesizlikleri naraziliqti kolsheytirdi.

Rimnin’ ishki siyosatindag’i biyqararliq sirtqi siyasiy maselege holikmran shenberler itibarin waqtinseleq tomenletti. B.e.sh. II a’sirdin’ aqirg’i 10 jilliginda Rimnin’ xaliqara awele keskin edi. Jaqin Shig’isdagi en’ kol’shli ellin ma’mleketi Misr menen Rim awqam dolzgan edi. Jaqin’a shekem qoldretli bolg’an Salavkiylar ma’mleketi jemiriliw da’wirine kirip, shig’isda parfiyaliqlar zorlig’I astinda hesh qanday rol o’ynamay qaldii. Adam Aziyada Aristonik ko’terilisi bastirilgannan keyin jagday tinish edi. Biraq Afrikada rim hu’kimranligina Nolmidiya patselegi jiddiy qawip tolwdirip atqan edi.

Sonin’ menen bir qatarda Afrikada Nolmidiya patshasi Yolgurta menen uris alib barip atirgan rim armiyalari birin-ketin jeniliske olshradi. Patsha Yolgolrta rimli askerbasilar satip aliw ha’m a’skeriy hiyleler menen rimlilerdi bir neshe marte jendi ha’m nolmidiya qalalarinda sol waqitta bolg’an italiyaliq sawdager ha’m soltxo’rlardi qirg’in qildi. Yolgolrta o’z siyasatinda rimlilerdi o’zine dolshpan dep bilgen tolrli arqa afrika qawimlarin qo’llab-qolwatlawina tayandi. B.e.sh. 109-jilda Nolmidiyadagi Soltolle jaqinindagi sawashta Yolgolrta rimlilerdi jendi. Jen’en rimlilerdi Nolmidiya aymaginan shig’ip ketiw ha’m Yolgolrta menen shartnama dolziw majbolriyatin aldi. Soltolla janindagi jenisli Yolgolrtanin’ arqa afrika qawimlari aldinda a’skeriy-siyasiy abiroyin kolsheytirdi. Ko’p sanli golgoll qawimleri, Mavritaniya patshasi Bokx Yolgolrtag’a jardemdi wade qildi. Rimnin’ arqa afrika mulklerin jog’altiw qawpi aniq ko’rindi.

Rimde xaliq jiyini Yolgolrta menen rimliler ushin olyatli “tinshliq” shartnamasin tasdiqlamadi. Nolmidiyag’a qarsi jane olris baslandi, armiya tartibke salindi. Tezde tiykarg’i Nolmidiya qalalari basip alindi. Yolgolrta sahrag’a sheginib, partisan olriwina o’tti. OLris sozilib ketti. Bolnnan narazi bolg’an xaliq jiyini senattin’ iradasina qarsi armiyaga askerbasiliq qiliw ushin o’z sarkardasi o’zinin’ dawjolrekligi ha’m a’skeriy qabiliyeti menen abiroy algan jana adam “jana kisi” diyxannin’ olli plebey 48 jasli Gay Mariydi askerbasi qilib tayinladi. Gay Mariy b.e.sh. 107-jilda konsulliqdan keyin jaqsi qolrollan’an armiya menen b.e.sh. 105-jilda Yolgolrta olrisin jolwmaqladi. Yolgolrta toltqin’a alinip Rimde oltirildi. Nolmidiya qaram ma’mleketga aylantirilip, onin’ rasmiy holkmdari qilib Yolgolrtanin’ aqli zayil inisi tayinlandi. Ol natek Yolgolrta olrisin (b.e.sh. 111-105-jillar) jolwmaqlandi balkim Rimdi arqadan german qawimlari kimvr ha’m tevtonlar holjolminen qorgalindi.

Arqa Afrikadagi waqiyalar menen bir waqitta rimnin’ arqa jerlerinde german qawimlarinen bolg’an kimvr ha’m tevtonlarnin’ basqini boslandi. Kimvrlar ha’m tevtonlar daslep Yoltlandiya yarim atawida jasar edi, b.e.sh. II a’sir aqirinda boll qawimler o’z jerlerinan ko’shti. Tevtonlar batisqa Galliyag’a, kimvrlar qolbla tarepke jolrdi. Jawan’er kimvr qawimlarinin’ (150 min kisi atrapinda) b.e.sh. 113-jillar atrapinda qolbla Germaniyaga kirip alp tawlarina kelib Italiyanin arqa-shig’is shegaralarina qawip saldi. Konsul Papirey Karbon Noreya qalasi janinda kol’shli armiya menen kimvrlar menen olshrasdi, biraq ayawsiz jen’ildi. Italiyaga jol ashiq edi, biraq kimvrlar alptan arqaga o’tib Galliya aymaqina bastirib kirdi. Galliyada ham rimliler b.e.sh. 109-jilda jane jen’ildi. Kimvrlardi gelvetler, Galliyani o’zinde olarga qarindas bolg’an tevtonlar menen birlesiwi rimliler ushin qawipli jag’daydi jane qiyinlastirdi. B.e.sh. 107-jilda konsul bashshiligindagi rim armiyasi Akvitaniyada bolqqiga tolsib toliq joq qilindi. Biraq rimliler b.e.sh. 105-jilda qolblai Galliyada kimvrlardan en’ qaqsatqish jeniliske olshradi. Sawash maydaninda kann apatinan da ko’brek 80 min’’a jaqin legionerlar qaldi. Kimvrlar o’z jenislerinen keyin qorgawsiz Italiyaga emes Ispaniyaga jolris qildi.

Rim senati konsul Gay Mariy xizmeti menen a’skeriy-siyasiy reformalar o’tkizdi. Reformalar na’tiyjesinde jana jaqsi ta’lim berilgen armiya dolzildi. Kop sanli tevton qawimleri b.e.sh. 102-jil Sekstiy Akva janindagi sawashta rimlilerden jen’ildi. B.e.sh. 101-jilda arqa

Italiyadagi Vertsella janindagi sawashta kimvrlar ham jen'ildi. Sawashlarda 150-200 min germanlar nabit baldi. Jane sonshasi Italiya ha'm O'rtajer ten'izi qul bazarlarinda satib jiberildi.

Gay Mariynin' bolnday jenislerdin tiykarg'i sebebi onin' a'skeriy reformalari edi. Ilgeri Rim Armiyasi zarolriyati menen shaqirilgan puxaralardin kewilli bolimlerdan ibarat bolip, olris ha'reketleri tamamlan'annan keyin olar o'z tinish islerine qaytar edi. Armiyada xizmat qiliw belgili molg'darda mulkke iye bolg'an, o'zinin qolrol-jarag'i menen taminley alatolgin puxaralardin' ma'jburiyatlarinan biri edi. Bolnday dizimde dolzilgen armiya Rim qala ma'mleketi sharaitinda o'zin aqlaytolg'in edi. Endilikte Rim O'rtajerten'izinin' tolrli bolimlerinde toqtawsiz olrislar alip barip atirgan bir waqitta a'skeriy majbolriyat tek gana danqli emes kerisinshe awir a'sirese kewillilerdin' tiykarin dolzetolg'in diyxanlar ushin shermende qilatolgin majbolriyat baldi. Gay Mariy senattan armiyaga mulkiy ahwalina qaramastan barliq puxaralardi armiyaga jollawga rolxsat aldi. En' kambag'al qalaliq ha'm jersiz diyxanlar ma'mleketdan qolral-jaraq, a'skeriy xizmeti ushin ayliq, xizmet molddetinen keyin jer ollesi olsilar edi. Italikler ha'm basqa awqamshilar a'skeriy xizmatke ko'plep qosila basladi. Na'tiyjede diyxanlardan dolzilgen kewilliler armiyasi professional armiyaga aylana bosladi. Boll armiya o'zine zarolrli mapleri menen xaliqti basqa qatlamlardan ajratip tolrar edi, hamde o'z askerbasilarina so'zsiz ha'm sadiqliq penen bo'ysinar edi, sebebi boll sarkardalardan har bir legionerdin' tag'diri ha'm tinish tolrmisi menen baylanisli edi. Gay Mariy armiyani dolziliwi, qolrallaniwi, sawashti sholkemlestiriw, jawin'erlerdi a'skeriy tayarliqlarin dolziw, bolimlerdi dolziliwine baylanisli bolg'an qatar reformalardi amelge asirdi. Armiyani qayta qolriwdin' natijeli tevtonlar olstinen (b.e.sh. 102-jil) qilin'an jenislerinde aniq korindi. Boll o'zgerisler Gay Mariyni Rimdegi en' abroyli kisige aylantirdi. Na'tiyjede Gay Mariy olzliksiz 5 jil dawaminda aldin bolgan nizamlarga tigiz rawishte konsul qilip saylandi.

3. Rimde siyasiy gu'restin' keskinlesiwi

B.e.sh. I a'sirde Italiyada awqamshilar olrisi bolip o'tti. Rimnin' Italiyaliq awqamshilari rimliler menen birge a'skeriy xizmettin' barliq majbolriyatlarin o'tep bolnnan hesh qanday jen'illik payda almadi. Italiya xalqinin' tol'rli taipalari Rim puxaraligina iye boliwga ha'reket qildi. Diyxanlar jerge iyelik qiliw kepilliklerine moltaj edi. Jersiz diyxanlar ha'm armiyada a'skeriy xizmet molddetin o'tegen veteranlar jer ollesin aliw, qala plepesi bolsa tolrli jardemler beriw, aziq-awqat onimlerin biypoll aliwga intiler edi.

Rim ma'mleketi respublikanin' I a'sirlerinde awqamshilardin' birqansha bo'limi Rimge ko'ship o'tip, onin' puxaralari boliw holqolqin berdi. waqit o'tiwi menen bolnday imkaniyatlar sheklendi. Rimdi ortajerten'izi ma'mleketine aylaniwi menen Italiya federatsiyasi kemlew ro'l oynadi. Rimde Italiya xalqina tomen na'zer menen qaraw dastolri kolsheydi.

Italiyadagi jagday jolda keskin edi, jetarlishe siyasiy tajriybege iye bolg'an nobillardin' bazi bir wakilleri qarsiliqlardi tek o'z waqtinda o'tkerilgen reformalar narazilig'inin' aldin aliw mumkin edi. Boll reformalardi o'tkiziw tashabbollsi menen b.e.sh. 91-jilda triboln qilip saylan'an optimat Adam Liviy Dolrolz shiqti. Ol Rim puxaralari ha'm italiyaliqlardi ken' qatlamlarg'a solyen'en halda senat abrayin bekkemlew, sonin' menen bir waqitta kolsheyip baratqan solwariylardi halsiretiw maqsetin go'zledi. Ol tomendegi nizam rejelerin olsindi: 1. Barliq italiyaliqlarg'a puxaraliq holqolqin beriw; 2. Kampaniya ha'm Sitsiliyadagi ele bolinbegen jamaa jerlerine Rim puxaralari koloniyalarin dolziw; 3. Senatorlardin' sud komissiyasina provinsiya nayiplardin' koz bayamashiliqlari haqqindagi islerdi beriw, sol menen birge senatti 300 solwariy menen to'ltiriw; 4. En' kambag'al puxaralarga arzan nan satiwdi ko'biytiriw. Birinshi polnkt en' ko'p qarsiliqqa olshradi. Awqamshilar haqqindagi masele olstinde qilin'an xalq ken'esinen bir kun aldin Liviy Drolz o'ltirildi.

Liviy Drolzdi o'ltirilgenligi, oni nizam joybarin moyinlamagani haqqindagi xabar Rimge qarsi awqamshilardin' olrisin keltirip shigardi (b.e.sh. 91-88-jilllar). Rim boll olrisqa bar kushin topladi, en' jaqsi askerbasilar Gay Mariy, Loltsiy Korneliy Sollla, Litsiniy Krass ha'm hatte azat qilin'an qullar da jonetildi . OLris dawaminda rimliler jan beriwge majbolr bolip, Rim puxaraligin barliq Italiyaliklarga ha'm Rimge sadiq qalgan etrolsk ha'm olmbrlarga beriw haqqindagi nizam qabil qilindi, keyin bolsa eki ay dawaminda qolralin tapsiratolgin qozg'alanshi awqamshilarga da puxaraliq wade qilindi. Tek sodan keyin gana ko'terilisshiler ortasinda ajraliw baslandi. OLristi

aqirina shekem dawam ettirmekshi bolg'an mars ha'm basqa qawimlerdin qala ha'm awillari kolltobelikke aylantirildi. OLris tomendegi tiykarg'i natiyjeler menen jolwmaqlandi:

-Rim rasmiy ta'repten ham jamaa ma'mleket sipatinda jasawdi toqtatti;

-Awqamshi jamaalar jergilikli o'z-o'zin basqariwin saqlap qalg'an oz aldina ma'mleket dizimine kirgen qala-molnisipiy larga aylandi;

-Molnisipiylar ishki qolrilisinda Rim tartiblerin o'zlestirip aldi. O'z-o'zin basqariwdin' bas organi xaliq jiyini saylag'an aldin''i magistrantlar, 100 dekolrionlardan saylan'an senat (kolriya) edi. Senat agzalari adette bay qalalilar, o'rta jer iyeleri-quldrlar edi;

-Italiyani Rim puxaraligi menen birden-bir ma'mleketke birlesiwden birinshi nawbette bay italiyalilar payda ko'rdi, sonday-aq dekolrionlar taypasi sol waqittan baslap holkmran klastin' ekonomikaliq ha'm siyasiy ta'repten kol'shli grolppa spatnda o'rin iyeley basladi;

-Italiya ekonomikasinda quldarliq molnasibetleri jamaalar aro shenberden shig'ip janede intensiv rawajlana basladi;

-Tiykarinan jersizlikten azap shekken Italiya diyxanlari veteranlar sipatinda provinsiya jerlerin iyelew imkanina iye baldil Provinsiyalarda italiyali sawdegerler, soltxorlar, ijarashilar hamde o'nermentshiler ken is alip bara basladi. En' kambag'al italiyalilar, legionerler ha'm ma'mleket jardemin alatolgin Rim joqshilar qatarin toltirdi;

Rim puxaralari sanin 400 min'nan 200 mln.ga shekem o'siwi sotsial-topar qarama-qarsiliqlarin tamamlamadi, balki janede kolsheytirdi.

Awqamshilar olrisinda rimliklerdin' jen'isi jolda qimbatqa tolsdi. Italiya qala ha'm awillari wayran qilindi, jolda ko'p qolrbonliqlar berildi. Ekonomikaliq tolskinlik boslanip, poll qadrsizlendi. Ekonomikadagi tolskinlik rim ja'miyetinde sotsial qarama-qarsiliqlardi keskinleshiwi menen birge bardi. Sirtqi siyosatta boll waqitta kol'shli qarsilaslar tolwildi. Rim respublikasin awir jagdaydan paydalan'an Pont patshasi Mitridat VI Yevpator rimnin' Aziyadagi provinsiyalarina bastirip kirdi. B.e.sh. 88-jilda Rim ishki jog'altiwlar ha'm qanli sirtqi olrislar batqag'ina kirdi.

4. Rim respublikasinin tu'skinligi

Rim respublikasi dol'ziminin' tolskinligi siyasiy tolrmisinin' o'zgeriwinde aniq ko'rindi. O'z aldina shaxslar pol'tkil pol'tkil toparlarinin' siyasiy iskerligi tiykarg'i maqseti hakimiyat yaki bayliqqa erisiwi edi.

Pretor yaki konsul amelin iyelewi ushin qala kambag'allerinin' dawisi tiykarg'i rol oynaytolg'in edi. Sol sebepli oni o'z tareplerine awdariw ushin nan, vino yaki may tarqatiw menen ko'p qarejet talab qilatolg'in oyinlar, bayramlar sholkemlestirer edi. Hatte saylawlarda hamme saylawshilardin' dawisi satip alinar edi.

Talabanlar ha'm saylawshilar ortasinda da'lda'lshiler bolip, olar talaban o'z qaltasinan saylawshilarg'a poll ha'm nan tarqatar edi. Saylawarga aldinnan tayarliq ko'rilip tanis bilisher, abiroyli kisiler shaqirilatolg'in edi.

Talabanlar saylaw kompaniyasi da'wirinde o'zlarine awqamshilar izlep, har tolrli kelisiwler ha'm bir toqtamga keler edi. Siyasiy gol'res noltqlar soylew, brashyolralar tarqatiw ha'm sold dawalari menen amelge asirilar edi. Siyasiy qarsilaslarg'a qarsi har tolrli sold dawalari qozg'alar edi ha'm siyasiy qarsilas tolrli jollar menen masqaralanar edi.

Rim respublikasinin' keyin'i da'wirinde para beriw, korrolpsiya, rolwxiy bolzginshiligi, imperiya sotsial tolrmisinin' bolziliwin aniq korseter edi. Nobillar, solwariylerge qalanin' tomen'i qatlamlari o'z dawislarin saylawarda satiwlari sezilerli hal bolip qaldi. Hatte Rimnin' sirtqi dolshpanlari ham Rim askerbasi ha'm siyasatshilarin satib aliwga eriser edi. Nolmidiya patshasi Yolgolrta Rimdegi paraxorlik haqqinda ataqli so'zdi aytqan edi: "Rim satqin qala kimdolr oni satip aliwdi qalese og'an albette erisedi.". Misr patshasi Ptolomey Avlet taxtqa o'z holqolqin tan aliniwi ushin Sezar ha'm Pompeyga 6000 talant berdi. Solriyadag'i nayib Avl Gabili Ptolomeyni taxtga shig'ariw ushin 10000 talant to'ledi. Korrolpsiya rim saldin da shetleb o'tpedi. Rimlikler Rimde b.e.sh. 74 jildagi olilen gapke aylan'an sold isin olzaq waqit esleb jolrdi. Soldyalardin' biri basqa soldyalarga bo'lip beriw ushin ayplawshi ha'm ayplaniwshidan da para olg'an edi.

Rim respublikasi holkmranliginin keyin'i yarim a'sirinde soltxorliq kapitali ekonomislerge ha'm bankirlardin sani ko'beydi. Soltxorliq penen tek g'ana atlilarlar, balki rasmiy qadalan'an bolsa da senatorlar ham basqalar aralasiwinda sholg'illandi. Rimge qaram bolg'an pol'tkil jamaalar, qalalar hatte patseleqlar amelde ekonomisler ha'm soltxorlar menen birgelikte jergilikli xaliqti talar

edi. Rimde provinsiyalar naiblarinin' ha'm basqa a'meldar shaxslardin' kozbayamawshiliqqa qarasli sold ishleri adettegi hal bolip qaldi. Provinsiyalardi talab bayip qaytqan nayiplar haqqinda "Rimnen bay provinsiyaga kambag'al bolip ketti, kambag'al provinsiyadan bay bolip qaytti" degen ibara tez – tez isleatiletolg'in baldi. Provinsiyalardin' talaniwi, natiyjeli finans operatsiyalari na'tiyjesinde Rimde jolda' ol'lken bayliq toplandi. Rimliklerdin' aldin''i babalari bolnday bayliqti tolslerinde de ko'rmegen edi. Boll ele hammesi emes edi. Ataqli patritsiy Lolkolldin' baylig'i 100 million sestertsiyg'a, Krasstin' bayligi 200 million sestretsiyga bahalanar edi. Ataqli orotar ha'm siyasiy arbap SitsIron 100 min' sestertsiy bayliqti ko'rmegen edi. OL ele hammesi emes edi. 100 min' sestertsiy daramad qilmag'an kisini bay dep esaplamas edi. Jol'da ol'lken bayliqqa iye boliw menen bir qatarda Rimde jol'da ko'p aqsol'yekler qarzig'a batqan edi. Qariz majbolriyatlarinin' osiwi bahanin' tez osip ketiwige siyasiy jagdaylardin kobeyiwine alip keldi. Rim aqsol'yekleri siyasiy arbaplari jamaa aldinda masqara bolmaw ushin jolda ol'lken qarejet qiliwga majbol'r edi. Semyan da patriarxal ahmiyetin jog'altti. hayallar endi jer hakimiyatinan shig'a basladi. Neke ko'p jagdaylarda siyasiy maqsetlerdi go'zlep dolzile baslandi. Ayallardin' o'z kiyewlerine qiyaneti, bolziqligi adettegi hal bolip qaldi. Qulshiliq molnasibetlarin de bir qansha o'zgerisler roy berdi. B.e.sh. I a'sirdin I yarminan bashlap bazi qullar azat qilina baslandi.

5. Solla diktaturasinin' ornatiliwi. Spartak basshiligindag'i qullar ko'terilisi

Rim respublikasi b.e.sh. 80-jil baslarinda Italiyada awqamshiliq olrislari tawsilgannan keyin finansliq tolskinlik, o'ner ha'm sawda degradatsiyasi ha'm ishki siyasiy biyqararliq jagdayinda edi. Sol menen bir qatarda Pont patshasi Mitridat VI di Adam Aziya ha'm Bolqan yarimatawin basip aliwi Rimdi shig'isqa olris baslawiga shaqiriq baldi. Mitridat ataqli shaxs bolip, balend bo'yli jol'da ol'lken fizikaliq kolshke iye bolg'an, 22 tildi bilgen har hartarepleme magliwmatli kisi edi. Ol Bosfor, Kolxida, Adam Armenyani basip alip, rimliklerdi Adam Aziya mulklerine bastirip kirdi. Jergilikli xaliq oni qutqariwshi sipatinda kultip aldi. Adam Aziyanin' barliq qalalarinda onin' tapsirig'i menen bir konde 30 min' rimli o'ltirildi. Mitriditqa qarsi olista armiyaga askerbasiliq qiliw ushin birgana eki askerbasi optimatlar jetekshisi b.e.sh. 80-jilda konsul bolg'an 50 jasli Loltsiy Korneliy Solla da popollyarlardin' o'tmishtegi awqamshisi alti ma'rte konsull bolg'an solhratparast 68 jasli kekea Gay Mariy dawagear boldil.

Rim armiyasina askerbasiliq qiliw senat tarepinen Sollaga tapsirildi, Rimde xaliq jiyini Solllani shetletib, shig'is jurisine Mariyni askerbasi qilip tayinladi. Sol waqitta qolblaiy Italiyada turgan g'ayratli Solla o'z armiyasina jolda ul'lken ha'm'dalar berib, Rimga juris qildi. Rim o'zinin' ko'p a'sirlik tariyxi dawamida birinshi marte rimlik armiya tarepinen sawash penen iyelendi. Mariy Afrikaga jasiriniwga majbur boldi.

Solla o'z armiyasi menen Gretsiyaga juris qilip, Mitridat armiyasin jen'di. Sol waqitta Rimde awdarispaq juz berip, hakimiyatti jetinshi ma'rte konsul qilip saylangan Gay Mariy ha'm 4 ma'rte konsul bolg'an Tsinna iyeladi Tez arada Mariy bezgek kasalliginen qaytis boldi. Solla b.e.sh. 83-jilda o'z armiyasi menen qolblaiy Italiyaga kelib tusti. Puxaralar olrisinin' jana da'wiri baslandi. Boll olris Solllanin' jen'issi menen tamamlandi, ol jane sawash menen Rimga kirip, o'z diktatolrasini o'rnatdi. Sollla o'zinin' qarsilaslarini bartaraf qiliw ushin proskripsiya dep nomlan'an tadbirni amalga oshirdi. Sollla tarepidan tolzilgan adamlarni alohida ro'yxati solnday dep atalar edi. Kim boll ro'yxatga tolshgan bolsa nizamdan tisqari e'lon qilinib, har qanday adam olni o'ldirishi hatte boll ushin molkofot aliwi mumkin edi. Sol jol menen 100 senator ha'm 2500 atlilar o'ldirildi ha'm olarni mulki molsodara qilindi. Sollla xalq tribollnlari ha'kimiyatini sheklaydigan qator nizamlar qabolll qildi, bepoll non tarqatishni bekor qildi, qarz foizlarini shekladi hamda b.e.sh. 241-jilda bekor qilin'an sentolriy komisiyalarini qayta tikladi. Senat quramina Sollla o'z tarafdorlaridan bolg'an 300 jana a'zoni kiritdi. Diktator plebey tribollnlari ha'm komisiyalarinin' nizamshilik ha'kimiyatini bekor qilib, boll ha'mkolatni senatga berdi. Biraq tez orada b.e.sh. 79-jilda ko'plar ushin koltilmagan holda Sollla diktatorlik ha'mkolatini o'zidan soqit qilib, hokimiyatdan shetlashdi. Sobiq distator baliqshilik menen solg'olllanib, "Memolarlar" yozdi. B.e.sh. 78-jilda ol 60 jasida miyasiga qon qoljilishi oqibatida oldi etdi. Sollla konstitoltsiyasi jane 8 jil yashadi.

Sertoriy ko'terilisi senatnin' Gney Pompey basshiligidagi armiyalari menen bostirildi.

Sol waqitta Italiyani Spartak rahbarligidagi misli ko'rilmagan qullar ko'terilisi qalqitib yolbordi (b.e.sh. 74-71-jillar). Spartak kelib shiqishi Frakiyadan bolip Rim yordamshi armiyalarida

xizmat qilgan ha’m dezerterligi ushin qullikka sotiladi. OL Kapolya qalasida puxara Lentoll Batiatnin’ gladiatorlar maktabida gladiator edi. Basda Spartak ko’terilisiga ahamiyat berilmadi. Sarkardalik qobiliyatiga iye bolg’an shijoatli Spartak tez orada o’z qo’l ostida qullardan tolzilgan 120 min’ adamlik armiya to’pladi. Bir nesha bor rimliklar olstidan jen’is qildi, a’sirese arqa Italiyadagi Moltina qalasi yonida Spartak jaqsi qolrollan’an eki konsul basshilik qilgan Rim armiyalarini tor-mor qildi. Boll hol Rimni ha’mhimaga tolshirib qo’ydi.

Senat b.e.sh. 72-jilda Spartakka qarsi armiyaga basshilik qiliwni favqulodda ha’mkolatlar menen en’ bay quldor Mark Krassga topshirdi. Spartak tezlik menen Rimni shetlab o’tib Italiyanin’ qolblaiga juris qildi. Farazlarga ko’ra Spartak Sitsiliyaga o’tishga ha’reket qiladi. Spartakni Sitsiliyaga o’tishida kemalar menen ta’minlashga ha’m’da bergen ten’iz qaroqshilari Piratlar olni aldadilar. Qullar armiyai Brolttiya wa’layatiga qamalib qaldilar, Krass boll jerda 52,5 km.lik olzolnlikdagi okop qazishga bollyrolq berdi. Spartak armiyalari rimliklarnin’ boll to’siqlarini bollzib o’tib, Bollrolndiziga qarab ha’reket qildilar. Tez orada Spartak armiyalaridan bir nesha bo/limlar ajralib ketdilar. Boll Spartaknin’ kushini zaiflashtirdi. Krass qullar armiyaini taqib ostiga alip, olarni orqasidan izma-iz yolrdi. Apolliya wa’layatida Krass ha’m Spartak armiyalari o’rtasida hal qilolvshi sawash baldi. Sawash baslanishida Spartakka otini minishga hozirladilar, biraq ol qilishini solg’olrib otni o’ldirdi. Spartak jen’is qilgan taqdirda en’ jaqsi otlarga iye boliwi mumkinligi, yen’ilgan taqdirda hesh qanday ot kerak emesligini aytdi. Sawash jolda miyrimsiz bolip, rimliklar jen’is qildilar. Spartak ha’m min’lab qullar boll sawashda qahramonona halok baldilar. OLsh jil dawam etgan qullar ko’terilisi bostirildi, 6 min’ qul Kapolyadan Rimga boradigan jolda hoshga mixlandi.

6. Pompeynin’ shig’is jurisleri. Birinshi triumvirat

Spartak basshiligidagi qullar ko’terilisi menen bir waqitta Mitridat penen (b.e.sh. 74-64-jillar) jana uris baslandi. Mitridat haqiqiy shig’is despoti bolip, o’z anasi, inisi, o’zi menen nekede bolg’an sin’illrrin, 3 ulin ha’m 3 qizin o’limge buyirdi. Ol 300 min’ adamliq armiyaga, 400 kemeden ibarat armiya flotina iye edi. Daslep Rim armiyalarina tajribeli sarkarda Likolli basshiliq qilip bir qansha jenislerge eristi, biraq Mitridatti jen’a almadi. Bunnan tisqari ol qattiqqo’lligi menen legionerlardin’ naraziligina dus keldi. Sonda senattin’ pikirine qarsi xalq jiyini shig’isinda askerbasiligin Gney Pompeyga tapsirdi.

Gney Pompey sol da’wirde tanilip, puxaralar urisi da’wirinde Solllani qulagan edi. Keyin oni Spartakka qarsi Krass armiyaga jardemge jiberildi. B.e.sh. 70-jilda Pompey ha’m Krass konsul etip saylandi, Krass avatsiya (piyada triolmf)da, Pompey triolmfga eristi, Pompey armiyalari quwatlandi. Pompey ortajerten’izi qirg’oqlarin talagan ten’iz qaraqshilarin toqtatip, Rimde ulken abrayga iye boldi.

G’ayratli sarkarda Pont patshasin jenip, Armanistandi vassal ma’mleketke aylantirdi. Pompey Bosfor pas tegisliginde Mitridatqa qarsi ko’terilis sholkemlestirip oni o’zin o’ltiriwige majbur qildi ham de Solriya ha’m Yahaldiyani basip aldi. Adam Aziyada Rim hakimiyatin qayta tikledi. Ol uristan keyin Rimde onin’ atina jenis (triolnf) sholkemlestirildi ha’m Pompey shig’ista 22 patsha ustinen jen’is qildi, 12 mln. adamdi boysindirdi, 1538 qala ha’m qalalardi basip aldi dep jariyaladi. Pompeydin’ shig’is jurisi ellin shig’isi mamleketlerin Misrdan tisqari Rimge boysindiriwdi tamamladi.

Pompey Rimge qaytqan paytta qarizlarin biykar qiliw ha’m ma’mleket awdarispagin amelge asirw maqseti bolg’an qarizga batqan patritsiy Loltsiy Sergiy Katilina basshiliq qilgan ha’rekettin’ til biriktiriwshiligi bastirildi. Etrolriyada Katilina ha’m onin’ ush min’ adamliq tareptarlari jawizlarsha sawashta o’ltirildi.

Katilina til biriktiriwshiliginen tez o’tpey Rimde siyasiy hakimiyat I triumviratni (b.e.sh. 60-jil “ush erkek awqami”) duzgen ush taniqli siyasiy arbab Pompey, Krass ha’m Sezar qolina o’tti.

Gay Yolliy Sezar (b.e.sh. 100-jilda tuwilg’an) bul waqitta Krass ha’m Pompey siyaqli obroyga iye emes edi. Biraq ol suhratparast, shijaatli bolg’ani ushin tez arada I triumviratnin’ ameldegi basshisi boldi, bunnan tisqari ol b.e.sh. 59-jilda kelisiwge muwapiq konsul qilip saylandi. Tsezar agrar nizam rejesin amelge osirdi, na’tiyjede Pompeydin’ aldingi sawashshi-veteranlari jer boleklerine iye boldi.

Tsezar hakimiyat ushin gu'resta qala ha'm awil plebsi, onin' bekkem tayanshi bolip xizmat qila olmasligii tusiner edi. Bunin' ushin jaqsi qurallangan sadaqatli armiya kerak edi. Bul armiyani duziw ushin ulken mugdarda qarji tawiw maqsetinde Tsezar Galliya provinsiyasina 5 jil nayipliq lavazimin aliwga eristi. Biraq Galliya ele Rimge boysinbaytugin edi. Senat Galliyani boysindiriw ushin Tsezarga armiya toplawga ruxsat berdi. Galliyani basip aliw jeti jil dawam etdi. Basta Tsezar gelvet (hazirgi Shvetsariya aymaginda jasawshi) qawimine qarsi, keyin german qawimlarinen bolg'an Ariovis basshiligindagi svevlarga qarsi ha'reketlarin alip bardi. Aqirinda belg qawimleri menen keskin gu'resten keyin Galliya boysindirildi ha'm b.e.sh. 57-jilda Rim provinsiyasi dep dagaza qilindi. B.e.sh. 56-jil bahar ayinda Tsezardin' Galliyadagi wakilligi jane 5 jilga uzaytirildi. Tsezar b.e.sh. 55-jilda german qawimlarine qarsi Reyn artina, b.e.sh. 54-jilda bolsa Britaniyaga juris qildi.

Biraq b.e.sh. 54-jilda ulli gall ko'terilisi ju'z berdi. Bul ko'terilis arvern qawimleri basqariwshiligi menen baslanip, ko'teriliske qabiliyetli jolbasshi Versin'etorik basshilik qildi. Rimlikler jolda qiyin ahwalga tusip qaldi. Sezarda 60 min' armiya, ko'terilisshilerde 300 min' adam bar edi. Tek Tsezardin' a'skeriy sholkemlestiriwshilik qabiliyeti, onin' diplomatik sheberligi ko'terilisshiler ishinde o'zara kelispewshilikler kelip shigiwina alip keldi, Na'tiyjede rimlikler bul ko'terilisti bastird. Ko'terilistin' keyingi oshaqlari b.e.sh. 51-jilda tamamlandi.

Galliya basqinshiligi natiyjeleri ulken edi. Sezar 300 qameneni boysindirdi, 800 qalani qamal qilip aldi, 1 mln. adamdi tutqin aldi. Rimlikler qolina ulken mugdarda olja tusti: Rimda altin qadaqlap satildi ha'm onin' bahasi jolda tomen tusip ketti. Bulardi hammesi Rimde Sezardin obroyin asirip jiberdi.

Galliyada uris ha'reketleri toqtamastan I triumvirat amelde toqtatildi. Krass Parfiyaga juris waqtinda jen'ilip qaldi. Tsezardin' jenisleri ha'm obroyinin osip ketiwi ol menen Pompey arasindagi munasibetlerde keskinlik ha'm dupanliqqa sebep boldi. Galliyada Sezarnin' wakiligi tamamlandi, ol o'z armiyasin tarqatiwi lazim edi. Biraq ol armiyani tarqapadi. Sezardin' ku'shli armiyadan qo'rqip qalg'an senat oni watan dushpani dep jaryaladi. Onin' qarsilasi Pompeyg'a Italiyada armiya toplap, Sezarg'a qarsi shig'iwg'a tapsirma berdi.

Na'zik diplomat ha'm uzaqti ko're alatug'in siyosatshi bolg'an Sezar Rimdegi jag'daydi kuzetib Galliya nayiplig'i da'wirinen baslab u'lken mug'darda para beriw menen o'z tarepdarlarina iye bolg'an edi. Sezar Pompey armiyalarin kutib turmadi. Ol b.e.sh. 49-jil yanvarinda arqa Italiyanin' shigarasi bolg'an adam Rolbikon daryasinan o'tti. Nizamg'a ko're bul daryadan o'tken ha'r qanday qurallang'an armiya Rim dushpani dep esaplanar edi. Aytiwlarinsha daryadan o'tiw aldinan Sezar uzoq oylanip turip, "shek taslandi" dep aytadi ha'm armiyag'a ddaryadan o'tiwge buyriq beredi. Arqa Italiyanin' qalalari Sezar armiyalarina diyerli qarsiliq ko'rsetpedi. Pompey qo'l astinda kushli armiya bo'lmag'anlig'i ushin b.e.sh. 49-jil 17-yanvarinda qublag'a armiya jiynawg'a jo'neb ketdi. Onin' arqasinan qorqiwg'a tusken konsullar ha'm senatnin' ko'pg'ana senatorlari qaship ketti.

Sezar 3 ma'rte Pompey menen so'ylesiwler alip boriwg'a urindi, biraq Pompey 17-martta o'zine sadiq armiya ha'm ta'repdarlari toplang'an Gretsiyaga jo'nb ketti. Sezar eki ay dawaminda hesh qanday qan to'kpesten putkil Italiyani iyelledi, Ol Rimge kirip 5000 funt altin ha'm gumisten ko'birek ma'mleket xa'zinesin basip aldi. Sezar Rimde ko'p turmay Pompeyge sadiq jetti legion turg'an Ispaniyag'a juris qildi. Ispaniyada jen'iske erisip, Sezar Balkan yarim atawina o'tpekshi edi. Ilerda qalashasi janinda Sezar dushpan armiyalarin 2-avgustta tar-mar qildi, sodan keyin eki ispan provinsiyasi Sezar tarepike o'tti. Ha'l qiliwshi sawash b.e.sh. 48-jilda Gretsiyadag'i Farsal qalasi janinda bolip o'tdi. Pompey armiyalari jen'ildi, o'zi bolsa Misrg'a qaship ketti ha'm ol jerde o'ldirildi.

Sezar Pompey arqasinan Misrg'a juris qilip bul jerde dinastiyaliq gu'reske aralasip, malika Kleopatrani ha'kimiyat ushin inisine qarsi gu'resinde ja'rdem berdi. Aqibetta Iskandariyada Sezarg'a qarsi ko'terilis ko'tarildi, bul ko'terilisti Sezar zo'rg'a bostirdi. Sondan keyin ol shig'isqa Mitridatnin' uli Farnakqa qarsi juris qiliwga ma'jbur baldi. Sezar bul jurisin juda' qisqa muddette tekg'ana 5 kunde a'melge asirdi ha'm bul haqqinda senatqa o'zinin' "Keldim, ko'rdim, jen'dim" digen ataqli xatti jiberdi.

Pompeydin' tiykarg'i tarafdarlari endilikte Afrikada to'plandi. B.e.sh. 46-jilda Afrika provinsiyasinin' shig'is qirg'ag'indag'i Tais qalasi janinda ulken sawash bolip, Pompey ta'reptarlari

toliq tar-mar etildi. Sondan keyin Sezar Nolmidiyani bo'ysolndirdi. B.e.sh. 46-jilda ol Rimge qaytti ha'm bul jerde Galliya, Misr, Pont ha'm Nolmidiya ustinen jen'islerine IV zafar triumfin bayram qildi. Biraq Pompeyshiler menen gu'res ele tamamlanbag'an edi. Pompeydin' ullari Ispaniyada kush to'pladi. Molnt janinda b.e.sh. 45-jilda Sezar o'zinin' qarsilaslari ustinen jen'isine eristi, sawash juda qanli ha'm keskin baldi. Sezardin' so'zi bayinsha ol birinshi ret jen'is ushin emes o'z turmisi ushin sawash qildi.

Puxaralar urisi tamamlandi. Sezar ekinshi ret Rimde senat ta'repinen diktator dep jariya qilindi (senat Sezarni Ispaniyada bolg'an waqtinda birinshi ma'rte diktator dep jariya qilg'an edi), og'an 5 jilliq konsulliq, umrbod tribuln ha'kimiyati, saylaw komisiyalarinda o'z talabin usinis qiliw huquqi ha'mde basqa a'merler ha'm wa'killetler kiwatlap berildi. Sezar o'zinin' o'rinbasari (atliq bo'lim baslig'i) etip, diktator Rimde bo'lmag'an waqitta Rim ha'm Italiyani basqarg'an Antoniydi tayinladi. Sezar b.e.sh. 44-jilda beshinshi ma'rte konsul lavozimin iyelladi,ulmrbod diktator dep jariya qilindi, ol sheksiz ha'kimiyatqa iye boldi. Sezar patsha kiyimin kiyiw huquqina iye boldi, onin' ati menen ant qildi, og'an quday siyaqli siyindi. Onin' suwreti tengelerde basildi , Sezar ati menen kvintiliy (iyull) ayi belgilendi.

Sezar Parfiyag'a qarsi juriske tayyarlana basladi, Rimde Parfiyani tek patsha yen'iwi mumkin digen gap tarqaldi. Sezarni sheksiz ha'kimiyatqa intiliwi bir qansha senatorlar ha'm xalqtin' narazilig'ina alip keldi. Og'an qarsi til biriktiriwshilik u'yistirilip b.e.sh. 44-jil 15-martinda senat ken'esinde Brut ha'm Kassiy basshilig'indag'i tilbiriktiriwshiler tarepinen o'ltirildi. Ol 23 jayinan yaralang'an bolip, onin' tek birewi o'limine sebep boldi.

7. Ekinshi triumvirat. Respublikanin' qulawi

Sezardi o'ltirip awqamlaslar o'zlerin jo'galtip qo'ydi. Brut ha'm Kassiy qaladan qoshiwg'a ma'jbur boldi. Rimnin' ameldegi iyesii, Sezardin' en' yaqin do'stlarinan biri b.e.sh. 44-jildag'i konsul Mark Antoniy boldi. Antoniy Sezardin' mirasxori sipatinda Sezar uyinen onin' arxivi, 100 mln. sestersiy mug'darnidag'i pul qarjiini o'zlestirip aldi. Sezardin' jerlew ma'resimi da'bdebeli qilib o'tkezildi.

Jerlew ma'resimi waqtinda diktatordin' wasiyatinda o'zin bas merosxori qilib, a'sirandi uli, jiyeni, 18 jasli Gay Oktavian Furinni belgilegeni ma'lim baldi. Basda Antoniy Gay Yolliy Sezar Oktaviang'a mensimesten qaradi. Oktavian senat penen waqtinqshalik awqam tuzdi. Respublika ta'repdari bolg'an ataqli orotar ha'm konul SitsIran jan'a tiran Mark Antoniyg'a qarsi Oktaviandi qulap-quwatladi.

Puxaralar urisinin' axirg'i basqishi baslandi. Senattin' tapsirig'i menen Oktavian Mark Antoniyg'a qarsi uris basladi. B.e.sh. 43-jil aprelinde Moltina janindag'i sawashta Antoniy jen'ildi. Legionerlar Oktaviang'a imperator da'rejesin berdi, Antoniy bolsa respublika dushpani dep jariya qilindi. Antoniy jen'ilgen son' senat jen'isti bayram qildi. Sitsiran basshilig'indagi senat oligarxiyasi Oktaviandi o'z toliq ha'kimiyatin o'rnatiwg'a jol bermeslikke urindi. Oktavianni konul boliwig'a qarsi shiqti ha'm og'an armiyag'a askerbasiliqti tapsiriwg'a buyruq berdi. Oktavian bolsa askerbasiliqti tapsirmadi, Antoniydi taqib qilmadi. Aksinshe, Mark Antoniy ha'm Sezar tarafdorlarinan bolg'an Lepid menen o'zara shartnoma tuzdi. Olardin' awqami II trulmvirat ati menen ma'lim. Bul awqam I triumvirattan parq qilg'an jag'dayda xalq jiyininda rasmiy tastiqlandi. Triumvirlar kelisuwne tiykarinan Oktavian b.e.sh. 41-jil 19-avgustinda konsul etib saylandi. Italiyada olar o'zlariga qarsi bolg'an respublika tarafdorlarini taqib ostiga aldilar, e'lon qilin'an proskripsiya na'tiyjesinde min'lab odamlar birinshi navbatda taniqli respublikashi SitsIran halok baldi.

Sol waqitta respublika tarafdorlari bolg'an Brolt ha'm Kassiy Bolqon yarim atawida ol'lken a'skeriy kolsh to'pladilar. B.e.sh. 42-jilda Makedoniyadagi Filipp qalasi yaqinida triolmvirlar armiyalari menen senat respublikasi tarafdorlari armiyalari o'rtasida sawash bolip respublikashilar yen'ildilar.

Respublikashilar tor-mor etilgash triolmvirlar o'rtasida provinsiyalar janadan taqsimlandi: Antoniy Shig'is, Galliya ha'm Afrikani, Oktavian-batisni (olni mulklari orayiy Italiya baldi) iyelladi, Lepidga esa hesh narsa qolmadi. Mark Antoniy Misrga jo'nab ketdi ha'm ol jerda malika Kleopatraga olylanib Makedoniyada yashadi, moltlaq holkmdor sipatida Shig'isdagi Rimnin' jer mulklariga iyelik qildi. OL Kleopatranin' o'g'illariga qator provinsiyalarni hadya qildi. Oktavian esa Rimga qaytib Antoniyga qarsi zimdan kolsh to'play basladi. Tez orada triolmvirlardan biri

Lepid Sitsiliyada hokimiyatni qo'lga aliwga olrindi, biraq onin' armiyalari Oktavian tarepiga o'tdi. Na'tiyjede Lepidnin' siyasiy ku'shliiyati tolgallandi. Lepid oliy pontifis lavozimiga egta bolg'ani ushin Oktavian olni tolrmisini saqlab qaldi. Solndan keyin Lepid Rimda hesh qanday siyosatga aralashmay b.e.sh. 12-jiligasha yashab 77 jasida oldi etdi. Italiya ha'm onin' atrofidagi aymaqlarida o'z ha'kimiyatini molstahkamlagan Oktavian Antoniyga qarsi ol'lken armiya to'pladi.

B.e.sh. 32-jilda rimlikler Misrga qarsi olris jaryaladilar. Antoniy tarafdorlaridan tozalan'an senat olni "respublika dushpani" dep jaryaladi. Oktavian 250 sawashoha'mr kemaga, 80 min' legionerlardan iborat qolrolqlikdagi armiyaga, Antoniy esa 100 min' piyoda askarga, 12 min' otliq ha'm 500 kemaga iye edi. B.e.sh. 31-jil 2-sentyabrda Epir qirg'og'idagi Aksiy bollrni yonida ten'iz sawashi bolip, bul sawashta Antoniy floti yen'ildi. B.e.sh. 30-jilda Oktavian Suriya ha'm Misrg'a juris qildi ha'm hesh qanday qarsiliqsiz Iskandariya qalasin iyelladi.

Sawashta jen'ilip, hakimiyattan ajralg'an Antoniy o'zin qilishqa taslap o'ltirdi. Kleopatra bolsa o'lim to'seginde jatqan jerinde o'zin o'ltirib oni arqasinan bariwin wasiyat qildi. Biraq bunin' o'rnina ol Oktavian menen so'lesiwlerge kirisip o'zine paydali bolg'an shartler menen ta'slim boliwg'a umit etti. Tek g'alip Oktavian oni altin shinjir menen kisenlep o'z jen'is triunfinda Rimge alip bariw niyeti barligin bilib qalip, o'zin o'zi o'ltirdi. Oktaviannin' bulyriqg'i menen Sezar ha'm Kleopatranin' uli Sezarion hamda Antoniydin' Foll-viyadan bolg'an ulken uli Antolll o'ltirildi. Antoniydin' qalgan 9 balasi onin' sabiq qatini Oktavia (Oktaviannin' sin'lisi) tarepinen tarbiyalawg'a olindi. Ptolemeylar dinastiyasi hukimranlik qilg'an Misr Rim provinsiyasina aylantirildi. Sonin' menen Rimde puxaralar urisinin' awir da'wiri tamamlandi. Sezardin' a'sirandi uli Oktavian Rim o'rtajerten'izi ma'mleketinin' jekk-jol birdenbir iyesii sipatinda 43 jil hukimranliq qildi (b.e.sh. 30-jildan–eramizdin' 14-jilina shekem).

Tavsiya etiladigan a'depiyatlar

Karimov İ. A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yolk. Toshkent 1998.

Baynazarov F. A. Kadimgi dolnyo tariyxi. Toshkent 2004.

Appian. Grajdanskie voynı. L., 1935.

Loltsiy Anney Flor. Epitomı, s. 115-123.

Ploltarx. Sravnitelnıe jizneopisaniya, t. 3. Biografii Tiberiya i Gaya Grakxov.

OLtshenko S. L. Krizis i padenie Rimskoy respolbliki. M., 1965.

OLtshenko S. L. Politisheskie olsheniya Drevnego Rima. M., 1977.

Shtaerman E. M. Problema padeniya Rimskoy respolbliki v sovetskoy istoriografii.-Voprosı istorii, 1966, № 3.

9-tema. Imperiya da'wirinde Rim.

Reje

1. **Avgust prinsipati. Rim siyasiy turmisi**
2. **Rim imperiyasi eramizdin' I a'siride**
3. **Rim imperiyasinin' altin da'wiri (eramizdin' II a'siri)**
4. **Sotsial ekonomikaliq turmis**
5. **Imperiya Dominat da'wiri. III a'sirdegi tuskinlik**
6. **Rim imperiyasinin' ekige bo'liniwi. Batis Rim imperiyasinin'qulawi.**

Tayanish tu'sinikler: Trayan, Antoniylar diynastiyasi, Mesopotamiya, tinshlik shartnomasi, Adrian ha'mli (istehkomi), printseps, Mark Avreliy (161-jildan 180-jilgasha), Vindobona, Kommod, gladiator, Pannoniya, Britaniya, Klavdiy, Osiyo, Afrika, nobilitet, prosolrator, iberlar, kel'tlar, Frakiya, Fokiya, Dalmatsiya, Meziya, mulk (pekolliy), temir rudasi, Klikiya, kolonat, o'nermentshilik olstaxonalari.

1. Avgust prinsipati. Rim siyasiy turmisi

Aktsiy qoltig'indag'i jen'is na'tiyjesinde 33 jasli Oktavian (e. sh 30-jildan. eramizdin' 14-jilina shekem) u'lken ma'mlekettin' jalg'iz hukimdarina aylandi. Ol diktatura ha'm o'mirlik senzuradan bas keshti, hesh kim oni patshaliqqa intilmekte dep oylamaslig'i ushin Romol atin ha'm dominols (janob) atag'in biykar qildi. Oktavian b.e.sh. 30-jildan plebey tribolin ha'kimiyatqa iye edi, b.e.sh. 29-jilda senatdan armiya askerbasisi, ha'm ishki ha'm sirtqi siyasat tarawlarinda joqari hokimiyatda iyelikti bildirgen o'mirlik imperator atag'in aldi. B.e.sh. 28-jilda senatda nawbettegi ha'kimiyatinin' ekanomikaliq tiykarin alg'an jeke qaram bolg'an provintsiyalardan keletug'in daramatlar ha'm senat g'azinesi menen birgelikte ta'stiyqlangan printseps gazinesi-fisk duzildi. Onin' da'wirinde respublika orginlari senat, konsullar, kvestorlar lawazimin saqlap qalinip, barliq a'meldar shaxslar ma'lim bir muddetke saylanar edi. Avgust senattan barliq azat qiling'an qullardi shig'arip og'an Italiya munitsipiylari ha'm koloniyalarinin' aqsu'yeklerin kiritti. O'zinin' ha'kimiyati ushin qa'wipli bolg'an iri jer iyelari ha'm baylardi sotsial awhalin turli jollar menen bekkemledi ha'm olardi o'zine mojil qildi. Oktavian Avgustti ja'ne bir qatlam atlilar qulap quwatladi. Bul qatlamg'a printseps ahmiyetli imtiyazlarin berdi. Atlilar ushin 400000 sestertsiy mulk tsenzi belgilanip, eski respublika da'sturleri menen baylanbag'an bul qatlamg'a bayliq arttirg'an mulkdarlar kiritildi. Ba'zi bir joqari ameller atlilarlarg'a berildi.

Oktavian qalanin' tomengi qatlamlarin ham o'z tarepine awdirip aliw ushin olarg'a tegin nan tarqatib, tamashalar sho'lkemlestirildi. Sol da'wirde Rimde jasag'an million xaliqtan keminde 200000 kisi ma'mleketten biypul nan alar edi.

Avgust ha'kimiyatinin' tiykarg'i tayanshi armiya edi. Legionerlarg'a ayliq waqitinda to'lep turildi. Armiya professional bolip Rim puxarasi a'skeriy xizmatke kirgan waqitta-shaxsan printsepske sadiqliq haqqinda ant qilar edi. A'skeriy xizmat 25 jil qilip belgilendi. Provinsiyalardag'i puxaralar ja'rdemshi armiyalar quraminda xizmet qilar edi. Lashkerbasiliq qa'biliyeti bo'lmag'an ha'm urislar alip bariwdi jaqtirmag'an imperator imperiyanin' aymaqlarin ken'eytiriwi emes, balki bar bolg'an aymaqlar shiyeralarin bekkemlewdi artiq ko'rdi.

Tek.e.sh. I a'sir aqirinda Oktaviannin' mirasxorlari da'wirinde Alp tawlari aymag'i ha'm Dolnay baseyninde ken' aymaqlar basip alindi. Basip aling'an bul aymaqlarda Pannoniya ha'm Meziya provinsiyalari payda etildi.

Imperiyanin' arqadag'i shegalari Reyn ha'm Dolnay daryalari boldi. Rimliklardi Reyn ha'm Elba daryalari jag'asinda o'rnalasip german provinsiyasin payda qiliwg'a urinislari toliq jen'ilisi menen tamamlandi. Xerolsk qawimi jolbasshisi Arminiy basshilig'inda Tevtonbollrg ormaninda Rimnin' ush legioni tar-mar qilindi.

Oktavian shig'ista uris ha'reketlarin alip barmadi. Parfiya menen diplomatik baylanislar o'rnatildi. B.e.sh. 20-jilda parfiyalilar menen tinshliq sha'rtnamasi tuzilip, rim armiyalarin b.e.sh. 53-, 40- ha'm 36-jillardag'i jen'ilisleri na'tiyjesinde basip aling'an asirler, bayraqlar rimlilerge hamda gerewge aling'an aqsuyek rimlilerge qaytarip berildi. Eki ma'mleket ortasindag'i shegara Frot daryasi bayinsha belgilendi. Oktavian Adam Aziya ha'm Solriyanin' shig'isinda Rimge qaram, vassal ma'mleketlarin saqlap qaldi.

Ko’terilisshi Galliya b.e.sh. 27-jilda toliq boysindirilip, 4 provinsiya: Narbon Galliyasi, Lolgdoln Galliyasi, Belgika ha’m Akvitaniyag’a rasmiy bo’lindi. Pireney yarim atawinin’ arqa-batisinda jawinger astur ha’m kantabr qa’wimleri menen b.e.sh. 28-19-jillarda awir uris alip barilib, bul uris b.e.sh. 19-jilda jen’isi menen tamamlandi. Sodan keyin Pireney yarim atawi ush provinsiya: Tarrakon Ispaniyasi, Lolzitaniya ha’m Betika payda qilindi. Rimliler b.e.sh. 25-15-jillarda salass, ret ha’m vindelik qa’wimlerin boysundirip, Retsiya provinsiyasin payda qildi. Rimde uris waqitinda aship qoyilatug’inn Yanols ibodatxonasi esikleri Oktaviandi o’zi bas ruwxaniy sipatinda tinishlik da’wiri baslang’anin bildirib, tantanali jopti. Jollardagi ha’m ten’izdagi qaroqshiliq toqtatildi.

Avgust o’zine shaxsan bo’ysinatugin, oni turmisi ushin ma’sul bolg’an jeke qo’riqshi pretorian bo’limi (gvardiya)ni tuzdi. Avgust da’wirida Rimda ilk bor o’t o’shirish bo/limlari tolzildi.

Oktavian kelisiwlar alip borishga jolda olsta bolip senat menen hokimiyatni boliwdi. Provinsiyalar imperator ha’m senat o’rtasida taqsimlandi. Misr imperatornin’ jeke mulki esaplanar edi. Bay ha’m strategik ta’repten molhim bolg’an provinsiyalar imperatornin’ bevosita nazorati ostida bolip, liyetlar tarepidan basqarilar edi. Senat ixtiyoridagi provinsiyalarga ham amalda imperator ha’kimiyati nazorati ostida edi.

Ma’mleket basqariw apparatini tartipke saliw menen birge Oktavian rim ja’miyeti ha’m semyaisin bekkemleytug’in bir qansha nizamlardi qabul qildi. Nizamlar foxishabazliqti, jerge qiyanatti, israpgershilikti qatti jazaladi. A’yyemgi rim urip-a’det, qadiriyatlarin qayta tiklewge tarep jol tutildi, semya bekkemlenip, ko’p balali semyaga jardem berdi. Senator ha’m atlilarlarga azat qiling’an qullar menen neke toqtatildi. Qullardi azatliqqa shiqariw sheklendi. wa’siyat boyinsha azat qilinatugin qullar sani kemeytirildi. Basqa bir nizamga xojayin qul tarepinen sol waqitta uyde bolg’an barliq qullar o’lim jazoasina hu’kim qilinar edi.

Avgust a’yyemgi rim diniy qadiriyatlarin qayta tiklewge ha’reket qildi. Buzilgan ibadatxanalar qayta tiklendi. Sol menen birge shig’istan kelgen jana quday ha’m mabudlar qarsiliqqa ushiradi. Rimde magiya ha’m astrologiya sheklendi.

Oktavian kesel bolsada 44 jil hu’kimranliq qildi, 76 jasinda eramizdin’ 14-jilinda qazalandi. Onin’ ha’kimiyatin birinshi qatini Liviyanin’ birinshi nekeden bolg’an uli Tiberiy Klavdiy Niran (14-37-jillar) iyeledi. Jan’a printsepsnin’ ha’kimiyatqa keliwi hesh kimnin’ qarsiliqqa sebep bolmadi, sebebi basqariwdin’ jana turi a’melde o’z natiyjesin ko’rsetti. Bunnan tisqari og’an ko’nikpe payda bolg’an edi.

Tiberiy kushli lashkerbasi ha’m qabiliyetli basqariwshi edi. Basqa Tiberiy Oktaviannin’ siyasiy joli ha’m qog’idalarin dawam ettirip senat penen toliq kelisiw tiykarinda ma’mleketti basqardi. Tiberiy komisiyalardan saylaw ha’m sud funksiyalarin alip senatqa berdi. Ol ekonomikaliq ta’repten tejemlilik siyasatin alip bardi (o’zinen keyin g’azinede 2 mlrd. 700 mln. sestersiy qaldirdi). Provinsiyalar basqariwin jaqsilawga urindi ha’m ja’miyet ruwxiy turmisin sag’lamlastiriwg’a ha’reket qildi. Eskishe turmis tarzinen bas keship qalemegen hukimdar qatlam barliq reformalarga naraziliq bildirip, passiv qarsiliq ko’rsetti. Tiberiyaga qarsi til biriktiriw uyimlastirildi. Imperator 26-jilda Rimnan Kapri atawina ko’ship o’tti ha’m 10 jil sol jerde jasadi. 77 jasli kesel imperator 37-jili mart ayinda pretor prefekti Makron buyrig’i menen buwip o’ltirildi.

Eramizdin’ 14-jilinda Avgust o’liminen keyin onin’ merasxorlari Tiberiy Klavdiy, Niran, Kaligula ha’m Klavdiy Niranlar imperatorliq taxtin iyeledi.

Biraq olardin’ hukimranlig’inin’ keyin’gi jillarinda siyasiy qarsilaslar menen qanli gu’res ha’m prinsepsni o’ltiriliei menen tamamlandi. Kaligula o’ltirildi, Niran bolsa o’zin-o’zi o’ltirdi. Senat penen prensepstin’ qarama-qarsilig’i eski Rimnobilitetini munisipal ha’m provinsiya aqsu’yekleri menen qisip shigariw jagdayin o’zinde korsetti.

adette-senator atlilar elitasinin’ siyasiy tosqinligi menen pretorian gvardiyasi basliqlarinin’ ahmiyeti osti. Eger Tiberiydi senat hokimiyat tobesine keltirgen bolsa, 33 jildan keyin onin’ jiyeni Klavdiydi pretorian gvardiyasi imperator dep jaryaladi. Bunin’ esesine jana imperator har bir pretorian gva’mrdiyashisina 15 min’ sestersiy mugdorinda siyliq berdi. Senat hukimdarinin’ jeke qo’riqshilari (pretorian gva’rdiyasi) qabil qilgan qararlarin tastiyqlaytugin apiwayi sholkemge aylandi. Tez arada armiya ham o’zinin’ siyasiy huquqin talap qilip shiqti. Eramizdin’ 68 jillari qanli puxaralar urisi na’tiyjesinde Tit Flaviy Vespasiandi imperator dep jaryaladi.

Vespasian puxaralar urisinda armiyanin' qo'llap-quwatlawi menen jenip shig'ip, Flaviyler dinastiasina tiykar saldi. Fleviy ha'm onin' birinshi merosxo'rlari da'wirinde Rim ma'mleketi ma'lim darejede bekkemlendi. Ma'mleket g'azinesi toltirildi. Fleviyler provinsiya aqsu'yeklerinen senat quramin to'ltirdi ha'm senat menen kelisken halda ishki ha'm sirtqi siyasatti alip bardi.

Tek Vespasiannin' adam uli Domisian da'wirinde siyasiy terrordin' jan'a to'lqini baslandi. Domisian sheklenbegen ha'kimiyatqa intilip, senatti o'zine quday ha'm hukimdar dep jariyalawga ma'jbur qildi ha'm o'zi qarsilas dep esaplagan senator ha'm basqa bay puxaralardi qurbanlardi sholkemlestirdi. Sol sebepli ol eramizdin' 19-jili til biriktiriwshiler ta'repinen o'ltirildi.

Domitsian o'ltirilgennen keyin 100 dawaminda imperatorlar senat penen kelisken halda ma'mleketti basqardi. Imperatorlar provinsiyalar rawajlaniwi ushin qatar reformalardi amelge asirdi, jenisli sirtqi urislar alip bardi, imperiya shegeralarin sirtqi dushpanlardan qorg'adi. Sonday-aq olar rimnin' a'yyemgi urip-adetleri ha'm qadiriyatlarina hurmet penen qaradi. Pa'n ha'm sanaatqa gamxorliq qildi. A'sirese Italiyadan tisqarida tuwilg'an birinshi Rim asker imperatori Mark Ulpiy Trayan ha'm imperator-felosp Mark-Avreliy Antonin ma'mleket ha'kimiyatin ha'm ja'miyetti rawajlaniwi ushin o'zlerinin' namunali ishki ha'm sirtqi siyasatlari menen shuhrat qazandi.

Eramizdin' I-II a'sirlerinde Rim imperiyasinin' sirtqi siyasati qorganiw xareketine iye boldi. Keyinshelik imperiya aymaqlari bir qatar ken'eydi. Britaniya atawi Rim imperiyasi provinsiyasina aylandi. Afrika ha'm Balqanda jan'a provinsiyalar payda boldi, biraq ken' aymaqlarda tinishliqti saqlap turiw provinsiyalarda tez-tez ko'terilgen ko'terilisler jen'isli basip aliwshiliq siyasatin alip bariwga tosqinliq etti. Galliya ha'm Yahaldiyada ku'shli ko'terilisler, tomengi dunaydagi daklar, arqadagi german qawimleri, shig'ista Parfiyanin' ku'sheyiwi Rim ma'mleketinin' shegaralari qorganiwin kusheytiriwin talap qildi.

Imperatorlar Trayan, Adrian ha'm Mark Avreliy da'wirinde qorganiw liniyalari qa'liplesti. Adrian da'wirinde Rim puxaraligina iye bo'lmag'an provinsiya xaliqi ham legionlarga a'skeriy xizmetka qabil qilina baslandi.

Eramizdin' I–II a'sirlerinde printsepsler ha'kimiyatinin' ekanomikaliq tiykarlari kusheydi. Provinsiyalardin' ko'pshilik daramatlari imperator gaziynesi (fisk)ne tu'sti.

2. Rim imperiyasi eramizdin' I a'sirinde

Rim imperiyasinda I a'sir dawaminda eki diynastiya hakimiyatti basqardi. Tiberiydin' miyrasxorlari Germaniktin' uli 24 jasli Gay Sezar Kaligula (37-41-jillar) hakimiyatti iyeledi. Kaligula ashiwshaq, aqiliy buziq, o'te menmen, takabbur shaxs edi. Daslep ol senat penen kelisken halda ishki ha'm sirtqi siyosatti alip bardi, saliqlardi kemeytirdi. Bir neshe ay ishinde ol israpgershilik penen Tiberiydan qalg'an g'a'ziyneni tu'rli tamasha, mol-ko'l sawg'alar menen talan-taraj qildi. Kaligula o'zin "Janob" (Dominis) ha'm "Quday" dep jariyalap, xalq aldinda Yupiter siyaqli kiyimlerde shiqti. Bul aqlsiz imperatordin' hukimranlig'i u'sh jil dawam etip 41-jil yanvar ayinda pretor tribulin Kassiy Xerey basshiligindag'i til biriktiriwshiler tarepinen o'ltirildi.

Pretor bolimleri Kaligulanin' 50 jasli dayisi Tiberiy Klavdiy Nirandi (41-54-jillar) imperator dep jaryaladi. Klavdiy senat penen munasibetin jaqsiladi. O'zinin' senatdan g'aressiz bolg'an adminstrativlikatin duzdi. Onin' adminstrativlik bir neshe sholkemlerden duzilgen bolip olardi azat qiling'an qullar basqardi. Klavdiy da'wirinde basqariwin oraylasiwi ha'm imperatordin' jeke ha'kimiyatin ku'sheyiwi gu'zetildi. Klavdiy ha'kimiyati armiya, turli tegin tamasha ha'm qayr-sadaqa beriletugin Rim plebsi hamde provinsiyalardin' aqsu'yeklerine tayandi. Sirtqi siyasatta urislar o'rnina diplomatik jollar qo'llanila baslandi, tek 43-jilda Britaniyag'a a'skeriy ekspeditsiya sholkemlestirildi. Klavdiydin' ekinshi qatini 33 jasli Agrippina 54-jilda oni zaharlep o'ltirdi ha'm o'zin 17 jasli uli Niran Klavdiy Sezardi (54-68-jillar) taxtqa shig'ardi.

Niran Yuliy Klavdiylar diynastiyasinin' ko'zge ko'rinetug'in wakillerinen biri. Ol aqiliy bulziq, miyrimsiz kisi edi, o'z anasi Agrippinani (62-jil), inisi Britanikti (55-jil), qatini Oktaviandi (62-jil), ekinshi qatini Poppeya Sabinani (65-jil) o'ltirdi. Niran senat penen kelisiwdi qalemedi. Pulga muhtaj bolg'ani ushin jolda ko'p senatorlardi, aqsu'yeklerdi oltirip, olardin' mal-mu'llkin o'zlestirip aldi. Onin' da'wirinde imperator sarayi garejetleri haddan tisqari o'sip ketti. Nirannin' o'zi muzika ha'm qosiqshiliq penen shug'ullanip, sahnada oynar edi, Gretsiyaga shayirlar ko'rigine qatnasti. Rimde 64-jilda ju'da u'lken jang'in bolip, ol bir hapte dawam etti ha'm qalanin' 14

kvartalinan 10 ni toliq jonip ketti. Jang'innan keyin Palatin ha'm Eskvilin to'belikleri ortasinda 270 ga. maydanda Niran ushin ko'rkem "altin" saray qurildi. Xalq o'rtasinda Rimdegi jang'indi tiykarg'i sebepshisi Niran dep mish-mish tarqaldi. Niran jang'in ayipdari dep rimdegi na'siraniylar jamiyetin ayipdar dep tawip, olardi xalq aldinda oltirildi.

Imperatordin' miyrimsizligi, onin' zorawanlig'i aqsu'yeklerdi keskin narazilig'in keltirip shigardi. Og'an qarsi til biriktiriw sholkemlestirildi (65-jil). Til biriktiriw ashildi ha'm til biriktiriwshiler miyrimsiz jazalandi. Olardin' ishindr filosof-sitoik Loltsiy Anney Seneka, onin' jiyeni shayir Mark Anney Linin ha'm jaziwshi Gay Petroniy Arbitrlar bar edi. Siyasiy jag'day keskinlesti, Parfiya menen Armaniston ushin uzaq dawam etken uris (66-jil) Rimnin' jen'ilisi menen tamamlandi.

NIran aqirg'i 2 jil hukimranligi da'wirinde ma'mleket basqariwidan uliwma shetlesti. Britaniyada uris dawam etip, 66-jilda Yahudiyada ko'terilis baslandi. Niran hukimaonligina qarsi xalq arasinda naraziliq baslandi. Galliya, Germaniya ha'm Ispaniyada og'an qarsi 68-jil baharinde legionlar ko'terilis ko'terdi. Taxt miyrasxorligina 70 jasli ameldar Serviy Sollpitsiy Galba talap qildi. Nirandi hesh kim qorg'amadi, hatte pretorian bo/limleri ham Galba tarepine o'tti. NIran jasiriniwg'a urindi, biraq jasirina almadi. Dushpanlar qo'lina tuspeslik ushin ol o'zin qilishqa tasladi. NIrannin' o'limi menen Yuliyler-Klavdiylar diynastiyasi hukimranligi tamamlandi.

Rim imperiyasinin' nawbettegi hukimdari qisqa waqitqa 68-69-jillarda sarkarda Galba boldi. Taxtqa Italiya provinsiya aqsu'yeklerinen kelip shiqqan o'z legionlarina tayanip Tit Flaviy Vespasian shiqti (69-79-jillar). Ol lashkerbasi sipatinda Yahudiya urisi da'wirinde tanildi. Vespasian jan'a Flaviylar diynastiyasin baslap berdi. Bul diynastiyaga jane eki imperator Vespasiannin' ullari Tit ha'm Domitsianlar kirdi.

Vespasian uzaqti ko're biletugin aqilli hukimdar sipatinda imperiyani ekonomikaliq ha'm finansliq kushin tez ha'm natiyjeli tikledi. Ma'mleket garejetlerin qoplaw ushin 40 mlrd. sestersiy kerek edi. Imperator tejep-tergewge kirisip, garejetlerdi qisqartirdi ha'm jan'a saliqlardi jariyaladi. Hatte ol dafn ha'm Rim jamiyit tuaetlerine ham soliq saldi. Imperator Rim puxaraligi huquqin mol-ko'l tarqatti hamde senatorlar ha'm atlilar taypasin provinsiya aqsu'yekleri, bayip ketken azat qiling'an qullar menen to'ltirdi. Flaviylar da'wirinen baslap imperatorlar provinsiya aqsu'yeklerine suyene basladi. Vespaian 70 jasida 79-jil iyuninda oldi. Onin' uli Tit 79-81-jillar taxtqa shigip 42 jasqa jetpesten bezgek keselliginen o'ldi. Tit da'wirinde ataqli Vezolviy bulqani atilip, Pompey ha'm Gerkollanum qalalari ku'l astinda qaldi (79-jil). Flaviylarnin' keyini wakili Domitsian (81-96-jillar) bolip o'zinin' jalgiz ha'kimiyatin o'rnatiwga ha'reket qildi ha'm 45 jasinda til biriktiriwshiler tarepinen o'ltirildi.

3. Rim imperiyasinin' altin da'wiri (eramizdin' II a'siri)

Domitsian o'liminen keyin senat 66 jasli senator Mark Koksey Nervandi (96-98-jillar) imperator etip sayladi. Onin' hu'kmranlig'i menen II a'sirden Rim imperiyasinda Antoniylar diynastiyasi hu'kimranligi baslandi. Bul diynastiyani en' taniqli wakillerinen biri Mark Ul`piy Trayan boldi. Trayan Ispaniyada tuwilg'an bolip, joqari Germaniya nayibi edi. Imperator Nerva armiyada abro'y-itibarli bolg'an Trayandi asirandi uli ha'm miyrasxor qilip tayinlawga ma'jbur boldi. Trayan 98-117-jillar Rim imperiyasina hu'kimranliq qilgan waqittan imperiya o'zinin' ekonomikaliq-siyasiy ha'm madaniy rawajlaniwinin' en' joqari shinina shiqti (96-196-jillar).

Trayan da'wirinde Rimnin' aqirgi basip aliwshiliq urislari alip barildi. Ol ku'shli sirtqi siyasat alip barip, imperiya aymaqlarin ken'eytirdi. Onin' da'wirinde legionlar sani 30 ga jetkizildi. Ku'shli Rim armiyalari 101-103-jillar ha'm 105-107-jillarda Dunay bo'ylarindag'i ku'shli Dakiya patshligini bo'ysindirdi, Dakiyanin' patshasi Detsebal qolga tusti. Dakiya Rim provinsiyasina aylandi. Dakiyanin' basip aliniwi na'tiyjesinde onin' bay altin ha'm duz kanleri u'lken olja boldi. Dakiya jen'isine bag'ishlap Rimde 123 ku'n dawam etken tamashalar ko'reatildi, Plebske mol-ko'l sadaqa tarqatti, ajayip Trayan termalari (biraqmalari), jan'a suw quwirlari hamde 30 m.li Trayan kalonnasi payda etildi.

Trayan Parfiyadan Mesopotamiya ha'm Armanistondi tartip aliw ushin 113-jil uris basladi, keyingi jil Armanistandi basip alip, oni provinsiyaga aylantirdi. G'ayratli imperator 115-116-jillarda Parfiya patshasi Vologes IV armiyalarin jen'ip, onin' paytaxti Ktesifondi iyeleydi, pu'tkil Mesopotamiyani pors qo'ltig'ina shekem basip aldi. Jergilikli xaliqtin' Rim basqininan narazilig'i

ha’m shig’is provinsiyalarda jag’day tinshsizlig’i Trayandi legionlarin Frot qirg’ag’inan alip ketiswge ma’jbur qildi. Shig’isda jana basip aling’an jerlardi rimliler qo’ldan shig’ardi. Italiyag’a qaytiwda Kilikiyada Trayan kesel bolip 117-jil avgustinda o’ldi. Taxtqa Trayannin’ jiyeni, 41 jasli a’sirandi uli Publiy Eliy Adrian otirdi (117-138-jillar).

OL Trayang’a uxsag’an ju’da jaqsi oqimisli , ajayip basqariwshi, tajribeli sarkarda, aqlli ha’m uzaqti ko’re alatug’in siyosatshi sipatinda o’z aldinda turg’an mashqalalardi ju’da jaqsi tu’siner edi. Adrian ma’mleket resolrslarin to’liq tasilg’anin ha’m Shig’ista basqinshiliq siyasatinin’ natiyjesizligin tu’sinip jetti, Parfiya menen Frot daryasi boyinsha shegaralaridi tiklew sha’rti menen tinshliq shartnomasin du’zdi. Adrian imperiyanin’ shig’is shegaralarinda ku’shli qorg’aniw qorg’anlarin saldirdi. sonday isleri na’tiyjesinde Parfiya menen tinshliq 44 jil saqlandi.

Shig’ista ishlerdi tamamlap Adrian Yevropa ha’m Afrikada imperiya shegaralarin bekkemlew maqsetinde shegara qorg’anlarin quriw boyinsha ulken isler amelge osirdi. mine usinday qorganlardan biri Adrian (istehkomi) Britaniyada hazirge shekem saqlanip qag’an.

Adrian armiyani joqari jawinger halatda saqlap turiwg’a u’lken itibar berdi. Ol legionlardi Rim yaki latin puxaraligi bolmagan provinsiya xaliqinan toldiriwga ruxsat berdi, sebebi armiyaga xizmat qiliwga qalew bildirgen puxaralar sani keskin qisqardi. Rim a’skeriy mashinasin varvarlastiriw ushin tiykar ane sonday jaratildi.

Adrian ma’mleket basqariwi dizimin bekkemlewge qaratilgan qatar islerdi amelge asirdi. Ol printseps ken’esin qayta tikledi, ken’es quramina joqari ameldarlar, sholkem basshilari ha’m ulken yuristler shaqirtildi. Adrian basqariwga atlilar taypasin ko’plep wakillerin shaqirdi. Ol ma’mleket patshasi dep jariyalandi, provinsiyalar basqariwin qayta du’zip, nayiplar hakimiyati ustinen turaqli nazarat ornatti. Adrian uzaq sayaxat qildi ha’m ko’plep imaratlardi payda qildi: Venera ha’m Roma ibadatxanalarin, ataqli Rim panteonin qurdi.

Antoniylar diynastiyasin taniqli wakillerinen biri tariyxqa taxttagi filosof sipatinda kirgen Mark Avreliy edi. Mark Avreliy ushin ma’mleket mapleri hamme narseden joqari bolip, imperiya tagdiri ushin o’z waziyipasin toliq anlap jetken edi. Ol senator ha’m atlilar taypalari menen tinishliqta is alip bardi, senat quramina ko’plegen provinsiya aqsu’yeklerin, a’sirese kelip shigisw Shig’istan ha’m Afrikadan bolg’an abroyli adamlardi kiritti. Mark Avreliy (161-jildan 180-jilga shekem) 19 jil hu’kimranliq qildi, og’an qarsi sol jillar dawaminda bir martede ham til biriktiriw sholkemlestirilmedi. Ol 180-jilda 59 jasinda Vindobona (Vena) qalasinda o’ldi. Rimde onin’ atina kalonna payda etildi. Onin’ merasxori 18 jasli uli Kommod (180-193-jillar) imperator boldi. Antoniylar diynastiyasinin’ keyingi wakili Kommod qopal, miyrimsiz ha’m amelparaz hukimdar edi. Atasinin’ o’liminen keyin Kommod kvad ha’m markomann qawimleri menen uristi tamamlap, 180- jilda Rimge qaytti. Ma’mleket basqariwin o’zinin’ ashko’z jaqinlarina tapsirip, ishkilikke berildi. Qatinin oltirip, buziqshiliq jolg’a kirdi. Ol u’lken fizikaliq kushke iye bolg’an imperator o’zin rimli Gerkules dep jaryaladi, xalq aldinda arslan terisine jamilip jelkesinde kaltak penen payda bolar edi. Amfiteatr saxnasinda gladiator sipatinda shiqti. Aqibette esin jog’altip kalendardin’ barliq aylarin o’z atina o’zgertirdi, ha’tte Rimnin’ atin o’zgertirip oni “Kommod” qalasi dep atawga buyriq berdi.

Kommodqa qarsi 183-jilda til biriktiriw sholkemlestirildi, biraq ol amelge aspadi, sodan keyin senatorlar taypasina qarsi oltiriwler hawij aldi. Pannoniya ha’m Britaniyada naraziliq ha’reketleri, daklar ha’m mavrlar ko’terilisleri armiya tarepinen zo’rg’a bastirildi. 192-jildin’ aqirgi kuninde aqlsiz imperatordin’ hayeli ha’m qoriqshilar baslig’i til biriktiriwi na’tiyjesinde Kommod o’ltirildi.

Basqariw dizimi ha’m apparati imperator qo’linda toplana basladi.Senat o’z siyasiy abrayin jog’altiwi menen onin’ quramin da o’zgertti. Respublika da’wirida joqari abirayga iye bolg’an aqsu’yek semyalari puxaralar urisi ha’m proskripsiyalardin’ qurbani boldi. Qalg’anlari bolsa kambag’allesib qaldi. Printsipattin’ birinshi jillarinda olardin’ o’rnina atlilar, munitsipiylardan shiqqan bay-aqsu’yekler iyeledi. Klavdiy da’wirinde senat quramina gall qawimi ekvlardin’ romanlasqan aqsu’yekleri ushin jol ashildi. Vespasian da’wirinde senatqa munitsipiylar koloniyalari ha’m provinsiyalardan jana adamlar kiritildi. Eramizdin’ I a’siri aqirina kelip shigiwi gallardan bolg’an adamlar kiritildi. Keyin’gi 100 jilliq basinda senat quraminda Adam Aziya ha’m Afrikadan kelgen senatorlar, ko’plegen grekler ushraydi. A’yyemgi Rim nobilitetinin’ wakilleri senatta derlik qalmadi ha’m olar menen birge senattagi qarsiliq hareketi de jogaldi.

Printsepsler ha'kimiyatinin' jane bir tayanshi atlilar edi. Olardin' sotsial qurami da o'zgerdi. Jan'a atlilardin' kelip shigiwi Italiya munisipiylari ha'm provinsiyalardan edi. Atlilardin' joqari qatlamin en' aldi menen bayip ketken finans aqsu'yekleri, orta qatlamdi bolsa ma'mleket xizmetine ko'terilgen ameldarlar quradi. Atlilarga prokuratorlar lawazimi, provinsiyalardagi printseps mulklerin basqariw, pretorian gvardiyasi prefekti, politsiya xizmeti qoriqshilarinin' prefekti siyaqli lawazimlar ajiratildi. Adrian da'wirinde atlilar printsepsnin' jeke kantselyariyasinda xizmet qila basladi.

Sol waqitqa shekem printsepstin' jeke kantselyariyasinda barliq islerdi imperatorlardin' azat qilingan qullar isler edi. Imperatorlar qala plebeylarine qaraganda respublika da'wiri Rim aqsu'yeklerinin' siyosatin dawam ettirdi. Rimde aldingiday 200 000 adamga tegin nan tarqatilar edi. Rimnin' apiwayi xalqi hesh qanday siyasiy huquqqa iye emes edi. Olardin' bir bo'limi islep shigariw menen, ko'pshiligi ma'mleketten tegin nan alip aqsu'yeklerdin' uylerine klient ma'jburiyatin bejeretug'in edi.

4. Sotsial ekonomikaliq turmis

II a'sir Rim imperiyasinin' "altin da'wiri" esaplanadi. Bul waqitta imperiya en' u'lken aymaqqa iye edi. Onin' shegaralari arqada Shotlandiyadan qublaga Nil bosagasina shekem, batistan Atlantika jagalarinan shig'ista fors qo'ltig'ina shekem sozilgan edi. Quldarliq dizimi o'z rawajlaniwinin' joqari shinina shiqti. Ko'p quldarliq xojaliqlari bazar ushin zat islep shigariwga o'tti. Qullarga qaraganda miyrimsiz ku'sheyip ketti.

Bul da'wirde provinsiyalardin' ekonomika ha'm bul jerdegi qala turmisi o'z rawajlaniwinda joqari basqishqa ko'terildi. Eramizdin' I-II a'sirlerinde o'rtajerten'izi aymagindagi barliq xalqlar tariyxinda birinshi marte jalg'iz ulken ma'mleket Rim imperiyasi quramina kirdi. Rim provinsiyasina aylantirilgan ayirim ma'mleketler o'rtasindagi shegaralar tamamlandi. Pul dizimleri ma'lim darejede unifikatsiya qilindi. Urislar ha'm ten'iz qaroqshiligi toqtatildi. Rim imperiyasindagi xalqlar sotsial ekonomikaliq rawajlaniwinin' turli darejelerinde jasar edi. Misr, Suriya, Adam Aziya, Balkan ha'm Makedoniya ekonomikaliq ha'm madeniy rawajlaniwinin' joqari darejesine eristi. Pireney yarim atawindagi ha'm Galliyadagi iberlar, keltler, arqa Afrikadagi numidiyaliklar, liviyaliklar, dunay bo'yindag'i pannonlar, illiriyaliqlar, mezlar ele arxaik da'wirnin' keyingi basqishinda edi.

Rim basip aliniwina shekem batis provinsiyalarda awil xo'jalig'i tomen bolip, tiykarinan g'alle egilgen. jerge islew beriwshi algashqi jagdayda edi. Apennin yarim atawi xaliqi awil xo'jaliginin' rawajlaniw turin batis provinsiyalarga alip kirdi.

Gall vinolari, ispan zaytun mayi, Italiya ha'm Grek turleri menen qarsilas bola basladi. Imperiya aymaginda quldarliq xo'jaligi tez rawajlandi. O'rta ha'm iri quldor xojaliqlari (villa) jetekshi o'ring'a shiqti. Quldarliq xojaliqlarinda qul miynetinen ken' paydalanildi. Barliq provintsiyalarda imperator jer iyeligi ken' tarqaldi. Eramizdin' II a'sirinde imperator jerleri ha'm jeke u'lken latufundiyalar jetekshi jer iyeligi turli edi. Batis provinsiyalarda orta quldar pomesteleri, mayda jer iyeligi ken' tarqaldi. A'sirese adam jer iyeligi Pannoniya, Dalmatsiya, Meziya, Frakiya ha'm Fokeyada ken' tarqaldi.

Afrika provinsiyalarinda quldarliq xojaliqlarinda tiykarg'i isshi kushi qullar miyneti ken' tarqaldi. Misr imperiyanin' g'alle vazasi edi. Quldarliq latifundiyalari Galliya ha'm Ispaniyada ken' tarqalgan bir waqitta Ispaniya ha'm Afrikanin' shig'is provinsiyalarinda kolonlar miynetine tiykarlang'an latifundiyalar ken' tarqaldi. Qullarga is qurallari ha'm shek jerleri ajiratip berile baslandi. Biraq qul iyesinin' mulki bolip qala berdi. Quldi mulk (pekuliy) menen ta'minlew b.e.sh. III a'sirinde ma'lim edi. Endilikte bul adettegi jagday bolip qaldi. Qul pekuliydan paydalang'an halda o'zine o'rinbasar satip aliwi mumkin edi. Qaysi o'rinbasar qul onin' iyesine islep beriwi kerek edi. Azat qilingan qullar ko'p jagdaylarda isbilermenlik penen shugullanip, juda ko'p bayliq to'plar edi. O'z iyelerine mutajlik tuwilg'anda har turli xizmetlerin ko'rseter edi. Misal ushin Diktator Sullanin' erkin qilingan quli Xirosogon Rim ma'mleketindegi en' qudretli adamlardan biri bolip, hatte onin' aldinda senatorlar da qorqar edi. Biraq ko'pshilik azat qilingan qullar o'rta darejedegi mulkke iye bolip, o'nermentshilik ha'm sawdegerlik penen shugullanar hamde asxanalardin' iyeleri edi. Quldar latifundistlar o'z jerlerin shek jerlerge bo'lip, kolonlarga ijaraga berdi.

Eramizdin' II a'sirinde kolonlar biyday, tari, zaytun mayin 1/3 bo'limin, quldarga beriwi kerek edi. Bunnan tisqari kolon quldar jerinde bir neshe kun islep beriwi kerak edi.

Jerge ishlew quramalasti, g'alle ha'm basqa eginlerdin' jan'a turleri, mineral toginnin jan'a turleri paydalana baslandi. Awil xo'jaligi quramalasti, g'alle latifuniyalarinda g'alleni jiynaytugin mexanizm, dongelekli plug, suw digirmani payda etildi. Provinsiyalarda qalalar ha'm qala xaliqinin' o'siwi awil xo'jaliq zatlarinin' Italiya ha'm imperiyanin' basqa wa'layatlarina shigariw imkaniyatinin' payda boliwi, provinsiya awil xo'jaliginda jerden unemli paydalaniw ha'm tavar xo'jaliginin' kirip keliwi ushin sha'rt – sharayat jaratildi.

Quldar xo'jaliq endilikde bazar menen baylandi. Awil xo'jaliginda tavar munasibetlerinin' rawajlaniwi latifundiyalarda o'nermentshilikti juzege keltirdi. Latifundiyalar iyeleri gulalshiliq, to'qiwshiliq, ustashiliq, aspazliq siyaqli o'nermentshilik ustaxanalarin ashti. Ba'zi gall latifundiyalarinda shaxtalardan temir rudasi qazip alinip, metall islep shigariw jolga qoyildi. Eramizdin' I a'sirlerinde awil xo'jaligi menen birge o'nermentshilik ha'm sawda ken' rawajlandi. Rim o'nermentshiligi ushin Ispaniyadagi qo'rg'asin ha'm mis kanleri, Galliyanin' temir ha'm qalay kanleri, Norika, Dalmatsiya, Klikiya ha'm Kappadokiyanin' bay temir kanleri shiyki zat jetkizip ib turar edi. A'sirese temir rudasin qazip shigariliwi ken' jolg'a qo'yildi.

Temir rudasi Norika ha'm Dalmatsiya, Galliya ha'm Ispaniya, Kappadokiya ha'm shig'ista qazip shiqarildi. Barliq kanler imperatordin' mulkleri bolip, ko'binshe ijaraga beriler edi. O'nermentshiliktin' rawajlaniwi qul miynetinen ken' paydalaniw imkaniyatin berdi. Eger o'tken a'sirlerde o'nermentshilik ustaxonalarinda ishlegen qullar sani 10 bolsa, eramizdin' II a'sirinde olardin' sani 50 ga jettdi.

O'nermentshilik ustaxanasinin' ken'eyiwi, miynet o'siwi onin' qa'niygelesiwinin' o'siwine alip keldi. Biraq o'nermentshilikte erkin miynet jetekshi ro'l oynar edi. Taw ka'n islerinde, qurilis, tas ka'nleri, mramr ka'nlerinde qul miynetinen ken' paydalanilar edi. Ustaxanalarda en' awir miynet qullar moyninda edi. O'nermentshilik rawajlaniwi aspazliq, gerpish quydiriw siyaqli jan'a tarawlardin' payda boliwina alip keldi. Qurilista betondan paydalaniw ken' tarqaldi. Eramizdin' II a'sirinde provintsiyalarda o'nermentshilik asirese ju'kseldi. Eger b.e.sh. I, eramizdin' II a'sirleride Italiya qalalarina ko'plep satilg'an.

Bir qansha provintsiyalar o'z zatlarin basqa provintsiyalarg'a sonday-aq Italiyag'a eksport qila basladi. A'sirese gall qalalari og'ada rawajlandi. Gall o'nermentshilerinin' kanop gezlemeleri, ju'n japinshiqlar ha'm gu'lelshilik zatlari batis provintsiyalar ha'm Italiyada ken' tarqaldi. Suriya qalalari bolsa zerli gezlemeler, zergerlik bulyilmlari, ren'li shisha ha'm gezlemelerdi islep shig'aratug'in tiykarg'i oraylarg'a aylandi.

Eramizdin' II a'sirinde o'nermentshilik oraylari yarim atawdan Arqa Italiyag'a ko'shti. Polteola, Kapolya, Arretsiya siyaqli da'stu'riy o'nermentshilik oraylari tosqinliqqa ushradi. Olardin' ornina gall provintsiyalarina Norika ha'm Dalmatsiyanin' temir ka'nlarine jaqin Milan, Akvileya ha'm basqa o'nermentshilik oraylari ju'ege keldi. A'sirese Akvileya qalasi metall buyumlar ha'm qural – jaraq, shisha, zergerlik buyimlari, sherepitsa islep shig'aratug'in iri o'nermentshilik orayina aylandi.

Eramizdin' I-II a'sirlerinde barliq provintsiyalarda sawda baylanislari ken' rawajlandi. Italiya sawdegerlari Ispaniya, Suriya, Dakiya, Misr, Mavritaniya ha'm Britaniyag'a kirip bardi. Gall keme iyeleri, sawdegerleri Italiya, Reyn wa'layatlari ha'm ispan provintsiyalari menen ku'shli sawda qildi. Pal'mira sawdegerleri Dakiya ha'm Misrg'a kirip bardi. Qalalarda ko'plep sawda du'kanlari ha'm skladlar qurila baslandi.

Eramizdin' II a'sirinde Rimde u'lken bes ko'rkem Trayan bazari qurildi. Sawda – satiqtin' rawajlaniwi provintsiyani zat islep shig'ariwin qa'niygesiwi alip keldi. Ispaniya zaytun mayi ha'm vino, Galliya vino, shisha idislari, ju'n zatlari, Misr g'alle, papirus, granit, shisha bulyimlari, Suriya vino, zerli gezlemeler ha'm qimbat bahali buyimlari islep shig'ariwg'a qa'niygelesken edi.

Sawdegerler, o'nermentler kollegiyalarg'a birlesti. Sawda rawajlaniwi sarroflik ha'm su'txorliqti rawajlaniwina tu'rtki boldi. Sirtqi sawda rimlikler ushin paydali edi. Rim imperiyasi Qara ten'iz aymaqlari, shig'is Evropa , Iran , Orta Aziya ha'm Hindistan menen u'zliksiz sawda baylanislarin ornatti.

Eramizdin' II a'sirinde Shig'istan 3 sawda joli Orta Jer ten'izi qirg'aqlarina barar edi. Petra-Transiordaniya- Damashq- Ortajerten'izi, Frot–Palmira-Damashq-Ortajerten'izi, Hindistan-

Arabistan-Iskandariya. Afrika provinsiyalarinan Rim sawdegerleri Efiopiya, Mavritaniya ha'm ha'tte Orayliq Afrikag'a deyin kirip bardi.

Imperiya da'wrinde jan'a ten'ge "aureus" quyla baslandi. On' tarepinde hu'kimdar imperator suwreti tu'sirilgen edi. Rim altin ten'gesi joqari bahalanar edi. Ko'p tarqalg'an Rim ten'gelerinen biri-gu'mu's denariy edi. Eramizdin' I a'sirinde ol sap gu'misten, eramizdin' II a'sirinin' aqirinnan mis qosip, quraminda 50% gu'mis penen quyila baslandi. Mis ten'ge tiykarinan jergilikli aylanista paydalanilar edi. Mayda sawdada tiykarinan mis ten'ge - sestertsiy (4ass) ha'm dupandiy (2ass) isletiler edi.

Eramizdin' I-II a'sirlerinde Rim ja'miyeti quldarliq ja'miyeti edi. Onin' tiykarg'i qatlamlari qullar ha'm quldarlar bolip, olardan tisqari mayda islep shig'ariwshilar, adam shek jerlernin' iyelari yaki ijarashilar adam o'nermentshilik ustaxanalari iyelari, mayda sawdegerlerden ibarat edi.

Qatlamlar ortasinda ku'shli sotsial qarama-qarsiliqlar bar edi. Ja'miyette tiykarg'i islep shig'ariwshi ku'shler qullar edi. Eramizdin' I-II a'sirlerine shekem quldarliq xojaliqlarinda qullarg'a bolg'an talap urislar na'tiyjesinde qandirilg'an edi. Eramizdin' II a'sirinde basip aliwshiliq urislarinin' aqirina jetiwine qullar ag'iminin' Rimge keliwin keskin kemeydi. Biraq quldarliq xojaliqlarinda qul miynetine talap ju'da' ku'shli edi. Bul qullar qullar bahasinin' keskin o'siwine alip keldi.

Qul miynetin o'nimdarlig'i ma'ptar quldarlar qullardin' ku'ndelikli sharayatin o'zgertiriwge ma'jbur boldi. Awil pomestiylari ha'm qalalarda qul shoriler sani o'sip bardi, qullarg'a shan'araq quriwg'a ruxsat berildi, ha'm olar xoshametlendi.

Qulliqta tuwilg'an balalar (Olardi vernlar dep atag'an) birde-bir o'nerge u'yretilgen bolip, qul bazarlarinda joqari bahalanar edi. Qullardi shan'araq quriwin xoshametlew quldarlar qul shanarag'i ushin shek jer, miynet qurali, kulba, adamrek du'kan, bir nesha qara mal ajratar edi.

Quldar tarepinen ajratilg'an bunday mulk "pekolliy" dep atalg'an. Eramizdin' I-II a'sirlerinde pekolliy ken' tarqaldi. Quldar sawg'a qilg'an jerin qa'legen waqitta tartip aliwi mu'mkin edi. Qullardin' huquqiy jag'dayi da o'zgerdi. Imperator Adrian qullardi sebepsiz o'ltiriwdi qadag'aladi. Eramizdin' II a'sirinde jerdi ijarag'a beriw ha'm kolonat ken' tarqaldi.

Kolon huquqiy ta'repten erkin adam bolip, jer iyesinen sha'rtnama mu'ddeti tamamlang'annan son' ketiwi mu'mkin edi. Sha'rtnama a'datte 5 jil mu'ddetke du'ziler edi. Kolon 5 jil dawaminda qariz ha'm basqa tu'rli ma'jburiyatlar tu'ri menen o'ralip, huquqiy ta'repten o'z jerinen ketiwi mu'mkin emes edi. Ol ilajsiz bul jerda uzaq mu'ddet isler edi. Erkin, o'z jerin jog'altqan diyxan, batrak ha'm erkin qiling'an qul, jerdi islewge qaytqan qala plebeyi kolong'a aylaniwi mu'mkin edi. Jerga biriktirilgen qullar ham kolong'a aylanar edi. Kolonatti ja'ne bir lawazimi shegara provinsiyalarinda tutqing'a aling'an jerge jaylastirilg'an varvarlar edi.

5. Imperiya Dominat da'wiri. III a'sirdegi tuskinlik

Kommod o'ltirilgeninen keyin turli toparlar o`rtasindagi gu'res puxaralar urisina alip keldi ( 193 – 197 jillar ) Turli provinsiyalardagi nishanlar o`z talabanlarin imperator dep jaryaladi: Suriyada imperator dep liyet Pestsenniy niger jaryalandi, oni shig'istagi provinsiyalar tan aldi; Britaniyada, gall aqsu'yekleri ham qollap-quwatlagan Kladiy Ubin, Pannoniyada dunay provinsiyalari menen liyet Lutsiy Septimiy Sever hokimiyatina dawo qildi.

Dawagerler o'rtasindagi gu'resta Arqa Afrikada tuwilg'an Septimiy jenip shiqti ha'm imperatorliq hakimiyatin iyeledi (193-211-jillar). Septimiy Severlar dinastiyasina tiykar saldi (193-235-jillar). Onin' da'wirinde imperiya armiyasina tayanip basqarildi. Septiley Sever armiyada bir neshe reformalar o'tkizedi. Rim armiyasi Dunay ha'm Suriya legionlarinan duzile basladi. Armiyani varvarlasiwi isleri shuqurlasdi. Legionerler, turli lawozimdagi a'skeriy qatar imtiyazlarga iye boldi. Apiwayi legioner xizmet dawamida joqari a'skeriy lawazimlarga shekem ko'tariliwga shekem atlilarlar taypasi quramina kiriw, nizamli semya ko'riw huquqlarina iye boldi. Legioner hukumetten aziq-awqat ulesi, ijarashi sipatinda jeri bar edi. Jenillikler, sawg'alar ha'm turli jen'illikler armiyada tartiptin halsirewine alip keldi.

Imperator o'zinin adminstrativlikattin atlilar, tiykarinan Afrika ha'm Shig'is provinsiya qalalarinin' u'lken ameldarlari menen toltirildi. Basqariw apparatinda a'skerlerdin sani ko'beyip ketti. Gone birlespelerge jan'alari qosildi, olardin' shtatlari jildan-jilga osip bardi. Go'ne magistr lawazimlarga (kvestura, pretura ha'm konsulat) byurokratik amelparazliq basqishlari boldi.

Septimiy Sever kishi ha'm o'rta qatlamlar oz mapin go'zlpb, is alip bardi. Agrar sistema ha'm armiya saplarin to'ltiratugin sotsial qatlamlardi qollap-quwatlaw maqsetinde ma'mleket ozinin' esabi iqtiyariindagi jerlardi sawg'a qiliw ha'm satiwdii jolga qoydi. Sirtqi siyasatta ol Parfiya menen 195-199-jillar jenisli uris alip bardi. Mesopotamiyani basip alinip, Ktesifon talandi. Britaniyada 208-211-jillarda kaledon qawimleri menen jenisli uris alip bardi.

Severlardi nawbettegi waili Karakalla (211-217-jillar) armiya ha'm basqariw qarejetlarin qaplaw maqsetinde saliq to'lewshiler sanin asiriwdi ko'zlep 212-jilda provinsiyalardi barliq erkin xaliqti rim puxarasi dep jariya qildi, biraq olar immunitetten ayirip saliq to'lewshilerge aylandi. Senattnin' abroyin tomenletiw ha'm armiyaga tayaniwdi imperatordin' uli Mark Avreliy Antoniy Karakalla dawam ettirdi. Karakalla 212 jilda imperiyanin' barliq erkin xaliqina rim puxaralik huquqin bergen ataqli edikttin jaryaladi. Imperator 215 jilda Aleksandriyada onnan narazi bolg'an xalqinan qatti o'sh aldi. Keyin'gi jil Karakalla Parfiyaga tinshlik ha'm do'slik usinis qidi. Biraq ol Parfiyaga bsstirib kirip ko'pgana Parfiya aqsu'yeklerin qirib taladi. Arbela qalasin talan -taraj qildi. Karakalla 35 jasinda til biriktiriw qurbani boldi.

Tez arada Karakallanin' o'gey anasin sin'lisi Mezani aqligi Variy Avit Bassian legionlar tarepinen imperator dep jariya qilindi. Finikiya quyash qudayi Geliogabaldi ruwxaniyi bug'an 14 jasli Geliogabal (Varit Avit Bassian sol at penen tariyxqa kirdi) Rimge kelib en' awele o'zin suyikli qudayi atag'ina ibadatxana qurip har kuni og'an qurbonliqlar keltirdi. Tartibi buzuq, kaltafaxm o'smir ma'mleket isleri menen shug'illaniwin qalemey kewil ashiwga berilib ketti. Ziyapat zallarin pularin atirgul japiraqlari menen to'sep, kewilxoshliq qilipatirgan do'slarina misli ko'rilmegen qimbatbaxa sawg'alar qildi, qoyan terisi yaki qirg'awil parleri menen qaplang'an, so'rida jastanip jatadi; ol tuyeler tabani, qoraz tajin, tawus ha'm bullbulller tilin jedi, baliq ha'm tryufeldi ustine tuz o'rniga marha'mrid septi; onin' bir tuslik awqati 100 min' sestersiydan kem turmas edi.

Imperator-ruwxaniy ja'ma'a' ashiwin keltirib utin jipler menen tigilgen, qimbatbaha taslar menen bezelgen jibek tunika kiyer edi. Ol aktyor, arwakesh ha'm turli firibgarlardi to'mengi ma'mleket a'mellerine tayinlanip, qullar ha'm azat qoyilg'anlarni provinsiya nayiplari qildi. Barlig'inin' g'arg'isina sazawar bolg'an Geliogabal 222-jil mart ayida anasi menen a'skerler tarepinen o'ldirildi. Aqilsiz hukmdardin' uli Rim ko'shelerinde ilmaq penen suyrelip, keyin taslandiqqa shomiltirilip, Emiliy ko'pirinen Tibrge taslandi.

Severler dinastiyasinin' keyini imperatori Aleksandr 235-jil o'ltirilgeninen keyin armiya ma'mleket nazaratinan shiqti. Legionerler iz-izinen Tariyxtaniwda "asker imperatorlari" dep atalg'an hukmdarlardi taxtqa shig'ardi. Olar taxtta uzaq o'tira almadi.

Imperator Filipp Arab (244-249-jillar) da'wirinde 248-jil aprelinde ma'ngilik qala dep atalg'an Rimnin' 1000 jilligi da'bdebelli bayram qilindi . Publiy Litsiniy Valeriyan (253-260-jillar) ha'm onin' uli 35 jasli Gallien (253-268-jillar) da'wirinde tuskinlik en' joqari shoqqisina shig'ip, imperiya amelde bir neshe bolimlerge boleklendi. Galliya, Ispaniya ha'm Britaniyada hakimiyatti Kassian Postum (258-268-jillar) basip alip Gall imperiyasin, Shig'ista Septimey Odinat (261-267-jillar) qudiretli Palmira patshaligin duzdi. Dunay provinsiyalari Balkan ha'm Misrda ham orayga boysinbagan hukimdarlar payda boldi.

Tek Italiyaliq 49 jasli Mark Avreliy Klavdiy (268-270-jillar) imperator bolg'annan keyin imperiyani qayta tiklew baslandi. Ol alleman ha'm gotlardin' hujumlerin qaytardi, Dunay provinsiyalarin qayta duzdi. Tez arada Klavdiy oba keselliginen qaytis boldi, onin' o'rnina jane bir italiyaliq 55 jasli a'sker basliq lutsiy Domitsiy Avrelian (270-275-jillar) taxtqa otirdi. Avrelian uzaqti ko're alatugin, g'ayratli siyasatshi bolip, 271-jilda ol Arqa Italiyaga bastirip kirgen german qawimleri hujumin qaytardi ha'm Rim atrapin 18-18 km. uzinliqtagi bekkem qorganis bekinislerin quriwga buyriq berdi. Sol jili imperator Dakiya provinsiyasiga sapar qilib, imperiyanin' Dunay shegaralarin turaqli qiliwga ha'reket qildi.

Palmirada Odinattin' bevasi Zenobiya hukmranliq qilar edi. Zenobiya armiyasii Suriya, Falastin, Kishi Aziya ha'm Misrdi qadagan qilar edi. Avrelian 272-273-jillarda Zenobiya armiyasin tar-mar qilip, Shig'is provinsiyalarda Rim hokimiyatin tikledi. Ol Gall imperiyasin da jenillik penen qiynalmay boysindirdi. Sonnan keyin Rim imperiyasinin' birlikligi tiklendi. Hukimdar ma'mlekettin' ekonomikaliq awhalin jaqsilaw ushin pul reformasin o'tkizdi ha'm o'zin ilahiy qawender sipatinda "jen'ilmes quyash" qudayin jariya qilip, og'an siyiniwg'a buyriq berdi (274-

jil). Avreliannin' hakimiyati sheklenbegen edi. Ol "mirza ha'm quday" dep ulli'lanip, "ma'mleketti qayta tiklewshi" darejesine iye edi. Qattiqo'l imperator parsilarga qarsi jurish waqtinda sholkemlestirilgen til biriktiriw natiyjesinde 275-jilda o'ltirildi.

Imperiyada jane siyasiy biyqararliq, tartibsizlikler baslandi. Ma'mleket duziminin' jemiriliwi, ishki o'zara niza, german qawimleri hujimi ha'm III a'sirde shig'ista payda bolg'an qudiretli Sasaniyler ma'mleketi menen uzaq jenissiz alip barilgan urislar Rim imperiyasinin' tuskinligine alip keldi.

Islep shig'ariw kolemleri keskin kemeyip ketti. Provinsiyalar o'rtasindagi sawda qatnasiqlari bulzildi. Imperiyanin' turli aymaqlari o'rtasidagi ekonomikaliq qatnasiqlar halsiredi. Xojaliq bargan sayin natural jeke atlar oylap tabila basladi. Orayliq hakimiyat basqariw apparati ha'm armiyani saqlap turiw ushin juda u'lken qarejetler qilip, ma'mleket g'aziynasin jeksen etidi.

Ma'mleket hakimiyati finansliq qiyinshiliqti tamamlaw ushin puldi qadirsizlestire basladi, puldin' qadirsizleniwi jer-mulkin satip aliwda u'lken mugdarda pul sarplawga majbur qilar edi. Denariyda gumus mug'dari 50% ke kemeytirildi. III a'sir oqirina kelip gumis denariy mis tenge qunina iye bolip qaldi. Puldin' qadrsizleniwi ekonomikaga keri ta'sir ko'rsetti, sawda-o'nermentshilik tuskinlikke ushradi.

Jerge ijara haqi keskin asti, bul kalonlarin bankrot boliwina alip keldi. Qariz majburiyati asti. Qullardin' sani kemeyip isshi kushine bolg'an talabi artti. Provinsiyalarda tomen'gi qatlam wakillerinin' ko'terilisleri ko'terildi. Atap aytqanda III a'sirdin' 50 jillarinda Galliyada diyxanlar ha'm qullar ko'terilisi, arqa Afrikada diyxanlardin' quralli shig'iwlari ju'z berdi.

III a'sirdin' 70-80 jillarinda german qawimlerinin' imperiyaga hujumi kusheydi. Dakiyani gotlar, sarmatlar ha'm markomannlar basip aldi. Imperiyanin' qalalarna tiyisli bolg'an juda ko'p jerler qarawsiz qaldi. Qalalar sawda-o'nermentshilik oraylari sipatinda o'z ahmiyeti jogaldi. Imperator buyrig'i menen bos jatqan jerler armiyani qala yaki magnatlar mulkine qo'sip berildi. Ma'mleket hakimiyati batisi provinsiyalarnin' magnatlarina urista asirlarni isshi kushi sipatida ishlatiw ushin bolip berdi. Bul asirler kolonlarga aylantirildi.

235 jilda nawbettegi imperator Aleksandr Sever o'ltiriliwi menen hakimiyat ushin tu'rli dawagerler o'rtasinda gu'res baslanip, bul siyasiy tuskinlik yarim a'sir dawam etti. Apiwayi jawingerler ishinde de imperatorliqqa dawagerler shiqti. Jawinger imperatorlar bir -birlarin tez- tez almashtirdi. Adette olardin' barligi o'ltiriler edi. 284-jil guzde tariyxta Diokletian ati menen kirgen italiyaliq 39-jasli Diokl (284-305-jillar) imperator dep jariya qilindi. Diokletiannin' hukimranligi baslaniswi menen keyini Rim imperiyasinin' da'wiri yaki Dominat (284-476-jillar) da'wiri baslandi. Azat qoling'an quldin' uli tiyisli mag'lumat almag'an, biraq aqlli ha'm miyrimsiz bug'an imperator Gay Avreliy \Valerian Diokletian hukmranligi waqtinda "Dominat" (latinsha Dominus "mirza", "xojayin") atin alg'an siyasiy duzimnin' tiykarlari jaratildi. Diokletian da'wirinde imperator hakimiyatisheksiz, sheklenbegen jeke atqa iye baldi; imperator-"xo'jayin ha'm quday"-beso'naqay a'skeriy byurokratik basqariw mashinasin basqardi. Imperator o'z puxaralari turmisi ha'm mulkine iyelik qildi. Prinsipat da'wirinen qurg'an respublika sho'lkemleri endilikte tamamlandi. Senat bar jog'i Rim qala ken'esine aylandi. Sarayda shig'is da'sturleri kiritildi.

Diokletian iri sho'lkemlestiriwshi ha'm kushli siyasatshi bolg'ani ushin bir qatar provinsiyalardi separat keypiyatlari bul sapqa kirgen halda imperiyani 4 bo'limge bo'ldi ha'm o'zine ush ja'rdemshi (tetrarxiya)ni belgiledi. Blnnan tisqari imperiya 101 provinsiyag'a bo'linip bir nese provinsiyalar jane u'lkenirek adminstrativlik birlik Dioses (barlig'i12 dioses)qa birleshtirildi.

Diokletian imperiyanin' siyasiy awhalin birqansha turaqli halatqa keltirip, ekonomika ha'm salamatlastiriwga qaratilg'an bir qatar tadbirlerdi a'melge asirdi. Pul baylanisi unifikatsiya qilindi, provinsiyalarda pul basip shig'ariw qadag'alandi ha'm 286-jilda tola qanlialtin, gumis ha'm mis ten'geler basip shig'arila baslandi. Saliq duzimi da reforma qilindi, aldin saliqlar pul menen emes o'nim menen ko'birek alinar edi. Imperator saliqqa tartiw tizimin unifikatsiya qildi, 289-290-jillar imperiya xaliqi jalpi dizinen o'tkerildi. Dizimge aliw ha'r 15 jilda bir ma'rte qaytalaniw kerek edi, saliq kvotalari 5 jilda bir ma'rte qayta ko'riler edi. Erkin jerlari ha'm jaylawlar kadastri tuzilgen edi. Awil xaliqi erkin jeri, jaylawlar sipati, sharwa ha'm basqa mulkke qarab jer salig'i to'ler edi. O'nermet-sawdegerler bolsa qator saliqlardi to'ler edi.

Diokletian juda’ ko’p imaratlardi qurdi. Saraylar, tsirk, Rimde termalar, Italiyadagi Salona qalasinda (Hazirgi Bosniyadag’i Split)ke ulken saray ansambli qurildi . Diokletiannin’ en’ aqirg’i tadbirleriden biri xristianliq dinin taqib qildi. 303-304-jillarda kekse ha’m kesel Diokletian yardemshisi Galeriy tazyiqi astinda xristianlarg’a qarsi o’zin 4 ediktin jariyaladi.

Rim imperiyasi batis ha’m shig’is bo’limlerge bo’lindi. Italiya sonday-aq imperiya orayi sipatinda imtiyazin toliq jog’altti.

Eger II a’sir baslari Trayan da’wiri provinsiyalarinin’ sani 45 bolsa, endilikte eski ken’ provinsiyalardin’ boliw joli menen olardin’ sani 108 ge jetti. Diokletian orayi Nikomediya bolg’an imperiyanin’ shig’is bo’limin basqardi. Orayi Mediolon (Milan, Arqa Italiya) bolg’an batis bo’limin Maksimian basqariwina tapsirdi. Diokletian ha’m Maksimian “Avgust” atag’in alip, o’zlerine ja’rdemshi alip, olarg’a “Tsezar” atag’in berdi. Tsezar avgusttin’ a’wladi esaplang’an Diokletiannin’ pikirinshe bunday tartip imperiya birligin saqlawg’a ja’rdem beriwi, wa’layatlarda ha’kimiyattin’ zorliq penen tartip aliniwi imkaniyatina jol qoymaslig’i ha’m sonday-aq Rim ma’mleket shegaralarin qorg’awdi an’satlastiriwi lazim bolg’an. German qawimlerinin’ Rim aymag’inda turaqli rawishte bastirip kiriwi a’skeriy reforma otkiziwge majbu’r qildi.

Armiyanin’ sani ko’beytirildi. Endilikte iri jer iyeleri kolonlar ha’m azat qiling’an qullardan jawingerler beriwge majbu’r edi. A’skeriy xizmatke german qawimlerinin’ bo’limleri-federatlar qabil qilina baslandi. Bunnan tisqari armiyani tezker ha’reket qiliwin ta’minlew ushin shegara armiyalari ha’m ha’rekettegi armiyalarg’a bo’lindi. Shegera armiyalari imperiyanin’ bekkemlengen qalalari ha’m sheyaralarinda jaylastirildi. Ha’rekettegi yaki rezeftegi armiya uris qawpi bolg’an shegara aymag’ina jiberiw ushin jawinger halatta saqlap turildi. Ma’mleket hakimyati baha ha’m is haqinin’ o’siwi u’stinen qatan’ nazarat ornatti. Bir waqittin’ o’zinde saliq ha’m pul reformalari o’tkezildi ha’m na’tiyjede sotsial-ekonomikaliq tuskinlik waqtinshaliq joq etildi. III a’sir aqiri IV a’sir baslarinda o’tkizilgen adminstrativlik-a’skeriy ha’m ekonomikaliq reformalar u’lken Rim ma’mleketin o’mirin ju’z jildan ko’birek waqitqa uzaytirdi..

6. Rim imperiyasinin’ ekige bo’liniwi. Batis Rim imperiyasinin’qulawi.

Diokletian ha’m Maksimian 305-jil 1-mayinda hakimiyattan waz keshti.Taxttan waz keshken Diokletian Salonag’a ko’ship barip gul ha’m paliz o’nimin jetistiriw menen shug’illandi. 313-jilda 68 jasinda qaytis boldi. Konstansiy I Xlor ha’m Galeriy imperatorlar dep jariya qilindi. Miyrasxorlar ortasinda taxt ushin gu’res baslanip, bul gu’reste Diokletiannin’ ja’rdemshilerinen birinin’ uli Konstantin (306-337-jillar) jenip shiqti. Ol qarsilaslari menen bir neshe jil gu’res alip barip Rim imperiyasinin’ jalg’iz hukimdarina aylandi. Konstantin imperiyani 4 ke bo’liniwin saqlap qaldi biraq basqariwin birew menen ten ko’riw dizimin joq qildi. Endilikte imperiya bo’limlerin og’an bo’ysinatug’in prefektlar basqardi.

Konstantin uzaqti ko’re alatugin, aqlli siyasatshi edi. Ol 200 jildan beri taqib etilayotgan xristiyan dininin’ kush-qudiretin ma’mleket ha’kimiyatin bekkemlewdegi zarur ornin an’lap jetti. Sol sebepli 313-jilda ol o’zinin’ Milan edikti menen xristiyanliq dinin basqa dinlerge ten’lastirdi. Sol waqittan baslap xristian shirkewi imperator hakimiyatinin’ awqamshisi ha’m qorgawshisina aylandi.

Imperator 330-jil 11-may kuni paytaxtti shig’is bo’lim Bosfor qirg’ag’ina joqari korikte ko’shirdi. Eski grek koloniyasi Vizantiya qayta qurilip ken’eytirildi. Jan’a paytaxtin quriliwi ha’m bezetiliwi ushin ulken mug’darda qarji jumsaldi. Saraylar, stadion, ippadrom, termalar ha’m bibliotekalar qurildi. Rimean ulken mugdarda haykeller alip kelindi. Qala imperatori atina jana at Konstantinopol dep ataldi. Poytaxtti shig’isqa ko’shiriliwi tosinnan emes edi. Shig’is provinsiyalar batistagilarga qarganda madeniy ham bayraq edi.

Konstantinnin’ o’liminen keyin taxt ushin jane gu’res baslandi. Hakimiyat onin’ balasi Konstansi qolina, keyin bolsa onin’ aqlig’ina Yulian’a o’tti. Yulian eski Rim dinin tiklewge urindi biraq heshqanday natiyjege erispedi.

Hakimiyatti onin’ uli Konstansiy iyeledi. Onin’ o’rnina kelgen Flaviy Klavdiy Yulian (361-363 jillar) eski Rim dinin tiklewge urinip xristian sherkewin imtiyazlarin biykar qildi. Keyin’gi imperatorlar Valentinian I ha’m Valent bir waqittin’ o’zinde imperiyanin’ batis ha’m shig’is bo’limlerin basqardi. olardin’ da’wirinde germanlardin’ hujimi kusheydi. 378 jilda Frakiyadagi Adrianopol qorg’ani janinda vesgotlar Rim armiyasina ku’shli soqqi berdi. Qaysisi sonnan keyin

Rim imperiyasi hesh qashan tiklene almadi. Imperator Valent sawash maydaninda qaytis boldi, en' jaqsi zabitlar qurban boldi. Endilikte Rim imperiyasi hesh qashan shegaralarin qorg'aw ushin jetarlishe armiyani toplaw imkanayatinan ayirildi. Endi shegaralardi qorgaw germanlardan alinatugin iseniwsiz bo'limlerge tapsirila baslandi. Germanlar ko'plep mugdarda rim armiyasina alina baslandi. Olar joqari a'skeriy amellerdi iyeley basladi.

Imperator Feodosiy I vestgotlarg'a Italiya wa'layatin bosatip berip, sol menen Konstantinopoldi basip aliwidan saqlab qaldi, Feodosiy 394 jilda tariyxta keyin'gi ma'rte imperiyani har eki bo'limin da bir qolga topladi, biraq ol bir jildan keyin qaytis boldi ha'm rim imperiyasi uliwma ekige bo'lindi. Imperiyanin' batis bo'limin onin' 11 jasli uli Gonoriy, shig'is bo'limin onin' 28 jasli inisi Arkadiy basqara basladi. Gonoriy (395-jillar) da'wirinde imperiyanin' batis bo'limi germanlardin' xujimleri menen tola jemiriliwi da'wiri boldi. Germanlardin' basqinshilig'i Rim xizmetindegi germanlardin' satqinligi qullar ha'm kolonlardin' qo'zg'alanlari imperator Norikanin' 2 jildan keyin, Rim qalasinin' o'zin basip alinib talan-taraj qilindi. Alarix Rimdan, vestgotlar Galliyaga shegindi. Biraq batis Rim imperiyasi bul waqitta o'z omrinin' oqirg'i waqitlarin bastan keshirer edi. 407 Jilda Rimliklar Britaniyani taslab ketti.409 jilda vandallar, sveblar ha'm allemandlar Ispaniyani basip aldilar. 415 jilda vestgotlar Rimnen Galliyani ajratib aldi. 429 jilda vandallar ha'm basqa german qawimleri Ispaniyadan Afrikaga o'tti. vandallar karol Geyzerix basshiliginda 455 jilda Rim qalasin iyelep oni buzip tasladi.

Odoakr imperator hokimiyattin belgilerin Konstantinopolga jo'netti. Bul waqiya Batis Rim imperiyasinin' tawsiliwi dep esaplanadi. Shig'is Rim imperiyasinin' hukmdarlari germanlardin' hujimlerinen qorg'anip o'z basimsha askerbasilardi joq qildi. Shig'is Rim imperiyasi jane min' jil jasap, tariyxqa Vizantiya imperiyasi ati menen kirdi.

Diokletian ha'm Konstantinnin' reformalari imperiyanin' jemiriliwi jarayani aste toqtatildi, biraq uni toqtata almadi. IV a'sirde janlangan ishki sawda to'qtadi. Ko'p qalalar tuskinlikke ju'z tutdi. Pu'tkil imperiya bo'ylab natural xo'jaliqqa qaytiw baslandi.

Pul dizimi isdan shiqti. Saliqlardi to'lew qiyinlasti. Qalalardan xaliq ko'ship kete basladi. Konstantin qala xaliqin ko'ship ketiwin kolonlardi o'z jerlarin taslab ketiwlaridi rasmiy qadagaladi Iri jer iyeleri latifundistlar barliq saliqlardi natural tarizda to'lewdii jukletti. Olardin' ha'kimiyati ken'eydi. Jeke erkin kolonlarnin' awxali qullardin' awxalinan kem parq qildi. Keyingi imperiya da'wirinde iri jer iyeleri o'zlarine qaram bolg'an jergilikli xaliq u'stinen o'z ameliy hakimiyatlarin amelge asirdi. Olar o'zinin' armiyasin ha'm qamaqxanalarin sholkemlesterdi. Sotsial qatnasiqlardin' bunday jana ko'rinisinin' qaliplesiwi keyingi Rim ja'miyetin aste aqirin feodallasiwin bildirer edi.

Rim imperiyasinin' toliq ekige bo'liniwi tiykarinda O'rta jer ten'izinin' eki aymaqti romanlasqan Batis ha'm Ellin shig'isin tariyxiy rawajlaniwin o'zine say jekxarakteri menen belgilener edi. Batis provinsiyalarda qalalar, tovar islep shigariw sawda-o'nermentshilik tuskinlikgine ju'z tutdi. Xaliqtin' jagdayi tomenlewi, uliwmaliq ekonomikaliq turg'unliq baqlanar edi. Orayiliq hakimiyat halsirep magnatlar ku'sheydi, xaliqtin' varvarlasiwi, a'skeriy armiyalardin buziliwi ju'z berdi. Kerisinshe shig'ista ku'shli imperator ha'kimiyati bar bolip provinsiyalar kemlew talandi, qalalar, sawda-o'nermentshilik rawajlandi.

Qo'zg'alan ko'tergen vestgot federatlari, Alarix basshiliginda 395-396-jillar Makedoniya ha'm Gretsiyani taladi. O'zi varvar bolg'an rimlik askerbasi Stilixon Gretsiyanin' qublasinda Alarix armiyalarin jen'di. Shig'is imperiya Alarix penen shartnama duzdi.

Alarix 401-jilda Italiyaga juris qildi. Stilixon vestgotlardi 2 ma'rte kul-talqan etti ha'm Italiyadan quwip shig'ardi. Rimge keyingi ma'rte triumf vestgotlar ustinen jen'is atina o'tkezildi. Bari bir rimlikler vestgotlardi Italiiyada jasawina ruxsat beriwge ma'jbur boldi. Italiya 405-jilda Konoln' Radagays basshiligindagi germanlar basqinina ushradi. Florensiya jaqininda Stilixon Radagays hujumin qaytardi. Sol menen birge qorg'awsiz qalg'an batis provinsiyalar, german qawimleri tarepinen basip alindi. Stilixon Olarixti Rim menen awqam duziwge ko'ndiriwge urindi, biraq jalaga ushrab, satqinliqta ayblanip o'ltirildi.

Stilixon o'limin esitgen Alarix Rimge juris qilip oni qamal qildi. Alarix 5 min' font altin, 30 min' font gu'mis mugdarinda ulpan alip qaytip ketti. Sonnan keyin Alarix Rimdi jane bir neshe

marte qamal qildi. 410-jil avgust ayinda qullar qala darwazasin asip berdi ha'm varvarlar qalani talan-taraj qilip, Alarix basshiligindagi armiya qublaga juris qildi. Jolda kesellenip Alarix 40 jasinda qaytis boldi. Vestgotlar bir neshe jildan keyin (419-jil) Akvitaniyada o'z qitayliqlarin du'zdi.

Stilixon o'liminen keyin Rimdi qorg'aytugin birde bir askerbasi qalmadi. 407-jilda rimlikler Britaniyadan shig'ip ketiwge ma'jbur boldi. Qubla-shig'is Galliyada burgund qawimleri Ispaniyanin' arqa-batisinda svevler o'rnalasip algan Afrikada poytaxti Karfagen bolg'an vendal qirolligi payda boladi.

Pannoniyada kelip shig'iwi Orayliq Aziya sho'llerinen bolg'an xunnlar o'rnalasip Rimge u'lken qawip saldi. Atilla (434-453-jillar) g'ayratli askerbasi edi. Ol xunnlar ha'm basqa qawimlerdi birlestirip, Orayliq Yevropada ko'pelilerdin' ku'shli ma'mleketin du'zdi. Xunnlar Balqan ha'm batis provinsiyalarga juris qildi. Olar 450-jil basinda Galliyaga bastirip kirdi. Xunnlarga qarsi rimli askerbasi Flaviy Aetsiy frank. alan, burgund, vestgot ha'm basqa qawimler awqamin du'zdi. Hal qiliwshi sawash Ispaniya ha'm Fransiya shegrasindagi Katalun dalasinda 451-jil iyuninda bolip o'tti. Got tariyxshisi Iordannnin' mag'liwmatina ko're bul sawashta har eki tarepten 300 min' adam qaytis bolg'an. Bul sawashtan keyin Attila Reyn ariqa shegindi, 452-jilda jane arqa Italiyaga hujim qildi. Attila 453-jilda qaytis boldi ha'm onin' ma'mleketi tarqap ketti.

Varvar qawimleri ha'm karollikleri imperiya menen esaplaspay qo'ydir. Hesh bir imperator ma'mleketti jemiriliwin toqtata almadi. Imperatorlar Ravenna qalasin rezidentsiya qildi. Rimnin' xristian sherkewi baslig'i Rara rezidensiyasi bolip qaldi. Afrikada ornalasip qalgan vandallar Ravenna imperatorlarinin' ha'lsizliginen paydalanip Sitsiliya, Sardiniya ha'm Korsikaga basqinshiliq qilar edi. Olar 455-jil Italiyaga juris qilip Rim qalasin 14 kun dawaminda talan-taraj qildi. Alip kete almagan buyumlarin vanndallar joq qildi. Qimbatli korkem o'ner shigarmalar, haykeller, saraylar ot ishinde qalip, Galliya ha'm Ispaniyani jergilikli aqsu'yekleri uzoqtagi ravenna imperatorlari menen qatnas jasg'annan ko're basip aling'an wa'layatlardin' amelde hakimleri varvar karollari menen birgelikte is qiliw paydali deo esapladi.

375-jilda Italyalik Orest o'zi 14 jasli imperatordi taxtqa otirg'izip o'zi hokimiyatti basqardi. Song'i imperator Rm qalasin ha'm imperiyaga tiykar salglanlar Ramul apsanaliq avgustul atlarina iye bolip er jetpegeni ushin avgust emes avgustul dep atalar edi. O'smir imperatordi rimliler mazaxomuz avgustsha der edi.

476-jilda germanlardin' skif qawiminen bolg'an imperator gvardiyasi askerbasisi Odoakr Rimde ha'kimiyatti basip aldi. Orest o'ltirildi. Ramul avgustul 476-jil 23-avgustda taxttan tusirilip Neapol jaqinindagi Lolkolll villasina surgun qilindi ha'm sol jil sol jerda o'ldi . Odoakr batis Rim imperiyasi imperatori arag'in tamamlang'anlig'i haqqinda senattin' rasmiy qararin aliwga eristi. Imperatorlik nishanlari Konstantinopolga jiberildi. Bul rasmiy Shig'isdagi imperator ha'kimiyati astinda Rim imperiyasinin' brlikligi tiklenganligin bildirer edi.

Antik dun'nya tariyxinin' oqirgi bolimleri imperator Yustinian ati menen baylanisli. Ol VI a'sir ortalarinda Rim huquqin kodifikatsiya qildi. Yustinian kodeksi a'yyemgi Rimde huquqtin' uzaq jillardagi rawajlaniwin juwmaqlag'an halda o'zinde korsett. Sonin' menen bir aktda Yustinian tarepinen antik madeniyat orayi bolg'an Afinadagi Platon Akademiyasin tantanali jabuliwi jana da'wirdin' antik da'wir menen ramziy xayrlasiwi boldi.

Usinis etiletug'inn a'debiyatlar

Karimov İ. A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yolk. Toshkent 1998.

Baynazarov F. A. Kadimgi dolnyo tariyxi. Toshkent 2004.

Kolzishin V. İ. Genezis rabovladelsheskix latifolndiy v İtalii. M., 1976.

Loltstsatto Dj. Ekonomisheskaya istoriya İtalii. M., 1954.

Trolxina N. N. Politika i politiki " zolotogo veka " Rimskoy respolbliki II v. do n. e. M., 1986.

10-tema: A’yyemg`I Rim ma’deniyati.

Joba:

1.Arxitektura, mu’sinshilik, su’wretlew o’neri

2.Ta’lim,pa’n ha’m tariyxiy bilimler

3.Jaziw, a’debiyat, meditsina

4.Diniy isenimler ha’m huqiq

A’yyemgi Rim ma’deniyati a’yyemgi du’nya ma’deniyatinin’ en’ jetik ma’deniyatlarinin’ biri.Ol o’zinin’ ha’r ta’repleme rawajlang’an tarawlari boyinsha Egipet,Mesopotamiya, Gretsiya ma’deniyatinin da u’stin keledi. Du’nya ma’deniyatin A’yyemgi Rim ma’deniyatisiz ko’z aldimizg’a keltirsek, ol anag’urlim go’zzalliqlarin joytqan bolar edi.

A’yyemgi Rim u’lken imperiyag’a aylang’annan son’, o’zinen burinlaw qa’liplesken ma’deniyatlardin’ jetiskenliklerin qabil etip, ja’ne de o’zine ta’n aralas ha’m qaytalanbas ma’deniyatqa iye boldi.Bunda tek italiya xalqinin’ emes, al basqa imperiya xaliqlarinin’ da u’lesi bar.

Rim ma’deniyati arxitektura, ta’lim-pa’n ha’m ilimiy bilimler tarawlarinda o’zinin’ joqarg’i shin’ina ko’terildi.Bul tarawlardin’ qa’liplesiwinde a’sirese grek ma’deniyatinin’ ta’siri u’lken boldi.rim ma’deniyati tiykarinan grek ma’deniyati ta’sirinde qa’liplesti. Ha’r qiyli arxeologialiq izleniwler dawaminda tabilg’an jazba ha’m materialliq derekler bul ma’deniyattin’ ayqin da’liyli edi.

1.Rim arxitekturasi, mu’sinshilik, su’wretlew o’neri

Arxitektura. Rim arxitekturasi a’yyemgi du’nyanin’ en’ rawajlang’an arxitekturalarinan biri. Bul jerde arxitekturaliq imaratlardan qalaliq forumlar, xram, saraylar, triumfal arkleri, amfiteatr, akveduklar jetik tarawg’a aylang’an. Rimliler grek arxitekturasinin’ prinsiplerin qayta islegen ha’m o’zine ta’n formag’a iye bolg’an. B.e.sh II a’sirden Rimliler qurilista betondi islete baslag’an. Neron da’wirinde Rimge ot ketip 14 rayonnan 10i ag’ash u’yler sebepli janip ketken. Son’ Neron ko’shelerdi ken’ qilip, tas u’yler saltanatli imperator saraylarin qurdiradi.

Arxiteturaliq usillardan tiykarinan u’sh usil bolg’an: korinf, ioniy doriy. Ja’ne bulardin’ qosilispasi retinde aralas usil da payda bolg’an. Bul usillar bir-birinen tiykarinan u’stinlerinin’ formalari arqali ajiralip turg’an.

Arxitekturaliq imaratlar tiykarinan Rim qalasinin’ belgili 7 to’beliginen biri **Kapitoliyde** ko’plep ushirasadi. Bul jerde Yupiter ibadatxanasi, Trofei Mario esteligi jaylasqan. Kapitoliy Rim qalasinin’ma’deniy orayilarinin’ biri dep esaplanadi. Bul jerde ja’ne Mark Avreliydin’ atli ha’ykeli de saqlang’an. Bul to’belikti XVI a’sirde Mikelandjelo qayta tikleydi. Kapitoliyde b.e.sh VII a’sirde Anka Marsiya ta’repinen qurilg’an Rimdegi en’ eski tyurma Tolinskiy jaylasqan. Uris aldinan usi to’belikte qurbanliqlar bolg’an.

Bul 7 to’belikten en’ u’lkeni ha’m saltanatlisi – **Palatin Xill** to’beligi de ayriqsha diqqatqa ilayiq. Bul to’belik b.e.sh X a’sirde payda bolg’an. Usi jerden Romul qala quriwg’a qarar etken. Rim imperiyasi da usi jerden baslang’an. Pu’tkil to’belik imperator saraylari menen qaplang’an. Bul jerde **Kolizey, Romanus forumi, Maksimus sirki** jaylasqan.

Forum – qala orayi esaplang’an, Gretsiyanin’ agorasi menen ten’ bolg’an. Ma’deniy turmistin’ orayi esaplang’an. En’ basli forum **Romanus forumi** esaplanadi.

Kolizey - Rim arxitekturasinin’ simvoli. Kolizey (latinsha u’lken) 70-72-jillari imperator Vespasiyan ta’repinen qurilip baslang’an. Qurilisti onin’ miyrasxori Tit Flaviy 80-jili tamamlag’an. 1349-jili joqari qubla ta’repi jer silkiniwinen qulap tu’sken. 48 m biyiklikke iye bolip, bunda spektakller, gladiyator oyinlari, an’ awlaw, keme sawashlari o’tkerilgen. Bul jerde 500 min’ adam, millionnan aslam jabayi haywan o’ltirilgen. Kolizeydin’ **ullilig’i** onin’ ku’shli jer silkiniwlerge shidam beretug’in da’rejede qurilg’aninda edi. Ol o’zine 50 min’nan aslam adamdi siydirg’an. **Ibadatxanalar** ishinde en’ belgilisi – **Panteon** (grekshe ba’rshe qudaylar ibadatxanasi) bolip esaplanadi. Bul ibadatxana imperiyanin’ barliq xaliqlarinin’ birligi ideyasi sipatinda qurilg’an. Bul jerde ha’r bir xaliq o’zlerinin’ qudaylarina siying’an. 118-125-jillarda qurilg’an diametri 43 m bolg’an.

Akveduklar - bular o’zine ta’n suw quwirlari (vodoprovodlar) bolip esaplanadi. Bul da Rimlilerdin’ oylap tabiwi bolip, qalag’a suw a’keliwin an’satlastirg’an. Bunday akveduklar Qubla

Amerikadag'i mayya. atsteklerde de qurilg'an. Uliwma 11 akveduk bolip, ekewi ha'zirgi ku'nde de islep turipti.

Birinshi akveduk b.e.sh 312-jili qurilg'an. Arl'dag'i akveduk I-IV a'sirdegi basli akveduk bolg'an. Ja'ne I a'sirde qurilg'an Frantsiyanin' Aveniyon qalasindag'i Pon-diu-kar akvedukinda diqqatqa ilayiq.

Termler qurilisi da belgili orindi iyeleydi. Termler bul Rim xalqinin' dem aliw orinlari bolip, ol jerde basseyn menen bir qatarda, kitapxanalar, sport jarislari, kewil ashar oyinlari o'tkizilgen. Uliwma **1700** term bolg'an. Solardan en' saltanatlisi 12 ga maydang'a iye, III a'sirdegi Karakalla termi edi. Ol o'zine 1300 adamdi siydirg'an.

Jollar qurilisi Rimde joqari bolg'an. Uliwma 80 min' km uzinliqtag'i 372 tas joli bolg'an. Olardin' ko'pshiligi elede jaqsi saqlang'an. B.esh 312-jili Klavdiy Seke da'wirinde birinshi ret tas to'selgen, «Appiy joli» qurilg'an.

Su'wretshilikte Rimde jaqsi rawajlang'an. Rimliler su'wretshiliktin' tiykarlarin etrusklardan o'zlestirgen. Imperatorlar, hasilzadalar, bay a'meldarlardin' su'wretleri jetik u'lgi sipatinda saray diywallarinda saqlanip qalg'an.

Su'wretshilikte tiykarinan **freska, mozayka, ikona** tarawlari rawajlang'an.

MOZAIKA- (frans.mosaique-muzalarg'a bag'ishlang'an) bir qiyli yaki ha'r tu'rli shiyki zat (tas,ag'ash,mramor,metall) bo'leklerinen islengen su'wret.

FRESKA- (ital.- jan'a) izg'ar sibaw u'stine ren'li etip islengen su'wret.

IKONA- (grekshe eikon-su'wret) xristian dinine ta'n dindarlar siyinatug'in, shoqinatug'in Isa, Bibi Maryam ha'm a'wliyelerdin' ren'li yaki bo'rtilgen su'wreti. Diniy ikonalardin' en' a'yyemgisi **II a'sirge tiyisli, IV a'sirden** bul taraw rawajlanadi.

Mu'sinshilik. Rim mu'sinshiligi grekler ta'sirinde rawajlansada o'zine ta'n ayirmashiliqlari bar. Grekler adamlardi ideal, kemshiliklerin jasirip su'wretlese, rimliler olardi barlig'insha su'wretlegen. Mu'sinshiliktin' en' rawajlang'an tarawi portret bolip, b.e.sh I a'sirde o'z aldina taraw tu'ri bolg'an.A'sirese Sitseron, Sezar, Oktavian, Brut,Pompey, Trayan ha'ykelleri ayriqsha itibarg;a ilayiq.

Juwmaqlap aytqanda, Rim ma'deniyatinda arxitektura, mu'sinshilik, su'wretlew o'neri o'z da'wirine salistirg'anda joqari bolg'an

2.Ta'lim, pa'n ha'm tariyxiy bilimler

Rim imperiyasinin' ma'deniy oraylari Rim Aleksandriya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Messiliya edi. Bul qalalarda kitapxanalar, teatrlar, mektepler bar bolg'an.

Rimde bilimlendiriwdin' **1-basqishi mektep** edi. Mektepler jeke menshik bolip, ma'mleket bilimlendiriw isine aralaspag'an. Mektepte isi ju'rispegen, kelip shig'iwi belgisiz bolg'an adamlar sabaq bergen. Baslang'ish mektepte 7-12 jasli balalar oqiw-jaziw awizeki sorawg'a u'yrengen, oqiw tek g'ana bir semestrdi qurag'an. Keyingi oqiw pulli bolg'an.**Orta mektepte** alimlar-jaziwshilar ha'm a'debiy kritiklar grammatikani oqitqan.

Antik da'wirde **ritorika** mekteplerinde belgili bolip, 15-16 jasli qa'biletli oqiwshilar ritorikani o'zlestirgen. Imperator da'wirinde **siyasiy natiqlarg'a** orin qalmag'ani ushin ritorika mektepleri da'ramatli ka'sip bolg'an **advokatlardi** tayarlag'an.

Ta'biyiy pa'nler rawajlanip bir qatar **ilimiy shig'armalar** jaratildi. Vetruviydin' 10 tomli "Arxitektura haqqinda"g'i kitabi, I a'sirdegi Tsekts Yuliy Frontonnin' "Akveduklar haqqinda"g'i injenerlik shig'armasi Strabonnin' 17 tomli geogrefiyasi, Pomponiy Melonnin' "Jer du'zilisi haqqinda" atli 3 tomli kitabi. Klavdiy Ptalameydin' "Geografiya boyinsha qollanba" atli 8 tomli shig'armasi, Kvintilinnin' "Ritorikani oqitiw" 12 tomli ritorikaliq nazariyasi toplami. Kalumelanin' astronomiya boyinsha "Awil xojalig'i haqqinda" atli 12 tomli shig'armalari- pa'n rawajlaniwinin' u'lken jetiskenlikleri edi. I a'sir ortalarinda u'lken Pliniy 24-79 jili o'zinin' 37 tomli "Ta'biyattaniw" shig'armasin jazdi. Bul shig'arma entsiklopedik mazmunda bolip, **fizika, geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiya ha'm tag'i basqa pa'nler** boyinsha mag'liwmatlar beredi.

Fiziolog Klavdiy Galen 129-199-jillar akusher ha'm pediatr Sorak u'lken itibarg'a iye boldi.

Korneliy Tsels **"Pa'nler"** shig'armasinda diyqanshiliq, ritorika, a'skeriy ha'm meditsina haqqinda ha'r tu'rli mag'liwmatlardi jiynag'an.

Erte imperiya da'wirlerinde **tariyxiy shig'armalar** ha'm **biografiyaliq janr** ken' rawajlandi. B.e.sh 59-jil ha'm eramizdin' 17-jillari Patoviya qalasinda jasag'an ritorik Tit Liviy latin tilinde "Qalag'a tiykar salg'annan baslap" atli Rim tariyxin 142 tomda jaratti. Tit Liviy waqiyalar bayanin b.e.sh 9-jilg'a shekem alip baradi. Jan'a era baslarinda Pompey Trog "Ja'ha'n tariyx" 44 tomda latin tilinde jazildi. Ja'ne bir "Ja'ha'n tariyx" grek tilinde Izrail patshasi Irod I din' ma'sla'ha'tshisi Nikolay ta'repinen 144 tomda jazildi. Shig'armada waqiyalar b.e.sh IV a'sirge shekem waqiyalar sa'wlelengen. B.e.sh I a'sirde Korneliy Nepot "Ataqli adamlar haqqinda" atli biografiyaliq shig'arma jazdi. B.e.sh I a'sir aqirinda Galikarnasliq Dionisiy "Rim qa'diriyatlari" atli tariyxiy shig'arma jazdi. Bizge shekem bul shig'armadan tek g'ana tog'izi jetip kelgen.

Italiya ha'm onin' provinsiyalari tariyxi ha'm geografiyasi haqqindag'i qimbatli mag'liwmatlar Strabonnin' "Geografiya" shig'armasinda 17 tom beriledi. Strabonnin' ja'ne bir qimbatli mag'liwmatlar "Tariyxiy jaziwlar" shig'armasi bizge shekem jetip kelmegen.

Eramizdin' I a'sirinde Valley Peterkuldin' "Ja'ha'n tariyx" atli 2 tomli kitabi ritorik Valeriy Maksimnin' "Ataqli jumislar ha'm so'zler" atli 9 kitapta tariyxiy anekdotlari ,Kvint Kursiy Ruftin' "Makedoniyali Iskender tariyxi" 10 tomli kitabi jazildi. Imperator Vespasiyan ha'm Tittin' "Klimtiy Izrail Zosiy", Flavdiydin' 7 tomli "Izrail uris tariyxi" 20 tomli "Izrail qadriyatlari shig'armalari shig'is provintsiyalar haqqinda bay mag'liwmatlar beredi.

Ma'mleket g'ayratkeri tariyxshi jaziwshi Gay Pliniy Sekund 24-79-jillar ko'rkem-o'ner ma'deniyat pa'n tarawlari boyinsha a'jayip mag'liwmatlar toplami "Ta'biyiy tariyx" atli 37 tomli ensiklopediyaliq shig'armasin jazdi. Bul u'lken shig'armada 500 avtor 2000 kitaptan aling'an mag'liwmatlar uliwmalastirilg'an.

Eramizdin' 58-120-jillarinda jasag'an senator tariyxshi Kvimdetsimbir Rubliy Korneliy Tatsit 16 tomli "Annalar" 14 tomli tariyxiy shig'armasin jazdi. Bul shig'armalarda Guliy Klavdiy ha'm Flaviylardin' 14-96-jillar tariyxin o'z ishine alg'an da'wirdi ko'rsetedi. Tatsittin' "Germaniya" shig'armasi german qa'wimlerinin' sotsiyalliq du'zimi din ha'm turmisi haqqindag'i tariyxiy geografiyaliq osherki esaplanadi.

Tatsittin' kishi zamanlasi imperator Adriyannin' xatkeri Gay Svetoniy Trankvil 70-140-jillar 12 Tsezar turmisi su'wretleniwi Tsezardan Domitsiang'a shekem Rim imperatorlarinin' biografiyasi toplamin jaratti.Tatsittin' zamanlasi 46-126 jillarda jasag'an grek jaziwshisi Plutarx 210 ha'r qiyli kitap j jazg'an.Olardan bizge shekem 150 i jetip kelgen. Plutarx belgili grek-rim g'ayratkerlerinin' 50 biografiyasin bir Makedon Iskenderdin' bir parsi Artakserkstin' biografiyasin jazadi. Makedoniyali Appian **160-165 jillari** 24 tomli "Rim tariyxi" shig'armasi .

155-235 jillar jasag'an Rim senatori Dion Kassiy grek tilinde 80 tomli „Rim tariyxi"n jazdi.Dion Kassiydin' bul kitabinan 25 tom ha'm ko'p sanli u'zindiler bizge jetip kelgen.

Dion Kassiydin' kishi zamanlasi Gerodian Mark Avreliydan keyingi imperator ha'kimiyati, Mark Avreliydin' o'liminen keyin Gordian III hu'kimdarlig'ina shekem 180-238 jillar 8 tomli "Tariyx"kitabin grek tilinde jazdi.Ataqli ma'mleket iskeri Gay Yuliy Tsezar b.e.sh.100-44 jillar iri jaziwshi bolg'an.Onin' shig'armalarinan bizge shekem tek g'ana ekewi "Gall urislari haqqindag'I jaziwlar'' 7 kitap "Puxaralar urisi haqqinda" g'i jaziwlar 3 kitap jetip kelgen.]

Tariyxiy monografiya janrinin' tiykarin saliwshi Gay Sallyustiy Krisp b.e.sh. 86-35 jillar qartayg'an waqtinda "Katilina hiylesi haqqinda", "Yugurta urisi haqqinda" ha'mde b.e.sh.78-67 jillar waqiyalarin o'z ishine alg'an "Tariyx"shig'armasin jazg'an.

III-IV a'sirdin' ekinshi yariminda Rim tariyxtaniwshilig'i tu'skinlikke ju'z tutti.

IV a'sirde "Imperatorlar tariyxi jaziwshilari"atli II-III a'sirler imperatorlari biografiyalari toplami jaratildi.Bul toplam materiallarinda Antoniylar basqariwi da'wirinen imperiyanin' idirawi da'wirine o'tiwi aniq ko'rsetiledi. **Son'g'i ataqli Rim tariyxshisi Ammian Martseliy (330-400)** onin' kelip shig'iwi grek bolip latin tilinde "Iskerlik" atli 3 tomli tariyx shig'armasin jazdi. Bul shig'arma Tatsit "Tariyx" in dawam ettirip 96-378 jillardi o'z ishine aladi. IV a'sir son'g'i imperiya da'wirinin' siyasati ha'm idealogiyasi tariyxi boyinsha imperatorlarg'a maqtawlar jazilg'an ritorik Livoniydin' pikir ha'm xatlari payda boldi.

IV asirde xristian tariyxtaniwshiliginin' qa'liplesiwi baslandi.Xristiyan shirkewi tariyxi boyinsha "Shirkew tariyxlari" latin ha'm grek tilinde payda boldi. Olardin' arasinda Kesoriyali Epsiydin' taniqli tariyxshi ha'm ulli Konstantinnin' avtori "Shirkew tariyxi" shig'armasi ayriqsha orin tutadi.

Rimnin’ tu’skinlik sebeplerin xristian tariyxshilarida o’z pikirlerinen kelip shig’ip jaratti.

Episkop Avgustin’ “Qudaydin’ qalasi haqqinda” atli shig’armasinda ispan diakoni Oroziy, marsellik presviter Salvian o’z shig’armalarinda Rimnin’ apatshilig’in, onin’ o’tmishi, o’z ara urislar, hu’kimdarlardin’ a’dalatsizlig’i 1-xristianlardi quwg’inliqqa ushirag’anin su’wretledi.

3.Jaziw ha’m a’debiyat.

Italiyada jazba a’debiyattin’ payda boliwi ha’m rawajlaniwi b.e.sh. VI-V a’sirlerge barip taqaladi. Sol da’wir Rim-Italiya ma’deniyatinin’ ko’zge ko’ringen wa’killeri Andronik,Enney, Plavt, Katull h.t.b.lar edi.

B.e.sh. I a’sir Rim a’debiyatinin’ altin da’wiri bolip esaplanadi. Bul da’wirde Vergiliy, Goratsiy, Tibull, Propertsiy ha’m Ovidiy Nazon siyaqli ataqli shayirlar o’mir su’rgen. Sezardin’ dosti, o’z zamaninin’ ag’artiwshi adami Metsanat bul shayirlardi qollap-quwatlap, olarg’a qa’wenderlik etken.

Solardan en’ ataqlisi Vergiliy bolip, ol diyqanshiliq haqqinda “Georgikler” atli shig’arma jazadi. Onin’ Gomer da’stanlari haqqinda jazilg’an ‘’Eneyda” shig’armasi diqqatqa ilayiq.Ol grek ha’m rim a’psanalarin puxta u’yrenip, da’standi jaziwg’a kirisken. Ol bul da’stan u’stinde 10 jil islep, oni aqirina jetkere almay o’lip ketedi.

B.e.sh. I a’sirde jasag’an ataqli shayirlardan biri Ovidiy. Ol o’zinin’ “Da’rt-azaplar”, “Ponttan xatlar” atli miynetlerinde Avgust da’wirindegi hasilzadalar turmisin sing’a alip, Avgusttin’ azabina duwshar bolg’an.

Rim a`debiyatinin` qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwinda xalq awiz eki a`debiyati menen grek a`debiyati da`sturleri tiykarg`i orindi iyeleydi. Rim a`debiyati ta`riyxi b.e.sh.III a`sir ortasinda grek janrlarina uqsatiw menen baslandi.

Tit Maktsisiy (b.3.sh g`o`0-a`hn`) birinshi Rim komediografi bolip onin` a`q0 komedyasinan g`a` saqlanip qalg`an. Ekinshi b3lg8l8 Rim komediografi Publiy Terensiy(b.3.sh a`ho`-a`o`9) afrikali bolip, onin` piesalarinan bizge shekem al5a28 jetip kelgen.

Rim tragikleri Mark Pakui (b.e.sh. 220-130j) ha`m Lutsiy Aksiy( b.e.sh. 170-90) o`z tragediyalarin jaratiw ushin ulli grek dramaturglerinin` shig`armalarinan paydalandi. Rimde ken` tarqalg`an a`debiy janr - **satira** edi.Birinshi Rim satirigi Gay Lutsiliy (b.e.sh. 180-102j) 30 kitaptan ibarat satiralar toplamin jaratti.

Avgust da`wiri latin poeziyasinin` G`altin a`siriG` bolip esaplanadi. Bul da`wirde ulli shayrlar Publiy Vergiliy (b.e.sh 79-19 j), Kvint Goratsiy (b.e.sh 65-8 j) Publi Ovidiy (b.e.sh 49-j eramizdin` 18-jillari) jasap o`tti. Vergiliy diyqanlar miynetine bag`ishlap a`n` tomli didaktikaliq poema, 12-tomli G`EneydaG` poemasin jaratdi.

IV a`sir ritorikanin’ jan`adan gu`llegen da`wiri boldi.Antik Jer orta ten`izinin` ritorika mekteplerinde joqari a`meldarlar ha`m xristyan dininin` tarqatiwshilari ta`rbiyalang`an. Bul da`wirde Afinada Gimeriy, Kontantinapolda Femistiy siyaqli belgili ritoriklar sabaq berdi. En` ku`shli ritorik Libaniy edi. Ol G`kishi DemosfenG` atag`in alg`an.

IV-V a`sirlerde poeziyada **klassik ulgide** shig`armalar jaratiw da`sturge aylandi. IV-V a`sirde latin shayirlari mifologiyadan basqa **tabiyatti su`wretlewge de u`lken itibar berdi**.Usinday latin shayirlarinin` biri Detsin Magin Avzaniy edi.

Meditsina

Rimde oraylasqan saltanattin’ ju’zege keliwi meditsina iliminin’ rawajlaniwi ushin qolayli jag’day du’zip bergen. Birinshiden, hasilzadalari o’z salamatlig’in saqlawg’a u’lken itibar menen qarag’an, ekinshiden Rimge mamleketti qorg’aw ushin ham o’zge jerlerdi basip aliw ushin jawingerlikke jaraytugin deni saw a’sker kerek edi. Qullar ham xaliq ko’terilisleri sonday-aq basqa uris-qag’islar waqtinda ko’p jawingerler jaradar bolg’an. Olardin’ densawlig’in saqlaw ushin shipakerler kerek edi. Usi maqsette armiya ham flot ushin ayriqsha shipakerler xizmeti engizilgen edi. Harbir legion armiyada a’skeriy emlewxana sho’lkemlestirilip, shipakerler jaralang’an ham nawqaslang’an adamlardi emlegen. Rimde meditsina isleri menen qullar, apiwayi adamlar, Kishi Aziyadan, Misr menen Gretsiyadan kelgen adamlar shug’illang’an. Hasilzadalar meditsina menen shug’illaniwdi o’zleri ushin uyat dep esaplag’an. Rimde jasap xizmet etken ataqli shipakerlerdin’ biri Asklepiad (b.e.sh. 131-56-jillar) edi. Ol haslinda Gretsiyali bolip, Afinada da, Iskenderiyada ta’lim alg’an. Asklepiad b.e.sh. 95-jillar Rimge ko’ship kelip, o’mirinin’ aqirina shekem sol jerde jasag’an. Ol nawqaslardi tez ham qiynamaytugin usillar menen emlegen. Ol jaqsi hirurg te edi.

Asklepiad nawqaslardi emlegende taza hawa, massaj ham dene shiniqtiriw usillari ken' qollang'an. Rimde jasag'an ataqli shipakerlerdin' tag'i birewi Korneliy Selis edi. Ol 70 tomliq " Arteo" ("O'ner") degen shig'armasin jazg'an. Bul shig'armanin' 8 tomi meditsinag'a bag'ishlang'an bolip, ol ''Shipakerlik haqqinda" dep atalg'an. Bul miynetinde Tselis o'zinen burin o'tken ataqli shipakerlerdin' do'retpelerin jiynap tartiplestirgen, oni o'z tajriybeleri menen bayitqan. Korneliy o'z shig'armasinda hirurgiyaliq emlew, harqiyli kesellikler ham olardi emlew usillarina ayriqsha itibar bergen. A'yyemgi du'nyanin' en' ataqli shipakerlerinin' biri Klavdiy Galen edi. Ol 131-jili Pergamda tuwilip, 201-jili o'lgen. Ol ju'da zeyinli bala bolip, 17 jasinda Asklepiton dep atalatugin emlew orni ham shipakerlik mektepke qatnap meditsina ilimin u'yrenedi, teren' ilimli shipaker bolip jetisedi. Da'slep ol gladiatorliq mektepte islep, son' Rim imperatorlarinin' saraylarinda shipakerlik etken. Klavdiy nawqaslardi emlewde shipali o'simliklerden tayarlang'an da'rilerden ken' paydalang'an. Ol 400 den aslam miynet jazg'an. Onin' "Shipakerlik o'neri", "Emlew usillari", "Darilerdin' tartibi haqqinda " degen shig'armalari ayriqsha a'hmiyetke iye. Galennin' ko'p shig'armalari Rimge ot berilgen waqitlarda janip ketken. Galennin' shig'armalari Orta asirlerde Arab tillerine ko'p martebe ko'p awdarilg'an. Onin' shig'armalarin babamiz Ibn Sina da paydalang'an. A'yyemgi Rimde shipakerler tayarlap shig'aratug'in arnawli meditsinaliq oqiw orinlari bolg'an.

4.Diniy isenimler.

Rimlilerdin' da`stu'riy iseniminde totemizm, feteshizim ha`m animizimnnin` qaldiqlari bar edi. Rim dininde uruw ha`m shan`araq isenimleri tiykarg'i orindi tutqan. Ha`r bir adamda o`z ruhi, qa`wenderi bolip er adamlarda **geniy**, hayallarda **yunona** edi.

Tiykarg`i siyinatug`in qudaylar ayriqsha orin tutqan. Olar arasinda en` birinshi Shaqmaq qudayi-Yupiter bolip, onin` ibadatxanasi Kapitoliyda Tarkviniy da`wirinde qurilg`an. Onin` hayali-Yunona neke,analiq ha`m hayallar qawenderi bolg`an. Olardin` qizi-Minerva ko`rkem o`ner ha`m uris qudayi, Vesta-puqaraliq ja`ma`a`ti qa`wenderi, u`y oshag`i qudayi, Mars-uris qudayi, Yanus-o`tmish ha`m keleshek, kiriw ha`m shig`iw, baslaniw ha`m tamamlaniw, eki juzlilik qudayi, Venera-muhabbat ha`m o`nimdarliq qudayi, Serera-egin ha`m o`nim qudayi, Neptun-ten`iz qudayi, Merkuriy-sawda ha`m urliq qudayi, Vulkan-temirshilik qudayi, Bahus-vinoshiliq qudayi, Diana-ay ha`m an`shiliq qudayi, Silvana-tog`ayshiliq ha`m basqalar.

Rim isenimine o`z waqtinda etrusk ha`m grek iseniminin` ko`z qaraslarida o`z ta`sirin o`tkizdi. B.e.sh. III a`sirden baslap rimliler o`z qudaylarin grek qudaylari menen Yupiterdi Zevs penen, Yunonani Gera menen, Minervani Afina menen, Marsti Ares penen, Venerani Afrodita menen, Merkuriydi Germest penen, Bahusti Dionis penen ten`lestirgen.

Rimlilerde ha`r biri qandayda bir funktsiyani atqaratug`in kishi bir qudaylar juda` ko`p edi. Misali ushin quday Forkul-u`y esigi qoriqshisi, Liment-bosag`a, Kardio-esik qulpi qoriqshisi edi

Rim diniy kalendarinda 70 ke jaqin bayramlar bolg`an. Son`g`i Respublika da`wirine kelip bayramlar bir jilda 115 kundi qurag`an.

Huquq.

Rim huquqi antik tsivilizatsiyanin` en` ulken jetiskenliklerinen biri bolip, a`sirden-a`sirge yuridikaliq oylawdin` klassik ulgisi boldi.

B.e.sh qu`u`-jilda huquqiy qarama-qarsiliqlardi ta`rtipke saliw ushin Rimde **«qala pretorii»** lawazimi engizildi. Pretorlardin` yuridikaliq a`meliyatinan **puqaraliq protsesual huquq payda boldi.**

I-III a`sirler **Rim huquqiy tarixinda klassik da`wir** esaplanadi.

Rim imperiyasinda 212-jilg`a shekem huquq ha`m sud a`meliyatinin` eki formasi **kvirit (Rim) huquqi ha`m xalqlar huquqi** bar bolg`an. Bunnan tisqari ayrim provintsiyalarda jergilikli huquqiy sistemalar ha`m Rim orinbasarlarinin` **ediktlerine** a`mel qilg`an. **Imperator Adriannin` ediktinin`** ja`ryalaniwi imperiya aymag`inda jalg`iz huquqiy ken`likti jaratiw jolindag`i **tiykarg`i adim** boldi. II a`sir aqiri III asir baslarinda ataqli huquqtaniwshilar **Emiliy Papinion,Domitsiy Ulpian ha`m Yuliy Paveller** boldi.

429-438-jillari imperator Feodosiy II buyrig`i menen «**Feodosiy kodeksi»** atli imperator nizamlari toplami jariyalandi.529-jilda **«Yustinyan kodeksi»** jariyalandi.

Juwmaqlap aytqanda, A'yyemgi Rim ma'deniyati ha'zirgi zamannin' jetik ma'deniyati payda boliwinda tiykarshilardin' biri boldi.

Lektsiya №22

B.E.SH. II-I ASIRLERDE RIM IMPERIYASININ SOTSIAL EKONOMIKALIK DUZIMI. RIM RESPUBLIKASINDA KLASSLIK SOTSIALLIK GURES

Joba:

1. Rim respublikasinin` b.e. sh.II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari.
2. B.e.sh.-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi
3. B.e.sh. III-II-a`sirlerdegi Rim ma`deniyati.

Tayanish tu'sinikler: Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari. Qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawijlaniwi. Rim Armiyasi. B.e.sh.I a`sirde Rimnin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi. Rim respublikasindag`i sotsialliq-siyasiy gu`res. B.e.sh. III-II-a`sirlerdegi Rim ma`deniyati.

Rim respublikasinin` b.e. sh.II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari. 2-Puniy urisi tamamlang`annan keyin Rim respublikasi Ellinistlik ma`mleketlerine qarata belsene siyasat ju`rgize baslaydi. B.e.sh. II a`sirde rimlyanlar shig`isqa qarata ju`rgizgen basqinshiliq siyasatinin` sebepleri ha`m maqsetleri Rim ja`miyetinin` ta`biyatinan kelip shig`adi. Qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawijlaniwi tovar o`ndirisinin` o`siwine, qul miynetinin` ken`nen qollaniwina alip keldi. Illiyler qa`wimleri Rim respublikasinin` Balkannin` batis boyindag`i en` jaqin qon`silari edi. B.e.sh.I a`sirde olar Korkirani Italiyadan Shig`isqa qaray ten`iz jolindag`i en` a`wmiyetli atawin basip aladi. Usi ha`reket illiriylar menen uristin` sebebi boldi. Rimlyanlar Gannibal menen urisip atirg`an waqitta shig`ista Makedoniya ha`m Seminidler ma`mleketinin` a`skeriy siyasiy awqami payda boladi. Filipp V Makedonskiy ha`m Antiox III Shig`is Jer Orta ten`iz boyi oblastlarin bo`lisip aliwg`a urindi. Biraq Egey basseyninde makedonlarg`a qarsi a`skeriy awqam du`zildi. Pergam-rodos awqami menen urista Xios atawi qasindag`i ten`iz sawashinda Filipp V jen`iliske ushiraydi. (b.e. sh.201-j)

B.e.sh. 200-jildin` gu`zinde Rim Armiyasi Gretsiyag`a kirip, Makedoniyag`a qaray jol aladi. B.e.sh.198-jili Rim Armiyasin Tit Kvintsiy Flamin basqaradi. Rimlyanlar ha`m Makedoniya arasindag`i sheshiwshi sawash Fessaliyada ju`z beredi. Kinoskofal (iyitler baslari) qasinda makedon a`skerleri jen`iledi, Makedoniya ha`m Rim arasinda kelisim du`ziledi. Ekinshi Makedon urisin toqtatiwg`a ha`m Filipp penen kelisim du`ziwge Rim hu`kimetin ishki ha`m sirtqi sipattag`i sebepler ma`jbu`rleydi. Gallar ha`m ligurlar menen gu`res ju`rgizilip atir edi. Ispaniyada onnan da beter au`ir jag`day ju`z beredi. Ol jerde Finikiyler, luzitanlar ha`m kel`tiberiler ko`teriliske shig`adi. B.e.sh.179-jili g`ana bul ko`terilis bastiriladi. Rimlyanlar legionerleri Ispaniyada sawashqa qatnasip atirg`an waqitta Selivkidler ulli ma`mleketinin` ha`kimi patsha Antiox III Kishi Aziya batisinda a`skeriy ha`reketler baslaydi. Tu`slik Siriya, Palestinanin` bir qatar oblast`larin basip alip, patsha Antiox III Misir menen awqam du`zedi. Xersonesti basip aliwi Antiox III ni Qara ten`iz bug`azinin` xojeyini etedi. Rim hu`kimeti, Antiox penen urisqa tayarliq ko`rip, o`zinin` Rodos ha`m Pergam menen awqamin bekkemleydi. B.e.sh.190-jili Magneziya qasinda rimlyanlardin` Antiox penen sheshiwshi sawashi ju`z beredi. Antiox III nin` armiyasi qiyratiladi, b.e. sh.188-jili pitim du`zledi.

Solay etip, qisqa waqit dawaminda Rim ellinistlik, ma`mleketlerinin` qarama-qarsiliqlarinan paydalanip ha`m rodos-pergam awqamina su`yenip, ellinistlik du`n`yanin` eki en` iri ma`mleketi Makedoniya ha`m Siriya u`stinen a`skeriy jen`iske erisedi. 80-jillari Rimde Sitsiliya ha`m Katon siyasiy gu`res ju`z beredi. Katon Rim aristokratiyasinin` ma`plerin qorg`ag`an.

B. e.shekemgi 70 jillardin` ortalarinan baslap shig`istag`i Rim siyasatinin` diqqat orayinda ja`ne Makedoniya menen o`z-ara qatnasiqlari bildi. B.e.sh.169- jili Rim armiyasi Makedoniyag`a hu`jim jasadi. ha`m b.e. sh.168-jili Pidka qasinda sheshiwshi sawash jwz berdi. Makedon patshasi Periy bul sawashta jen`iledi, Rimlyanlar Makedoniya ma`mleketin qiyratadi. Rimnin` Axey awqami menen urisi Andrisktin` ko`terilisi, rimlyanlardin` turpayi xojeyinshilik etiwi Gretsiya ha`m Makedoniyada Rimge qarsi ha`reketlerdi janlandirip jiberdi. Ol Rim ma`mleketinen azat boliw ushin ashiqtan-ashiq gu`reske aylanip ketti. Ha`reketti grek Andrisk basqardi. B.e.sh.148-jili ko`terilisshilerdin` a`skerleri qiyratiladi. Rimlyanlar Axey awqami menen uris ju`rgizedi. Istma

qasindag`i sawashta Axeyliler toliq jen`iliske ushiraydi, b.e. sh.176-jili rimlyanlar Korinf qalasin basip aladi.

3-Puniy urisi

B.e.sh. a`sirde Rim respublikasi Karfagen ma`mleketin ha`lsiretiw yamasa toliq qiyratiw maqsetin o`zlerinin` aldina qoyadi. Karfagenliler Masinistin` Numiy patshalig`i menen urislar ju`rgizdi. Urislardin` birinde Karfagen a`skerleri qiyratiladi. Karfagenliler b.e. sh.201-jilg`i kelisimdi buzdi degen ba`ne menen Rim senati Karfagenge uris jariyalaydi, ol 3-Puniy urisi dep ataladi. (b.e. sh.149-146-jj) Jigerli qarsiliqlarina qaramastan, rimlyanlar Karfagen qalasin iyelep alip, oni o`rtep qiyratadi. B.e.sh.154-jili luzitanlar ha`m kel`tiberler qa`wimi Rimge qarsi shig`adi. Biraq b.e. sh.151-jili rimlyanlar ko`terilisti bastiradi, olar menen pitim jasaydi. Biraq qarsiliq dawam etedi, b.e. sh.149-jili Viriat basshilig`indag`i ko`terilisshiler rimlyanlarg`a qarsi gu`resedi. 149-jildin` aqirina Ispagniyag`a ku`shli Armiyalar jiberiledi. Onin` u`stine Viriat lagerinde tu`sinbewshilikler baslanadi. Rimlyanlar til biriktirip, Viriatti o`ltiredi, onin` a`skerleri rimlyanlar ta`repinen qiyratiladi.

B.e.sh. II-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi. B.e.sh.I a`sirde Rimnin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisinda teren` o`zgerisler ju`z beredi. Qulshiliqtin` patriarxalliq du`zilisi sol u`aqitlarg`a klassikaliq emes qulshiliqqa aylanadi. Yag`niy qul iyelewshilik o`ndiris usili anag`urlim jetilisedi. ha`m turaqlasadi.

Jer Orta ten`iz boyi jer sharinin` anag`urlim bo`legi, onin` aymag`inda da`slep grekler, keyin ala italiyler h. T. b. xaliqlar qul iyelewshilik formatsiyasinin` onin` onin` payda boliwinan baslap toliq gu`lleniwine keiyn ala idirawina shekem toliq rawajlaniw jolin basip o`tken.

Usig`an baylanisli Rim ja`miyetinde qul iyelewshilik qatnasiqlardi izerlew u`lken ilimiy a`hmiyetke iye. Ol qul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` ma`nisin, onin` qozg`awshi ku`shi ha`m evolyutsiyasin tu`siniwge mwmkinshilik beredi.

Grek koloniyalarinda ha`m bir qtar Etruriya qalalarinda jetilisken qul iyelewshilik qatnasiqlari ishki rawajlaniwdin` nizamli na`tiyjesi sipatinda b.e. sh.IV-III a`sirleri qa`liplesti Bul klassikaliq qul iyelewshilik basqa oblast`larda, atap aytqanda, Latsiya ha`m Rimde qa`liplesiwine mu`mkinshilik berdi. Qullardin` ha`m aqsha qarjilariniin` ko`beyiwi qulshiliqtin` en`giziliwine ha`m o`siwine alip keldi. Solay eip Rimde «klassikaliq» qulshiliq o`ndiris alg`a ilgerlewinin` Rim ja`miyetinde klassliq gu`restin` pa`t aliwinin` na`tiyjesi boldi.

Klassikaliq qulshiliqtin` tiykarg`i o`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat edi. Klassikaliq qulshiliqta o`ndiris qosimsha qun da`wirge bag`darlang`an tovar o`ndirisi rawajlanadi. Qullar sani artadi. Qullar Rim-ital`yan ja`miyetinin` en` ko`p sanli klasina aylandi. Qul iyelewshilik xojaliqtin` sheshiwishi tarawlarinda ken` en jaydi. Qul miynetin ekspluatatsiyalaw ku`sheyedi. Qul tiykarg`i o`ndiriwshi ku`sh boldi. ha`m o`ndiristin` bunnan bilay rawajlaniwi qullardin` jan`a massalarin talap etti. B.e.sh. a`sirdin` ortalrina Jer Orta ten`iz boyi ellerinde qul sawdasi rawajlandi. B.e.sh.-I a`sirleri awil xojaliq Italiya qulshiliq tiykarinda rawajlandi, onin` jetiskenlikleri menen qiyinshiliqlari usidan kelip shiqti .Ju`zimgershilik diyxanshiliq , mal sharwashilig`i rawajlaniwin dawam etti. Mayda jer iyelewden iri jer iyelewge o`tiw rimlyanlardin` awil-xojalig`i tarawindag`i jetiskenligi boldi.

Italiyada o`nermentshiliktin` ku`shli rawajlaniwi b.e. sh.II-I a`sirler aralig`inda ju`z berdi. Ol qa`legen o`ndiristin` tiykari bolg`an shiyki zat bazasin ken`eytiwdi talap etti. Jan`a shiyki zat ha`m materiallardi aylanisqa engiziw metallurgiya, keramika, tekstil`. qurilis, teri islep shig`ariw tarawlarin tez pa`t penen rawajlandiriwg`a alip keldi. Ten`iz joli sawdasi ju`da` paydali is dep esaplandi. Qurg`aq jol sawdasi da u`lken a`hmiyetke iye boldi. Rim sawdasinin` rawajlaniwi tengelerdi ko`beytiwdi talap etti. B.e.sh. a`sirdin` basinda g`ana Rimnin` Rimnin` gu`mis tengesi shig`arila basladi. B.e.sh.-I a`sirleri Rim ja`miyetinde qullar klasi ha`m qul iyelewshiler-jer iyeleri klasi tiykarg`i klasslar boldi. Mayda o`ndiriwshiler diyxanlar, mayda o`nermentler ha`m sawdagerler u`shinshi tiykarg`i klass boldi. Rim ha`m basqa qalalardin` xalqi arasinda b. e.shekemgi II a`sirdin` aqirinda, a`sirese I-a`sirde lyumpen-proletariat ayiriqsha orin iyeleydi. B.e.sh.-I a`sirleri Rim ja`miyetinin` quramali klassliq ha`m sotsialliq du`zilisi bul da`wirdin` klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlarinin` shiyeleskenligin tu`sindiredi: qul ha`m qul iyelerinin` klassliq antogonizmi, usi eki klasstin` mayda mu`lk iyeleri klassi arasinda qarama-qarsiliqlari menen aralasip ketedi. Ja`miyetlik qarama-qarsiliqlar gedeylesip atirg`an diyxanlardin` jer iyeleri menen, qalaliq plebstin` magnatlar menen italiyler ha`m provintsiallardin` Rim puxaralari menen gu`resin shiyelenistirip jiberdi. Ha`tteki Rim aqsu`yekleri arasinda awizbirshilik bolmag`an: nobileyler ha`m atlilar arasinda ayirim waqitlari siyasiy kelispewshilikler payda bolip, jawizliq

gu`res ju`z berip turg`an. B.e.sh.-I a`sirleri ko`p sanli qarama-qarsiliqlar Rim ja`miyetinin` awizbirshiligin qashirg`an, ku`shlerin ha`lsiretken. Etruriyada iri ko`terilisler ju`z bergen, Evn basshilig`inda Sitsiliyada ko`terilis bolg`anw. Ispaniyada Numantsiya urisi bolg`an. Qullardin` ko`terilisi menen bir waqitta Sitsiliyada iberiy qa`wimlerinin` Rim u`stemligine qarsi xaliq urisi rawaj tapqan. Ko`terilistin` orayi Numantsiya qalasi bolg`an. Iberiylerdin` ko`terilisi 143-jili baslang`an edi, ol waqitlari Batista luzitanlar gu`resinin` jalini lawlap turg`an edi. B.e.sh.133-jili xaliq tribuni Tiberiy Semproniy Grakx ta`repinen usinilg`an nizam joybarlari erkin puqaralardin` ku`shli ha`reketlerine alip keledi. Grakx ma`mlekettin` ku`shin bekkemlewge, Rim ja`miyetin biriktiriwge ja`rdem ko`rsetkisi kelgen. B.e.sh.133-jildin` o`zinde Rim nobeliyinin` wa`killeri konullar Mutsiy Stsevola ha`m Litsiniy Krass reformalar za`ru`rligi haqqinda aytqan. Pergamda xaliq massasi ko`terilis jasaydi ha`m Aziya provintsiyasi du`ziledi. Rimde demokratiyaliq agrar reformalardi bunnan bilay da rawajlandiriw ushin ha`reketlerdin` jan`a ko`teriliwi Gay Semproniy Grakx (b.e. sh.153-121-jj) ati menen baylanisli

Atlilardin` ma`plerin yag`niy bay su`txorlardin`, sawdagarlerdin` alip-satarlardin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an gaydin` nizamlari u`lken a`hmiyetke iye boldi. Agrar reformalarin juwmaqlaw gaydin` en` a`hmiyetli siyasiy maqseti edi. Gaydin` a`skeriy reformasi da diqqatqa ilayiq edi. Onin` a`hmiyetli ilajlarinin` biri senattin` ha`kimiyatin ha`lsiretiw xaliq jiynalisinin` huqiqlarin xaliq tribunin ha`kimiyatin ken`eytiwden ibarat edi.

B.e. Shekemgi II-I a`sirleri aralig`inda. Rim respublikasindag`i sotsialliq-siyasiy gu`res. Gay o`lgennen keyin optimatlar marapatlandi. B. e. Shkemgi 111-jili xaliq tribuni Spurniy Toriy using`an nizam boyinsha, 500 gogerge shekem ma`mleketlik jerge iye barliq Rim puxaralari olardi «paydalaniw ha`m iyelew huqiqi menen» o`zlerinin` jeke menshigine alg`an. Solay etip jerge jeke menshik ornatiladi. B.e.sh. a`sirdin` aqirina senat xaliq tribunlar real` ha`kimiyatinin` ku`shin kemitiwge ha`m a`ste-aqirin joq etiwge erisedi. Senat oligarxlarina qarsi awil ha`m qala plebsleri ha`m atlilar ja`ne ja`mlesedi. Qullardin` 1-Sitsiliya ko`terilisi ha`m ag`ayinli grakxlar ha`reketi menen baylanisli awir ishki qozg`aliwlar, Gay Grakx o`lgennen keyingi siyasiy reaktsiya basqariwshi toparlardin` sirtqi siyasiy myselelerge diqqatin pa`seyitti. B.e.sh. a`sirdin` son`g`i eki on jilliqlarindag`i Rimnin` xaliq araliq jag`dayi biraz keskinlesip ketken edi. Ha`diyselerdin` biri Yugurt basshilig`indag`i Numiyda patshalig`inin` rimlyanlarg`a qarsi boldi. Yugurt tutqing`a alinip, Rimde darg`a aisladi, Numida g`a`rezli patshaliqqa aylanadi. Arqa Afrikadag`i ha`diyseler menen derlik bir waqitta Rim o`zinin` arqa shegaralarinda awir qa`wipke-Irmaniyanin` kimler ha`m tevtonlar qa`wimlerinin` qa`ha`rli hu`jimlerine duwshar boladi. Rimlyanlar armiyasi u`lken reformani talap etedi. Tu`pkilikli a`skeriy reformasinin` ha`m Rimnin` jan`a a`skeriy sho`lkeminin` baslamashisi Gay Mariy boldi. Mariy reformalarinin` negizi to`mendegilerden ibarat edi. B.e.sh.107-jili Mariy, Yugur urisin juwmaqlaw ushin a`skerler toplap, senattan Rim puqaralarinin` barlig`in armiyag`a shaqiriwg`a ruqsat aldi. Ha`tteki jersiz diyxanlardi da, gedey puqaralardi da a`skerler qatarina aldi. Ma`mleketten qural-jaraq alip, xizmet ushin to`lem to`ledi, uristan keyin olarg`a jer uchastkalar beriwdi wa`de etti. Tayarliq ko`rgen armiya b.e. sh.102-jili Sekstiy Akvasi janinda ko`p sanli tevtonlar qa`wimi u`stinen jen`iske erisedi, al b.e. sh.101-jili Arqa Italiyanin` Vertsell qalasi qasindag`i sawashta kimerlerdi qiyratadi.

B.e.sh. a`sirde Rim ma`mleketiinin` ha`r qiyli aymaqlarinda birden-bir neshe iri ko`terilisler baslanadi-Sitsiliya atawinda ha`m Gretsiyada (Attikada). Olardin` en` irisi qullardin` 2-Sitsiliya ko`terilisi boldi. Ol b.e. sh.104-jili baslanip, bul atawda to`rt jil dawaminda ha`wij aldi. Ko`terilisshiler basip alg`an aymaqlarda o`zlerinin` basqariw ha`kimiyatin du`ziwge kiristi. Ko`terilisshilerdin` uliwma jinalislarinda patsha saylanip og`an Trifon degen at qoyiladi. (buring`i ati Sal`viy edi). B.e.sh.104-jili Sal`viy Morgantina qalasinin` qasinda Rim a`skerlerin qirip taslaydi. Qullardin` ku`shli ha`m uzaq dawam etken ko`terilisleri Rim qul iyelewshilik ja`miyetinde klassliq qatnasiqlarinin` shiyeleniskenligin ko`rsetti. Olar qul iyelewshiler aldina Rim ma`mleketinin` basqariw apparatin bekkemlew ma`selesin ma`selesin qoydi. Ellinistlik ma`mleketlerinin` qul iyeleri pu`tkil Jer Orta ten`iz boyi qul iyelerinin` tiregi sipatinda Rimnin` do`geregine ja`mleniwge ma`jbu`r boldi.

Rim ja`miyetinde sotsialliq qarama-qarsiliqlardin` keskinlesiwi. Rim respublikasinin` qulawi.

B.e.sh. III-II-a`sirlerdegi Rim ma`deniyati. Respublikaliq da`wirdin` basinda Rim qa`wimi Apennin yarim atawi polislarinin` biri boladi. Polis (latinsha CIVITAS)-bul, a`dettegishe siyasiy ha`m ma`deniy ta`rmistin` orayi bolg`an birden-bir qaladan ibarat kishkene qul iyelewshilik ma`mleket. Puqaralar ja`ma`a`ti siyasiy islerdi xaliq jiynalislarinda sheshken, opolgeniege toplanip

o`z ma`mleketi shegaralarin qorg`ag`an. Erkinlik sezimleri o`z ha`reketlerin aqilg`a ug`ras saylap aliw polisliq qa`wim puqarasinin` sipayli belgileri bolg`an. Qa`wimnin` polisliq du`ziminin` krizisi puqaralar arasina kelgen elementlerdin` kirip keliwinen baslandi. Antik polisinin` idirawi puxaralardin` ideologiyaliq krizisine alip keldi.

B.e.sh. III a`sirden baslap Rim dinine grek dini ju`da` wlken ta`sir jasadi. Rimlyanlar barliq abstrakt qudaylardi grek qudaylari dep tu`singen. Ma`selen Yupiterdi-Zevs, Marsti-Areol, Venerani-Afrodita, Grekani-Gera, Minervani-Afina, Tserani-Demetr dep tu`singen. Yupiter-aspan, gu`ldirmama ha`m jildirim qudayi, o`nermentlik qa`wenderi, Venera-muhabbat ha`m hasildarliq qudayi, Greka-hayal qizlar ha`m neke qa`wenderi, Merkuriy-Olimp qudaylarinin` xabarshisi, Neptun-ten`iz qudayi, Diana-Ay qudayi bolg`an.

Erte zamanlardan ha`r qiyli bayramlar ha`m oyin-zawiqlar ja`miyetlik turmista a`hmiyetli rol` tutqan. Rimde gladiator sawashlari ju`da` ken` taralg`an. Rim a`debiyati qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwina xaliq do`retiwshiligi, xaliq poeziyasi, jaziwdin` taraliwi, a`sirese grek a`debiyati u`lken ta`sir jasadi. Liviy Andronik birinshi Rim shayiri boldi. B.e.sh. III-II a`sirler aqirinin` en` iri Rim jaziwshisi Tit Maktsiy Plavt edi. B.e.sh. II-a`sirdin` birinshi yarimindag`i Rim a`debiyatinda Afrikali Publiy Terentsiy, Tit Lukretsiy Karr a`hmiyetli orin iyelegen.

Drama ha`m poeziya latin a`debiyatinda bas orin tutqan. Sonin` menen birge proza da rawajlang`an. U`lken Katonnin` miyneti latin tilindegi birinshi prozaliq shig`arma bolg`an. Mark Terentsiy Varron, Mark Tulliy TsitsIran en` ko`rnekli Rim jaziwshilari, prozaliq so`z ustalari bolg`an. Yuliy Tsezar` da iri Rim jaziwshisi edi. Rim arxitekturasi rawajlaniwi Rim tariyxinin` barisi, qalanin` o`siwi ja`miyetlik qatnasiqlardin` quramalasiwi menen tig`iz baylanisli. Erte qala jobasiz qurilg`an, ko`sheleri tar ha`m qiysiq bolg`an. Ondag`i jaylar ag`ashtan ha`m shiyki gerbishten saling`an. B.e.sh. II a`sirden qala qurilisinin` jan`a basqishi baslandi. B.e.sh. I-a`sirde qalaliq jerlerdin` bahasi ko`teriledi. ko`p qabatli jaylar aq su`a`eklerdin` villalari payda boladi. Grek arxitektorlarina qarag`anda, rimlyanlar simmetriyani qatan` saqlag`an. Olar grek orderlerinen ken`nen paydalang`an. O`simlikler qudayi Tseraranin` statuyasi birinshi qola skul`pturasi bolg`an. B.e.sh. IV a`sirden baslap Rim magistratlarina, ha`tteki jeke adamlarg`a statuyalar qoya baslag`an. B.e.sh. III-a`sirdin` aqirinan baslap Rim skul`pturasina a`jayip grek skul`pturasi ju`da` u`lken ta`sir jasaydi. Bul da`wirde ilimde anag`urlim rawajlandi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1.BESh II a`sirde Rimdegi siyasiy jag`day.
2.Rimde feodalogiya elementlerdin` payda boliwi
3.BESh II-I a`sirlerde imperiyanin` qulawi.
4.Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov “Tarixiy xotirasiz kelajak iuq» T-1998
3. Lutsatto D. «Ekonomicheskaya istoriya Italii» Antichnost` i srednie veka M-1954.
R Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya №23
QULLAR QOZGALISI. RIM RESPUBLIKASININ SIYASIY EKONOMIKALIQ KRIZISLERDIN KESKINLESIWI

Joba:

1. B.e.sh.-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi
2 Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tiklewi
3. 80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi

Tayanish tu'sinikler: Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi. Sullanin` reformalari. B.e.sh. 70-50-jıllarda Rimdegi respublikalıq du`ziminin` krizisi.

B.e.sh.-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi. Sotsialliq gu`restin` ja`ne ha`wij aliwi xaliq tribuni sul`pitsiy Ruftin` ha`reketi menen baylanisli. B. e. Shekegi 88-jili ol bir neshe nizam joybarlarin usinadi, olar senat oligarxlarina soqqi beriwi tiyis edi-senatti tazalaw ju`rgiziw, barliq jan`a puqaralardi 35_tribunalar boyinsha jaylastiradi. Bul joybarlar nizam ku`shine kiredi. Sul`fitsiy 3 min` adamnan ibarat otryad toplaydi, Olardin` shoqmarlari optimat ta`repdarlarina qorqinish sezimlerin oyatti. Ol ja`nede bir nizam usindi. Bul nizam boyinsha, senat a`sker basi Sulla armiya a`sker basshilig`inan shetletildi. Biraq legionerlerdin` ja`rdemi menen Sulla a`skerlerdi Rimge alip kelip, sawashta «ma`ngi qalani» qalani iyelep aladi. Ol oligarxiyani ha`m senat qatarlarin bekkemleydi. Sulla Suppitsiy ha`m onin` ta`repdarlarni jazalaydi. Saylaw mapazi o`tkennen keyin, b.e. sh.87-jili Korneliy Sulla xaliq jiynalisina nizam joybarin usinadi. Onin` joybarlari Rim puqaralig`i ken` qatlamlarinin` jan`a puqaralardin`, qarizdarlardin`, qalaliq plebstin`, jeri az jer iyelerinin` ma`plerin qanaatlandirdi. Sulla a`sker basi bolip saylanadi.

80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi ju`da` awir edi. Rimnin` o`zinin` aymaqlarinda-Gretsiyada, Makedoniyada, Aziyada, sonday-aq og`an g`a`rezli patshaliqlarda-Videniyada, Kippadokide, Pafalogoniyada h. T. b. xaliqtin` ken` qatlamlari arasinda Rimge qarsi keypiyatlar barg`an sayin ha`wij aldi. Bulardin` barlig`in jo`nge saliwg`a Ponta patshasi Mitridat VI Evpator (b.e. sh.120-63-jj) kesent jasadi. Qon`si Armeniya patshasi TigranII awqamg`a birigip, ol pu`tkil jer Orta ten`iz boyin basip aldi. Mitridat Kishi Aziyada Barliq Rim aymaqlarin basip alip, Ulli Pontiy ma`mleketin du`zgisi keldi. I9-jili Kishi Aziyani iyelep alip, Mitridat armiyasin Balkan Gretsiyasin basip aliwg`a jiberiwdi uyg`ardi. Ol Afinani basip aldi. Biraq Sulla 30-a`skerler menen Pirey ha`m Afinag`a kelip, olardi iyeleydi. B.e.sh.86-85-jillari Mitridatqa qarsi eki Rim atmiyasi ha`reket etedi ha`m onin` jag`dayi to`menleydi.Bir neshe sawashlardan keyin Mitridat pitim jasawdi o`tinish etedi, bul Sullag`ada maqul tu`sedi. Ol Matridattan kishi Aziyadag`i basip alg`an barliq aymaqlardi bosatiwdi, talap etedi ta`tqinlardi ha`m satqinlardi qaytip beriwdi, rimlyanlarg`a 80-keme beriwdi ha`m 3000 talant ja`riyma to`lewdi talap etedi. Sulla Dardan pitimin du`zedi (b. e. Shkemgi 85-j) ha`m o`zinin` shig`is armiyasin Italiyag`a jo`netiwge tayarlanadi .Sulla bir qansha qa`ha`rli urislardan keyin (b.e. sh.83-j) 82-jili Rimdi iyeleydi. O`z qarsilaslarin qiyratip, Sulla jag`daydin` xojeyinine aylanadi ha`m sheklenbegen waqitqa diktator bolip tayinlanadi. Onin` atag`inda «nizamlar shig`ariw ha`m ma`mlekette ta`rtip ornatiw ushin, sheklenbegen wa`killikleri menen», dep jazaladi.

Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tikleydi.

B.e.sh.70-50-jillarda Rimdegi respublikaliq du`zilistin` krizisi

B.e.sh.70-50-jillari Italiyanin` siyasiy birlesiwi ju`z beredi, al Rim qala-ma`mleket sipatinda iri ma`mleketlik du`ziliste joq bolip ketedi. Buring`i polis Italiyanin` qa`wimleri menen qalalarinin` gegemoni paytaxtqa, al buring`i ten` huqiqli aymaqlarina aylanadi. Jer toliq jeke menshikte boladi. Bunin` barlig`i polisliq ta`rtipler qiyratiliwinin` tiykari boldi. o`ndiriste qul iyelewshilik qatnasiqlardi ken` ha`m teren` en`giziwge, Rim ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlaniwina mu`mkinshilikler jaratti. Mayda ha`m orta qul iyelewshilik villalar menen jer uchastkalari qatarinda b.e. sh.I-a`sirde iri xojaliqlar latifundiyalar payda boldi. O`nermentlik o`ndirisinde qul miyneti na`tiyjeli paydalana basladi. Bazar tovar qatnasiqlari janlanadi.

B.e.sh.-a`sirde Rimnin` ekonomikaliq turmisinin` ayriqsha o`zgesheligi-bul provintsiyalardi jawizlarsha ekspluatatsiyalaw bolip tabiladi. Bul provintsiya xalqinin` naraziliqlarin keltiriwi ta`biyg`iy.

Puqaralar arasinda Sullanin` tutimina qarsi qarsiliqlar payda boladi. Bir qatar qalarda ko`terilisler ju`z beredi, keyin ala olar puqaraliq urislarg`a aylanadi, ma`selen, Lenid ha`m Brut basshilig`indag`i Arqa Italiyanin` Etruriya qalasindag`i ko`terilis. Biraq olar Rim armiyasi ta`repinen qiyratiladi.

Lenid ko`terilisi bastirilg`annan keyin, senat oligarxiyasina ha`m Sulla tutimina qarsi gu`restin` orayi Ispaniyag`a awadi. Bul jerde Mariya Kvint Sertoriy basshilig`inda ko`terilis ju`z beredi. Biraq bul ko`terilis Poleniy basshilig`indag`i Rim armiyasi ta`repinen bastiriladi. Ispaniyada uris ha`wij alip atirg`anda Rim ma`mleketi orayinda-Italiyada frakiyli Spartak basshilig`indag`i a`yyemgi zaman tariyxinda en` iri qullar ko`terilisi ju`z beredi. Olar Lukaniy ha`m Apuliy qalalarin basip aladi. Olardin` a`skeleri 70-min`g`a jetip, 72-jilda qu`diretli ku`shke aylanadi. Krass basqarg`an armiya Spartaktin` ko`terilisin bastiradi. Jen`ilistin` tiykarg`i sebeplerin to`men quralllang`anli, a`zzi tayarliq ha`m awizbirshiliktin` bolmawa menen tu`sindiriwge boladi .Awil ha`m qala qullarin jag`daylarinin` ha`r qiylilig`i olarg`a klass retinde ja`mlesiwge mu`mkinshilik bermedi. Sonin` ushin qullardin` iri ko`terilisleri siyrek ushirasqan, ju`z bergenleri so`zsiz jen`iliske ushirag`an. B. e shekemgi 70-jillari a`skerbasilar Pompey ha`m Krass o`zlerinin` nizamlarin tastiyiqlag`an, xaliq tribunlarinin` ha`kimiyatin qayta tiklegen. Bul xaliq jiynalislarin siyasiy ku`shlerinin` o`siwine alip kelgen. Jiynalislar a`detke aylang`an, biraq olarda ishki ha`m sirtqi iri ma`seleleri qoyilmag`an ha`m sheshilmegen. Xaliq jiynalasinin` en` a`hmiyetli waziypalarinin` biri magistratlardi, konsullardi ha`m pretorlardi saylaw bolg`an. B.e.sh. a`sirdin` 60-jili Rimnin` siyasiy turmisinda Gney Pompey a`hmiyetli rol` oynag`an. Pompey 60 ku`n ishinde piratlardi joq etedi, sonin`i ushin onin` abroyi keskin o`sip ketedi. Ol galliyler patshasi Mitridat penen b. . e. Shekemgi 74-jili qaytadan baslang`an uris ju`rgiziw ushin a`skerbasi lawazimina erisedi .Ko`p tayarliqlardan keyin b.e. sh.74-jili Shig`is Jer Orta ten`iz boyi ha`m Kishi Aziyada u`stemlik etiw ushin Mitridar Rimge qarsi o`zinin` 3 urisin baslaydi, bul uris 10 jil dawam etedi (b.e. sh.74-64-jj) Lukulla basqarg`an rimlyanlar Mitridat a`skerlerin qiyratadi ha`m Pontiy patshalig`inin` aymag`in iyelep aladi. Mitridat Armeniya patshasi TigranII ge qashadi . Lukulla Mitridatti beriwdi talap etti ha`m kelisimge kelmegennen keyin Tigran II ge uris jariyalaydi .Ko`p keshikpey Lukulla shaqirtilip alinadi ha`m armiya basshilin Pompeyge tapsiradi. Ol b. e. Shnekemgi 66-jili Nikopol` qasinda Mitridat armiyasina qiyratiwshi soqqi beredi. Tigran II rimlyanlar armiyasina bag`niwg`a ma`jbu`r boldi. Endi derlik pu`tkil Kishi Aziya Rim ha`kimiyati astina o`tedi .Selevkiyer ma`mleketi Siriyanin` provintsiyasina aylanadi. B.. e. Shekemgi 60-jillari Rim ha`m Italiyada o`tkir ishki siyasiy gu`res ha`wij aladi. Agrar ma`selesi ja`ne de keskinlesedi. Servilyamiy Rull ha`m TsitsIrannin` reformalari alip bariladi. Konsulliqti basip aliw ushin Katilla til biriktiredi. B.e.sh.63-jili onin` menen gu`resti Mark TsitsIran basqaradi. 62-jili ol jaqsi qurallanbag`an Katilannin` ta`repdarlarin qiyratadi. O`zi sawashta nabit boladi. Katillanin` jen`ilisinen keyin Rim ha`m Italiyanin` senat aqsu`yekleri Pompeydin` qaytip keliwin qa`lemegen. Biraq Pompey armiyani tarqatip jibergennen keyin eki iri iskerler menen Krass ha`m Yuliy Tsezar` menen senat oligarxiyasinin` qarsilig`in jen`iw boyinsha kelisimge keledi. Bul b.e. sh.60-jillardin` kelisimi tariyta birinshi triumvirat dep ataldi. Kelisimnin` ha`r bir qatnasiwshisi o`z maqsetlerin go`zlegen: Pompey Shig`ista o`zinin` buyriqlarin tastiyiqlawg`a ha`m veteranlarg`a jer alip beriwdi u`mit etken, Tsezar konsul boliwg`a ha`m siyasiy tysirinin` ku`sheyiwine uring`an, al Krass ha`kimlikti ha`m atlilardin` talaplarin ornatiwdi talap etken. B.e.sh.59-jili Yuliy Tsezar` konsul bolip saylaniwi kaolitsiyanin` da`slepki tabisi bolip esaplanadi. Tsezar` Pompey ha`m Krass ta`reptarlarin qanaatlandiratug`in bir qatar nizamlardi senat arqali o`tkerdi.

Tsezar` ha`r qiyli qa`wimler jasag`an Galliyanin` orayin basip aldi. Biraq triumvirat ishinde awizbirshilik bolmadi. Olar b.e. sh.56-jili Luxka qalasinda ushirasip, kelisimge keledi. Krass-Siriyani, Pompey-Ispaniya provintsiyalarin aladi.

54-53-jillari Krass Parfyan ma`mleketine qarsi shig`adi. Bir neshe jen`ilislerden keyin Krass artqa qaytadi. Bul waqitlari Parfyan ma`mleketinde ishki gu`res payda boladi, ol rimlyanlarg`a azg`ana dem alis beredi. B.e.sh.54-52-jillari jan`adan basip aling`an Galliyada bir neshe n`a`wipli ko`terilisler ju`z beredi, olardin` bas sebepleri-rimlyanlardin` u`stemligine naraziliqlar. Bir neshe jen`islerden keyin, Aleziyada ko`terilisshiler armiyasi Tsezar basshilig`indag`i rimlyanlar ta`repinen qiyratiladi. Rimlyanlar Galliyani birotala iyelep aladi. B.e.sh. a`sirdin` 50-jillarindag`i Rimnin`

ishki siyasiy turmisi, birinshiden, optimatlar menen Klodiy arasindag`i, ekinshiden, usi eki topardin` tirumvirat arasindag`i jawizli gu`resi menen sipatlanadi. Ku`shli ha`kimiyatqa bolg`an za`ru`rlik senat oligarxiyasin gney Pompeyge diqqat awdariwdi ma`jbu`rledi. B.e.sh.521-jili ol konizl bolip saylanadi, yag`niy birden-bir joqarg`i hu`kimetlik ha`kimiyatti, is ju`zinde diktaturani aladi. Ol Tsezar`ga qarsi qaratilg`an da`slepki adimlarin atadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti
2. Tariyxıy shaxs Kleopatra an`ızı haqqında tu`sinigin`iz.
3. Antoniy ha`m Oktavian arasında kelip shıqqan qarama-qarsılıq sebeplerine sıpatlama berin

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya №24

RIM RESPUBLIKASININ’ QULAWI

Joba:

1. B.e.sh. a`sirdin` 40-30-jillarindag`i puqaraliq urislar. Respublikaliq du`zimnin` qulawi

2 Rim respublikasinin qulawinin aqibetleri

3 Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi

Tayanish tu’sinikler: Klasslıq gu`resler. Imperiya ma`deniyatının` ta`siri. Imperiya da`wirinde din. V a`sirde ma`mlekettin` sotsiallıq siyasatı.

B.e.sh.49-jildin` 10-yanvarinda Tsezar` puqta tayarliqtan keyin qarsilaslari ku`tpegende Rubikon da`r`yasinan keship o`tedi ha`m Rimdi iyeleydi. Sonday-aq Illeriy qalasi janinda Pompey a`skerlerin bag`indiradi. (b.e. sh.49-j) Rimge qayitqannan keyin Tsezar` diktator bolip jariyalanadi. B.e.sh.49-jili Tsezar` tu`slik Illeriyadag`i Appolloniy qalasin basip aladi. Faril` qalasinda Tsezar` Pompey armiyasin qiyratadi, al Pompeydin` o`zi Misirg`a qashadi, sol jerde qaytis boladi. B.e.sh.47-jili Tsezar` Aleksandr qalasin iyeleydi, keyin ala Farnaka qalasi qasinda pontiy patshasi a`skerleri u`stinen jo`n`iske erisedi. Italiyada o`zinin` jag`dayin jaqsilap alip, Tsezar` Afrikag`a atlanadi ha`m b.e. sh.46-jili qa`ha`rli sawashta dushpan armiyasi u`stinen jen`iske erisedi. Mundtin` qasindag`i sawash penen b.e. sh.49-45-jillardag`i puqaraliq uris juwmaqlanadi. Rimlyanlar arasinda Tsezar`din` qarsilaslari boldi, olar til biriktirip, Shig`isqa atlanar aldinda oni o`ltiredi. Tsezar` o`lgennen keyin senatqa respublikashilar basshisi Mark Tulliy TsitsIran boladi. Tsezar`din` bas ta`repdari Mark Antoniy edi. Ko`p keshikpey bir jdaqtan, Antoniy ha`m Tsezar` ta`repdardlari ha`m ekinshi jaqtan, respublika senatorlari

arasinda provintsiya wa`killigin bo`listiriw u`stinde ja`njel ko`teriledi. Ispaniyada Pompeydin` balasi Oktavian a`skerler toplap, Antoniyden Tsezar`dan miyrasqa qalg`an ju`da` u`lken mug`darda aqshasin talap etedi, biraq Antoniy oni beriwden bas tartadi. Gu`zde Oktavin a`skerleri Rimdi iyeleydi. B.e.sh.43-jili u`sh Tsezar` ta`repdarina Mark Antoniyge, Emiliy Lipidke ha`m Gay Tsezar` Oktaviang`a ha`kimiyat beriw haqqinda nizam qabillanadi.

Usi waqitlari senator Pompey a`sker jiynap, Sitsiliya, Sardiniya ha`m Korsika atawlarin iyelep aladi. Bunnan tisqari, b.e. shekemgi 42-jildin` basinda triumviratqa Mark Brut ha`m Gay Kassiydin` u`lken armiyasi qa`wip tuwdirip tur edi. Biraq Filipp qalasinin` qasinda Mark Antoniy ha`m Oktavian basqarg`an trimbirat armiyasi olardi kwtip aladi. Bul sawashta respublikaliq armiya jen`iliske ushirap, Kassiy ha`m Brut nabit boladi. B.e.sh. 38-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyani basip aladi, b.e.sh. 36-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyani basip aladi. b. e. shekemgi 36-jili Parfyan patshalig`ina qarsi atlanisqa shig`adi. Oktavian gretsiyani ha`m Kishi Aziyanin` batis oblast`larin al yu. e. shekemgi 30-jili Siriya ha`m Palestinani iyeleydi, Misirdin` shegaralarina keledi. Bul jerde Antoniy ha`m Kleopatra qaza tabadi.

Antoniydin` olimi ha`m Oktavian Misirdi basip aliwi menen Rim tariyxinda puxaraliq uris da`wiri tamalanadi. Usi waqittan baslap ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` birden-yuir ha`kimim Gay Tsezar` Oktavian boladi. O`zinin` ha`kimligi menen ol Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi da`wirin ashadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Spartak basshilig`inda qullar qozg`alan`i.
2.Qullar ko`terilisinin` a`hmiyeti.
3. Batis Rim imperiyanin` qulawi.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. Ekonomicheskaya istoriya Italii Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya № 25

RIM IMPERIYASI DAUIRINDE RIM MA'MLEKETI I-ASIRDEGI RIM SALTANATI

Joba:

1. Rimlik Jer Orta ten`iz boyinda qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Erte imperiya da`wiri (printsipat)
2. B.e.sh. I ju`z jilliqtag`i Rim imperiyasi (b.e.sh. 30- jil b. e. 96-jil)
3. B. e. I-II-a`sirlerdegi Rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari

***Tayanish tu`sinikler:*** Armiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati. Qullardin` narazilig`i. Diniy siyasat, Xristianliq Rimde ma`mleketlik din. Severovlar dinastiyasi. A`skeriy ha`m basqariw reformalari. Rim imperiyasinin` ekonomikasi. Sawda ekonomikasinin` to`menleu`i.

Senattin` «qararina» muwapiq b.e.sh. 27-jildin` 13-yanvrinan Gay Tsezar` Oktavian Rim ma`mleketin basqaradi. Oktavian ornatqan ha`m onin` ornin basqanlar tastiyiqlag`an ma`mleketlik basqariwdin` du`zilisi keyin ala printsipiat atamasin alg`an. Oktavian respublikani qayta tikleydi, biraq yuuring`iday Rimnin` orayliq orayliq uyimi senat bolip esaplanadi. Senat Oktavian Avgustti o`zinin` printsipati ha`m o`mirlik prokonsuli, sonday-aq Rimnin` barliq quralli ku`shlerinin` a`skerbasi dep jariyaladi.

Rimdi qala prefekti basqardi bul lau`azimg`a Avgust senatorlar ishinen o`zine en` jaqinin tayinladi. Senatorlar menen `ir qatarda Avgust ma`mleketlik xizmetke o`zinin` doslarin ha`m atlilar ishinen qariydarlardi, sonday-aq o`zinin` qullarin ha`m erik berilgen qullardi tartqan. Provintsiya ha`killerinin` shtatinda onin` doslari ha`m qariydarlari bolg`an. Qa`liplesip atirg`an ma`mleketlik apparat jer ju`zlik ma`mleketke xizmet etiwi tiyis edi. Solay etip Avgust a`skeriy ha`m puxaraliq ha`kimiyattin` en` a`hmiyetli xizmetlerin o`z qollarinda topladi. Avgust Rim imperiyasinin` toliq huqiqli ha`kimi boldi. Ol ma`mlekettin` ishki turmisin ha`m sirtqi siyasatin belgilep otirdi. Legionlardin` a`skerbasilari-legatlar ha`m a`skeriy tribunlardin` u`lken komandirleri imperator ta`repinen tayinladi. Ten`iz jollari eli bolg`an Rim imperiyasi ushin Jer Orta ten`izinde a`skeriy kemelerdin` bir neshe turaqli eskadralari du`zildi. 300 min` a`skerden ibarat turaqli armiya Rim imperiyasi ha`kimlerinin` ishki ha`m sirtqi siyasat ju`rgizgende yuekkem tiregi bolg`an. Avgusttin` ishki siyasati ayqin klassliq sipatqa iye bolg`an. Avgust rimlik rimlik atlilar qatlamin o`z ha`kimiyatinin` tiregi etiwge tirisqan. Rimnin` o`zindegidey. ma`mlekettin` basqa aymaqlarinda da Avgust ken` qurilis jumislarin alip bardi. 82-xramlar salindi. Rimde «Karamatli Yuliydin`» kul`ti ornatiladi. Barliq ilajlar diniy siyasat penen tig`iz baylanista alip barildi. Imperiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati rimlik ha`m provintsiyaliq qul iyelewshilerdin` ma`plerin izbe-iz quwatladi. Ol aymaqlardi ken`eytiw ha`m tutqinlar kabinan qullar menen armiyani toltiriw ma`selesin maqset etip qoyg`an. Avgust Shig`ista basqinshiliq yuasqinshiliq siyasatin ju`rgizgende ko`birek diplomatiyaliq qurallardan paydalang`an. Illiriya ha`m Panoniydegi basqinshiliq urislarin Avgust b.e.sh. 30-jillari baslag`an edi. B.e.sh. 19-jili ol Dunay oypatinin` pu`tkil aymag`inda o`zinin` u`stinligin ornatti. Galliyanin` bir bo`legin iyelep aldi. Usi waqitlari Illiriya ha`m Panoniyde ko`terilisler baslanadi, olar rimlyanlar otryadlarinin` bir qatarin qiyratadi. Ko`semlerdi satqinliqqa u`gitlep ha`m ha`reketke alaliq salip, rimlyanlar jawizliq penen ko`terilisti bastiradi. O`mirinin` aqirinda Avgust o`zinin` miyrasxori etip o`gey balasi Tiberiydi (14-37-jj) belgileydi. Ol german qa`wimlerine atlanis jasaydi. biraq ol sa`tsiz shig`adi. Bir neshe jillar jawaminda (17-24-jili) rimlyanlar Afrika provintsiyalarinda ko`terilis jasag`an xaliq penen gu`res ju`rgizedi. Bul ko`teriliste bastiriladi. B.e.sh. 37-jili Tiberiy Kapride o`ledi. prefektiretoriya onin` miyrasxori etip Germaniktin` balasi Gay Tsezar`di (b. e.37-41-jj) ja`riyalaydi. Balaliq shag`inan oni Kaligula dep atag`an. B.e.sh. 41-jili ol o`ltiriledi. Bunnan keyin Avgusttin` ag`ayini Klavdiy printsipat boladi. Bul da`wir imperatorliq basqariw du`zilisinin` bekkemleniwi waqti boldi. Klavdiy da`wirinde Mavritaniya, Britaniya, Frakiya, ha`m Kishi Aziyanin` bir qatar oblast`lari basip alinadi ha`m Rim imperiyasinin` quramina kirgiziledi. Sil`viya, Xersones ha`m Bispor patshalig`i Rim imperiyasin g`a`rezli jasaydi. Klavdiyge uw berip o`ltiredi. Onnan keyin NIran (b. e. 54-68-jj) printsipat boladi. Bul dinastiyanin` qulawi bir waqitta Imperiyada eski rimlik qul iyelewshilik aq-su`yekler u`stemliginin` qulawin an`latti. NIrannin` nabit boliwi Rim imperiyasi b. e.60-jillardin` aqirinda basinan keshirgen teren` siyasiy

krizistin` tek g`ana birinshi basqishi edi. NIrannan keyin Oton printsipat boldi, biraq onin` a`skerleri jen`iliske ushiradi. bunnan keyin legionlar ha`m senat Vitelliydi imperator dep moyinlaydi. B. e. 69-jili shig`is provintsiyalardin` wa`killeri Vespasiyan Flaviydi imperator etip saylaydi.

B. e.shekemgi 70-jildin` yanvarinda Imperiyadag`i puqaraliq uris tamalanadi. Vespasian ha`m onin` ta`repdarlari jen`iske erisedi. O`z ha`kimliginin` da`slepki jillari (b. e. 69-70-jj) Vespasian Iudeya. Arqa Galliya ha`m to`mengi Germaniyanin` ko`teriliske shiqqan xalqi menen gu`resti dawamlawi tiyis edi. B. e. 79-jili Vespasian qaytis boladi. Onnan keyin Tit, son` Dominitsian (b.e. 81-96-jj) imperator dep jariyalanadi. Bul a`sirde Rim qon`si germanlar, markomanklar qa`wimleri menen gu`res ju`rgizip atir edi. Jasirin til biriktiriwdin` na`tiyjesinde Dominitsian o`ltiriledi, onin` ornina Mark Koktsey nerv saylanadi. Nervten keyin Troyan (96-98-jj) imperator boladi. O`zinin` ishki siyasatinda Troyan senat penen doslq qatnasiqlardi ornatiwg`a tiristi. saylaw komissiyalarinin` jumisin qayta tikledi, rimlik magistratlardin` abroyin ko`terdi. Senatorlar belgili da`rejede so`z erkinligine iye boldi. Senat qaytadan provintsiyalarg`a wa`killer tayarlaw, olardi qadag`alaw ha`m sudlaw huqiqin aldi. Basqariwinin` birinshi ku`ninen baslap-aq Troyan u`lken basqinshiliq urislarg`a tayarliq alip baradi. B. e. 101-jili Dakiyag`a qarsi a`skeriy ha`reketler ju`rgizedi. Dakiyanin` paytaxti Sarmizegetuze qulaydi. Keyin ala Dakiya ja`ne ja`riyalap b. e. 107-jili Rim provintsiyasina aylanadi. Dakiyani basip alip, Troyan Parfyan ma`mleketine qarsi urisqa tayarliq ju`rgizedi. B. e. 144-jili Troyan Armeniyani b.e.sh. 115-jili Arqa Mesopotamiyani basip aladi ha`m a`skerlerin dem alisqa Siriyag`a jayg`astiradi. 116-jildin` ba`ha`rinde Troyan Parfyan patshalig`inin` paytaxti Ktezifon qalasin iyeleydi. Assiriya, Masopotamiya ha`m Vaviloniya Rim provintsiyalari dep jariyalanadi. Usig`an qaramastan, Dvurech`e (eki da`r`ya aralig`i ) ha`m arqa Mesopotamiyada ko`terilisler ju`z beredi. Parfyanlar menen ursti qaytadan baslaw ushin, Imperiyanin` o`zinde tinishliqti qaytadan ornatip provintsiyalardag`i ko`terilisti bastiriw kerek edi. Rimge qaytip kiyatirip Troyan qaytis boladi. b. e. 117-jilinin` gu`zinde

Troyan o`lgennen keyin, Andrian Troyannin` asirap alg`an balasi dep jariyalanadi ha`m ol imperator bolip tayinlanadi. Shig`is armiya legionlari onin` asirap alg`anin moyinlap, Andriyandi imperator dep jariyalaydi (117-139-jj). Rimde ma`mleketlik ma`keme sipatinda printsep ken`esi ra`smiylestiriledi. Ma`mleketlik ma`kemelerdin` sani ko`beyedi, olardin` basina ataqli atlilar qoyiladi. Andrian Akropol`din` eski imaratin restavratsiyalawdi ha`m Zevstin` jan`a xramin saliwdi buyiradi. Frakiyada u`lken qala-Andrionopol` sonday-aq ayirim binalar quriladi. Olar ayrim a`yyemgi imaratlarg`a uqsaydi. Andrian b. e. 138-jili qaytis boladi. ha`m mavzoleyge qoyiladi, keyin ala ol qorg`ang`a aylanadi. Ol «Ka`ramatli perishte qorg`ani» dep ataladi. Andrian o`lgennen keyin Antonin Piy ati menen Andronik imperator bolip jarilanadi. (b. e. 138-161-jj) Antonin Piydin` tusinda Rim imperiyasinin` ha`r qiyli shegaralas oblast`larinda urislar ju`rgizilgen ha`m sonin` menen bir qatarda Misirda, Axeyde ha`m Palestinanin` yaxud xalqi arasinda ko`terilisler ju`z bergen. (b. e. 152-j)

Sirtqi siyasatinda Antonin shig`is qon`silari menen tatiw jasawg`a tirisqan, biraq Troyannin` atlanisi waqtinda rimlyanlar basip alg`an taxtti ol Parfyan patshasina qaytip beriwden bas tartadi. Antonin Piy o`lgenen keyin b. e. 161-jili onin` ogey balalari Mark Avreliy ha`m Lutsiy Ver miyrasxorlari bolip jariyalanadi. Is ju`zinde imperiyani olardin` u`lkeni Mark Avreliy basqaradi. Basqariwdin` da`slepki ku`ninen baslap Mark Avreliy awir ishki ha`m sirtqi siyasiy qiyinshiliqlarg`a duwshar boladi. Bul mashqalalar olardin` pu`tkil printsipat da`wirin (b.e. 161-169-jj-birlikte basqariw, 109-jil Litsiy Verdin` qaytis boliwi) jawizli urislar da`wirine aylandiradi. Solay etip, Mark Avrelliy senattag`i qul iyelewshilik aqsu`yekler menen tig`iz baylanista boliwg`a ha`m tatiw jasawg`a kelisimge tirisqan b. e. II a`sirinin` en` son`g`i imperatori boldi. Ekonomikaliq qiyinshiliqlar ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlardin` keskinlesiwi Mark Avreliydin` balasi ha`m miyrasxori-Kommodanin` (b. e. 180-192-jj) printsipiat waqtinda da ta`sir jasadi. Onin` tusinda da ko`terilisler ju`z beredi. Imperator Kommoda 112-jildin` 31-dekabrinde o`ltiriledi.

Kommoda o`lgennen keyin Aktonikler dinastiyasi tamamlanadi, rimlik Jer Orta ten`iz boyi imperiyasinin` tariyxiy rawajlaniwindag`i basqalarg`a salistirg`anda tinish da`wiri juwmaqlanadi.

B. e. I-II-a`sirlerdegi rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari

B. e. I-II a`sirleri Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari tariyxta birinshi ma`rte bir ju`da` u`lken ma`mleket Rim imperiyasinin` quraminda boldi. Ha`r qiyli oblast`lar arasinda ekonomikaliq ha`m ma`deniy baylanislardi ornatiw ushin, awil xojalig`in, o`nermentlikti, qurilisti, sirtqi ha`m ishki sawdani rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlar du`zildi. Rim qul iyelewshilik imperiyasinin` quraminda sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwdin` ha`rqiyli basqishlarinda turg`an xaliqlar ha`m qa`wimler jasag`an. Misir, Siriya, Kishi Aziya, Balkan Gretsiyasi ha`m Makedoniya joqari

ekonomikaliq ha`m ma`deniy da`rejege, klassikaliq qul iyelewshiliktin` jetisken formalarina erisken, al Batis Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari alg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi basqishinda turg`an. Rim respublika da`wirinde diniy ha`m ma`deniy, iri o`nermentlik oray sipatinda imperator jasaytug`in qala bolg`an. Paytaxt qalasi retinde Rim provintsiyalar esabinan jasag`an. Qalalar Italiyada tiykarg`i ha`kimshilik birlikler bolg`an. Olar minitsipiy yuridikaliq statusina iye bolg`an, yag`niy awilliq aymag`i menen qosa o`zin-o`zi basqaratug`in, avtonomiyali qalaliq oray bolg`an, al onin` turg`inlari toliq Rim puxaralig`inin` da`stu`riy jen`illiklerin paydalang`an. Rim imperiyasi quramina Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, galliya, Dunay-Balkan provintsiyalari ha`m qalalari, Arqa Qara ten`iz boylari, tir, Ol`viya, Xersones, Bosfor, patshalig`i, Aziyadag`i provintsiyalar kirgen. Olardin` siyasiy-ha`kimshilik du`zilisi ju`da` quramali bolg`an. Shig`is prvintsiyalar du`zilisinde Misir a`hmiyetli orin iyelegen, ol ayriqsha statusqa iye bolg`an. Rimlyanlar, italiyler, grekler basip aling`an batis provintsiyalarg`a barip, o`zlerinin` awil xojalig`in ju`rgiziwdegi u`nemli usillarin en`gizgen. bul jerlerde diyxanshiliq jaqsi rawajlanadi.

Awil xojalig`i menen bir qatarda, b. e. I-II a`sirleri o`nermentlik penen sawda da alg`a ilgerleydi. O`nermentliktin` rawajlaniwina shiyki zat bazasinin` ken`eyiwi, qul miynetinin` ken`nen en`giziliwi qolayli mu`mkinshilikler jaratadi. Ayirim tarawlarda-taw ka`nshiligi ha`m qurilista qul miyneti basim edi. Latifundiyalarda o`nermentlik ha`reketinin` payda boliwi imperiyanin` ekonomikaliq turmisindag`i sipatli belgisi bolip tabiladi. Tovar o`ndirisinin` o`siwi Rim sawdasinin` rawajlaniw sebeplerinin` biri boldi. Bul bazarg`a o`nim jetkizip beriwshi orta qul iyelewshilik xojaliqlarinin` ken` taraliwi menen baylanisli edi.

Provintsiyalar ishinde, sonday-aq provintsiyalar arasinda sawda baylanislari ornatildi. Rimnin` ma`mleketlik shegarasi shen`berinde sirtqi sawda, baylanislari ornatildi. Rimnin` ma`mleketlik shegarasi shen`berinde sirtqi sawda, rimlik sawdagerlerdin` qon`si eller ha`m xaliqlar menen sawdasi ken` en jayadi.

B. e. I-II a`sirleri rimlik Jer Orta ten`iz boyi ja`miyeti boldi. Burin grek polislarinda, bir qatar ellinistlik oraylarda, Italiyada u`stemlik etken rawajlang`an klassikaliq tiptegi qul iyelewshilik o`ndirislik qatnasiqlari b. e. I-II a`sirleri pu`tkil Jer Orta Ten`iz boyina taraladi, ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` barlig`in o`z ishine qamtiydi. Qullar mayda o`ndiriwshiler ha`m jer iyeleri klassdlari b..e. shekemgi I-II a`sirleri Rim qul iyelewshilik ja`miyetinin` tiykarg`i klasslari al olar arasindag`i klassliq gu`res onin` ha`reketlendiriwshi ku`shleri bolg`an. B.e.sh.-I a`sirleri Italiyanin` qul iyelewshilik xojaliqlarinin` talaplari Jer Orta ten`iz boyi xaliqlarin rimlyanlar ta`repinen basip alip qulg`a aylandiriw esabinan qanaatlandirilg`an. B. e. I-II a`sirleri qulshiliqtin` ishki dereklerinin` roli artadi. Eger b. e. I-II a`sirleri Jer Orta ten`iz boyinin` barliq oblast`larinda klassikaliq qulshiliq formalarinin` taraliwi qul iyelewshilik qatnasiqlari ken`eyiwin an`latsa, qullardin` turmisliq ha`m yuridikaliq jag`daylarinin` bir qansha jaqsilaniwi ha`m qullarda miynetke qizig`iwshiliq payda etiwi qul iyelewshilik du`zilistin` tu`pkirge bunnan bilay da rawajlaniwin an`latti.

Erkin diyqanlar ha`m kolonlar, o`nermentler ha`m qulliqtan azat bolg`anlar: Erkin diyxanshiliq hesh waqitta joyilg`an joq, ha`tteki qul iyelewshilik qatnasiqlari anag`urlim rawajlang`an Italiyada da joyilg`an joq. Olar kishkene qiytaq jerlerdin` iyesi bolg`an, onda diyqanshiliq ju`rgizip, ayirim waqitlari bir yamasa bir neshe qullardin` miynetinen paydalang`an, ayirim jag`daylari kishigirim qul iyelewshilik xojaliq ju`rgizgen. B. e. II a`sirde ijaraliq qatnasiqlar ken` rawajlang`an ha`m kolonat taralg`an. Kolonlar bul erkin adamlar, 5 jilg`a du`zilgen kelisimnin` mu`ddeti pitkennen keyin olar jer iyesinen ketiw huqiqina iye bolg`an. Rim imperiyasinin` barliq provintsiyalarinda o`nermentliktin` rawajlaniwi rimlik ja`miyettin` sotsialliq turmisinda o`nermentlerdin` salistirmali salmag`i o`siwine alip keldi. O`nermentler ha`m sawdagerler menen bir qatarda, Rim qalalarinda lyumpen-proletariatlar bolg`an. Rim armiyasi tek g`ana a`skeriy ku`sh bolip qalmastan, ol rimlik ma`mleketlik sho`lkemnin` en` a`hmiyetli bolegi ayriqsha sotsialliq qatlami bolg`an. Qul iyeleri onin` quramina senatorlar qatlami tiykarinan atlilardan ibarat xizmetshi ha`meldarlar, munitsipal aqsu`yekler, ko`p saneli rimlik qalalardin` g`urg`in toparlari qul iyelewshilik villalardin` iyeleri, iri sawdagerler menen keme iyeleri kirgen. Klassliq gu`res ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlar. Tiykarg`i ha`m en` keskin qarama-qarsiliqlar qullar ha`m qul iyeleri arsinda bolg`an. Mayda o`ndiriwshiler atap aytqanda, kolonlar ha`m jer iyeleri arasindag`i gu`resler de ju`da` shiyelenisken tu`rde ju`z bergen. Pu`tkil imperiya jan`a diniy talimatlardi, sonin` ishinde xristian dini taliymatlarin taratiw ken` xaliq massalarinin` qullardin`, gedeylerdin` klassliq naraziliqlarina alip kelgen. I-II a`sirlerdegi Jer Orta ten`iz boyi du`n`ya ma`deniyati

Rim ma`mleketinin` jer Orta ten`iz boyi ma`mleketine aylaniwi Rim qalasin ju`da` u`lken komplekstin` ekonomikaliq siyasiy ha`m ma`deniy orayina aylandirdi. Onin` xalqi oykumende-sol

da`wirdin` birden-bir tsivilizatsiya du`n`yasinda jasag`anday boldi. Usi Rim imperiyasinin` aymag`inda shig`is Jer Orta ten`iz boyi, Arqa Afrika, Italiya ha`m materiklik Evropa ma`deniyatlarinin` o`z-ara baylanisi na`tiyjesinde antik ma`deniyati dep atalg`an a`yyemgi tsivilizatsiya qa`liplesti. A`yyemgi shig`is ellinistlik du`n`yanin` ma`deniy miyrasin qabil alip qayta o`zlestirip rimlyanlar imperiyanin` batis provintsiyalar xalqin grek-rimlik ma`deniyatqa jetkeriwge mu`mkinshilik tuwdirg`an. Olardi latin ha`m grek tiller ortalig`inda taratqan. Olardi xojaliq ha`m texnikaliq jetskenlikleri mifologiya, isskusstvo shig`armalari, arxitektura, a`debiyat, ilimiy bilimler ha`m filosofiyaliq teoriyalar, sonday-aq a`ste-aqirin qa`liplesip atirg`an Rim huqiqinin` sistemasi menen tanistirg`an. B. e shekemgi I-II a`sirleri Imperiyanin` paytaxtin ha`m basqa da u`lken qalalarin jergilikli ha`m uliwma imperiyaliq qudaylardin` a`jayip xramlari, saraylar, teatrlar, amfiteatrlar, tsirklar bezegen. Amfiteatrlar Parij, Arl`, VIrana, Pompey, Gul`, Totur h. T. b. qalalarda bolg`an. Ja`miyetlik imaratlardin` sonday-aq imperatorlar saraylarinin` ha`m jeke adamlardin` bay u`ylerinin` diywallari, pa`tikler ha`m edenleri su`wretler ha`m mozayka menen bezelgen. Grek ha`m Rim mifologiyasinan ayirim ko`rinisler,ha`m janrliq su`wretler: an`g`a shig`iw, zu`ra`a`t jiynaw sol da`wirdin` ken` taralg`an ko`rinisleri bolg`an. Ko`p ren`li mozaikaliq nag`islar ha`m su`wretler saliwda Imperiya da`wirinin` ustalari ayriqsha joqari sheberligin ko`rsetken. Usi da`wirge Imperiyada portretlik skul`ptura ayriqsha ken` taraldi. Skul`pturalar maydanlarda ha`m ko`shelerde qoyilg`an, imaratlardi bezegen, qulip tas u`stine qoyilg`an.

Imperiya da`wirinde tsirkta jen`il at arba komsnitsa jarislari ju`da` ken` taralg`an. Teatrlarda tamashalar ko`rsetilgen. B.e.sh. I-II a`sirleri Rim ha`m provintsialliq qalalarda balalardi oqitiw sho`lkemlestirilgen. Baslang`ish mektepte 7-jastan 12 jasqa shekem oqig`an. Q6-jastan baslap oqiwshilar «ritorika» mekteplerine o`tken.

Rim, Aleksandriya, Afina, Karfagen h. T. b. Iri qalalar Rim imperiyasinin` ilimiy jumislar orayi bolg`an. Qurilis texnikasi boyinsha arnawli qollanbalar payda bolg`an. (Avgust Vitruviy Pollion). Sol da`wirde geografiyaliq bilimlerge o`lken a`hmiyet berildi. (Strabonnin` «Gegrafiya» miyneti). I-a`sirdin` ekinshi yariminda Pliniy Sentsid ko`lemli «Tabiyg`iy tariyxi» do`retedi. Tariyxshi Tatsittin` da miynetleri ko`pshilikke ma`lim boladi. Usi da`wirde meditsina ilimi u`lken jetiskenliklerge erisedi, ma`selen, Galdennin` bas miyi boyinsha izertlewleri. Astronomiya tarawinda Ptolemeydin` miynetlerin atap o`tiw orinli.

B. E. I-II a`sirleri Afinani filosofiyani izertlew orayina aylanadi. (Lukian). B. E. I-II a`sirdin` antik a`debiyati (shayirlardan Al`biy Tibul ha`m Sekst Propertsiy, Ovidiy Nazon, Martsial, jaziwshi Apuley). Tariyxshi Liviy «Qala du`zilgennen baslap Rimnin` tariyxi» kitabin jazg`an, al Damasskiy 144 kitaptan ibarat «Du`n`ya tariyxin» do`retken. B. E. I-a`siri aqirinda Dionisiy Galikarnassiydin` «Rim arxeologiyasi» payda boladi, sonday-aq U`lken Pliniy, Iosif Flaviy, Korneliy Tonzittin` shig`armalari shig`adi. Plutarxtin` (46-126-jj) a`debiy do`retiwshiligi de usi waqitqa tuwra keledi. III-ju`z jilliqtin` avtorlarinin` ishinde Kassiy Dion (155-235-jj) ko`zge taslanadi. Ol ko`lemli Rim tariyxin jazadi. Onda b. E.shekemgi I-a`sir b. E. II-a`sir aralig`indag`i ha`diyseler izbe-iz bayanlanadi. Imperator Andrian jariyalag`an «Ma`n`gi Edikt» uliwma imperiyaliq huqiq normalarin ha`m sud ta`rtiplerin ornatiwg`a qaratilg`an da`slepki sheshiwshi adim bolip tabiladi. B. E. II a`sirinde arnawli yuridikaliq mektepler payda boladi. B.e.sh. IV kompleksli jiynaqlar-»Digestalar» payda boladi. V a`sirdin` basinda imperator Feodosiy II nizamlardin` bo`lek jiynaqlarin birden-bir toplamg`a «Kodeks» ke jiynawdi buyiradi. Rimlik huqiqiy normalari ju`da` iykemli bolg`an, olardi jeke menshik tiykarinda qurilg`an qa`legen ja`miyetlik du`zimde qollaniwg`a bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. BESh II a`sirde Rimdegi siyasiy jag`day
2. I-II a`sirlerdegi Jer Orta ten`iz boyi du`n`ya ma`deniyati
3. B. E. I-II a`sirdin` antik a`debiyati

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Lektsiya №26

XRISTIAN DININ QA’LIPLESIWI MA’MLEKETLIK DIN

Joba:

1. Xristianliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwindag`i da`slepki basqishlar

2 II a`sirdin` 30-jillari Rim

3 Xristian dininin ma’mleketlik din sipatinda kaliplesiwi

Tayanish tu’sinikler: Italiyanin` qala ha`m awil plebsi arasinda, a`sirese imperiya provintsiyalarinda kinik taratiwshilari u`lken qiziqg`iwshiliq tuwdirg`an. Messiya Xristostin` qa`bileti da`slep uliwma formada bayan etilgen

Avgust ha`m onnan keyingi operatorlar a`yyemgi Rim dinin qollap-quwatlawdi o`z ha`kimiyatin bekkemlewdin` en` a`hmiyetli qurallardin` biri dep esaplag`an. Basqa ataqlar menen bir qatarda, olar Rim qalasi ha`m Rim ma`mleketinin` joqarg`i jretsi atag`in iyelegen. Joqarg`i jrets sipatinda, olar Rim puqaralari ushin sha`rtli bolg`an bir qatar diniy ma`resimlerge qatnasqan.

B. E. I-a`sirinde Rim ja`miyetinin` joqarg`i qatlamlarinin` wa`killeri ko`birek skeptitsizmge, sonday-aq filosofiyaliq qo`z-qaras bolg`an snopizmge berilgen.

Italiyanin` qala ha`m awil plebsi arasinda, a`sirese imperiya provintsiyalarinda kinik taratiwshilari u`lken qiziqg`iwshiliq tuwdirg`an. Rim imperiyasinda «qutqariwshilar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshilar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshilar» o`lim u`stinen jen`iske erisken ha`m iseniwshilerge ol du`n`yada ma`n`gilik inam etetug`in usillar tapqanmish. Pompey Iran qudayi Mitranin` kul`tin qabillag`an. Da`slep Rim Imperiyasinin` shig`is ta`repinde, al I-a`sirden baslap Italiyada da Hind qudayi Yaxvenin` kul`ti ken` taralg`an. Ka`ramatli kitaplarda Yaxve qudayi A`lemdi, Jerdi, o`simlikler ha`m haywanlar du`n`yasin, birinshi adamlardi-Adam ha`m Evani do`retkeni haqqinda an`iz bolg`an.

II a`sirdin` 30-jillarinan baslap Rim a`skerleri Palestinag`a basip kirip, Ierusalim ha`m Yaxve xramin iyeleydi, Iudeyani Rimge g`a`rezli elge aylandiradi.

I a`sirdin` aqirinda Kishi Aziyanin` batis provintsiyalarinda, sonday-aq qon`silas Makedoniya ha`m Aleksandriyada qala xalqinin` to`mengi qatlamlari arasinda Yaxve aytqanMessiya (grekshe Xristos) jerge tu`skenligine isenetug`in adamlar payda boldi.

Messiya Xristostin` qa`bileti da`slep uliwma formada bayan etilgen, keyin ala I a`sirdin` aqirinda II-a`sirdin` birinshi yariminda jan`a dinnin` tiykarin saliwshi haqqinda an`izlar payda bolg`an. Xristostin` o`miri, azap shegiwi, o`liwi ha`m karamatli qayta tiriliwi haqqinda diniy na`siyatlar keyin ala Evangeliyalar dep ataldi. Olar on kitaptan ibarat edi, Son`, IV a`sirde xristianliq diniy sho`lkemler haqiyqiy kononikaliq dep olardin` to`rtewin-Matfey, Mark, Luka ha`m Ioannin haqqinda evangeliyalardi ja`riyaladi. Xristian shirkewi qollap-quwatlag`an kanonikaliq versiyag`a muwapiq, Xristian dinine Iogusha (Iusus) tiykar salg`an, ta`repdarlari oni Xristos ha`m qutqariwshi dep atag`an. Iusustin` qasina bir qatar sha`kirtleri-Matfey, Petr, Foma, Ioan, Iuda, Iakov, Filipp h. T. b. Jiynaladi, olardi on eki apostallra dep ataydi. Shama menen II a`sirdin` ortalarinda qa`liplesken xristian dini payda boliwinin` mifologiyaliq tu`sindiriliwi xristianliqtin` barliq tarawlarinda xristian dininiy inanimlarinin` tiykari bolip tabiladi. Ma`mleket ta`repinen quwdalang`an bir neshe xristian qa`wimleri bolg`an. Biraq xristian qa`wimleri basshilarinin` jag`dayi o`zgerip turg`a. Solay etip, II a`sirdin` aqiri III-a`sirdin` basina xristian qa`wimleri kishkene sektanliq toparlardan qudiretli ja`miyetlik ku`shke aylang`an, bul o`z gezeginde Rim imperiyasi ha`kimlerin imperator ha`kimiyati ha`m xristian diniy sho`lkemlerinin` o`z-ara qatnasiqlarina u`lken diqqat awdariwg`a ma`jbu`rledi.

III a`sirdin` aqirina xristian dini Rim Imperiyasinda ken` en jayg`an. Xristianliq o`zinin` da`slepki tu`rinde diniy salt-da`stu`rlerdi ha`m kul`t formalarin a`piwayilastirdi. Xristian dini qorqinishli da`stu`rlerden, qanli qurbanliqlardan sheshiwshi tu`rde bas tartti. Krizis, urislar ha`m o`z-ara ja`njeller sharayatlarinda xristianliq barg`an sayin ken` ja`miyetlik qatlamlardin` ruwxiy baspasina aylanadi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya ItaliiG` Antichnost` i srednie veka M-1994.
R Nechay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1992.

Lektsiya №27

BATIS RIM IMPERIYASININ QULAUI

Joba:

1. Qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi. Rim imperiyasinin` qulaw qa`wipi
2. Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi
3. Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat
4. Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri

Tayanish tu’sinikler: Klassliq gu`resler. Imperiya ma`deniyatinin` ta`siri. Imperiyada`u`irinde din. Imperiyani bekkemlew boyinsha Diokletian ha`m Konstanninnin` reformalari. Dominat sistemasinin` ornatiliwi. Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketi IV a`sirdin` ortasinda ha`m ekinshi yariminda. Qulshiliqtin` islep shig`ariw o`ndiris usilinin` krizisi. IV-V a`sirde xaliq qozg`alani. IV-V a`sirdegi siyasiy krizis.

B. E. II a`sirinin` son`g`i on jillig`inda xojaliq krizisi sotsialliq ha`m klassliq qarama-qarsiliqlar keskinlesiwine siyasiy turaqliliqtin` buziliwina imperiyanin` a`skeriy ko`shinin` ha`lsirewine alip keldi. Imperator taxti ushin ju`z bergen gu`res 193-197-jillardag`i puqaraliq uris sotsialliq ekonomikaliq qarama-qarsiliqlardin` tikkeley aqibeti bolip tabiladi. 197-jilg`i ha`kimiyat ushin talapkerler arasindag`i qa`ha`rli gu`res Septimiy Severdin` (193-211-jj). Jen`isi menen pitti. Usi waqitta ayrim uzilisleri menen Parfyan urisi to`rt jil (195-198-jj) dawam etken. Saptimiy Sever pu`tkil Mesopotamiyani, parfyanlardin` eki paytaxttin` Selevkiya menen Ktesifandi basip aladi. Imperator ha`kimiyati institutin bekkemlewdi, byurokratiyaliq apparatti sheber sho`lkemlestiriwdi ha`m armiyani reformalawdi ol o`zinin` en` a`hmiyetli waziypalari dep esaplag`an. Septeliy Sever tusinda toliq monarxiyanin` tiykarg`i printsipi islep shig`aladi: imretator birden-bir ha`kimiyat deregi, tsezar`din` talabi-en` joqarg`i nizam.

Son`g`i jillari Septimiy Sever Britaniyada uris ju`rgizedi, biraq ol jaqta awirip, o`lip qaladi. (211-j) Sever o`lgennen keyin onin` eki balasi Mark Avreliy Antonin (laqabi Karallo) ha`m Geta imperatorlar bolip jariyalanadi. Biraq Karilla da til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Keyin ala Makrin Elagabol Aleksandr Sever imperator boladi. Ol germanlar menen pitim jasaydi, sonin` ushin anasi ekewi o`ltiriledi. Aoeksandr Severdin` o`ltiriliwi menen Severler dinastiyasinin` ha`kimligi tamamlanadi.

III-a`sirde Rim ja`miyeti menen ma`mleketi ekonomikaliq ha`m sotsialliq-siyasiy krizisi da`wirine duwshar boladi. Bul krizis antik ja`miyeti menen ma`mleketinin` pu`tkil du`zilisinin` ju`da` teren` strukturaliq o`zgerislerine alip keledi. Onin` tiykarin qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi quraydi.

Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi

(B. E. 235-284-jj). Taxtqa otirg`annan keyin Maksimin (235-238-jj). Tiykarg`i diqqatin a`skerlerdin` mu`ta`jliklerin orinlawg`a qaratti. Rim aq su`yekleri sonday-aq provintsialliq iri jer ha`m qul iyeleri imperator Maksimnen kewilleri qaldi. Ko`terilisti bastiriw waqtinda ol Afrikada o`ltiriledi. (238-j). Keyin ala Gardian III, Son` Detsiy imperator boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. 253-jili rimlyanlar legionlerdi Valeriandi (253-260-jj) imperator etip, al joldasi etip onin` balasin Gallkendi jariyalaydi. Bul da`wir krizistin` ju`da` joqari da`rejede teren`lesiwi ha`m siyasiy anarxiyanin` da`wiri boldi. Imperiya shegaralarinda jag`day to`menledi. Gattlar, frakiyler ha`m alemanlar Imperiyag`a qarsi shig`adi. Dushpan qon`silardin`

kirp keliwi bir qatar ko`terilisler menen shiyelenisti. (Sitsiliya, Kishi Aziya ha`m Galliyada) ten`iz qaraqshilari payda boldi.

268-jili abroyin joyitqan Gallien til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Olar imperator etip illiriiyli Klavdiydi saylaydi.

Imperator ha`kimiyatinin` abroyi tu`siwi, siyasiy anarxiya, armiya ha`m byuroklardin` zulimlig`i yag`niy imperiyani iyelep alg`an siyasiy krizistin` barliq awir aqibetleri rimlik qul iyelewshilik ja`miyetindegi awir sotsialliq-ekonomikaliq o`zgerislerdin` ko`rinisi boldi. Awil xojalig`i o`nermentlik ha`m sawdadag`i krizis ekonomikaliq ma`deniy oraylar sipatinda qalalarg`a qatti soqqi berdi. III-a`sirde u`lken latifundiyalar u`stem xojaliqlarina aylandi. Olardin` iyeleri senatorlar, ha`meldarlar, a`skeriy xizmetkerler bolg`anliqtan olar biraz saliqlardin azat boliwg`a erisedi. Qul iyelewshilik klass quraminin` tiykari bolg`an munitsipalliq qul iyelewshilik o`zinin` rolin joyita basladi. O`ndiriste de qullardin` roli to`menleydi. Gottskiy degen hu`rmetli ataqqa iye Klavdiy II nin` qisqa waqit hu`kim su`riwi Rim imperiyasinin` siyasiy birligi ha`m a`skeriy qu`direti qayta tikleniwinin` da`slepki da`wiri boldi. (268-270-j) Ol gottlar menen uris ju`rgizdi. Qa`ha`rli gu`resten keyin rimlyanlar san jag`inan o`zlerinen anag`urlim artiq bolg`an gottlardin` a`skerlerin ha`m olardin` awqamlaslarin qiyratadi. Gottlar u`stinen jen`is rimlyanlarg`a ju`da` ko`p sandag`i qullardi ha`m bay a`skeriy oljani iyelewge mu`mkinshilik beredi. Olar imperiya qaznasin toltiradi. Biraq Klavdiy II oba keselligi menen awirip, oledi. Onin` ornin a`sker basi Avrellian iyeleydi. Bes jil basqariw dawaminda (270-275-j) ol Rim imperiyasina kirip kelgen dushpanlarg`a soqqi berdi, onin` siyasiy birligin qayta tikledi. Usi xizmetleri ushin Senat og`an «tinishliqti qayta tiklewshi» degen hu`rmetli ataq beredi. Ol Dunay boyi shegeralarin bekkemleydi, germanlar menen uris ju`rgizedi.

Batista Rim u`stemligin qayta tiklegennen keyin Avrelian Shig`isqa atlalanadi ha`m Misirdi iyelep aladi. 274-jilg`a kelip Rim imperiyasinin` birligi qayta tiklenedi. W75-jili Shig`is atlanis waqtinda ol o`ltiriledi. Onin` ornin illiyli Proba (276-282-jj) iyeleydi.

284-jili armiya imperator etip illiriyliGay Valeriy Avreliy Diokletiandi jariyalaydi. Onin` ha`kimiyatqa keliwi menen Rim imperiyasi tariyxinda Dominat da`wiri baslanadi.

**Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat).** Diokletian imperatorinin` ha`kimiyat basina keliwi rimlik qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket rawajlaniwinda jan`a, en` soqg`i basqishi eki ju`zge jaqin waqit dawam etken (284-jili Diolektian ha`kimiyatqa kelgen waqittan baslap, 476-jili soqg`i Rim imperatori Romul Avgustul qulag`ang`a shekem) soqg`i Rim Imperiyasinin` da`wiri bolip tabiladi. O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha son`g` Rim Imperiyasi sotsialliq revolyutsiyalar da`wiri boldi, onin` barisinda bir sotsialliq-ekonomikaliq formatsiya-qul iyelewshilik formatsiyasi payda boladi.

Diolektian bir qatar iri reformalar ju`rgizedi, olar IV-V a`sirleri rimlik ja`miyettin` ma`mleketlik ha`m sotsialliq-ekonomikaliq du`zilisin u`lken o`zgerislerge alip keledi.

286-jili ol aqsha reformasin ju`rgiziwge kirisedi, jan`a altin ha`m gu`mis tengelerin shig`ariwg`a buyriq beredi. Jerden ha`m onda islewshi adamlardan saliq jiynaladi. Saliqlardin` birden-bir ko`lemleri ha`m olardi jiynaw usillari engiziledi. Saliqlar reformasi awil ha`m qala turg`inlarinin` tiykarg`i massasin ma`kan jaylarina ka`sirleslerine ba`nt etedi. Orayliq ha`kimyattin` shegaraliq ha`m manevrliq armiyasi bekkemlenedi. Bul provintsiyalardag`i ko`terilislerdi bastiriwg`a ha`m shegarani qorg`awdi ku`sheytiwge mu`mkinshilik beredi. Pu`tkil imperiya boyinsha bir qiyli to`men lawazimlardan joqari lawazimlarg`a shekemgi byurokratiyaliq du`zilis eldin` ishki turmisin ta`rtipke saliwi, aqibetinde, Rim qul iyelewshilik imperiyasi u`stem klasinin` jag`dayin bekkemlewi tiyis edi. Tutasi menen a`skeriy, ha`kimshilik ha`m saliq sistemalarinin` ta`rtipke saliniwi o`z na`tiyjelerin berdi.

Bahalar ha`m ayliq haqqinda ediktin` maqseti bazar bahalarina muwapiq imperiya xalqi jag`dayin jaqsilawdan ibarat edi. Diokletian xristian dini taraliwina qarsi edi. Xristianliq ma`mleketke parallel` sho`lkem, demek, ma`mlekettin` birligin bekkemlewge qarsi sho`lkem, dep to`sindi. Sonin` ushin oni joq etiw kerek degen sheshimge keledi. 303-jil fevral`da xristianlarg`a qarsi birinshi edikt, keyin ala ja`ne u`sh efikt ja`riyalanadi. Biraq xristian dininin` abroyi onnan beter artip ketedi.

Diokletian ha`m Maksimian ha`kimiyattan ketkennen keyin, 324-jiloi onin` balasi Konstiantin pu`tkil Rim imperiyasinin` birden-bir ha`kimi borladi. Konstantinnin` ishki ha`m sirtqi siyasati a`kesinin` reformalarinin` tikkeley dawami boladi. 314-jili ol jan`a aqsha reformasin ju`rgizedi, ol

bir qatar aqsha to`lemlerin qayta tiklewge mu`mkinshilik jaratadi. A`kesi tabisli baslag`an a`skeriy reforma Konstantin tusinda juwmaqlanadi, Armeyanin` shegaraliq ha`m Manevrliq a`skerlerge bo`liniwi saqlanip qaladi. Konstantin tusinda dominattin` quramali siyasiy ha`m ha`kimshilik sistemasinin` rawajlanu`iwi dawam etedi. Pretoriyanin` prefekt lawazimi puqaraliq lawazimg`a aylanadi. Diniy siyasat tarawinda Konstantin a`kesine qarama-qarsi ko`z-qarasta bolg`an. Ol shirkew sho`lkemin, Rim xalqinin` ha`r qiyli qatlamlari ha`m armiya arasinda onin` abroyin ju`da` joqari bawalag`an. Xristian dini ha`m onin` qu`diretli shirkew sho`lkemi imperatordin` absalyut ha`kimiyatinin` bekkem tiregi boliwi mu`mkin ekenligin ol jaqsi tu`singen. 313-jili ol o`zinin` belgili Milan Ediktin` ja`riyalaydi. Onda xristian dini basqa barliq diniy sistemalar menen ten` huqiqli, dep ja`riyalanadi.

Konstantin paytaxti Vizantiya qalasina ko`shiredi ha`m og`an jan`a atama: Jan`a Rim-Konstantinopol` degen atama beredi. O`lmesten burin ol xristian dinin qabillaydi. Solay etip, Konstantin basqarg`an dominattin` ma`mleketlik du`zilisi elde miynetkeshler massasinin` ekspluatatsiyasin ha`m eziliwin, aymaqti varvar qa`wimlerinin` ku`sheyip baratirg`an hu`jimlerinen qorg`awin ta`miynledi.

Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketi IV a`sirdin` ortasinda ha`m ekinshi yariminda. Dialektian ha`m Konstantinnin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy reformalari Rim Imperiyasin krizis jag`dayinan shig`ardi, Rimlik Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketin bekkemledi, qisqa mu`ddetke buring`i siyasiy qu`diretin qayta tikledi. Sonin` menen bir qatarda, IV-a`sirdegi sotsalliq-ekonomikaliq qatnasiqlardin` tallaniwi onin` eki ju`zligin ha`m o`tkermeli sipatin ko`rsetedi. U`stem dinge aylang`an xristianliqtin` ishinde qa`ha`rli gu`resler jag`daylarinda ha`lsiregen ko`p qudayliqti (yazichestvo) qayta tiklewge uriniwlar bolg`an. Onin` basinda imperator Flaviy Klavdiy Yulian (360-363-jj) turg`an. Onin` diniy siyasati ma`mleketlik din sipatinda xristianliqtan bas tartiwdan, da`stu`riy ko`p dinlik diniy sistemani qayta tiklewden ibarat edi. Biraq onin` buring`i diniy sistemag`a oraliwg`a, xristian sa`tsiz shiqti. 363-jili perslerge qarsi atlanis waqlari Yulian nabit boladi. Onin` miyrasxori Iovian Yuliannin` din ma`selesi boyinsha barliq qaraalarin biykarlaydi, xristianliqtin` u`stemlik jag`dayin toliq qayta tikleydi. Ioviannan keyin onin` balalari Batista Valentian I, al shig`ista onin` ag`asi Valent imperator boladi. VAlent nabit bolg`annan keyin Gratsian imperator boladi. Ma`mlekettin` awir ishki ha`m sirtg`i jag`dayi Feodosiy hu`kimetin imperiyani bekkemlew boyinsha bir qatar ilajlar qabillawg`a ma`jbu`rleydi: diyqanlarg`a jen`illikler beriledi, senatorlar qorg`aladi h. T. b.

E95-jili Feodosiy qaytis boladi. Onin` wa`siyati boyinsha imperiya onin` balalari arasinda bo`listiriledi. Batista 11 jasar Gonoriy avgust bolsa, shig`ista 18 jasar Arkadiy Avgust boladi.

Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri.

395-jili birden-bir Jer Orta ten`iz boyi imperiyasinin` eki mymleketlik du`ziliske Batis Rim imperiyasi ha`m shig`is Rim imperiyasigna (Vizantiyag`a) birotala siyasiy bo`liniwi ju`z berdi. Batis ha`m Bizantiyanin` tariyxiy rawajlaniw barisi eki qiyli bolip, olar ha`r qiyli jollar menen ju`rgen. Shig`is Rim imperiyasinda feodallasiw protsessi ko`birek eski ja`miyetlik du`ziliske beyimlesken, olar a`ste-aqirinliq penen ju`rgizilgen, konstantinopol`de imperatordin` ku`shli orayylasqan ma`mleketi saqlanip qalg`an. Batista orayliq ha`kimiyat ha`lsiregen ha`m joq boliw halina kelgen, qulshiliq `ta`rtibi saqlang`an ha`m turaqlasqan.

IV-V a`sirleri magnatlar menen menshik iyelerinin` sotsialliq jag`daylari bekkemlengen. Senatorlar armiyada, provintsiya ha`kimshiliginde ha`m saray qasinda a`hmiyetli lawazimlardi iyelegen. Shirkew jer iyelewleri de bekemlenedi. IV a`sirde a`sirese V a`sirde ma`mlekettin` sotsialliq siyasati Batis imperiyanin` ekonomikaliq jag`dayinin` a`hmiyetli faktori boladi. (olar keskin ko`beyedi). Rim papasi do`gereginde ja`mlesken batis xristian shirkewinin` ma`pleri a`ste-aqirin imperator hu`kimetinin` ma`plerinen ajirala baslaydi.

V a`sirde xaliqtin` ezilgen ha`m gedeylesken qatlamlarinin` revolyutsiyaliq ha`reketleri rimlik ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` tariyxiy rawajlaniwindag`i a`hmiyetli faktorlarinin` birine aylanadi. IV a`sirdin` aqirinda xaliqlardin` ulli ko`shiwshiler ju`z beredi. Olar gunnlardin` basshilig`inda u`lken qa`wimler koalitsiyasinin` Kaspiy boyi dalalarinan batisqa qaray ha`reketlerinen kelip shiqti.

IV-V-a`sirlerdegi xaliqlardin` ulli ko`shiwler waqtinda Shig`is ha`m orayliq Evropanin` ko`plegen xaliqlarinin` qa`wimlik awqamlari ha`m qa`wimlerinin` burin ko`rilmegen ko`lemde ko`shiwleri ju`z beredi. Bul ko`shiwler Evropanin` jer Orta ten`iz boylarinin` sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarina siyasiy jag`dayina, qul iyelewshilik rimlik ja`miyetke, pu`tkil antik du`n`yasina u`lken ta`sir jasadi. Sotsialliq revolyutsiyanin` tu`pkilikli o`zgeshelikleri ha`m aniq formalari usilardan ibarat boldi. V a`sirdin` basinda Sitilixon ha`m Konstantin tusinda Rimge erte qa`wimlik birlespeler atap aytqanda vandallar burgunlar, Atilla basqarg`an gunnlar topilis jasadi.

Batis Rim imperiyasi qulaydi. Onin` qulandilarinda jan`a ma`mleketlern jan`a siyasiy du`zilisler feodalliq ja`miyetlik ekonomikaliq qatnasiqlar du`zilisleri payda boladi. Abroyin ha`m ta`sirin a`lle qashan joyitqan Batis Rim imperiyasinin` qulawi iri waqiya dep esaplanbasada, du`n`ya tariyxinda 476-jil a`hmiyetli tek a`yyemgi du`n`ya, qul iyelewshilik sotsialliq-ekonomikaliq formatsiyasinin` aqiri, du`n`ya tariyxi orta a`sirlik da`wirinin` feodalliq ja`miyetlik siyasiy formatsiyasinin` basi bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Batis Rimge German, slavyan qa`wimlerinin` basip kiriwi
2. Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri
3. Batis Rim imperiyasinin` qulawi ha`m onin` keyingi jag`dayi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Shtaerman E.M. Trofimova M.K. Rabovladelcheskie otnosheniya ranney. Rimskoy imperii M-1971.
3. Sergeenko M.E. Osherki po sel`sko xozyaystvu Itali. M-1998.
4. Nkechay F.M. obrazovanie Rimskogo gosudarstvo. Minsk 1972.